

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Alapítvány a magyar nyelv védelmére

Papp Ferenc: Julesa anyanyelv(típus)t választ

Deme László: Nyelvműveletlenségünkről

Güngörműs Naciye: Magyar tudósok szerepe a török nyelvújítási mozgalomban

Murvai Olga: A szófajok stilisztikája

Kerék Imre: Nyelvi szeplők vagy nyelvi babonák?

Szathmári István: Vörösmarty reprezentatív verse, „A vén cigány”

Szikszai Lajosné: Stilisztika a tanítóképző főiskolai beszédművelésben

A. Jászó Anna: Egy új szakmai folyóirat Csíkszeredán

Juhász Dezső: A mai népnyelv értékei

Kiss Lajos: Erdély a helynevek tükrében

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Alapítvány a magyar nyelv védelmére	1
<i>Papp Ferenc</i> : Julcsa anyanyelv(típus)t választ	4
<i>Deme László</i> : Nyelvminőségünkünk	6
<i>Güngörműs Naciye</i> : Magyar tudósok szerepe a török nyelvújítási mozgalomban	11

Íróink nyelve

<i>Murvai Olga</i> : A szófajok stilisztikája	17
<i>Kerek Imre</i> : Nyelvi szeplők vagy nyelvi babonák?	29

Nyelv és iskola

<i>Szathmári István</i> : Vörösmarty reprezentatív verse, „A vén cigány”	33
<i>Szikszai Lajosné</i> : Stilisztika a tanítóképző főiskolai beszédművelésben	50
<i>A. Jászó Anna</i> : Egy új szakmai folyóirat Csíkszeredán	56

Nyelvjárásaink

<i>Juhász Dezső</i> : A mai népnyelv értékei	59
--	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Wacha Balázs</i> : Határozottság, folyamatosság, jelöltség	65
<i>Fekete László</i> : Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz IV.	78

MAGYAR NYELVŐR

116. ÉVFOLYAM * 1992. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Alapítvány a magyar nyelv védelmére

I.

Ez a felhívásunk a világ magyarjaihoz szól. Mindazokhoz, akik — bárhol laknak, bárhol élnek is — szívükön viselik a magyar nyelv sorsát. Mindazokhoz, akik szeretik, féltik anyanyelvünket, s védelméért áldozatra is készek. Napjainkban minden korábbinál több veszély fenyegeti ezt a nyelvet. Fenyegeti kívülről, más nyelvek felől is, de belülről is azért, hogy különböző okok, hatások következtében felerősödni látszanak benne, illetve használatában bizonyos olyan változási tünetek (hadarás, éneklő hanglejtés, általános igénytelenség stb.), amelyek csökkentik hatékonyságát, veszélyeztetik más nyelveket beszélő népek fiai által is elismert dallamosságát, tömörségét, kifejező erejét.

A magyar nyelv kutatói és művelői minden erejükkel és igyekezetükkel azon fáradoznak, hogy a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben se sorvadjon el, sőt a szükségeshez mérten erősödjön a magyar nyelv védelmére, csiszolására, minél alaposabb megismertetésére irányuló nyelvapoló, nyelvművelő tevékenység. Mindent elkövetnek, hogy életben tarthassák folyóirataikat (az Édes Anyanyelvünket, a Magyar Nyelvet és a Magyar Nyelvört), hogy továbbra is támogathassák a határainkon belüli és kívüli különféle anyanyelvi mozgalmakat, versenyeket, s hogy ösztöndíjakkal, anyanyelvi táborokkal, az anyanyelvi képzés és továbbképzés megerősítésével eredményesen szegülhessenek szembe a hátrányos változási irányokkal, ugyanakkor teret engedve, sőt adva mindannak, ami előnyös, kedvező a nyelv és használói számára. S mindenekelőtt kötelességüknek érzik, hogy minden segítséget megadjanak a határainkon kívül élő magyarságnak ahhoz, hogy megőrizhesse anyanyelvét, s átadhassa a következő nemzedéknek.

Mindehhez pénz is kell. A magyar nyelv művelői és kutatói magán-személyekkel s a legfőképp érintett testületekkel együtt ezért hozták létre 600.000 Ft-os alaptőkével „A Szép Magyar Nyelvért Alapítványt”, s ezért buzdítanak arra mindenkit, akinek nem közömbös a nyelv sorsa, hogy csatlakozzon az alapítókhoz, adományával járuljon hozzá a magyar nyelv ápolására irányuló tevékenység megerősödéséhez, kiteljesedéséhez. Az alapítvány nyílt, ahhoz bármely bel- vagy külföldi természetes vagy jogi személy csatlakozhat.

Számlaszám: MHB 314-12201; devizaszámlaszám: 401-5390-941-31

Az alapítványt támogató testületek, intézmények: a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága, az Anyanyelvapolók Szövetsége, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Sajtóalapítvány.

A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány pénzügyeinek intézését az MHB Kurátor KFT. vállalta magára: 1056. Budapest, Belgrád rkp. 24. III. em. (telefon: 118-1686)

*

„Ki magyar nyelvünk kifejlését hátráltatni akarja, egyenesen a hon legbecsesb javát gátolja” (gr. Széchenyi István)

Budapest, 1991. október

*A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány
kuratóriuma*

II.

Alapító okirat

1. Az alapító: a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága. (Bp. V., Roosevelttér 7.)
 az Anyanyelvpolók Szövetsége (1056. Bp., Belgrád rkp. 24.)
 a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.)
 a Magyar Sajtóalapítvány (1056. Bp., Belgrád rkp. 24.)
 dr. Grega Sára (1154. Bp., Nádasztó u. 28.)
2. Az alapítvány neve: A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány
3. Az alapítvány székhelye: 1056. Bp., Irányi u. 8.

4. *Az alapítvány célja:* Mind az itthoni, mind a határainkon kívüli magyarság anyanyelvi művelődésének hathatós elősegítése a magyar nyelvészeti tudományos kutatás, a nyelvművelés és a nyelvi ismeretterjesztés eszközeinek felhasználásával. Az alapítvány a céljait elsősorban a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés folyóiratainak, kiadványainak anyagi és szellemi támogatásával, a nyelvművelő és ismeretterjesztő tevékenységnek díjak vagy jutalmak formájában való elismerésével, diákok és pedagógusok számára szervezett nyelvi táborok támogatásával, valamint ösztöndíjak adományozásával kívánja elérni. Az alapítvány már működő anyanyelvi mozgalmak támogatása mellett önmaga is kezdeményezhet újabbakat.

5. Az alapítvány vagyona:	Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága	35 000
	Anyanyelvpolók Szövetsége	35 000
	Magyar Nyelvtudományi Társaság	35 000
	Magyar Sajtóalapítvány	400 000
	dr. Grega Sára	100 000

Az alapítvány nyitott, működése nyilvános.

Az alapítványhoz bármely bel- és külföldi természetes és jogi személy csatlakozhat, ha az alapítvány céljaival egyetért, és azt anyagilag támogatni kívánja. A befizetések növelhetik az alapítvány vagyonát, de fordíthatók közvetlenül alapítványi célokra is. Az alapítvány alaptőkéjének, illetve az esetleges külföldi támogatásoknak valutában történő kezelésére külön devizaszámlát nyit, és az azon lévő, illetve oda befolyó összegeket devizában is felhasználhatja.

Az alapítvány-vagyonának maximum 50 %-áig vehet részt vállalkozásokban, de oly módon, hogy az alapítói vagyon lehetőleg ne csökkenjen.

6. Az alapítvány szervei: a kuratórium, a kuratórium elnöke, alelnöke és titkára. A kuratórium első képviselője: dr. Grétsy László. Címe: 1056. Bp., Irányi u. 8.

A Kuratórium létszáma 7–13 fő, akiket az alapító kér fel hároméves időtartamra, mely megbízatás meghosszabbítható, illetve visszavonható. A kuratórium tagjai tevékenységüket társadalmi munkában látják el, de felmerült költségeiket az alapítvány megtérítheti. A kuratórium mellett az alapítványhoz csatlakozó természetes vagy jogi személyeknek a pártoló tagságát is létre lehet hozni, amennyiben erre igény van. Ez a testület javaslatot tehet a kuratóriumnak.

A kuratórium dönt a pénz és más alapítványi tulajdonban lévő eszközök alapítványi célnak megfelelő felhasználásáról, jogköre továbbá az alapító okirat módosításának, vagy kiegészítésének kezdeményezése, valamint saját működési rendjének kialakítása.

A kuratórium szükség szerint, de évente legalább két alkalommal ülészik, valamint évente egy alkalommal köteles tájékoztatni az alapítókat, valamint az alapítványhoz csatlakozókat munkájáról, különös tekintettel az alapítványi vagyon kezelésére és felhasználására.

7. Az alapítvány vagyona felett utalványozási joga csak a mindenkori elnöknek, illetve az elnök által írásban felhatalmazott személy(ek)nek van. Az alapítvány adminisztratív, pénzügyi kezelését az MHB „Kurátor” Alap- és Alapítványkezelő Kft. látja el. Az alapítványt az elnök vagy az általa írásban felhatalmazott személy(ek) képviseli(k).

8. Az alapítvány megszűnése esetén a maradék vagyont a Magyar Nyelvőr, az Édes Anyanyelvünk és a Magyar Nyelv című folyóiratok támogatására kell felhasználni egyenlő arányban.

9. A jelen alapító okiratban nem szabályozott kérdésekben az 1987. évi 11. sz. törvényerejű rendelettel módosított Polgári Törvénykönyv 74(A-74)F §-ai, valamint az 1990. évi I. törvény szerint kell eljárni.

A jelen alapító okirat a Fővárosi Bíróság végzésével válik érvényessé.

Kelt: Budapest, 1991. június 7.

Alapítók:

Lőrincze Lajos
(az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága)

Grétsy László
(Anyanyelvapolók Szövetsége)

Benkő Loránd
(Magyar Nyelvtudományi Társaság)

Dr. Balázs Péter
(Magyar Sajtóalapítvány)

Julcsa anyanyelv(típus)t választ

1. Illyés Gyula az alább leírandónál fiatalabb leánya azzal választ magának anyanyelvet, állampolgárságot (a magyart), hogy az európai nyelvekben ritka labiális alsó nyelvvállású [a]* hangot ejti gügyögése során. B. J. 2; 3 idős 1990. tavaszán, amikor nyelvtípust választ: az agglutináló, palatális-veláris magánhangzó illeszkedéssel, mely szintén elég ritka. Íme, az eset viszonylag tüzetes leírása.

2. B. J. gyógytornász gyermeke (Gy.). Édesanyját (A.) kíséri, annak utasításait utánamondja vagy (mint itt) önálló szólamokba kezd. A dolog természeténél fogva egy-egy szeansz mintegy fél óráig tart, abban 5–10 gyermeki torn fordul elő. Az alább tárgyalandó esetben a gyermek poháralátéteket rakosgat, azok nevét is megkérdi édesanyjától, attól minimális metanyelvi utasításokat (javításokat) is kap: az egyiket „megfogadja”, de illeszkedési szempontból „kijavítja”, a másikat nem hall(gat?)ja meg. (Végig úgy beszélek illeszkedésről, mintha a *poháralátét* nem összetett szó lenne. B. J. feltehetőleg szintén így „értelmezi” a „nyelvi helyzetet”.) (A SANYO magnó irányérzéketlen beépített mikrofonjával az A. torna-utasításait rögzíti. A helyzet tehát teljesen megszokott, természetes a Gy. számára; ugyanígy a szereplő személyek és tárgyak, az említett egyet kivéve.)

[Az első néhány percben az anya munkával kapcsolatos szavai, a gyermek dúdolósa hallatszik, majd az első kérdése:]

Gy.: [ho van a másik] [valószínűleg a másik kis matrjoska baba, mellyel J. manipulál] A gyermek további érdekes, de a vizsgált szempontból szóba nem jövő megnyilatkozásait elhagyom.

Gy.: [A 4. percben:] [esz mi esz] [esz mi esz?]

[Az anya munkájával kapcsolatos szavai, majd kis szünettel a válasz a gyermeknek:]

A: *Poháralátét* (Előtte esetleg még egészen halkán, alig hallhatóan: *Ez...*)

Gy.: [Mi esz]

A: *Mi az?* A. tehát a maga szempontjából (ezért a távolabbra mutató névmás) megismétli a gyermek kérdését, de nem válaszol másodszor is arra. Ez a felelési stratégia, úgy lehet, hozzájárul a következő csúcs beálltához: a Gy. nem hallja újból, memóriájában tartja, az anya válaszát: *poháralátét*. — Tovább az A. munkával kapcsolatos szavai.

Gy.: [pojáraláté]

Gy.: [pojáraláté]

A megfigyelő (e sorok írója: L.), halkabban L.: *Jó*. Ez a hosszú összetett szó produkálására vonatkozott, akkor még nem tudtam, hogy most jön a tematikus csúcs:

[Enyhén dúdolva:]

Gy.: [pojáralata] ontogenetikusan egy csapásra végbemegy a filogenetikusan talán évszázadokig tartó folyamat, a hangrendi kiegészülés és a tipikus szóvég kialakítása; ez utóbbi a magyarban problematikus, statisztikus folyamat, nem olyan egyszerű, mint az oroszban, a latinban stb. (főnevekről van szó).

* Az alábbiak során szögletes zárójelben a Gy. által ejtett hangok szokásos helyesírási betűképét adom a könnyebb olvashatóság érdekében.

T. [Továbbra is enyhén dúdolva:]

Gy: [pojáraláta] Tehát jól be is vési ezt a „helytelen” alakot (illeszkedési-
leg helyeset, tipikus szóvégileg helyeset).

Gy: [pojáraláta] Az anya szavai tovább.

Gy: [na nya nya nya] Nyilván valamilyen cselekvés megy együtt ezzel a
hangsorral.

Gy: [értelmetlen szótagok], olykor kissé dallamosan. Az anya szavai.

Gy: [anya!] [anya!] [anya!] A felkiáltójellel jelöltem egy jellegzetes
emelkedő intonációt. (Az anya szavai tovább.)

Gy: [ho tetyem?] A jellegzetes magyar kérdő intonáció már kialakult
(jellegzetes, amennyiben élesen eltér például a bennünket környező orosz,
lengyel kérdő intonációtól).

Gy: [ho tetyem] Az A. szavai.

Gy: [ho tetyem, anya?] [Anya ho tetyem?].

A: *Hát keressél neki helyet.* Szünet után az anya munkaszavai.

Gy: [?? érthetetlen, majd: itt a helye.] A. szavai.

Gy: [megtaláltam a helyet!].

A: *Jaj, de ügyes vagy!* A. munkaszavai.

Gy: [anya ho tetyem?]

A: *Tedd oda hátra egészen a fotelra!* A. egyéb szavai.

Gy: [ho tetyem et?]

A: *Tedd oda a fotelra hátra.*

Gy: [Ide?]

A: *Oda. Úgy bizony. Jó.* A. egyéb szavai.

Gy: [Ho tetyem?]

A. egyéb szavai.

(A. egyéb szavai) (A Lj. szavai).

Gy: [ho tetyem et vagy . . . el?]

Gy: [Ho tetyem e?]

Gy: [ho tetyem?]

A: *A tányér alá!* A. egyéb szavai.

Gy: [Ho tetyem e?]

Gy: [ho tetyem e?] Vége kissé dúdolva.

Gy: [ho tetyem e?]

Gy: [ho tetyem e?]

Gy: [ho tetyem e?]

A: *Cicuskám, a tányér alá!* Ebből gondolható, hogy a sok „ho tetyem e?”
az inkriminált tányéralátétekre vonatkozik, megnevezésük nélkül.

Gy: [nem fér!]

A. egyéb szavai.

Gy: [ho tetyem e?]

Gy: [anya . . . ho tetyem e?]

Gy: [ho tetyem e?]

A: *Hű, mennyi poháralátéted van, most látom.* — A beszélgetés az anya,
gyermek és a lejegyző között még percekig folyik (összesen mintegy 14 percig).
Mint látható, a szituáció előnyös a spontán beszédre: az anya munkája verba-
lizmushoz kötődött, így a gyermek feljogosítva érzi magát, hogy közbe-közbe-
szóljon. Az anya munkaszavai több szempontból is érdekesek, de az ezekre való
kitérés elvonná a figyelmet a címben foglalt fő problémáról.

Papp Ferenc

Nyelvműveletlenségünkről

(Mayer Judit könyve ürügyén)

Nyelvművelő tanulmánygyűjteményeink sorozata ismét gyarapodott eggyel: 1990. évjellel jelent meg, a pozsonyi Madách Könyvkiadó gondozásában, Mayer Judit tanulságos és élvezetes könyvecskéje: az Anyanyelvi hibanapló.

1. Nézzünk egyet és mást az előzményekből!

1.1. Kereken húsz évvel e mostani előtt, 1970-ben adta ki a Madách első önálló hazai (azaz: szlovákiai magyar) vonatkozású nyelvművelő könyvét, *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról* címen. Ez a vállalkozása átmeneti jellegű volt még. A kötetbe gyűjtött cikkeknek-tanulmányoknak mindegyike a nemzetiségi (túlnyomó részük a szlovákiai) magyar nyelvhasználat jelenségeit vizsgálta, kérdéseit boncolgatta, s eredetileg szlovákiai magyar folyóiratokban vagy (heti-, illetőleg napi-) lapokban látott napvilágot. Szerzőjük „belülről” szemlélte az általa felvetett kérdéseket, s bevezetőjében vállalta: „az »nk«, akiknek gondjairól ezek az írások születtek, »mi«, szlovákiai magyarok vagyunk” (a kötet 8. lapján). De nem tősgyökeres szlovákiai magyar volt, csak (öt évre) belföldiesített külföldi; a Komenský Egyetemnek Magyarországról érkezett, s mandátuma lejártával oda visszatért vendégtanára: e sorok írója.

A könyv végére illesztett búcsúbeszélgetésben ezt írta: „Persze nem akkor volt igazán hasznos és eredményes a munkám, ha észre lehetett venni, hogy itt voltam, hanem akkor, ha nem lehet majd észrevenni, hogy már nem vagyok itt” (293). — Jámbor óhaja teljesült: a szlovákiai magyar lapokban és a pozsonyi rádió magyar nyelvű műsorában folytatódtak, szaporodtak, majd rendszeressé váltak a nyelvművelő, a helyi nyelvhasználatot figyelő és ápoló közlemények; s e sorozatok anyagai — ugyancsak a Madách gondozásában — kötetekké is kerekedtek. Jakab Istvánnak, a Komenský Egyetem grammatikus oktatójának munkálkodása először egy többszerzős gyűjteményt eredményezett (ennek szerkesztője és társszerzője volt): *Hogy is mondjuk?* (1976), azután saját sajtó- és rádióbeli közleményeinek könyvvé szerkesztett együttesét: *Nyelvünkéről — nyelvünkért* (1980), *Nyelvünk és mi* (1983), *Nyelvi vétségek és kétségek* (1987). A másodiknak említettben egy nagyobb lélegzetű tanulmány is helyet kapott, melyben a részletkérdéseken túllépve széles körképben vázolta fel a nemzetiségi helyzet által felvetett nyelvhasználati problémákat, és kereste megoldásuk módját.

1.2. A fenti visszapillantás átfogta időszakban, az elmúlt húsz esztendő alatt, sajátos változáson ment át a nemzetiségi — s ezen belül a szlovákiai — magyar nyelvhasználat problematikája. Nekem, a hatvanas években, amikor fent említett kötetem írásai keletkeztek, elsősorban azt kellett bizonygatnom: habár más és más államkeretben élünk, magyar nyelv csak egy van, s ennek az egységét mindenképpen meg kell óvni; küzdve a makaronizálódás (az idegen szóanyag beáramlása és megrögződése), a regionalizálódás (az idegenből való szakadár fordítgatás és a helyi nyelvjárások túlzott befogadása), nemkevésbé a vulgarizálódás (a családi-mindennapi konyhanyelvviségnek közéleti rangra emelése) s az ezekből együttesen kikerekedhető provincializálódás ellen. Akkor az volt a fő veszély, hogy a nemzeti Magyarország és a nemzetiségi magyar tömbök magyar nyelvhasználatára a fejlődésnek más-más útjára lép;

hogy — némi túlzással persze — „újabb ötven év múlva esetleg már Shakespeare-t és Fučíkot, Thomas Mannt és Dosztojevszkijt négyféle magyar nyelvre kell lefordítani, száz év múlva pedig esetleg Petőfit és Veres Pétert nemzeti magyar nyelvről három nemzetiségi magyarra!” (i. m. 41).

A hatvanas évek második felében azután (úgy hatvannyolc végéig) fokozatosan szabadabbá és szélesebbé lett a nemzetiségi magyarságoknak a nemzeti életét élő központi csoporttal való érintkezése: Szlovákia déli sávjában (de a jugoszláviai Vajdaságban is) a budapesti rádió- és televízióadások vétele vált uralkodóvá; megrendelhetők vagy legalábbis megszerezhetők voltak a magyarországi folyóiratok, hetilapok, s az ideát megjelenő könyvek is. De ebben az időszakban lendült fel a szlovákiai (és a vajdasági) magyar lap- és könyvkiadás, indult el a felfejlődés útján a magyar nyelvű nemzetiségi rádiózás; és — ami nem annyira tömegében, inkább minőségében ellensúlyozta a korábban itt is, ott is megindult szétfejlődési tendenciát — szoros együttműködés alakult ki a budapestiekkel a pozsonyi magyar újságírók (meg a vajdasági lap- és könyvkiadói és rádiós munkatársak) nyelvi-nyelvhasználati továbbképzése érdekében.

Hatvannyolc-hatvankilenc eseményei — s főleg hosszúra nyúlt utórezgéseik — magukat e kapcsolatokat meggyengítették ugyan (elsősorban a szlovákiai magyar nyelvű művelődés közegeivel); a nyelvi egységre törekvés eszméjét és az e téren már elért eredményeket azonban már nem szoríthatták vissza. A lapok, folyóiratok, könyvkiadók és a hangos hírközlő eszközök szerkesztői és munkatársai továbbra is éberén figyelték a magyar nyelvnek nemzeti körülmények közötti alakulását. S amint a nyomás enyhült, a nemzetiségi nyelvhasználat élő lelkiismereteként újból megjelentek a lapokban és a rádióban a nyelvművelő szöszzenetek, majd az ezekből kikerekedett hasznos kötetek: a Jakab István nevével kapcsolatban már említettek, s most Mayer Judité.

2. Ez a rövid visszatekintés talán megvilágítja: miféle folyamatba illeszkedik — de bizvást mondhatjuk: milyen folyamatból nő és emelkedik ki — az írásunk tárgyául szolgáló könyv.

2.1. Az Anyanyelvi hibanapló — tárgya természetéből adódóan — két nagy ciklusra tagolódik. Az első: Szlovák hatások a csehszlovákiai magyar nyelvhasználatban; a második: Egyéb nyelvhasználati hibák. Hogy a két rész között egyharmad: kétharmad a terjedelmi arány, annak jelentőségére még visszatérünk. — Azt azonban máris érdemes kiemelni, hogy a „szlovák hatások” itt nem a felületi szintű makaronizálódást jelentik elsősorban (mindennapi fogalmaknak szlovák szóval való megnevezését, mint: „bemegyek az *emenvére* a *tajomnyikhoz*” vagyis: „a nemzeti bizottságba a titkárhoz”), hiszen „a beékelten idegen szó vagy kifejezés idegen test, azt a nyelv előbb-utóbb kiveti magából” (10*); hanem a magyar szavakkal, sőt magyar nyelvtani formában betolakodó, de idegen szemlélet- és gondolkodásmódot tükröző megoldásformák, amelyek „magyarul hangzanak, még nyelvtanilag is helyesek lehetnek, ám ugyanakkor idegen szemléletet tükröznek”, s ennek folytán „szerkezetében támadják a nyelvet” (uo.).

2.2. De vajon minőségileg különbözik-e ez a két típus egymástól? — Eredetében föltétlenül; ám jellegében és eredményében aligha. A magyar nyelvérzék gyengeségét, bizonytalanságát jelzik az olyanféle fordítások, mint:

* Itt és a továbbiakban a zárójelbe tett számok az ismertetett könyv lapszámai.

„a gyerek viselkedése mindig *mintás* volt” (37; = mintaszerű, példás); vagy: a vegyszer a méhekre „*kártalan*” (24; = ártalmatlan, nem káros); és: Varsót „lerombolták és *kiegették*” (33; = felégették); meg az olyan szótévesztések, mint: „*éheztetési* diéta” (44; = koplaltatás), „*tollas* vad” és: „*magas* vad” (27; = szárnyas vad és nagyvad). — Ám nem sokban különböznek ezektől az olyan — idegen minta nélküli — furcsaságok, mint a „*világjárta* ember” (76; = világlátott, világot járt, esetleg: világjár); a „*négykilósnyi* ponty” (77; = négykilós, ha egyben van, s négykilónyi, ha több darabban); meg az olyan szóhasználati elcsúszások, mint a *megpecsétel* (105; az erkölcsi értelemben használható *megbélyegez* helyett), a *sötétkamra* (90; a büntetőintézményekben rendszeresített *sötétzárka* helyén), a fontos vasúti *központ* (110; a szaknyelvben járatos *csomópont* értelmében); vagy az effélék: „*hihetetlenül* csóválta a fejét” (88; = hitetlenül), és: „*érthetetlenül* nézett rám” (89; = értetlenül), sőt: „a városháza épülete *adott helyt* a képkiallításnak” (124; = adott helyet, konkrét értelemben).

Az anyanyelvi előismeretek bizonytalanságára utal a könyvben felsorolt szólásvesztések és -keveredések gyakorisága. S itt sem kulcskérdés, hogy melyikük született valamely hozzá hasonló (bár vele mégsem azonosítható) szlovák szólás hatására, és melyikük „belső” eredetű tévedés. Aminthogy az anyanyelvi kulturáltság hiányának tükre a szavaknak meg nem felelő stílusértékben vagy hangulati töltéssel való használata. — A sok példa közül az első csoportra idézzük fel ezeket: „*remegsz*, mint a *nyárfa*” (155; = reszketsz, mint a nyárfalevél, és: remeg, mint a kocsonya), „*Szelíd* vagyok én, mint a ma született *bárány*” (uo.; = ártatlan, mint a ma született bárány, és: szelíd, mint a galamb). — A második csoportnak, a stílus tévesztésnek, gazdag tárháza a könyv. Csak példákat: „A Szovjetunió egyetlen lehetőséget sem *szalaszt el* . . .” (92; ide az *elmulaszt* illenék); „Vagy tíz vaddisznó *rebbent szét* a tisztáson” (113; a könnyedséget sugalló ige nem illik a nehézkes mozgású állatokhoz); „A kollégium professzorai maguk döntenek az *okítandó* anyagról” (117; nyilván: *oktatandó* vagy *tanítandó*, mert *okítani* csak valakit lehet, nem valamit, s azt is csak félig tréfásan); „A rablás nagyon *komoly* bűncselekmény” (129; az ide kívánczós *súlyos* helyett).

3. Ezek után fel kell tennünk a kérdést: valóban „nemzetiségi”, azaz „szlovákiai magyar” nyelv művelő könyv-e az Anyanyelvi hibanapló! — Annyiban persze az, hogy tekintettel van a magyar nyelvhasználatnak sajátosan szlovákiai — lényegében: regionális — problémáira is. Ennyiben több, mint általános, mint „nemzeti”. De kevesebb-e bármennyivel, bármilyen tekintetben? Semmiképp sem; hiszen amit tárgyal, az többségében egyaránt érvényes „országhatáron innen és túl” (71; bár a szerzőnek, helyzeténél fogva, nyilván az „innen” az, ami nekünk a „túl”, és megfordítva); s ahogyan tárgyalja, abban sincs semmi korlátozóan sajátos. — Ám ez a tény kettős gondolat-sort indít meg. Az egyiket a jelenségek megítélése felől: hogy fennáll-e még a különfejlődés, a szétfejlődés veszélye; s ha nem: öröndetes jelenség-e ez, vagy figyelmeztető. A másik a mű, a feldolgozás oldaláról vetődik fel: hogy ha tárgyát tekintve nem regionális, hanem „összmagyar” érdekű, vajon megfelel-e az ilyen könyvekkel szemben támasztható általános követelményeknek, megüti-e a közös mértéket.

3.1. Nézzük az első kérdést!

Éppen harminc esztendeje, hogy a Nyelvőr akkori szerkesztőjével (nem

is épp rábeszélés nélkül) sikerült elfogadtatnom egy olyan kéziratot, amely — az akkori nyelvművelő tematikától eltérően — a nyelvhasználatnak már nem a „szabályokba sűrítendő, kategóriákba foglalható” jelenségeit vizsgálta, hanem azokat a fogalmazási jelenségeket, „amelyek addig legfőképpen az iskolai dolgozatok szintjéig jutottak el”; de az ötvenes években kiderült róluk, hogy „már írásban, sőt nyomtatásban is találkozunk velük, nem is éppen ritkán” (vö. Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból. Nyr. 84: 286 kk.). Akkor — alighanem túlzott derűlátással — úgy ítéltém: „Több gond, több felelősség-érzet, kissé szilárdabb nyelvi tudat és tudás kell csak, s akkor szinte mindez egyik napról a másikra a múlté lehet”, hiszen „A hiba ma még csak az egyes emberek nyelv szokásában él, nem vált kollektívvá, azaz valóságosan és véglegesen nyelvi értékűvé” (i. h. 287).

Nos: Mayer Judit könyvében most, három évtized múltán, kísértetiesen ugyanazok a jelenségcsoportok ismétlődnek, mégpedig számukban megszorozva, és földrajzilag kiszélesült körben. Ami azt jelzi: a korábban aggodalommal megjósolt „szétlazulás” helyett ma már inkább az „együtt-lazulás” útját járjuk, idestova mindannyian. Nincs hát okunk és jogunk jobban féltetni a nemzetiségi magyar nyelvhasználatot, mint a nemzeti keretekben élő (hacsak nem ez utóbbitól az elsőt), mert — úgy tűnik — nem tesz lényegesen rosszabbat az idegen környezetnyelv hatása, mint a nyelvi tudatnak és a nyelvérzéknek egyre inkább eluralkodó — itthon éppúgy jelentkező — gyengülése, elbizonytalanodása.

Mi is a nyelvérzék? A nyelvművelés újraindulásakor, az ötvenes évek első felében, így próbáltam megfogalmazni: „nem más, mint a nyelv törvényeinek megérzése a nyelv tényeinek ismeretében” (Ápoljuk nyelvünket! TIT, 1954. 10); másképp közelítve: „a szubjektív nyelv szokás, a magával hozott vagy megszerzett nyelvismeret, illetőleg az abból elvont törvények gyűjteménye” (Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953. 46). Az első formában a „megérzés”, a másodikban a „szubjektív nyelv szokás” kitétel arra utal: fogalmazás közben nem szabályokat alkalmazunk, hanem beidegzéseinket működtetjük, mintegy reflexszerűen. Ám a másodikban a „megszerzett”, az elsőben pedig „a nyelv tényeinek ismeretében” megszorítás arra figyelmeztet: ez a spontaneitás alapos edzést kíván; hiszen „A nyelvérzék fejleszthető, érzékenysége és biztonsága csiszolható azáltal, hogy a beszélő a maga szubjektív nyelv szokásán kívül az objektív, a társadalmi érvényű nyelv szokásnak is minél több rétegével ismerkedik meg. Nyelvi szempontból ezért is fontos és érdemes klasszikus írókat, mai jó írókat, népmeséket és régi nyelv emlékeket olvasgatni” (NyFK. 46). „A nyelvérzék tehát voltaképpen tartós fejlesztő munka eredménye, legalábbis a jó nyelvérzék” (ÁpNy. 10).

S ezzel eljutottunk az egymáshoz való közeledésnek — korántsem öröndetes és semmiképp sem megnyugtató — magyarázatáig. Az ötvenes éveknek második és a hatvanasoknak első felét átölelő évtized elzártsága után (ha néha másképp nem is, a rádiónak és a televíziónak országhatárokat átlépő hatása révén mindenképpen) szorosabb és elevenebbé lett a kapcsolat a magyarországi közéleti magyarnyelvűség és a nemzetiségi — benne a szlovákiai — magyarnyelvűség között, s ez egyik tényezőjévé vált a korábbi távolság csökkenésének. — S egy ennél jóval szomorúbb tényező: hogy a hazai tömegek nyelvhasználatának alakulásában nem következett be a várt fejlődés, az igényesedés. Nem kis mértékben azért nem, mert az olvasás általában háttérbe szorult a látványműfajok (televízió, videó, képregény stb.) eluralkodása révén;

ami maradt belőle, azt az igénytelen műfajok (krimik, besztszellerek, képeslapok stb.) töltik ki. Ezért nem rögződnek az agyakban igényes nyelvi formák, nemes nyelvi klisék; az ezek hatását nélkülöző, megroggyant hazai nyelvérzék ma már megközelíti a nemzetiségi helyzetben, idegen nyelvi környezetben élőkét. S ezért talált könyvünk szerzője annyi hibát, amely közös ma már „országhatáron innen és túl”.

3.2. S így válik világossá, hogy ez a gyűjtemény korántsem „nemzetiségi magyar” nyelvművelő könyv, hanem egyszerűen magyar nyelvművelő könyv. S ráadásul nem is akármilyen! Nem elégszik meg azzal, hogy „eligazítsa” a használót, mint a közkeletű kézikönyvek: ez helytelen, ez a jó helyette; hanem gondolkodni tanít a nyelvről, forrásokat forgatni, használni, s nem kis részben: felelősséget érezni a nyelv iránt.

Csak egyetlen rövid (s még így is csonkított) példát az elgondolkodtatásra! „Úgy látszik, elég sokan nem tudják, mi a különbség a *valóban* és a *valójában* között. Ha ugyanis tudnák, nem hallanánk ilyen párbeszédet: Kérdés: Igaz-e, hogy az ügyfelek elégedetlenek voltak az elintézésrel? Válasz: *Valójában* így volt, de a helyzet azóta megváltozott. Nyilvánvaló, hogy a helyes válasz így hangzanék: *Valóban* így volt, de azóta a helyzet már megváltozott. Miért? Mert a *valójában* és a *valóban* határozószó nem azonos jelentésű. A *valójában* ezt jelenti: a maga eredeti valóságában, a dolog lényegét tekintve, igazában, lényegében, tulajdonképpen, voltaképpen. [Itt példák következnek.] Amikor a feltett kérdésre egyszerűen igenlő választ akarunk adni, el akarjuk ismerni, hogy a kérdésben foglalt tény igaz, akkor csakis a *valóban* határozószót használhatjuk — igazán, csakugyan értelemben. [További megvilágító fejtegetés.] És ha most egymás mellé tesszük a következő két mondatot: „Apámnak *valóban* igaz van” és „Apámnak *valójában* igaz van” — minden ép nyelvérzékű embernek tudnia kell, hogy ez a két mondat nem ugyanazt jelenti. Az első nyomósító értelmű: igazán, csakugyan igaz van, a másik megszorító értelmű: voltaképpen, tulajdonképpen, alapjában véve igaz van” (90). — Mint látjuk: a szerző túlmutat az éppen vizsgált jelenségen, mintát ad a vizsgálódás, a megfontolás módjára; divatos, de ide illő kifejezéssel: a téma körüljárására.

S egy még szemelvényesebb példát a másik módszertani jellemzőjére: hogy hogyan sugalmazza a megfelelő források kézbe vételét és forgatását, a cseh, a szlovák és a magyar értelmező szótáraktól a kétnyelvűekig, majd a nyelvtörténetieken át a (cseh, szlovák és magyar) idegen szavak szótáraiig; mégpedig szinte észrevétlenül, filozofos hivalkodás nélkül. Íme (a kiemelések tőlem származnak): „De most menjünk sorjában! A „Mikor esünk ki innen?” helyesen így hangzik: *mikor lépünk le, mikor kopunk le, lécelünk le?* A szlovák *výpadnut'* (cseh *vypadnouti*) ige eredeti jelentése valóban 'kiesik', 'kihull', 'kipottyan', és **s z l o v á k s z ó t á r a i n k** nem említik az 'elmegy', 'elindul' jelentését. A **c s e h s z ó t á r** részletesebben foglalkozik a *vypadnouti* igével, és közli az 'elmegy', 'elindul' jelentését is. A magyar kiesik ige — a **é r t e l m e z ő s z ó t á r** tanúsága szerint — nagyon sok jelentet jelenthet, de 'elmegy', 'elindul', esetleg 'lelép', 'lekopik', 'elkotródik', 'eltakarodik', 'szedi a sátorfáját' stb. jelentése nincs” (15).

Sok-sok utalást kapunk a könyvben arra, hogy a közösségi érvényű, kikristályosodott nyelvszokás ereje fölötté áll az egyéni logikának (logicizálásnak; pl. 22–3); hogy a formális szabályossággal szembekerülhet a könnyebb érthetőségre törekvés (pl. 138); s hogy a nyelv él, fejlődik, tehát az sem zárható ki egyszer s mindenkorra, ami „egyelőre nincsen” a közhasználatban (pl. 125).

4. A könyv tehát nevel, szavaival, példaadásával, szellemével egyaránt. Megfontolt hibáztatásainak, megalapozott javítási javaslatainak túlnyomó részével egyet lehet, egyet kell értenem. Csak néhányat kérdőjeleznék meg, azt is óvatosan. A terminusul ajánlott *járványos májgyulladás* (18) mellett nekem ismerős(ebb) a *fertőző májgyulladás*; a kereskedőnek mondott *köszönőm*-re természetesebb (s hetedik évtizede ismerősebb) számomra a *kérem* válasz (= nincs mit, ez a dolgom), mint az e helyzetben indokolatlan *szívesen* (47), hiszen nem tett szívességet, csak a kötelességét teljesítette a pénzemért; ismereteim szerint a butaság valóban *lerí* valakiről, de a túl elegáns ruha nem *leri*, hanem *lesír* róla (vö. 166); magam a vadhúsból vagy vadasan készített ételekre elfogadnám a *vadászétel* megnevezést (119), például a *halászlé* mintájára gondolva, meg arra, hogy a *gulyás* is *gulyáshús*-ként indult hajdanán. Megfontolnám: valóban „szakmai babonával van dolgunk” a *felületkezelt* papír és a *formatervezett* tárgy esetében (135–6), nem olyan kézenfekvő visszakövetkeztetések-e ezek, nyilván az *-ás/és* képzős utótagú összetételekből, mint a szerző által is igazoltnak vett *kárpótól* (176) az alapjául szolgáló *kárpótlás*-ból!

Kiknek szól végül is az Anyanyelvi hibanapló? — Az igényesen kiállított kis kötet kemény borítólapjának hátán ezt olvassuk: „A könyvet tanárok, diákok figyelmébe ajánljuk”; két lappal előtte, az impresszumban pedig ezt: „Készült a Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest részére, a Madách Könyvkiadó, Pozsony—Bratislava gondozásában”. — A közös kiadás mindenképpen indokolt: Mayer Juditnak ez a könyve a szakember számára adatforrás, az érdeklődő olvasónak pedig gondolkodás- és ítélkezés-módszertani útmutatás is, „országhatáron innen és túl” egyformán. S épp ezért mélységesen igazságtalan a tanárok és diákok körére szűkítő ajánlás: ebből a könyvből mindenki okulhat, gazdagodhat, s korántsem csupán iskolás fokon.

Sajnálatos, hogy a terjedelemből nem tellett egy részletező szó- és tárgymutatóra. Mert olvasmányoknak így is hasznos, érdekes, izgalmas; de azzal kiegészítve kézikönyvként is forgathatná mindenki, akinek jut a (fel nem tűntetett, de érzésem szerint korántsem kielégítő nagyságú) példányszámból.

Deme László

Magyar tudósok szerepe a török nyelvújítási mozgalomban

Az 1923-ban alakult Török Köztársaságban át kellett szervezni a tudományos életet, korszerűsíteni kellett a tudomány minden ágát. Ez a társadalom egészére kiható megújulás a Kemal Atatürk (1881–1938) vezette forradalom nyomán hihetetlen mértékben felgyorsult a harmincas években. A török nyelvújítási mozgalom ennek a folyamatnak volt az egyik fontos része.

Az írott és a beszélt nyelv állapota, a benne lejátszódó folyamatok az adott történelmi korszakban a török függetlenségi törekvéseket is kifejezték. Ezért tekintették a nyelv ügyét nemzeti ügynek.

Ezeket a mozgató rugókat megtalálhatjuk a magyar nyelv használatáért, annak megújításáért vívott, több mint százötven évvel ezelőtt kezdett történelmi küzdelemben is: a török nyelvnek századunk elején szintén nagy szüksége volt a megújulásra, szókincsének új szakkifejezésekkel való gazdagítására.

A kétségtelen párhuzamok mellett azonban figyelembe kell venni a két nyelv eltérő történeti hagyományait, általános fejlődési tendenciáit; továbbá a két nép eltérő történeti, gazdasági, politikai és kulturális körülményeit is.

A XX. századi török nyelvújítási mozgalom természetesen nem előzménytelen: Mustafa Kemal Atatürk előtt is voltak nyelvújító törekvések a korábbi török nyelvtörténeti korszakokban, hiszen már az orhoni feliratokban is felfedezhetők a nemzeti nyelv létrehozására irányuló törekvések. Nyomon követhető továbbá ez az igyekezet a XI. századi Kaşgarlı Mahmud munkájában, a világ első török nyelv összehasonlító szótárában Divanü Lügati't Türkben; majd a XII. századi Kutadgu Biligben, a XIII. századi Sultan Veled költészetében vagy a karaman fejedelemeinek Karamanlı Mehmednek 1277-ben kiadott parancsában, amely szerint mindenkinek és mindenütt törököül kell írnia, beszélnie.

A törökségnek a XIII–XIV. századi nagy költője, Yunus Emre költészetében szintén síkra szállt a tiszta török népi nyelv használatáért. (Az UNESCO 1991-et Yunus Emre emlékének szentelte, és a szeretet évének nyilvánította.)

Mindezek ellenére a XVII., a XVIII., sőt még a XIX. században is erősen lehetett érezni a török, pontosabban mondván az oszmán-török nyelvben a perzsa és az arab nyelv hatásait. A XIX. század közepétől kezdve azonban a nemzeti megújulásra irányuló törekvésekben (kezdetben az idegen műveltség ellen; később pedig az idegen politikai, gazdasági hatások ellen, de mindinkább a nemzetté váló nemzeti-történelmi tudatra ébredő törekvésekben) egyre erősebben jelentkezett az ellenhatás.

Sinasi, Ziya Paşa, Semseddin Sami, Namık Kemal, Abdülhak Hâmit Tarhan, Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp és velük együtt még sok író, költő, filozófus és államférfi próbálta irányítani a török nyelvújítási mozgalmat. Ők már ismerték az európai műveltséget, a majdnem az egész Európára kiterjedő függetlenségi törekvéseket, a felvilágosodás filozófiai eszméit.

Az első világháborút követő, 1919-ben kitört török szabadságharc után újból kezdődött, illetve folytatódott a török nyelvújítási mozgalom. Ennek élére most Törökország függetlenségi és felszabadító harcának vezetője, a nagy török győzelem kivívója Mustafa Kemal tábornok állott. Mustafa Kemal szavaival élve: „A törökök megnyerték a szabadságharcot. Most már egy sokkal nehezebb, sokkal fontosabb harc győzelméről van szó: a tudomány csatamezőin is győzni kell!”

Az új Török Köztársaság állam elnöke sokszor járt külföldön és sokat olvasott. Ennek révén már fiatalkorában megismerhette a különböző népek és nyelvek küzdelmeit; függetlenségi és szabadságtörekvéseit. Tisztelte és becsülte azokat az embereket, írókat, költőket, akik képesek voltak mindenáron folytatni a harcot. Ugyanakkor ihletet adott neki Namık Kemal szabadság- és hazaszeretete, Ziya Gökalp nemzet- és nyelvszeretete.

Az első világháború idején a még fiatal katonatiszt, Mustafa Kemal pasa a tripoli török hadtest parancsnoka volt. 1917-ben Damaszkuszban találkozott először Agop Martayannal. Ez a találkozás sorsdöntőnek bizonyult a török nyelv újkori történetében.

A kaukázusi fronton Agop Martayan kezébe került Németh Gyulának Türkische Grammatik című nyelvkönyve. Az Oszmán Birodalomban szolgálatot teljesítő német katonák számára készült könyv forgatása miatt Martayant kémnek nézték, és Mustafa Kemal pasa elé vitték. Kihallgatás közben Mustafa

Kemal megtudta, hogy a könyv kiknek és milyen céllal készült. Agop Martayan (1895—1979), aki később a török nyelvújítási mozgalom egyik Kazinczyjává vált, ettől kezdve sokat segített Mustafa Kemal Atatürknek a nyelvújítási reform munkájában, s mindig mellette állt. Az ihletet Németh Gyula nyelvkönyvéből kapva Mustafa Kemal pasa a felszabadulás utáni ötödik fontos teendőként a török írásrendszer megváltoztatását jegyezte be naplójába.

1923. október 29-én kikiáltották a Török Köztársaságot, s már 1924 májusában Budapesten török, Ankarában pedig magyar nagykövetség létesült. Majd az államközi kapcsolatok erősödésének köszönhetően Törökországban magyar segítséggel szakiskolák, intézetek, egyetemi tanszékek stb. nyíltak meg. A harmincas években Atatürk, a köztársasági elnök, újra segítséget kért Magyarországtól. És Magyarország segített is: államközi szerződések keretében mérnökök, közgazdászok, mezőgazdászok, tanárok és szakmunkások százai dolgoztak a viharos modernizációt átélő Törökországban.

Több száz török fiatal tanult Magyarországon, akik — tanulmányaik befejeztével hazatérve — nem felejtették el azt, hogy tudományukat Magyarországon sajátították el. Természetesen az idősorokban a reneszánszát élte a magyar—török nyelvrokonság és fajtestvériség gondolata.

A török diadal megtestesítője, ünnepelt hőse, Gazi Mustafa Kemal, a modern török állam, a modern török kulturális és tudományos élet megteremtője, különös érdeklődést tanúsított a magyar tudomány és kultúra iránt. Ennek egyik bizonyítéka; Atatürk síremlékén — Anıtkabirben — alapított könyvtárban ma is számos magyar tudós idegen nyelvű munkájával találkozhatunk. Magyar történészek, irodalmárok, nyelvészek, turkológusok, keletkutatók és kultúrpolitikusok alkotásait őrzi a könyvtár. Az államfő többek között Vámbéry Ármin, Thüry József, Gombocz Zoltán, Hóman Bálint, Mészáros Gyula, Kunos Ignác, Ligeti Lajos, Németh Gyula és mások idegen nyelveken megjelent munkáit tanulmányozta. A magyar tudósok gondolatainak hatása a török nyelvújításra így része lett az emberiség egyetememes kultúrájának.

A török nyelvújítási mozgalomban Kemal Atatürk személyesen is részt vett, amennyiben kezdeményezője, mecénása volt a végrehajtásnak; ebben — úgy is mint a korszerűsödő Törökország vezetője — kiemelkedő szerepet vállalt. Mustafa Kemal Atatürk nemzetformáló munkájában rendkívüli súlyt kapott a török nyelv megújítása, az új írásrendszer bevezetése. A feladat megoldásához a török tudósok megkülönböztetett figyelemmel tanulmányozták a magyar nyelvújítás eszközeit és eredményeit.

Ismeretes, hogy Mustafa Kemal már korán megismerte Németh Gyulának latin betűkkel átírt szövegeket is tartalmazó *Türkische Grammatik* című művét. Ennek a kis könyvnek nagy szerepe volt a török nyelvújítási mozgalomban, de különösen a könyvben található *Die Schrift* (Az írás) és az *Einleitung* (Bevezetés) című fejezeteknek. Ez utóbbiban mutatta be Németh Gyula a török nyelv rétegeit.

Talán nem túlzunk tehát, ha azt állítjuk, hogy Németh Gyula kitűnő könyvének döntő szerepe volt abban, hogy 1928 november elsején elfogadták Törökországban a török hangrendszerre alkalmatlan arab alfabétum helyett a török nyelvre alkalmazott latin ábécét.

De Németh Gyula könyvének volt még egy másik fontos szerepe is ebben az ügyben. Atatürk Németh könyvét olvasva döbrent rá arra, hogy a török nyelvet meg kell tisztítani a nemzeti nyelvbe nem illő idegen szavaktól.

Arra törekedett például, hogy a beszélt és az írott nyelv között ne legyen különbség.

Atatürk és támogatói (a magyar nyelvújításhoz hasonlóan) a török nyelvújítási munkához szükséges forrást mindenekelőtt a török népnyelvben találták meg. Ez az a forrás, amely soha el nem apad, amelyből állandóan lehet meríteni, amelyben mindig lehet találni eredeti, ősi szavakat, mondat-szerkezeteket, nyelvtani elemeket és alakzatokat. Ezekkel kívánták felváltani a török nyelvtől idegen, elsősorban arab és perzsa eredetű szavakat és nyelvtani szerkezeteket. Így vált a nyelvtudománynak ez a forradalma örökös megújulásával, eredetiségével a mindenkori társadalmi haladás mérhető jelévé, és segítette elő az emberek egymás közötti jobb megértést.

A nyelvújítás nagy vállalkozásában a magyar példa nyomán az első lépést — Atatürk ösztönzésére — a Türk Dilini Tetkik Cemiyeti (Török Nyelvművelő Társaság) tette meg a mai Türk Dil Kurumu, azaz a Török Nyelvtudományi Társaság. 1932 július 12-én alakult Török Nyelvművelő Társaságnak első főtítkára az író, költő és diplomata Ruşen Eşref Ünaydın (1892—1959) volt. Atatürk követőjeként sokat segíthetett a nyelvi kérdések megoldásában. Ünaydın 1939-től három évig budapesti török nagykövetség a háborús időkben is erősen szorgalmazta a magyar—török kulturális kapcsolatokat, tudván, hogy ezzel sokat tehet a közös tudományos kutatások fellendítéséért. De Ruşen Eşref volt az is, aki a harmincas években a szófiai egyetemen tanító Agop Martayant ajánlotta Atatürknek munkatársul. Felújítva a régi kapcsolatokat, megnyerték ügyüknek a kiváló egyetemi tanár „Dilâçar”-t azaz nyelvújítót, a török nyelvtudomány, a török nyelv fejlesztőjét, kutatóját.

A török nyelvtisztításnak az volt a célja, hogy a különböző kultúráknak, az idegen nyelvek sok évszázados hatásának hordalékát eltüntesse, és a jövevényszavak miatt elidegenedett oszmán-török nyelvet ismét népivé tegye; új szókinccsel gazdagítsa (a régi török nyelvből merítve) az új nyelvet. Az volt tehát az egyik cél, hogy a perzsa, arab, francia, olasz stb. eredetű szavakat ősi török elemekkel váltsák fel. Például: *terakki etmek* → *ilerlemek* = 'halad'; *müşabih* → *benzer* = 'hasonló'; *mümsil* → *oyuncu* = 'színész'; *müellif, muhar-rir* → *yazar* = 'író'; *lisân-ı tahrir* → *yazı dili* = 'írott nyelv'; *gerçekçilik* = realizmus stb.

Természetesen egészen új szavakat is kellett teremteni a jövevényszavak, illetve az eltorzult idegen szavak helyett, hogy török nyelven eleget lehessen tenni a társadalmi haladás természetes követelményeinek, elsősorban a műszaki és a természettudományos szaknyelvekben. Például: *mürabba* → *kare* = 'négyzet'; *müselles* → *üçgen* = 'háromszög'; *otonom* → *özerk* = 'autonóm'; *aktuel* → *güncel* = 'aktuális'; *kıskaç* = 'fogó'; *makine dairesi* = 'gépház'; *sanayi çarşısı* = 'iparcsarnok' stb.

Megőrizni a múlt értékeit és azok alapján újat alkotni: ez volt a török nyelvtudomány egyik nagy programja.

Atatürk jól ismerte a magyar kultúrát, a magyar nyelv fejlődésének történetét, s úgy vélte, hogy ez az a kultúra, ez az a nyelv, amelyik legjobban hasonlítható az ősi török kultúrához, nyelvhez. Ezért a német, az olasz, a francia stb. nyelvújítási programok ismeretében is a magyart ítélte követendőnek.

A Magyarországon, különösen a budapesti egyetemen már több mint ötven éve működő török tanszéken folyó turkológiai kutatások sem voltak

ismeretlenek a török kutatók előtt. Ezek viszonzásaképpen Atatürk személyes utasítására hozták létre az izmosodó Török Köztársaság első egyetemén, az Ankarai Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesin (Ankarai Egyetem Bölcsészettudományi Kar) a magyar intézetet.

Abban, hogy Mustafa Kemal Atatürk érdeklődést mutatott a magyar tudomány iránt, nagy szerepet játszottak Mehmet Fuat Köprülü (1890—1966) és Hâmit Zübeyr Koşay (1898—1984), akiket szoros baráti szálak fűztek Magyarországhoz, a magyar tudományos élethez.

Mehmet Fuat Köprülü, a kiváló török irodalomtörténészt 1938-ban a Kőrösi Csoma Társaság, 1964-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia választotta tiszteleti tagjai sorába.

Hâmit Zübeyr Koşay, baskir származású menekült fiatalember, a magyar—török összehasonlító nyelvészet művelésére, kutatásai helyszíni folytatására a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet támogatásával 1917-ben érkezett Budapestre. Eötvös kollégistaként 1923-ban fejezte be egyetemi tanulmányait, majd Gombocz Zoltánnál és Németh Gyulánál doktorált, és 1925-ben tért vissza Törökországba.

Hâmit Zübeyr Koşay a török kulturális életben vezető szerepet töltött be, és mindig a magyar—török kapcsolatok javításáért dolgozott. Ő volt az, aki Hóman Bálint, Fehér Géza, Kossányi Béla, Vámbéry Ármin, Palotay Gertrúd, Czeglédy Károly munkáit ismertette, és műveiket törökre fordította.

Koşay, a török múzeumok országos főigazgatójaként meghívatta Rásonyi Lászlót Ankarába előadások tartására. Hâmit Zübeyr Koşay úgy vélte, hogy háláját törleszti azért, hogy a legnehezebb időkben őt Magyarországon Teleki Pál, Németh Gyula és Gombocz Zoltán, az Eötvös Kollégium és az egyetem felkarolták. A meghívás és az előadás sikere hosszú évekre meghatározta Rásonyi László sorsát.

Az, hogy Kemal Atatürk mennyire nagy és fontos vállalkozásnak tekintette a magyar nyelvújításhoz erősen hasonló török nyelvi forradalmat, bizonyíték rá: 1935-ben az ő személyes meghívására a Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi számára a külföldről szerződtetett professzorok közül elsőnek érkezett Ankarába Rásonyi László azzal a szándékkal és megbízatással, hogy ő szervezze meg az ankarai Hungarológiai Intézetet.

Így jött létre az Ankarai Egyetem Hungarológiai Intézete, amelynek az egyik fő célja a török—magyar tudományos és kulturális kapcsolatok ápolása volt. Az 1935/36-os tanévben indult Hungarológiai Intézet szervezetileg a turkológiai tanulmányokhoz kapcsolódott, s így tulajdonképpen egyfajta kiegészítője lett a hazai turkológiának.

Az Atatürk szándékainak megfelelően felállított ankarai Hungarológiai Intézet feladatai a következők voltak:

- a Magyarországon már régóta folyó turkológiai kutatások eredményeinek és módszereinek a török tudományos életbe való átültetése azért, hogy a turkológia, a török nyelvészet és a török nyelvtudomány profitálhasson a hungarológiából;

- ismertetni a magyar nyelvet, a magyar nyelvhasználatot;
- megismertetni a magyar nyelvészek tevékenységét, eredményeiket;
- bemutatni a magyar nyelvészeti irodalmat, a nyelvtudomány kutatásainak tartalmi és módszertani változásait, az új eredményeket, s mindezt megismertetni a török tudományos körökkel, sőt a lehetőségek határáig a közvéleménnyel is;

- nyomon követni a magyar nyelv fejlődését;
- közös tudományos munkálatokat szervezni;
- az újonnan alakuló török nyelvészeti és történeti kutatásokra török szakembereket képezni;
- megismertetni a magyar irodalmat és a magyar történelmet.

A Török Köztársaság alapítójának célja ezzel a döntéssel tehát egy messzire látó politikus forradalmi tette volt a török nyelv megújításával összefüggésben.

Az új Ankarai Egyetem Bölcsészettudományi Karának legfontosabb célja a török múlt, a török őstörténet és a török nyelv eredete kérdéseinek kutatása volt. Azonban 1936 januárjában elhangzott ünnepélyes megnyitó beszédből az is kiderült, hogy a Bölcsészettudományi Kar egyik fő feladata lesz az ún. Güneş-Dil Teorisi, azaz a Nap és Nyelv Elmélet megismertetése, alkalmazása. Ebben az időben számos török és külföldi turkológus tanulmányozta ezt az elméletet. 1936-ban a Dolmabahçe Sarayı-ban tartották a III. Török Nyelvészeti Kongresszust, ahol érdekes és értékes előadások hangzottak el, többek között Németh Gyuláé.

Az ankarai Hungarológiai Intézetnek, jobban mondva a vezetőjének, Rásonyi Lászlónak kiemelkedő szerepe volt ekkoriban a magyar–török kapcsolatok szervezésében, a török tudomány fejlesztésében. 1937-ben a török tudomány akkori egyik központjában — Dolmabahçe Sarayiban — rendezett kiállításnak a közép-ázsiai törökségre és a magyar történelemre vonatkozó anyagát Rásonyi irányításával állították össze. Akkoriban Törökországban rendezett különböző kongresszusokon részt vett magyarok nevei önmagukért beszélnek: Alföldi András, Fehér Géza, Fettich Nándor, Moravcsik Gyula, Zichy István, Németh Gyula, Rásonyi László képviselték a magyar tudományt, akik a régi török — magyar kapcsolatokról tartottak előadásokat.

Rásonyi László egyéb munkái mellett részt vett a török nyelv helyesírási szótárának elkészítésében is. Türk Ansiklopedisi, azaz a Török Lexikon magyar vonatkozású címszavait is Rásonyi szerkesztette. Kezdeményezte Bartók Béla, Erdélyi István, Molnár József, Fekete Lajos meghívását.

A fentiekén kívül azóta még számos magyar tudós, kutató dolgozott Törökországban. Többek között Halasi Kún Tibor, Eckmann János, Palotay Gertrúd, Zajti Imre, Eckhart Ferenc stb. segítették a török tudomány és művelődés fejlesztését, a Hungarológiai Intézet működését.

Meglepő dolog, de művelődéstörténeti tény a török nyelvújítási mozgalomnak az a szembetűnő sajátossága, hogy magyar tudósok (nyelvészek, történészek, turkológusok, keletkutatók és egyéb tudományágak képviselői) is részt vettek a nagy vállalkozásban.

A magyar tudósok szerepe, közreműködése gazdagította a török tudományos életet, mindennek előtt a török nyelvészeti és történeti eredményeket.

Kutatásaim alapján hiszek abban, hogy a magyar és a török nyelvtudomány zaklatott világunkban is újabb reneszánszát fogja élni, és a távoli jövő számára is kitermeli majd nagy tudósait és szerény munkásait egyaránt.

Güngörmüş Naciye

A szófajok stilisztikája

1. Az író nyelvére, stílusára vonatkozó kutatás részegysége a szóhasználat vizsgálata. Ennek keretében — részben analizáló, részben szintetizáló műveletek révén — sajátos szófaji jellemzőket is megragadhatunk. Amikor stilisztikai szempontból tanulmányozzuk a szófaji kategóriákat, nem az a kiinduló pontunk, hogy ezek milyen szerepet töltenek be a gondolat nyelvtanilag helyes, szabályos kifejezésében (ez a leíró nyelvtan hatásköre), hanem az, hogy a szófajok mint nyelvi eszközök milyen sajátos stílusértéket hordoznak magukban s ezáltal milyen stílushatást váltanak ki.

2. Az ige grammatikai funkciója a cselekvés, történés, létezés jelölése. Stílushatása nyelvi szerepéből következik: a változást, a mozgást érzékelteti, alkalmazása aktivitást, mozgalmasságot visz az előadásba. Számos példa közül ragadjunk ki egyet:

hol a vasbányák fuvallata *ing*,
gép *rugdal*, lánc *zúg*, *jajong* ládák léce,
lendkerék szíjja *csetten* és *nyalint*,
hol a fémkeblű dinamókat *szopják*
a sivalkodó transzformátorok,
itt *élünk* mi. És sorsunk *összefogják*
a nők, gyermekek, agitátorok.

(József Attila: Munkások)

Köztudott, hogy a verbum tömörítő ereje szófaji sajátosság. Ám az igebe belesűrített/belesűríthető tartalmi gazdagság jellegzetesen a magyar nyelv sajátossága. (Egyazon igealak utal a cselekvő alanyra, az alany személyre és számára, a cselekvés tárgyas, illetve tárgyatlan voltára, a cselekvés minőségére, idejére, módjára, ragozási sajátosságaira, s ehhez járul még esetenként az igekötő módosító funkciója). Stilisztikai szemszögből nézve nem szorul bizonyításra az a megállapítás, hogy a tartalmi koncentráltság a kifejezés tömörségét hatványozza, s alkalmassá teszi az elevenesség, a dinamizmus értelmi, hangulati különbségeinek érzékeltetésére.

2.1. A kijelentő mód jelen idő közvetlen közelségbe hozza a helyzeteket, emiatt megjelenítő ereje igen nagy. E stílushatásra épül az ún. átképzeléses előadás: múltbeli események megelevenítése végett az író az előadás folyamán múlt időről jelen időre vált át, s így a közvetlen átélés lehetőségét teremti meg az izgalmasabb, gyorsabban pergő részeknél, mint például Arany a Toldiban:

Azzal a nehéz fát könnyedén *forгатja*,
Mint csekély botocskát, véginél *ragадja*;
Hosszasan, egyenesen *tartja* fél-kezével,
Mutatván az utat, hol Budára tér el.

(Arany: Toldi I.)

2.2. Múlt idejű igealakok közül a mai irodalmi nyelvben csak a *-t*, *-tt* jeles változat él. De a magyar múlt idő is gazdagabb volt valaha. A régmúlt és a félmúlt még a XIX. században is általánosan ismert. De XX. századi szövegben archaizáló hatása:

Különb volt, mint nyolevan apátúr,
Szentebb úr nem *vala* itten,

(Ady: Dózsa György lakomáján)

Ha *volt vón* szükség emberre, magyarra,
Lett volna, aki másképpen akarja

(Ady: Két kuruc beszélget)

Tájnnyelvi vonásként őrizi az *-á*, *-é* jeles igealakokat Tamási Áron:

„S úgy látszik, sikeresen *feszíté* eszét, mert meglátván a szakállas németet, arra sem ért rá örvendő lelke, hogy valami rosszra gondoljon (. . .) mert nevetve *mondogatá* a németnek:” (Hazai tükör).

2.3. A jövő idő stilisztikai szerepét az írók gyakran a jelen idejű alakokra bízák, így módon mintegy közelebb hozzák, határozottabbá teszik a tervezett eseményeket. Ilyenkor a jelen idejű alakok jövő értelmét a szövegösszefüggés határozza meg:

bíbor parázson,
ha kell zuhanó lángok közt *varázslom*
majd át magam, de mégis *visszatérek*;

(Radnóti: Levél a hitveshez)

Az időhatárok lerombolásában különös expresszív erőt nyer a *majd* időhatározószó: a tartós cselekvést kifejező jelen idejű igét mindig és egyértelműen jövő idejűvé teszi. A Radnóti-idézetből kiemelt „varázslom *majd* át magam” szerkezet mellé még egy példát állítunk:

Majd tipepsz s ha eleget totyogott
rossz lábod, leülsz. Fönn aranykeretben
áll ifjú képed, hozzá motyogod:

(József Attila: *Majd* megöregszel)

Hasonló funkciót tölt be néhány igekötő:

Ki tiltja *meg*, hogy elmondjam mi bántott
hazafelé menet?

(József Attila: Levegőt)

A szépirói stílusban a *fog* segédigés jövő idő változatos stiláris lehetőségeket biztosít különösen akkor, ha a szórend kínálta lehetőségeket is kiaknázzák:

Itt van a nép, trónt *ül*ni *fog* most
Ezer évig férge a rögnék.

(Ady: A Hadak útja)

2.4. A feltételes módot jelentéstani szerepe már önmagában is alkalmassá teszi stílusárnyalatok kifejezésére. Művészi látásban hitelesebbé formálja a víziót:

Rémlik, mintha *látnám* természetes növést,

(Arany: Toldi, Előhang)

Azzal, hogy mérlegeli a lehetőségeket, bizonyos fokig már el is dönti a cselekvést, sőt, biztat annak elvégzésére:

Mért ne *fogadnók* be, ha tanyája nincsen?

(Arany: Családi kör)

Más alkalommal éppen a feltételezés alapfunkciója kerül előtérbe: enyhíti, mérsékeli az állítást:

Azt *hinné* az ember, élő tilalomfa.

(Arany: Toldi)

Költő vagyok — mit *érdekelne*
engem a költészet maga?

(József Attila: Ars poetica)

Szövegösszefüggésben a feltételezés hangulati hatása sokféle háttérrel kaphat. Az alábbi idézetben például a gúny kifejezésére szolgál:

Üres már a láda fia?
Üres ám —
Jaj pedig be *ihatnám*!

(Petőfi: Szomjas ember tűnődése)

A felszólító mód jelentése fedezi azt a stilisztikai alapfunkciót, amelynek a kifejezésére alkalmazzuk: a cselekvéssel együtt járó felfokozott lelkiállapotot, a cselekvésre ösztönzés intenzitását.

Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel *mérd* magad!

(József Attila: Ars poetica)

2.5. Az igék grammatikai vizsgálata során nyilvánvalóan esetenként más-más aspektus is előtérbe kerül. Az igeragozás kérdése nem tartozik a látványos stilisztikai megoldások közé. Ha azonban egymás mellé állítjuk az egyes szám második személyű alakpárokat, a felszólító mód grammatikai funkciója hangulati velejárót kap. Ilyen alakpárookra gondolunk, mint: *várj- várjál*,

hozz-hozzá; *adj- adjál* valamint: *tedd-tegyed*, *nézd-nézzed*, *add-adjad*, *mondd-mondjad* stb. Az alakpárok között hangulati és intenzitásbeli különbség mérhető. A rövidebb forma általában szigorú parancsot, halasztást nem tűrő felszólítást sugall, míg a hosszabb igealak enyhébb, tulajdonképpen felszólításként kifejezett kérés, könyörgés. A következő idézetben lemérhetjük az együtt alkalmazott alakpár expresszív erejét:

*Adjad, pocsék élet,
Hogy ne legyek dőre,*

.....
*Add, én gonosz sorsom,
Futván füttyörésszek.*

(Ady: A menekülő lovas)

2.6. Az ige gyakran a hozzákapcsolódó alaktani elemeknek köszönheti stílushatását. Egy-egy szokatlan képzés például az egyediség, a ritkaság révén nyer stílusbőbbletet. Íróink, költőink jól érzik ezt, és tudatosan iktatják be a nyelvtերemtő-stílus-teremtő eljárásaik közé.

*Lett volna, aki másképpen akarja,
Nem akaródott, hát nem akaródott*

(Ady: Két kuruc beszélget)

*Árnyéka még vanogat,
de már az is savanyú.*

(Kányádi: Ősz)

*Lassított a vonat a kökösi hídon,
Jöddögélt mögöttünk szaporán az alkony,*

(Kányádi: A kökösi hídon)

*Jaj, hogy szép álmok így en elszörnyűlnek.
Jaj, hogy mindenek igába görnyűlnek.*

(Ady: Krónikás ének 1918-ból)

2.7. Az ige szerepének sokszínű árnyalásában jelentős szerepet töltenek be az igekötők. Ezek stílushatása rendkívül gazdag. Emeljünk ki néhányat az alábbiakban:

A megszokott, a köznyelvi érzék számára odakéredzkedő igekötő elhagyása expresszivitás forrása:

*Hódították ez országot
Derék, lelkes, úri szittyák,*

(Ady: Történelmi lecke fiúknak)

Újszerű igekötős szerkezetek alkalmazása révén a nyelv teremtő mesterei a hangulatok, a hangulati rezdülések megéreztetésére vállalkoznak:

Elszisszent az út alólad

(Kányádi: Fától fáig)

Az igekötő megismétlése néha nyomósítja a cselekvést; a folyamatosságot, tartósságot hangsúlyozza:

*Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra
Hazajön a fiad.*

(Ady: A föl-földobott kő)

Máskor éppen az igekötő újraalkalmazása gyengíti a cselekvés intenzitását, elaprózza az eseményt:

*Ime a folyókban már az éj közeleg.
Hús sodrában meg-meglengnek a levelek.*

(Illyés Gyula: A ház végén ülök)

Előfordul, hogy az igekötő az alapige nélkül, önállóan kerül be a szövegbe. Ilyenkor az ige jelentése belesűrítődik az igekötőbe, a szövegkörnyezet pedig biztosítja a megértést. Az egymagában használt igekötő a feszült, izgott lelkiállapot tükrözője, úgy tűnik, hogy a közlőnek nincs ideje végigmondani a mondanivalóját, csak jelzi a gyors egymásutánban következő események irányát, aspektusát stb.

Apám a lovakat be, a gyeplőt meg, s el!

(népmese)

Néhány igénknek hosszabb-rövidebb alakpárja él még a mai magyar nyelvben is. A rövidebb forma régies, archaikus hangulatot áraszt, a hosszabb, a mai pedig köznyelvi szóalak. Ilyenekre gondolunk, mint: *hi — hív, ví — vív, ó — óv* stb. A rövidebb szóalak sajátos helyzeti energiáját érzékelhetjük például Arany egyik balladájában:

„Hogy vitt ezerekkel | hogy vitt egyedül”

(Arany: Szondi két apródja)

2.8. Nem érintettem minden kérdést, amely e tárgyhoz tartozik. Az volt a szándékom, hogy a verbum grammatikai és jelentésbeli funkciójából adódó, abban benne rejlő expresszív hatást tudatosítsam. Fel akartam hívni újból a figyelmet arra, hogy a legegyszerűbb nyelvtani alakban is rejlik stilisztikum, és az iskolai műelemzések közben is érdemes megállni egy pillanatra egy-egy apró, de nem lényegtelen részletnél.

3. A főnév stilisztikája

*Ezernyi fajta népbetegség,
szapora csecsemőhalál,
árvaság, korai öregség,
elmebaj, egyke és sivár*

bűn, öngyilkosság, lelki restség,
mely, hitetlen, csodára vár,
nem elegendő, hogy kitessék:
föl kéne szabadulni már!

(József Attila: Hazám)

A fenti idézetben a főnevek sokasága, gyors egymásutánja szembeötlő. Ám az egymásutániség több, mint egyszerű felsorolás: a költő a főnevek halmozásával tulajdonképpen az egyidőben és egyszerre ható indokait sorakoztatja föl, amelyekkel együttesen akar valamilyen hatást elérni. Lélekzetvételi szünet nélkül, mintha kórus kiáltana be a félelmetes következményekkel járó érveket.

De nemcsak halmozással fokozható a főnévnek mint szófaji kategóriának a stilisztikai hatása. Igen gyakori, hogy a szöveggörnyezetben egymagában álló főnév nyelvtani jellemzőinek ilyen vagy olyan fajta módosulása stilisztikai hatást vált ki pusztán csak azáltal, hogy a szó maga hatástöbbletet nyer. Így például a legmegszokottabb alaktani változás, a szó egyes, illetve többes száma önmagában is expresszivitás forrása lehet. Nagyobb hatás akkor mérhető, amikor a kérdéses főnév a nyelvrész által megszokott, hétköznapi formától eltérő alakban bukkan elő. Így alkalmazza például József Attila az egyes számú *ember* főnevet *közösség* értelemben:

... S lám, álnokul,
meztelen, szép szerelmünk ellen
tankkal, vasakkal fölvonul
az *ember* alja.

(József Attila: Március)

Máskor a köznyelvi használatban csak egyes számmal rendelkező főnevek többesítése eredményezi a stilisztikumot:

szemlélni a *világokat*
mint bokron a virágokat.

(József Attila: Flórának)

Költőkkel és fiatal feleségekkel koszoruzott
tündöklő asztal, hova csúszol a *múltak* iszapján

(Radnóti: À la recherche . . .)

A fenti megállapítás tulajdonnevekre is érvényes. A Himálája többes száma például Ady versében nemcsak szokatlanságával lepi meg az olvasót, hanem több ennél: az ég felé rohanó Illés-nép megáll az örök tél birodalmában, az elvontan értelmezett magaslatok jégcsúcsain, a „Himálájákon”. A többes szám az egyeditől az általános felé tágitott jelentésmódosulás eszköze, az absztrakt fogalom konkrét köntöse, s a főnév szokatlan fogalmi köre ünnepelesen hat:

Az Illés-nép Ég felé rohan
S megáll ott, hol a tél örök,

A *Himaláják* jégcsúcsain.
Porzik szekerek és zörög.

(Ady: Az Illés szekerén)

A köz- és tulajdonnév kategóriáinak fölcserélése, az így nyert értelmi, érzelmi, hangulati plusz külön figyelmet érdemel. Azzal, hogy a szerző kiemeli a közös főnevet megszokott jellemzői közül, mintegy megszünteti a köznévként általános jellegét és a nagy kezdőbetűt a különösségre figyelmeztet. Például: „Az *Élet* él és élni akar”; „De virágzás, de *Élet* és örök”; „Éhe a *Szónak*”; „Éhe a *Szépnek*”; „Elért az *Ősz* és súgott valamit”; „Ez a magyar *Ugar*”. Az Ady-sorokban található nagybetűs köznévként értelmi és érzelmi többletet áraszt: nem akármilyen élet, ősz, szó, ugar szerepel a versben, hanem egy bizonyos, a költő számára áhított vagy ostromozott Élet, Szó, Ugar és az az Ősz, amely csak Adynak súgott valamit. A nagybetűvel írott köznévként stilisztikai többletét főleg akkor vesszük észre, amikor ugyanaz a szöveg tartalmazza a szónak mindkét alakját. Igazolásképpen ismét Ady-vers kínálkozik példának:

E roppant nép nem Csaba népe,
Melyről legenda szólott nektek.
Más nép e nép, ez csak: a *Nép*,
A fölkelt *Nép*. S ugye, remegtek?

(Ady: A Hadak Útja)

Ismert írói eljárás a névszimbólumok stílushatásának a kiaknázása. A név hajdani viselőjének valamilyen tulajdonsága révén fogalommá vált, így a név a fogalom jelképeként, szimbólumként él tovább. Ez a fajta művészi tükrözés komplex stílushatású: a bonyolult, elvont törvényszerűségek, az intellektuális tartalom, a gondolatosság érzéketlenül, a név konkrétumába burkolózva áll előttünk. Az általánost az egyedi szemlélteti. Így találkozunk a gazdagság és a mindenkori felfedező jelképével Sütő Andrásnál: „Az idő *krózsáinak* éreztük magunkat” (Istenek és falovacskák); „Ő maga irigylésreméltó *Kolumbusza* volt a forradalom kezdeti szakaszában felbukkanó új, lelki világrészeknek” (uott.).

Ady szimbólumai közül válasszuk ki tetszés szerint az elszántság, a fizikai túlerővel való bátor szembeszállás szimbólumát, amely egyúttal azt a hitet is sugallja, hogy a túlerő (is) legyőzhető: a Dávid — Góliát szimbólumpárt.

Százezernyi parittyás Dávid
készül bízón, dalolva rátok:
Ejh, jó urak, dicső urak,
Ilyen gyávák a *Góliátok*?

(Ady: A Hadak Útja)

A tulajdonnévként mint jelentéshordozó szimbólumnak önmagában is van expresszivitása. Némelyik fennkölt, emelkedett hangulati hatású:

Ezerszer *Messiások*
a magyar *Messiások*

(Ady: A magyar Messiások)

Más név gúnyos, ironikus hangulatteremtés eszköze:

Döltömre *Tökmag* Jankók lesnek

(Ady: A muszáj Herkules)

A szimbólum mai irodalmi nyelvünkben is nagyon gyakori, és a köznyelvben is a szemléletességre töre eljárásaként tartjuk számon.

A főnév nyelvtani, elsősorban alaktani viselkedéséből eredő stilisztikai funkciókat vizsgálva külön kell beszélünk az *-ás*, *-és* képzős cselekvés- és tulajdonságnevekről. Expresszivitásuk forrása az, hogy a cselekvés és a tulajdonság fogalmát elvonatkoztatják a személytől, a dologtól. A cselekvés (ige) és a tulajdonság (melléknév) konkrét vonatkozása megszűnik, lényegük általános, elvont fogalomba sűrítődik. Ezért alkalmas az elvont főnév a nyomósítás, az összegezés stílusesszkezőeként. Példáinkat Sütő Andrástól kölcsönöztük: „*Kiesettségünk az isten markából*”; „*testi-lelki sántaságunk egy sanda szándékú és kancsal ütési világban*”; „*az árvaság didergése*” (Sütő: Istenek és falovacskák). Összegező hatáskeltésre a nyelv művészei gyakran a többes számú alakot alkalmazzák:

Zöld *robbanásokkal* kitört
a kikeleti víg erőszak

(József Attila: Március)

Csodavárások sivatagában a mákszem (Sütő: Istenek és falovacskák)

A köznyelv is sokszor alkalmazza az *-ás*, *-és* képzős főneveket rövidsége törekvő értesítésekben. Például: „*Leltározás miatt zárva*”; „*Gyülekezés délután 4 órakor*”; „*Belépés díjtalan*”,

A magyar nyelvben megszokott jelenség a szófajok alkalmi funkcióváltása, a szófaji átcsapás. Így gyakran találunk melléknevesült főneveket. Ilyenkor a szófaj eredeti expresszivitása fölerősödik, mert hozzáadódik az új jelentésfunkcióból származó kifejező érték. Például az arany, ezüst, zafir, rubin, gyémánt főnevek melléknévként, metaforikus értelmű jelzői használatban az 'értékes' mellett valami eszményi szépet, jót, nagyszerűt fejeznek ki:

Ezüst derüvel ráz a nyír
egy szellőcskét és leng az ég.

(József Attila: Nyár)

minek is kell fegyvert veretni
belőled, *arany* öntudat.

(József Attila: Eszmélet)

Más természetű stilisztikai hatás fakad az állatnevek melléknevesítéséből. A *kutya* főnév például közkeletű kifejezésben jobbra negatív előjelű nyomósítást eredményez: „*kutya* hideg van” stb. A *róka* Arany Jánosnál gúnyos hangú jellemzés eszköze: „*róka*lelkű bátya”. Az *őz* mindig kedveskedő, gyönge, becéző árnylatú:

Szerettem egy *őz*-szemű lányt

(Szilágyi Domokos: Az *őz*-szemű lány)

Imhol őzike-lépésekben
kis rüggyel szájában a lány.

(József Attila: Pöttyös)

A modern költészet a sűrítő, lényegét kiemelő szerepet gyakran rábízza az egyéni és egyedi módon látott, értelmezett főnévi eredetű jelzős szerkezetekre. A főnevek és a főnévi eredetű jelzős szerkezetek halmozása a lényeglátás és — láttatás, a szemléletesség rendkívül sok változatot mutató eszköze. A szó minden funkciójára szüksége van a költőnek, hogy a benne és körülötte kavargó sokféleséget egyidejűleg megragadhassa, visszaadhassa. Példaként Juhász Ferenc versét választottuk:

Valami téboly van ebben a nagy nyárban
tűzliliom az éjszakában,
görcs-diófa kő-gubanca alatt
liliumtűz az éjbe kihalad,
fölötte az álmodat kőkorszakba fonja
a vén diófa cement Laokoon csoportja,
kígyóörvénye, kő-izomszövetvénye
hajol rád *lilium* vérmárvány fekélye

(Juhász: Tűzliliom az éjszakában)

A sokféle indulat közt pattanásig feszített idegszálak izgalmát az izzásig fokozott hangulatot a költő a *lilium* főnév gyakori funkcióváltásával, továbbá a szó eredeti jelentéséhez tapadó hangulat (ti. tisztaság, ártatlanság) és a disszonáns szövegkörnyezet („vérmárvány fekélye”) együttesével éri el. A főnévnek mint szófaji kategóriának éppen napjaink költészetében nőtt meg a jelentősége: a szófaj eredeti jelentése/hangulata és a szófaji átcsapással fölerősített egyediesített jelentés és hangulat egyidejű szerepeltetése nyelvi, stílusbeli többszólamúságot, polifóniát eredményez. Ebből a szempontból nézve is érdemes újraértékelni a főnév stilisztikai funkcióját.

3.1. „A kis kölyök, ki voltam, mégis él még”

A szépirodalmi nyelv stíluseszközként a nyelv minden rétegét felhasználja. Különböző nyelvi-stilisztikai réteghez tartozó lexikai elem, az írói szöveg összefüggésében meghatározódik. A *kölyök* főnév egyik leghétköznapiabb szavunk. Nem választékos kifejezés, sokszor durva és sértő árnyalatú (*utcakölyök*, *rongy kölyök*, *semmirekellő kölyök* stb.), csak a társalgási stílusban nyer alkalmanként kedveskedő, becéző értelmezést (*édes kis kölyök*).

József Attila költői nyelvében azonban e mindennapi szó rendkívüli esztétikai-stilisztikai funkcióval szerepel. A peremvárosban felnőtt proletár gyerek egész élményvilága, társadalmi környezete, életsorsa sűrítődik benne. A Medáliák egyik szakasza már tanúként idézhető: A verset uraló szürrealista kép éppen az utcán császarkáló, a görögdinnyét héjából szüresölő kölyök-motívum kozmikussá nagytárából születik meg:

„Huszonhárom *kölyök* császarkál,
csámpás sityak a fejükben,
görögdinnyét szüresölöznek,
új nap lángol jobbkezükből.”

(Medáliák 11)

Egyik késői verse, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* című néhány sora megmagyarázza, miért fontos e szó a költő számára:

„Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.”

Abban az időben, amikor József Attila már-már összeroppanó idegzetét pszichoterápiával gyógyítják kiderül, hogy számos lelki sérülés oka a sivár, nyomorúságos gyermekkorban (értsd: kölyökkorban) keresendő. Az idézett szakasz a kétségbeesett magány érzésének forrását kutatja. Az apátlan gyerek védtelensége, az ember és isten által magára hagyott, utcára kicsapott „kölk” végtelen magányának érzése végigkíséri a költőt egész életén. Hét Torony-beli rabsággá lesz a magánya, amelyből nem tud kitörni, akárhányszor is próbálkozik. Gyerekkorából — kölyökkorából — felfakadó élmény a félelem érzése is — a magányhoz rendszerint félelem is társul — amellyel üldözöttként menekült üldözői elől. Előbb hasáb fával a vállán, amelyet a pályaudvar melletti fatelepről emelt el, hogy befűthessenek a lakásban. Később az „otthontalan csupa-csősz világban” számtalanszor éri igaztalan vád, rágalom a költőt, amely elől épp úgy menekülnie kell. A Kirakják a fát című vers két, egymást követő sora tökéletesen érzékelteti, hogy a költő érzéseinek pontos megfogalmazásakor nem cserélhető fel a gyermek és a kölyök szó:

„A kisgyerek, ki voltam mégis él még.
A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet a bánat fojtogatja”

A kiemelt versrészlet sorai közül az első (pontosabban a második szakaszt záró sor) tárgyilagos pontossággal állapítja meg a költő félelemérzésének eredetét: a gyerekkori félelmeket a felnőtt sem tudta elfelejteni, a férfiban is a hasábfával menekülő gyerek szorongató rettegése él tovább. Az idézet következő (a harmadik szakaszt kezdő) sora tartalmilag megismétli az előtte állót, mindössze a gyerek szót helyettesíti szinonimával. E látszólag egyszerű csere azonban hangulatilag gazdagítja a sort. Már nem a gyerekkori érzés lélektani felfedezése a fontos, hanem az érzést kiváltó élmény keserősége tör fel, s a tehetetlenség, a sokmindenen-változtatni-nem-tudás fojtogató, mélységes bánata hatalmasodik el.

A csaknem prózai egyszerűségű sor, amely első olvasásra talán közömbösen hat, a *kölyök* szó sajátosan József Attilára jellemző hangulati-tartalmi szférája révén a legszebb, legmelegebb legszemélyesebb hangú költői sorok egyikévé lesz.

4. A melléknév mondattani funkciójából eredő stilisztikai érték a költői nyelv sokszínű árnyalásának kiapadhatatlan forrása. A jelzőként használt melléknév alapfunkciójából adódóan egy vagy több tulajdonság kiemelésével egyéníti, jellemzi a személyt, a dolgot, a fogalmat. Éppen ezért a melléknév expresszivitásának a forrása a jellemző-egyenítő erő és a hozzá kapcsolható szemléltető, megelevenítő képesség.

4.1. A melléknév (jelző) egyenítő funkciója két aspektust fog át: egyrészt az ábrázolt személyt, dolgot, helyzetet stb. egyéníti, másrészt — az egyéni stílus kritériumaként — magát a költői látásmódot. Bár túlzás, de egy-

fajta grammatikai elfogódottsággal mégis azt állíthatjuk, hogy a jelzők stílus-történeti vizsgálatából csaknem stílustörténetet lehet írni. A jelző egyénítő funkciója, a lényegjelzés, a lényeg kiemelésével járó egyediesítés s az ebből származó expresszivitás történeti távlatból szemlélve a modern költészet felé haladva egyre erősödik. Balassi Bálint jelzői — mai értékrendünk szerint — a kifejezőértékskála alsó fokán állanak. Általánosak, sokszor ismétlődnek, s mint ilyenek kevés egyénítő erővel bírnak. A „Hogy Júliára találja így köszöne néki” jelzőkészlete a következő: *szép* (szerelem), *édes* (lélek), *bús* (szív), *édes* (kívánság), *drágalátos* (palota), *gyönyörű szép kis* (viola), *szép* (Júlia), *jóillatú piros* (rózsa). Egy XVIII. század második feléből származó szerelmi ének, az „Áll előttem egy virágszál” című *jelzői* szó szerint azonosak a Balassi verséből kiemeltekkel: *szép* (violám), *rózsaszínű szép* (Ilonám), *gyönyörűséges, jóillatú szép* (virágok), *tündöklő szép piros* (rózsák). Még Csokonai Vitéz Mihály jelzői sem rendelkeznek túl sok egyénítő erővel. Bizonyoságként álljanak itt a következő jelzős szerkezetek: *mosolygó* (rózsabimbó), *gyenge* (szellő), *gyenge kerti* (zsenge), *parányi* (kert), *drága* (szer), *édes* (rózsaszál) (A rózsabimbóhoz című versből).

A jelzőben rejlő expresszivitást tulajdonképpen a romantika fedezi fel és tudatosan alkalmazza a kozmikus térségekben vergődő-hánykódó érzések magasságainak és mélységeinek a hangulati háttéréül: *hadvészülte* (kép), *gond-sújtotta* (nyom), *tettlen* (nyugalom), *kihalt* (vágy), *hiú* (csata) — olvassuk Vörösmarty Mihálynál. Ám a romantika más irányból is rátalál a melléknévvel való egyénítés/egyediesítés stilisztikai lehetőségére: az írói stílusjegyekre, az egyéni és a korstílusra jellemző, lényeges stilisztikai jegyek hordozójává teszi: *régi* harc (fia), *ősz* (vezér), *vén* (bajnok), *beteg* (haza), *vad* (ár), *szent* (szív), *zordon* (homlok), *vakmerő* (remény), romantikus szóhasználatú költőre — Vörösmarty Mihályra — vallanak.

Nem telik el sok idő, és a következő jelzős szerkezetek másfajta költői arculatot egyénítenek: *lázáros*, *szomorú* (nincseim), *kaján* (orom), *véres* (bor) *koponya*-pohárban, *büszke* (megvetés), *haragos* (ige), *hóhéros* (panorámák), *vér-cse* (múlt), *zúgó* (élet), *disznófejű* (Nagyúr), *bilincses* (millióknak) *éhnyavalyás*, *kínos* (élete) stb. Az itt felsorolt melléktnevek és szófaji átcsapással melléktnevként használt metaforikus jelentésű főnevek az egyedi/egyéni valóságfel-fogás és életszemlélet, az ún. „adys látás” ismérvei.

A melléknév egyénítő funkciója az impresszionizmusban virágkorát éli. Az impresszionista író a tárgyi világot a benyomások, hangulati hatások segítségével adja vissza a színkeverés, a hangulati árnyalás az oly nagy jelentőségű látási és hallási képzetek cizellált ábrázolása révén. Ez az oka annak, hogy a színek neve elszaporodik az impresszionista leírásban. Tóth Árpád ilyen színskálát alkalmaz: *szőke* (hárs), *sárga füstű* (fáklya), *ezüst* (vígság), *lila* (dal), *barna* (tömb), Babits Mihály — ha lehet — még több árnyalatot használ: *tarka hímű* (rét), *bíbor* (alkony), *sötétzöld* (völgyek), *sötétkék* (víz), *kékek* (az alkonyi dombok), még *lila* s már *fekete*, *fekete sima* (bársonytakaró). Ha pedig másképpen akarunk eljárni, és nem csokorra valót válogatunk össze egy-egy költő jelzős szintagmáiból, hanem összefüggő szöveget teszünk magunk elé, akkor is azt láthatjuk, hogy a *milyen?* kérdése a legfontosabb, és a szerző sem-mivel össze nem téveszthető stílusirányzatot képvisel. Íme egy prózarészlet: „Ez az ősz — gondolta. Milyen hirtelen jött. Nem fenségesen, nem halálosan, nem nagy pompájában, arany levélszőnyegével és gyümölcsös koszorújával. Kis ősz volt ez, alattomos, fekete, sárszegi ősz.” (Kosztolányi Dezső: Pacsirta).

Ha a fenti szöveg után azonnal a következő jelzős szintagmákat olvassuk: *szerves* (fájdalom), *tudatos* (anyag), *legmagasabb* fokon szervezett (anyag) (Szilágyi Domokos); *szuperszónikus* (zaj), *nyugati* (légifolyósó) (Ágh István); *hűlyefrizurás* (stricik), *apolitikus* (szélhámosok), *szuggesztív* (monómánia) (Ladányi Mihály) — a tárgyas-intellektuális stílushatas biztos támpont arra nézve, hogy mai szerző írta ezeket.

4.2. A melléknév kifejező erejének másik megnyilvánulási területe a szemléltetés. Legtöbbször a szemléltető és az egyénítő funkció egybeesik, mennyiségileg és minőségileg is egyaránt növelve a szónak a szöveggörnyezetben mérhető kifejező erejét. A szemléletesség egyik lehetősége köztudottan az, amikor az elvont fogalmat a konkrét tartalmú melléknévi jelző érzékszerveink számára is konkrétá, megtapasztalhatóvá teszi. Például: *bársony* (nesz), *szem-maró* (füst), *búvó* (ország), *kövér* (homály), *patkánypuha* (éj) (József Attila); *kenyérnyi* (föld), *karéjnyi* (ég) (Szilágyi Domokos).

A szemléletességre való törekvés mint stilisztikai funkció a modern irodalomban egyre fontosabb szerephez jut. Az írók és a költők a valóságot a maga egységében, szintézisben akarják megragadni és ábrázolni. A képzelet korlátlan asszociációs lehetőségei miatt a jelzővel való szemléltetés expresszivitása csaknem mérhetetlenül megnőtt. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy a külső személtetés fokozatosan háttérbe, szorul, a szemléltetés interiorizálódik, azaz a gondolati vagy lelki síkra kivetített, belső érzékeltetés kerül előtérbe. — És itt máris tetten értük a tárgyas-intellektuális stílus egyik formai jellemzőjét. Az impresszionista költő nemcsak szemléltetni akar a jelzőivel, hanem a külső világ jelenségei felől érkező benyomások, érzések szívárványszínű megörökítésére törekszik, hangulatot közvetít. Mai költőinknél szemléltető funkción jobbra tárgyilagosan érzékeltető, merném mondani hogy magyarázó, logikai útbaigazítást kell érteni. A melléknéves szerkezetek nem a részletek finomságát ecsetelik, hanem gyors szintézisre törekednek. A fenti gondolatmenetet szem előtt tartva olvassuk el egymás után a következő két idézetet, és koncentráljunk a jelzős szószerkezetekre:

„Még hull a *nyári* fények *zafir*, *rubin*, *agát*
Esője, szinte zeng, de már *borus* a zengés”

(Tóth Árpád: Őszi szántás)

„Itt fekszem, *szendvics*-ember: hátamon a Föld, mellemen az ég”

(Szilágyi Domokos: Hármassors)

Összegezés helyett hadd ismételjük meg a kiinduló gondolatot: a melléknév funkcióinak vizsgálatából és a jelzők tanulmányozásából olyan kortörténeti adatokat gyűjthetünk, amelyeknek az alapján akár stílustörténetet is írhatunk.

Murvai Olga

Nyelvi szeplők vagy nyelvi babonák?

Egy kritika margójára

Máig szívósan tartja magát irodalmi életünkben egyfajta vélekedés: az írónak nem illik válaszolnia a művét illető kritikára, még ha az megalapozatlan is egészében vagy részleteiben. (Nem véletlen, hogy a fönti vélekedést főként az irodalom ítései hangoztatják, s nem az írók, — bizonyára jó okuk van erre.)

Ízlésbeli felfogásból eredő értékítéletekkel, elfogultságokkal szerintem sem érdemes vitába szállni. Mint mondják, ízlések és pofonok különböznek. Más a helyzet azonban, ha világosan körülhatárolható nyelvi-stiláris kérdésekben nyilvánul meg az említett megalapozatlanság. Ilyenkor az írónak, ha kényes műve esztétikai megformáltságára s munkaeszközeire, a nyelvre, meggyőződése, hogy nem szabad a hallgatólágos tudomásulvétel álláspontjára helyezkednie. Bármily szokatlan tehát, meg kell törnöm ezt a szemérmes hagyományt, s csöndes rábólintás helyett lehető tárgyalgossággal próbálok alább néhány reflexiót fűzni egy kritikához, amely gyermekverskötetemről jelent meg a Kincskereső 1991 májusi számában (Tüskés Tibor: Ágas-bogas koronák — Kerék Imre versei gyerekeknek). Meg kell szólalnom annál is inkább, mert mondandóm mind író társaim, mind az olvasók számára tanulságos lehet, s nem rejthetem véka alá, hogy a könyvem kapcsán felsorolt „nyelvi szeplők” megítélésében a recenzió írójától elvi különbségek választanak el.

Vegyük hát sorjában Tüskés kifogásait.

Lássuk először az általa idézett strófát, amelyben körülményeskedőnek találja a határozói igenév használatát:

Döng a szoba földje,
rengetve házat
vad ősi ritmust
dobognak a lábak.

(Széki táncház)

Csodálatos, hogy a kitűnő író, esztéta, aki irodalomtanár is, s ráadásul Versről verse címen verselemzés-kötetet is publikált többek között: nem veszi észre, hogy itt a *rengetve a házat* — prózai szórenddel: házat rengetve — egyszerű inverzió, amire temérdek példát találunk klasszikusainknál. S azt sem értem, hogy miért lenne körülményeskedő általában a határozói igenév használata. (Ilyesmiről még sohasem hallottam, olvastam nyelvtankönyveinkben, nyelvészeti szakmunkákban.) Mit szólna ehhez Arany János, akinek nevezetes inverziójában: „Ötszáz, bizony, dalolva ment | Lángsírba velszi bárd” — szintén ott áll kivakarhatatlanul a szerencsétlen határozói igenév: *dalolva*?

Tüskés szerint a második sorban ezt kellene írnom: „*rengetik a házat*” Miért lenne esetlen ez a sor szerintem? Egyrészt, mert túlságosan is szabályos, kattogó ritmust eredményezne a negyedik sorral összevetve, holott a negyedik sorban a másodikhoz képest épp a ritmus „szöktetése” volt a szándékom; másrészt a szófaji változatosság szempontját sem tartottam mellékesnek (a három ige itt sok lenne, egyhangúvá tenné a strófát); végül pedig a javasolt megoldás azért is suta, mert értelmetlen. Az olvasó az alanytalan mondat olvasása közben megkérdőjelezhetné: kik rengetik a házat? — s nem világos, hogy ez önálló közlés-e, vagy a negyedik sorban dobogó lábakra vonatkozik.

Márpedig Kosztolányival együtt vallom én is, hogy az olvasót pillanatra sem szabad bizonytalanságban hagynunk.

„Gondban van” a kritika írója a határozatlan névelő használata miatt is. Szetinte el kellene hagynom az alábbi szakaszból, mert fölösleges, az *egy-et*:

Pajzsos cankók szállnak harsányan tyű-tyű-zve,
egy magányos póling csapong még utánuk;
imbolyogva surran a tótükrön árnyuk.

(Hajnal a tavon)

Nos, itt nemcsak azért tartom elhagyhatatlannak az *egy-et*, mert a hagyományos hangsúlyos tizenkettes sor nem rövidülhet egy szótaggal (azért is, persze), hanem mert itt nem számnévként, hanem éppen határozatlan névelőként használom. Mivel Tüskés nem indokolja, miért fölösleges a határozatlan névelő itt, csak feltételezhetem, hogy számnévnek nézte, s úgy gondolta, hogy az *egy* fölösleges a *magányos* mellett, mert ugyanazt jelenti, tehát fölösleges szöszaporítás lenne. Holott itt csak arról van szó, hogy egy a pólingok közül, a társaitól is elszakadva, s ellentétben a többes számban említett pajzsos cankókkal is: magányosan száll. Akinek füle van, hallja, mit mond itt együttesen a határozatlan névelő és a jelző összekapcsolása. A kettő nem ugyanazt jelenti. (Íme, egy klasszikus példa, ismét Aranytól (kiemelés tőlem, K.I.): „Vagy ha más nincs, *egy magános* hárfa, | Ringató dalt búgni fájdalmára?” (A lantos)

Másutt is fölöslegesnek érzi Tüskés a határozatlan névelőt s más, szerinte költőibb megoldást javasol az alábbi szakaszban:

Árnyékában ballagok,
dúdolok egy dallamot,
tilla, tilárom.

(Ágas-bogas koronák)

Ám én úgy érzem, a javasolt „víg dallamot dúdolok”-féle megoldás csapná csak igazán agyon a második sort! Az ilyen „rímet”: *ballagok—dúdolok* — meghagyom inkább a reményteljes fűzfapoétáknak, azok már eddig is összeeszkábáltak jónéhány hasonló. Igaz, Arany is használt ragrímeket, de azok legalább ennél jóval tisztább összecsengések. Mindemellett a Pósa Lajos és mai követői által untig nyűtt *víg* jelzővel sem tudnék mit kezdeni, ahogy persze, a *bús* sem lenne jó, azt meg a nyugatosok koptatták el, ráadásul egy ilyen vidám hangulatú versben mit is keresne? Más egytagú szó pedig aligha jöhetne itt számításba, jelzőként. Írhatnám még, hogy: dúdoló a dallamot — ennek ugye, nyelvérzékünk azt súgja, semmi értelme. Az olvasó megkérdezhetné: ugyan melyiket? Csakhogy én egy meghatározatlan dallamot dúdolok, egyiket a sok közül, nem tartom fontosnak közelebből meghatározni, s első-sorban ezért kell ragaszkodnom az *egy*-hez.

Nem véletlenül írtam az előbb: „dúdoló a dallamot.” Mert másutt Tüskés Tibor arra biztat, hogy cseréljem föl a határozatlan névelőt határozottal. Írjak pl. ebben a sorban: „Gyöngyöket csörget egy veréb” *egy* helyett a veréb-et. Pusztán azért, mert „szívesebben látná” — ahogy írja. Az, hogy mi tetszene jobban, lehet ugyan esztétikai szempont, de írás közben — sajnos, vagy nem sajnos, — azt kell tekintetbe vennünk első-sorban, mit diktál a szükségszerűség, a nyelv belső logikája, a szöveggörnyezet stb. Tüskés nem veszi figyelembe, hogy a névelő felcserélése megváltoztatja a mondat értelmét.

Az *egy* itt sejteni engedi, hogy a leírt tavaszi tájban több veréb is van a közelben vagy távolban, de ezek közül valamelyik egymaga csörget gyöngyöt, azaz csiripel, a többi talán épp mással van elfoglalva: röpdös, magot csipeget stb. Itt tehát nem egy már ismert, említett verébről van szó, csak egyikről a sok közül. (A magyar nyelv értelmező szótára szerint is: az *a*, az határozott névelő „már említett v. jól ismert, meghatározott személyt v. dolgot jelentő köznév előtt” áll.) Néhány példa mai líránkból: „s egy karvaly a fejem felett | a nádig húz.” (Takáts Gyula: *Fordulnék vissza már*); „csirreg a kotnyeles | verébhád és egy szarka leröppen a | kerti székre” (Szepesi Attila: *Kert-legenda*).

Hasonló kifogással él egy másik vers kapcsán Tüskés Tibor:

Magányos, vén bagoly huhog
egy öreg fa csúcsán.

Szerinte helyesebb lenne azt írni: *az* öreg fa csúcsán. Csakhogy: a vers címe: Éjjel az erdőben. Nem idézhetem az egész verset, azért megemlítem, hogy miután szó esett előzőleg benne bokrokról, cserjékről, bükkökről, a befejező két sorban esik szó egy öreg fa csúcsáról. Használhatnám persze az *az* névelőt, ha előzőleg valamiképp utaltam volna rá, körülírtam volna ezt az öreg fát. Úgy természetesen hangzana, s mindenki tudná, hogy arról a bizonyos, pontosan meghatározott fáról van szó. Itt azonban erdőben vagyunk, ahol sok fa van, ezek között is több öreg fa, s ezek egyikén (nem tudni, melyiken, csak sejteni, hiszen éjszaka van) huhog a vén bagoly. Más lenne a helyzet akkor is, ha az öreg fa egy síkságon állna egymagában: paradox módon akkor nem írhatnánk *egy*-et, csak *az*-t. *Egy*-et csak akkor írhatunk, ha valamiből több is van a közelben. Hogy pontosítsam, mire gondolok: Csanádi Imre Bolhavadász Bak Vendel című verséből idéznék egy sort. A versben szereplő óriás bolháról, mely hatalmába kerít egy várost, ezt írja a költő: „Szétrúgott egy csapszéket.” (És nem : szétrúgta a csapszéket.) Talán érthető: nem a város egyetlen létező csapszékét rúgta szét, hiszen egy városban több is van belőle, hanem egyiket a sok közül. Egy másik versrészlet, ugyancsak Csanáditól: „Urunk Jézus alászálla, | utfélen egy kőre álla.” (Quo vadis?) Tehát nem *a* kőre álla Jézus, hiszen az úton nem egyetlen kő van, hanem több is, s ezek közül egyikre.

Megfoghatatlan tehát számomra, hogy Tüskés miért gyomlálná ki minden versemből a határozatlan névelőt. Csak nem holmi régi keletű nyelvi babona, megrögzött előítélet foglya a kitűnő író?

Kosztolányi írja Ábécé a nyelvről és lélekről című cikkében 1927-ben: „Bizonyos írók, akik hallottak harangozni erről-arról, egyes nyelvészeti tilalmakról, ma már zavarba jönnek, s mindentől félnek. Mindenekelőtt a határozatlan névelőtől, a baljós *egy*-től. Ezért így írnak: „Darabig várt, aztán kért pohár vizet.” Helyesen csak így: „Egy darabig várt, aztán kért egy pohár vizet.”

Az azóta eltelt több mint hatvan év nagy idő. Az ember azt hinné, ennyi idő után már elenyésznek a föntemlítetthez hasonló, babonás félelmek. S lám, még egy-egy kitűnő mai írónknál máig is szívósan tartják magukat. Vigasztaló csupán az, hogy mai költőink színe-java nem ilyen félénk, ők ugyancsak bátran élnek írásaikban a határozatlan névelővel, mint talán idézett példáim is érzékeltették kicsit. Különösen gazdag példatárat lehetne összeállítani Takáts Gyula, Csanádi Imre, Vas István verseiből s nem mellőzhetnénk bizony a követendő példaként elem állított s fejemre olvasott Weöres

Sándor költészetét sem, akinek Tüskés két olyan versét citálja, melyekben történetesen határozott névelő van. (Csak a két jellemző sort idézem: „Fut, robog a kicsi kocsi”, „Megnyílt a kutyatár”) Tüskés, aki alaposan kell, hogy ismerje Weöres költészetét, hiszen többször írt róla, ha ismét elmélyed kissé ebben a lírában, özönével akadhat bizony ilyen sorokra is: „Behajolt egy lombos ág”, „Volt egyszer egy ládika”, „Tág a világ, mint az álom. | Mégis elfér egy virágon.” Javaslom, írjunk *egy* helyett *az-t* e részletekben, vagyis cseréljük fel a névelőket: vajon mindegy lesz-e, melyiket használjuk?

A szövegösszefüggésből kiszakítva, persze, látszólag könnyedén, tetszés szerint cserélgethető a kétfajta névelő, olykor még talán jól is hangzik, ám mindig csak a teljes szövegben nyeri el értelmét, indokoltságát. Ha egyetértünk József Attilával, amikor a műalkotásról azt mondja, hogy annak „minden pontja archimédeszi pont” — akkor, úgy vélem, hogy a legkisebb elem, akár egy névelő fölcserélése is fölboríthatja, eltorzíthatja a megszerkesztett egészet, amennyiben e pontok közt szoros összefüggést feltételezünk.

Így hát a javasolt megoldásokat, nagy tisztelettel bár, de el kell hárítanom. Nemcsak a nyelvérzékre apelláló ösztönösségből, hanem legalább annyira értelmi-logikai megfontolásból is.

Kerék Imre

Vörösmarty reprezentatív verse, „A vén cigány” és a romantika

Az itt következő egyfajta verselemzés része egy nagyobb tanulmánynak, amely — bizonyos elméleti bevezetés után — az Ómagyar Mária-siralomtól, vagyis a középkortól az impresszionizmussal bezárólag tekinti át a magyar költői stílus egyes korszakait, mégpedig egy-egy reprezentatív versnek a magyar irodalomtörténetben való elhelyezésével és a funkcionális stilisztika elveinek, valamint gyakorlatának megfelelő elemzéssel, közben némi pillantást vetve történelmünkre, a művészettörténeti és a világirodalmi vonatkozásokra. Ezt a megoldást az a körülmény magyarázza, hogy az említett tanulmány a Helsinki Egyetemen az ottani magyar nyelv és irodalom szakos hallgatók számára, illetve több féléves szemináriumon az ő bevonásukkal készült. Innen az úgynevezett diszciplínasúrités, vagyis hogy tanulmányom bizonyos mértékben egyszerre stilisztika, stílustörténet, irodalomtörténet és esztétika, továbbá művészet- és művelődéstörténet, sőt dióhéjban még történelem is. Egyébként a célom mindenekelőtt az volt, hogy hallgatóimból a nyelvet és a stílust értő és érző filológusokat neveljek, akik a felhasználható segédeszközök, a szakirodalom és az elemzőmódszerek ismeretében felfedezik a nyelvi-stilisztikai-esztétikai problémákat, és el is tudnak indulni a megoldásuk felé. Megjegyzem még, hogy az elmélyültség fokát és a terjedelmet a lehetőségeink és kitűzött céljaink általában megszabták. Ez az oka annak, hogy dolgozatomban itt-ott a rövidebb vagy éppen leegyszerűsítésnek tűnő megoldást választottam.

Talán nem lesz érdektelen itt is bemutatni a tanulmány egy fejezetét, nemcsak annak egyik példjaként, hogy hogyan lehet foglalkozni külföldön a hungarológia keretében stilisztikával, irodalommal, hanem mert — legalábbis szeretném remélni — ez a stíloselemzés rejt magában tanulságokat a hazai — egyetemi és főiskolai, valamint középiskolai — oktatás számára is.

A romantika kialakulása, általános jellemzése, stílusa

1. A korstílusok és stílusirányzatok* korát, vagyis megszületésük, hatásuk és megszűnésük időpontját nagyon nehéz meghatározni, mert nem egyszerre születnek és halnak el, hanem rendszerint fokozatosan alakulnak ki az előzőből (legtöbbször annak ellenhatásaként), és hatásuk — bár kisebbedő mértékben — akkor is tart, amikor már az új izmusé a főszerep. Mindez még erősebben érvényes az egyik legjelentősebb korstílusra, a romantikára. Bár volt előkészítő szakasza (a XVIII. század utolsó évtizedei), aztán eleinte együtt fordul

* Ezekre a vitatott kategóriákra nem térek ki. Vö. mégis Fónagy 1963 és Szathmári 1975.

elő a klasszicizmussal és a szentimentalizmussal, 1830-tól meg már jelentkezik az új, a realizmus is, ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy egy meghatározott korra volt jellemző: a XVIII. század legvégétől a XIX. század hatvanas éveigi. Magyarországon érvényesülésének a fő ideje a reformkorral esik egybe, vagyis elsősorban az 1820 táján kezdődő három évtizedet tekinthetjük a romantika korának.

Ráhangelődésként érdemes Beethoven, Chopin, Liszt vagy Wagner egy-egy jellegzetes művét vagy annak részletét meghallgatni és néhány romantikus festményt, szobrot, valamint épületet megnézni, legalább képről (pl. Eugène Delacroix: A Szabadság vezeti a népet, Madarász Viktor: Hunyadi László siratása; — François Rude: Az önkéntesek indulása vagy a Marseillaise, relief; Antoine Louis Barye: Kígyóölő oroszlán; — A párizsi Ópera; A londoni parlament; — mindegyiket l. Horváth 1965).

2. Honnan származik a *romantika* és a ma már ritkábban használt *romanticizmus* főnév, illetve a *romantikus* melléknév? Német eredetű szócsalád. A 'romantika' jelentésű német *Romantik* a régi francia nyelvi 'regény' értelmű *romant* (később: *roman*) származéka. A *romant* szóhoz a *klassisch*: *Klassik* analógiájára hozzájárult az *-ik* képző. A magyarba ez a *Romantik* forma került át úgy, hogy — a német *Kritik*: magyar *kritika*, német *Poetik*: magyar *poétika* mintájára is — a szokásos latinositás eredményeként *-a* végződés járult hozzá. A *romantikus* a régi magyar *romantik* szónak *-s* képzős származéka, de a *klasszikus*, *tragikus* mintájára *romantikus* alakú lett. A *romanticizmus* változat szintén a németből való, ott viszont a *Romantik*-nak a latinos továbbképzése.

A francia *romant* (*roman*) — amiből tehát a *romantika* stb. származik — a középkorban a latin nyelvű tudós irodalommal szemben a népnyelven írt elbeszélő műveket, regényeket, verses regényeket jelentette. A *Romantik* szót az irodalomra a németben kezdték alkalmazni 1740 után. Majd a német romantika egyik elindítója, Friedrich Schlegel nevezi meg ezzel a szóval az új irodalmi irányzatot a berlini Athenaeum 1798-i évfolyamában. A magyarban a *romantika* szó — hasonló értelemben — 1822-ben a Tudományos Gyűjtemény című folyóiratban fordul elő először. (L. TESz.)

3. A romantika létrejötte és elterjedése — nagyon röviden szólva — összefügg a polgárság (elsősorban az angol és a német polgárság) nézeteinek a megváltozásával, illetve a francia forradalom, a napoleoni háborúk következményeivel és a Szentszövetség (Ausztria, Poroszország és Oroszország, majd Franciaország 1815-ben kötött szövetekezése az európai forradalmi mozgalmak elnyomására) politikájával. Egyfelől a francia forradalom hatására, másfelől az ipari forradalom eredményeként kialakult modern polgári társadalom megriad a forradalomtól, de kiábrándul a kapitalizmus megvalósult formájából is. Ezenkívül szembefordul Napoleon törekvéseivel, de még inkább a Szentszövetség társadalmi és nemzeti függetlenségi megmozdulásokat elfojtó rendszerével.

Ez az — összefoglaló szóval — csalódás, kiábrándultság vezetett oda, hogy — ismét leegyszerűsítve a dolgot — az ember mintegy menekülni kényszerül, menekül ebből a valóságból. A menekülés, a korábbiakkal és az akkori jelennel való szembefordulás aztán mintegy kialakítja a később romantikusnak nevezett felfogásmódot, és ez a magatartás, felfogásmód az egyes művészeti

ágakban kikristályosítja, megszüli az egész kort átfogó irodalmi és művészeti irányt, illetve stílust, a romantikát.

4. Foglaljuk össze, mi jellemzi általában. Mivel a klasszicizmus ellenhatásaként keletkezett, mindenekelőtt elfordul a klasszicista eszményektől és a klasszicizmus sokszor hideg szépségével, szinte elvont általánosságaival szemben az érzelem, a szenvedély, a képzelet uralmát, a hagyományos szabályok megvetését (formatökély helyett formaszabadság; harmónia helyett kontrasztok; ünnepélyesség, szónokiasság helyett természetesség), az egyéniség jogát (rendkívüli jellemek, meglepő fordulatok) és a természet varázsát hirdeti. Tárgyért is rendszerint a nemzeti múlt, elsősorban a középkor vagy a színpompás, mesés Kelet felé fordul. Lényeges jegyeinek egyezése ellenére a romantika koronként és nemzetenként más és más. A romantikának — többek között — van egy olyan ága, amely azért fordul például a nemzeti múlthoz, azért él a romantikus képzelet és nyelv gazdag lehetőségeivel, hogy erőt merítsen a jelen küzdelmeihez (pl. Vörösmarty eposzaiban). Vannak viszont olyan képviselői is, akik éppen a kiábrándultság következtében elfordulnak a valóságos társadalmi stb. problémáktól is (pl. a franciáknál Chateaubriand).

Az eddig mondottakból egyenesen következik, hogy a romantikus ábrázolásmódban fontos szerepet játszanak a következő tényezők: az átélés, az érzelmi bőség (a szív jogainak hangoztatása az északultusszal szemben), erős líraiság, élménybőség, eleven képzelőerő; a váratlan fordulatokban, konfliktusokban gazdag cselekmény, számtalan epizód alkalmazása, szélsőséges, egyéni jellemek bemutatása, a műfaji keretek fellazulása a líra javára.

A romantika stílusát ilyenformán tárgyválasztásának és ábrázolásmódjának megfelelően a gazdag szókinés, a színes képek, a változatos, sokszor túlzottan is egyéni szófűzés, a gazdagon burjánzó mondatok alkotása jellemzi. Kedveli továbbá a sokoldalú, egyénítő jellemzésre alkalmas, festői mellékneveket, jelzőket; a hatást fokozó, igen különböző ellentéteket, a szintetikusabb ábrázolást elősegítő metaforákat, szinesztéziákat, valamint a változatos zenei elemeket. Bőven alkalmazza a költői kérdéseket, felkiáltásokat és közbevetéseket.

5. A romantika jelentőségét az eddig mondottakon kívül az is bizonyítja, hogy legmaradandóbbat alkotott a szépirodalomban (különösen a lírában) és a zenében, de hatott csaknem valamennyi művészeti ágban: a festészetben, a szobrászatban, az építészetben stb. És tegyük hozzá, hogy képviselői Európának úgyszólván minden nemzeti irodalmában, zenéjében — világirodalmi szinttel mérve is — a legnagyobbak közül kerültek ki. Említsünk meg néhány nevet! Angol irodalom: Wordsworth, Byron, Shelley, Walter Scott; francia irodalom: Lamartine, Victor Hugo, Eugène Sue; német irodalom: Novalis, Heine, Goethe (bizonyos művei); olasz irodalom: Manzoni; orosz irodalom: Puskin, Lermontov; lengyel irodalom: Mickiewicz, Słowacki.

Ezúttal a finn irodalomra is térjünk ki egy mondat erejéig. Mind a turkui, mind a helsinki romantika — ez utóbbi kapcsán gondoljunk elsősorban Runebergre, Snellmanra és Lönnrotra, illetve a Kalevalára — nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a finn nép nemzetté váljon (l. Laitinen 1981, 115—57).

A zene nagy romantikusai: Weber, Donizetti, Liszt, Berlioz, Chopin, Brahms, Csajkovszkij, Wagner, Verdi. A festészetben különösen kiemelkedett a francia Eugène Delacroix, Théodore Géricault.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a romantikának milyen hatása volt a tudományok fejlődésére, elsősorban a történetiség fontosságának a hangsúlyozásával. Ekkoriban alapozódik meg a nyelvtörténet, az irodalomtörténet, a jogtörténet, megindul a népköltészet korábbi és korabeli alkotásainak az összegyűjtése és feldolgozása.

Végül a romantikának sok későbbi izmus létrejöttében része van (szimbolizmus, impresszionizmus, szecesszió, expresszionizmus stb.), de a máig terebélyesedő avantgarde se választható el tőle.

(A romantika általános történetére l. Horváth 1965, további szakirodalmi utalással.)

A romantika Magyarországon

1. A magyarországi történeti háttér részletes tárgyalást kívánna. Erről le kell mondanunk. Csupán egy lényeges kérdést emelek ki, olyat, ami segít megérteni a kiválasztott költő életművét és a tőle kiválasztott reprezentatív verset. Vörösmartyról és „A vén cigány” című költeményéről lesz szó.

A szorosabb értelemben vett magyar romantika (az 1820-as évek elejétől számított jó három évtized) — nyilván koránt sem véletlenül — egybeesik a magyar történelemnek talán legaktívabb, leghősiesebb korszakával, a reformkorral. Ez a néhány évtized — a szabadságharc elbukása ellenére is — nagyot, maradandót alkotott az életnek úgyszólván minden területén. Először is a reformkor nemzedéke együtt haladt Európa előre tekintő országaival. Szívós kitartással küzdött a polgári átalakulásért, az ország nemzeti függetlenségéért, és vállalta az 1848-as forradalmat és szabadságharcot. És ez a kor megszülte a maga vezetőit is. Gondoljunk Kossuth Lajosra, Széchenyi Istvánra, a pesti Pilvax kávéházban székelő „Fiatal Magyarország” elnevezésű ellenzéki körre, amelynek tagjai között ott tevékenykedtek: Petőfi, Jókai, Vasvári Pál és mások. A reformkor céljai között ott szerepelt továbbá a gazdaság, az ipar, a közlekedés stb. nyugati minta szerinti előrelendítése. Széchenyi ilyen irányú sokoldalú tevékenységén kívül (hitel követelése a gazdaságnak, a Lánchíd felépítése, az Al-Duna szabályozása stb.) megemlíthetjük az első nyugati szintű csoportnak, a centralistáknak a közreműködését (Csengery Antal, Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston stb.), akik mindenekelőtt a közigazdaság- és államtudománytól, a modern gazdálkodástól és közigazgatástól várták az előbbre jutást. Az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaság (mai nevén: Magyar Tudományos Akadémia) méltó irányítója lett elsősorban a magyar nyelv kiművelésének, rendszerbe foglalásának (szótárak, nyelvtanok stb. látnak napvilágot), illetve irodalmi nyelvünk kialakításának. (Az irodalomról a következő pontban szólunk.) És ez a kor megteremtette az emberekben a nemzeti tudatot, és olyan hittel vértette fel őket, hogy Kossuth és kormánya a szabadságharc kezdetén szinte a semmiből teremtett erős hadsereget, amely elől az osztrákok kénytelenek voltak meghátrálni, és amelyet csak a cári túlerő tudott legyőzni. Elmondhatjuk, hogy amint ugyanabban az időben a finn népből a Kalevala formált nemzetet, a magyarokat Petőfi, Kossuth, 1848/49 tette nemzetté.

2. A reformkor magyar irodalmára — mint az 1982-es irodalomtörténet kiemeli (Klaniczay 1982, 128—9) — mindenekelőtt az jellemző, hogy a harmincas években egyre inkább szinkrónba kerül az európai irodalom irányzataival,

jelenségeivel (Byronra nálunk már évek óta figyelnek; 1829-ben W. Scottot, 1837-ben Balzacot fordítják magyarra; V. Hugo és a francia romantikus dráma a legfőbb példaképpé válik; stb.). De nem kevésbé jellemző az is, hogy talán egyetlen korszakban se alkotott annyi kiváló tehetség, mint ekkor (esetleg a századforduló és a Nyugat körüli nemzedék hasonlítható hozzá): Katona József, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai, Madách (ezúttal idevonva azokat is, akikre csak kisebb-nagyobb mértékben hatott a romantika). Nyilván nem véletlen az sem, hogy közülük kerültek ki először olyan költők, írók (tudniillik Petőfi, Jókai, Madách), akik bejutottak az európai irodalmi tudatba. Utalhatunk még arra, hogy ha a magyar irodalomra — mint a kis népek esetében általában és Kelet-Középeurópa tájain meg különösen — jellemző a közéleti jelleg, vagyis az, hogy költészet és politikum nem szakad el egymástól, akkor a reformkor irodalma erre mintapélda lehet. Szinte élére áll a polgári átalakulásért és a nemzeti függetlenségért vívott küzdelemnek (pl. Kölcsey, Petőfi stb., de Vörösmarty és mások is, egyéniségüktől és körülményeiktől függően).

A romantikus vonások — természetesen különböző arányban és módon — érvényesültek Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Sándor és Károly, Kölcsey Ferenc, Katona József, Jósika Miklós, Czuczor Gergely, majd Vörösmarty, Eötvös, Petőfi, Jókai írásaiban. A romantika — mint a Kis magyar stílustörténet megjegyzi (162) — Petőfi és Arany népies irányzatának is részévé vált (János vitéz, Toldi), és hogy később, 1850 után is, más tendenciákkal összefonódva erőteljes irányzat maradt (Jókai, Kemény Zsigmond, Vajda János, Madách, Arany).

(A magyar irodalmi romantikát l. részletesebben: Klaniczay 1982, 125—59; Szabó 1982, 159—80, mindkettő további szakirodalmi utalásokkal.)

Vörösmarty egyénisége, életpályája

I. Vörösmarty Mihály (1800—1855) a magyar romantika reprezentánsa és egyben világirodalmi szintű költő. Az 1982-es irodalomtörténet jogos megállapítása szerint (144) „az egyetemes romantika költőóriásaival, Byronnal, Shelleyvel, Victor Hugóval, Mickiewiczessel, Puskinnal egy sorba tartozó nagyság”. (Ezt közvetve mutatja az is, hogy az elemzésünk tárgyává választott verse: „A vén cigány” — mint Horváth Károly megjegyzi „A romantika” című kötetben — „mostanában válik ismertté a világirodalomban. Legutóbb 15 francia költő fordította le és a 15 fordítás egy külön kötetben jelent meg”, 135.)¹ Ugyanakkor különbözik is a felsoroltaktól, és egyedülálló a magyarban is: nem összegez, hanem — és ebben föltétlen része van a romantikának — újat, a korábbiaktól eltérőt hoz.

Röviden ezt mondhatjuk róla: univerzális érdeklődésű és filozofikus egyéniség (mind a három szó hangsúlyos!), számos romantikus vonással.

Valójában minden érdekelte: a történelem (mind a múlt, mind a jelen), a világirodalom (már fiatal nevelőként Shakespeare, Schiller, Goethe drámáiról vitatkozott; később Shakespeare-t fordítja; stb.), a nyelvtudomány (részt vesz szótárak, nyelvtanok szerkesztésében, az első helyesírási szabályzat összeállításában stb.), a folyóiratszerkesztés (szerkeszti pl. a Tudományos Gyűjteményt stb.), a kritika (úttörőek például a színházi bemutatókról írt bírálatai, s elsőként szól a színészi beszédéről, kiejtéséről). És természetesen érdeklődésének

középpontjában a szépirodalom állt, számos műfajában alkotott: a lírában, az epikában (eposzok, kiséposzok), a drámában (legmaradandóbb a „Csongor és Tünde”).

A „filozofikus” jelző arra utal, hogy mindent filozofikus síkon élt át (ezt látjuk „A vén cigány”-ban is). Korának nagy kérdéseit több művében megfogalmazza: haza és emberiség; szabadság és elnyomás; béke és háború; a haladás, a műveltség szerepe; múlt és jelen; az emberi boldogság; férfi és nő kapcsolata: a szerelem; stb.

Az „egyéniesség” szóval meg azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a világról, az emberről alkotott felfogásában, irodalomszemléletében, stílusában senkihez sem hasonlít, egyszerűen tehetsége irányítja, viszont — szinte a romantika szabályainak megfelelően — mélyen, szenvedélyesen él át mindent.

2. Az irodalomtörténetek további felhasználásával mutassunk rá Vörösmarty életpályájának fontosabb eseményeire úgy, hogy — amennyire lehetséges — az elemzendő vers „előzményei”-t is megismerjük belőle.

A költő 1800-ban született Pustanyéken, Fejér megyében (térképen is kövessük az életútját), dunántúli katolikus köznemesi családból. Apja gazdatiszt volt, de korán meghalt. Ezért nevelői állást vállalt. Jogot tanult. Korán kezdett verselni, már 1825-ben megjelentette a magyar romantika honfoglalás-kori tárgyú nemzeti eposzát, a „Zalán futását”. Ez ismértette tette a nevét, és fel is költözött Pestre. De hiába dolgozott sokat: egymás után adta ki romantikus tárgyú kiséposzait, nem egyszer szélsőségesen romantikus drámáit, hiába vállalkozott szerkesztésre, fordításra, kritika- stb. írásra, csak a harmincas évek elejétől várt rá anyagilag rendezettebb élet. Ettől kezdve intenzívebben részt vett a politikai életben is. A reformkor eszmevilágával korán megismerkedett, azt teljes egészében magáénak vallotta. „Verseit — írja az 1982-es irodalomtörténet (145) —, amelyek izgatottan reagálnak a reformkor minden eseményére, egyszerre jellemzi az ellentétek romantikus viharzása, a felvilágosodástól örökölt hit az emberiség és a nemzet jövőjében és a magasabb filozófiai nézőpont igénye.” Szívvel-lélekkel a forradalom mellett állt. De — egyéniességénél fogva is — óvatosabb volt Petőfinél. A két költő összeütközésbe is került egymással. Vörösmarty Kossuth politikáját követte, s így 1848 nyarán az országgyűlésben Kossuthal együtt megszavazta, hogy az ország katonákat adjon a bécsi kormánynak az olasz szabadságharcosok ellen. Petőfi válasza a kemény hangú „Vörösmartyhoz” című vers volt, amelynek a refrénje így hangzott: „Nem én téptem le homlokodról, Magad tépted le a babért.” Vörösmarty válaszolt rá, jelezvén, hogy az „nem elv, csak kivétel volt”. Barátságuk helyre is állt. Ez év november elején — a szabadságharc már korábban elkezdődött — a Marseillaise hatására megírta „Harci dal”-át, amelynek a négyszer ismétlődő refrénje így hangzik:

A síkra, magyarok!
Fegyvert ragadjatok.
Hazánkat újra meg kell váltani.
E drága föld színét
Borítsák szerteszét
A pártütőknek véres csontjai.

Pest kényszerű kiűritésekor a kormánnyal együtt Debrecenbe ment, és továbbra is ott volt a nemzetgyűlés ülésein. A főváros visszafoglalása után a

kegyelmi törvényszék bírójává nevezték ki. Majd amikor az országgyűlés kénytelen volt Szegedre s utána Aradra menekülni, vele menekült ő is. A szörnyű bukás, a világosi fegyverletétel (1849. augusztus 13.) után hónapokig bujdosott Bajza József íróházaival együtt a Szatmár megyei Mátészalkán és Gebén (ma Nyírkáta).

1849 végén megőszülten és betegen tért vissza a fővárosba, és jelentkezett a hatóságoknál. A pesti főügyész enyhén ítélte meg ügyét. Ezután a Fejér megyei Baracsán két hold területű kertben gazdálkodott, hogy családjával valahogy megélhessen (az Akadémia és mások is segítették). 1850—1851 telén írta meg „Előszó” című versét, a magyar nép katasztrófájának lázas vízióját. 1853-ban Nyékre költöztek. Betegsége azonban egyre jobban elhatalmasodott rajta, és amúgy is kínoztta a tehetetlenség, a sok keserűség. 1854 augusztusában, szeptemberében született „A vén cigány” című költeménye.

Füreden (ma: Balatonfüred) és Pesten gyógyíttatta magát. 1855. április 9-én „Az áldozat” című drámájának a bemutatóján melegen ünnepelték a már nagyon beteg költőt. 1855. november 19-én halt meg. Temetése az önkényuralom elleni tüntetéssé változott. A mintegy húszezer főnyi gyászoló előtt búcsúztató nem hangzott el, mert előre be kellett volna mutatni a szöveget. Gyászünnepséget rendeztek sok helyen az országban, többek között Kolozsvárt, Kecskeméten, Székesfehérváron, Nagykőrösön.

(Vörösmarty életpályájához l. Klaniczay 1982, 144—52; MlT. III, 442—80, mindkettő további szakirodalmi utalással.)

„A vén cigány”

:(Stíluselemzés)

Húzd rá cigány, megittad az árát.
Ne lógasd a lábadat hiába;
Mit ér a gond kenyéren és vizen,
Tölts hozzá bort a rideg kupába.
Mindig így volt e világi élet,
Egyszer fázott, másszor lánggal égett;
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóbul bot,
Sziv és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.

Véred forrjon mint az örvény árja,
Rendüljön meg a velő agyadban,
Szemed égjen mint az üstökös láng,
Húrod zengjen vésznél szilajabban,
És keményen mint a jég verése,
Odalett az emberek vetése.
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóbul bot,
Sziv és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.

Tanulj dalt a zengő zivatartól,
Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl,
Fákat tép ki és hajókat tördel,
Életet fojt, vadat és embert öl;
Háború van most a nagy világban,
Isten sírja reszket a szent honban.
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóból bot,
Szív és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.

Kié volt ez elfojtott sohajtás,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
Ki dörömböl az ég boltozatján,
Mi zokog mint malom a pokolban,
Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények?
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóból bot,
Szív és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.

Mintha újra hallanók a pusztán
A lázadt ember vad keserveit,
Gyilkos testvér botja zuhanását,
S az első árvák sirbeszédeit,
A keselynek szárnya csattogását,
Prometheusz halhatatlan kínját.
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóból bot:
Szív és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.

A vak csillag, ez a nyomoru föld
Hadd forogjon keserű levében,
S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől
Tisztuljon meg a vihar hevében,
És hadd jöjjön el Noé bárkája,
Mely egy új világot zár magába.
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóból bot:
Szív és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal.

Húzd, de mégse, — hagyj békét a húrnak,
Lesz még egyszer ünnep a világon,
Majd ha elfárad a vész haragja,
S a viszály elvérzik a csatákon,
Akkor húzd meg újra lelkesedve,
Isteneknek teljék benne kedve.

Akkor vedd fel újra a vonót,
És derüljön zordon homlokod,
Szűd teljék meg az öröm borával,
Húzd, s ne gondolj a világ gondjával.

1854. július—augusztus (?)

1. A vers „előzményei”-t ezúttal talán sikerült legalább megsejtetni Vörösmarty egyéniségének és életpályájának a fenti felvázolása során. Most már olvassuk el magát a verset, a „Vörösmarty Mihály költői művei” (Bp., 1981.) kiadás alapján (I, 499—501). (Helsinkiben természetesen hozzávettük mindjárt a finn műfordítást is: Lyy 1970, 98—100.)

2. Általában igaz az, hogy mennél inkább közeledünk a ma felé, annál könnyebb megérteni a szövegeket, a szépirodalmiakat is. Erre a versre azonban ez — nagyrészt éppen romantikus voltából következően — nem érvényes. Nem annyira az egyes szavak és szerkezetek teszik nehezebbé az értelmezést, a teljes megértést — bár archaizmusok és egyéni alkotások közöttük is akadnak —, hanem sokkal inkább bizonyos állandósult kifejezések, amelyek a mögöttük levő művelődéstörténeti stb. háttér nélkül nem érthetőek; továbbá bizonyos bibliai és görög mitológiai motívumok; aztán korabeli és régebbi történelmi eseményekre való célzások, valamint egyes romantikus képek.

A következőkben ezeket igyekszem röviden megvilágítani a szöveg megértése érdekében. Mindez azonban már megkívánja, hogy az egész versről is szóljunk. (A teljes megértéshez l. az egyes szintek bemutatását is.)

A vén cigány: Sajátos jelentése, konnotációja van a címnek, önmagában is, még inkább a versben. Kezdjük azzal, hogy a cigányság, ez az indiai eredetű nép a XV. század második felétől kezdve vándorolt be csoportosan Magyarországra a Balkán félsziget felől és Oroszországon, Románián át. Egy részük, főként a városokban és nagyobb falvakban letelepedettek és általában a viszonylag műveltebbek kisebb-nagyobb zenekarokba szerveződve muzsikálással — vagy azzal is — keresték meg kenyerüket. Jobbára népies műdalokat, úgynevezett magyar nótákat és elterjedtebb népdalokat adtak és adnak elő, sajátos módon, cigányosan, ahogy az ÉKsz. körülírja: „ötletszerűen, erősen cifrázó játéktílusban”. A cigányzene melletti mulatás, sőt mulatozás — örömben, bánatban vagy csupán pillanatnyi szórakozásból — elterjedt elsősorban a jobb módú magyarok (pl. a múlt század végén és e század első négy évtizedében az úgynevezett dzsentrik), de szerényebb módon a kevésbé tehetősek között is. Az örömet muzsikájával méltó módon kifejező és a bánatot elfeledtető — nemegyszer híres vagy éppen sok időt megért (itt pl. „vén”) — cigány bizonyos értelemben jellegzetes, egy kissé szimbolikus alakká is vált, válhatott.

1. versszak:

Húzd rá cigány: Állandósult kifejezés. Ez a felszólítás a muzsikának hirtelen, lendülettel való elkezdésére vonatkozik. A tegező forma viszont jelzi, hogy a cigány, a muzsikás cigány is egyrészt a társadalmi ranglétrán lejjebb áll, másrészt viszont bizonyos közelséget, közelebbi viszonyt is takar, hiszen a mulatni akaró örömeinek, bánatának ő a — gyakran egyedüli — tudója. A vers legelején álló, valamint a refrénben megismétlődő kifejezés a csalódott, elkeseredett ember alakját idézi fel, aki már csak a borban, a mulatásban,

a cigány muzsikájában kereshet vigasztalást. Ha azonban figyelmesen elolvassuk a költeményt, hamar rájövünk, hogy a címben szereplő „vén cigány”, illetve akihez számos felszólítás, parancs elhangzik, tulajdonképpen maga a költő. Ahogy a többször idézett irodalomtörténet megjegyzi (Klaniczay 1982, 152): „... a cigány itt a kétségektől gyötört, vigaszra váró költői én transzpozíciója.” Tehát ebben az úgynevezett „önmegszólító”-nak tekinthető versben a költő önmagát biztatja, majd szinte űzi, kergeti valamiféle „megoldás” felé. Közben olyan kérdéseket tesz fel, amelyekre ő maga válaszol, tehát belső párbeszédet hallunk (l. Irodalom II. 268). A kétségbeesést jelző víziókon, hallucinációkon át jut el aztán a reménykedésig, miközben a cigányra már csak a refrén emlékeztet. Ezt a reményt a 6. versszakban csillantja fel a vers: a föld a szenvedés „keserű levében” megtisztul. Az utolsó szakaszban a vén cigány ismét megjelenik, és mintegy az új világ prófétájává magasodva mondja ki a biztatást: „Lesz még egyszer ünnep a világon”

megittad az árát: Utalás arra, hogy a mulatni akaró előre (is) bort rendel a muzsikusk cigány(ok)nak.

Ne lógasd a lábadat hiába: a lábát lógatja: Állandósult szókapcsolat, a jelentése: 'lopja a napot' (ÉKsz).

Mit ér a gond kenyéren és vízen: Az utóbbi három szó a rabok „kosztjára” emlékeztet, amely éppen csak az éhenhalástól menti meg őket. A mondat ilyesmit jelent: 'mit ér a gondoskodás, ha valakit csak kenyéren és vízen tartanak’.

rideg: 'hideg, érzéketlen’.

kupa: 'fém ivőedény’.

ne gondoldj a gonddal: 'ne törődj a bajokkal’.

2. versszak:

az örvény árja: 'az örvény áramlása, sodrása’.

rendüljön meg: megrendül: körülbelül 'hirtelen, erősen mozogni kezd' (pl. *megrendül a föld*, tudniillik földrengéskor).

vész: 'vihar, szélvész’.

odalett: odalesz: 'elpusztul, megsemmisül’.

Odalett az emberek velése: Utalás az elbukott szabadságharcra. A vers első kidolgozásában ez állt:

„Hagyd el, hagyd el kellemes nótádat

.....

Jég veri most szomorú hazádat,

Légy oly kemény, mint a jég verése ...”.

3. versszak:

Háború van most a nagy világban: Utalás a krími háborúra (1853–1856), amelyben Nagy-Britannia, Franciaország, Törökország és Szardínia koalícióban viselt hadat Oroszország ellen. Orosz vereséggel és a párizsi békével végződött. Ez akkor világháborúnak számított.

Isten sírja reszket a szent honban: Célzás az akkori palesztinai (szentföldi) összecsapásokra.

4. versszak:

rohanat: 'rohanás'. Valószínűleg Vörösmarty alkotása (a TESz nem szótározta).

az ég boltozatján: 'az égbolton’.

vert hadak, vakmerő remények: Ez a két jelzős főnév is az elbukott magyar szabadságharcra utal (*vakmerő* 'túlzott, a valóságot meghaladó’).

5. versszak:

Mintha újra hallanók a pusztán | A lázadt ember vad keserveit: Utalás a bibliára, Mózesnek és a zsidó népnek a pusztai vándorlására és keserveire.

lázadt ember: A *lázadt* szóalak valószínűleg Vörösmarty alkotása. Talán mind a 'fellázad', mind a 'lázás lesz' jelentés benne van (l. TESz, a *láz*² címszó alatt).

keserveit: A régi *keserv* szó jelentése: 'keserűség, bánat', esetleg itt még a 'kesergés' is hozzáadódik.

Gyilkos testvér botja zuhansát: Utalás ismét a bibliára, a testvérgyűlöletre, illetve testvérgyilkosságra (Kain megöli Ábelt).

sirbeszéd: Archaizmus, 'temetéskor a sírnál mondott gyászbeszéd'.

kesely: A *keselyű* szó régi alakváltozata. A jelentése: 'a sólyomfélék családjába tartozó, nagy testű, dögevő madár' (ÉKSz).

Prometheusz hulhatatlan kínját: A görög mitológiából vett motívum. Prométheusz ellopta az égből a tüzet, és az emberiséget megtanította a használatára. Ezért Zeusz a Kaukázus sziklához láncolta, és ott egy saskeselyű marcangolta.

6. versszak:

Az első hat sor mintha a bibliai tisztítótűzre utalna.

És hadd jöjjön el Noé bárkája: Ez is a bibliából vett jelenet: Noé bárkája az özönvíz után tulajdonképpen megmentette az emberiséget.

7. versszak:

vész: Itt az utolsó versszakban a szó jelentése inkább 'háború, veszedelem'.

zordon: A 'nagyon komor, szigorú' jelentésű *zord* melléknév archaikus alakja.

Szűd: A *szíved* archaikus alakváltozata.

3. A vers szerkezete. Ebben a versben hiába keressük a reneszánsz és az itt nem tárgyalt klasszicizmus szimmetriáját, szabályosságait. A felzaklatott lélek ide-oda csapongó gondolatait felsorakoztató műben talán mégis megkülönböztethetünk három szerkezeti egységet. Az előző pontban már céloztunk arra, hogy az első öt szakasz a magyarság és az emberiség tragédiája miatt érzett kétségbeesést, illetve az azt jelző utalásokat, víziókat tartalmazza. Ez lehetne az első rész. A hatodik szakasz valójában az átmenet: itt csillan fel a remény, hogy a „vihár” vállalásával győz a humánus. Ez lenne a második szerkezeti egység. És az utolsó versszak — a harmadik rész — hozza meg a bizakodást: eljön az idő, amikor „elfárad a vész haragja”. A vers gondolatmenetében ez utóbbit a lényegesen megváltoztatott refrén is világosan mutatja.

4. A vers fő stílussajátságáról röviden azt mondhatjuk: a romantikus jelleg. Ez hatja át az egészet és a stílusesszközők minden szintjét, de természetesen a nagy költő nagy versében mindig jelen levő egyéni stíluson keresztül. Érthetően az elemzés során mindenekelőtt a romantikus vonásokat emeljük ki.

5. A verselés és a zeneiség eszközei

A) A verselés

Lássuk az első versszak verstani tagolódását: az ütemeket, a szótag-számokkal együtt és a rímképletet.

	ütemek	rím
Húzd rá cigány, megittad az árát,	2+2+4+2	a
Ne lógasd a lábadat hiába;	4+3+3	b
Mit ér a gond kenyéren és vizen,	4+4+2	c
Tölts hozzá bort a rideg kupába.	3+1+3+3	b
Mindig így volt e világi élet,	4+4+2	d
Egyszer fázott, másszor lánggal égett;	2+2+2+4	d
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,	1+3+2+3	e
Mikor lesz a nyűtt vonóból bot;	4+4+1	e
Sziv és pohár tele búval, borral,	2+2+4+2	f
Húzd rá cigány, ne gondold a gonddal.	2+2+4+2	f

Ennek és a többi versszaknak a hasonló elemzése alapján a következőket állapíthatjuk meg:

a) A költemény versformája magyaros, tehát a hangsúlyhoz igazodik. Mindamellett található benne néhány olyan rész (pl. az első szakasz 3., a hatodik szakasz 1. sora), amely jambikusnak is felfogható.

b) Amint láthatjuk, négy- és háromütemű sorok váltakoznak. Ezzel kapcsolatban is megjegyezhetjük azonban, hogy a legtöbb sor kétüteműre is felosztható. Az idézett rész eleje például soronként így alakul: 4+6; 7+3; 4+6; 4+6; 4+6; 4+6.

c) A sorok tíz szótagosak, kivéve a hetediket és nyolcadikat, ezekben a szótagok száma kilenc.

d) Az ütemek hossza különböző. Az egy szótagos például erősen kiemel: „Tölts hozzá | b o r t | a rideg kupába”;

„H ú z d, | ki tudja . . .”

e) A rím „vegyesen” indul, aztán páros rímek következnek.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy mind az erős hangsúly, mind a több tekintetben megnyilvánuló „nem szabályos”, „vegyes” jelleg zaklatottságot, nyugtalanságot takar, és a romantika felé mutat.

B) A z e n e i s é g e g y é b e s z k ö z e i

A romantika általános jellemzésében utaltunk rá, hogy ez a korstílus éppen a felfokozott érzelmek kifejezése érdekében nagyon élt a zenei, akusztikai eszközökkel.

a) H a n g u t á n z ó s z a v a k. — A romantikus stílus fontos elemei, mivel a hangalakjukkal akusztikai hatást tudnak kiváltani, és a jelentésükhöz is sokféle asszociáció tapdhat. A versben valójában a hegedű szól végig, érthető tehát, hogy a hangutánzó szavak áthatják az egész művet.

Az első a *zeng* ige (l. TESz.), amely hangalaki felépítésénél fogva jól érzékelteti a hegedűhúr hangját:

„Húrod *zengjen* vésznél szilajabban.”

Majd a költő a hegedű húrjainak zokogását a vihar zúgásához hasonlítja, és fokozódó erejű hangutánzó szavakkal festi alá:

„Tanulj dalt a *zengő* zivatartól,

Mint *nyög*, *ordít*, *jajgat*, *sír* és *bömböl*.”

A negyedik szakaszban szintén növekvő erejű hangutánzó szavakkal találkozunk:

„Kie volt ez elfojtott *sohajítás*,
 Mi *üvölt*, *sír* e vad rohanatban,
 Ki *dörömböl* az ég boltozatján,
 Mi *zokog* mint malom a pokolban...”

Szabó Zoltán találóan utal arra, hogy „e szavak (*sohajítás*, *üvölt*, *sír*, *dörömböl*, *zokog*) erejét a hozzájuk társuló képelemek fokozzák, intenzitását jelzik (*sohajítás*—*elfojtott*; *üvölt*, *sír*—*vad rohanat*; *dörömböl*—*az ég boltozatja*; *zokog*—*malom a pokolban*), és hogy az egész döbbenetes hatású látomásba torkollik (így ez a részlet a kép és a zeneiség funkcionális egységét példázza)” (Szabó 1982, 170—1).

Az ötödik versszakban is van három ilyen szó, ezek — képileg is — szintén alátámasztják a testvérgyűlölet és a zsarnokság szörnyűségét:

„Gyilkos testvér botja *zuhanását*,
 S az első árvák *sirbeszéde*it,
 A keselynek szárnya *csattogását*,”

b) Alliteráció. — A versben hárommal találkozunk. A refrénben hétszer szerepel (az utolsó szakaszban egy kissé más formában) a „Húzd rá cigány, ne *gondolj* a *gonddal*” sor a kiemelt kifejezés figura etimologica jellegével (l. TESz., a *gondol* és a *gond* címszó alatt) és hangalakjával (veláris o és nazális mássalhangzó stb.) jól aláfesti a jelentést. A refrénben található még a következő: „tele *búval* *borral*”. Ebben az azonos szókezdet erősebben összekapcsolja jelentésileg és hangulatilag is a két szót. Továbbá a „zengő *zivatar*” alliterációja még az egyébként bizonytalan eredetű *zivatar* szót is (TESz.) szinte hangutánzóvá teszi.

6. Szó- és kifejezőkészlet

Ha a stílus válogatás eredménye, akkor ez különösen tükröződik a szó- és kifejezőkészletben. És ha az érzelemkifejezés leggyakoribb kifejezőeszköze a sok mindent, sokféle hangulatot sugalló szó, kifejezés, akkor ennek az eszközcsoporthoz is pregnánsan kell mutatnia a romantikus vonásokat. Két ilyet emelhetünk ki.

a) A költői, választékos szavak, kifejezések mellett megjelennek a hétköznapiak, sőt közönséges(ebb)ek, sokszor egy mondatban, ilyenformán még jobban kiemelve kettejük ellentétét.

b) Gyakoriak az olyan szintagmák, szókapcsolatok, amelyeknek a tagjai önmagukban közömbös szavak, együtt azonban szokatlanok, és sajátos asszociációkat keltenek.

Vizsgáljuk meg az első versszakot. Három hétköznapi kifejezéssel indul: „Húzd rá cigány”, „megittad az árát” és „Ne lógasd a lábadat hiába”. A „Mit ér a gond kenyéren és vízen” viszont inkább szokatlan, választékos. A „Tölts hozzá bort” megszokott kifejezés, de „a rideg kupába” szerkezet már sokat sejtető, nem köznapi kifejezés. Választékos, költői az „e világi élet” jelzős főnév, valamint a folytatás is: „Egyszer fázott, másszor lánggal égett”, de az utóbbiban szereplő „másszor” határozószó népies változata a „máskor”-nak. A refrénben a „nyütt vonóból” szintagmát a *-bul* nyelvjárási ragváltozat még jobban köznapivá teszi. A *szív*, *pohár*, *bú* és *bor* szavak a többszörös összekapcsolás és párhuzam révén költőivé válnak, hangulattal telítődnek: „Szív és

pohár tele búval, borral”. A befejező sorban a „Húzd rá cigány” köznapi kifejezéshez a költői „ne gondolj a gonddal” szerkezet kapcsolódik.

Végig lehetne elemezni e tekintetben az egész verset, de talán ennek az egyetlen szakasznak a bemutatása is jelzi a szó- és kifejezésválogatás romantikus voltát.

7. Alak- és mondattani jelenségek

A) Külön stílusértéket magába rejtő alaktani jelenség kevés van a versben. Archaikus tóalakok: „vad *keserveit*”, „*Szűd* teljék meg...”; — nyelvjárási, népi vagy régies ragozott formák: „nyűtt vonób^{ul}”; „... másszor lánggal égett...”; „Mintha újra hallanók...” (Erdélyben most is élő változat); — néhány — valószínűleg — egyéni szóképzés: „*rohanat*”; „*lázadt ember*”. Természetesen ezek is megfelelően belesimulnak a szöveggörnyezetbe.

B) Nem véletlenül hangsúlyozzák a mondat funkciójának kutatói, hogy a modalitás a mondat lelke és hogy azt a beszélő alany valósítja meg (l. Bally 1944, 36), továbbá hogy a modalitás valójában magatartás, és a beszélő szándékát fejezi ki (l. Ducrot—Todorov 1972, 393). A modalitás ugyanis — tehát annak a jelzése (mindenekelőtt meghatározott mondatfajtákkal), hogy a beszélő mit és hogyan lát meg a valóságból (a lelkiállapot is valóság!), és hogy mit akar elérni mondanivalójával — talán sehol sem kerül annyira a közlés (különösen a lírai vers) középpontjába, mint a romantikában.

Ebben a költeményben is a felzaklatott lélek ide-oda csapongó gondolatai, megérzései, sőt látomásai, valamint a nagyon akart, mégis nagyon bizonytalan megoldás lázas keresése — érthetően — sok, érzelmmel nagyon is telített felszólító, felkiáltó, kérdő mondatot és parallelizmust eredményezett.

a) F e l s z ó l í t ó m o n d a t o k. — A költő rövid, tegező, mondhatnánk szigorú felszólításokkal fordul a cigányhoz, valójában önmagához. A vers kezdetén ott a megszólítás is, ez némi közvetlenséget hoz, de a szigorúságból alig von le:

*Húzd rá cigány, megittad az árát,
Ne lógasd a lábadat hiába;
Mit ér a gond kenyéren és vizen,
Tölts hozzá bort a rideg kupába.*

Mindezt még világosabban mutatja a meditációkból a keserű valóságba mindig visszazökkentő refrén: „*Húzd*, ki tudja meddig húzhatod...” és a negyedik sorban megismételve (igekötős formában és megszólítással): „*Húzd rá cigány*”, megtoldva hasonlóan szigorú tiltással: „... *ne gondolj a gonddal*”.

Érthetően, az utolsó versszak ismét megtelik — habozást is felmutató — rövid parancsokkal: „*Húzd, de mégse, — hagyj békét a húrnak...*”. És később: „*Akkor húzd meg...*”, illetve a záró sorban: „*Húzd, s ne gondolj a világ gondjával*”.

Amikor harmadik személyben áll a felszólító ige, tulajdonképpen az is a megszólítottra vonatkozik, mert a birtokos személyjelek órá utalnak. Ezenkívül megjegyezhetjük, hogy az igék nagyon intenzív jelentésűek:

*Véred forrjon mint az örvény árja,
Rendüljön meg a velő agyadban,
Szemed égjen mint az üstökös láng,
Húrod zengjen vésznel szilajabban...*

A hatodik versszakban a *hadd* határozószó még expresszívebbé teszi a felszólítást:

A vak csillag, ez a nyomoru föld
Hadd forogjon keserű levében . . .

b) Kérdő mondatok. — A kérdés mindig bizonytalanságot, kételyt takar, és a kérdő mondatoknak még külön stílushatásuk is lehet. Az úgynevezett költői vagy szónoki kérdés például valójában nyomósított állítás. Ilyenekkel találkozunk mindjárt az első versszakban: „*Mit ér a gond kenyéren és vizen*”, továbbá: „*Húzd, ki tudja meddig húzhatod, Mikor lesz a nyűtt vonóból bot . . .*” Válasz nincs, illetve az első kérdés valójában ezt jelenti: 'semmit se ér', a következő pedig ezt: 'senki se tudja'.

A negyedik szakasz első négy sora mintapéldája lehetne az úgynevezett tűnődő, tépelődő kérdéseknek, amelyeket csak még hatásosabbá tesz a szaggatott, staccatószerű felsorolás (l. Szabó 1982, 171):

*Kié volt az elfojtott sohajtás,
 Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
 Ki dörömböl az ég boltozatján,
 Mi zokog mint malom a pokolban . . .*

Az ilyen kérdésre sincs válasz. A költő ugyan felel az ötödik-hatodik sorban: „*Hulló angyal, tört szív, örült lélek, Vert hadak vagy vakmerő remények?*”, de ezek is további tűnődő kérdések!

c) Felkiáltó és kijelentő mondatok. — Azt is mondhatnánk, „A vén cigány” című vers egy nagy felkiáltás. Igazi felkiáltó mondat — amely változatos érzelmi állapotoknak (csodálat, lelkesültség, meglepetés, keserűség, gúny stb.) a kifejezője — viszonylag kevés található benne. Ilyen az első szakaszban az ötödik és hatodik, a harmadik szakaszban a második, harmadik és negyedik vagy az utolsó versszakban a második sor. De itt a kijelentésnek látszó mondatok is — mint például a második és harmadik szakasz ötödik és hatodik sorának vagy az egész ötödik versszaknak a mondatai — a vers tárgyából, céljából következően és a szöveggörnyezettől is érzellemmel telítődnek. Végül a romantika felé mutatnak a hosszú, négy és hat soros, egyszer párhuzamos, máskor töredezett szerkezetű összetett mondatok.

8. Képek

Ismeretes, a szépirodalmi kép azáltal kap stilisztikai, illetőleg esztétikai értéket, hogy a kifejezendő tárgyat, fogalmat, gondolatot megérzékíti (érzékelhetővé teszi); hogy asszociációkat kelt; hogy hangulatot ébreszt; hogy a kifejezendőt és a kifejezőt mintegy egymásba mossa; és mindezek eredményeként a kifejezendő körül sajátos konnotációt teremt. Érthető hát, hogy a romantika, amelyben — mint utaltunk rá — a szenvedély, a képzelet, a dinamizmus kap fontos szerepet, és amely szeret a múlt és az egzotikum felé fordulni, szívesen alkalmazza a festői és ugyanakkor szuggesztív, túlzó és szertelen képeket. (Shelley így utal erre: a romantika „a hevült és változatos képalkotás különös stílusa”; l. Szabó 1982, 165.) Ezért nem meglepő, hogy „A vén cigány”-ban — mint Vörösmartynál gyakran — a vízió, a látomás az uralkodó képtípus. Magam így jellemeztem korábban: „A költő nagyméretű, láncolatosan kapcsolódó képekben idézi fel a múlt eseményeit vagy bemutatja, elképzelteti a

jövőt. Sokszor valamilyen túlzás kibontása, sokszor meg egész sor különféle (szó)kép együttes használatából jön létre, de a túlzás mindig jellemző rá. Stílushatása elsősorban a túlzásból s a felhasznált képekből, szóképekből adódik" (Szathmári 1961, 477). Tulajdonképpen az egész vers víziószerű: a vén cigány, vagyis a költő, kiutat keres rettenetes lelkiállapotából, megidézte a múltat és a jövőt, és utalva a jelen szörnyűségeire is.

Közelebbről víziószerű a harmadik versszakban a „zengő zivatar” leírása a megszemélyesítésekkel („Mint *nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl...*”), az ember szörnyű pusztításaira való utalásokkal, és különösen látomásos ez a sor: „Isten sírja reszket a szent honban”. Vízió és hallucináció (*hallucinál*: 'képzeli, hangokat vél hallani'; ÉKsz.) együttesen jelentkezik a negyedik szakaszban. Igazi vízió viszont az ötödik versszak bibliai és görög mitológiai képe és még inkább a hatodik szakaszban a „nyomorú föld” bűnhődésének és megtisztulásának a képi ábrázolása. Szuggesztív hatásuk alól senki se vonhatja ki magát.

A víziókhöz jól simulnak az első versszak ötödik és hatodik sorának a metaforái (*fázott, lánggal égett*), a második szakasz első öt sorának hasonlatai, valamint a negyedik versszakbeli, romantikus képet is magukba foglaló jelzős szerkezetek:

Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
Vert hadak vagy vakmerő remények?

9. Szöveg-tani jelenségek

Több, már említett mondattani és képi jelenséget (például a felszólító mondatok, a víziók) ide is vonhatnánk. Ezeken kívül említsük meg a következőket.

a) *P a r a l l e l i z m u s o k*. — A parallelizmus — a rokon tartalmú, hasonló szerkezetű mondatok sora — arányosságával, ritmikus voltával, erősítő jellegével hatásos stílusesezköz. Ebben a versben is többször találkozunk vele: első versszak, hatodik sor; második versszak, az elsőtől a negyedik sorig terjedő rész; harmadik versszak, harmadik és negyedik sor; negyedik versszak, az elsőtől a negyedik sorig terjedő rész; az ötödik versszak első hat sora; a hatodik versszaknak szintén az első hat sora és a hetedik versszak ötödik, valamint hetedik sora.

b) *F o k o z á s*. — A parallelizmusokban az egymás után következő párhuzamos kifejezések, mondatok szinte mindig többet mondanak jelentésben, érzelemben, hangulatban az előzőknél. (Pl. a harmadik versszak második sora, a negyedik versszak első négy sora.)

c) *I s m é t l é s*. — Igazi ismétlés a refrén. Mint utaltunk rá, ebben a versben még formaalkotó szerepe is van (külön részletes stilisztikai elemzést követelne, hiszen a romantikus stílusnak szinte minden fő vonása ott van benne).

d) *E l l e n t é t*. — A romantikára nagyon jellemző ellentét „A vén cigány”-ban ott mutatkozik meg, hogy az örületig menő elkeseredés uralja a verset, de (a hatodik versszak előkészítése után) a hetedik szakasz a megnyugvás, a megoldás reménységét hozza.

e) *A m ű f a j*. — A vers műfaja is romantikus: rapszódia, azaz szenvedélyes hangú, csapongó gondolatmenetű lírai költemény. Találón jegezi meg azonban az 1982-es irodalomtörténet: a hetedik versszakban „... a költemény rapszodikus hangja ódaivá tisztul. Olyan tiszta derű, boldogság tölti be az

utolsó versszakot, mint Beethoven IX. szinfóniájának záró kórusát” (Klaniczay 1982, 152). Egyébként éppen zeneisége miatt szimfóniának is nevezték ezt az igazi romantikus költeményt (l. Szabó 1982, 170).

10. Extralingvális eszközök

A romantika szertelensége, csapongása még az extralingvális eszközök használatában is megmutatkozik. Sok a versben a kérdő, ill. a felszólító és a felkiáltó mondat, ehhez képest kevés a kérdő- és felkiáltójel; sok a több tagmondatból álló összetett mondat, illetve a parallelizmus, ezért sok bennük a pontosvessző. A gondolatjel egyszer fordul elő: a hetedik versszak első sorában, az általa kifejezett szünettel az utána következő tagmondat nagyobb nyomatékára utalva: „Húzd, de mégse — hagyj békét a húrnak . . .”.

11. A versesztétikai értéke

Mondanivalójában, formai-stilisztikai megoldásában világirodalmi szintű alkotás. A magyar romantikus vers, a magyar romantikus stílus csúcsát jelenti. Egyébként az irodalomtörténetek (például Irodalom II, 268) annak a hangoztatásával is bizonyítani vélik Vörösmarty tehetségének rendkívüli voltát, hogy a következő nemzedék nagy alkotóinak, Petőfinek és Aranyinak a fellépése után is emelni tudta verseinek művészi színvonalát. Ez utóbbi versek között szerepel természetesen „A vén cigány” is.

12. Fogadtatása, hatása

Nyilván hatott a maga idejében és később is. Vörösmartynak a legtöbbet emlegetett és leggyakrabban szavalt versei közé tartozott, tartozik. Ezt az is mutatja, hogy az utolsó szakasz második sora („Lesz még egyszer ünnep a világon”) szállóige lett.

Végül megjegyzem — s talán az elemzés is igazolta —, hogy a romantika és főként Vörösmarty előkészítette a szimbolizmusnak, az impresszionizmusnak és több más stílusiránynak a későbbi kibontakozását (l. Szabó 1982, 177–80).

(A verselemzéshez l. Klaniczay 1982, 151–2; Szabó 1982, 159–80 passim; Irodalom II, 267–9; MlT. III, 477–9).

Irodalom, hivatkozások

- Bally 1944: Charles Bally: Linguistique générale et linguistique française. Berne.
 Ducrot—Todorov 1972: O. Ducrot—Tzv. Todorov: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris.
 Fónagy 1963: Fónagy Iván: A stílus hírtéke. ÁNyT. I, 91–123.
 Horváth 1965: A romantika. A bevezetést írta és a szövegeket válogatta Horváth Károly. Bp.
 Irodalom II. 1980: Szegedy-Maszák Mihály—Veres András—Bojtár Endre—Horváth Iván—Szörényi László—Zemplényi Ferenc: Irodalom a gimnázium II. osztálya számára. Bp.
 Klaniczay 1982: Klaniczay Tibor (szerk.): Nemeskürty István, Orosz László, Németh G. Béla, Tamás Attila, Görömbei András: A magyar irodalom története. Bp.
 Laitinen 1981: Kai Laitinen: A finn irodalom története. Bp.
 Lyy 1970: Toivo Lyy: Unkarin lyyra. Helsinki.
 MlT. III: A magyar irodalom története. III. Főszerk.: Sótér István Bp., 1965.
 Szabó 1982: Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp.
 Szathmári 1961: Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Bp.
 Szathmári 1975: Szathmári István: Irodalmi nyelv és korstílus. MNyTK. 140. sz. Bp. 79–86.

Szathmári István

Stilisztika a tanítóképző főiskolai beszédművelésben

1. Több dolgozat született már arról a témáról, hogyan lehet a beszédművelést az anyanyelvi nevelés szerves részeként „belopni” az iskolába, az irodalomórára (vö. Wacha Imre: Nyr. 107 [1983.]: 434–52 és Nyr. 112 [1988.]: 185–206). Én az ellenkezőjével próbálok: miként lehetséges a beszédművelés oktatásával párhuzamosan, ahhoz szervesen kötődően stilisztikai elemzést is végezni, és megéreztetni ezáltal az írott szónak és akusztikumának az összefüggését.

A stilisztika nem külön stúdium a tanítóképző főiskola anyanyelvi tárgyai között. Ezért a magyartanár igyekszik megtalálni a módját annak, hogy az irodalom, nyelvtan és beszédművelés tárgyak keretében szerét ejthesse stilisztikai elemzésnek.

Ebben a cikkben azt villantom fel két példa kapcsán, hogy miközben a tanár beszédtechnikai tanácsokkal készíti fel hallgatóit szövegek felolvasására vagy előadására, lehetősége adódik például szövegben fölfedeztetni a szavak stílusértékét, a szóalkotásnak a kontextushoz módosuló stílusminősítését, a szófajok stilisztikai hatását, a mondatmodalitás hangulatteremtő erejét, a szórendet mint stíláriis forrást, illetve a művészien felépített mondat stilisztikumát.

2. Nagyon hasznosnak tartom a Beszédművelés tankönyvünkben közölt (Hernádi Sándor, Bp., 1977². 234) Kosztolányi-prózában a szövegfelolvasást gyakoroltatni, ugyanis ez többféle megközelítést tesz lehetővé.

Bár a hallgatókat érdekli, semmi jelentősége nincs a hangosítás szempontjából annak, hogy ez a rövid próza szövegegész-e vagy csak részlet.

Az in medias res jellegű indító mondat a cím jelentéstartalmát idézi fel hanghatásával. Nem pusztán a z-s alliterációval (*zápor zuhog*), hanem a hangutánzó szavakban a sziszegő és susogó hangok egymást erősítő gyakoriságával (*Szakad a zápor, zuhog és locsog.*), illetőleg az *és* kötőszó kivételével a mondat mélyhangrendűségével is, amely a zápor lezúdulását szuggerálja a szemetelő, permetező esővel szemben. A mondat utolsó szava, a *locsog* több jelentésű, ezért nagyobb a szemantikai megterheltsége. Alapjelentésében a víz-re értve ritka használatú hangutánzó, míg mellékjelentésében az emberre vonatkoztatva pejoratív ízü hangulatfestő ige. Talán ez az elsőbe belejátszó másodlagos jelentés előlegezi a természeti jelenség leírásának antropomorf jellegét. A zápor fogalmából adódóan kemény, szaggatott hangindítással kell megszólaltatni ezt a mondatot úgy, hogy a névelő és a kötőszó kivételével minden szóra közepes erejű szakaszhangsúly essék. Képtelenség a zápor megállíthatatlanságának éreztetése miatt a tagmondatokat elválasztó vesszőnél szünetet tartani. Ezért az interpunkció átértékelésével kapcsolva tagolással célszerű mondani, és szinte teljesen azonos hangmagasságban, hogy az állapot változatlansága érezhető legyen. A mondat zárklata sem ereszkedik a kijelentésnek megfelelően, hanem lebegtetett.

A felhőszakadás nagyságát, irányát érzékelteti a következő mondat részletezése: *Oldalról támadja a házfalakat, vesszőzi a palánkokat, pofozza az utcálámpákat haránt, pászmás vízszugaraival, vastag, világosbarna csöppjeivel.* A záporos intenzitását a nagyon agresszív cselekvést kifejező, jelentéserősítő, metaforikus megszemélyesítésekkel (*támadja, vesszőzi, pofozza*) érezteti Kosztolányi. Ezek igei szófajuk tárgyi vonzatával szervezik a mondatok struktúráját,

és egészen ritmikus prózát alkotnak azáltal, hogy ige, névelő, tárgyragos főnév háromszor ismétlődik azonos sorrendben, aszindetonos mondatkötéssel. Ezeknek a tagmondatoknak a mellérendelő jellegét egy mondatfonetikai sajátosság jelzi: mindegyik elől eső, ereszkedő hanglejtésű, a dallamvonal azonos hangmagasságból indul, és azonos hangmélységig esik, így tömbösödnek és színteződnek az intonációs eszközök. Ugyanakkor a többszörös összetétel jellegét erősíti egy grammatikai sajátosság: a mindegyik igehez kapcsolható *oldalról* határozó egységbe foglalja a tagmondatokat. A zápor keltette zaj hatását érzékelteti a mássalhangzó-kettőzés gyakorisága: *oldalról, vesszőzi, pofozza, utcalámpákat, esetleg vízszugaraival*. — Úgy tűnik, hogy az utolsó tagmondat eszközhatározói kötelező vonzatával szertefoszlatja a ritmikus jellegét. Valójában ezzel egy újabb, szabályosan felépített ritmikai egység indul, hiszen a két, azonos funkciójú határozót (*vízszugaraival, csöppjeivel*) két-két mellérendelő minőségjelző pontosítja (*haránt, pászmás; vastag, világosbarna*). Ezeket a melléneveket — amelyek irányt, mennyiséget, szint jelölnek, és akad közöttük sajátos ízt adó, választékos nyelvbe (*haránt*), illetve népies szóhasználatba illő, ritkán előforduló (*pászmás*) is — magassági váltással választjuk el egymástól, ugyanakkor előremutató hanglejtéssel fogjuk egybe a jelzett szavakkal úgy, hogy szünettartás nélkül kapcsolva tagoljuk, vagyis külön nyomatékkal ejtjük.

Eddig a szöveget tartalma miatt sodró lendülettel lehet hangoztatni. De valóban igaza van a tankönyvíróknak, hogy ez az előadásmód nem jellemző végig, ezért érdemes megfogadni a következő utasítását: „Szóaltassa meg a szöveget, de nem végig »záporozva«, ne a patakok vágatásával!” Ugyanis a továbbiakban nem a záporosó milyenségét, hanem a mindent átlelekesítő, frissítő hatását festi le az író sorozatos megszemélyesítéssel.

Ez a mondatömb a következő kijelentéssel indul: *Bokrok mosakodnak benne sikoltozva, falusi asszonyok módjára, fejükre borítva zöld szoknyájukat*. Ebben a gondolatban a bokroknak falusi asszonyokhoz szemléleti alapon történő hasonlításából természetesen következik a lomboknak zöld szoknyával való metaforikus azonosítása és a bokrok felfrissülését, felpeszdlését sejtető, női hangot utánozó *sikoltozva* igenév használata. A hangutánzó határozói igenév után kitett vessző poetica licentiának tekinthető — ugyanis grammatikai oka nincs —, szerepet játszik viszont hangoztatáskor, mert a két vessző közé tett rész magyarázó hangszínezettel, mélyebb hangfekvésben és ezzel összefüggésben gyorsabb tempóban mondandó. Így tehát három szakaszhangsúlyos részre tagolódik ez a mondat az interpunkciónak megfelelően. Esetleg az utolsó egység az átlagosnál magasabb hangfekvésben indítható a csodálkozó hangszín miatt, mivel a *fejükre borítva zöld szoknyájukat* kifejezés az asszonyokhoz kapcsolva meglepő, a bokrokhoz kötve pedig egyenesen bizarrnak tűnik.

Végtelenül egyszerű mondat következik az előbbi, határozói igenevek miatt tömör stílusú mondat után: *Rózsák kövérednek tőle szemlátomást*. Ehhez illően a legtermészetesebb ereszkedő dallammal ejtendő ez a gondolat, amely a gyors eső hatására kinyíló, kifeszülő rózsák antropomorf állapotváltozását szemlélteti.

Ezt a rövid kijelentést egy terjedelmes és bonyolult megállapítás követi: *Fák ugrálnak vasrostélyukon, mint tréfás urak a gőzfürdő zuhanylapjain, prűszkölve és rikkantgatva, hogy mennél többet kapjanak az áldásból, magasba tartva, lengetve ujjongó karjukat*. Ebben a szimultán típusú mondatban a legrészletezőbb az élő természet emberi tulajdonságokkal való felruházása a tréfás urak-

hoz történő hasonlítással, a hangutánzó igékből képzett határozói igenevekkel (*prüszkölve, rikkantgatva*), az emberi cselekvések aprólékos leírásával (*magasba tartva, lengetve*) és a fák ágait az urak karjaként értelmezhető metaforával. A mondatot záró szintagmában az urakra értendő *ujjongó* jelző a *karjukat* szó elé kerülve a jelzőátvetéssel életre kelti az emberi testrészeket is. — A vizet somjúhozó és attól megfrissülő fák „örömujjongását” kifejező többszörösen összetett és ráadásul négy határozói igenevet is tartalmazó mondat feltétlenül egy alapvevővel ejtendő ki. Ráadásul, mivel alárendelő jellegű, a *mint* és a *hogy* kötőszók előtt még villanásnyi szünetet sem lehet tartani, sőt hozzá kell tapasztani az előző tagmondathoz, hogy a gondolat egysége meg ne törjék. Azonkívül azt is sejtetjük a dallamvonallal, hogy az elsőnek van alárendelve a harmadik is, és ez a két, egymástól távol eső tagmondat mind grammatikailag, mind tartalmilag egybekapcsolódik. Inkább csak az igenevek és az azokkal alkotott szerkezetek különíthetők el a mondat testétől mélyebb hangfekvésű és gyorsabb tempójú magyarázó színezettel, de azért úgy, hogy ne essen szét szavakra a mondat.

A záport atropomorfizáló jelleg még hatásosabb a következő mondatban: *A sár szomjasan habzsolja-vedeli a vizet.* Ugyanis ebben az élettelen természet személyesül meg emberi tulajdonság (*szomjas*) és cselekvés átruházásával. Meghökkenítő viszont az, hogy az író az emberi evést, ivást kifejező *nyel* ige helyett kakofemisztikus hatású, pejoratív stílusminősítésű, mohóságot érzető szinonimák halmozásával szemlélteti a por, a föld vízzel telítődését (*habzsolja-vedeli*). Ez a szemléletes képet nyújtó gondolat — bizonyos ritmust adva — az előző többszörösen összetett mondat után, rövid, egyszerű mondatban fogalmazódik meg, mégis három átlagos nyomatékú szakaszra bomlik (*sár, szomjasan, habzsolja*) a mondandó hangsúlyának megfelelően, miközben a sajátosan egyéni kötőjeles összetétel második tagja mellékhangsúlyával beleolvad az első tagba.

A következő mondat (*Házak csatornái oroszlánok dühével okádják az esőt tajtékosan-fehéren, szinte fölmagasztosulva.*) noha kötőszó nélkül kapcsolódik az előzőhöz, nyilvánvaló implicit tartalmi ellentétben áll vele: míg a sár elnyeli, a házak esőcsatornái öntik magukból a vizet. Hatásossá ezt a nagy szemantikai különbséget a két mondat egymásutánisága teszi. Hasonló viszont a megjelölés módja ebben a két mondatban: itt is a kakofemizmus eszközeivel él Kosztolányi, hiszen az *öntik, zúdítják* helyett az étellel kapcsolatos *okádják* igét használja, ezt ráadásul nyomatékosítja a záporosó zaját, intenzitását visszaadó *oroszlánok dühével* szintagmával. Valószínűleg az ’éltel visszaad’ értelmű *okádik* ige hatására kerül tárgyi vonzatként a *víz* szó helyébe az *eső*. Ennek az igének a jelentéstartalmához igazodik a mellérendelő szóösszetétel első tagjának kiválasztása: *tajtékosan*, viszont a tárgy esetű *víz, eső* fogalmához a második tag: a *fehéren* határozó. A *szinte fölmagasztosodva* kifejezés hozzátoldása a pejoratívnak tűnő *tajtékosan* és a közömbös stílusminősítésű *fehéren* után teljesen ellentétes hangulatot áraszt: pozitívát, sőt fenségeset, csakis a lélekre, a lelkes lényre jellemzőt. — Ez a mondat a hangerő tagoló szerepe következtében négy szakaszhangsúlyos részre bomlik: átlagos nyomatékot kap a *házak csatornái* birtokos jelzős szintagma, a *tajtékosan-fehéren* egyedi szóösszetétel, a *fölmagasztosodva* igenév első szótagja és emelt erejét az *oroszlánok dühével* birtokos jelzős szerkezet.

A szöveg utolsó mondata is a *patakok* megszemélyesített ábrázolásában a képi és hanghatásokat egyesíti. Az előbbi az erőt és játékosságot, emberi

cselekvéseket kifejező igék (*vágtatnak, cikáznak, bújócskáznak*), az ember eszmévilágát jellemző melléknév (*forradalmas*), az ember tevékenységét jelző főnév (*hangverseny*) és határozói igenév (*szolgáltatta*) segítségével képzeljük el. Az utóbbit a *hangverseny* és a *scherzó* jelentéstartalmukkal idézik fel, illetve a mondat hangjainak akusztikumuma is hatással van a beszéd folyamat hangulatára, vagyis az a tény, hogy a zöngés mássalhangzók (27) kellemes hanghatását elnyomják a zöngétlenek (32). A tárgyias leírás hatásos lezárását adja az az ábrázolás, amely a kövezetről lefutó vizet a túlzás eszközével *patak*-nak minősíti: *Kis, forradalmas patakok vágtatnak a kövezeten, cikáznak és bújócskáznak, a nagy hangversenyhez a scherzót szolgáltatta.* — A gondolat tartalmával párhuzamban a mondat is „*vágtat*” az első tagmondatban, míg megtorpan a másodikban, hiszen széttagolódik négy részre, mert érzésem szerint a határozói igeneves szerkezeten belül a *scherzót* szóra tett külön hangsúlyban a hang-erőváltás kiemelő szerepe érvényesül.

A szöveg a lezárttság érzetét kelti azzal, hogy az első két és az utolsó mondata a záporosít jellemzi, míg az ezek által közbezárt gondolatok azt mutatják be, milyen hatással van a zápor a mondatok első főnévében megnevezett élő- és élettelen természetre. A szöveg stílusának meghatározó jegyvé válik az, hogy állandó ellentét feszül a gondolatok többségében a mondatok statikus főnevet jelentő első szava és a hozzákapcsolódó, dinamizmust sugalló igék és igenevek között. A szöveg stilisztikai egységességéhez járul hozzá az, hogy a természeti jelenségek bemutatásában természetszerűleg domináló történet jelentő szavak helyett végig a cselekvést kifejezők uralkodnak, és ezáltal mozgással telítődik a mechanikus jelenség. A szöveg akusztikai egységét az biztosítja, hogy alapvetően félerősen hangoztatandó, és a kijelentő mondatok ereszkedő zárata és az azt követő villanásnyi szünet ellenére — a tartalomtól fakadó megállíthatatlanság érzése miatt — végig lendületesen mondandó.

3. A Beszédművelés tankönyv a mássalhangzók képzése témánál József Attila Nyár című versével kapcsolatban a következőkre figyelmeztet: „Különböző helyzetekben, *v*-vel, *l*-lel egy szóban is előfordulnak *r* hangok József Attila költeményében”, illetve a feldolgozáskor azt kéri: „Olvassa föl megfelelő hangvétellel ezt a verset!” A két megjegyzés közül az első hiányos, a második semmitmondó. Az elsőben az „előfordulnak” ige semmit nem árul el az *r*-ek gyakoriságáról, annak hatásáról, funkciójáról. Pedig valóban célszerű lenne felhívni a figyelmet az igazi magyaros *r*-ek 3–4 nyelvhelyi pergetéssel létrejövő jellegzetes artikulációján kívül a pergő hangnak a kontextus által keltett hangszimbolikai hatására a konkrét szövegben. Meglepően sokszor — 26 esetben — lelhető fel az *r* ebben a költeményben. Ez azt jelenti, hogy a vers 309 hangjából 26 spiráns, vagyis a szöveg összes hangjának 8,414%-a. Általában a szépirodalmi szövegekben a statisztikai átlag ennek éppen a fele: 4,186% (vö. Tolnai Vilmos: *Nyr.* 35 [1906.]: 421–5). József Attila tehát az *r*-t kétszerre többször használja szóalkotó elemként ebben a költeményben. Az *r* — képzéséből adódóan — nem a legkellemesebb hatású. Érdeességet, recsegést sugalló hanghatása elsősorban szó eleji és szóvégi helyzetben nyilvánvalóan érzékelhető a vers szavaiban: *ráz, rét, rózsza, nyár, hír, nyír, eper, vihar.* Érdes-ségből veszít az *r* intervokális helyzetben (*aranyos, áramló, derűvel, vörös, nyarom, darázs, szekéren, rózsára*), mássalhangzó szomszédságában ellenben felerősödik (*mérges, karcsú, egyre, vérbő, gyorsan*), különösen a *d* és *m* mellett (*dörmög, vadrózsza, ördög, hord*). Vagyis ha pontosak akarunk lenni, nem a tan-

könyvi figyelmeztetésnek megfelelően a *v* és *l* hangok közelsége a jellemző, ugyanis *v*-vel 5, *l*-lel 2 szóban fordul elő, míg *d*-vel 6-szor, *ny*-nyel pedig 5-ször.

A szójelentés alkalmanként összhangban áll az akusztikus jellemzőkkel. Ezért van az, hogy a következő *r*-et tartalmazó jó hangzású szavak kellemes tartalmúak is: *aranyos*, *áramló*, *derűvel*, ill. a negatív jelentéssel konvergál a rossz hangzás a következőkben: *ördög*, *dörmög*. Ahogy Fónagy Iván megállapítja a mondatról: „... akárcsak a rezonátor, felerősíti, előtérbe állítja a hang egyik vagy másik sajátságát” (A költői nyelv hangtanából. 1959. 250), így e szavak jelentésének és hangsorának konvergenciája is a szövegben teljesedik ki, a kontextus következtében fokozódik. A fent említett eufonikus szavak a szókörnyezet miatt is idillt, nyugalmat nyarat idéznek tudatunkba: *Aranyos lapály, gólyahír, | Áramló könnyűségű rét. | Ezüst derűvel ráz a nyír | egy szellőcskét és leng az ég*. Ugyanakkor a mássalhangzó-torlódásban szereplő *r*-ek kakofóniája még erőteljesebb szövegbe ágyazva: *Ily gyorsan betelik nyaram. | Ördögsekéren hord a szél*.

De egyetlen szó jelentésének és hangulati töltésének a szöveggörnyezet hatására történő változását is tapasztalhatjuk ebben a költeményben, amely némileg együtt jár a hangsor módosulásával is. A címben évszakot jelentő *nyár* szavunk közömbös stílusminőségű, de a *vörös*, *de karcsú még a nyár* sorban hangulatilag telítette válik (lappangó fenyegetés). Az emberi, költői sorsra vonatkoztatott *Ily gyorsan betelik nyaram* mondat beletörődést, lemondást, a sorszerűség elfogadását jelenti, s így lesz lehangoló tartalmú a *nyaram* szó.

Úgy hiszem, hogy az az utasítás: „megfelelő hangvétellel” olvassa fel a verset a hallgató, nem nyújt kellő segítséget a mű adekvát bemutatásához. Célszerű időt szánni ennek előkészítéséhez közös megbeszéléssel, tanári magyarázattal és a versmondattás kapcsán ráébreszteni a hallgatókat a stilisztikai és mondatfonetikai eszközök használatának összefüggésére.

Az értelmező bemutatást elősegítendő megfigyeltethetjük hallgatóinkkal, hogy a versindítás impresszív festői (leíró) jellegét a nominális stílus statikussága segíti elő. Nyugalmat árasztó névszói, illetve jelzős kifejezéseinek azonos, elől eső-ereszkedő vagy lebegő hanglejtése és a felsorolás tagjai közötti villanásnyi szünettartás ugyancsak az állapotszerűség mellett szól.

A következő mondat két kiemelt szakaszhangsúlyos helye a megszemélyesítést sugalló *ráz* és a metaforikus jelentéstartalmú *leng* ige van, amely a megelőző állóképbe finom mozgást visz jelentéstartalma miatt. Az így induló cselekvéssorozat a szóismétlés (*jön a darázs, jön*) és a kötőszó nélküli szóhalmozás révén (*megszagol, dörmög*) hangoztatáskor apró szünetekkel széttagolódik, miközben mindegyik ige nyomaték kerül, ugyanakkor ez némi tartalmi és hangerőbeli fokozáshoz is hozzájárul. A 3. versszakban a vihar előtti fojtott légkört a cselekvésképtelenséget jelző hangulatfestő (*bóbiskol, gubbaszt*) és a minimális mozgást (*zizzen*) tükröző hangutánzó ige adja. Ezek a hangalakjuk miatt is kifejezően ejthető igeik átlagos szakaszhangsúllyal, közepes hangmagasságban, közepes hangerővel, fenyegető hangszínnel szólaltathatók meg, de különös gonddal vigyázva arra, hogy az élőbeszéd ne akarjon többet mondani, „rájátszani”, mint amennyit az említett szavak jelentenek. A fokozatosan erősödő mozgást (*száll, meghajol*) a félelem, a kivárási miatti passzivitás képei váltják fel a harmadik strófában, majd váratlanul sodró lendületűvé válik a vers az *Ördögsekéren hord a szél* sorral, amely a költő léthelyzetét érzékelteti a megadást jelző *Ily gyorsan betelik nyaram* után. Ebben a két sorban a tájképből a szubjektumra történő hirtelen váltásban a meditatív hangulatot

mindenekelőtt a lassúbb tempóval, a soronkénti szünettartással, a negyedik strófa előtti és a második sor utáni hosszabb szünetpárral, illetve mélyebb hangfekvéssel lehet visszaadni.

A 4. strófában a külső és a belső világ egybemosódik, és így a sorok tényközlő és titkon figyelmeztető jellege egyaránt vonatkozik mindkettőre. Az utóbbi érzetetését segítik kiejtésünkben az átlagosnál elnyújtottabban hangoztatott hosszú mássalhangzók (*csattan, menny, megvillan, fénnel, fönn*), a dinamizmust adó igék és az utolsó tagmondat szinte minden szavában hangsúlyos, ezért szünetekkel történő akaratlan szétagolása, lelassítása.

A vers finoman fokozó tendenciájába épül be a táj színhatása: *aranyos lapály, ezüst derű, vadrózsa, mérges róza, vörös . . . nyár, vérbő eper, kék, tünde fény*. József Attila fémesen csillogó színekkel indít, az *aranyos lapály* szintagmában a szemléletességet fokozza, a jelzőátvetéses, színesztéziás *ezüst derűvel* kifejezésben pedig a megszemélyesítést és ugyanakkor az elvontságot érzékelteti. Ezekben a szó szerkezetekben a jelzőkre helyeződik a közepes erejű hangsúly, míg — érzésem szerint — a jelzett szó nyomatéktalanul kötődik a melléknévhez. — A *róza* főnév jobbára a piros színt asszociálja, ezt a képzetet erősíti meg a *vad* összetételi előtag, a *mérges* melléknévi jelző, amely pszichés megnyilvánulást egy növényhez társít, és emiatt a megszemélyesítő jelleg miatt a hangsúllyal kiemeltté válik mindkét melléknév. — A *nyár* szóhoz szokásosan kapcsolódó *meleg, forró* helyett a *vörös* átvitt értelmet is sugall, ráadásul szokványos jelzői szerep helyett többszörösen is fenyegető hangsúlyt kap, mert sor eleji helyzetben, gondolatjellel érzékeltetett nagyobb szünet után áll, állítmányi funkcióban. — A *vörös* színt erősíti tovább az eper *vérbő* jelzője, amely éppen szokatlan szótársítása miatt lesz mindkét tagjában közepes nyomatékú. — Burkolt fenyegetésnek számíthat a költő a meleg színek után a fémes fényű, hideg, kék villámfényt. Nyomatékosítását szolgálja az, hogy noha enjambement-nal átívelő sorhoz kapcsolódik, de a villanásnyi időtartamot, pillanatnyiséget hangsúlyozó *tünde* halmozott jelzőként kerül a *kék* melléknév mellé, és ezért apró szünet választja el a két azonos szerepű mondatrészt, illetve a sor hangzása is hozzájárul ehhez: hiszen az alliteráló határozókat (*fénnel fönn*) magas hangrendű egy szótagos szavak fogják közre: *kék . . . tél*.

Mindezen részletekbe menő elemzésen túl érdemes követni Wacha Imre általánosságban igaz jó tanácsait: „Máskéféle versmondást kíván a szűk baráti kör, mint az iskolai tanterem, mást a kisebb és nagyobb előadóterem, mást a stúdiómikrofon és a szabadtéri hangszóró. A hangvételben azonkívül minden jó versmondó a költő egyéniségéhez, a költemény mondanivalójához, stílusához, műfajához, versformájához igazodik” (Nyr. 112 [1988.]: 188).

4. A fentiekben leírt gondolatokat szubjektívnak ítélni nem egy olvasóm beszédtechnikai szempontból. Ez abból fakadhat, hogy „írott szöveget minden elemző a saját maga olvasásmódjában hangsúlyoz, bár fölteszi, hogy ez a szövegnek legmegfelelőbb olvasásmód” (Elekfi, Nyr. 106 [1982.]: 138). Valóban — mint minden műértelmezés — ez is kétségtelenül tartalmazhat egyéni megállapításokat, ugyanakkor mégis a szöveg és a mondat jelentéstani oldala, szerkezeti felépítése minden beleérzés ellenére alapján véve objektívan körülhatárolja a vers vagy próza előadását.

A fent vázolt lehetőségek mellett is szükségét érzem a magyar speciális tantárgyi blokk keretén belül sajátos tartalmú, az alsó tagozatos oktatást segítő stilisztikai stúdium indításának, amely egyben a leendő tanítók kommunikációjának tudatosan stílusosabbá, árnyaltabbá tétele miatt is elengedhetetlen lenne.

Szikszai Lajosné

Egy új szakmai folyóirat Csíkszeredán

(NYIT: Nyelv-Irodalom-Tanítás)

Manapság, a kísérletek korában és a számok, statisztikák bővületében elfeledkezünk arról, hogy a tantárgy-pedagógia vizsgálati módszerei közé nemcsak a kísérlet tartozik, hanem a megfigyelés és a tapasztalatok átadása is. Tapasztalatot azonban — jót és rosszat egyaránt — csakis őszinte szándékkal lehet és érdemes átadni: az unalomba fulladt módszertani folyóiratok kudarcának, az őket körüllegő érdektelenségnek minden bizonnyal az őszinteség hiánya volt az oka. (Kivételt A Tanító képez, melyet a tanítóság mindig érdeklődéssel várt, olvasott és használt.)

Nem véletlen, hogy az új politikai helyzetben elindított erdélyi folyóirat önbíráló, önmegmérő, tépelődő első számának kulcsszava az *őszinteség*. A tanulmányok zömében megtalálhatjuk, olyan fogalmakkal társulva, mint *becsületesség, egyszerűség, megértés*. A tanár például egy kettős dialógusfolyamat: a *megértés* és a *megérttetés* végrehajtója — írja Orbán Gyöngyi (A hermeneutikai horizont általános érvénye a pedagógiai szituációban). A NYIT minden tanulmányát őszinteség jellemzi, ezért hiteles, ezért tarthat számot érdeklődésre.

A NYIT másik vérpezsdítő újdonsága: óvónők, tanítók, tanárok, tanárokból lett újságírók írják, a gyakorlat gondjait átélő és átérző kollégák — hozzáteszem: igényes elméleti megalapozottsággal és széles körű tájékozottsággal —, s nem hivatalok kiszemelt szaktekintélyei, akiktől mindig és mindenkor távol állt az őszinteség és a bíráló szándék (tisztelet a kivételnek). A NYIT mindenkit bevon a közös gondolkodásba, mindenki érdekeltté válik a legtalibb faluban is: s ebben van mind a szakma, mind az egyén fejlődésének kulcsa. Ezért is érdeklődésre tarthat számot az új szakmai folyóirat.

Az elmúlt évtizedekben hozzászoktunk: érdemes odafigyelni az Erdélyben született írásokra, mivel az ottani gondok kiélezettebb formában mutatják itthoni bajainkat. Erdély volt számunkra a lelkiismeret maga. Most is ezzel az érzéssel vettem kezembe az új folyóiratot, belemélyedve az ott megállapított diagnózisba, kérdezvén: vajon nem hasonló gondokkal küszködünk-e mi is, csak nem beszélünk róla, mert már elfáradtunk. A NYIT önvizsgálatra készíti a hazai magyartanítást is, a lelkiismeret szava a mindennapok nyuglódésébe befásult vagy elbizonytalanodott tanárok számára. Feltámasztja az érdeklődést itthon is.

A NYIT tanulmányainak nagy része — nyilván első szám voltából adódóan — elméleti jellegű, s csak kis részük foglalkozik szűkebb értelemben vett szakmai kérdésekkel; a népmesék szerkezetével (Bodó Julianna), beszédműveléssel (Szász Éva), az iskolai névgyűjtés megszervezésével (Csomortáni Magdolna), könyvismertetéssel. Csata Emese például ismerteti az amerikai pedagógiai irodalom slágerkönyvét, Thomas Gordonnak A tanári hatékonyság fejlesztése c. művét; Benedekfi Etelka pedig az új, Tolnai Gyuláné által kidolgozott olvasástanítási programról ír.

Az elméleti írások egymáshoz kapcsolódnak, folytatják és kiegészítik egymást.

A Beköszöntő — a szerkesztőségi vezércikk — megállapítja, hogy a magyartanárok helyzetét a bizonytalanság, az átmenetiség jellemzi. A pártállam idején fenn a jelszavak harsogtak, lenn pedig a káosz uralkodott. A

tanárok kétségbeejtő elszigeteltségben végezték mindennapi munkájukat: „Volt, aki úgy végezte munkáját, úgy tanított tovább, mintha mi sem történt volna, vitte a rutin; volt, aki mímelte a lázas munkát, akárcsak korábban, ám valóban a tényleges tevékenysége pótcselekvésben, a felfokozott politizálásban valósult meg; volt, aki töprengett és kínlódott, aki szenvedett a kapcsolathánytól (az információözönben az információválságtól), aki rájött, hogy ugyanúgy nem dolgozhat, mint korábban, aki rákérdezett korábbi önmagára, korábbi szemléletére és gyakorlatára. Hisszük, hogy az anyanyelvvvel foglalkozó pedagógusok zöme ez utóbbi magatartástípust testesíti meg.” Nekik szól a NYIT, az új szakmai fórum, mely segít a kapcsolatteremtésben.

A folyóirat címében kifejezett nyitás, mindenekelőtt „nyitás a több tudás felé”, a működőképes tudás felé, a pedagógiai gyakorlatot meghatározó pluralizmus felé, a személyiségformáló, cselekvő iskola felé. Ezek olyan célok, melyeket mi, itt az anyaországban húsz évvel ezelőtt fogalmaztunk meg. Az önvizsgáló olvasóban óhatatlanul felmerül a kérdés: hogyan valósultak meg ezek a célok? Milyen magatartástípusok jellemzik a hazai pedagógusokat? Milyen fórum segíti őket most a kapcsolatteremtésben? Nem azonosak-e a gondjaink, csak ideát nem annyira kiélezett formában, hanem lappangóan s éppen ezért aggodalomra okot adóan. Ez a helyzet figyelmeztetés is lehet az erdélyi kollégáknak: nyitni könnyebb, mint folytatni. A folytatás nehéz mind eszmei, mind anyagi értelemben. Nálunk éppen most szüntették meg a módszertani folyóiratokat anyagi fedezet híján.

Vajon milyen lesz az új iskolában a tanár szerepe? Egyáltalán, milyen most a tanár szerepe, és milyen a helyzete az anyanyelvi nevelésben? Kié a probléma? — kérdezi Csutak Judit. Hajlamosak vagyunk ugyanis „a »problémát« úgy egészében a társadalom nyakába varrni: az előző rezsim juttatta a iskolát oda, ahol van; a hatalom az oka annak, hogy nincsenek tankönyvek (jók vagy se jók, serosszak), munkafüzetek, szemléltetőeszközök stb. — és ezért akadozik a tanítás, ezért hatástalan vagy részben eredményes az anyanyelvi nevelés.” Végül is minden a tanáron áll vagy bukik, a tanár „mindig élő szemléltetőeszköz”. Elsősorban őszintének kell lennie (ismét a kulcsszó): „a tanár merje vállalni a véleményét, a személyiségét.” A tanár ugyanis a rejtett tanterv révén (erről szól az egyetlen budapesti szerző, Csoma Gyula tanulmánya) nemcsak a tantárggyal magával, hanem egész személyiségével, viselkedésével, beszédmodorával hat és nevel. Mindez kétszeresen nehéz a bizonytalanságban. Mert a szakma bizonytalan.

Biró A. Zoltán írja: „Több mint húsz éve, hogy pedagóguskörökben az iskola válságáról beszélnek. Az ezzel kapcsolatos viták több-kevesebb késéssel érkeztek, mint ahogy az egymás után következő, gyógyírként ajánlott és különösebb hatások nélkül tovagyrúzó módszertani újításhullámok is (csoportos oktatás, problémamegoldó oktatás stb.). Mint minden válság és mint minden válságkezelési eljárás, ez is elsősorban bizonytalanságot szült. Az elbizonytalanodási hullám nem kímélte az anyanyelvi nevelés különböző ágazatait sem (írás- és olvasástanítás, nyelvtanítás, irodalomtanítás, esztétikai nevelés, a kommunikációs képesség fejlesztése).” A szerző szerint ezen a ponton van a legnagyobb szükség a bírálatra — amit régebben nem illett gyakorolni —, hiszen „a magyartanítás természetesen »ügy« is, de mindenekelőtt szakma . . . Professzionális tartalom nélkül a szakma súlytalanná válik, megszűnik, hiába vannak meg számára a külső keretek”. A szakma bizonytalansága csak Erdélyben gond?

A NYIT szerkesztői közvéleménykutatást is végeztek a tanárok körében. Egy kérdőívet bocsátottak ki, melyen a következő kérdések voltak: 1. Milyennek látja az anyanyelvi nevelés-oktatás pillanatnyi helyzetét? 2. Milyen jellegű nehézségekkel küzd (adminisztratív, szemléletbeli, információhiányból fakadó stb.)? 3. Milyen továbblépési lehetőségeket lát (javaslatok, kísérletek, tantervek, tankönyvek stb.)? 4. Milyen segítséget nyújthatna a NYIT mint szakmai társulat? A szerkesztőség csoportosítva közli a válaszokat. Árad belőlük a panasz: szaporodnak az írni-olvasni nem tudó gyerekek; nem törődnek sem az írásképpel, sem a helyesírással; rosszul beszélnek, illetőleg nem is mernek hangosan a nyilvánosság előtt megnyilatkozni. Nincsenek tankönyvek, munkafüzetek. Nem adják ki a klasszikusokat. Az anyanyelvi nevelés-oktatás „mindenkinek a lelkiismeretére volt bízva, ennek minden előnyével és hátrányával” — írja Trucza Péter Pál.

Mi a NYIT feladata? A NYIT nemcsak folyóirat, hanem az anyanyelvi nevelés iránt elkötelezett szakemberek fóruma, „NYELV-IRODALOM-TANÍTÁS” TÁRSASÁG. Segíti a szakemberek munkáját, módszertani anyagokat forgalmaz, szakmai tanácskozásokat szervez, információs központot működtet. „Csupán” lelke a folyóirat, mely negyedévente jelenik meg, s mindazokhoz szól, akik a tágabb értelemben felfogott anyanyelvi nevelés terén tevékenykednek. A lap módszertani írásokat, információkat, segédanyagokat közöl a nyelvi kifejezőkészség fejlesztése, az irodalmi nevelés, a nyelvtanítás, az olvasási kultúra, a diákszínjátszás, a helyes nyelvhasználat témaköréből. A szerkesztőbizottság tagjai: Bara Katalin, Biró A. Zoltán, Borbáth Erzsébet, Csutak Judit, Sándor Dénes. Felelős szerkesztő Túros Endre. Az első évfolyam első száma 1991 júniusában jelent meg. Sok sikert kívánunk, és várjuk a többi számot. Hosszú életet!

A. Jászó Anna

A mai népnyelv értékei*

A tudósok több mint egy évszázada kongatják a vészharangot: pusztul a népnyelv, már közel az idő, hogy eltűnjenek a nyelvjárások. Az aggodalom nem alaptalan, ennek ellenére a magyar lakosság nagyobb része még mindig nyelvjárásban beszél, és vidéki városaink nyelve is tájilag színezett. Lassan eltűnnek ugyan a kirívó nyelvi különbségek, de véleményem szerint a magyar nyelv területi tagoltsága még hosszú időn át megmarad.

Szomorkodunk, mikor azt látjuk, hogy a most távozó idősebb generáció magával viszi a régi paraszti életforma hagyománykincsét és kifejezéseit, de biztató jeleket is látunk. Ha megszűnik a falusi lakosság mezőgazdasági bér munkásnak lenni, ha a földhöz való — jó értelmű — kötődés új alapokat ad a hagyományörzéshez, akkor a népnyelv rohamos pusztulása lelassulhat. Az is megnyugvással tölthet el bennünket, hogy a köznyelv elsajátítása nem jár együtt automatikusan a nyelvjárás eltűnésével. A vidék mai középgenerációja már elég jól megtanulta a köznyelvet, de nem felejtette el az idők nyelvét sem. Idegenek vagy nagyobb nyilvánosság előtt használja az úgynevezett normatív nyelvváltozatot, azaz a köznyelvet (ill. annak kisebb hangárnyalatokban eltérő helyi változatát), míg otthon, családi körben vagy a faluban, ismerősökkel beszélve a nyelvjárást. Ez a kettősnyelvűségnek egy sajátos belső formája, amely a nyelvváltozatok „munkamegosztása” által esélyt ad a népnyelv fennmaradására.

Nagyon fontos ezzel kapcsolatban a tanárok helyes magatartása. Ők a köznyelv legfőbb ápolói, fejlesztői, de könnyen túl is löhetnek a célon. Nem úgy kell az irodalmi formákat meghonosítani, hogy közben irtjuk a nyelvjárást! Hiszen — amint mondtam — mindkettőnek megvan a maga helye. Egy gúnyos megjegyzés, egy türelmetlen kiigazítás, pláne a megszégyenítés egy életre szóló keserű élményként raktározódhat el a fiatalok emlékezetében. Ehelyett azt kell tudatosítani, hogy aki a köznyelvet megtanulta, annak jó esélye van rá, hogy bármilyen nyilvánosság előtt megállja a helyét. Ugyanakkor a vidéki embernek van egy másik, otthoni, családi, bensőséges nyelvváltozata is, amelyet hazatérve úgy vehet magára, mint egy régi, kényelmes, megszokott ruhadarabot. (Most ne a pongyolára tessenek gondolni!) Akinak a közös nyelven, azaz a köznyelven kívül anyanyelvjárása is van, nem egyszerűen csak eggyel több magyar nyelvváltozatot sajátított el, hanem kétfajta kultúra birtokosa is lett. És erre akár büszke is lehet.

Persze hamis nosztalgia lenne a másik végletbe esve a polgárosodás bármely vívmányát egy idealizált paraszti kultúra jegyében elutasítani. Nem az a baj például, hogy egyre több vidéki lakásban megjelenik a videó. Ott van a gond, ha a nyíladózó értelmű kisgyerekek nem ülnek esténként (vagy legalább hétvégenként) az ágya mellé, hogy — szülői mesélőtehetség híján — legalább Benedek Elek-től vagy Illyés „Hetvenhét magyar

* Tudományos ismeretterjesztő előadás. Elhangzott a Fazekas Jenő nagyközségi könyvtár névfelvételi ünnepségén (Bugyi, 1991. ápr. 26.).

népmesé”-jéből elmondjanak egy altatóra valót. Helyette megnyomják a tévé vagy a videó gombját. Pedig a folyamatos, átél, és átélhető, színes és változatos beszélésre legjobban a mesélés és meséltetés nevel. Erre a célra jó a műmese is, de még jobb a népmese, amely azon túl, hogy szórakoztat, zökkenőmentesen, sőt élnényszerűen bevezet a régi magyar nyelv és a népnyelv emberszabású világába.

Ennyi bevezetés után vessünk egy pillantást Bugyi nyelvjárására! Magam sosem gyűjtöttem itt, a falu nyelvéről szóló szakirodalom is eléggé szegényes, de szerencsére a Magyar nyelvjárások atlasza, melynek kutatópontjai között Bugyi is szerepel, a legfontosabb sajtóságokról híven tudósít. Ez a hatkötetes hatalmas vállalkozás, amelyet korunk legjobb magyar nyelvészei hoztak létre, az 50-es, 60-as évek nyelvállapotát rögzíti az ausztriai szórványoktól kezdve a moldvai csángókig bezárólag. A gyűjtött anyag alapján könyvet is írt az atlasz egyik szerkesztője a mai nyelvjárások csoportjairól (Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.). A könyvben az olvasható, hogy Bugyi tájnyelve a Budapest környéki nyelvjárástípushoz tartozik, és igen közel áll a köznyelvhez (360—1). Ennek oka részben a főváros közelsége, részben az, hogy a nyelvtérület középpontjában, több nyelvjárástípus találkozásánál fekszik. Tőlük kölcsönöz szórványos jelenségeket (pl. *i*-zést: *legíny*, *kökiný*, *ö*-zést: *ebédöl*, *pöndő*, *zsindöl*), de ezzel együtt megmarad a kevésbé színes tájszólások táborában. Az utóbbi megállapítás természetesen nem jelent értéktételest. Sőt. Tudjuk, hogy például Vörösmarty Mihálynak is ez volt az anyanyelvjárása.

Anélkül, hogy túlságosan a részletekbe mennék, szeretnék néhány konkrét tájnyelvi jelenséggel is szolgálni. (Az adatok visszakereshetők a Nyelvatlasz mutatója segítségével.)

Bugyi nyelvjárásában a hatvanas években még szilárdan megvolt — és még valószínűleg ma is él — az *é* hang rövid párja, az *ë*. Ilyen szavakban hallható, mint *gyerëk*, *szëm*, *retëk*, *epër*, *gyërtya*, *szëdër*. Ez a hang, amelyért Kodály Zoltán is annyit harcolt, nemcsak feloldja nyelvünk egyhangú mekegését, hanem a nyíltabb *e*-vel ellentétezve jelentésmegkülönböztető szerepet is játszik. Azt mondom például: „Nagyra nőttek a káposztafejek”, de: „Este tehenet *fejëk*”. Mást jelent a „*Nyertëk* a lottón” és mást a „*Nyertek* a lottón”. „A tú *hëgyës*”, de: „A Föld *hëgyes*” stb. Nagy kár lenne, ha a régi magyar nyelvnek e szép öröksége feledésbe merülne, veszendőbe menne. Még a közelmúltban is akadtak olyanok, akik azt javasolták, legyen a nyelvi norma része, emeljük be a köznyelvbe, tegyük — úgymond — hivatalossá. Erről már sajnos lekéstünk. Nem lenne értelme az iskolai tankönyvekbe — mint ahogy egyesek eltervezték — új betűt bevezetni, vagy a rádióban, tévében a bemondók körében ennek érdekében „kádercserét” végrehajtani. De igenis értelmét látom annak, hogy ott, ahol ez a hang természetes módon kialakult, vagyis a nyelvjárások túlnyomó többségében, védelmünkbe vegyük.

Néhány további jelenség: Magánhangzók zártabb ejtése: *gyükër*, *mogyorú*, *fúrú*, *túrú*, *rúza*, *vánkus*, *ustor*, *mustoha*, *borozda*. A *-ból/-ből* ragot is inkább *-bú/-bű*-nek ejtik: *házbú*, *kerdbú*, a *-hoz/-höz*-t *-hó/-hő*-nek: *házshó*, *kerthő*. A szótagzáró *l* gyakran kiesik, megnyújtva az előtte álló magánhangzót: *ëmënt*, *kóbász*, *szíva* 'szilva'.

Külön figyelem illeti meg a ritkább, illetőleg kihalóban levő tájszavakat. A Nyelvatlasz szerint Bugyiban a hatvanas években a *pattanás* szó mellett még használták a *buborcsík*-ot, a *napraforgó* mellett a *tányérrózsá*-t és a *tutyüllá*-t, a *tejfog* mellett a *csöcsfog*-ot. Kifejezetten helyi, illetve környékbeli sajátosságnak számít a vakarcsnak, tehát az összekapart kenyértésztából süttött kis kenyérdarabnak *ilonka* elnevezése, vagy a *porzó*, amely az *akol*-nak — pontosabban ahogy itt mondják: *akó*-nak, *akoj*-nak — a szóváltozata. A legfiatalabbak bizonyára nem is ismerik őket, hacsak a nagypapa vagy nagymama, vagy régiesen szólva a *tyatya*, *szüle*, nem mesélt az egykori kenyérsütésről és állattartásról. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy élnek-e még a következő tájszavak:

früstök 'reggeli', *takart, takartos* 'töltött káposzta', *pille* 'a kenyér megszegésekor keletkező kisebb darab', *gyírka* 'forradás a kenyéren', *bordó* 'az állatok által lerágott kukoricaszár', *léha* 'kukoricapolyva'. A kukoricának még mindig *sejme* van-e vagy már *bajusza*, *zabja* van-e még vagy *címere*? Szólják-e még az apóst *ipam*-nak, az anyóst *napam*-nak, a sógornőt *ángyom*-nak vagy *ángyi*-nak? Mi járja inkább: *készfogó* vagy *eljegyzés* (*eljedzés*), *tepsi* vagy *tepsi*? Harminc év nagy idő, s mióta ezeket a szavakat a nyelvattlaszkutatók összegyűjtötték, bizonyára néhány már feledésbe is merült.

Gyűjteni kell tehát még mindig, amíg van mit gyűjteni. A lelkes tanár, könyvtáros vagy népművelő csodákat művelhet. Pláne, ha van hagyománya a nyelvtudomány és a néprajz iránti érdeklődésnek. A mai könyvtáratató akár megalapozója, előkészítője is lehet ennek a hagyománynak.

Mit lehet gyűjteni? Tájszavakat, szólásokat, közmondásokat, tulajdonneveket, kihalóban levő kismesterségek szakszavait. Egyetemünk (az ELTE) többek között ezek kiadásával is foglalkozik. A közelmúltban jelent meg például az utóbbi témakörben a mályinkai szénégetés, a kisbéri szíjgyártás, a kazári erdőgazdálkodás, a felső-szigetközi halászat, a kispaládi pokróckészítés, a sárvári, nagykanizsai kovácsmesterség, a szatmári felfeldolgozás, a debreceni paszományos mesterség, a makói hagymatermesztés, a fancsali, detki kendertermesztés szakszókincsének gyűjteménye. Ezek szerény kiállítású, kis példányszámú füzetek, de felbecsülhetetlen — mert később nem pótolható — adatokat mentenek meg a néprajz, a nyelvtudomány s általában a nemzeti kultúra számára. De ha valaki csak magnófelvételekkel gazdagítja a helytörténeti, illetőleg nyelvjárási gyűjteményt, az is nagy szolgálatot tesz az utókor számára. Hadd hivatkozzam itt a rokon népek közül a finnekre és észtekre, akik példamutató szorgalommal gyűjtik és archiválják a népi hagyományokat, ezzel állítván emlékművet saját múltjuknak.

Szeretném felhívni a figyelmet a tulajdonnevek gyűjtésére is. A családnevek, a keresztnév, a becézőnevek, ragadványnevek egyaránt hordozhatnak a falura, vidékre jellemző sajátosságokat. Nem is beszélve a névdivat időről időre bekövetkező változásairól, amelyek a keresztnév választást vagy a becézést komolyan befolyásolják. Köztudomású például, hogy a fővárosi, városi keresztnévadási tendenciák néhány év késéssel jutnak el vidékre, falura. Napjainkban többek között az a furcsaság tapasztalható, hogy míg a falusi elit a város után szaladva az idegen hangzású *Anita, Edina, Klaudia, Nikoletta, Tímea*, a fiúknál a *Krisztián, Róbert, Norbert, Roland* stb. neveket tartja előkelőnek, addig a városi értelmiség egyre inkább visszatér a népiesebb *Kata, Julcsi, Marcsi, Zsófi, Bori*, fiúknál a *Gergő, Marci, Bence, Dáni, Bálint* stb. nevekhez. Még az is lehet, hogy a ma tabunak számító *Mariska, Bözsike* becenév visszatér. A keresztneveket megőrzi az anyakönyv, de a becézés és a ragadványnévadás élő nyelvi gyűjtést kíván.

A ragadványnevek névadási hátterének kiderítése régi családneveink megfejtéséhez is hozzájárulhat, hiszen a családnév sem más, mint öröklődővé vált ragadványnév. Nem rég került a kezembe például egy kisebb személynévgyűjtés; áttelepült erdélyi családtól gyűjtötte egy ügyes egyetemi hallgató. A ragadványnevek között rábukkantam a *Tőke, Tőkés*-re is, amely testi tulajdonságra utal, s annyit jelent: széles derekú. Ha korábban megkérdezték volna, hogyan magyarázom Tőkés László nagyváradi püspök nevét, legfőljebb azt tudtam volna elmondani, hogy valószínűleg a *tőke* főnévből képzett *tőkés* melléknévből származik. De hogy valójában mire utalt keletkezésekor, arra nehezen válaszolhattam volna.

Hasonlóképpen vagyunk a helynevekkel is. Sokszor nem értjük őket, vagy csak azt hisszük, hogy értjük. Máskor világosan, egyértelműen beszélnek. De mindenképpen rögzítik a múlt egy darabját; lejegyzésük, megmentésük tehát elsőrendű érdek. Hadd mondjak néhány példát! Újpalotán, a főváros XV. kerületében modern, lakótelepi házak között vezet a Sárffy utca. Nem régen még szántóföld és rét volt itt, a határ egy darabját

nevezték *Sárfű*-nek. Mai nyelvérzékünkkel a sáros földre és az itt növő füvekre asszociálunk. Ez a tulajdonnév azonban nincs egyedül a magyar nyelvtörténetben. Régi oklevelek, határjárások tucatjával őriztek meg *Sárfű* ~ *Sárfő* határneveket. A *sár* szó, amely önmagában is alkotott földrajzi nevet, legtöbbször lassú mozgású, sáros vízfolyások vagy mocsarak jelölésére szolgált. A *fő* ~ *fű* pedig különböző térszíni formák, vizek kezdetét, azaz fejét nevezte meg. (A *fej* szóalak újabb képződmény a nyelvünkben.) A szóban forgó *Sárfű* név eredeti értelme tehát: 'mocsár (mocsaras vízfolyás) kezdete'. Az egykori jelentés elhomályosult, de a név fennmaradt, s hála az utcanévadóknak, a terület beépítése után is továbbélhet.

A helynevek szívósságára szülőfalum határából hozom a következő példát. A Tisza-parti Nagykőrű öslakossága jól ismeri a *Monostor* nevű ártéri részt. Épületnek nyoma sincs, de a névből ítélve valamikor szerzetesek lakhattak itt. Történeti források igazolják is ezt a gyanút. A középkori váradi tüzesvaspróbák fennmaradt iratai szerint az 1200-as évek elején a monostor apátja pereskedett a helybeli lakosokkal. A tatárjárás elsodorta a monostort is, az apátokat is, de a név túlélte több mint hétszáz esztendőt. Kész csoda, hogy a törököktől, rácoktól és egyéb hadaktól többször pusztított falu megőrizte ezt a határnevet, amely egy idő után már romokat sem jelölt. — Hasonló módon keletkezett a járszági *Pusztamonostor*, amely később falunévvé vált.

Helységneveink legősibb rétegébe tartozik az úgynevezett pusztaszemélynevekből keletkezettek csoportja. Nagy valószínűséggel ez még a nomád kor emléke, amikor érdemesebb volt megnevezni a tájban lakó embert, mint a vándorlások miatt állandóan változó természeti környezetet. Egészen a XIII. századig ez volt településneveink egyik leggyakoribb keletkezési módja, utána azonban igen gyorsan megszűnt élő névadási formának lenni. Ilyenekre kell gondolni, mint például *Békés*, *Győr*, *Gyula*, *Hatvan*, *Szolnok*, *Pét*, *Ják*; mindannyian az első telepes nevét őrzik. Közéjük tartozik *Bugyi* is, amely valamelyik *Bud*-kezdetű, szláv eredetű személynévből alakult, becéző rövidítéssel. A középkorban a magyar nyelvben is nagyon divatosak voltak a *Budimir*, *Budisláv*, *Budigoj*, *Budivoj*, *Budilov* nevek. Falunevek is lettek belőlük: A *Budimir*-ből *Bodmér*, a *Budisláv*-ból *Bogyiszló*, *Bogyoszló*, a *Budigoj*-ből *Bödöge*, a *Budivoj*-ből *Bodvaj*, a *Budilov*-ból *Bodoló*, *Bodolló*, *Badaló* stb. Természetesen becéző formáik szintén léteztek e személyneveknek.

Jóllehet az utóbb felsorolt személynevek eredete a szlávba nyúlik vissza, a névviselek nem feltétlenül voltak szlávok. Ami pedig a pusztaszemélynevek helynévvé válását illeti, ebben az európai régióban csak a magyarra volt jellemző. Bármilyen eredetű is tehát az alapul szolgáló személynév, bármilyen nemzetiségű a névviseelő, az ilyen falunevek magyar közösségtől származnak. A *Bugyi* községnev első okleveles említése 1320-ból való, akkor még eredetibb *d*-s változatban: *Budy* (FNEsz.⁴). 1346-ban *Bud* alakban bukkan föl, majd 1381-ben megjelenik a *gy*-s ejtésre utaló *Bugy* (ejtsd: *Bugyi*) írásmód is.

Egészen a XX. századig nem volt semmi baj a község nevével. A múlt század végén azonban létrejött, s századunkban széles körben elterjedt a *bugyogó* szónak rövidített, becéző képzővel ellátott *bugyi* változata, s ez az egybeesés tréfálkozásra, csipkelődésre, gúnyolódásra adott alkalmat, nem kevés bosszúságot okozva a helybelieknek. Kevés vigaszt jelenthetett számukra, hogy bánatukkal nincsenek egyedül (gondoljunk csak például a Tökön, Heréden vagy Pornóapátiban lakókra). Így aztán nem csoda, hogy 1950-ben, kihasználva az akkori rendszerváltás nagy átkeresztelési hullámát, a község előljárói névváltoztatásért folyamodtak az Országos Községi Törzskönyvbizottsághoz. A siker reményében a magyar névadási hagyománytól teljesen idegen, de a kor szellemének megfelelő *Békefalva* nevet ötölték ki.

Tudni kell erről a korszakról, hogy a hatalom birtokosai hivatalos rendeletet hoztak (1949-ben) az úgynevezett „fasiszta, reakciós és népellenes nevek” eltüntetéséről.

Tervbe vették többek között a *Herceg* és *Király* előtagú helységnevek megváltoztatását. Az utóbbiból szerencsére nem lett semmi, bár az Országos Levéltár elvégezte a szükséges előkészítő kutatásokat. Bugyi neve nem tartozott a központilag megcélzottak közé, de kérelmének megfelelően számára is felkutatnak egy közeli helyre vonatkozó s a névadó telepessel valószínűleg összefüggésbe hozható *Budymatheusfelde*, *Budymatheusfolua* (1321: ZichyOkm. 1: 200—1; vö. MNY. 49: 493) okleveles adatot, amely alapján a *Mátéfalva*, *Mátéfa*, *Budmátéfalva* nevet javasolták volna. A Törzskönyvbizottság többször tárgyalta az ügyet, de addig húzta, halasztotta a döntést, míg őt magát is fel nem oszlatták. Így maradt minden a régiben (vö. MNY. i. h., NytudÉrt. 70. sz.).

Jó szándékú erőfeszítéseiket azonban nem mindig koronázta siker. Hadd idézzem most Ila Bálint történészt, a bizottság egykori tagját, aki így számol be a Sopron megyei Harka esetéről (NytudÉrt. 70. sz. 342): „Ezt az ősi magyar helynevet *Magyarfalva*-ra változtatták [a hatóságok]. A község kérte ezt azzal az indoklással, hogy *Harka* egy német grófnak a neve, tehát meg kell változtatni. Hiába bizonyította be az Országos Levéltár szakvéleménye, hogy a *harka* ősi magyar bírói méltóság volt, és hogy már 1245-től kezdve szerepel az oklevelekben, és hiába bizonyította, hogy a »község nevének megváltoztatása a Harka község beadványában felhozott érv alapján nem látszik indokoltnak, sőt *Harka*, mint Árpád-kori ősi magyar helynév, mindenképpen megtartandó volna« (326/1947. OL. sz.), a névváltoztatást engedélyezték, és ma is *Magyarfalva* szerepel a Helységnévtárban. Sőt »névmagyarosítási ünnepséget« is ült a falu, amelyen vezető funkcionáriusok is megjelentek.”

Napjainkban ismét rendszerváltás időszakát éljük. Érzékelhető ez a névtáblák cseréjében is. Egy lényeges különbség mégis jól megfigyelhető. A mai névváltoztatók túlnyomó többsége a régi, eredeti állapot visszaállításán munkálkodik, az évszázados történelmi nevek megóvásáért száll síkra. Az elmondottak talán érthetővé teszik, hogy a magam részéről mért ellenezném Bugyi nevének megváltoztatását. (Zárójelben jegyzem meg, hogy amennyire megértem a leninvárosiak névváltoztató akcióját, annyira sajnálom, hogy elmulasztották a visszatérést a régi *Tiszaszederkény* névhez, s a gyökértelen, szürke, művi *Tiszaújváros* mellett döntöttek.)

Végezetül a történelmi értékek védelmén túl hadd mondjak még néhány érvet a névváltoztatás ellen. Bugyi lakóit talán még némi büszkeséggel is eltöltheti, hogy községük nevének eredete végső soron azonos *Budá*-nak, az ország történelmi fővárosának nevével. A *Buda* is úgy keletkezett, mint a *Bugyi*: puszta személynévből, a *Budimir*, *Budiszláv* stb. becéző alakjából. — Persze a tréfalkozó hajlamú embereket ritkán lehet észérvekkel elnémtani. De talán nem is szükséges. A népi humor kevés községet kínál meg a környezet csipkelődéseitől. Van is egy sajátos műfaj, a falucsúfoló, amit én szintén a megmentendő, összegyűjtendő népnyelvi, néprajzi értékek közé sorolok. Egyetemünk Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok című sorozatában jelentettünk meg néhány ilyen gyűjtést: Mészárosné Varga Mária, Falucsúfolók a tapolcai járásban (MCsD. 6. sz. Bp., 1981.), Solymár Imre, Három etnikum falucsúfolói a Völgységben (MCsI). 13. sz. Bp., 1982.). Az utóbbiból idézek végül néhány szép Tolna megyei darabot.

Kakasdot tréfásan *Baktyúkfalva*, *Tyúkúrfalva*-ként tisztelik (i. m. 67). Az izményiek *gatyafalva*it, mert a Tolnába költözött bukovinaiak tudnak románul, s a románban az *izmen(e)* azt jelenti: gatyá (66). A váraljaiak híres gyümölcstermelők voltak, talán irigykedtek is rájuk a szomszédos falvak, mert dícséret helyett csak a *fososkörte*, *pisáskörte* (~ *picsáskörte*) szóval csúfolták őket (25). A kárásziakat a szilvával bosszantották: *kékszilvánok*-nak nevezték őket, és azt híresztelték, hogy a zöld szilvát karóval ütötték, hogy hamarabb megkéküljön (27). A györeiek jellemző növénye a hajdina volt, tehát *hajdenások*-nak csúfolták őket. Az ide kapcsolódó történet pedig a következő: „Két ember borért ment a szőlőbe. A pincében jól felöntöttek a garatra. Útjuk a mezőn vitt keresztül,

ahol éppen hajdina virágzott. Megijedtek, mert a hajdina kék virágját víznek nézték. Tanakodtak, vitatkoztak, mit egyenek. Végül egyikük elhatározta, megpróbál átúszni, s megnézni, milyen mély a víz. Így is tett. Négykézlábra ereszkedve kúszni kezdett a hajdinában. A csobolyóból erre a nyakába ömlött a bor, mire visszakiáltott a társának: »Pajtás! Jöhetsz nyugodtan, itt csak nyakig ér!» (26.)

Időm lejárt. Stílusosan egy órás történettel zárom a falucsúfolók sorát. A Tolna megyei kétyieket azzal a mondattal szokták ugratni, hogy: „Eszi az egér a csendőrök zsebóráját!” Tudniillik amikor a zsebórák divatba jöttek, a kétyi csendőrök — állítólag — vettek egyet. Hallotta a szolgáló a ketyegést, nem tudta mire vélni: „Eszi az egér a csendőrök zsebóráját!” Hogy kárt ne tehessen benne, fogta a mángorlót, s addig ütötte a zsebórát, míg el nem hallgatott. (74.)

Juhász Dezső

Határozottság, folyamatosság, jelöltség*

1. A Magyar Nyelvőrben jelent meg Névelőhasználat, határozottság c. cikkem (Nyr. 115 <1991.>: 80–92). Ott már szoltam arról, hogy különféle mondatrészek szerepében a határozott névelővel ellátott főnév nemegyszer részt vesz a mondat folyamatos aspektusértékének előidőzésében; ennek egyik tényezője. Jelen cikkemben ezt az állítást részletesebben kifejtem, szándékom szerint pontosabbá teszem, s további példákkal támasztom alá.

1.1. Előljáróban elmondom, hogy a folyamatosság — az általam a magyar nyelvre vonatkozóan figyelembe vett értelemben — szemantikai minőség. Olyan szemantikai minőség, amely a magyarban — véleményem szerint — bármely értelemmel bíró nyelvi egységgel (szegmentummal) kapcsolatban vizsgálható.

A folyamatos egységek belső időszervezete (l. Kiefer: ÁNyT. XV: 128) lehetővé teszi, hogy ugyanaz az egység (morféma, szó, szóalak, szerkezet, mondatforma, mondategység, ill. mondat, mondatrészlet; l. a példákat alább) ne csak az eseményidő egészére legyen érvényes, hanem — változatlan formában — az eseményidő osztataira is. Az *Ötől hatig a parton sétáltak* mondat érvénye esetén valószínűsíthető a *Negyed hatkor a parton sétáltak*, a *Fél hatkor a parton sétáltak*, a *Háromnegyed hatkor <még mindig> a parton sétáltak* és hasonló mondatok érvényessége. Ezzel szemben az *Öt és hat között kimosták a pelenkát* mondat érvényessége nem valószínűsíti a *Negyed hatkor kimosták a pelenkát*, vagy a *Háromnegyed hatkor kimosták a pelenkát* mondatok érvényességét, egyidejű érvényességüket pedig egyenesen kizárja. Az *a parton sétáltak* szerkezet folyamatos, a *kimosták a pelenkát*

Álláspontomat korábban már indokoltam. L. Wacha Balázs: ÁNyT. XVII. <1989.>: 279–328; Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra: Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből (szerk. Rácz Endre), Budapest, 1989: 219–82; NéprNyelvt. XXXIII. <1989–1990>: 81–90. A kérdés különböző szempontokból sokak figyelmét fölkellette; vö. pl. Simonyi: Nyr. 13 <1884.>: 354–59; Molecz: A magyar szórend <Bp. 1900>: 23–29; Gyomlay: NyK. 37 <1907.>: 80–110, 196–244; Sebestyén: MNy. 3 <1956>: 35–51; Szabó Zoltán: NyIrKözl. 3: <1959.>: 81–9; J. Soltesz Katalin: Az ősi magyar igekötők 1959, 207; Vörös József: Nyr. 97 <1968>: 416–22; Fabó Kinga: MNy. 74 <1978.>: 453–64; NyK. 87 <1985.>: 130–9; Pete: MNy. LXXIX: 137–49, NéprNytd. XXIX–XXX. <1985–86>: Morfológija russkogo jazyka v sopostavlenii s vengerskim: <1988.>: 145–68; 159–72; É. Kiss: Configurationality in Hungarian: <1987>: 69–76, Kiefer: Az előfeltevések elmélete, Bp. 1983, 150–91, 319–28; ÁNyT. XV. <127–49>; MNy. LXXXVII. 257–77; Szili Katalin: Nyr. 109 <1985.>: 177–84, 112 <1988>: 348–57; Eördögh Miklós: Nyr. 109 <1985>: 103–109; Naumenko-Papp Ágnes: Nyr. 111 <1987.>: 434–44; alább is.

* A következő grafikus jelöléseket fogom használni:

^ Egybeejtés

A bevezető rész (topik) és az újságoló rész (komment) határa.

' Közepes erősségű hangsúly.

" Erős hangsúly.

szerkezet nem folyamatos. (A *kimosták a pelenkát* szerkezet, hasonlóképpen a *kimos* ige és például a *kimosták* és a *kimossák* igealakok önmagukban befejezett aspektusértékűek, minthogy befejezett értékűek a velük alkotott minimális mondatok is.)

Szembeötlő, hogy ha a mondatban időpontot adunk meg, a folyamatos egységek érvénye az időpont utánra vonatkoztatva is fennáll; a nem folyamatos egységeké viszont csak a megadott időpontot megelőző idő egy részére, ill. magára a megadott időpontra érvényes: *Nyolckor már ott voltak*; *Nyolckor már ragyogott a nap*; *Nyolckor már tanultak*; *Nyolckor már ballagtak a Zala felé* (értsd: feltehetőleg nyole után is); *Nyolckor elvitték a szemetet*, *Nyolckor már elvitték a szemetet*; (értsd: nyolckor, ill. nyole előtt; a nyole utáni időre, annak részeire e mondatok nem érvényesek).

Aspektuális-temporális jellemzésüket tekintve különböznek egymástól a *Már 'le- vetette a 'sárcipőjét és a 'Vetette már 'le a 'sárcipőjét* mondatok. Mindamellett: a két mondat közül az általam fent leírt értelemben egyik sem folyamatos aspektusértékű. (Vö. Simonyi: i. m. 36–7, Vörös, i. m. 416; Fabó: i. m. 454–5; Varga László: NyK. 83 (1981.): 79–95; Jászay László–Tóth László: Az orosz igeaspektusról magyar szemmel (1987): 66–70).

Bár a folyamatos alapértékű *volt* igealakot tartalmazzák, nem folyamatos értékűek véleményem szerint a következő mondatpárok — temporalitásukban egymástól is különböző — tagjai: A: *Szombaton* # *'voltunk* <a> *'Gyöngyiéknél*. — *"Voltunk már* <a> *Gyöngyiéknél szombaton*; B: *Tegnap* # *'voltunk 'szánkózni*: *"voltunk már 'szánkózni* <az idén>; C: *'Jártak 'Bécsben*. <Azóta már # *'jártak 'Bécsben*.> — *"Jártak már Bécsben*. D: *Jóska bácsi* # *'volt 'Vajtán*. — *Jóska bácsi* # *"volt Vajtán*. — Véleményem azon alapul, hogy a magyarbeli aspektust — s így a folyamatosságot — nem kötöm kizárólagosan sem az ige morfológiai szerkezetéhez, sem az egyes igeik lexikális jelentéséhez (l. Wacha Balázs: ÁNyT. XVII. <1989.>: 302–5; fentebb is.)

A fentiekkel szemben folyamatos aspektusértékűek a <*Nyolckor már*> *Gyöngyiéknél voltunk*, <*Jóska bácsi éppen*> *Vajtán volt*, <*A gyerekek éppen*> *szánkózni voltak* szerkezetek, ill. a rájuk épülő mondatok is.

A folyamatosság módot ad az egyidejűség kifejezésére, l. Földi János korai (1790 körüli) példáit: „Mikor a' húst *ette*, akkor jött bé az az Atyja”; „Mikor a húst *megette*, akkor jött bé az apja” (Földi János magyar grammatikája <Közzéteszi: Gulyás Károly>, 1912, 281; idézi, értelmezi Szili, i. m., 1988, 341). A példák tanúsága szerint a 18. századi és a mai magyar nyelv között az adott szempontból nincs jelentős különbség. Földinél szerepelnek a következő példák is: A' Leány a' levelet *írta*, és egy rakás mondatát *evett*: A' Leány a' levelet *meg* írta, és egy rakás mondatát *megevett*. — Nyelvtörténeti szempontból figyelmet érdemel, hogy a folyamatos és a befejezett aspektusértékű mondategységekben egyaránt *-t* — *-tt* időjelű igealakok vannak. — Míg Földi első példamondataiban <“... ette ..., írta> egyidejűség, második példamondataiban <... megette...; meg írta...> rákövetkezés, utóidejűség (vö. pl. Gyomlay, NyK. 37. (1907): 286) fejeződik ki. — Az egyidejűségről, különidejűségről l. pl. Károly, NytudÉrt. 10. sz. 20–21, 73–4, 109, 150; Fabó Kinga: MNy. 87 (1985): 130–40; Pete: NéprNyelvt. XXIX/XXX (1985/86), 168; Morfológia v sopostavlenii s vengerskim, Orosz–magyar egybevető alakant: (1988): 82–87, Kiefer: MNy. LXXXVII. (1991.) 257–77.; Jászay–Tóth: i. m. 63–64; további irodalommal: 172–6. Az aspektus azonosításában felhasználható viszonyított idő vizsgálható egymásnak mellérendelt mondategységekben (ezekben szereplő szerkezetekben, ill. álltmányokban: *A fiú meg csak fut, és rettenetesen li he g; fut és li he g*; főmondat és mellékmondat viszonyába ágyazva: *lá t o m, hogy fu t*; igenévnek és alaptagjának viszonyában (l. Károly, i. h. Pete, i. h.): *A futó fiú li he g; A fiú li he g ve fut*).

1.2. Különféle szintű nyelvi egységeket jellemezhe-

tünk aspektusértékükkel: ezt talán sugallják eddigi példáink is. Ugyanezt szeretném érzékeltetni a következő, részletesebb példasorral.

Folyamatosnak — folyamatos alapértékűnek — tartom például *fúj*-morfémát, a *fúj* igét, a *fúj a szél* szintagmát, a *fúj a szél*, hasonlóképpen a *még fúj a szél*; *még mindig fúj a szél*, *még mindig fúj a szél*, *akkor mindig fúj a szél*, *egyre fúj a szél*, *nagyon fúj a szél* s hasonló mondategységeket, a *Fúj a szél*. . . tagmondatot, a *Fúj a szél* mondatot, sőt, a *Fúj a szél* mondat alkotta megnyilatkozásokat is. Folyamatos a *kül* ige és a *A lekvár már ott hült az asztalon* mondat is.

A folyamatosság elemzését a mondat szintjén igyekszem megalapozni. Ez korántsem zárja ki, hogy az elemzések eredménye végső soron megerősítse az igrének vagy az igrét alkotó morfémának az adott szempontból való fontosságát. (Vö. Pete, i. h.)

Vegyünk egy példát! — A *fúj*-morféma folyamatosságát, úgy vélem, onnan tudjuk, gyermekként azáltal sajátítjuk el, hogy (minimális szerkesztettségű) igét (*fúj*) és minimális szerkesztettségű mondatot alkotva folyamatos aspektusértékű mondatot ad: *<Fúj a szél?> Fúj*. — Ugyanakkor, mint utaltam rá, a magyar nyelvre nézve nem igaz, hogy valamely nyelvi egység folyamatossága minden esetben megőrződne a magasabb nyelvi szintek egységeiben. Így például, bár a *fúj*-morféma folyamatos — a *föl**fúj* ige, a *fúj egyet* szerkezet vagy a *Föl**fújta a lufit* mondategység és mondat nem folyamatos, hanem befejezett aspektusértékű. — Hadrovics László elemeiben eltérő jellegű példáival (l. a funkcionális mondaton alapjai, 1969, 95) szemléltetve a fentieket, mondhatjuk, hogy az *ordít*-relatív tövet (morfémacsoportot), ill. az *ordít* igét tartalmazó *félelmetesen ordított* szerkezet folyamatos, a *félelmetesen ordított* szerkezet befejezett aspektusértékű (Hadrovics durativitásról és pontualitásról beszél, ott jogosan) az a) *Az éhes oroszlanfélelmetesen ordított* és a b) *A megsebzett vadfélelmetesen ordított* mondatokban. (Ismeretes, hogy a durativitás mind a befejezettséggel, mind a folyamatossággal összefér; a pontualitást 'mozzanatosság' és 'befejezettség' értelemben is szokták használni. A Hadrovicstól b) jellel idézett mondatokban mindkét minősítés jogos.)

A *lít* folyamatosságát megőrzi, a *megy* folyamatosságát megszünteti a szerkesztettebb forma következő példánkban: *lít* → *kilátott a tóra*; *megy* → *kiment a tóra*.

A vizsgált egység folyamatossága ellenőrizhető a *javában*, *akkor*, (1991. december 2-án) *még mindig*, *továbbra is* határozók, határozó-kapcsolatok valamelyikével való bővíthetőség révén: 1991. december 2-án *még mindig dolgozott* — ez helyes mondat; a *dolgozott* folyamatos értéke lehetséges; 1991. december 2-án *még mindig megbolondult* — helytelen mondat. A *megbolondult* nem folyamatos értékű szegmentum.

Mind a folyamatos, mind a nem folyamatos (befejezett vagy tisztázandó aspektusú) egységek tovább osztályozhatóak. — Az elemzések az emberi nyelvekben vagy csoportjaikban általános és a nyelvenként (és nyelvjárásonként, l. Sebestyén, i. m.) sajátos tulajdonságokat és összefüggéseket egyaránt igyekeznek feltárni; vö. pl. Agrell S. *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitwort*. Lund, 1908; Koschmieder E.: *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie*, Proba syntezy. *Razprawy i materialy Wydziału i Towarzystwa przyjaźni nauk w Wilnie*, V. 2., Wilno, 1934; Garey, Howard B.: *Verbal aspect in French*: *Language* 33. 91—110 [1957]; Szabó Zoltán: *A magyar igei aspektus kérdése*; *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 3. 81—89 [1959]; K. Kalocsay: *Vojažo inter la tempo* (La Laguna, 1960); Ju. Sz. Maslov, *Voprosy glagol'nogo vida v sovremennom zarubežnom jazykoznanii* (Voprosy glagol'nogo vida. (Szerk. Maslov) Moskva, 1962: 26; Bihari József: *Aspektusproblémák a mai orosz nyelvben*, *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*. Szerk. Dr. Bende Sándor. 175—212; Dezső László: *MNy*. 71 (1975): 268—74; N. S. Avilova: *Vid glagola i semantika glagol'nogo slova*, 17; Comrie: *Aspect*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1976; Vendler, Zeno: *Verbs and Times*: *Linguistics in Philosophy* (Ithaca, 1967) 97—121; L. M. Gorelova: *Kategorija vida v evenkijskom jazyke*; *Novosibirsk*, 1979, 15; Mourelatos, Alexander P. D.: *Events, Processes and States*: *Syntax and Semantics* 14. Tense and Aspect (szerk. Tedeschi, P. J.—Zaenen, New York, 1981, A., Academic Press) 191—212; Kálmán C.

György—Kálmán László—Nádasdy Ádám—Prószéky Gábor: ÁNyT. XVII. (1989). 75—78; Bondarko, A. V.: O značenijah vidov russkogo glagola, Voprosy jazykoznanija, 1990/4, 5—24, további irodalommal.

Sejthető, hogy egyre több alaposan vizsgált nyelvben kimutatják majd egyrészt a folyamatosság és más szemantikai minőségek összefüggéseit, másrészt különböző formáknak, alaktani és szintaktikai kategóriáknak a folyamatosság kifejeződésében való szerepét. — A hasonló elemek ellenére a rendszer végső soron, azt hiszem, minden nyelvben sajátos.

Itt megjegyzem, hogy a folyamatos egység a magyarban is lehet (aspektuális értelemben) statikus, atelikus, ill. telikus (*A kép szép, de sötétedik; Jancsika számolni nem tud, de azért egyre okosodik; Kálmán még fut, de már fárad*: példáinkban a *sötétedik*, az *okosodik*, a *fárad* telikusak); összefér egyszerűséggel és ismétlődéssel (*Csak ül és húzogatja az asztalterítőt; Nézte, ahogy egymás után estek le a poharak*); múlt, jelen és jövő idővel (*Már szállingóztak hazafelé; Már szállingóznak hazafelé; Majd mikor szállingóznak hazafelé...*). A befejezett egység tartalma — pontosabban — aspektuális értelemben vett (előzetes cselekvést, durativitást tartalmában foglaló) *teljesítményként*, ill. *eseményként* (Két óra alatt megtette az utat, így tizenkettőkor célba ért) jellemezhető. (l. Vendler: i. m.; Kiefer: Az aspektus a magyarban. A Fejezetek egy magyar strukturális mondatattanból c. munkáját próbafejezete [Kézirat, Budapest, 1983]). Az alábbiakban azonban ezekre a különbségekre nem térek ki.

1.3. A magyar nyelvet illetőleg általánosságban elmondható, hogy a folyamatos—befejezett szembenállás tekintetében nemegyszer különbség van egyrészt *a*) a névelőtlen—határozatlan (és elsődlegesen a mondat fókuszában megjelenő) tárgyat, alanyt vagy latívuszi határozót tartalmazó, másrészt *b*) a hasonló lexikális elemekből felépülő, de határozott tárgyat, alanyt vagy latívuszi határozót tartalmazó mondategységek között.

Az ilyen oppozíciók aspektuális vonatkozásait a szakirodalom számon tartja, ha a pontosabb minősítésben nincs is egyetértés.

Dombrowsky József például a magyarban hangsúlyozottan akciókról, s nem aspektusokról beszél. Mindamellett állításaiból kitűnik, hogy a névszó névelőzése nemcsak a névszó határozott vagy határozatlan voltát szabhatja meg. Kandidátusi értekezésében (Dombrowsky József: A szláv igei aspektus-tempus rendszer eredete és kialakulása, Debrecen, 1964, 78) a *csináltam egy széket* formát a 'kész van' jelentés megadásával; a *csináltam "a"* széket formát *duratív* besorolással minősíti. — Szóhasználatát nem elemzem; a példák a lényegét, úgy vélem, kifejezik.

A specifikusságnak, ill. a határozottságnak a folyamatosság kifejezésében való szerepére, illetőleg a határozatlanság és az aspektualitás valamilyen néven nevezett összefüggéseire többször felhívták a figyelmet (l. Dezső: ÁNyT. V. (1967.): 115—6; Hadrovics: A funkcionális magyar mondatattan alapjai (1969): 95—99; Vörös József: Folia practico-linguistica, I. 1971/1., 83; Kiefer: Az aspektus a magyarban. A fejezetek egy magyar strukturális mondatattanból c. munka próbafejezete, sokszorosított kézirat (1983.); Naumenko-Papp: i. m.; Szabolesi: NyK. 85 (1983.): 83—91; alább is.)

A szembenállás hol aspektusát tekintve neutrális, ill. folyamatos aspektusértékű, hol befejezett, ill. folyamatos aspektusértékű formapárokat ad.

A folyamatos-befejezett szembenállás szempontjából *neutrálisnak* vélem a következő, az ige előtt alanyként, tárgyként, latívuszi határozóként névelőtlen—határozatlan főnevet tartalmazó szerkezeteket, ill. az ezek alkotta mondatokat: *szoknyát varrt, pulóvert kötött, reggelit készített; víz folyt a padlóra, hírek jöttek, rengeteg hó esett, karékokra ment, szüretre ment, boltba ment, falura utazott*. Egyaránt lehetségesek a következő párbeszéddek:

A) — *A gyerekeknek adtál valamit?*

— *Hogyne. Julikának szoknyát varrtam, Petinek pulóvert kötöttem.*

- B) — *Hogy telt a délután?*
 — *Munkával. Mikor Péter megjött, még szoknyát varrtam; mikor a Híradó kezdődött, már pulóvert kötöttem.*
- C) — *Mi van Évával?*
 — *Nagy munkában van. Képzeld, szoknyát varr.*
 — *És a kis Évike?*
 — *Ő meg pulóvert köt, a babájának.*

Az A) párbeszédben kiemelt szerkezetek befejezettként, a B) és a C) párbeszédekben kiemelték folyamatosságot szerepelnek. A kétféle használat egyidejű lehetőségére utaltam fent a *neutrális* minősítéssel (vö. Wacha Balázs, MNy. LXXXVI. (1990.): 42 is).

Ismeretes, hogy a fókusz betöltő névelőlen tárgy (*szoknyát varrtam*) szerepelhet redukált bővítményként, mintegy valamilyen „komplex ige” részeként: *Mit csináltál? Szoknyát varrtam.* A tárgy hangsúlya ilyenkor az egész szerkezetre vonatkozik; a szerkezet hírértékét tekintve tovább nem tagolódik (l. Kieska: Nyr. 19 (1890.): 7; Elekfi: NyKk. 1. (1980.): 796; Kenesei: ÁNyT. XVII. (1989.): 109–110; Komlósy: Focussing on focus in Hungarian. Topic, focus, and configurationality. Linguistik Aktuell. Amsterdamer Arbeiten zur theoretischen & angewandten Linguistik. 215–26, 218; É. Kiss: NyK. 89. (1987–88.) 9–10; Elekfi: NyKk. I. 796; vö. Deme: MMNyR. 462). Ugyanakkor a névelőlen tárgy szerepelhet ellentmondásként, korrekcióként, a mondat vagy mondat-egység valóságos főhíréként is (vö. Hukaya Sitosi: A magyar nyelv cím–hír szerkezete. Kézirat. 1973; Elekfi: NyKk. (1980.): II. 794). Ez a mondatrészek hírértékét érintő különbség a *szoknyát varrtam*-szerű szerkezetek aspektusértékét nem befolyásolja: a neutralitás mindkét esetet jellemzi.

A fentiekhez hasonló elemekből felépülő, de határozott tárgyat, alanyt vagy latívuszi határozót tartalmazó mondatok szemantikailag jelölt módon folyamatos aspektusértékűek: *varrta a 'szoknyát' (v. a 'szoknyát 'varrta); 'kötötte a 'pulóvert, (v. a 'pulóvert 'kötötte); 'készítette a 'reggelit; 'folyt a 'váz a 'padlóra; 'jöttek a 'hírek; a 'hó 'esett; 'egyre csak 'esett a 'hó; 'ment a 'karénekre/szűretre/boltba; 'utazott a 'falujáiba. -- (Mikor megérkeztünk, Erzsi már) 'készítette a 'reggelit. (vö. pl. Elekfi: NyKk. 1. 796).*

Az ige előtti, hangsúlyos helyen (a mondat fókuszában) alanyként, tárgyként, latívuszi határozóként névelőlen, határozatlan formájú főnevet (főnévi alaptagú szerkezetet) tartalmazó mondat-egységek a folyamatos—befejezett szembenállás szempontjából, mint mondat, nemcsak neutrálisak lehetnek: lehetnek befejezett alapértékűek (vö. Klemm: TörtMondt. (1928/41: 79; J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (1959.) 156–7; Vörös József: Folia Practico-Linguistica, 1971/I, 82; Pete: MNy. 79 (1983.) 145; Hegedűs Rita: Nyr. 111 (1987.) 292–5; Naumenko—Papp: Nyr. 111 (1987.) 440). Befejezett alapértékűek például a következő tárgyas szerkezetek, s a belőlük alkotott minimális mondatok: *ajándékot hozott, ajtót nyitott, bajt csinált/okozott, csapást mért, előnyt adott, emléket állított, expedíciót indított, fát vágott borított (vmire), fejet hajtott, feladatot vállalt, fordulatot vett, gyümölcsöt telepített, házat épített, házat vett/vásárolt, helyet adott, helyet foglalt, hidat épített/vert, jelenetet csapott, kardot rántott, kárt okozott, kezét fogott, leányt szült, lélegzetet vett, meghívót kapott, sátrat bontott, sorozatot indított, szobrot emelt, szót kért, társaságot alapított, utat adott, utódot nemzett, üzletet nyitott, vállalatot vett, zászlót bontott, zsúrt rendezett. —* Megjegyzem, hasonló, de más elemekből álló elrendezések lehetnek folyamatos alapértékűek is: *állatot tart, beteget ápol, bűntudatot érez, gondot visel (vkire), gyermeket nevel; stb.* A fenti (ajándékot hozott stb.) szerkezetekről el kell mondani, hogy ezek a szerkezetek egy a frazeologizálódás mértéke szerinti széles skála különböző pontjaira tehetők (vö. Hadrovics: i. m. 60–123); a frazeologizálódás iránya sem mindenütt azonos. A *fejet hajtott*

'(tisztelettel, alázattal) maghajtotta/lehajtotta a fejét' szerkezetben lényeges a tárgy (jelöletlen, de frazeológiailag rögzült) meghatározottsága; ennek nincs szerepe a *szobrot emelt* vagy a *lélegzetet vett* szerkezetben. A <vki> *helyet foglalt* és a <vmi> *foglalta a helyet* jelentésében — az aspektuális különbségen kívül is — nagyobb eltérés van, mint a *'pezsgőt bontott* és a *'bontotta a 'pezsgőt* között. Különbözőek ezek a szerkezetek a tekintetben is, hogy a befejezett érték alapján véve az igében van-e adva s a szerkezetekben megőrződik: *feladatot vállalt, kárt okozott, társaságot alapított* — ezekben, úgy vélem, a konkrét ige (a *vállal*, az *okoz*, az *alapít*) szerepe a meghatározó; avagy pedig a fókuszban álló névelőlen tárgy teszi a szerkezeteket befejezetté (*ajándékot hozott, fejet hajtott, szobrot emelt*). — A folyamatos megfelelők lehetőségében, megterheltségében, stílusértékében különbségek lehetnek. Ezt is mutatják alábbi párhuzamosan elrendezett (befejezett, ill. folyamatos aspektusértékű) példamondataink. (L. a 71. lapon!)

A fentiek — a 71. lap táblázatának példái — némi kiegészítést igényelnek. — Az *ajándékot is hozott* szerkezetben az *is* nem feltétlenül a tárgyra (*ajándékot*) vonatkozik. Előfeltevése nem feltétlenül az, hogy 'mást (is) hozott'. Igaz, hogy az *is* a tárgy után áll, de az egész szintagmára, ill. egész mondategységre is vonatkozhat, s így a következő jelentést eredményezi: 'azonkívül (azt is tette, hogy) ajándékot hozott'. (vö. Simonyi: Köt. I. 38–43). Alkothatunk például ilyen többszörösen összetett mondatot: *Takarított is, Marihoz is elment, be is vásárolt, meg még ajándékot is hozott nekem*. Ez a mondat szintén nem feltételezi, hogy pl. Erzsike is elment volna, és például varrnivalót is hozott volna.

A folyamatos aspektusértékű példamondatok némelyikében szintén szerepel *is* — ezekben az ige után: *Már 'hozta is az 'ajándékot; Már 'nyitotta is az 'ajtót*. Ez az *is* — akár csak e mondatok folyamatos minősége — a gyors rákövetkezés kifejezésének eszköze, annak ad nyomatékot. Amikor ilyen mondatokkal élünk, az elbeszélés menetében mintegy szándékosan kimaradnak bizonyos pontok, mintha az események gyorsasága miatt csak egy-egy pillanatot tudnánk elkapni: *Már jött is fel a lépcsőn* (szinte be se lépett, el se indult; mindjárt a dolgok közepén volt), *már nyitotta is ki az ajtót*. . . — Az *is* ezekben a mondatokban nem hozzátoldó-kapcsolatos kötőszó, hanem (nyomatékosító) partikula; használata eltér az *Ekkor már házta is, meg emelte is* mondatban tapasztalhatótól.

A *Vállalta a feladatot* vagy a *Kezdeményezte az ostromot* mondatok ugyanúgy befejezett aspektusértékűek, mint a példaként feljebb szereplő *Feladatot vállalt* és az *Ostromot kezdeményezett* mondatok. E mondatok aspektusértékében tehát az ige a meghatározó.

Fenti táblázatunkkal kapcsolatban talán az olvasóban is felmerül az az ellenvetés, hogy két példásorunk nem összevethető; hogy helyesebb lett volna, ha fenti, n é v e l ő s főnévi tárgyat tartalmazó folyamatos aspektusértékű mondatainkat olyan befejezett aspektusértékű mondatokkal vetnénk egybe, amelyekben szintén szerepel határozott névelő a megfelelő főnév előtt: *hozta/meghozta az ajándékot, nyitotta/kinyitotta az ajtót, csinálta/megcsinálta a bajt, szülte/megszülte a leányát*.

Hasonló álláspontot képvisel kiváló szakdolgozatában Kapitánffy Johanna. Velem vitatkozva ő így ír: „As for *itta a bort*, it is the imperfective form of *megitta a bort* and not of *ivott egy kis bort*”. (The aspectual forms of the verb in English and Hungarian <Bírált tanár: É. Kiss Katalin> Bp., 1985, 31. l.). — Elfogadom, hogy valami nem jó az elemzésemben; figyelmet érdemel azonban, hogy nem *ígealakok* megfeleltetése és párba-állítása volt a célom. — Kapitánffy Johanna kritikáját a jelenlegi példáimra is alkalmazva: ha a *Kinyitotta az ajtót* — *Nyitotta az ajtót* mondatokat látjuk egymás mellett, korántsem kézenfekvő, hogy a határozott névelő és a folyamatosság között akárcsak áttételes összefüggést is gyanítsunk: a befejezettséget éppen eléggé magyarázza az ige élén álló igekötő (vö. pl. Budenz: NyK. 2. (1863): 187; Komáromy: Nyr. 3. (1874): 157; Kunos: Budenz-Album (1884): 11; J. Soltész: i. m. (1959); Horváth Katalin: NyTudÉrt. 115. (1983)). Ezek alapján ideiglenesen megelégszem azzal a kifejtéssel, hogy — ugyan nem tudom, hogy mi a befejezett megfelelőjük — az *'Itta a 'bort, 'Bontotta a 'pezsgőt, 'Nyitotta a 'pezsgőt, 'Nyitotta az 'ajtót* mondatok mindenképpen folyamatosak; az

Névelőtlen főnévi tárgyat tartalmazó 'befejezett' mondatok:	Határozott névelős főnévi tárgyat tartalmazó <i>folyamatos</i> aspektusértékű mondatok
'Ajándékot hozott. 'Ajándékot is hozott. (Vö. Eljött. El is jött). Már ajándékot is hozott. Már 'hozott 'ajándékot.	'Hozta az 'ajándékot. Már 'hozta 'is az 'ajándékot.
'Ajtót nyitott. Mire Pista bácsi odaért, Jancsi már rég ajtót nyitott.	'Nyitotta az 'ajtót. Mire Pista bácsi odaért, Jancsi már 'nyitotta az 'ajtót.
A gyerekek már mindenütt 'ablakot nyitottak.	A gyerekek már mindenütt 'nyitották az 'ablakokat.
Akkor is bajt csináltál/okoztál.	Akkor is 'csináltad a 'bajt. Akkor is csak 'csináltad a 'bajt.
'Csapást mért ellenfelére.	? Ekkor már 'mérte a 'csapást ellenfelére. (Szokatlan, de lehetséges — humoro- san ható mondat.) Egymás után 'mérte a 'csapásokat 'ellenfelére. (Szokványosan ható mondat.)
'Leányt szült. A kislányt a család szeretettel fogadta.	Mikor 'leányát 'szülte, eszébe jutott a nagynénje.
'Lélegzetet vett és elindult. Nagy 'lélegzetet vett, és nekilátott. Gyorsan 'lélegzetet vett, s megszólalt.	'Vette a 'lélegzetet. Csak 'vette a 'lélegzetet. 'Gyorsan vette a 'lélegzetet s egyre elnagyoltabban tempózott.
Péter 'pezsgőt bontott. Péter már pezsgőt bontott.	Péter 'bontotta a 'pezsgőt. Péter már 'bontotta a 'pezsgőt. Péter már 'bontotta 'is a 'pezsgőt.

Ivott egy kis bort és a Megitta a bort, az Ajtót nyitott és a Kinyitotta az ajtót mondatok pedig befejezett aspektusértékűek. Hogy milyen párokba állíthatók ezek, azt egyelőre nem vizsgálom: a folyamatos — befejezett párok kérdéséről általánosságban alább — a 2. pontban — visszatérek.

2. Láttuk, hogy a névelőtlen és a határozott névelős tárgynak a szembenállása bizonyos mondatok neutrális—folyamatos aspektusának szembenállását eredményezheti. Vannak olyan igéink, amelyek mindkét elrendezésben, mindkét tárgyminőség kíséretében folyamatos aspektusértékű mondatot adhatnak:

A	B
Folyamatos: határozatlan, névelőtlen tárgygal	Folyamatos: határozott tárggyal
A kislány ebben az időben még 'virágot' szedett a 'réten.	A kislány ebben az időben még a 'virágot' szedte a 'réten. A kislány ebben az időben még 'szedte a 'virágot a 'réten.
Kati 'méheket' kergetett az 'elvadult' üvegházban.	Kati 'kergette a 'méheket az elvadult üvegházban.
János 'rádiót' hallgatott.	János 'hallgatta a 'rádiót.

A fenti mondatok ige—tárgy viszonyához hasonló az aspektualitás szempontjából az ige—alany viszony a következő mondatpárokból: *A téren 'zene' szól: A 'téren 'szól a 'zene; Az úton 'autók' robognak; Az úton 'robognak az 'autók; Vitorláncat 'szél' dagasztja: Vitorláncat 'dagasztja a 'szél* (vö. ÉrtSz. I. 959). — Iménti példáinkkal ellentétben a névelőtlen, határozatlan tárgyat vagy alanyt (pl. *Lapátolt szenet; Szólt itt zene*) az ige utáni részben tartalmazó mondatok többnyire nem fejeznek ki konkrét folyamatot (vö. Vörös József: *Folia practico-linguistica*, 1971/I., 83; Kiefer: *Az aspektus a magyarban. Próbafejezet a „Fejezetek egy magyar strukturális mondatnából”* c. munkához. Sokszorosított kézirat. 1984). Kivételt jelentenek az olyan esetek, amikor az alanynak vagy a tárgynak az ige utáni helyzete az aktuális tagolásnak vagy a mondat modalitásának a közvetkezőnénye: *Tegnap délután ötkor, mikor megérkeztünk, nem Pista, hanem Jancsi lapátolt szenet a pincében; láttuk; — Most miért hallgatsz lemezt? Nézegetnél képeskönyvet! — Tarts rendet a szobádban!* — E mondatok alapformájában *szenet lapátol, lemezt hallgat, képeskönyvet nézeget, rendet tart* formákat találunk. (vö. pl. É. Kiss: *NyudÉrt.* 116. sz. <1983.>: 81, Hegedűs Rita: *Nyr.* 111 <1987.>: 288—9). A névelőtlen alanyt vagy tárgyat az ige után tartalmazó mondatok aspektualitás-temporalitás tekintetében, azon túl, hogy nem folyamatosak, e körön belül is megoszlanak, különféleképpen értékelhetők. Ezt mutatja például a *Hétfőn # 'vettem 'cukrot és a "Vettem 'cukrot' hétfőn* mondatok szembenállása.

A két mondat aspektuális-temporális szembenállásában ebben a konkrét esetben szerepet játszik mind a névelőtlen anyagnévi tárgy (*cukrot*) hangsúlyos, ill. hangsúlytalan volta, mind pedig az a tény, hogy a bevezető részben (topikban) szereplő *hétfőn* határozott, az újságoló részbe (kommentbe) helyezett *hétfőn* határozatlan, mitöbb, nem specifikus értékű. (Vö. Szabolesi i. m.)

Az egyaránt folyamatos 'méheket' kergetett és 'kergette a 'méheket ('rádiót' hallgatott — 'hallgatta a 'rádiót) szerkezetek közül bizonyos konkrét időre utaló környezetekben a névelős megoldás a jobb, szokásosabb vagy az egyedül lehetséges. — Alábbi összevetésünk mindkét oszlopa folyamatos aspektusértékű szerkezetekre épülő (helytelen, ill. helyes) mondategységeket tartalmaz:

A	B
1. ? <i>Ahogy 'méheket kergetett az üvegházban...</i>	<i>Ahogy 'kergette a 'méheket az üvegházban...</i>
2. * <i>Ahogy ott 'méheket kergetett...</i>	<i>Ahogy ott 'kergette a 'méheket...</i>
3. ? <i>Javában 'méheket kergetett...</i>	<i>Javában 'kergette a 'méheket...</i>
4. ? <i>Hétről-hétre dühösebben kergetett méheket az üvegházban.</i>	<i>Hétről-hétre dühösebben 'kergette a 'méheket az üvegházban.</i>

Az A. oszlop a 4. mondatában az ige és a tárgy sorrendje különbözik az A/1–3 mondatbelitől: ennek oka, hogy a mondat főhíreként a módhatározó kerül a fókuszba. A mondat azonban e módosítással nem tökéletes. — Az *ahogy, ahogy ott, javában* nem fér össze a közlő szemléletű <általános előidejűséget kifejező, egzisztenciális olvasatú/ aspektusú> formával: **Ahogy ott kergetett méheket*. A rendszeres ismétlődést kifejező *hétről-hétre* szintén nehezen illik össze az egzisztenciális olvasat azonosíthatatlan időre utaló jellegével. Vö. még:

A	B
Folyamatos: határozatlan ill. határozott tárggyal	Közlő (egzisztenciális) szemléletű elrendezés
Kati <már> 'méheket'kergetett az 'üvegházban. Kati <már> 'kergette a 'méheket az 'üvegházban. Kati már 'vigan 'kergette a 'méheket az 'üvegházban, mikor Peti még a 'ház mögött 'homokozott.	Kati már ''kergetett'méheket az'üvegházban.
János <már> 'gombát'szedett az 'erdőben. Julcsa még 'otthon 'teregetett János <már> 'szedte a 'gombát az 'erdőben. <Julcsa 'otthon 'teregette 'Petike 'pelenkáját.>	János <már> ''szedett'gombát'az erdőben <János ''szedett'már'gombát az erdőben>

Láttuk, hogy aspektuálisan különféleképpen jellemezhető a következő három opozíció:

A: 'ajándékot hozott	:	'hozta az 'ajándékot
B: 'Méheket'kergetett	:	'kergette a 'méheket
C: —————→		'kergette a 'méheket: ''kergetett'méheket

Az A példa az aspektus szempontjából befejezett—folyamatos; a B példa az aspektust tekintve folyamatos—folyamatos; a C példa az aspektust tekintve folyamatos és közlő (egzisztenciális) aspektusérték szembenállását mutatja.

3. Az aspektusról szóló szakirodalomban visszatérő kérdés az, hogy a vizsgált nyelvben vannak-e aspektuspárok, ill. hogy melyek azok. A vita a szlavisztikában főleg akörül forgott, hogy a szótárakban is együtt közölt folyamatos és befejezett igék minden jelentésükben felcserélhetők-e egymással; hogy minden folyamatos igének van-e befejezett megfelelője (és viszont), hogy a párokban általánosan elfogadott aspektus szerinti különbségen túl az adott igék lexikális jelentése különbözik-e; hogy az igepár két szó-e vagy egy szó. (L. pl. Agrell: i. m.; Comrie: i. m.)

Az aspektuspárok problémája mindenképpen alkérdésekre bontható s bontandó: általában is; a magyar nyelvre vonatkoztatva is.

Ilyen kérdés lehet: milyen aspektuális jegy szerint keresünk párokat. A szláv aspektológiában gyakran a totalitás jegyét veszik alapul: az egészében szemlélt, a totalitásra utaló s az arra nem utaló (azt jelentésükben nélkülöző vagy attól eltekintő, azt kifejezésre nem juttató) igék párokba rendezhetőségét vizsgálják. A totalitás jegyét azonban különböző, konkrétabb jelentéselemekben látják megnyilvánulni (eredményesség, egyszerűség, időbeli lezárttság, lényegi felszólítás egyszeri lehatárolt cselekvésre); a totalitás hiánya is különféle konkrétabb interpretációkat kap, még ha ezeket az előbbihez hasonló, a befejezett szemlélethez kötött pozitívumok hiányából magyarázzák is: megszűnt eredmény; processzualitás, ismétlődés, sürgetés (Maslov, Bondarko, Bulanin felfogása; vö. Bihari, i. m., Avilova, i. m. 20–29; vö. Krékits: *K voprosu ob obščem značenii glagolov. SV. Dissertationes Slavicae*, Szeged, 1985, 46–58). Ez a megközelítés szoros összefüggésben van a szláv igerendszer alapvető „kettősségével”. Mások — például Vinogradov vagy Avilova — a cselekvés (belső, absztrakt: mennyiségi, minőségi, időbeli) határának az elérését vagy el nem érését teszik meg az oppozíció két pólusának alapjául.

Nem vezeti vissza valamiféle (egyetlen) kettősségre az aspektus szerinti oppozíciókat például Kiefer, aki külön-külön aspektus szerinti szembenállás(ok)ként beszél a statikus és a dinamikus, a duratív és a nem duratív, a telikus és az atelikus, a perfektív és az imperfektív szituációkról. (A szituáció Kiefernél a mondatjelentéssel, bizonyos mondatok közös jelentésének fogalmával rokonítható). Ezt azért teheti, mert nem tekinti feladatának, hogy valamely két pólusú, egész igerendszert átfogó, általános formarendszert egy funkció szerinti szembenállásból megmagyarázzon. — Magam a fentiekben csak a folyamatosság kifejezettségét vagy hiányát vettem tekintetbe; folyamatosságon nem a szláv nyelvek folyamatosnak nevezett igéinek konkrét nyelvenként különböző szemantikáját, ill. használati szabályait véve alapul; hanem a folyamatosságnak a dolgozat elején előadott, szemantikailag meghatározott fogalmát értve rajta. Folyamatos eszerint az a nyelvi egység — röviden —, amely a hozzátartozó eseményidő részeire is érvényes.

A következő kérdés: valamely adott elemekből álló, konkrét nyelvi egység mely más konkrét egységgel (igealakokkal, igével, szerkezettel) állítható szembe.

A harmadik kérdés, immár a dolgozatban látott példáink alapján: lehetséges-e, hogy az oppozícióba állított szerkezetek eltérő ragozása (a paradigma-rendszer más és más pontjáról való) igealakot tartalmaznak?

A negyedik kérdés: az aspektustól eltekintve azonos-e a (konkrét lexikai elemeket tartalmazó) pólusoknak a jelentése? Léteznek-e tiszta aspektuspárok?

A magyar nyelv vizsgálata során abból indultam ki, hogy gyakran lehet aspektusa szerint minősíteni valamely egységet (mondatot, szintagnát, igét, igealakot, morfémát) akkor is, ha szintjében megfelelő, lexikálisan vele azonosítható és egyéb (nem aspektus szerinti) tulajdonságait, kategóriáit tekintve hasonló megfelelője nincsen; illetve attól függetlenül, hogy van-e ilyen. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy bármely folyamatos egység szembenáll — általánosabb szinten — bármely befejezett egységgel. Végso soron a *'Feküdt az 'ágyon* és a *'Berúgta a 'gólt* mondatokra ugyanúgy jellemző a folyamatos —

befejezett szembenállás, mint a 'Vetette 'le a 'kabátját : 'Levetette a 'kabátját mondatokra. Két példánk szélső lehetőségeket mutat. A *Csak nevetett, nevetett* és a *Hatalmasat nevetett* közbülsőt. A két mondat itt folyamatos és befejezett, jelentésének egyéb részeit tekintve pedig közel álló, de nem azonos.

Minősíthető aspektusában az egység, ha nincs is párja: de azért lehet individuális párokat keresni. Lehet aspektuspárokat keresni; ezen belül kereshetünk szó-, szerkezet-, mondatforma-, ill. akár mondatpárokat is. Az ilyen vizsgálatok fejlettek, legalábbis a szó-kincs tekintetében.

A lehetőségekre és a korlátokra — elsősorban ugyancsak szókincset vizsgálva — többször rámutattak. A történetiség tárgyalásával, az igei kategóriák egymáshoz való viszonyának vizsgálatával, az aspektualitás <több kategória együttműködését feltételező> fogalmát készíti elő Szabó Zoltán (NyIrKözl. 3: 81—9). — Emlékeztetek Jean Perrot-nak a meg igeikötőről szóló tanulmányára (Nytudért. 62. sz., 1966); Drahos Józsefnek <Načinat'nye glagoly v ruskom i vengerskom jazykah. LGU, 1979> c. diszsertációjára; az aspektus, akcióminőség, szó, szóelem <ige, igeikötő> és grammatikai kategória összefüggése ezekben is előtérbe kerül. — Banó István és az ő nyomán Bihari—Tyihonov helyenként az orosz szemléleti pároknak megfelelő magyar *ig e p á r o k* ról szól, a megfelelést nem általánosítva (Bihari—Tyihonov: i. m. 93; vö. Fabó Kinga: MNy. 74 <1978>: 453—64). — Kiváló, bőséges és egyelőre nem kellőképpen felhasznált anyagot találunk J. D. Apreszjan—Páll Erna: Orosz ige — magyar ige (vonzatok és kapcsolódások) c. szótárszerű feldolgozásában (Bp. 1982). J. Soltész Katalintól (Az ősi magyar igeikötők, 1959, l. fentebb) származik a folyamatos—befejezett megfelelések lexikális aszimmetriájának következő, ma már közismert példája: *költi az anya — gyerme-két; a tyúk — a tojást; a költő — a verset; a könnyelmű a pénzt*; de: *fel-költi — gyermekét; megírja, megkölti — a verset; kikölti — a tojást; elkölti — a pénzt*. J. Soltész Katalinnak (i. m.; MNy. LIII, 127—37), Abaffy Erzsébetnek (Latin hatás a XV—XVI. századi magyar igeragozásban <további irodalommal>), in: A reális nyelvészeti tanulmányok. (Szerk. Balázs János): 113—79.), valamint Mátai Máriának (MNy. LXXXV. <1989> 151—71, különösen 154—9) munkái a lexika és az igeidő-rendszer kölcsönhatásának elemzéséhez a kérdés történeti vizsgálatához is alapot adnak.

A *Pár vagy nem pár?* kérdéssel körültekintően foglalkozik Hetzron Robert (l. Non-applcability as a test for category definitions, in: Hungarian General Linguistics (ed. Ferenc Kiefer), John Benjamins Publishing Co. Amsterdam/Philadelphia, 1982; vö. Wacha: Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. — Aspektusról és aspektuspárról Hetzron szerint csak akkor beszélhetünk, ha a szóban forgó két forma (Hetzronnál: érték) ugyanazon eseményre vonatkoztatható; a pár két tagja közül való választást a kontextushoz köti. A szerző így ír: „My general definition of the category is the following: *aspect* is a category both terms of which may be applied at the time of utterance to exactly the same event. The choice between the two values depends on the needs of the context and represent the different *perspectives* adopted when viewing that event” (i. m. 152). Minthogy Hetzron elsősorban igeikről (példái szerint tőigék-ről, igeikötős és igeikötőtlen igeikről), illetve ezek bizonyos elrendezéseiről (vö.: *ugrik : ug-rál; ír : megír; bemelegít : megy 'be*; jelölése az ittenitől eltér), valamint a magyar ige morfológiai aspektuskategóriájáról („There is no doubt that the categories of Hungarian verbal morphology also include aspect” — i. m. 151), fenti kiindulása módot ad neki a magyarra vonatkozólag az akcióminőség és az aspektus gondos elkülönítésére. A szláv aspektológusok nemegyszer (pl. Bondarko, i. m. <1991>) hangsúlyozzák, hogy az aspektus-oppozíció áthatja a szláv nyelvek teljes igerendszerét. Az „individuális” aspektuspárok állítólag az orosz igeik 70%-át ölelik fel (l. Pete: NéprNytud. XXIX—XXX. <1985—86> 167). Hetzron a magyarra vonatkozólag nem ad mennyiségi elemzést vagy jellem-zést, de az aspektuspárokat a magyarban érezhetően kisszámúaknak véli.

Sok a szláv nyelvekben az olyan (többjelentésű) folyamatos ige, amelynek több befejezett párja van. Legalább részben hasonló jelenségeket ismertet, mint láttuk, J. Soltész Katalin a magyarra vonatkozólag. J. Soltész Katalin *költi—felkölti, kikölti* stb. megfeleltetéseit követve, de az igeik szerkezeteire is ügyelve elmondhatjuk, hogy míg

egyfelől *A gazdag kereskedő egymás után nyitotta a boltokat* mondatban a *nyitotta a boltokat* szerkezet inkább a *boltot nyit-nak* (s árnyalatnyi eltéréssel a *megnyitja a boltot-nak*) a folyamatos megfelelője, addig másfelől *A gyerekek már mindenütt nyitották az ablakokat* szerkezet az *ablakot nyitottak* szerkezet mellett a *ki nyitották az ablakokat* szerkezetnek is folyamatos megfelelője.

Bár a befejezett—folyamatos minőségüként szemben álló (*mindenütt*) *ablakot nyitottak*: (*mindenütt*) *nyitották az ablakokat* szerkezeteken belül általános és határozott ragozási igealakok (*nyitottak*: *nyitották*) szerepelnek, az aspektusminősítés nem ezekre a ragozási (morfológiai, közvetlenül csak a tárgy minőségét tükröző) alakokra vonatkozik: az adott folyamatos szerkezetfajta jellemző a specifikus tárgy igénye. A specifikus tárgy kézenfekvő, könnyen létrehozható megjelenési módja, formája a határozott tárgy; ez utóbbi szabja aztán meg a ragozásfajta. Ezért lehet, mint ismeretes, egyaránt — szemantikailag jelölt módon — folyamatos a *'Vezetlek le a lépcsőn*, a *'Vezetlek le a lépcsőn* <t. i. 'engem'>. E két mondatban a tárgy specifikus, ezen belül határozott volta azonosan hat — a ragozásfajtaól függetlenül.

4. A határozottság a magyarban felfogható tisztán alaki kategóriaként. Ezen az alapon — egyszerűsítve — azt mondhatjuk, hogy határozott a határozott névelővel ellátott névszó; ezzel az ígét határozottság tekintetében egyeztetni kell. A határozott névelős, határozatlan névelős és a névelőtlen főnév, mondhatni, paradigmát alkot. — Ezenkívül, mint láttuk, számba lehet venni a határozottság olyan megerősítőit — kifejezőit, mint a topikhelyzet, személyjelezés, tulajdonnévhasználat.

Az itt érintett alaki szempontból nézve kétségkívül határozatlan a tárgy a következő szerkezetekben: *cipőt vett, kezét nyújtott, fejét hajtott, vállat rántott, ruhát cseréltek*. Másrészt feltétlenül határozott a tárgy a következő mondatban: *Közben Marika 'ott' szedte a 'virágot a 'patakparton* (az ott szerepéről l. Deme: MNy. 55 [1959]: 185—198; Komlóssy: ÁNyT. XVII [1989]: 171—82). Láttuk, hogy az utóbbi mondathoz hasonlóknak a határozottság szemantikai értelmezése nem problémátlan. A *Kati 'kergette a 'méheket az 'elvadult 'üveg-házban* mondatbeli határozott tárgy (*a méheket*) aligha tekinthető típusra utaló vagy generikus névelőhasználat esetének — szemben pl. az *Utálja a legyeket* mondat határozott tárgyával. Ez utóbbi esetben a típusra utalás mellett szól a némiképp a főnév számkategóriájában tapasztalt fakultatívitás (vö. *Utálja a legyeket* ~ *Utálja a legyet*). — Még ha elfogadhatjuk is, hogy a *'kergette a 'méheket* szerkezet esetében az („ott levő”) méhek összességéről van szó, s ez indokolja a határozottságot, nyilvánvaló, hogy az olyan szembenállásokban, mint *kergette a méheket* : *kergetett méheket* avagy a következő: *Már 'kergette is a 'méheket*: „*Kergetett már méheket is* ma már az aspektuális—temporális mozzanatok a lényegesebbek (vö. Vörös: Nyr. 97 [1973.]: 421—2, Fábri: NéprNyelvt. 29/30 [1985—86.]: 107—114).

Míg tehát némely határozott névelős tárgyat tartalmazó mondatban a határozottság mintha gyenge lábon állna, másfelől a *fejét hajtott, kezét nyújtott* szerkezetek használatakor nyilvánvaló, hogy a tárgy határozottságának az ismeretség elégséges oka — *lehetne*.

Tapasztalván a fenti ellentmondást, célszerű abból az ismert tényből kiindulni, hogy az alakilag jelölt pólus lehet egyúttal szemantikailag jelöletlen.

Valamely szembenállásban azt a pólust nevezik szemantikailag jelöletlennek, amely állhat a másik pólus helyett is — amely olykor neutrális is lehet. Az *Aki itt volt, az most már tudja* mondatban az *aki* is, a *volt* is, az *az* is és a *tudja* is egyes számú; egyes számukban megegyeznek (vö. Rác: MNy. 83 [1987.]: 500—7.); és mégis, a mondat megengedi azt a tényállást (vagyis: a mondat igaz voltával egyidejűleg lehetséges az a helyzet), hogy *többen voltak* itt, és most már *többen tudják*, amit *tudnak*. Ez a megengedett értelmi többesség tehát az egyes szám négyszeri (*aki, volt, az, -ja*) vagy többszöri feltüntetése

mellett is fennáll. Ugyanakkor, ha azt mondom, hogy *Akik itt voltak, most már tudják*, akkor *b i z t o s a n* több emberre vonatkozik állításom. Példánk alapján feltehető, hogy az egyes és a többes szám szembenállásában az egyes szám nemcsak alakilag, hanem szemantikailag is jelöletlen. Csakhogy ebben az esetben is igaz, hogy a kategória működése több tényezőtől, köztük a számkategóriát hordozó szavak szófajától, jelentésétől, de a mondat formájától is függ. Különbőféleképpen érvényesítik számkategóriájukat a következő mondatok alanyai, ill. tárgyai:

Egy személyről v. dologról	Egy v. inkább több személyről, dologról	Egy, esetleg több személyről, dologról	Több személyről v. dologról
János eljön. Ő eljöhet. Egyvalaki eljött. Egyvalakit meghívtak. Vendég jött. Jöjjön, vendég, iggyék velünk! Melyik vendég mondta?	Aki akar, eljön. Aki akar, eljöhet. Van, akit meghívtak.	Valaki jöhet. Akad, akit tisztel. Jött már vendég? Vendég, az jöhet!	Bárki eljöhet. Mindenki eljöhet. Mj.: Egyes számú szóalakok! Sok itt az autó. Egyre csak jön a vendég. Mj.: Az <i>Egyre csak jön a . . .</i> mondatrészlet alapján „folya- matos ismétlődés” várható. Ezzel függ össze, hogy a fő- nevet több emberre értjük.
Írtam neki egy levelet. Már írtam neki a 'levelet, mikor megszólt a telefon. Mire felhívtak én már írtam neki egy levelet.	Három napja csak levelet írok. Levelet 'írtam már nekik. Én meg csak 'írom a 'levelet látástól vakulásig.	Levelet írok. Levelet már 'írtam neki. A levélírás időigényes foglalatosság.	A cédułaszortírozás időigényes munka. Mj.: A szó szintje alatt is értelmezhető a szám kate- góriája. (Cédulák szortírozásáról van szó.)

A szám funkcionális-szemantikai kategóriájának példáján azt kívántam bemutatni, mennyire fenntartással kell kezelni a formai, s köztük a morfológiai kategóriák „megnevezés szerinti” működését. — A határozott névelő működését illetőleg is elfogadhatjuk, — immár a mostani és megelőző (115: 80—92) Magyar Nyelvőrbeli cikkem példáira is építve: — hogy esetenként kell eldöntenünk a) hogy a határozott névelő használatának következményei a mondatnak mekkora szegmentumán figyelhetők meg b) hogy a határozottság pólusai közül melyik tekinthető szemantikailag jelöltnek c) hogy a névelőhasználat hogyan viszonyul a határozottság egyéb kifejezőihez. Példáim, úgy érzem, megerősítik azt a véle-
ményt, hogy a határozott névelő használatának, s általánosabban: a határozottság és a specifikusság jegyeinek a magyarban hatásuk van a (tag)mondat aspektuális—temporális minőségére. — Láttuk, hogy a névelő határjelző funkciója a mai magyarban — továbbra is — nagy jelentőségű (*Nagy zaj — Nagy a zaj*), s hogy a névelőnek bizonyos esetekben mondatrész-megkülönböztető szerepe is lehet. (*Megtették főnöknek : Megtették a főnöknek*).

E szerepek ugyan másodlagosak, de súlyuk történetileg nyilván változó. — A dolgozat példamondatai alapján — akárcsak Gallasy Magdolna idézett véleménye és állításai alapján — kétségbe vonható, hogy a határozott—határozatlan oppozíciónak általánosan a határozott pólus volna a szemantikailag jelölt pólusa.

Ha a határozottság tekintetében a határozott névelő használata olykor szinte indifferens, akkor könnyen érthető, hogy a névelő más szemantikai oppozíciók kifejezésében is szerepet vállal. E szerepvállaláshoz a határozottság valamely esete ad ugródeszkát. Például: a konkrétabb vagy konkrétabbnak feltüntetett tárgyhöz, alanyhoz konkrétabb (meghatározottabb) idő képzete kötődhet.

Wacha Balázs

Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz IV.*

<i>f</i> ¹ [eff] fn (Nyelvt)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331, 588)	<i>faliújság</i> [faliújság v. faliujság]
(ill. ÉrtSz.)
<i>f</i> ² [eff] fn (Zene)
(ÉrtSz.; ÉKsz.)	<i>Falstaff</i> [falstaff, falsztaff v. angolosan:
falsztáf]
(NyKk. 592)
<i>fa</i> [fā v. fá] fn (Zene)
(ÉrtSz. <i>fa</i> ² ÉKsz. <i>fa</i> ²)	<i>faméh</i> [famé]
(ÉrtSz.)
<i>faáru</i> [faáru]
(NyKk2. 900—1)	<i>fanatikus</i> [fanatikus] mn és fn
(FA. 167)
<i>fácánytűk</i> [fácánytűk v. fácánytyűk]
(ill. HNy. 67)	<i>fánk</i> [fánk] (<i>fa</i> ¹ fn toldalékos alakja)
(ill. FM2. 350)
<i>facsimile</i> * [fakszimilē v. fakszimile v. latinon:
fákszimile] fn (fakszimile)
(ill. HÍ. 138; NyKk. 385, 591)	<i>fantasztikus</i> [fantasztikus] mn
(HNy. 47; NyKk. 1184—5; FM2. 337)
<i>fáért</i> [fáért]
(Nyr. 89 : 195)	<i>Faradayn</i> [feredéjn v. feredén] (-n ragos
személynév)
(NyKk. 859)
<i>faggat</i> [faggat]
(NyKk. 122)	<i>fáradtság</i> [fáraccság v. fáratság]
(Nyr. 92 : 387; NyKk. 312, ill. ÉrtSz.;
HNy. 74, 479, 559—60; ÉKsz.; NyKk.
393—4)
<i>fagyjon</i> [faggyon]
(AkH. 74; HNy. 69, 557; AkH2. 55)	<i>fáradtsága</i> [fáraccsága]
(ill. HNy. 479)
<i>fagyosszent</i> [fagyos-szent v. (fagyosszent)]
(ill. ÉrtSz.; HÍ. 138—9)	<i>fáradtsággal</i> [fáraccsággal]
(ill. HNy. 479, 480, 559—600)
<i>fáir</i> * [fēr] mn
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 589)	<i>fáradtságos</i> [fáraccságos] mn
(ÉrtSz.)
<i>fáir play</i> [fēr plé]
(NyKk. 589)	<i>fáradtságosan</i> [fáraccságosan]
(ill. HNy. 479)
<i>fajansz</i> [fajansz]
(NyKk. 589, 942; NyKk2. 588)	<i>fáradtságot</i> [fáraccságot]
(ill. HNy. 479)
<i>fakszimile</i> [fakszimilē v. fakszimile]
(HÍ. 138; NyKk. 591)	<i>fáradtságtól</i> [fáraccsáktól]
(ill. HNy. 479)
<i>fakusz</i> [fakusz v. fakúsz]
(ÉrtSz.)	<i>fáradtság</i> [fáratság v. fáraccság]
<i>falakról</i> [falakról]
(NyKk. 1185)	

* Az előző közleményeket l.: Nyr. 113 (1990): 236—46, 115 (1991.): 106—22, 331—47.

- (ÉrtSz.; Nyr. 92 : 387; NyKk. 312, ill. HNy. 479, 559–60; NyKk. 593; FM2. 354)
- fáradtsága* [fáratsága v. fáraccsága] (ill. HNy. 479)
- fáradtság* [fáratság v. fáraccság] (ill. HNy. 479)
- fáradtságnak* [fáratságnak v. fáraccságnak] (ill. HNy. 479)
- fáradtságot* [fáratságot v. fáraccságot] (ill. HNy. 479)
- fáradtságtól* [fáratsáktól v. fáraccsáktól] (ill. HNy. 479)
- Faragó* [faragó] (AkH2. 229)
- farkasszem* [farkas-szöm] (ill. ÉrtSz.)
- farkasszóló* [farkas-szóló] (ill. ÉrtSz.; HBI. 63)
- farmacia* [fármácsia v. olaszosan: fármácsia] (ill. NyKk. 940)
- fasírt** [fasírt v. fasírt] mn és fn (ÉrtSz.)
- fát vág* [fát vág] (NyKk. 306)
- Fausztusz* [fausztsusz] (NyKk2. 304)
- fauteuil* [fotó] (fotel) (NyKk. 673)
- Fáy* [fáji] (NyKk. 595; NyKk2. 567, 1269)
- fázis* [fázis] (FR. 134)
- fazon* [fazon] (NyKk. 495, 942–3, 1184; NyKk2. 437)
- fazonmunka* [fazomunka v. fazonmunka] (ÉrtSz.)
- FBI* [efbái v. efbái] (NyKk2. 200)
- fedd be* [féd^d be, fed^d be v. (féd be, fed be)] (ill. AkH2. 63)
- fedd meg* [féd^d meg, fed^d meg v. (féd meg, fed meg)] (ill. AkH2. 62)
- fedelelesszárnnyú* [fedeles-szárnnyú v. (fedeles-szárnnyú)] mn és fn (ill. ÉrtSz.)
- Federico* [födöríkó v. olaszosan: federíko] (ill. NyKk. 940)
- fehértelen* [fehértetlen] mn (NyKk2. 1125)
- fejezte* [fejeszte] (ill. HNy. 478)
- fejlettség* [fejlétség v. fejlőcsőség] (ÉrtSz.)
- fejtsétek* [fejcsétek] (HE. 50)
- fejű* [fejű] (NyKk2. 1162)
- feküdjünk* [fekügyünk] (SzA. 56)
- Feld* [föld v. feld] (német név) (NyKk. 938)
- féldarab* [féldarab] (Nyr. 92 : 383)
- feledkezettek* [feletközzötök] (ill. HNy. 478)
- feledség* [feleccség] (ÉrtSz.)
- félegyenes* [félgyenes] (ÉrtSz.)
- felejtés* [felejdés] (HNy. 383)
- felelősség* [felelősség] (NyKk. 603)
- felfúj* [fölfúj, felfúj v. fölfúj, felfúj] mn és fn (ÉrtSz.)
- felindultság* [félindultság, felindultság v. félindulcság, felindulcság] (ÉrtSz.)
- Félikszel* [félikszel] (ill. AkH2. 216)
- feljár* [féljár v. feljár] (FR. 124)
- feljárat* [féljárat v. feljárat] (FA. 152)
- fejebb* [főbb v. fejebb] hsz (ÉrtSz.; ÉrtSz. fel⁽²⁾ I.; ÉrtSz. fenn I.; HNy. 69; NyKk. 609, ill. AkH2. 48; FM1. 76)
- féljen* [féjjen v. elemeit éreztetve: féljen] (ill. HB2. 117, 250)
- felkészültség* [félkészültség, felkészültség v. félkészültség, felkészültség] (ill. ÉrtSz.)
- fellah* [félhah v. fellah] (AkH2. 75)
- felől* [félől] nu (NyKk2. 1139)

- felőle* [felőle] hsz
 (HB2. 122)
felőled [felőled]
 (FA. 351)
felőlem [felőlem]
 (HNy. 78)
felszín [felszín v. felszín]
 (HNy. 48)
felszínes [felszínös, felszínes v. felszínös] mn
 (ill. ÉrtSz.)
féltjük [féltjük]
 (AkH. 77; AkH2. 58, ill. FM2. 354)
féltsétek [féltsétek]
 (ill. AkH. 91; AkH2. 77)
feltűnő [feltűnő v. feltűnő v. (feltűnő)] mn
 (NyKk. 630, ill. ÉrtSz.)
felületéről [felületéről v. felületéről]
 (NyKk. 1185)
Felvinczy [félvinci v. felvinci]
 (ill. NyKk2. 566)
fennhangon [fénhangon]
 (HNy. 74, 75; HÍ. 17, ill. HNy. 77; HB2. 115)
fennhatóság [fénhatóság]
 (HNy. 75)
fennhéjáz [fénhéjáz v. fénhéjáz]
 (ÉrtSz.)
fennhéjázó [fénhéjázó v. fénhéjázó] mn
 (ÉrtSz.; HNy. 75; HÍ. 17)
fennkölt [fénkölt v. fénkölt] mn
 (ÉrtSz.; HNy. 75; HÍ. 17)
fennmarad [fénmarad v. (fénmarad)]
 (ill. HNy. 75)
fennsík [fénsík]
 (HB1. 61; HNy. 74, 75; HÍ. 17, ill. HB1. 62; HB2. 115)
fennszóval [fén szóval] hsz
 (HNy. 75)
fenntart [féntart]
 (ÉrtSz.; HNy. 75)
fenntartó [féntartó] mn és fn
 (ÉrtSz.)
fenntartott ([féntartott] mn
 (HÍ. 17)
fenség [fénség v. fénseg] mn
 (AkH. 114)
fent [fént] hsz
 (AkH. 114; FA. 126–7)
fény [fény]
 (AkH2. 18)
- Fényesiéknél* [fényésiéknél]
 (ill. HNy. 484)
fényítés [fényítés]
 (FA. 164–5)
fénylők [fénylők v. fénylők]
 (ill. HB1. 62)
Ferdinand de Saussure [ferdinan dő szo-
 szúr v. franciásan: ferdinan dő szoszúr]
 (ill. NyKk2. 784)
Ferenczy [ferenci]
 (ill. NyKk2. 566)
férfi [férfi]
 (HNy. 66)
férfiégys [férfiégys] mn és fn
 (ÉrtSz.)
fergettyű [förgettyű v. (förgettyű)]
 (ill. NyKk2. 1127)
férj [férj]
 (ill. FA. 345)
férje [férje]
 (FA. 345)
férjhez [férzhöz]
 (ill. FA. 129; FR. 113)
férjvel [férjvel]
 (HNy. 74)
Fery [feri] (régies családnév)
 (NyKk2. 1269)
fesz [fész v. fész]
 (ill. AkH. 93; RK. 104–5)
fess [fess v. fész] (*fest* ige toldalékos alakja)
 (AkH. 93)
fesse [fesse v. fész] (*fest* ige toldalékos
 alakja)
 (HE. 50)
fessen [fész v. fész] (*fest* ige toldalékos
 alakja)
 (RK. 102)
Festetich [festetics v. fěstetics]
 (NyKk. 638)
Festetics [festetics v. fěstetics]
 (NyKk. 638)
Festetits [festetics v. fěstetics]
 (NyKk. 638)
fésű [fész v. fész]
 (ÉrtSz.)
fésül [fész]
 (NyKk2. 1139–40)
fésűs [fész v. fész] mn és fn
 (ÉrtSz.)

- Feszty* [feszti]
(NyKk. 639; NyKk2. 1270)
- feszültség* [feszültség v. feszüléség]
(ÉrtSz.)
- f-et¹* [effét] (*f¹* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *f¹*)
- f-et²* [effét] (*f²* fn tárgyragos alakja)
(ÉrtSz. *f²*)
- feudalizmus* [fődalizmus]
(FA. 318)
- Feyér* [fejér]
(NyKk2. 1269)
- fi* [fi v. fi] isz
(ÉrtSz. *fi²*)
- fia* [fi¹a v. fia] fn
(ill. Nyr. 92 : 388; NyKk. 314)
- fiai* [fi¹ai v. fiai]
(ill. FA. 318; NyKk2. 900)
- fiaié* [fi¹ai¹é v. fiai¹é]
(ill. FR. 109)
- fiait* [fi¹ait v. fiait]
(ill. FA. 123)
- Fiat* [fiat] (márkanév)
(NyKk2. 199)
- fiatal* [fi¹atal v. fiatal] mn és fn
(ill. NyKk. 314)
- fiatalabb* [fi¹atalabb v. fiatalabb]
(ill. NyKk. 1187)
- Fiat iustitia, pereat mundus* [fiat iusztficia
pereát mundusz]
(NyKk. 942)
- figura etymologica* [figura etimológika v.
figura etimológika v. latinosan: figura
etimológika]
(ill. NyKk. 641)
- figyelmeztethet* [figyelmesztethet]
(HNy. 527)
- fillér* [fillér]
(NyKk. 1186)
- filmharmónia* [filmharmónia]
(NyKk. 643, 949)
- filmharmonikus* [filmharmonikus] mn
(NyKk. 949, 1185; NyKk2. 919)
- filmkocka* [filmkocka]
(HB2. 121)
- filozófál* [filozófál]
(NyKk. 644)
- filozófia* [filozófia v. filozófi¹a]
(ill. HE. 96)
- filozofikus* [filozofikus] mn
(NyKk. 644)
- Finály* [fináli]
(NyKk. 644; NyKk2. 567, 1270)
- finom* [finom v. érzelmi hatásra: finom]
mn és fn
(ill. HÍ. 10, 11; HB2. 205; NyKk. 496)
- finomság* [finomság]
(HÍ. 10)
- finnyás* [finnyás] mn
(HÍ. 10)
- fiszek* [fiszék v. físzék] (*fisz* fn toldalékos
alakja)
(ÉrtSz. *fisz*)
- fiú* [fi¹ú v. fiú]
(ill. Nyr. 92 : 388; SA. 30; HBl. 61; HNy.
58; HB2. 114, 250; NyKk. 314, 667;
FM1. 79; FM2. 349)
- fiúé* [fi¹úé v. fiúé]
(ill. HNy. 484)
- fix* [fiksz] mn és fn (biz)
(HE. 96, 101; AkH2. 204)
- fixer* [fikszé] (francia szó)
(NyKk. 694)
- fixieren* [fikszíren] (német szó)
(NyKk. 694)
- fixszé* [fiksz^{szé} v. fikszé]
(ill. HE. 101; AkH2. 216)
- fixszel* [fiksz^{szel} v. fikszel]
(ill. HE. 101; AkH2. 216)
- fizet* [fizet]
(AkH. 40; AkH2. 20)
- fizetség* [fizecesség]
(ÉrtSz.)
- f-je¹* [efje] (*f¹* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *f¹*)
- f-je²* [efje] (*f²* fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *f²*)
- flanel* [flanél v. flanel]
(ill. ÉrtSz. *flanell*; NyKk. 647 *flanell*)
- flanelek* [flanélek, flanelék v. flanellék]
(*flanel* fn toldalékos alakja)
(ill. ÉrtSz. *flanell*)
- Flotow* [flótó v. flótó]
(NyKk. 903)
- foetus* [főtusz v. fétusz]
(NyKk. 938)
- fogadd* [fogadd]
(NyKk. 450)

- fogadjisten* [fogaggyisten] fn
 (ÉrtSz.; HB2. 126)
fogadjuk [fogaggyuk]
 (HNy. 73, ill. 77)
fogadsz [fogacc v. fogatsz]
 (HB2. 119)
fogadták [fogatták]
 (HB2. 250)
fogantyú [foganytyú]
 (ill. AkH. 46; HB2. 122)
foggyökér [fog-gyökér]
 (ÉrtSz.)
foghang [fokhang]
 (RK. 46)
foghat [fokhat]
 (FA. 137; FM2. 351)
fogkő [fokkő]
 (SA. 32)
foglalkozásszerű [foglalkozás-szerű, foglal-
 kozás-szerű v. (foglalkozásszerű, foglal-
 kozásszerű)] mn
 (ill. ÉrtSz.)
foglya [fogja]
 (FA. 120)
fogóddzik [fogóddzik]
 (FA. 145)
fogódkodhatsz [fogóckothacc]
 (ill. HNy. 478)
fogódkodik [fogóckodik]
 (FA. 137; FR. 119, 127)
fogódkodtak [fogóckottak]
 (HB1. 68)
fogódtak [fogóctak]
 (HNy. 559)
fogoly [fogy]
 (AkH2. 89)
fogta [fokta]
 (FM2. 351)
fogtok [foktok]
 (RK. 47)
fogyjon [foggyon]
 (FA. 130, 144; HB1. 68; HNy. 69, 557;
 FR. 114, 144; FM2. 352)
Folly [folli]
 (NyKk2. 1270)
foltól [foltól]
 (HNy. 74)
folyja [fojja]
 (ill. AkH. 75)
- folyjanak* [fojjanak]
 (ill. AkH. 75)
folyjék [fojjék]
 (ill. FM2. 323)
folyjon [fojjon]
 (RK. 101, ill. FM2. 323)
fon [fon]
 (FA. 126—7)
fonállal [fonállal]
 (RK. 48—9)
fonematikus [fonēmatikus] mn és fn
 (NyKk2. 534)
fonja [fonnya]
 (SzA. 66, ill. FA. 140)
fonjad [fonnyad]
 (ill. HNy. 480)
fonják [fonnyák]
 (FM2. 354)
fonjátok [fonnyátok]
 (AkH. 77; AkH2. 58)
fonjon [fonnyon]
 (FM2. 354)
*football** [fodbal] (futball)
 (ill. NyKk. 701)
fordítsd [fordízd]
 (FA. 150)
fordítsunk [fordícsunk]
 (FM2. 310)
fordul [fordul]
 (Nyr. 89 : 192)
formáns [formáns] fn
 (NyKk. 943)
forradalom [forradalom]
 (Nyr. 89 : 193; HNy. 78; NyKk. 672,
 1186)
forrás [forrás]
 (NyKk. 672)
forrásból [forrázból]
 (ill. NyKk. 1186)
forró [forró] mn
 (Mnny. 34; NyKk. 672, 1186)
fortissimo [fortisszimó] hsz és fn
 (ÉrtSz.; ÉKsz.; Mnny. 37)
Fortissimo [fortisszimó] (Babits-vers !)
 (NyKk. 941)
fotel [fotél v. fotel]
 (FA. 167; FR. 135)
foyer [foajé v. franciásan: foájé v. fuájé]
 (ill. NyKk. 673)

- főjön* [főjön]
(HÍ. 17; HB2. 123, ill. RK. 103; NyKk2. 1067)
- főljazza* [főljaza]
(ill. HNy. 546)
- föld* [föld]
(NyKk2. 13)
- Föld* [föld]
(NyKk. 365)
- földi* [földi] mn és fn
(NyKk. 1186)
- földjei* [fölgyei]
(HE. 36)
- földjük* [fölgyük]
(HB2. 115)
- földműves-szövetkezet* [földműves-szövetkezet v. (földművesszövetkezet)]
(ill. ÉrtSz. földművesszövetkezet)
- földön* [földön]
(NyKk2. 326)
- földtlen* [fölt'an]
(Nyr. 92 : 388; NyKk. 313, 667)
- följebb* [föjjebb] hsz
(ÉrtSz. *feljebb*; Nyr. 92 : 386; HB1. 117; HNy. 77; NyKk. 311, 609; FM2. 352, ill. AkH2. 48)
- följelentés* [följelentés v. följelentés]
(FA. 152)
- följött* [följött]
(Nyr. 89 : 195)
- fölkéredztek* [fölkéreckétték]
(ill. HNy. 477)
- fölmegy* [fölmegy]
(AkH. 23)
- fölül* [fölül] hsz, ik és nu
(NyKk2. 1139)
- főnix* [főniksz]
(NyKk2. 1267)
- fönt* [fönt] hsz és ik
(AkH. 114)
- FŐSPED* [főspéd v. fősped]
(NyKk2. 199)
- főzték* [főszték]
(FM2. 351)
- főzte* [fősztye] fn
(ÉrtSz.)
- français* [fransze]
(NyKk. 937)
- Francesco Petrarca* [francsészko Petrarka v. olaszosan: francsészko petrarká]
(ill. NyKk2. 509–10)
- François* [franszoá v. franciásan: fra~szoá v. fra~szuá]
(ill. NyKk. 937)
- Françoise* [franszoáz v. franciásan: fra~szoáz v. fra~szuáz]
(ill. HE. 98; NyKk. 694; AkH2. 214)
- frank* [frank] fn és mn
(NyKk. 695, ill. FR. 135; NyKk. 933)
- freccsen* [frēcscen]
(NyKk. 699)
- Freiburg* [frejburg v. németesen: frájburg]
(NyKk. 128)
- frissen* [frissen]
(RK. 241)
- frissesség* [frissesség]
(ill. HB2. 122 *frissesség*)
- friss kenyér* [fris^s kenyér v. fris kenyér]
(ill. HNy. 326)
- friss szemet* [fris^s szemet v. fris szemet]
(ill. HB2. 84)
- frizsider** [frizsider v. frizsidér]
(ill. NyKk. 699)
- frontálisan* [frontálisan]
(AkH2. 211)
- FTC* [eftécó]
(BG. 50; Mmny. 15; NyKk. 104)
- fuga* [fuga v. (fúga)] fn (Műsz)
(ill. ÉrtSz.)
- fuj* [fuj v. érzelmi hatásra: fúj] isz
(NyKk2. 510, ill. ÉrtSz.)
- fúj* [fúj] ige
(FA. 335)
- fújj* [fújj]
(SzA. 37)
- fújódik* [fújódik v. fujódik]
(ÉrtSz.)
- fújtat* [fújtat v. fujtat]
(ÉrtSz.)
- fújtató* [fújtató v. fujtató] mn és fn
(ÉrtSz.)
- füljön* [fújjon v. elemeit éreztetve: füljon]
(ill. HNy. 480)
- fullánk* [fullánk]
(NyKk. 700)
- fúrat* [fúrat v. furat] ige
(ÉrtSz.)
- furcsálljuk* [furusálljuk v. elemeit éreztetve:

- furosaljuk]
 (ill. NyKk2. 61)
furfangos [furfangos] mn
 (HÍ. 11; HB2. 206)
furulyája [furuája]
 (NyKk2. 71)
furulyáját [furuáját]
 (ill. FA. 335)
fusson [fusson]
 (AkH. 92)
fut [fut]
 (AkH. 40; AkH2. 20)
futball [fudbal]
 (ÉrtSz.; NyKk. 701, ill. FA. 167; AkH2. 203)
futballista [fudbalista]
 (ÉrtSz.)
futballoz [fudbaloz v. (fudballoz)]
 (ill. ÉrtSz. *futballozik*)
futballozik [fudbalozik v. (fudballozik)]
 (ill. ÉrtSz.)
futhatsz [futhace]
 (HB2. 119)
futsz [fuce]
 (RK. 54, 106; SA. 30; SzA. 117; HB2. 119)
futtat [futtat]
 (AkH. 26)
fúvat [fúvat v. fuvat]
 (ÉrtSz.)
fúvó [fúvó v. fuvó] mn és fn
 (ÉrtSz.)
fúvós [fúvós v. fuvós] mn és fn
 (ÉrtSz.)
fű [fű] fn
 (NyKk. 1185)
függvény [fügvény]
 (HÍ. 17)
fülledtté [fülletté]
 (HNy. 549)
fűrész [fűrész v. fűrész]
 (ÉrtSz.)
fűrészél [fűrészél v. fűrészél]
 (ÉrtSz.)
fűrészelt [fűrészölt v. fűrészölt] mn
 (ÉrtSz.)
fűrészés [fűrészés v. fűrészés] mn
 (ÉrtSz.)
fűrj [fűrj]
- (HÍ. 11; HB2. 206; NyKk. 705, ill. FA. 345)
fűrjmadár [fűrjmadár]
 (ill. FA. 345)
fűrjmadárka [fűrjmadárka]
 (ill. FA. 345)
fűrjmadárkát [fűrjmadárkát]
 (ill. FA. 345)
fűrkész [fűrkész]
 (HB2. 206)
fűröszd [fűrözd]
 (ill. AkH. 93)
fűrösszéték [fűrösszéték]
 (AkH. 93; HE. 50)
fűrtye [fűrtye]
 (HNy. 74)
füst [füst]
 (AkH. 40; AkH2. 20)
fűtés [fűtés]
 (NyKk. 705)
fűts [fűces]
 (ill. AkH. 91; HNy. 74; AkH2. 77; FM2. 355)
fűtsd [fűdzsd]
 (FA. 159)
fűtsön [fűccsön]
 (HE. 50)
fűstté [fűstté v. fűstté]
 (ill. AkH2. 83)
fűtyből [fűgyből]
 (ill. FR. 119)
fűtytel [fűtytel]
 (ill. AkH. 109)
fűtygyakorlat [fűgygyakorlat]
 (FA. 138; FR. 121)
fűtygyőztes [fűgygyőztes]
 (ill. FR. 121)
fűze [fűze v. (fűze)] (*fűz*² fn toldalékos alakja)
 (ill. ÉrtSz. *fűz*²)
fűzeink [fűzeink v. (fűzeink)]
 (NyKk. 705)
fűzek [fűzek v. (fűzek)]
 (NyKk. 705)
fűzér [fűzér]
 (HB2. 206)
fűzes [fűzes v. (fűzes)] mn és fn
 (ill. ÉrtSz.)
fűzet [fűzet v. (fűzet)] (*fűz*² fn tárgyragos alakja)

- (NyKk. 705, ill. ÉrtSz. fűz²)
fűzike [fűzike] fn
 (HB2. 206)
fűzött könyvhöz [fűzöt^t könyfhöz v. fűzöt
 könyfhöz]
 (ill. HNy. 541–2)
 $\frac{1}{2}$ [fél v. ëtyketted]
 (NyKk2. 759)
- g*¹ [gé] fn (Nyelvt)
 (ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331)
*g*² [gé] fn (Zene)
 (ÉrtSz.; ÉKsz.)
- Gaal* [gál]
 (AkH. 7; RNy. 177; HE. 10; NyKk. 706;
 AkH2. 12; NyKk2. 566)
Gaal [gál]
 (RK. 25; NyKk. 706; NyKk2. 566)
Gabin [gáben v. franciásan: gábe~]
 (ill. NyKk. 936)
Gabriella [gabriella]
 (NyKk. 1184–5)
*Gaby** [gabi] (magyar névként: Gabi!)
 (ill. NyKk2. 1269–70)
galambból [galamból]
 (AkH. 80)
galambpár [galampár v. (galampár)]
 (ill. FA. 139; RNy. 135)
galambszívű [galampszívű v. galampszívű]
 mn
 (ill. ÉrtSz.)
Galsworthy [galzvörði]
 (NyKk. 706)
gallyak [gajjak]
 (RK. 40–1)
gallyal [gajjal]
 (ill. AkH2. 83)
Ganz [ganc v. németesen: gänc]
 (NyKk. 707)
Ganzcal [gancal]
 (ill. NyKk2. 1187)
Garaguly [garaguj]
 (NyKk2. 1270)
Garai [garai v. gara'i]
 (ill. HNy. 484)
Garaudy [gáródi]
 (NyKk. 936)
garázs [garázs]
 (FR. 134; HE. 96)
garázkijárat [garáskijárat]
- (FR. 119)
garázssor [garássor]
 (FA. 138; FR. 121)
garázsszerű [garás-szerű] mn
 (ill. FA. 133)
garázsszaj [garázs-zaj]
 (ill. FA. 133)
*garszon** [garszon] (*garzon*)
 (NyKk. 1184, ill. 708)
garzon [garzon]
 (NyKk. 708, 1184)
-gat [gat] (toldalék)
 (HE. 12)
gátja [gáttya]
 (FR. 122)
Gaulois [goloá]
 (NyKk. 935)
Gawain [angolul: gávéjn v. németül: gá-
 vejn]
 (ill. NyKk. 903)
gázból [gázból]
 (NyKk. 1185)
gázcsap [gászcscap]
 (ill. HB2. 117)
gazdaasszony [gazdaasszony]
 (HNy. 59, ill. FA. 124; Nyr. 92 : 388;
 NyKk. 314, 709)
gazdag hely [gazdak hej]
 (FR. 118)
gazdasszony [gazdasszony]
 (FA. 124; Nyr. 92 : 388; NyKk. 314, 709)
gazdauram [gazdauram]
 (ill. FA. 124; Nyr. 92 : 388; NyKk. 314,
 709)
gazduram [gazduram]
 (FA. 124; Nyr. 92 : 388; NyKk. 314, 709)
gazember [gazembër]
 (Nyr. 89 : 193)
gázság [gasság]
 (ÉrtSz.; FA. 133; FR. 115, 117)
gázsütő [gász-sütő v. gássütő]
 (ill. HÍ. 138)
gaz zsarnok [gaz zsarnok v. gázs zsarnok]
 (ill. FA. 133; FR. 115)
gejzir [gejzír v. gejzir]
 (ÉrtSz.; NyKk. 259)
gemkapocs [gëmkapocs v. gemkapocs]
 (NyKk. 710)
géből [gëmből]
 (ill. HB2. 117)

- Genève* [zsőnev]
(NyKk. 909)
- genie** [zsēni v. zseni] (zseni)
(NyKk2. 1288)
- genie-t* [zsēnit v. zsenit]
(NyKk2. 1288)
- Genova* [dzsenova v. olaszosan: dzsēnova]
(ill. NyKk. 939, 940)
- gentleman* [dzsēntlmēn, dzsēntlmen v. dzsēntlmēn, dzsēntlmen]
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 711)
- genus* [gēnusz] fn
(ÉrtSz.; ÉKsz.)
- Georch* [gőrcs]
(AkH2. 87)
- Georges Dandin* [zszorzs danden v. franciá-
san: zszorzs da~de~]
(ill. NyKk. 424, 668)
- géppel* [géppel]
(RK. 48–9)
- Géraldy* [zséráldi v. zséráldi]
(NyKk. 936)
- Gerbeaud-szelet* [zserbó v. zsərbó]
(NyKk2. 787)
- Gergely* [gergē] v. gērgēj]
(AkH2. 89)
- gerilla* [gērilla v. gerilla]
(NyKk. 712)
- gerinccsatorna* [gērinc-csatorna v. gerinc-
-csatorna]
(ÉrtSz.; Hf. 138)
- gerinccserép* [gērinc-cserép v. gerinc-cserép]
(ÉrtSz.; Hf. 138)
- gerinchúr* [gērinc-húr v. gerinc-húr]
(ÉrtSz.)
- gésa* [gésa]
(AkH2. 205)
- Gestapo* [gēstapó v. németesen: gesztápó]
(NyKk2. 199)
- geszek* [gēsžek v. gēssžek] (*gesz* fn tolda-
lékos alakja)
(ÉrtSz. *gesz*)
- get* [get] (toldalék)
(HE. 12)
- ghibellin* [gibellin] fn
(ÉKsz.)
- Ghüllány* [gilányi]
(NyKk2. 1270)
- Ghyczy* [gici]
(NyKk2. 1269)
- Ghymes* [gimēs]
(NyKk2. 1269)
- Giacomo Puccini* [dzsákomo puccsini v.
olaszosan: dzsákómo puccsini]
(ill. FR. 137; HE. 98; NyKk2. 544)
- gibic* [gibic v. gībic] fn
(ÉrtSz.; ÉrtSz. *kibic*)
- gibicel* [gibicel v. gībicēl]
(ÉrtSz. *kibicel*)
- Gieseking* [gīzeking]
(NyKk. 939)
- gigász* [gigász v. (gīgász)] fn
(ill. ÉrtSz.)
- gigászi* [gigászi v. (gīgászi)] mn
(ill. ÉrtSz.; HB2. 205)
- Gilda* [gilda] (magyar névként)
(NyKk2. 304)
- Gilyén* [gijén]
(NyKk2. 1270)
- Gina*¹ [gina] (magyar névként)
(NyKk. 716; NyKk2. 304)
- Gina*² [dzsína] (olasz névként)
(NyKk. 716)
- Gina Lollobrigida* [dzsína lollobridzsida]
(NyKk. 716)
- Giotta* [dzsottó]
(NyKk. 951)
- Giottóé* [dzsottóé]
(NyKk. 951)
- gipszszel* [gipszszel v. gipszel]
(ill. HNy. 75; HB2. 121)
- girál* [girál v. gírál] ts ige (rég)
(ÉrtSz.)
- girondista* [zsiromdista] fn és mn
(ÉrtSz.; ÉKsz.)
- giszek* [gisžek v. gissžek] (*gis* fn toldalékos
alakja)
(ÉrtSz. *gisz*)
- Giuseppe Garibaldi* [dzsuzzeppē gāribaldi v.
olaszosan: dzsuzzeppē gāribaldi]
(ill. FR. 137)
- Glasgow-ban* [glāzgóban]
(HE. 102)
- gleichni* [glejhni] fn
(NyKk. 717)
- gleichschaktol* [glejhsaltol]
(ÉKsz.)
- Glück* [glükk v. glük]
(NyKk. 939)

- gobelin* [goblen v. franciásan: goblēn]
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; FR. 135)
- Goethe* [göte v. götē]
(NyKk. 951, ill. HE. 98)
- goethei* [götei v. götői] mn
(HE. 101)
- Goethenek** [götenek v. götēnek] (Goethé-
nek)
(NyKk. 718)
- Goethének* [götének]
(NyKk. 951)
- Goethét* [götét]
(HE. 101; NyKk. 718)
- Goethétől* [götétől]
(ill. AkH. 288)
- Goethevel** [götevel v. götēvel] (Goethével)
(NyKk. 718)
- Goldoni* [goldóni v. olaszosan: goldóni]
(ill. NyKk. 939–40)
- gólja* [gólja]
(Nyr. 89 : 194; FA. 152; Nyr. 92 : 386;
HNy. 69; FR. 117; NyKk. 311; FM1. 76;
FM2. 352)
- góljuk* [góljuk]
(RNy. 134)
- gólya* [gója]
(FA. 169)
- gólyák* [góják]
(RK. 40–1)
- gombból* [gomból]
(HNy. 74)
- gondal* [gondal]
(AkH. 108; HNy. 74, ill. 77)
- gondja* [gonygya v. gongya]
(ill. FA. 150; Nyr. 92: 388; MA. 22; NyKk.
313)
- gondnok* [gon,dnok]
(ill. FA. 151)
- gondolatokból* [gondolatogból]
(HNy. 531)
- gondolnunk* [gondolnuṅk]
(ill. HNy. 528)
- gonosszág* [gonosz-ság v. gonosság]
(ÉrtSz., ill. FR. 115; SzA. 45)
- gótika* [gótika]
(NyKk. 256)
- gótikus* [gótikus] mn
(NyKk. 933)
- gouache* [guás] fn (Műv)
(ÉKsz.)
- Gounod* [gunó v. franciásan: gunó]
(NyKk. 720)
- Goya* [gojá]
(NyKk. 941)
- göboly* [göböj]
(HÍ. 11; HB2. 206; NyKk. 720)
- gömbből* [gömből]
(HNy. 74)
- görög tűz* [görök tűz]
(FR. 118)
- gőzsíp* [gősz-síp v. gőssíp]
(ÉrtSz., ill. HÍ. 138)
- gramofon* [gramofon]
(NyKk2. 430)
- Granada* [gránadá v. spanyolosan: grá-
nádá]
(ill. NyKk. 941)
- grapefruit* [grépfrút]
(FR. 135; NyKk. 725)
- Greenwichcsel* [griniccse]
(HE. 101; NyKk. 725, ill. AkH. 284;
NyKk. 950; AkH2. 216; NyKk2. 1187)
- greenwichi* [grinicsi] mn
(HE. 100)
- groteszk* [grotész v. groteszk] mn és fn
(NyKk. 726)
- Guadalquivir* [gvadalkivir]
(NyKk2. 550)
- Guidó* [guidó v. gujdó] (magyar névként)
(NyKk. 726)
- Guido Reni* [gvido réni]
(NyKk. 726)
- Guillén* [giljen v. spanyolosan: giljen]
(ill. NyKk. 941)
- guillotine* [gijotin]
(ÉrtSz.; ÉKsz.; HE. 102; NyKk. 726)
- guillotine-nal* [gijotinnal]
(HE. 102; NyKk2. 1187, ill. AkH. 2. 217)
- guillotine-t* [gijotint]
(HE. 102)
- gumi* [gumi]
(NyKk. 379, 1187; NyKk2. 545)
- gúnár* [gúnár v. gunár]
(ÉrtSz.)
- gúnnya* [gúnnya]
(HNy. 69, 558)
- gunnyaszt* [gunnyaszt]
(HB2. 206)
- gunyoros* [gunyoros v. (gúnyoros)] mn
(ill. ÉrtSz.; HB2. 206)

Gutenberg [gütemberg v. németesen: gútn-bérg]

(ill. NyKk. 728)

gutorföldi lakos [gutorföldi]

(R.K. 184—5)

Guttuso [guttúzó v. olaszosan: guttúzo]

(ill. NyKk. 939)

Guyon [gujon v. (gujjon)] (a magyar szabadságharc tábornoka)

(NyKk. 728)

gügyü [gügyü v. gűgyű] fn (táj)

(ill. ÉrtSz. *gügyü*?)

gürcöl [gürcöl]

(HB2. 206)

gy

1. [gyé] fn (hang neve)

(NyKk. 331, 729, ill. ÉrtSz.; ÉKsz.)

2. [gyé v. géipszilon] fn (betű neve)

(NyKk. 729, ill. ÉrtSz.; ÉKsz.)

gyalázatosb [gyalázatozsb]

(ill. HNy. 477)

gyalu [gyalu v. (gyalú)]

(ill. ÉrtSz.)

gyalus [gyalus v. (gyalús)] mn

(ill. ÉrtSz.)

gyanú [gyanú v. gyanu]

(ÉrtSz.)

gyanús [gyanús v. gyanus] mn és fn

(ÉrtSz.)

gyanúsít [gyanúsít v. gyanusít]

(ÉrtSz.)

gyanúsítás [gyanúsítás v. gyanusítás]

(ill. FA. 164—5)

gyanúsított [gyanúsított v. gyanusított] mn

és fn

(ÉrtSz.)

gyanútlan [gyanútlan v. gyanutlan] mn és

hsz

(ÉrtSz.)

gyapjú [gyapjú v. gyapju]

(ÉrtSz.)

gyászdal [gyázdal]

(FM1. 75)

gyaur [gyaur] fn és mn

(NyKk. 258, ill. 731)

gyengédség [gyengétség v. gyengéccség]

(ÉrtSz.)

gyepű [gyepű v. gyepü]

(ÉrtSz.)

gyepűelve [gyepűelve v. gyepűelve] fn

(ÉrtSz.)

gyerek volt [gyerék volt]

(Nyr. 92 : 385; NyKk. 310)

gyes [gyes] (gyermekgondozási segély)

(AkH2. 276)

gyí [gyí v. gyi] msz

(ÉrtSz.; NyKk. 733)

gyorsan [gyorsan]

(NyKk2. 326)

gyorsszámoló [gyors-számoló]

(ill. ÉrtSz.)

gyorsszervíz [gyors-szervíz v. gyors-szervíz]

v. gyors-szervíz]

(ill. HÍ. 138)

gyöngy [gyöngy] fn és mn

(HNy. 67; HB2. 250)

gyönggyel [gyönggyel]

(ill. AkH2. 83)

Györggyel [györggyel]

(HNy. 74)

gyp. [gyépé] (gyógypedagógia)

(FM1. 204)

GYSEV [gyesev]

(NyKk2. 199)

gyújt [gyújt v. gyujt]

(ÉrtSz.; NyKk. 736, ill. R.K. 31)

gyűjtalék [gyűjtalék v. gyujtalék]

(ÉrtSz.)

gyűjtás [gyűjtás v. gyujtás]

(ÉrtSz.)

gyűjtő [gyűjtő v. gyujtó] mn és fn

(ÉrtSz.)

gyűjtogat [gyűjtogat v. gyujtogat]

(ÉrtSz.)

gyűjtogató [gyűjtogató v. gyujtogató] mn

és fn

(ÉrtSz.)

gyűjtős [gyűjtős v. gyujtós]

(ÉrtSz.)

Gyulai [gyulai v. gyula:]

(ill. NyKk2. 1269)

gyurma [gyurma]

(HB2. 206)

gyű [gyű v. gyü] msz (nép)

(ÉrtSz.; ÉrtSz. *gyí*)

gyűjt [gyűjt v. gyujt]

(ÉrtSz.; NyKk. 736, ill. R.K. 31)

gyűjtemény [gyűjtemény v. gyüjtemény]
(ÉrtSz.)

gyűjteményes [gyűjteményes v. gyüjtemé-
nyés] mn

(ÉrtSz.)

gyűjtés [gyűjtés v. gyüjtés]

(ÉrtSz.)

gyűjtő [gyűjtő v. gyüjtő] mn és fn

(ÉrtSz.)

gyűjtőget [gyűjtőget v. gyüjtőget]

(ÉrtSz.)

gyűjts [gyűjcs v. gyüjcs]

(ill. FM2. 355)

gyűlik [gyűlik]

(HNY. 65, 78; HÍ. 17; HB2. 122)

gyümölcsszedés [gyümölcs-szédés]

(ÉrtSz.)

gyümölcsszedő [gyümölcs-szédő] mn és fn

(ÉrtSz.)

gyümölcsszörp [gyümölcs-szörp]

(ÉrtSz.)

gyürkőzik [gyürkőzik]

(HÍ. 11; HB2. 206)

Fekete László

Erdély a helynevek tükrében*

A történelmi Erdély területi kiterjeszkedését maga a név világítja meg. Az *Erdély* név ugyanis a magyar *erdő* főnév és a régi *elü ~ elv* 'valamin túl fekvő rész' összetétele. (Vö. *Havasalföld < Havaselve.*) Az elnevezés a Kárpát-medence közepét elfoglaló Alföld felől értendő, és az Alföldet az Erdélyi-medencétől elválasztó bihari hegyekkel kapcsolatos, amelyek a Kárpát-medencét egy „erdőn inneni” és egy „erdőn túli” részre tagolják. Az *Erdély* névben tehát ugyanaz a központi magyar tájszemlélet érvényesül, mint a *Tiszaninnen, Tiszántúl, Dunántúl* tájnevekben. A hazai latin *Transsylvania* a magyar *Erdély* mintájára, tükörfordítással keletkezett. A román népnyelvi *Ardeal* 'Erdély' a magyarból, a hivatalos használatú román *Transilvania* pedig a hazai latinból származik. A német *Siebenbürgen* 'Erdély' tkp. értelme 'Hétvárország'. A XI. századi Erdély hét ispáni várával függ össze. Ezek a következők: Dés, Doboka, Kolozsvár, Torda, Küküllő, Gyulafehérvár és Hunyadvár.

A trianoni békeszerződés után a köznyelvi szóhasználatban *Erdély* neve kiterjedt a történelmi Magyarországtól Romániához átkerült egész területre, tehát a Bánság északi és keleti részére, az Alföld keleti szegélyére és a Partiumra is. — A *Bánság* név a korábbi Temesi Bánságra emlékeztet. E bánság úgy keletkezett, hogy az 1718. évi pozsareváci béke során a török uralom alól felszabadult Temes, Torontál és Krassó-Szörény megyéket III. Károly nem csatolta vissza Magyarországhoz, hanem mint Temesi Bánságot a bécsi kormánytól függő katonai igazgatás alá rendelte. A bánsági határőrvidék polgárosítását, Magyarországhoz való visszacsatolását csupán az 1860. évi októberi diploma rendelte el. — Az egykori Záránd, Közép-Szolnok és Kraszna vármegyét, valamint a Kővár-vidéket magában foglaló *Partium* neve az erdélyi fejedelmek címeiként használatos latin „partium regni Hungariae dominus” [= a Magyar Királyság részeinek ura] formulából vált ki. Azzal van kapcsolatban, hogy a szóban forgó területek a XVI–XVII. század folyamán Erdélyhez való csatolás nélkül az erdélyi fejedelmek birtokába jutottak. A Partiumot végleg 1876-ban szüntették meg azzal, hogy Záránd megyét Hunyad és Arad, Közép-Szolnok és Kraszna megyét Szilágy, Kővár-vidéket pedig részben Szolnok-Doboka, részben Szatmár megyéhez csatolták.

A tágan értelmezett Erdély vízneveinek legrégibb rétegét a nagy folyók nevei alkotják: *Tisza, Szamos, Körös, Maros, Ompoly, Olt, Temes, Duna*. Mindezek a folyónevek ősiiek, és még a római kor előtti időből származnak. A római uralmat csak ezek a folyónevek élték túl, a település- és egyéb nevek pedig feledésbe merültek. A folyóneveknek e legrégibb rétege szláv közvetítéssel jutott a magyarba, onnan pedig az erdélyi szászba és a románba. Egy-két román víznév származhatott a szlávból is. Az erdélyi magyar víznevek következő kronológiai rétege a szlávból való: *Kraszna, Ilosva, Beszterce*,

* A Hollandiai Mikes Kelemen Kör felkérésére előadásként elhangzott 1991. november 17-én Vianenben.

Lekence, Torockó, Túr, Cserna, Kovászna stb. Számos erdélyi víznév keletkezett a magyarban: *Aranyos, Ér, Nyárád, Szilágy, Fejér-Nyikó, Fekete-ügy, Sebes, Sajó, Lápos, Fenes, Berettyó, Pece* stb. Egy török (*Küküllő*) és egy német (*Vidombák*) eredetű néven kívül aránylag sok az ismeretlen, még biztosan nem elemezhető víznév (*Iza, Mára, Miszt, Barca* stb.). A nagyobb víznevek között — talán az egy *Zsül* kivételével — nincs egyetlen egy sem, amelyet a magyarság a románból, román közvetítéssel vett volna át. Ennek a ténynek az ad rendkívüli településtörténeti fontosságot, hogy vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi települőnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejtethők.

A folyóneveknél kevésbé szívósak az emberi települések nevei. Például azt követően, hogy a III. században a római légiók kiűrtették Dáciát, az értékes arany- és sóbányákkal rendelkező provinciára rázúdult a népvándorlás vihara, városai elpusztultak, s nevük is feledésbe merült. Számos római kori város helyén új város épült új névvel: *Napoca* helyén *Kolozsvár*, *Apulum* helyén *Gyulafehérvár*, *Potaissa* helyén *Torda*, *Porolissum* helyén a szláv nevű *Mojgrád*, *Sarmizegetusa* helyén *Várhely*, illetőleg *Bertonia* stb.

A magyar honfoglaláskor Erdélyben talált, ott szórványosan lakó szlávság nyelvileg nem volt egységes. Hunyadban egy-két nyom bolgárookra mutat, míg Krassó-Szörényben a szlávság inkább szerb jellegű lehetett. Az eredeti, honfoglaláskori szlávokon kívül későbbi szláv jövevények is megtelepültek Erdélyben. Telepeik azonban mindenkor csak szigeteket alkottak a magyar, szász vagy román lakosság tengerében. Szláv eredetűek a következő erdélyi településneveink: *Szilágypercse*n, *Alsócsernáton*, *Völcsök*, *Zalatna*, *Dombró*, *Mojgrád*, *Brázova*, *Lippa*, *Nagypéleske*, *Semesnye*, *Zálka*, *Zágra*, *Varsolc*, *Gérce*, *Kálna*, *Magyarvalkó*, *Völcs*, *Szilágykirva*, *Máriaradna*, *Orsova*, *Magyargorbó*, *Szomordok*, *Vicsa*, *Zsuppa*, *Lapusnyak*, *Mezőriucs*, *Dálnok*, *Esztelnek*, *Peselnék* (1905-ben *Kézdikővár-ra* szépítették a „tisztességtelennek tetsző” nevet), *Bertény*, *Bázna*, *Szamosberence*, *Esztró*, *Telcs*, *Zágón* (vö. bolgár *zagón* 'mintegy két magyar hold nagyságú földmérték'; etimológiailag azonos vele a Tisza menti, Csappal átellenben fekvő *Záhony*, csak hogy annak névadói olyan északi szlávok voltak, akiknek nyelvében *g > h* változás ment végbe.)

A magyarság, mint elsősorban nagyállattenyésztő nép, azokat az erdélyi területeket szállta meg, amelyek ősi foglalkozásának folytatását lehetővé tették, tehát állatok legeltetésére alkalmasak voltak. Mindenekelőtt birtokba vette a füves pusztamezőket (pl. *Mezőség*), de megszállta a legeltetésre alkalmas, dús aljnövényzetű ritkább tölgyerdők területét is. Biztonsági okokból megszállta a szorosok bejáratát, a folyóvölgyeket, a hágók környékét is. De a legeltetésre nem alkalmas bükk- és fenyőerdők területét általában kikerülte és megszállatlanul hagyta.

A honfoglaló magyarság nyomán tömegesen jelentek meg Erdélyben a magyar helységnevek. Jellegzetesebb típusai a következők: Ómagyar törzsnévből alakult helységnevek: *Mezőkeszű*, *Szamosjenő*, *Köröstarján*, *Alkér* ~ *Felkér*, *Feketegyarmat*. — Pusztá (azaz bármiféle toldalék nélküli) személynévből alakult helységnevek: *Diósad*, *Éradony*, *Ákos*, *Arad*, *Doboka*, *Erked*, *Nagyenyed*, *Bánffyhunyd*, *Vajdahunyd*, *Mikes*, *Kapjon*, *Naszód*, *Szódemeter*, *Pankota*, *Alparét*, *Margitta*, *Dés*. — Személynévből birtoklást jelölő -i képzővel alakult helységnevek: *Kisősi*, *Lázári*, *Hegyközpályi*, *Mezőpetri*, *Biharsályi*, *Paptamási*. — Népnévből képző nélkül vagy -i képzővel alakult helységnév: *Marosnémeti*, *Páncélcseh*, *Sepsibesenyő*, *Szilágycseh*, *Krasznahorvát*, *Tóti*, *Feketetót*. (Nincs azonban egyetlen **Oláh*, **Oláhi* sem. Ez arra mutat, hogy a XI–XII. században, amikor ez a helységnévtípus a magyarban eleven volt, a magyarság szomszédságában román telep nem keletkezett.) — Népnév + -falú ~ -falva, -telek ~ -telke típusú összetett helységnevek: *Marosoroszfalu*, *Görgényoroszfalu*, *Cséhtelek*, *Csehtelke*, *Hegykőztóttelek*, *Oláhtelek* (1283-ban felbukkanó,

később elenyészett falu Bihar megyében). — Személynév + *-falva*, *-földre*, *-telke* stb. típusú összetett helységnevek: *Érmihályfalva*, *Csekelaka*, *Farkaslaka*, *Kentelke*, *Bogártelke*, *Jankafalva* (< *Ivánkafalva*). — Foglalkozásnévből alakult helységnevek: *Haró* (vö. *horó* 'belső udvari ellátást végző szakács'), *Érszakácsi*, *Hegyközkovácsi*, *Homoróddaróc* (vö. *daróc* 'olyan vadász, akinek vadbőrnyúzás, szíjhasztás és szarvlevétel a feladata'), *Madarász*, *Tasnádszántó* (l. *szántó* 'az uradalom ekéjével és igájával szántó földműves'). — A templom védőszentjének, titulúsának nevéből alakult helységnevek: *Csikszentkirály* (a védőszent Szent István magyar király, nem pedig Szent László királyunk), *Szentjobb*, *Székelkeresztúr* (templomát a Szent Kereszt tiszteletére szentelték; a régi magyarban Jézuson, Szent Péteren és Szent Mihályon kívül a Szent Keresztet is uralták), *Tordaszentlászló*, *Gyergyószentmiklós*, *Szenháromság*, *Szentmáté*, *Dicsőszentmárton*, *Érindszent*, *Szentmargita*, *Szentlázár*, *Szentkatolna* (védőszentje Szent Katalin), *Szentibenedek*, *Szentágota*, *Szentandrás*, *Kézdiszentlélek*, *Szentábrahám* (az ószövetségi Ábrahám prófétán kívül van keresztény Szent Ábrahám is). — A hetipiac napjának nevéből alakult helységnevek: *Csikszereda*, *Nyárádszereda*, *Szerdahely*. — Vásártartási joggal kapcsolatos helységnevek: *Marosvásárhely*, *Kézdivásárhely*, *Asszonyvására* (itt az *asszony*-nak 'királyné' a jelentése), *Mirkvásár*, *Balavásár*, *Sárvásár* (< *Sálvására*), *Gerővásárhely*, *Kékesvásárhely*. — Víznevből alakult, víz melletti helyzettel kapcsolatos helységnevek: *Hidegszamos*, *Melegsamos*, *Szamosfalva*, *Holtmaros*, *Nyárádtó*, *Szilágytó*, *Beszterce*, *Szászsebes*. — Térszíni forma nevéből alakult, domborzattal kapcsolatos helységnevek: *Egerbegy* (*eger* 'égerfa' + *begy* 'kisebb talajemelkedés'), *Guraszáda* < *Szád* (*szád* 'völgytorok'; az előtag a román *gura* 'ua.'), *Omlás* ('meredeken leomlott, martos hely'), *Halmi*, *Hasadát*, *Veresmart*, *Kőhalom*, *Kőfarka*, *Szamosmagasmart*, *Feketehalom*. — Növénynevből alakult, növénytakaróval kapcsolatos helységnevek: *Homoródalmás*, *Almakerek*, *Bikszád* ('bükkös erdő bejárata, szája'), *Székelyszáldobos* (*száldob* 'hársfa'), *Hegyközzáldobág*, *Málnás*, *Nagysikárló* (*sikárlófű* 'zsurló'), *Somkerék*, *Szilkerék*, *Nagysármás* (*sárma* 'kígyóvirág, vadhagyma'), *Csomakőrös* < *Kőrös* (Kőrösi Csoma Sándor előneve a falura utal, 1905-ben pedig a falu felvette a megkülönböztető *Csoma*-előtagot, amellyel nagy fiára emlékezik), *Torockógyertyános*, *Parajd*. — A talaj fajtájával kapcsolatos helységnév: *Agyagfalva*, *Mészkö*, *Meszes*, *Fény* < *Fővény*, *Sándorhomok*. — Állatnévből alakult, állatvilággal kapcsolatos helységnevek: *Belényes* (a Várad Regestrumban többször is szó van bölényvadászokról), *Borzlik*, *Nagyölyves*, *Gyimes* (*gím* 'nőstény szarvas'), *Vargyas*, *Vidrátszeg* < *Vidraszeg*, *Vidra*, *Mezőméhes*. — Építménnyel (templommal, kolostorral, udvarházzal, mesterséges árokkal, földsáncsal, erősséggel, hal- vagy vadfogó berendezéssel) kapcsolatos helységnevek: *Gyulafehérvár*, *Pusztakamarás*, *Székelyföldvár*, *Fehéregyháza*, *Kisteremi*, *Kolozsmonostor*, *Nagyvárad*, *Vadverem* (gödörcsapdával folytatott vadfogás nyelvi emléke), *Székelvécke* (l. *vész* 'vejsze, halfogó rekeszték'), *Kistorony*. — Úttal, híddal, révvel kapcsolatos helységnevek: *Apahida*, *Bonchida*, *Kisderzsida*, *Válaszút*, *Rév*, *Hadrév*, *Szamosborhíd*, *Krasznahídvég*, *Tamáshida*. — Vámszedéssel kapcsolatos helységnév: *Vámfalu*. — Bányászattal, egyéb ipari tevékenységgel kapcsolatos helységnevek: *Görgényüvegcsűr*, *Nagybánya*, *Marosörményes* (l. *örmény* 'kézimalom'), *Vaskoh*, *Vízakna* (*akna* 'sóbánya') stb. — Minthogy ugyanazt a nevet az országon belül több község is viselhette, megkülönböztető jelzők váltak szükségessé, hogy könnyebb legyen az eligazodás. A megkülönböztető jelzők többnyire a helység viszonylagos nagyságára (*Kis*-, *Nagy*-) és térbeli elhelyezkedésére (*Alsó*-, *Felső*-), megyei

vagy tájegységi hovatartozására (*Bihar-, Csík-, Szamos-, Olt-*), földesurára (*Győr-, Bánffy-*), lakosságának nemzetiségére (*Magyar-, Székely-, Szász-*) vagy más effélére utalnak. Olykor azonban színes, szokatlan megkülönböztető jelzővel találkozunk. A bánsági *Óbesenyő* egykori *Bottalütőbesenyő* névváltozata azzal kapcsolatos, hogy az ottani besenyők, akik legtovább őrizték meg népi különállásukat, sokáig régi módon, jóformán csak bunkóval, buzogánnyal, bottal harcoltak. A mezőszéki *Szépkenyerűszentmárton* azért kapta a megkülönböztető jelzőt, mert a határában termő különleges búzafajtából ritka szép kenyeret sütnék.

A német eredetű magyar helységnevek Erdélyben kizárólag a XII–XIII. században vendégnépként behívott szászok földjén (Beszterce-vidék, Királyföld) levő településekre korlátozódnak. Számuk nem nagy: *Borberek* < *Burgberg*, *Vingrád* < *Weingarten*, *Sorostély* < *Schornstein*, *Bongárd* < *Baumgarten*, *Borgó* < *Burgau*, *Ingodály* < *Engental*, *Rozsonda* < *Rosental*, *Váldhid* < *Waldhütten*, *Holcmány* < *Holzmengen*, *Vinda* < *Windau* ('szélnek kitett berek'), *Kürpöd* < *Kirchberg*, *Netus* < *Neidhausen*, *Sáromberke* 'Scharenberg', *Bohols* < *Buchholz*.

Némely erdélyi helységnek más neve van a németben, mint a magyarban. A Barcaság déli szélén fekvő város a magyarban a *Brassó* nevet viseli, amely talán szláv eredetű, és tkp. jelentése 'egy *Brašo* nevű személyé (ti. vár, város)'. A román *Braşov* a magyarból való. Ezzel szemben a német *Kronstadt* a hely növénytakarójával kapcsolatos, s tkp. értelmé 'borókéval benőtt helyen épült város'. *Nagyszeben* magyar neve annak a pataknak a nevével tartozik össze, amely mellett a város fekszik. A város német nevének, *Hermanstadt*-nak 'Hermann városa' az értelme. — Érdekességgként említem meg, hogy az elnéptelenedett Bánság újratelepített helységei a katonai szervezetű osztrák koronataromány ('Temesi Bánság') viszonyai között német nevet is kaphattak. A Temesvártól délkeletre fekvő egykori *Briszt* helységbe 1787–88 körül protestáns németeket telepítettek, s az újjátelepített falunak Vécsey Miklós kamarai kormányzó *Liebling* nevet adta, minthogy — saját szavai szerint — „die Protestanten sind meine Lieblinge”. A német *Liebling* falunév a mai napig megmaradt a románban is. — Német falunév még Trianon után, Románia közigazgatási viszonyai között is keletkezhetett. Nicolaus Lenau osztrák költő a Temesvártól északnyugatra fekvő Csatádon született 1802-ben. 1919 után a magyar eredetű falunév helyett a román hatóságok a német *Lenauheim* nevet tették hivatalossá.

A román eredetű erdélyi magyar helységnevek száma nem nagy. Ezek is kivétel nélkül azokon a hegyvidéki területeken fordulnak elő, amelyeken a magyarság vagy egyáltalában nem, vagy csak kis számban és szóróványosan települt. Korukat illetően a román eredetű helységnevek alkotják Erdély magyar helyneveinek legfiatalabb rétegét. Legrégibb az 1337-ben említett *Kaprevár* 'helység Lippától kelet–délkeletre', amelyben a román *căprioara* 'őz, őzsuta, kecskegida' rejlik, s amely alakilag a -vár utótagú magyar helynevekhez idomult. A XIV. század végéig tizenegyre növvő román helységnevek Bihar megye két helynevének kívül mind Dél-Erdély területén, Hunyad, Fogaras és Krassó-Szörény megyékben fekvő helységekre vonatkoznak. Vö. *Kucsuláta*, *Nuksora*, *Csernisora*, *Pojenica* stb. Néhány Máramaros, Szolnok-Doboka és Bihar megyei helységen kívül a XV. században felbukkanó román eredetű helységnevek is főleg délen találhatók. Az egykorú forrásokban ezek túlnyomórészt magyar alakjukban fordulnak elő, sokszor még azok is, amelyek ma a magyarban is csak román nevükön ismeretesek. Ilyenek: *Kabesd* (egyor *Kabafalva*), *Jóvalcsel* (egyor *Jópatak*) stb. Az Aranyos felső völgyében, az ún. Mócvidéken fekvő helységek és telepek túlnyomóan a XIX. században keletkeztek.

Nagy vonalakban áttekintettem Erdély helyneveinek történeti rétegződését. Szólok még néhány szót az újabb fejleményekről is. Trianon után a román hatóságok minden helység részére rögzítették a hivatalosnak számító román névalakot annak az elvnek az érvényesítésével, hogy „cuius regio, eius nomen”. Számos hivatalossá váló román helység-

név magán viseli a magyarból való származás letörölhetetlen bélyegét: *Nădlac* < *Nagylak*, *Sincrai* < (*Gyéres*)szentkirály, *Cristuru Secuiesc* < *Székelykeresztúr*, *Arad* < *Arad*, *Salonta* < (*Nagy*)szalonta, *Oradea* < (*Nagy*)várad, *Mediaș* < *Medgyes*, *Timișoara* < *Temesvár* stb. Gyakran fordították le a magyar nevet románra: *Miercurea Ciuc* ~ *Csikszereda*, *Țirgu Mureș* ~ *Marosvásárhely*, *Lupeni* ~ *Farkaslaka* stb. Még arra is akad példa, hogy valamely magyar helységnév helyett másik, ugyancsak magyar helységnévet állapítanak meg. *Ady Endre* szülőfalvának, *Érdmindszentnek* a nevét 1957-ben, a költő születésének nyolcvanadik évfordulója alkalmából a románban *Ady-ra*, a magyarban *Adyfalvára* változtatták. 1977 óta a románban és a magyarban egyaránt az *Ady Endre* névalak a hivatalos. Ez a családnevet is magában foglaló, tiszteletet kifejező helységnévtípus a románban újabban kezd tért hódítani. Pl. a bihari Vaskohsziklás (*Stej*) neve 1958 óta *Dr. Petru Groza*. E nevet különösen bizarrá teszi a *Dr.* cím. A mezőszéki *Lukafalva* nevét 1952-ben a románban a *Gheorghe Doja*, a magyarban pedig a *Dózsa György* névvel cserélték fel. (A hazai gyakorlatban a család- és keresztnév kapcsolatából alakult helységnévet egybeírjuk. L. *Török Bálint* szn. > *Törökbálint* hn.)

Erdélynek viszontagságos a története. S ez a viszontagságos történet tükröződik a helyneveiben is.

Kiss Lajos

Miből lehet arc? Az alábbiakban egy olyan szóösszetéltípussal foglalkozom, amely Eurázsia számos nyelvében megtalálható: finnugor (magyar, vogul, osztják, zürjén, votják, észt), kaukázusi (bach, avar, ubih, kabard, cserkesz, adig), indo-európai (oszét, tokhár), dél-kelet ázsiai (burmai, miao) nyelvekben és egy japán dialektusban (a miyakoiban) is megvan.

Az összehasonlító finnugor nyelvtudomány két neves művelőjének, Szinnyei Józsefnek és Beke Ödönnek (Beke 1912–1913: 100, 1913: 347) több finnugor nyelvből sikerült kimutatniuk a feltételezett magyar *arc* < *orr*–*száj* etimológia rokon nyelvi megfelelőit. Eszerint a magyar *arc* (és szóhasadásos változata, az *orca*) összetett szó, az *orr* és *száj* (régi magyar *szá*) mellérendelő összetétele: az összetétel elhomályosulása után szóvégi -*a* megrövidült, majd az **orsza* > *orca* szóvégi hangját 3. személyű birtokos ragnak fogták föl és ebből vonhatták el az *arc* alakot. A finnugor adatokat kaukázusiakkal (avar, bach) és oszétal kiegészítő Ernst Lewy (1921) szerint az összetéltípus „felfedezője” Anton Schiefner (1863, Szentpétervárott), aki egyaránt jól ismerte az uráli és a kaukázusi nyelveket. Szily Kálmán szerint viszont az etimológia nem „Schiefner Antaltól, Akadémiánk egykori külső tagjától származik”, hanem Sándor István magyar filológus volt az első (1801), aki az *orca* „szót az *orr* és *száj* elhomályosult összetételének tartotta” (1922).

A szóösszetételhez az adott nyelv két szava szükséges, mégpedig úgy, hogy a két szó a 'szem' (*a*), az 'orr' (*b*) vagy a 'száj' (*c*) jelentésű szókból kerüljön ki. Egyébként feltehetően a 'szem', 'orr' és 'száj' jelentésű szók univerzálisak, minden nyelvben megvanak („All languages label EYES, NOSE, and MOUTH”, Andersen 1978: 352). Mind a hat lehetőség megvalósul valamelyik nyelvben:

	a	b	c
a	x	ab	ac
b	ba	x	bc
c	ca	cb	x

- ab burmai *mye⁴ hna²*; kabard, cserkesz és adig *na-pe* (*ne a, pe b*); tokhár *ak-mal*; Miyako-szigeteki japán *mi-pana*;
 ac avar *bér-kal*; oszét *cäskom* (*cäst a, kom c*);
 ba osztják *ńol-sam*; vogul 1 *ńal-sam*; ubih *fe-le*;
 bc magyar; bacbi (tus) *marl*-bak'i*; vogul 2 *ńol-tus*; zürjén *ńır-vom*;
 ca észt *suu-silmad* 'száj—szemek', *suud-silmad* 'szájak—szemek' ('arc' leginkább *ńägu*);
 cb votják *im-ńır*.

A vogul két nyelvjárása két különböző lehetőséggel él. A tokhár adatok Ivanovtól (1983: 359) származnak. A kabard, cserkesz, adig és ubih adatokat Kumaxov és Šagirov összefoglalásából vettem (1979: 153). Szerepelnek náluk még a némiképp hasonló abház *a-ħa-č'y* 'fej-száj' és abaza *c'a-kħa* 'száj-fej' összetételek is. Hasonló még a csuvas nyelvjárás 'arc' jelentésű *pit-kuš* is (*pit* 'arc, orca', azaz 'Gesicht, Wange', *kuš* 'szem', Beke idézi Heikki Paasonen adatát, 1913: 356). A déli japán Miyako-szigetek (egyelőre ismeretlen szubsztrátumú) nyelvjárásában a köznyelvi *kao* 'arc', *me* 'szem' és *hana* 'orr' helyi megfelelői *mipana*, *mi* és *pana* (Chew 1981: 13).

Míg a többi idézett nyelvben az összetételekben a komponensek alig megváltozva vesznek részt, a magyarban mindkét szóhasadásos változat, az *arc* és az *orca* egyaránt teljesen elhomályosult összetétel. At *arc* teljesen semleges, köznyelvi, az *orca* kicsit régies, választékos. Az *arc* jelentése tipikusan 'face/Gesicht', az *orca* tipikusan 'cheek/Wange'. A szóhasadás bonyolult folyamata során jelentésmegoszlás, különösen az *orca* esetében erőteljes jelentésszűkülés zajlott le. Az 'arcának két fele' kifejezésére *orcái* használatos, nem *arcai*; két *orcája* megintcsak ilyen értelmű, míg két *arca* annak van, akit más-más irányból vagy más időben nézünk, esetleg aki hol ilyennek, hol olyanak mutatkozik. Az *arc* is szerepelhet 'cheek/Wange' értelemben, pl. az *arcul út* (vagy *arcon út*) kifejezésben (nincs *orcail út*, és az *orcán út* kifejezés is szokatlan).

Az angolban a nyelvelsajátítás során általában lényegesen hamarabb (de nem meghatározott sorrendben) jelentkezik az *eye* 'szem', *mouth* 'száj' és *nose* 'orr', mint a *face* 'arc' (Andersen 1978: 360). Hasonló lehet a helyzet minden más nyelvben, a magyarban bizonyosan.

A szóösszetétel típus magyarázatául szolgálhat, hogy az 'arc' jelentésű szavak denotátumát más keretben azonosítjuk, mint a 'szem', 'orr' és 'száj' jelentésűekét. Az 'arc' nem egyszerűen 'a fej elülső része', hanem 'az arc kifejezés hordozója', és így az *X arca* kifejezés jelentése 'X fejének elülső része, amely elárul valamit X-ről' (Wierzbicka 1980: 82). Így azok a nyelvek, amelyek e kifejezéstípust használják, viszonylag szabadon választhatnak, hogy az egész kifejezésre milyen sorrendben és melyik két kitüntetett rész jelölőit használják fel.

A Jakov Malkiel által behatóan tanulmányozott visszafordíthatatlan kétagú kifejezések („irreversible binomials”, 1959) a nyelvenként bizonyos mértékig változó úgynevezett „szemantikai preferencia” hierarchiájának segítségével írhatók le. Az ilyen kifejezésekben a párok kanonizált sorrendben állnak, pl. *étel-ital*, *eszik-iszik*, *ad-vesz*, *égen-földön*. A magyarban a három említett „arcot-alkotó” testrésznévből alkotott kifejezések közül két típus kitüntetett: a „be” (pl. *orrán-száján ömlött a vér*, *orrba-szájba*, sőt *taknyanyála*) és az „ac” (pl. *szeme-szája tútva maradt a csodálkozástól*, *szem-szájnak ingere*, ez utóbbi kifejezés Arany János nyomán). Az észtben a magyar *telis-tele* megfelelője *suud-silmad täis*, amely olyan kifejezésekben is előfordul, mint pl. *ta valetab suud-silmad täis* (hazudik, mint a vízfolyás). (Az észt 'arc' jelentésű *suu-silmad*, *suud-silmad* egyébként kicsit problematikus.)

Előfordulhat az is, hogy a fül is az arc komponensévé válik — a fül általában legfeljebb az arc egyik legperifériálisabb eleme, sőt gyakran nem is tartozik bele (Andersen 1978: 350). A miao (mong, meo) nyelv egyik Thaiföldön beszélt nyelvjárásában *njê mûa* 'arc', szó szerint 'fül-szem' (Lyman 1974: 381).

A tárgyalt szóösszetétel típusnál jóval általánosabb az 'arc' jelentésnek akképpen való kifejezése, hogy valamely fő komponensének számító rész jelölője (viszonylag szabályos poliszémia révén) kiterjesztve 'arc' jelentésű is lehet. Pl. az említett miao dialektus ezzel a megoldással is él: *mûa* 'szem' és *phlu* 'orca/cheek/Wange' is szerepelhet 'arc' jelentésben (Lyman 1974: 186, 275). Nemcsak a (1) 'szem', (2) 'arc' poliszémia gyakori, hanem a (1) 'szem', (2) 'arc', (3) 'test' sem kivételes (Andersen 1978: 354, 358). A vietnamiban jelentésbővüléssel szóhasadással (*con*) *mât* 'szem' és *mât* 'arc'.

Irodalom

- Andersen, Elaine S.: „Lexical universals of body-part terminology.” In: Joseph Greenberg et al., eds., *Universals of Human Language*. Vol. 3. Word Structure. Stanford, Cal.: Stanford University Press 1978: 335–68.
- Beke Ödön: „Übereinstimmende Zusammensetzungen in den finnisch-ugrischen Sprachen.” *Keleti Szemle* 13 (1912–1913.): 99–128.
- Beke Ödön: „A finnugor szóösszetételhez.” *Nyelvtudományi Közlemények* 42 (1913.) 345–426.
- Chew, John J.: „The relationship between Japanese, Korean and the Altaic Languages: In what sense genetic?” *The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences*, Kyoto Sangyo University, Vol. 2. No. 4., September 1981: 7–38.
- Ivanov, V. V.: „A korai ugor és az őstokhár alapnyelv fonológiai rendszerének párhuzamossága és ennek lehetséges diakrón magyarázata.” *Nyelvtudományi Közlemények* 85 (1983.) 2: 357–9.
- Kumaxov, M. A., i Sagirow, A. K.: „Abxazo-adygskije jazyki.” In: *Jazyki Aziji i Afriki III*. Moskva: Nauka 1979: 133–60.
- Lewy Ernő, „Az 'arc'-fogalom képzése.” *Magyar Nyelvőr* 50(1921.) 5–6: 93–4.
- Lyman, Thomas Amis: *Dictionary of Mong Njua, a Miao (Meo) Language of Southeast Asia*. The Hague and Paris: Mouton 1974.
- Malkiel, Yakov: „Studies in irreversible binomials.” *Lingua* 8 (1959) 113–60.
- Szily/ Kálmán: „Orca.” *Magyar Nyelv* 18 (1922) 7–8: 170.
- Wierzbicka, Anna: *Lingua Mentalis. The Semantics of Natural Language*. Sydney, etc.: Academic Press 1980.

Kicsi Sándor András

Az angol *gate* szó a mai magyar nyelvben. 1. Az 1990-es esztendő első napjaiban bukkant föl a magyar nyelvben az angol eredetű *gate* szó 'politikai botrány' értelemben. Az év első felében meredeken fölfelé ívelt pályája, sokféle szószerkezetben, szóösszetételben nagy gyakorisággal szerepelt. A sajtó szemléléséből megállapítható, hogy divatja az esztendő második felében csökkent, újabb „hajtasai” nem keletkeztek.

2. Az angol eredetű *gate* szó megjelenésére és első magyar nyelvi előfordulásaira, változataira, divatjára már fölhívtam a figyelmet az év első felében (*Gate-ügyek*. Anyanyelvünk rovat. *Magyar Nemzet*, 1990. június 23.). Ott nem volt lehetőségem az anyag pontos dokumentálására, amit most szeretnék pótolni. Ezzel együtt bemutatom a *gate* további „pályafutását” is.

3. Aligha akad újságolvasó, rádióhallgató vagy a televíziót figyelemmel kísérő ember, aki 1990 első napjaiban, hónapjaiban ne találkozott volna a *gate* szóval. Aki csak

kicsit is érdeklődik a politika, a közélet iránt, tudja, hogy az angol eredetű szó a magyar nyelvhasználatban valamiféle botrányt, politikai ügyet jelent. A jelentésre azonban kevés magyarázatot adtak az angol (értelmező) szótárak, sőt az átlagos angol nyelvtudás is. Hiszen a *gate* az angolban 'kapu'-t jelent. Még olyan közismert angol értelmező szótár sem igazít el, mint a William Morris szerkesztette *The heritage illustrated Dictionary of the English Language* (Boston, New York. . ., 1975. 545).

Hogyan lett tehát a 'kapu'-ból botrány? A válaszáért az amerikai angol sajtónyelvhez, politikai nyelvhasználatához kell fordulnunk. *Watergate*-nek (azaz 'Vízikapu'-nak) nevezték a demokraták választási székházát Amerikában, amelyet az 1972-i választásokat követően a telefonlehallgatási botrány tett hírhedtté. Ez az ügy később Nixon elnökségének végét jelentette. Ekkor kapcsolódott össze a *Watergate*-tel a 'botrány' jelentés.

Az így született új jelentést azután más ügyekre is ráértették. Például a legutóbbi években kipattant a *Contragate* a nicaraguai „kontrák” titkos csatornákon történő támogatására vonatkozott. A jelentésátvitel tehát már az amerikai angol nyelvben megtörtént, s így terjedt el a világsajtóban is.

Az első magyarországi változat, a „kis magyar Watergate”, a *Duna-gate* előfordulásakor a Népszabadság ekképp határozta meg a jelentést: „Watergate: a demokráciának az a súlyos sérelme, ami pártok, politikai tényezők bizalmas tárgyalásainak, telefonbeszélgetéseinek titkos lehallgatása, legbensőbb ügyeik kikémlelése” (Népszabadság, 1990. január 6.).

4. A *gate* szónak a magyar nyelvben való megjelenése 1990 elején kezdődött meg. Először a III/III-as belügyminisztériumi osztály telefonlehallgatásainak, titkos adatgyűjtéseinek leleplezésekor kezdték el — valószínűleg maguk a botrány kirobbantói — használni *Duna-gate* ~ *Dunagate* formában. Nézzük a legelső előfordulásokat: *Dunagate* (Népszabadság, 1990. január 6.), „kis magyar Watergate-ügy” (Magyar Nemzet, 1990. január 6.), „magyar Watergate” (Vasárnapi Hírek, 1990. január 7.), „magyar Watergate-botrány” (Magyar Hírlap, 1990. január 8., Mai Nap, 1990. január 10.), „magyar Water-gate” (Heti Világgazdaság, 1990. január 13.), „a Duna-gate telefonlehallgatási botrány” (Magyar Hírlap, 1990. január 13.), *Duna-gate* (Képes 7, 1990. január 20.), „Duna-gate és vidéke” (Tallózó, 1990/5. 208.).

A *Duna-gate* szóalkotás egyszerre utalt az 1971-es amerikai és a 1989-es magyarországi titkos telefonlehallgatásokra. Ez a félig-meddig tréfás, játékos (de föltétlenül ötleletes) névadás megjelent transzparensen, a sajtónyelv mellett a beszélt nyelvben is. Az egyik politikai gyűlésen (MSZMP) az előadó nem ismervén a szó helyes angol kiejtését „Duna-gát”-nak olvasta, ami azután kínos magyarázkodást igényelt (hiszen a Duna-gát-ról mindenkinek egy másik „botrány”, a Bős-Nagymarosi-vízlepcső jutott eszébe).

5. Az első szóalkotás olyan sikeresnek bizonyult, hogy szinte a teljes magyar tömegkommunikáción végigvonult. Értelemszerűen különösen a politikai műsorokban szerepelt a legtöbbet, és az írott sajtóban élt a legtovább. 1990-ben a magyar sajtóban 13 új nyelvi adat (szóösszetétel, szószerkezet) keletkezett a *gate*-tel kapcsolódva.

Magát a *Duna-gate* ügyet ősszel, az ügy főszereplőjének bírósági tárgyalása kapcsán *Végyári-gate*-nek is nevezte a sajtó (pl. Tallózó, 1990/43. 2038).

A *Duna-gate* nyomán előbb az egyszerűbb, helynevekkel kapcsolódó változatok jelentek meg. Amikor azt gyanították, hogy a megszüntetett munkásörség híradóbázisait titokzatos módon egyesek tovább működtetik, a helyszín kapcsán *Székesfehérvár-gate*-ről, majd *munkásör-gate*-ről cikkezett a sajtó. Az MSZP szolnoki irodájába való betörés lett a *Szolnok*-, illetve a *Tisza-gate* (Magyar Hírlap, 1990. február 5.). Egy tanácselnök állítólag nem törvényes módon foglalta el a helyét: *Jánoshalma-gate* (Magyar Hírlap, 1990. már-

cius 6.). A kettős szövetségi kapitányság a labdarúgásban *MLSZ-gate* néven jelent meg a sajtóban (Nemzeti Sport, 1990. március 7., Magyar Nemzet, 1990. március 9.). A Vám- és Pénzügyőrséggel kapcsolatban *zoll-gate*-ről tettek említést (Magyar Nemzet, 1990. március 19.).

A *Duna-gate* állami ügy volt, ezzel szemben *privát-gate* néven írtak egy emberről, aki felesége telefonjait hallgatta le (Rege, 1990. február 28.).

Májusban több újság szólt a *külker-gate*-ről (Népszabadság, 1990. május 23., Reform, 1990. május 25., Tallózó, 1990/22. 1013.).

Talán az egyik legötletesebb forma a *kukagate* volt (Magyar Nemzet, 1990. október 16.). Ez arra utalt, hogy korábban szigorúan titkos honvédelmi iratokat találtak egy kukában. S természetesen szó esett még *zsarú-gate*-ről is (Magyar Nemzet, 1990. július 2.).

Bizonyára nem teljes a *gate* szóval alkotott új kifejezések listája; hiszen elsősorban az országos lapokat vettem figyelembe (az egyetlen Rege kivételével). Bármennyire országos lapokról van is szó, nem állítható, hogy ezek mindegyike egyformán közismert kifejezés. A *Duna-gate* nyilvánvalóan minden közéletre figyelő ember számára köztudomásúan jelentette a telefonlehallgatási, megfigyelési ügyeket; a többi *gate* esetében inkább egyéni újságírói ötletéről, blickfangos címadásról van szó.

6. A *gate* szóval kapcsolatban — annak hangzását fölhasználva — újságcímekben több nyelvi játék is létrejött. Ilyen volt például a magyar irodalom érettségi tételeivel kapcsolatos ügy. Az erről szóló tudósításban az érintetteket kérdezték „Megszólalnak a *gate*-örök” (vagyis *gátörök*) címmel (Magyar Hírlap, 1990. február 13.).

1990 nyarán a sokadik botrány, az ún. Carlos-ügy kapcsán K. J. jegyzetíró ilyen címmel jelentetett meg egy eszmefuttatást a Magyar Nemzetben: „*Gate*-ről *gate*-re”, vagyis a hangzás alapján: ’hétről-hétre, botánnyról botánnyra’ (Magyar Nemzet, 1990. június 30.). Az írás így kezdődik: „Végre eljött, végre itt van a legfrissebb *gate*: a *Carlos-gate*. A *gate* nálunk a politikai botránnal rokon értelmű szó, utalva a *Watergate*-re, amelybe egy amerikai elnök belebukott.” (A *Carlos-gate* ezidőtájt gyűjtésünkben a 14. *gate*-adat.)

7. Az angol eredetű *gate* szó, amely a magyar nyelvben egyedül a politikai, közéleti botrányok divatos kifejezőjévé vált rövid időre, 1990 második felében — rövid felívelés és virágzás korszaka után visszaszorult. A *Duna-gate*-et még akár jó ötletnek, párhuzamnak is találhatjuk, a többi esetben általában hatásvadászatnak, „utánlövésnek” tarthatjuk a vele alkotott kifejezéseket. Botrányok, ügyek, esetek természetesen azóta is bőven akadnak a magyar belpolitikai közéletben. Úgy látszik, hogy a *gate*-divat elmúlt, a publicisztika visszatérőben van a régi, megszokott és az olvasók figyelmét ugyanúgy fölkelő magyar szavakhoz.

Balázs Géza

Ne hallj, ne szólj, ne láss! A szállóigét a 18. században Náudvari Péter említette egyik prédikációjában: „*Légy vak*, az az, mintha vak volnál, fedd bé szemeidet. *Légy néma*, az az mintha néma volnál, mással ne beszélj. *Légy siket*, az az mintha siket volnál, ne figyelmezz semmire” (Nyoltzvan-négy predikációi. Kolozsvár, 1741. 639). A szállóige előképét a latin nyelvű mondat őrizte meg számunkra „*Audi, vide, tace, si vis vivere in pace*” alakban (Oesterley, Herrmann: *Gesta Romanorum*. Hildesheim, 1963. 380. 68. sz.). Haller János ezt a mondatot 1695-ben Kolozsvárott következőképpen fordította le: „... halgatódzál, vigyáz, de hallgas, ha békességben akarsz élni” (Katona L. kiad.: *Gesta Romanorum*. Bp., 1900. 236. 7.).

A szállóige a folyamatos irodalmi-művészeti hatások révén folklorizálódott, mint ahogy az egyik kalotaszegi népmesében előfordult: „Nem bánom — monygya a lú — de eggyet mondok nekéd, nē hajj, nē tuggy, nē láss” (ÜMNGy. 5: 110).

A szállóige változásfolyamatát 1430-tól kísérté végig tanulmányában Wolfgang Mieder, és 65 ábrázolást sorolt fel, többek közt a jelenkorból is (Midwestern Journal of Language and Folklore 7., 1981. évf. 1. sz. 5–38).

Ezenkívül még napjaink hazai sajtójából jónéhány párhuzamot találtam a proverbialis három böles majomhoz. A Dili c. „senkitől sem független lap” sine anno et numero 1989-ben megjelent legelső számának 7. oldalán egy politikai karikatúrában Grósz Károly száját Nyers Rezső, szemét Németh Miklós, a másik oldalon pedig fülét Pozsgay Imre fogja be. A szállóige-paródia képszovege meghatározott társadalmi eseményhez, az MSZMP KB akkori júniusi üléséhez kötötte a proverbiumot.

A Hócipő satírikus kéthetilap 1989. október 19-i számában *A három ember* felirattal fotókollázst mutatott be: ezen Berecz János behunyja szemét, Grósz Károly fülhallgatót tart a fején, Nyers Rezső pedig szája elé teszi bal kezét. A Nők Lapja 1989. október 21-i számában az egyik kép két csinos, divatosan öltözött fiatal hölgyet ábrázol. Egyik hölgy a füle irányába, másikuk a szája elé tartja fekete kesztyűs kezét. A kép szövege pedig: „NEM HALLOK, NEM BESZÉLEK — de nézni még szabad.” Ez a szállóige-változat a nézőt valószínűleg a harmadik majomnak tünteti fel.

Ezekhez az ábrázolásokhoz képest Brenner György *Névtelen feljelentő* c. karikatúrája (Ludas Matyi, 1988. febr. 28.) már klasszikusnak számít. A képen az egyik ember a szemét, a másik saját fülét fogja be. A harmadik hallgat, de közben írógépén névtelen feljelentést kopogtat. Úgy gondolom, hogy a szállóige jelenkori parodisztikus képi ábrázolásai hozzájárulnak a nyelvi alkalmazás tipikus eseteinek tudatosításához és felismeréséhez.

Törököt fog. A szólás általában ebben a formában szokott előfordulni (O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 682. 696. sz.). Táji jelentése Egerből eltérést mutat a köznyelvitől: dicsekvő, nagyképi emberre mondják (Nyr. 101 : 220).

Újabban a szólás egyik formai változatára figyeltem fel a vidéki sajtóban: „... tekintélyes summa. Ha nem is éri el az összeget, amelyet a hét kétségen kívüli embere, Détári Lajos kapott. Pedig ő éppenséggel nem törököt, csak *görögöt fogott*” (Somogyi Néplap 1988. júl. 19.). Kétségtelen, hogy ez a forma esetleges. Érdekes viszont, hogy az ukránoknál szólásunk „tatárt fogtam, nem enged” alakban fordul elő (Mišanič, S. V.—Pazjak, M. M.: *Ukrajins'ki prysliv'ja ta prykazky*. Kijev, 1984. 363.). A szólás tárgyragos főnévi tagjának megváltozása etnikusközi összehasonlításban a meghonosított szólástípus jelenlétét bizonyítja.

Dömötör Ákos

A hereso eredete. Joggal mondhatjuk, hogy a különböző sók elnevezésének történetéből, a nevek eredetéről egy egész könyvet lehetne írni. Csak ízelítőül bemutatunk néhány érdekes sóelnevezést: *vörös vérlúgsó*, *Seignette-só*, *timsó*, *Glauber-só*, *keserűsó*, *repülősó* stb. Mindegyik egy-egy önálló „regény”! Mind között azonban kétségtelenül a legfurcsább név a *heresó*. Vajon mi ez a különös nevű anyag, mire használják, és legfőképpen: miért kapta ezt a meghökkentő elnevezést?

A vegyület képlete: HOOC—COOK. (COOH)₂, vagyis végső soron nem más, mint az oxálsav (magyarul: sóskasav) többszörösen savanyú sója. A vegyület szokásos kémiai

neve még: kálium-tetraoxalát, ami jól jelzi — bár nem egészen szabályosan —, hogy a négy karboxil csoport közül csak egy van „só” formájában.

Hol és mire használják az iparban vagy a háztartásban az oxálsavat illetve a heresót? „A gyakorlatban az oxálsavat páccok és tinta készítésére használják, továbbá tinta- és rozsdafoltoknak szövetekből való eltávolítására is alkalmas.

Sói közül a kalium-tetroxalat $(\text{COOH})_2 \cdot \text{COOH} - \text{COOK}$ (sóska vagy heresó) különböző növényekben fordul elő, és sóska helyett tisztítószerként szokták használni” — írja egy ismeretterjesztő kémiakönyv.¹ De ugyanez olvasható egy „hivatalos”, a vegyszerek pontos leírását tartalmazó kézikönyvben is: „A heresót kiterjedten használják a gyakorlatban. Szerepel a textil-színnyomásban, szalmának és fának a tisztításánál stb. Oldata tinta- és rozsdafoltok eltávolítására alkalmas, mert a keletkező ferrikálium-oxalát vízben oldódik.”²

A heresó név eredetének megfejtésében a só másik neve igazít el minket: a sóska. Vegyületünk ezt a nevét onnan kapta, hogy hajdan a madársóska (*Oxalis acetosella*) nedvének bepárlásával nyerték — nyilván a fentemlített célok érdekében.³

Kérdés azonban továbbra is, hogy vajon mi köze van a madársóska-nak a heré-hez. Erre azonban már könnyű válaszolni, ha ismerjük a növényt, pontosabban annak jellegzetes alakú levelét. Ez a levél hasonlít a közismert lóhere leveléhez; ugyanúgy három szív alakú levélkéje van egy levélkocsányon, mint a lóherének, legfeljebb kissé kifejezettebb, szabályosabb a levélkéik kettős domborulata.

A madársóska-ról a következőket írja egy gyönyörű szép rajzokat is tartalmazó, század eleji növénytankönyv: „*Erdei madársóska*. — *Oxalis Acetosella* L. — (Allelujafű, apró fecskehere, háromlevelű here, lóheresóska, madársósi, nyúlkenyér. — Term. r.: Madársósfélék. Oxalidaceae.) — 8–15 cm. Taraczkot hajt. Minden levele tölevél; ezek hármasan, újjasan összetettek; levélkéi viaszos tojásalakúak.”³

A növény levélkéinek alakja, ez a bizonyos „viaszos tojás”, vagy szív alak a név megfejtésének a kulcsa, mivel ez a körvonal emlékeztet az emlőszállatok herezacskójának kettős domborulatára. Nézzük meg ezzel kapcsolatban, hogy mit ír a TESz. a lóhere szó eredetéről: összetett szó. Utótagja e növény heréhez hasonló leveleire utal. Első írott előfordulása 1326-ból: *luhere*.⁴

Mindezek alapján most már — úgy gondoljuk — minden érthető. Az is, hogy a madársóska miért kapta még a fecskehere, háromlevelű here, lóheresóska neveket; az is, hogy a közönséges lóhere neve honnan származik; s az is, hogy mi az eredete a heresó-nak.

Victor András

¹ Dr. Erdey-Grúz Tibor és dr. Gróh Gyula (szerk.): A kémia és vívmányai. Budapest, 1940.

² Erdey-Grúz Tibor: Vegyszerismeret. Műszaki Könyvkiadó, 1955.

³ Hoffmann—Wagner: Magyarország virágos növényei. Budapest, 1903.

⁴ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, 1970.

Rácz Endre: Az egyeztetés a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, 1991
264 oldal

Az egyeztetés kérdéscsoportjával foglalkozó közismert, kiváló grammatikus — számos részletkérdéssel foglalkozó tanulmány közlése után (lásd erre nézve a könyv végén olvasható szakirodalmi jegyzéket, 259—60) — közreadta a teljes problematikát összefoglaló művét. Minden bizonnyal alapmunka ez, amely a további kutatások számára mint szintézis időtálló értékű és módszerű mintája is bármely kérdéskör feldolgozásának.

A Bevezető kellő tájékoztatást nyújt az egyeztetés kutatásának történeti és mai helyzetéről, a könyv szerkezetéről, a feldolgozás módjáról, az adatforrásokról, valamint a kérdés megközelítésének koncepciójáról. Eszerint ez a mű folytatása (és hozzátehetem: betetőzése) a XII—XIII. században kialakult nyelvtani modellnek, amely a szavak összekapcsolását szintaxis nevű fejezetében tárgyalja, s amelyet a magyar grammatikák szóragasztásnak, szókötésnek neveztek, s amely — a mondatannak a mondatrészek tanávvá átalakulásával — felparcellázódik az egyes mondatrészeket tárgyaló fejezetek között. Itt jelenti be — mint kutatásainak sajátos területére vonatkozó, joggal újszerűnek mondandó többletet az eddigi szakirodalmi feldolgozáshoz képest — azt, hogy külön fejezetet szentel az egyeztetésnek a mondategység, illetőleg a mondategész határán túlnyúló, vagyis szöveggrammatikai jellegű vonatkozásainak. A vizsgálat alapjául nagy terjedelmű korpuszt dolgozott föl, ennek adatait azonban megtoldotta tallózó anyaggyűjtése során föllelt adatokkal. Vizsgálatát elsősorban a mai írott köz- és irodalmi nyelv egyeztetési eljárásaira „korlátozza” (nem hanyagolva el az élőbeszéd kutatására vonatkozó eredményeket). Hogy mennyire nem tekinti merev határnak a megcélzott nyelvváltozatot, mutatja az, hogy foglalkozik a nyelvjárások egyeztetési eljárásaival, sőt a régi nyelv adatait is felhasználja. Ez utóbbi érintkezési terület ugyanis fontos tanulsággal jár: a szinkronikus képet azért egészíti ki diakronikus kitekintésekkel, mert ennek alapján bizonyos tendenciák tapinthatók ki a kongruenciális folyamatokban. Érdeklődése kiterjed a rokon nyelvek egyeztetési formáira is, sőt összeveti ezeket nem rokon nyelvek egyeztetési sajátosságaival is, mégpedig elméleti és nyelvhasználati (nyelvhelyességi) szempontú hasznosítás érdekében.

„Az egyeztetés főbb kérdései” című fejezetet a szerző azért bocsátja előre (11—47), hogy az egyeztetés mibenlétéről, kategóriáiról, nyelvi szintekre vonatkozó jelenségeiről, fajtáiról és a terminus technicusok alkalmazásáról, ezek jelenségeket elhatároló szerepéről tájékoztasson. Tisztázza az egyeztetés funkcióját a kommunikációs folyamatokban, lényegét így jelölve meg: „... a mondatnak (olykor a szövegnek) két tagja közt fennálló ... szerkezeti vagy legalábbis szemantikai összefüggést mindkét tagon megjelöli” (11). Összhangot teremtő szerepe a kommunikáció folyamán megkönnyíti a tagok közötti kapcsolatok áttekintését, egyben a mondat (szöveg) megértését. A kongruencia eseteinek klasszikus (személybeli, számbeli és esetbeli) kategóriái közül a legutóbbi csak szűk-körűen érvényesül. Kiterjeszti a kört a határozottsághelyi egyeztetésre (jelesül a tárgyias igei szerkezetekre). Az alárendelő szintagmán belül megkülönbözteti az úgynevezett

viszonyítást (amely az alárendelt tagon van jelölve) és az egyeztetést (amely a szintagmán belül rendszerint a főlérendelt tagon fejeződik ki alakilag). Példán szemléltetve: *a fát vágja* szerkezetben a tárgyrag viszonyítóelem, az igealak személyragja az egyeztetésé (mégpedig határozottságbeli, lévén tárgyas ragozású alak, határozatlanul a szerkezet: *fát vág*). A birtokos személyjelezés tehát egyeztető funkciót lát el.

Az egyeztetés — a fonémaszintet kivéve — minden szintet áthat. Szintagmaszinten mindenekelőtt az esetbeli egyeztetés megy végbe. Szintagmán kívüli, de mondaton belüli egyeztetésre jellemző az állapothatározó számbeli kongruenciája (*ők tanároknak készülnek*). A mondategészen belül, de a mondategységen túl (a tagmondatok között) lép föl a vonatkozó névmás számbeli egyeztetése a főmondat valamely mondatrészével (*a tanárok, akik . . .*). A mű újdonsága az a megállapítás, hogy több egyeztetésfajta a szöveg-szintre is kiterjed. Ezzel kapcsolatban érinti a szerző az alaki és az értelmi egyeztetés kérdését, s ígéri ennek tüzetesebb vizsgálatát a részletes elemzés fejezetében.

Az általában kötelező alaki egyeztetésen kívül érvényesül az értelmi egyeztetés, amely a jelentéshez igazodik, s elsősorban a számbeliséget érinti. Egy táblázat példákkal is bemutatja, hogy a felsorolt irányító tagok mellett miképpen érvényesül az értelmi kongruencia (26—9). Kiemeli az irányító tagoknak saját mondategységük határán túlnyúló egyeztető hatását („*A sok ember énekel, nagyon vidámak*”), amelynek szövegszintű kihatásai is vannak. A személybeliség területén ritkábban fordul elő az értelmi egyeztetés, így például a vonatkozó mellékmondatokban, amikor az egyeztetett tag azt a nyelvtani személyt veszi föl, amely a főmondatból átsugárzik („*Végre itt vagy te, aki oly régen jártál nálunk*”). Elsősorban a számbeliségben tapasztalunk kö z e l s é g i egyeztetést, mégpedig akkor, ha az irányító tagok különböző nyelvtani számúak (*a fiú és a lányok vizsgáznak*).

A szerző a kongruenciát sajátos aspektusból, a redundancia szempontjából is vizsgálja. Különösen a szabad szórendű nyelvekben van az alaki egyeztetésnek jelentősége; ezekben ugyanis az összefüggő tagok messze kerülhetnek egymástól, ezért a mondatot sokszor ez tartja össze. (A redundancia kerülésének példája a gyorsírás, amely csak egyszer rögzíti a ragot, ha ismétlődik.)

Nyelvünkön kívül másokban is általában ritkul a ráhagyatkozás a kongruenciátlanúság kényelmes „megoldására”, mivel egyre bonyolultabbá válnak a grammatikai osztályok, s ezért a közlő az egyeztetés megvalósításával biztosítja közleményének megértését. Némely jelenség története viszont ellenkező törekvést mutat. Például a mennyiségjelző után a magyarban egyes számú jelzett szó áll, a régiségben azonban nemritkán fordulnak elő *három emberek*-féle szerkezetek. A magyar fejlődés a gazdaságosság irányában történt. A végkövetkeztetés: „Jelzős szerkezeteink . . . áttekintése is azt mutatja, hogy nyelvünk elsősorban akkor él az egyeztetéssel, ha a benne rejlő hasznos redundancia elősegíti a kommunikáció egyértelműségét, világosságát . . .” (47).

„Az alany és az állítmány egyeztetése a mondategységen belül” című nagy fejezet (48—145) bevezető sorai már utalnak a szövegtani vizsgálat fejezetére, amennyiben a mondategységen belüli kongruenciák közül azokat az egyeztetésfajtaikat tárgyalja, amelyekben fölmerülhet az értelmi egyeztetés lehetősége, tehát a vizsgálat eredményei a szöveggrammatikai részben is felhasználhatók. Hét probléma tárgyalása esik erre a fejezetre; ezek közül ismertetem a következőket.

Az állítmány egyeztetése a gyűjtőnévi alannal ma általános szabály szerint történik: az állítmány egyes számba kerül: „*ítél a nép*”. A történet azonban — a kódexek szövegeiben — olyan többes számú állítmányokat is őriz, amelyeknek a latinjában kizárólag egyes szám fordul elő. Tehát sajátosan magyar kongruencia érvényesül a *nép*, a *község* stb. mellett. Nyelvjárási adatok is igazolják azt a magyaráza-

tot, hogy a beszélő a gyűjtőnevet egyedeire bontva értelmezi, tehát értelmi kongruencia esete forog fenn. Ez a bontás az oka annak, hogy az állítmányi névszó is többes számba kerül: „a nép . . . erősek . . .”. Rokon nyelveinkben, de indoeurópaiakban is számos példa van rá. De a Toldi szerelméből is idéz példát a szerző: „. . . az egész vidék . . . népe . . . tódulnak elébe”. A mai köz- és irodalmi nyelvből teljesen kikopott az efféle értelmi egyeztetés, mégis találunk rá példákat publicisztikai szövegekben. A többes számot sokszor a vonatkozó névmás szerepe idézi elő, amikor többes számban alanyként állva (értelmi egyeztetéssel) a mellékmondat alanya is többesbe kerül. Hibás, formabontó jelenség az is, ha birtokos személyjeles főnév közbeékelte mondat „segítségével” többes számot vonz: „A sportszerű közönség — a Bizományi Áruház dolgozói — szintén nyertek”. Efféle értelmi egyeztetés pongyolaságnak, kerülendő hibának számít. Nem az, ha maga a gyűjtőnév kerül többes számba: „A népek . . . hallgatnak”, ilyen szerkesztés azonban normatívnak csak nyelvjárási szinten értékelhető.

Mennyiségjelzős alany mellett — leggazdaságosabb és ma helyesnek tartott változatként — egyes számú állítmány áll, pl.: *két ember jön*. Itt a mennyiségjelzős szerkezetben belső egyeztetés történik (a jelzett szó egyes számban áll). A régi nyelvben és a nyelvjárásokban a leggyakoribb a *két emberek* változattal kapcsolatos redundancia. A régi nyelv adatai részben a latin követéséből származó idegenszerűségek (erre a szerző sok példát idéz), bár az értelmi egyeztetés is közrejátszott a későbbből adattolt szerkezetekben („több törökök lejönnek”). Kazinczy ilyeneknek már archaizáló hatást tulajdonítva ír, századunk irodalmi nyelvében már csak ilyen stílushatást célzó szövegrészekben fordul elő, pl. Adynál: „Két halottak csak feküdtek”. Nyelvjárásokban elsősorban a határozatlan számnévi, főleg a *sok* jelzős alany mellett fordul elő ez az egyeztetési típus: „Sok nípek vótak ott”. Nem köznyelvinorma-sértő ott, ahol a mennyiségjelzős alany többes száma eleve elfogadható: „Az összes fiúk eljöttek”. — A *két ember jönnek* típus is főleg a régi nyelvben és a nyelvjárásokban fordul elő. A szerző azzal a felfogással ért egyet, amely lélektani magyarázatot ad: itt a többség képzele vagy érzése nyomult előtérbe. Legkevésbé gyakori típus a *két ember jönnek*-féle. A régiségben és a népnyelvi használatban az egyes számú gyűjtőnévi alanyhoz csatlakozó mennyiségjelző együttesen hívhatja létre az állítmány értelmi egyeztetését: „*sok számtalan* nép a vízbe borulának”.

Érdekes — rokon nyelveink közül — az obi-ugor nyelvek egyeztetési rendszere: a 'kettő' jelentésű mennyiségjelző esetén az állítmány rendszerint duálisban áll, a kettőnél többet jelentő mennyiségjelzős alany pedig — a magyartól eltérően — inkább többesben. A mai köz- és irodalmi nyelvben a tárgyalt típus alsóbb szintű nyelvi formának minősül, az írók legfeljebb sajátos stilisztikai árnyalatban élnek vele. A kevésbé fegyelmezett beszédben — főleg közbevetés esetén — megterem a vétség, pl.: „A *két könyv, amelyet* a múlt héten vettem ki a könyvtárból, igen *érdekesekek voltak*.” Írói példák vannak arra, hogy a közbeékelte mellékmondat — amikor ezt az egyeztetett vonatkozó névmás vezeti be — többes igei állítmányra készíti az egyébként kiváló nyelvérzékű szerzőt. Szövegben, mondathatáron túl — különösen implicit alanyú mellékmondat nyomán — a főmondat explicit alanyával egyeződik.

Külön foglalkozik a szerző a mennyiségnévi alanyhoz kapcsolódó állítmánnyal. A főszabály itt is az, hogy a többséget kifejező alany után egyes számú állítmány áll (alaki egyeztetéssel), de számállapot után (pl. *öten jöttek*) többes. A régiség és a nyelvjárások ebben is eltérést mutatnak. Érdekes magyarázatot ad a *ki-ki* után álló többesre, ti. ebben az esetben mondatban keletkezett összetételről van szó, tehát két külön alanyként is szerepelhettek. A szakirodalomban hiányosan kezelt társhatározós főnévi csoport („a *fiú a lánnyal* sétál” típusú mondatban) okozta kérdésben a két mondatból való származtatás (a *fiú és a lány* sétál) nem helyénvaló, mert ez a mellérendelés nem társhatározó-

sítható. A köz- és irodalmi nyelvben igen ritka a többes számú állítmány: „Garmada úr három barátjával megérkezett” — idézi a szerző Tamási Áront (81). Az értelmi egyeztetés ilyen esetekben csak az alsóbb stílusrétegekben fogadható el. Nem kevésbé bonyolult (vagy inkább változatos) jelenséget vizsgál Rácz Endre a halmozott jelzőjű alanyokhoz kapcsolt állítmány kérdésében. A korpusz e tekintetben az egyes szám mellett dönt: „... két nagy jelentőségű *egyetemi, illetve főiskolai építkezés is megkezdődik.*”

Nagyobb terjedelmű fejezet tárgyalja az állítmány egyeztetését két vagy több (halmozott) egyes számú alannyal (96—138). Az erre vonatkozó nézetek ismeretében a szerző a korpusz alapos vizsgálatával teremt rendet. A részletes elemzés tapasztalatai: személyt jelölő alanyok után a többes számú (tehát értelmi) egyeztetés a gyakoribb, nem személyt jelölők után csupán 3 %-nyi. Táblázatok teszik világossá a vizsgálat számszerű eredményeit. A kérdést ez a fejezet is történeti, rokon és nem rokon nyelvi, népnyelvi és stílusbeli szempontból is megvilágítja.

Az „Egyeztetés és szöveggrammatika” című fejezet (146—233) a szövegten néven ismert és tanított diszciplína nyelvtani szempontú és újszerű tárgyalását tartalmazza. A szerző mindjárt a bevezető sorokban — a kérdés felfogásának szellemében — elhelyezi a témát eredeti nézőmezejében, ráhangoltan használva az általánosan elfogadott terminológiát. A szöveg legfőbb ismertetőjének a kohéziót (szövegösszefüggést) tekintve, elsőbbséget ad a szemantikai mozzanatoknak, amelyekén kívül a grammatikai eszközöket is meghatározónak tartja, mégpedig kettős szerepben: a mikroszerkezet (két egymást követő mondat) jelentésének összekapcsolásában úgy, hogy a másodikban történik visszaútálás az elsőre (anafórával), illetőleg — ritkábban — az elsőben előreutalással (katafórával) a másodikra. A jelentésbeli összefüggéseket olykor kötőszók vagy ezek hiánya (asyndeton) fejezi ki. Ez utóbbi esetet a szerző vizsgálatából kirekeszti.

A kapcsolat nyelvi megoldásai közül grammatikainak a pronominalizációt (névmásítást) tekinti, amelyben a fő szerepet a személyes névmás (ide értve a személyragos határozószókat és a főnévi mutató névmások, és a határozószói mutató névmások) játsszák. A névmásítás és az egyeztetés szorosan összefügg egymással: a névmásításban is érvényesül a számbeli egyeztetés, akár „pontoszerű” (azaz főnévre vonatkozik), akár „foltyszerű” (azaz az utalás nagyobb szövegrészi előzményre történik). Az anaforikus névmás mint irányító tag megszabhatja a további egyeztetést. A szerző elsőfokúnak a névmásítást tekinti, másodfokúnak az egyeztetést (névmás híján). Szabályok vonatkoznak azokra az esetekre, mikor melyik mondatrész szerepét tölti be az előzményül szolgáló főnév, s a témába tartozik-e. Ha az előzményben a főnévi alany mint téma szerepel, az új mondatban a névmásítás elmaradhat, s a hiányzó alanyt az egyeztetés reprezentálja. Például: „*Pista meglátta a lányt. Már messziről rámosolygott.*” Ha az előzmény nem alany (vagy nem tartozik a témába), akkor szükséges a névmásítás: „*Pista meglátta a lányt. Az már messziről rámosolygott.*” Fontos fogalom a *koreferencia*: a kölcsönösség, az egymásra kölcsönösen vonatkozás.

Külön problémát jelent az olyan értelmi egyeztetés amely egyes számú, de többséget jelölő irányító tag után az új mondatban (vagy tagmondatban) a többes szám használatát vált(hat)ja ki. A vizsgálat eredményeinek részletes kifejtése külön alfejezetekben történik, s ezekben a következőket olvashatjuk:

Ha a gyűjtőnév az irányító tag, és ez a mondat alanya, akkor — mint az előzőkben tárgyalt esetekben is — egyes számba kerül. De ha az „*utózmányban*” (az én szavam — Sz. A.) az előzményből csak odaérthető (implicit), akkor az értelmi egyeztetés szabaddan érvényesülhet. Ezt az álláspontot — a későbbiekre nézve is — úgy értelmezem, hogy a szövegre nézve sokkal lazább érvényű használati szabályok vonatkoznak, mint a mondat szerkesztésére nézve. A könyvnek a nyelvtörténeti adatai, az idézett nyelv-

művelői állásfoglalások bizonytalanságai késztetik a szerzőt arra, hogy korpuszának tanulságait e tekintetben föltárja. Kiderült, hogy ugyanaz a gyűjtőnév egyes és többes számot egyaránt kiválthat az új mondatban (tagmondatban). Táblázatba foglalt adatrendezés mutatja ki, hogy „az előzményként szolgáló gyűjtőnév mint odaértett alany a mai magyar nyelvben is többször idéz elő értelmi egyezést, mint alakit” (157). Inkább javasolható — teszem hozzá magam —, hogy így mondjuk: „A *csapat* egy tisztáson vert táborot. Este vacsorát *főztek*” (kevésbé ajánlottan: *főzött*). Főleg az új mondatban érvényesülő „értelmi egyeztetés — vonja le a szerző az eredményt —, vagyis a számbeli átcsapás, a többes szám használata tipikus szöveggrammatikai jelenség (a szerző kiemelése)” (157). Tágabb értelmezésül idézi Kelemen János megállapítását, amely szerint „a szöveggrammatika szemantikai beágyazottságú grammatika” (158). Ezt az általános megállapítást azonban a szerző — adatai alapján — differenciálja, mert például egy összetett mondat második tagjában jobban érvényesül az alaki egyeztetés, mint egymás után következő mondatokban. Ismét más a helyzet az implicit, mint az explicit (azaz kitett) előző mondatbeli alany esetében; az új mondat alaki egyeztetését a további mondatokban felváltja az értelem. A stílusrétegek megvallatása — érdekes módon — azokban az esetekben, amikor az egzaktitás fontos (így a tudományos ismeretterjesztő rétegben), feltűnő az alaki egyeztetés követése. Viszont a szépirodalmi stílusban ennek ellenkezője érvényesül: a példák háromnegyed részében többes számú az állítmány.

Érdeklődéssel vártam a pronominalizáció alakulásának irányjelzését, s ebben a kérdésben is elsősorban a vonatkozó névmás viselkedését a szövegben. Az adatok — bizonyára nem véletlenül — eléggé bizonytalanságban hagyják az olvasót, de a szerzőt is, aki tárgyilagos tájékoztatást ad a gyűjtőnévi főnévre (például *társaság*-ra) visszautaló *akik* használatának általános nyelvművelői hibáztatásáról, úgyhogy csupán az sejlik föl a recenzorban, hogy az alaki egyeztetés kizárólagos javaslása előbb-utóbb valószínűleg tarthatatlanná válik, s jogosulttá az értelmi egyeztetés annak a szempontnak az érvényesülése nyomán, hogy egy közösség személyekből áll, tehát nem jogosulatlan az *akik* alkalmazása. Ez az álláspont ma még magyarázatnak számít, de a prognózt — e forma javára — megalapozhatja.

Amikor az irányító tag mennyiségjelzős főnév, alanyként egyes számú állítmányt vonz. A ki nem tett, de az előzményekből odaérthető alany esetében az új mondat egység állítmánya többes számba csaphat út, tehát érvényesülhet az értelmi egyeztetés. Régiség és népnyelv egyaránt szolgál erre példákkal, de Aranytól is olvashatunk erre adatokat: „Mért nem jön Szondi két dalnoka, mért? . . . hadd *fűzne* dalokból gyöngysorba fűzért.” Most is a korpusz tüzetes vizsgálatából adódik Rácz Endre álláspontja: az egyeztetést irányító tagok jelentése helyett a mondat- és szövegszerkesztés grammatikai formáit vallatja meg. Kiderül: gyakoribb az értelmi egyeztetés, a többes számú állítmány. Nem ez a helyzet akkor, ha nem alany az irányító tag: csak az alárendelt mondat állítmánya viselkedik a várható módon, mellérendelésben az egyes számú túlsúlyban. Az egyeztetés megoszlása stílusrétegek szerint: a tudományos ismeretterjesztő és a publicisztikai szövegekben erőteljesebb az alaki egyeztetés, mint a szépirodalomban. A magyarázat: egzakt közlésben az alaki, művésziiben az értelmi dominál.

A névmásítás eseteiben az új tagmondatban vagy mondatban előforduló mutató névmás — ha alany —, akkor az állítmány a névmással egyezik, hiszen a mennyiségjelzős irányító taggal csak közvetett viszonyban van. Ez az oka annak is, hogy ha az irányító tag mennyiségnév, a rá vonatkozó visszautalás szövegszinten eltér a mondatbelihez viszonyítva, mivel szabadabban érvényesülhet az értelmi egyeztetés, s erőre kap a többes szám használata, mégpedig minden stílusrétegben. Ugyanez a jelenség mutatkozik meg akkor, ha egyes számú alanyhoz társhatározó vagy vonzat kapcsolódik. Szöveg-

szinten a névmási visszautalás gyakrabban *csap át* egyes számból a többesbe: „*Farkas Mihályné két kolléganőjével . . . hatvan-hetven olvasó kérését igyekszik teljesíteni. Ők hárman . . .*” Ugyanilyen változáson megy át — egyes számú állítmányból a többesbe — az implicit alanyú folytatásban az egyeztetés a halmazott jelzőjű főnév esetében is: „*A cseh és bolgár kormányküldöttség* tegnap érkezett meg a román fővárosba. Ma tisztelgő látogatást *tettek* a miniszterelnöknél.” Ugyanez a helyzet a névmásításban is: a mutató- és a személyes névmás többesbe kerül: „Tekintetem nyugtalan madárként rebbent *hol az egyik, hol a másik arcra, amelyeket* oly egyformára faragott a közös sors.” A két vagy több egyes számú főnevet tartalmazó mondat után a névmásítás ugyanezt a tendenciát mutatja, azaz a többes számú, értelmi kongruencia fordul elő többször. Így nem is várható más kép, amikor két vagy több, különböző nyelvtani számú főnév az irányító tag.

A könyv Összegezés című fejezetéből (234—44) főleg azokat a megállapításokat emelem ki, amelyek a nyelvtudomány — s ezzel együtt — nyelvszemléletünk számára elsősorban jelentősek.

A szerző meggyőzheti az olvasót arról, hogy az egyeztetés nemcsak a mondat, hanem a szöveg szerveződésének is igen fontos grammatikai eszköze. Morfológiai jelöltsége akkor fontos, ha az irányító és egyeztetett tag távol kerül egymástól, különösen akkor, ha az egyeztetés túlnyúlik a mondathatáron. Az egyeztetésnek négy fő kategóriája: a személybeli, a számbeli, az esetbeli és a határozottságbeli (nyelvünkben ez utóbbit a tárgyias igeragozás teszi lehetővé); keresztező kategóriák: az alaki, az értelmi és a közelségi egyeztetés (nyelvünkben érthetően hiányzik a nembeli egyeztetés). Ezek közül az értelmi kongruenciának mondathatárokon túli, azaz szöveggrammatikai szerepe (amit a szakirodalom eddig nem méltatott kellő figyelemre) jelentős.

Néhány részletező alpont a szemantikai jelleg szerepét emeli ki, rávilágítva némely különleges tényező okozta megoldásra (például ha az alanyok tulajdonnévvel személyt jelölnek, valamint ha számuk kettőnél nagyobb).

Különös jelentőségű az értelmi egyeztetés a szövegszerveződésben, a szövegmondatok egymáshoz kapcsolásában, a lineáris kohézió megvalósításában. A szerző itt száll szembe azzal a felfogással, amely szerint nincsenek külön szöveggrammatikai szabályok, mivel — úgymond — például a névmásítás, a határozott névelő szerepe tulajdonképpen a mondatgrammatikai szabályok meghosszabbításai. Sikerült felfedni olyan jelenséget, amely specifikusan szöveg vonatkozású: a számbeli értelmi egyeztetést, amely beszédes példával szemléltethető: szabálytalan a „Mindenki örültek” egyszerű mondat, mert nem állhat benne többes számú állítmány; de ha olyan mondat követi, amely — implicit módon — ugyanazt az irányító tagot tartalmazza, törvényszerűvé válik a többes szám: „Mindenki *örült*. Hosszasan *tapsoltak*.” Az értelmi egyeztetés mint szöveggrammatikai jelenség „mindenekelőtt az állítmány, valamint a visszautaló névmások, továbbá a birtokos személyes főnevek és a személyragos főnévi igenevek egyeztetésében” ragadható meg (241). Ezekre három alfejezetben mutat be a szerző példákat.

Végezetül az egyeztetésnek stílusrétegek szerinti megoszlásra vonatkozó vizsgálati eredmények összefoglalását olvashatjuk (243—4). Csak egy jegyzetbeli utalás szól arról, hogy a feldolgozott anyag stílusrétegenként mintegy 2-2 millió *n* terjedelmű (245). Az utolsó 19 oldalon felsorolt és idézett szakirodalmi jegyzék is tanúskodik a szerző hallatlan körültekintő munkájáról, amely a leíró magyar nyelvtan történetében kétségtelenül új fejezetet jelent.

Szende Aladár

Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Szerk. Fábán Pál és Szathmári István. A szerkesztők munkatársa: Tolcsvai Nagy Gábor. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 360 oldal

A kötetért elsősorban Honffy Pált illeti köszönet. Őt, aki — Harsányi Zoltán nyomdokába lépve — mint kiadó és szervező — majd két évtizede viselte gondját a magyar stíluskutatásnak, ennek a szinte pályaszélre szorított diszciplínának. A helyzetnek az oka elsősorban az, hogy a nyelvész — bár egzaktásra törekszik — könnyen elcsúszul, s pontos nyelvi elemzés helyett stíluskutatás címen általánosságokban mozgó, közhelyszerű nyilatkozatokkal közelíti meg témáját, ezzel hitelét veszti a szaktudomány előtt. Ez a közhelyszaporítás időnként előfordul ebben a kötetben is. A visszaszorítás oka lehet az is, hogy a stíluskutatás mindenekelőtt az írói nyelvre irányul; az írói nyelv pedig — akárhogy vesszük is — mégiscsak művi nyelv, s ez így van még a legnépibbnek tartott íróknál, pl. Tömörkénynél is.

A stíluskutatónak ezenfelül még sok nyugat-európai információval is rendelkeznie kell ahhoz, hogy a magyar stílári jelenségeket igazán értse. A kötet néhány tanulmánya nyújt is ilyen szemlét, főként a német stíluskutatásról; sajnálatos, hogy a nagyobb jelentőségű francia impresszionizmusról nem esik szó. A kötetet bevezető egyik szerkesztő, Szathmári István ezt ezzel magyarázza: „a csoporttagok érdeklődési körének nem szabtuk határt” (611); értsed: nincs francia szemle, mert senki sem foglalkozik a francia nyelvi stílussal.

Visszatérve a kötethez s az előszóhoz, természetesen jogos az előzmények és érdekének hangoztatása; mégsem szabad azt a látszatot kelteni, mintha a Mai Magyar Nyelvi Tanszéken kívül mások csak per tangensem foglalkoznak stíluskutatással. Egy ilyen századfordulós kötetnek az előszavában meg kell már mondani, hogy a benne lévő, többnyire szűkre szabott cikkek erősen kötődnek Szabó Zoltán 1976-ban megjelent gyűjteményes kötetéhez, a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Kriterion). Mi több, az itt felvetett problémákat ott olyan alaposan megtárgyalták, hogy a mostani kötet szerzői könnyen alkalmazhatták az eredményeket ott szóba nem került írók, költők nyelvi anyagára. Hiányolom, hogy Dobos B. Magda: A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista irodalomban (Kriterion 1979) c. fontos művét nem említi az előszó. Mi több, a kötet szerzői láthatólag nem is tudnak róla, még lábjegyzetben sem idézik. Pedig e sorok írója bőszegesen ismertette a nevezetes kötetet (Nyr. 106: 114—9). Némileg jobban járt P. Dombi Erzsébet Őt érdek ezer muzsikája (Kriterion 1974) c. kötete. Szathmári István előszavában ugyan nincs szó a kötetéről, és még olyan kiváló tudós, mint Horváth Mária is csak a szerzőnek a Szabó Zoltán korábban említett gyűjteményes kötetében megjelent tanulmányát említi, a Színhatások a századforduló prózájában (Szabó Zoltán i. m. 5—48) (Horváth Mária: Stílusok „karneválja”, I. kötet 29). Mégis a P. Dombi Erzsébet önálló kötete egyszer-egyszer szóba kerül futólag, többnyire lapalji jegyzetben.

Ezek után fogjunk hozzá a kötet konkrét elemzéséhez.

1. Az első nagy egységnek, az Elméleti megközelítésnek nevezett cikkgyűjteménynek egyetlen darabja foglalkozik magyar stílusjelenségekkel. A már említett Horváth Mária-cikk, a kötet „nyitódarabja” főként a német stíluskutatás elméleti kérdéseinek vizsgálatát nyújtja. A többi, később szóba kerülő cikk is távol maradt a magyar nyelvi anyagtól, kivéve az egyetlen, Kispéter András: Az irodalmi és nyelvi szecesszió néhány kérdése c. tanulmányt (36—48). Itt Kispéter azt mondja, hogy a színek gyakori alkalmazása d í s z í t é s k é n t már az impresszionizmust is jellemezte. Ám míg a z finom effektusokra törekedett, a szecesszióban főként a dekoratív elemek kerülnek előtérbe.

Az írók és költők az egész színskálát hasznosítják, de különösen a fehéret, a sárgát, a fényes, csillogó aranyat, ezüstöt kedvelik. Jelentős szerepet kap a színek kontrasztja, az összetett jelenségek, gyakori a színesztézia.

Czóbel Minkánál: „Arany csillagfény alatt Elsimuló hangok” — jellemzik a Karácsonyéjt; másutt „Arany szemű békák néznek egy vízi rózsára” (Trubadúrok). Elkápráztató a fehér szín gazdag csillogása: „Felcsillan a hó, A holdvilágban, a csillagfényben, Mint fehér pelyhen elszórt gyémántok Felcsillanása” (Fehér farkas). A színek kontrasztja és szintézise: „Zölden, kéken csillog, Aranyosan vész el, Mind egymásba olvad Mint zománcos ékszer” (Pávafogat) (i. cikk, i. m. 46). Kispéter cikke utolsó két lapján konkrét példákat idéz Adytól, Babitsól, Kosztolányitól, Juhász Gyulától; szemlélteti, milyen módon stilizálják át az említettek a természetet, vagyis miként teszik a természetből vett mozzanatokot” csillogóvá, színpompássá”; itt is utal a szíkontrasztokra, esetleg éppen a színek harmóniájára, pl. Juhász Gyulánál.

Ezután nagyon röviden kitér a kor prózájára, amelyet — mondja — szintén a dekorativitás jellemez: „az erősen stilizált táj, a tárgyak, a környezet dekoratív festése . . . önállósul, színpadi díszletté változik.” Szini Gyulát a nyelvi szecesszió reprezentatív képviselőjének nevezi, és ezt az írónak A smaragd c. novellájával bizonyítja. Szini Gyula egy esküvői jelenettel indítja a novellát, leírja a résztvevők ruházatát, ékszereit nagy részletességgel és a színek tozódásával.

A mondat szerkezetekkel egy tizenkétsoros szakasz terjedelmében foglalkozik: „mind a mondaton belül, mind a mondatfűzésben a mellérendelő szerkezetek dominálnak. Nemesak a jelzőket halmozza, hanem az egyéb mondatrészeket is”. A mellérendelő mondatrészeket a szerző kígyózó szerkezetnek nevezi, és ez emlékezteti őt a stilizált, tekeredő növényi indákra, kígyózó görbe vonalakra. Ilyen típusokra gondol: „forgókon, csattokon, mentekőtőkön, kardokon, pártákon, kőszötyűkön”; vagy „rubinnak, smaragdnak, zaffirnak, gyémántnak” stb. Kispéter a színhasználatot, főként, ha színek valamilyen stilizáltság megvalósítását célozzák, szecessziós jelenségnek nevezi. Tanulmányának nagy része irodalomtörténeti megközelítésű, és egy sor nem nyelvi tartalmat is szecessziós, sőt szecesszionistának ítél. Helyesen D’Annunziót is megemlíti, mint olyan valakit, akinek az *Il fuoco* (A tűz) c., 1900-ban kiadott regénye „rendkívüli hatást gyakorolt a századelő magyar irodalmára” (45). Ám a korábbi és az olasz író leghíresebb, a már 1889-ben megjelent *Il Piacere* (A gyönyör) c. regényéről Kispéter nem ejt szót, pedig ebben a festőiség jobban érvényesül, mint A tűzben, amely nyelviileg már visszafogottabb; a későbbiekben a festőiség teljesen eltűnik D’Annunzio prózájában. Mindez azonban messze vezet, s nem ide tartozik.

Az persze már igen, kik lehettek a magyar dekoratív, az öt érzék muzsikáját felhasználó stílus ihletői nálunk. Kosztolányi prózastílusáról írott tanulmányomban magam is gyanakodtam D’Annunzióra és a Kispéter által jogosan emlegetett Oscar Wilde-re, akinek reneszánsz környezetben játszódó Pádúai hercegnő c. színdarabját Kosztolányi már 1909-ben lefordította, és a fordítás megjelent az Élet c. folyóiratban. A darabot be is mutatták eltérően a másik, ugyancsak olasz reneszánsz ihletésű Wilde-darabtól, a Firenzei tragédiától, amelyet csak sokkal később, 1923-ban fordított le Kosztolányi. Kosztolányi tudott olaszul, szerette Olaszországot. Mi több, 1926-ban lefordította Margherita Sarfatti: Mussolini élete c. művét is, amely persze az olasz diktatúra első, ellentmondásos éveire terjedhetett csak ki, amikor az olasz fasiszta párt 1925 január 1-ig együtt élt a korábbi parlamenti pártokkal.

2. A D’Annunziót közvetítők közül gondolhatunk Elek Artúrra is, aki közismerten Olaszország szerelmese és Burckhardt híres reneszánsz művének fordítója volt.

Az elemzett kötetben R. Molnár Emma hat lapot szentel Elek Artúrnak. Az idő

jelentése Elek Artúr novelláiban (231–7) c. cikkében azt állítja, hogy egy nagyobb tanulmányból ragadta ki a cikkben bemutatott szempontot. Lehetséges, hogy a szerző az említett, de még napvilágot nem látott nagyobb tanulmányában a színekre is sort kerít, hiszen egy, a 236. lapon lévő mondatban olyan kifejezések fordulnak elő Elek Artúrral kapcsolatban, mint „színes fantázia, színesztézia, metaforák, hasonlatok”. Így a szerző gyanította, hogy Elek Artúr is hódolt olykor a szecesszióknak (és ezzel lehetett közvetítője D’Annunzióknak és stílusának). A szerzőnek meg kell azonban vizsgálnia munkájához P. Dombi Erzsébetnek korábban idézett Színhatások stb. cikkét a Szabó Zoltánnak ugyancsak idézett impresszionista kötetében. P. Dombi Erzsébet a jelzett cikkben behatóan tárgyalja Elek Artúr színeit is.

3. A színhatások vizsgálata kap központi helyet Kovács Éva: A századforduló novellisztikájának sajátos mestere. Csáth Géza novelláinak stílusvizsgálata „A varázsló kertje” című kötet alapján (171–9) c. dolgozatában, amely viszonylagos rövidegsége ellenére azért is tanulságos, mert a szerző bizonyos elvont fogalmakat megkísérel nyelviileg illusztrálni. A formai-stílusértékelés céljából az alábbi kategóriákat nevezi meg: 1. naturalisztikus; 2. impresszionisztikus; 3. szimbolizmus felé hajló; 4. szecessziós; 5. szürrealisztikus; 6. realista. Az idézett címkékhez novellacímeket kapcsolt, ám helyesen jegyzi meg: „Egy-egy novellának csak egy-egy részlete, szelete, szövegdarabja fér bele a fenti »kategóriákba«” (173). A definíciók irodalomtörténetiek. Mindig veszélyes hozzájuk kapcsolni nyelvi tényeket, amelyeket szinte lehetetlen irodalomtörténeti vagy képzőművészeti elnevezésekkel meghatározni. Mert mi történik Kovács Éva példáival? A 173. lapon hoz egy példát az impresszionista és egy másikat a szecessziós stílusra. Ember legyen a talpán, aki a kettő közt nyelvi különbséget lát. Mindkettőben ugyanazok a színhatások érvényesülnek; de még a szimbolista és szürrealista szövegekben is.

Az érdekesség kedvéért idézzük a szerző impresszionista és az azoktól elváló szecessziós példáit:

a) „Ott arany napsugár olvasztotta feketére a tegnap még fehér háztetőket. A sárga hóvíz szaporán csörögve folyt a csatornában. Az ég fényes, csillogó kék színben ragyogott. Időnként nagy, szürke, lila felhőgomolyagok rohantak át az udvar fölött nyíló kicsiny, kék négyszögön” (Tavaszi ouverture).

b) A most következő példa a szerző minősítése szerint szecessziós: „Kábító virág-illat csapott meg. A kerítés megett kert volt; nem nagyobb mint egy kis szoba. A talaja körülbelül a derekunk magasságáig fel volt töltve. És tele az egész kert virággal.

Sajátos növényvilág tenyésztett itt. Hosszú szárú, kürt alakú virágok, amelyeknek szirmai mintha fekete bársonyból volnának. A sarokban liliombokor óriáskelyhű, fehér liliomokkal megrakodva. Mindenütt elszórva alacsony, vékony szárú fehér virágok, amelyeknek egy szirma, csak egy szirma gyenge piros színű volt. Úgy tetszett, hogy ezek bocsátják azt az ismeretlen édes illatot, amelyet szagolva az ember azt hiszi, elakad a lélegzete. A kert közepén egy csomó bíborvörös, kövér virág terpeszkedett. Húsos selymes fényű szirmaik hosszan lógtak le egészen a magasranőtt haragoszöld színű fűbe. Mint egy kaleidoszkóp, úgy hatott ez a kis csodakert. Közvetlen előttem a nőszirmom lila virágai nyíltak. Százféle virágillat tevődött össze a bódító szagában, s a szivárvány minden színét megtalálhattad a virágok színében” (A varázsló kertje). Mindkét példa a 173. lapon olvasható.

A két szövegrész közt legföljebb annyi különbséget látok, hogy a második terjedelmesebb, és a színek kis része minősítve van: g y e n g e piros színű, b í b o r v ö r ö s, s e l y m e s fényű, h a r a g o s zöld. A minősítés azonban megmarad a mindennapi nyelv keretei közt.

Mind az impresszionizmus, mind a szecesszió egyaránt épít a díszítő elemekre, a

festőiségre, a színekre. Galamb Katalin szerint inkább lehet szecessziósnak tulajdonítani az olyan kapcsolatokat, amelyekben a szín tárggyal együtt fordul elő: *ametiszt színű, aranyszín, rózsaszín, holdvilágszínű* stb. (L. Galamb Katalin: A szecesszió stílári sajátosságai Ambrus Zoltán prózájában. In: Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok, Kritérium 1984. 316—32.)

Visszatérve a Csáth-novellák színeire, Kovács Éva a 175—9 lapokon megkísérel rendszert felállítani. Sajnos, elmulasztotta kézbe venni P. Dombi Erzsébet: Őt érzék muzsikája c., többször említett művét, amelyben P. Dombi Erzsébet hosszú időre érvényes módszert dolgozott ki a nyelvi színvizsgálatra; magam is az ő eredményeire támaszkodom tanulmányaimban.

4. A szecesszió előkerül még Fehér Erzsébet: Révész Béla szimbolikus naturaliz-musa c., nagyobb lélegzetű dolgozatában (134—79); a negyedik alfejezet címe éppen A szecesszió (160—1). A szerző mégsem tér ki a színekre, bár megjegyzi, hogy Révész-nél „1909 után . . . megszorodtak azok az írások, amelyeket csupán a nyelvi dekorativitás szempontja határozott meg”. És említi az 1909-ben megjelent Találkozás Hamupipőké-vel c. Révész-kötetet, amelyet a nagy szecessziós művész, Kozma Lajos illusztrált. Ennek ellenére — mint mondtuk — sem ebből a kötetből, sem máshonnan nem idéz olyan példákat, amelyekben színnel összefüggő szerkezetek olvashatók. A 162. oldalon a szecessziós mondat szerkezet bemutatására kiválasztott 12 soros példában szín jóformán nincs is.

Ugyanezt mondhatjuk el Bencze Lóránt: „A szecesszió nyelvi stílusjegyei. Lengyel Géza »Tárlatok és képtárak« című írásának tanulságai (Nyugat, 1908, I, 16—19)” című hétlapos írásáról is. Bencze is mondat szerkezetekkel foglalkozik.

5. A szecesszió után térjünk rá azokra a cikkekre, amelyek kifejezetten az impresszionizmust kívánják tárgyalni. Az első részben szerepel Gáspári László: Megjegyzések az irodalmi impresszionizmus mivoltához (30—5) c. cikke; a címe is elárulja, ne keressünk benne nyelvi megközelítést, s még a Proustra hivatkozás is tiszteletreméltó általánosság. Az impresszionista látásmód felbontja az egészet — jegyzi meg Gáspári —, és az egységet alkotó képzetkomplexum felszíni jegyeit az egyén által kivetített sorrendben tárja elénk, ahogy Proust mondja: „az érzéklés sorrendjében, nem pedig oksági kapcsaik szerint” (33).

Szász Ferenc: Az irodalmi impresszionizmus elmélete a német irodalomtudomány-ban és gyakorlata a német lírában c. tanulmányának első fele néhány közkeletű megállapítást tartalmaz. Majd — és a téma itt érdekesebb lesz — néhány verset olvasunk Hugo von Hofmannstahl-tól és Rainer Maria Rilke-től. Még Goethe Mignon c. költeménye is szerepel. Nehezen ugyan, de ki lehet hámozni néhány nyelvi tény a szerző érdekes, ám irodalomtörténeti eszmefuttatásából. Hofmannstahl 1909 augusztusában Luganóban írta Reiseliéd című dalát, amikor az Arthur Schnitzlerrel közösen megtett kerékpárút után a svájci Alpokból a Simplonon keresztül ereszkedtek le a Pó-síkságra (nem a Pó völgyébe persze, ahogy Szász Ferenc írja, az még onnan messze van). A szerző találóan értékeli a rövid dalt: „A változó hangulatokat, az ellentétes képeket, a mozaikszerűséget valóban meg is találjuk a költeményben. A Vorfrühlingliedhez hasonlóan itt sincs sem logikai kapcsolat az egymást követő képek között, sem időbeli történet. A gyorsan felvillantott képek rendkívül erős hangulati töltéssel rendelkeznek.”

Kár, hogy a szerző nem értékesíti helytálló megjegyzéseit; helyette elvont fejtegetésbe kezd azt bizonyítandó, mennyire mégsem impresszionista a költemény, Hofmannstahl Reiseliédje. Pedig az imént említett Vorfrühling c. versében jól mutatott rá az impresszionistának értékelhető nyelvi jelensége: „Hofmannstahl kihasználja a nyelv-

ben rejlő hang- és hangulatfestés lehetőségeit.” Aztán: „Hofmannstahl gyakran él alliterációkkal mint pl. *Seltsahme Dinge sind in seinem Wehn; gewiegt wo Weinen war; Lippen in Lachen; weichen und wachan*” (64). Szász Ferenc szerint a veláris és palatális ellentozás is jellemzi a költőt. Helyesen mutat rá, hogy az utolsó előtti szakaszban ez egészen feltűnő. Idézzük ezt a szép szakaszt:

Durch die glatten | Kahlen Alleen | Treibt sein Wehn | Blasse Schatten.

A szerző által megadott magyar fordítás csak részben követi az eredetit:

Át a sápadt | fák során | ezer árny | száll nyomában.

Az „árny” kilóg a sorból; a német eredetiben ott több *-e* van. Szerzőnk ebben az esetben is azt igyekszik bizonyítani, hogy az általa egyébként helyesen impresszionistának tartott jelenségek ellenére a költemény mégis „az egyedi élmény szintjéről valami misztikus szimbolikus síkba tolódik” (65).

A rákövetkező cikk szerzője, Róka Jolán megmarad az elvi, irodalomtörténeti vázlat síkján. „A századforduló stílusáramlatai a szovjet kutatások tükrében. Az impresszionizmus” (78–90) c. fejezetben nem találtunk nyelvi vonatkozást. A szerző a kötetben még egy cikket közöl A századforduló egy stílusáramlatáról az irodalmi kritika fényében. Ignóty és az impresszionizmus (180–90). A hosszú elvi előkészítés után a cikk vége felé bukkanunk néhány nyelvileg is értékelhető megjegyzésre: „Gyakori jelenség továbbá a halmozás, elsősorban a jelzők — melléknevek — halmozása; például: »mámoros, káprázatos, csudálatos, különös világ«, »szép, nyúlánk, előkelő formájú ember« . . . »halovány, finom, kék fátyolban járó, s a fátylon belül is átlátszó testű, de halfarkú sellőit« és még néhány, kevésbé jellemző példára. Nem tudjuk, mert a szerző bizonytalanságban hagyja az olvasót: az ilyen típusú példákat tartsuk az impresszionista stílus jellegzetességeinek?

Pedig a szerző rábukkant egy ezeknél jobban értékesíthető mondatra is; ezt a felsorolással kapcsolatban említi, de nem értelmezi: „... előkelő formájú ember — keresett pongyolaságával, asszonyos kezével s asszonyos kacérságával, gyermektegen finom vonásaival és gyermektegen szeszélyességével, fellobbanásával és simaságával valami különös elegye a férfiúnak és az asszonynak, az oroszlánnak és a tigrisnek” (189). Nem veszi észre, hogy a felsorolásban szereplő főnevek (talán társhatározók) *-val*, *-vel* végződésűek és a személy jellemzésére szolgálnak. Ezek a többségükben elvont főnevek, mellékneveket helyettesítenek. Azért van szükség rájuk, hogy tudjanak bővíteni tulajdonságjelzővel: *keresett* pongyolaság, *asszonyos* kacérság, *gyermektegen* szeszélyesség stb. több, mint *keresetten* pongyola, *asszonyosan* kacér, *gyermektegen* szeszélyes. Még erősebb a stilisztikai hatás, ha a *-val*, *-vel* ragos elvont főnév birtokos szerkezetben mint birtokszó áll: „Jól vannak nevelve . . . Tette hozzá egy kicsinyeivel elégedett anya kérkedő hiúságával.” Minderről bőszégesen szöveg A modern magyar próza stílusformái c. könyvem (Tankönyvkiadó 1979²) Impresszionizmus és expresszionizmus c. fejezetében, illetve a hozzátartozó jegyzetben (66–140 és 242–9).

6. Ehhez kapcsolódóan itt kell foglalkoznunk Horváth Mária „Justh Zsigmond naplója. Stílustörténeti vizsgálat” c. dolgozatával (123–33). A szerző értékes irodalomtörténeti megjegyzések után értékelően mutatja be az általam és mások által nominálisnak nevezett stílust a Naplóban, vagyis a ragtalan főnevek mondattani szerepét, amelyet többek közt a már említett, A modern magyar próza stílusformái c. kötetben (de egyébként és idegen nyelvű cikkeimben is) behatóan tárgyaltam. Horváth Mária meggyőzően szemlélteti, hogy amikor Justh a Napló egyes eseményeit felhasználta tárcacikkeiben, regényeiben, vagyis amikor részletesebben mondja el ugyanazt az eseményt, nem élt a nominális stílus sűrítő, tömörítő szerkezeteivel, a ragtalan, szerkezetlen főnevekkel, hanem szabályos mondatokat alkotott. A személyeket, tárgyakat stb. hagyományosan

megformált mondatokba helyezte bele. Mindez arra bizonyíték, hogy a távirati stílus, a napló, a jegyzet, vagyis a XIX. század második felének népszerűvé vált többféle, általában gyakorlati célú műfajai is egyik forrása lett a nominális stílusnak, ahogy ezt alapos nyelvi anyagon szemlélteti Alf Lombard immár klasszikusnak számító, a *Les constructions nominales dans le français moderne*, Upsala, 1930 c. művében.

A mondat szerkezetre történik utalás Eöry Vilma: A Szindbád-novellák stílusa c. cikkében (261—72). A cím többet sejtet, mint amennyit a szöveg nyújt, pedig a szerző azt állítja, hogy „az elemzés menetében Szabó Zoltán (Nyr. CVI. 62—73) módszeréből indult[am] ki” (262). Nem nagy újdonság annak leszögezése, hogy „általában háromféle közléstípust lehet elkülöníteni, így van ez a Szökés az életből című novellában is: 1. az elbeszélő közlés; 2. a szereplők beszéde; 3. az e kettő közötti átmeneti forma, a szabad függő közlés, az indirekt beszéd, ill. reflexió” (265).

A továbbiakban megállapodik ennél az egyetlen novellánál. Megméri a mondatok szószámát az elbeszélői közlésben, megállapítva, hogy a szereplők beszédéhez képest itt túlsúlyban vannak az összetett mondatok, viszont a szereplők beszédében rövidebbek a mondatok, jöllehet az összetett mondatok aránya 60 %, ugyanúgy, mint az elbeszélő közlésben.

Sajnos, elmaradtak a beszédet bevezető szakaszra vonatkozó észrevételek; azok jelentősége nem kevés; ti. a szereplők beszédét bevezetheti a mondat jelentő igék valamelyike, de bevezetheti valamilyen mozgást jelölő ige is; vagy éppen nincs bevezetés. Ezek vizsgálata ilyen természetű fejtegetésben nem maradhat el.

Ami a szabad függő beszédet illeti, az egyetlen példa, amely az elemzett novellában előfordul, nem jellemző fajtája ennek a közlésmódnak; ismert, hogy az lehetővé teszi a hagyományosan szerkesztett mondatok egyszerűsítését, átalakítását. Befejezetlen mondatok, izolált szavak váltakozhatnak felkiáltó, kérdő, tehát viszonylag rövid mondatokkal és éppen a közlés szakaszaiban. A Krúdy-példa nem alkalmas ennek a fellazításnak a bemutatására; egyébként is Krúdy viszonylag ritkán élt a szabad függő beszéd adta lehetőségekkel. Minderről bőven szólok pl. a Móricz Zsigmond stílusa 1982 c. művemben, de több más alkalommal is.

Nehezen tudjuk „a lebegő hangulat, az álmodozó s a gondolatok esetlegességéhez igazodó mondatkapcsolatok” definíciókat értékelni. Hasznosabb az a megállapítás, hogy „A mondatok gerince általában ige”, „igei-névszói állítmány még előfordul ebben a stílusban, de tisztán névszói igazán ritkán” (270). Így van; Krúdy került a szaggatott, vagy ún. „kopogós” stílust.

Kár, hogy ugyanakkor a szerző nem figyelt fel a ritmikusan elhelyezkedő mondatokra. Az általa idézett, szabad függő beszédes, viszonylagos rövid szakaszban is jelentkezik az alábbi hatos lüktetésű, párhuzamosságra épülő struktúra:

az a régi, a nőtényhangú, a bugyborékoló nevetésű, aki az élet csendes szépségei helyett a halálra, az elzúllásra, a megsemmisülésre hívta fel Szindbád figyelmét;

táncolni a végkimerülésig az élet báljában

és az álorcás vendégeknek hazudni,

csalni,

lopni,

öreg embereket a sarokba szorítani,

fiatal, tapasztalatlanokat félrevezetni,

mindig hazudni

és otthon, egyedül mindig sírni (267).

Nem hiszem, hogy itt az igeneves szerkezetek indulatos áradásáról van szó, ahogy a szerző megkockáztatja; akkor van igaza, amikor azt mondja; „új, eddig ismeretlen hangot azonban nem hoz. A szakasz nyelvi jellemzői sem újak” (267).

Krúdy szabad függő beszédei komoly elemző feladatot kívánnak. Mert mit kezdünk pl. az alábbi szakasszal, amelyhez hasonló sok van Krúdy műveiben:

A fejfák és a szomorúffüzek ismerték még abból a korból, mikor a kisvárosi hölgyekkel a régi temetőben sétált karonfogva, mint az egy cserépből nőtt virágszálak, és serényen, folyamatosan, akadály nélkül hazudozva mint egy szorgalmas vízimalom a nagy Dunán — az öreg molnár a fiatal menyecskék gömbölyű vállára segíti a liszteszákokat, egy szomorú legény a tetőn éjjelente furulyázni szokott a malomkerékbe kapaszkodott öngyilkosok hulláinak, a holdfényben hátát villogtatja a harsa a folyamban, mint egy ezüstruhás középkori király, és a nádasban egy öreg vadkacsa azt mondja a másíknak emberi nyelven, hogy az éjszaka ismét megölte valaki magát szerelem miatt. És a régi temetőben, ahol a hajósunk szája vízimalom módjára örölte a színes szavakat, hogy az aranylisztel beszórja a nők lábanyomát (. . .) a régi temetőben a szüette fejfák, esőverte (. . .) sírkövek sohasem nyújtották ki lábukat, hogy gáncsot vessenek a nőknek a továbbhaladásban (Síron túli boldogság. In: Szerenád, Szépirodalmi 1979. 629).

Kétségkívül szabad függő beszéddel van dolgunk. A bevezetés szabályosnak mondható. Van egy közlést tartalmazó ige: sétált . . . hazudozva; elmarad a közlést bevezető *hogy*, s következhetne a szereplő szava. De nem az következik abban a poetikus szakaszban, amelyről szó van az öreg molnárról, a furulyázó legényről, malomkerékről, harsáról, vadkacsáról. Mindez egy asszociációs sor, amely a főmondat egy hasonlatára épül, a vízimalomra; ez a hasonlat viszont determinálva van a közlést bevezető ige által. Vagyis vannak olyan példák Krúdynál, mikor nem a szereplő tudattartalma bukkan fel a szabad függő beszédben, hanem a főmondati hasonlathoz kapcsolódóan egy sajátos eseménysor, amely többé-kevésbé függetlenné válik a közlőtől. Szindbád fecsegett a nőknek a régi temetőben; ezt a tényt a szabad függő beszédet lezáró író közlés is megerősíti: hajósunk szája . . . örölte a színes szavakat. Szabad függő beszédben állhatna például egy, a szereplő élményeire vonatkozó gondolatsor, mint pl.: hazudozva mint egy szorgalmas vízimalom — részt vett a porosz—francia háborúban; ő volt az, aki a körülzárt Párizs fölé röplapokat szórt; még, amikor golyót kapott, akkor sem akart a kötőzöhelyre menni stb., stb. Ám a szabad függő beszédet a hasonlatban szereplő vízimalom indítja el, s ezzel a közlés bevezetése az írói beszédének egy másik eleme lesz, és ez, a hasonlat a vezéreként indukáló bevezető elemnek alá van rendelve. Ezáltal természetesen nagy törés keletkezik, az olvasó nem tudja elhelyezni a szabad függő beszédben álló tartalmat, hiszen nem a főmondati szereplő szava élménye, hanem más valakinek, vagy más valaminek a szava.

Ezzel csak azt akartam szemléltetni, mennyire összetett megoldások is vannak, s Krúdy, aki a hagyományt tiszteli, tud teljesen modern megoldásokat is alkalmazni.

7. Mondatszerkezetekkel foglalkozik Tolcsvai Nagy Gábor: Az elbeszélő nézőpont Herczeg Ferenc Pogányok c. regényében című dolgozatában is (209—21) egy, alig több mint fél nyomtatott oldalt kitevő idézet alapján. Az idézet a Pogányokból származik. Megállapítja, hogy az egyszerű mondatok az összesnek 19,2 %-a, de a 21 összetett mondatból is 3 mellérendelő, 5 mint kötőszós hasonlító, 6 pedig olyan alárendelő, amelyet *amely* kötőszó vezet be, így tkp. ál-alárendelésről van szó. Könnyű levonni a következtetést: Herczeg Ferenc mondatai „általában nem rejtenek bonyolult, csak részletesen kifejtethető struktúrákat”. „Egyszavas, csonka, nem zárt mondatl nem találkozzunk, s nominális mondat (Sötét tilalomfa a rónaság szívében) is” egy van. (A szerző az állítmány nélküli mondatokat nevezi nominálisnak). Nagyobb corpuson nyilván több ehhez hasonló is akadna; ám elfogadhatjuk Tolcsvai Nagy téziseit, hogy ti. Herczeg Ferenc kevés alárendeléssel szerkeszt és teljes mondatokkal építi fel közléseit vagy akár párbeszédeit is. A szerzőnek igaza van a szabad függő beszédre tett utalásaiban is. A közlést

bevezető mondatához jól simul a közléstartalom, tehát a folytatás „tekinthető szabad függő beszédnek és elbeszélésnek is” — mondja Tolcsvai Nagy Gábor (218). Valóban, ez a valódi hagyományos típus — teszem hozzá —, mert a drámaiságot indukáló törés hiányzik, vagyis elmarad a Murvai Olgától olyan találóan meredek indulásnak nevezett struktúra. Herczeg Ferencre a sima kezdés jellemző, hogy megint Murvai Olgát idézzük a Szabó Zoltán i. gyűjteményes kötetében szereplő Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban (89—139) c. dolgozatára hivatkozva.

8. A vizsgált kötet legigényesebb darabja Raisz Rózsa: Mondatszerkezeti jellemzők gyakorisági vizsgálata Petelei-, Kaffka- és Krúdy-novellákban (317—38), amely a Módszerek c. utolsó egység bevezető dolgozata. Raisz Rózsa az említett szerzők öt-öt novelláját dolgozta fel a Deme Lászlótól és a néhai Nagy Ferencről eredeztethető kvantitatív módszerrel. Ki vitatná el, hogy a szöveg leírásának fontos része a kvantitatív mondattani vizsgálat, amellyel könnyű felderíteni, milyen elemek milyen arányban fordulnak elő a szövegben. Mégis dicsérendő a szerző tárgyilagossága. Maga mondja ki azt, amit a módszertől fanyalgók hangoztatnak, hogy ti. a mondatot és a közlésegyiséget a stilisztikai érték meghatározásakor nem szabad elszakítani a szövegtől és a situációtól, illetve a nyelven kívüli vagy egyéb tényezőktől. Köszönet illeti a szerzőt, aki elolvasta a kissé már elfeledett cikkemet, amelyben főként olasz, francia és magyar példák alapján azt mutattam be, hogy azonos mondatszerkezet, azonos szótagszámú mondategységek más és más helyzetben, korban, körülmények közt más stílushatást hordoznak (320). A szerző a tárgyalás folyamán közli gondos munkájának a nyomán megszületett táblázatait. Olvasunk szószámokról, terjedelemlről, hosszúságról, mondategységről, mondategységről, szóráserőlekről, szórási sávról, de még ultrarövid mondategységekről (1—3 szó), sőt szerkesztettségi mutatókról is. Mindez alapos teljesítmény, amely a nyelvtudomány ekzaktságát bizonyítja; felüdülünk a gyűjteményes kötet sok más cikkében olvasott általánosságok és közhelyek után.

És mi az eredmény? Például „Kaffka Margit és Krúdy Gyula novelláiban a párbeszédes részek tagmondathosszúsága közel áll a többi szerzőéhez, az elbeszélő narrációja viszont sokkal nagyobb szószámú mondategységből épül fel” (326). „A kirívóan hosszú bekezdésekből álló Krúdy-elbeszélés A szívalakú hölgy titka (K 4) mondatainak szerkesztettségével is kitűnik. Petelei a vizsgálat szerint is rövidmondatosnak minősül, és bekezdései is rövidebbek a két másik szerzőénél” (328). Igen érdekes a szinteződés és a mélységi mutatók kidolgozásai. A hagyományos nyelvész ezen az alá- és mellérendelés fokát, szerveződését érti. Megtudjuk, hogy „a szintmélység szerinti eloszlás nem függ a novellák terjedelmétől, hanem a nagyobb szintmélységek hiánya, illetőleg előfordulása az egyéni stílust, mondatszerkesztési módot jól jellemzi. Kaffka és Petelei — erősen mellérendelő, illetve lazább mondatszerkesztésű — prózájában már a 4. szint (harmadfokú alárendelés) is csak elvétve fordul elő, s a beszéd szintjén álló mondategységek aránya náluk a legmagasabb. (Krúdynál az 5—6 szint is előfordul)” (330).

Mindmégannyi megszívlelendő mondattani igazság, amely az ELTE számítóközpontjában végzett munka alapján derült ki. Minden ironizálást félretereszek, hiszen különösen az olasz nyelvészetben elterjedt concordanzék miatt is híve vagyok a kvantitatív módszernek; mégis ez a módszer különösen a kevésbé ismert szerzők esetében célravezető, mert megkímél az unalmas szöveg elolvasásától és a cédulázástól. Ám a fenti eredményeket minden irodalmat szerető, rendszeresen olvasó tudta számítógép nélkül is. Világért sem becslöm alá a mondatmérést a fent említett szempontok szerint, de — és ebben a szerző megerősít — a stílusvizsgálat csak a mérés után kezdődik.

9. Végigmentünk a kötet sok dolgozatán. Lemondtunk néhány elvi jelentőségű dolgozat értékeléséről; ezek amúgy is lazán függenek össze a kötet mondanivalójával (Fábián Pál, Szathmári István cikkeiről és Benkő László Zolnai-cikkéről van szó). Szeretnék levonni néhány tanulságot, ahogy ezek az elemzés folyamán kikristályosodtak.

Kifogásolom, hogy az adalékok úgy készültek többségükben, mintha előttük nem léteztek volna tényfeltáró, alapos munkák. Bizonyos esetekben ez fájó meglepetést okoz. Fülöp Lajos, aki Tóth Árpáddal és Áprily Lajossal foglalkozott, vagy Dobóné Berencsi Margit, aki Szabó Lőrinc Tücsökzenéjével, nem méltatta figyelemre P. Dombi Erzsébetet, aki az általam lépten-nyomon emlegetett Öt érzés stb. c. művében nagy figyelmet szentelt mind Tóth Árpádnak, mind Szabó Lőrincnek; a Szabó Zoltán Tanulmányok stb. kötetben meg egyenesen olyan, közel húsz oldalas fejezet van, amelynek címe: A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben; írója Túrós Endre. Erre a többé-kevésbé súlyos mulasztásra a recenzió folyamán időnként visszatértem, hangoztatva, hogy az erdélyi iskola eredményeit hangsúlyozni kell; a kötet újnak tűnő eredményeit régen felfedezte Szabó Zoltán és köre. Nem tartom igazságosnak egyébként Horváth Mária limitáló megjegyzését sem a „Stílusok karneválja” c. elméleti dolgozatában, mert kételkedem abban, hogy Szabó Zoltán és tanítványai a német Jost Hermand ötleteit vették volna át; erre semmi szükségük sem volt, hiszen tudnak románul és franciául; mindkét stílus kutatásból bőven merítettek. És „ihlette” őket az a korai tanulmányom, amelyre sokan szoktak hivatkozni, A nominális stílus a magyarban (Nyr. 80 [1956.]: 40–55; 204–17).

A kötet nagy kérdőjele a következő: sikerült-e nyelvileg meghatározni az impresszionizmust és elhatárolni, elkülöníteni a szecessziótól? Bízunk magunkat Benkő László ítéletére, aki Juhász Gyula és az impresszionizmus (194–205) c. dolgozatában azt mondja: „az impresszionizmus parttalan . . . az impresszionizmus költői megjelenésének tanulmányozása is parttalan” (205). Másutt is azt mondja, hogy „jóllehet impresszionista nyomok bőven találhatók Juhász Gyula költői stílusában, a kortárs magyar impresszionista költőket (Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád) csak bizonyos távolságban követi” (200). A festői látásmód, hanghatások, verszeneiség volnának az impresszionista jelleg legfontosabb megnyilvánulásai? De ugyanez elmondható a szecesszióról is. És igaza van-e Prokóláb Juditnak, aki a *tél* kulcsszó szerepe néhány Krúdy regényben c. cikkében (273–88) azt fejtegeti, hogy az évszakoknak sajátos funkciójuk van, s az évszakokhoz tapadó főneveknek, melléknemeknek is; így pl. a télhez kapcsolódó *f e h é r* szín ezáltal függvénye lesz az impresszionizmusnak és szecesszióknak, minthogy az évszakok nyelvi szerepeltetése összefügghet a diszítettséggel. Vagyis az évszakok nyelvi tanulmányozása az impresszionista, szecesszionista stílus egyik kritériuma lehet.

A fentieknek mintegy ellentételezése olvasható Madarászné Marossy Ágnes: Molnár Ferenc jelzőhasználatára és szóképei »Az ördög« című vígjátékában (222–37) c. cikkében, amelyben a cikkíró körüljárva Molnár Ferenc stílusát igyekszik megragadni az impresszionista stílust, Molnár Ferenc stílusának ellentétéként. Az impresszionisták — mondja — újszerű képzéseket, szokatlan szókapcsolatokat alkalmaztak, jelzőik is ilyenek. Utal a színezétiára is. Resignáltan állapítja meg, hogy pl. Molnár Ferenc képeiből „hiányzik . . . a festőiség, a zeneiség, a szimbolizmusra való hajlam és a sokat sejtető többszólamúság” (229). A dolgozatot fontosnak tartom, mert a kötetben egyedül ennek a szerzője foglalkozott jelzőhasználattal. Eredménye nem meglepő, a szerző jóelőre fel lehetett készítve, hogy Molnár Ferenc társadalmi vígjátékai kevés teret engednek az irodalmiaskodásnak. Kérdés, van-e olyan századforduló körül írott magyar színmű, amelyben találkozunk impresszionista és szecessziós nyelvi jegyekkel.

*

Lezárva fejtegetéseinket, szeretnék pozitív kicsengéssel búcsúzni a kötettől, fenntartva persze korábbi megjegyzéseimet. A témakör ugyan lényeges vonásaiban alapos kutatás tárgya volt a megelőző harminc, negyven évben, mégsem felesleges a továbblépés. Főleg azok a vizsgálatok nem feleslegesek, amelyek a kisebb szerzőkre irányulnak. Korábban leginkább a klasszikusokat tanulmányozták. Hasznos lenne kicédulázni sok évtized novellatermését, elfeledett újságcikkekben böngészni azért is, hogy a jelenségek kronológiáját fel tudjuk fedni.

És még egy megjegyzés. A megbírált kötet egyetlen szerzője sem törődött azzal a típussal, amelyet én a halmozó eljárás végső esetének neveztem több tanulmányomban; lehet persze másként is elnevezni. (Horváth Mária, ahogy említettük, szembeállította az én Justh-napló példáimat a szerzőnek egybeüttl található teljes mondataival, de új anyagot nem adott.) Ilyenkor az egyes főnevek elvesztik mondatbeli szerepüket és értelmezőként ragtalanul valamilyen vezérfőnévre vonatkoznak, azt jellemzik, bővítik: Kocsi jött hajdúval: Simonffy alispán, a felesége, egy ideges, affektált hölgy és a kis Alice, szétterpesztett haj, kék máslik a fül megett, *fehér cipő, harisnya* (Babits: Gólyakalifa 16). Mennyire fontos lenne kikutatni pl. ennek, a kötetben nem vizsgált szerkezetnek, de azoknak is, amelyeket tanulmányoztak, a felbukkanását, mikor és hol történt és egyúttal esetleg okát is. Sok meglepetés éri az embert. Ilyet találtam Jókainál a múlt század hetvenes éveiben, de pl. az olasz irodalmi nyelvben már a XVIII. században, igaz irodalmi levelekben.

A jövődő kutatókra vár a feladat a szerkezeti vizsgálatokat a klasszikusok mellett kiterjeszteni a kisebbekre is és kitolni az időhatárokat a századvégét megelőző évtizedekre is.

Herczeg Gyula

Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1990. MNyTK. 190. sz. 91 oldal

1. Az, hogy a nyelvjárások változásai vizsgálhatók, sőt vizsgálándók, nehezen és megkésve tudatosult a magyar dialektológiában. Igaz, a nyelvjárásgyűjtők régtől jegyezték föl változó, visszaszoruló vagy kihalt nyelvjárási alakokat, a változások rendszeres feltárására és modern leírására sokáig várni kellett. Tény, hogy az utóbbi két évtizedben hazánkban is mind többen kísérelték meg bemutatni a nyelvjárások egy-egy vagy egy-két szegletében a szinkronián belüli mozgást, de egy helyi nyelvjárás valamennyi szintjére kitekintve — száz esztendőtfő fogó több egyidejű állapotrajz alapján — valódi változásvizsgálattal még nem próbálkozott meg senki. E hiányt pótolta most Kiss Jenő A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között c. monográfiájával.

A szerző igen nagy feladatot vállalt. Először is tetemes mennyiségű, ráadásul más-más gyűjtőtől és különböző időkből származó adattal kellett rendkívül gondosan bánnia, több szempontból is értékelni, minősíteni őket, s ez önmagában sem csekélység. Másodszor — és ez az igazán jelentős — olyan elméleti és módszertani kérdésekkel kellett megbirkóznia, amelyek elengedhetetlenek elveinek és szempontjainak következetes véghezviteléhez (pl. a norma, az archaizmus vagy a neologizmus fogalmi tisztázása, a lexikai vagy alaki változatpárok közötti különbségtéves stb.).

A szerző a monográfiában kettős célt tűzött maga elé: 1. az adatközlést, vagyis a mihályi nyelvjárás változásait reprezentáló összes adatának a rendezett bemutatását, felsorolását; 2. az elméleti feldolgozást, azaz az általánosítható tanulságok, tövényszerűségek megfogalmazását (9). Munkája így hagyományfolytatás és úttörés egyszerre. Egyrészt szervesen illeszkedik a szerzőnek mintegy negyedszázados dialektológiai tevé-

kenységébe, hiszen ezúttal is szülőfalujának, a rábaközi Mihályinak a nyelvjárását elemzi, mint máskor, oly sokszor már. Másrészt eredendően újat nyújt a változásvizsgálatban: „... elsőként kísérli meg nálunk egy helyi nyelvjárás elmúlt száz évének a változásait a rendelkezésre álló, megbízható teljes forrásanyag alapján bemutatni” (9).

Maga a monográfia három nagy részre tagolódik: A Bevezetés (7–18) céljait, a változásvizsgálat értelmezését, az alapfogalmak tisztázását és forrásainak jellemzését adja. A középső, a tüzetes rész bemutatja a mihályi nyelvjárás változásainak minden részlegét: hangtanát (19–33), alaktanát (33–40), mondatтанát (40–3), frazeológiáját (43–6) és szókészletét (46–69). A harmadik nagy fejezet az elemzéseket, a következtetéseket, az összegzéseket jelenti (70–90) egy kis német nyelvű rezümével zárva (91).

2. A bevezetés voltaképp egy szokatlanul alapos elméleti áttekintés. Igen eredeti, értékes része a változásvizsgálat körüljárása. A szerző itt éles különbséget tesz a szinkrón dinamizmus feltárása és a tényleges változásvizsgálat között. Más, ha az egymást követő nyelvállapotok adatainak az egybevetésével dolgozunk, tehát valóban diakrón vizsgálatot végzünk, ahogy maga Kiss Jenő tette. S más, ha az egy időből származó adatokat csoportosítjuk szociális érvényük szerint, azaz tulajdonképpen a szinkrón dinamizmust mutatjuk be, ahogy a közelmúltban többen is tették. A két lehetőséget persze elhatárolják és meghatározzák a források, noha tagadhatatlan, hogy mindig a szinkrón adatok minősíthetők a legsokeoldalúbban és a leghitelesebben.

Tény, hogy Kiss Jenő számára remek változásvizsgálati lehetőséget nyújtott a mihályi adatoknak a három szinkrón metszete: 1. A századforduló évtizedeinek gyűjtései, benne Zsirai Miklós 1913-as tájszógyűjteménye, amely mennyiségileg és minőségileg egyaránt megbízható összehasonlítási alap. 2. A nyelvatlasz 1956–63 közötti mihályi adatai (Végh József és Deme László gyűjtései), illetve az atlaszhoz kapcsolódó magneton-fölvételek (Balogh Lajos munkái). Az atlaszadatok természetesen örökké becses forrásai maradnak a magyar nyelvjáráskutatásnak. 3. A szerző 1965 és 1989 közötti saját gyűjtései, melyek sorában passzív megfigyeléssel, direkt módszerrel és mintegy 26 órányi szövegfelvétellel elért, publikált és publikálatlan nyelvi adatok vannak. A dolgozat gerince lényegében a három időszak adatainak a szembesítése részben egymással, illetőleg — minden esetben — mai megfelelőikkel.

A változásvizsgálatban Kiss Jenő két általános szempontot érvényesít következetesen. Nézi, hogy a kifejezésforma vagy/és a funkció változott-e, s figyeli azt is, hogyan módosult valamely nyelvi elem, jelentés társadalmi érvénye (11). A két változásvizsgálati szempont tehát határozottan elkülöníti azt, ami változott; azt, hogy mi mié változott; s azt, hogy ami változott, az milyen utat járt be (visszaszorult-e vagy terjedt-e) a közösség nyelvhasználatában (10–1). Így a változásnak természetesen több típusát alakíthatja ki.

A monográfia második fejezete öt területre bontva részletezi, csoportosítja és valamennyi lehetséges adattal szemlélteti a megfigyelt változásokat. A hangtan a fonéma-állomány, a fonémaváltozatok és a fonémagyakoriság szempontjából egyaránt számba veszi a nyelvjárás (kihalt, visszaszorult vagy terjedő) jelenségeit, legyen szó akár a magánhangzokról, akár a mássalhangzokról, akár á-zásról, é-zésről, ö-zésről, í-zésről, akár l-ezésről, n-ezésről, ny-ezésről, akár rövidülésről, hasonulásról stb. Két alapvető kérdés különösen érdekli: 1. Vajon a lezajlott vagy zajló változás a köznyelvi megfelelővel megegyező alakot, jelenséget, funkciót eredményez-e? Pl.: *téj* > *tej*. 2. Vajon a lezajlott vagy zajló változás a köznyelvtől eltérő másik, újabb alakot, jelenséget, funkciót eredményez-e? Pl.: *kü mies* > *kü mies*.

Az alaktanban Mihályi jellegzetes tőtípusainak, képzőinek, jeleinek, illetve névszó- és igeragjainak a módosulásairól van szó. Itt is nagyon érdekesek, értékesek a használati gyakoriságra vagy a társadalmi érvényességre vonatkozó megjegyzések; pl.: a

sindőjök szorítja vissza a *sindőlygők*-et (34); a főnévi igenév *-nya* képzője ma archaikus, erősen visszaszorulóban van, csak az idősebbek nyelvében s csupán néhány igében fordul elő, tehát ma mind állományát, mind használati körét tekintve egyaránt perifériára szorult: *birnya*, *hinya* stb. (35). A *-ni* ugyanakkor mára regionális köznyelvi forma lett (36). Az *ó*, *ő* és *ü* végű névszók mint többalakú tövek ma már többféleképpen viselkednek. A *gyüreje* kihalóban levő archaizmus, a *disznója*, *erdője* egyértelmű neologizmus még, normatív ellenben a *disznaja*, *erdeje*, *gyűrűje*, *teteje* stb. (33). A 3. személyű birtokos személyjelezésben Zsirai *fióktya* adata ma is normatív, a *límpássa* viszont archaikus. Ma kihalóban van a *házzo*, *asztalossa*, *kalásszo*, de a *mestérgyő* : *mestérő*, *virág'gyo* : *virágo*, *zsebggyő* : *zsebő* változattípusban még az előbbi a főalak, sőt a legidősebbek beszédében a *zsebggyő*-típus szinte kizárólagos (37).

A mondatban és a frazeológia is lényegében hasonlóan mutat különbséget adatai között, de a frazeológiában állományi és használati szintről külön is szó esik. A mondatban anyagában kihalt adataira nincs példa. Visszaszorult a *doktorék kapujok*, a *kocsmárosék szekerék*-féle szerkesztésmód, pedig ez a *déd*- és a *nagyszülőök* idején még gyakori volt, s visszaszorulóban van a *mezzőre van kaszányi* vagy a *kertnek mént* forma is, jóllehet aktív használatú, normatív még, de csökkenő előfordulású változat már. Terjed ellenben a szükségesség kifejezőmódjai közül például a köznyelvivel megegyező *nekem kő dúgozni*-féle szerkezet (40–3). — A frazeológia anyagában egy régi, 190 frazeologizmust tartalmazó korpuszból ma is él, általánosan ismert mintegy 20 (pl. *létarázta a jég a vetést*), visszaszorult 5 (pl. *aratás tábe vót az idő*), s kihalt 170 (pl. *kőccsigtelen vagyok*, *nő vesse még a kínámt* = kínálási forma stb.). Ugyanitt egy 1985-ben befejezett friss gyűjtésből a több mint 2000 frazémának kb. 1/5-e archaizmus, s ennek közel 4/5-e visszaszorult/visszaszoruló, 1/5 része pedig kihalt (néhány idősebb adatközlő emlékszik rájuk, de a spontán beszédben nem fordulnak elő) (45).

A szókészlet változásvizsgálata nemcsak a legterjedelmesebb, hanem talán a legtanulságosabb része is a monográfiának. A szerző itt is lényegében hasonló szempontok szerint rendezi anyagát, de erősen hangsúlyozza: a szókészlet változása nem függetleníthető a szavak jelölte fogalmak sorsától. Először értelmezi és tipizálja az archaizmusokat és a neologizmusokat (46–7), majd megadja rendezési elveit (49–50), végül pedig az egyes típusokon belül „kihalt”, „visszaszorult” és „új” kategóriákban felsorolja adatait. Az 1970-es évek elején már nem hallotta a szerző pl. az *asszoncsizma*, *bálizs*, *klépétus* szavakat. A 80-as évek közepe óta szorult vissza történetesen a *kalinkó*, a *prósza*, a *rényce*, a *bilincs* 'seb (a kézen)', a *kecske* 'szabó' és a *mestér* szó 'kántortanító' jelentésben. Az új, terjedő lexémák a legújabb időkben effélék: *császármorzsa*, *fóliáz*, *gyomirtózik*, *rábostejjgér* stb. Nyilvánvaló, hogy a kiragadott néhány példa csak ízelítő a hatalmas anyagból, de ennyi is elég, hogy mérlegeljen, hasonlíttasson az ember: mi az, ami azonos, mi az, ami nem azonos saját nyelvi emlékeiben a leírtakkal.

A monográfia harmadik egysége részint az előző fejezet adataiból következő fontosabb törvényszerűségek összefoglalása, részint a legfontosabb dolgok kiemelése. A hangtan terén kiemeli, hogy erős ugyan a köznyelvi hatás, de az uralkodó tendenciák (zárt, rövid és labiális) viszonylag erősen ellenállnak neki. Az anyagban mindössze két példa van arra, hogy valamely alaki tájszó nem közeledett a köznyelvhez, hanem távolodott tőle: *sindöl* > *sindő*, *szalankáli* > *szalangaré* (71). — A nyelvjárási szókészletet ért változások köréből a változatpárok, változatsorok típusaira és a jelentésváltozások eseteire hívja fel a figyelmet, majd részletesen számba veszi a tájszavakon végbement változásokat. Emellett kitűnő statisztikákban foglalja össze legkülönbözőbb szempontú és (részben már korábban is elvégzett) összevetéseit, vizsgálatait. S ugyanitt pontokba szedett részletes összefoglalásokat is ad a mihályi nyelvjárás egy-egy szektorának változásairól.

3. Kiss Jenő legújabb monográfiája tudományos és alighanem tudománytörténeti szempontból is kiemelkedő vállalkozás. Törnérdek és sokféle tanulságot rejteget, hiszen a benne feldolgozott hatalmas adatmennyiség következtetések és általánosítások egész sorát alapozta meg. Új irányát és témáját mutatja a nyelvjáráskutatásnak, minthogy valódi diakrón dialektológiát hozott létre. Mintát ad a korábbi nyelvjárási adatok, főleg az atlaszadatok felhasználására, hasznosítására, mintegy bizonyítván, hogy a nyelvjárási gyűjtés akkor is haszonnal jár, ha nem követi azonnali feldolgozás. Reméljük, hogy az ismertetett munka mintája vagy ösztönzője lesz további nyelvjárási tanulmányoknak. S nagyon szeretnénk, ha Kiss Jenőt, a nyelvatlasz utáni dialektológus nemzedék (egyik) legkiválóbb képviselőjét töretlen alkotókedve és nyelvjáráselméleti fogékonysága a jövőben is hasonló teljesítményekre készítetné.

Bokor József

Domokos Péter: Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Akadémiai Kiadó, 1990.

Domokos Péter jól választott címet könyvének, mert nemcsak műve tárgyát jelöli meg szabatosan, hanem a problematikát is érzékelteti. A főcímben a *Szkítiától Lappóniáig* ívelő utat jelöli meg, az alcímben azonban a nyelvrokonság (a jelképi Lappónia) meg az őstörténet (Szkítia) már *és*-sel kapcsolódik össze. Az előbbivel a tudománytörténeti időrendet, az utóbbival a tudományos, őstörténeti teljességet, összefüggéseket fejezi ki. A szerző, bejárva „ezt a történeti-földrajzi távot oda — de vissza is” (226), Szkítia és Lappónia ügyében lát időszerű kérdéseket, feleleteket és feladatokat.

A figyelmes olvasó arra is felfigyelhet, hogy a főcím sorrendjét az alcímé nem követi: itt a nyelvrokonság megelőzi az őstörténetet. Természetesen — s ez is a cím dicséretére legyen mondva — nem véletlenül: ez a kötet ti. elsősorban a nyelvrokonság kérdéskörének irodalmi visszhangját rögzíti. A hangsúly tehát a nyelvrokonságra és a magyar irodalomra esik. Domokos Péter — eddigi munkáinak, munkái szemléleti törekvéseinek megfelelően — a finnugrisztika irodalmi pozícióit és lehetőségeit dokumentálja, bizonyítja. Irodalmunk finnugorsága mellett így érvel: „ősköltészetünkől (a folklórból, a hagyományokból, a népzeneből) jelentékeny finnugor réteg hánnozható ki, illetve... literatúránkban mintegy kétszáz éve jól nyomon követhető egy markáns ősköltészeti (s ezen belül sajátosan finnugor) vonulat” (11). Célul a „második helyen feltüntetett tárgykör vizsgálatát” (12) tűzte ki. Az „ősköltészeti vonulat” kifejezés összefoglalónak szánt (de nem túl szerencsés) *vonulat* szavának a könyv tárgyalási rendjében három jelentése is van. Jelenti 1. a finnugor népek népköltészeti alkotásainak (mindenekelőtt a Kalevalának) magyar fordításait; 2. a „finnugor ihletettségű” (58) magyarszépirodalmi alkotásokat; és 3. a pártolón vagy tagadóan finnugor témájú műveket.

A fordítások áttekintése nem pusztán lajstromozó számbavétel. Domokos Péter rendre rávilágít egy-egy jelentősebb fordítói teljesítmény hatására: a finnugor nyelvrokonság élménnyel való közvetítésének, irodalmi rangon való megjelenítésének fontosságára. Ekként szól Vikár Béla 1909-es Kalevala-fordításáról (129) vagy a „Nappél és éjféli” című 1972-es antológiáról, amely szerinte „jelentőségét tekintve felért a Kalevalával”, mert ez már „a finnél hozzánk közelebb álló nyelvrokonok szellemi kincseit reprezentálja” (198). Az idézett kötet kapcsán bontakozik ki egy méltatóan és méltán gazdag Képes Géza-portré. Nem kétséges, Domokos Péter számára Képes Géza kulcsszemélyiség. Saját felfogásának igazolását, nem hipotetikus érvényét Képes Géza teljesítményével példázhatja: „Akadhat... továbbra is kérdés, de a helyes megoldás útját (merészsége, tévedései ellenére!) alighanem Képes Géza látja legjobban.

A magyar őstörténet jövődő kutatójának Székfiát és Lappóniát aligha lehet a szokott merevséggel szembeállítania, főként, ha nem csupán nyelvünk eredetét, alapszókincsét s grammatikája ósvázat kutatja, de népünk zenéjét, hitéletét, szokásait, folklórját s honfoglalás előtti történetét is" (199). — A Kalevala-fordítások és -fordítók bőséges szemléjéhez egyébként jól illenek (mert Domokos Péter szavait hitelesítik) Voigt Vilmos szavai: „Nekünk nincs nemzeti folklórepikeánk. Ezért [!] is van öt Kalevala-fordításunk és ötven Kalevala-tanulmányunk. Ennek segítségével mintha mégiscsak a mienkké válna ez a fagyos és fátumos északi eposz" (Nagyvilág 1991/3: 444).

A finnugor ihletettségű irodalom, a „finnugor, ill. Kalevalás versek" (vö. 215) öröndetesen bővülő folyamának csak jelzésére, érzékeltetésére van tere a szerzőnek: a gazdagabb illusztrálás és a tüzetes elemzés szétfeszítette volna a kereteket — a vállalt feladat szemléletét, célját tekintve is. József Attila finnugor ihletét feltáró szakirodalmat idézve azonban Domokos Péter is szolgál egy adalékkal (163). Véleménye szerint a „vadakat terelő juhász" az „Altató"-ban „Kullervóról, a Kalevala lázadó hősről mintázódott, aki — jó okból — medvéket s farkasokat terelt haza gazdáihoz" (uo.). — Megjegyezni, hogy a legújabb példák, nevek sorában Temesi Ferenc neve (215) tollhibából Mihály keresztnévvel szerepel (a Névmutatóban is).

A finnugor rokonsággal kapcsolatos szépirodalmi megnyilatkozások nyomon követése érdekében „voltaképpen az egész magyar irodalmat végig kellene olvasni" (12). Ez azonban nem egy kutatóra szabott, szabható feladat. Domokos Péter a maga eljárását szemlézésnek (33, 148) nevezi. Képiesebben terepbejárásnak is nevezhetjük, mert a szellemi terület legfontosabb pontjait (csúcsait, határait, szakadékait) megjelöli. Többnyire írók, költők, irodalomtörténészek szerint tájékozódva és tájékoztatva. Az áradó sereg-szemlében ezúttal is számos értékelő szempont kelti fel és köti le figyelmünket. Például Jókai Mór, a „nagy hatású, közvéleményformáló személyiség . . . aki hol finnugorpartí, hol finnugorelles" (107). Ez a megállapítás „a maga teljességében, ellentmondásosságában" (uo.) természetesen mindenekelőtt a magyar őstörténeti ismeretekre, felfogásokra és illúziókra jellemző. Vagy Eötvös József, aki 1863-as Reguly-emlékbeszédében „megszívlelendő (de meg nem szívlelt) észrevételeket, tanácsokat is . . . [megfogalmaz] a mindenkori magyarságkutatás számára" (113). Vagy Toldy Ferenc, akivel kapcsolatban zárójelben vet fel egy nem jelentéktelen és jellegtelen problémát, azt ti., hogy Toldy noha „a magyarországi finnugrisztika kibontakoztatásának fő mozgatója . . . , a finnugrisztikával kapcsolatos legfontosabb tanításokat mégsem építette be a művébe" (121); stb.

A kötetben csak mutatványként idézett részletek is bizonyítják, hogy a finnugor rokonsággal, a „finnugor perrel" foglalkozó versekben bőven találkozunk „esztétikailag gyenge sorokkal" (148). Sokszor bizony alkalmi pamfletversek, plakátversezetek, sebtében, indulattal előrántott gúnyiratok kerülnek szemünk elé. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy jó néhány darabjuk a l k a l m a z o t t költészet a javából. Ezért nem meglepő például, hogy Gvadányi József versének „bizonyos helyeihez magyarázatokat is fűz, ezek olykor (nála is, kortársainál is) nagyobb figyelmet érdemelnek, mint a főszöveg" (55). A nyelvrokonság kérdéskörének visszhangja nem mindig szólal meg ihletetten. Csak a nyelvrokonság motívuma, (korabeli!) motíváló szerepe világos (és fontos) mindig.

Az irodalmi jelleg és célzatosság ellenére sem válik Domokos Péter munkája a nyelvészeti irányultságú finnugrisztika számára érdektelenné, háttérolvasmánnyá. Ezt a vélekedést nem a — szerző által is triviálisnak nevezett — kurta nyelvészeti fejtegetés (7—9) mondatja velünk (ez el is maradhatott volna), hanem azok a közvetlen nyelvészeti érdekű állásfoglalások, amelyek a magyar finnugrisztika tudománytörténetével kapcsolatban fogalmazódnak meg — olykor szinte indulatos elkötelezettséggel. (Vö. például a Kállay Ferencről szóló 99, 106. oldalt; stb.) Az olvasó hamar felismeri a sűrűn alkalma-

zott és halmozott jelzők efféle szerepét is. A szerző figyelemreméltó gesztussal hiányjeleket is elhelyez a finnugrisztika tudományterületén. Kétségtelenül a mulasztások közé tartozik például, hogy Sajnovics János Demonstrációjának mindmáig nincs magyar fordítása. (De vö.: „Német fordítása 1972-ben látott napvilágot!": 47.) S valóban nagyon hiányzik egy *Reguly-monográfia* is (vö. 100).

Könnyű megjósolni, hogy a mű körül polémia elsősorban Székfi és Lappónia „összebékítésének” lehetőségeiről, az „összebékítés” módjáról és mértékéről szólva várható. Már csak azért is, mert a szerző maga is kínál „gyanúba fogható” mozzanatokot. Már a bevezető oldalakon kijelenti például: „az ún. tévtanokat, a délibábos-dilettáns elméletek irodalmi lecsapódásait is regisztrálok, hisz végül ezek is jeleznek, kifejeznek valamiféle östörténeti érdeklődést, érzékenységet a gondolkodó fők köreiben” (10). Itt csapdát állít a *regisztrálok* ige. Csapdát, mert szerencsére szó sincs a továbbiakban pusztá regisztrálásról, igaz és hamis határának lebegtetéséről vagy egybemosásáról. Nemcsak Sebestyén Gyulával kapcsolatban vállalja például ő is a heroikus fiaskó (168) kemény minősítését, hanem Szabédi Lászlóról szólva is leírja („A magyar nyelv östörténete” kapcsán) „a nagy formátumú személyiség iránt való tiszteletből” (179) került kifejezést, a heroikus kudarcot (uo.). Ide is told azonban azonnal egy látszatra „gyanús” elemet: a teljes, megbélyegző „kiátkozás” helyett Szabédinál is talál „megszívlelendő gondolatot” (179). Ahogy Horvát Istvánnál is arra int, hogy: „Törekednünk kell megértésére — elítélése helyett” (89). Ezt bizony könnyű félreérteni, de nem szabad. Szó sincs kritikátlanságról. Csak arról az etikai és módszertani követelményről, miszerint a megértés nem egyenlő az egyetértéssel, csak (elengedhetetlen) feltétele ennek. Domokos Péter maga mondja: „Veszélyesebb . . . , ha egy minősített, elismert tudós válik az »álmok« hirdetőjévé” (179). Veszélyesebb, de nem tanulság, sőt nem ösztönző tanulság nélküli. Dilettáns kóklerre, hűzongó megszálotttra és utat tévesztő, útvesztőbe tévedő tudósra nem legyinthetünk ugyanazzal a mozdulattal. Ahogy a „Sajnovicstól *Regulyig*” című fejezetben idevágó tanulsággal Domokos Péter megfogalmazta: „A nyelvünk finnugor voltát expressis verbis elutasító vélekedések, mint egy új magatartás és szellem kifejezői, ugyancsak ekkoriban kapnak publicitást és visszhangot. Nagyot téved azonban az a finnugrista szakember, aki igaza biztos tudatában fölényesen elhárítja magától ezeket a dokumentumokat, s elzárkózik figyelmes áttanulmányozásuktól. A tiltakozók ugyanis továbbra is jól felkészült, a finnugrisztikában is járatos személyek, akiknek írásaiban olykor több a (finnugor kutatásokban is felhasználható) figyelemre méltó mozzanat, érv, fejtegetés, tény, mint némelyik rokonságot pártoló és igazoló hűségnyilatkozatban” (86).

E munkával térképet és tájolót kaptunk a kezünkbe. A térkép is továbbrajzolható, árnyalható, a tájoló is igazítható. De a Domokos Péter által megkezdett úton — műve segítségével — „a kutatás . . . könnyebben juthat előre” (12). Domokos Péter is.

Pusztai Ferenc

Danyi Magdolna: Paul Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez. Irodalomtudományi dolgozatok 2. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1988. 127 oldal.

A dolgozat Celan költő nyelvének „szemantikailag megterhelt nyelvi-poétikai alakzatának nyelvészeti s részben irodalomelméleti (poétikai) értelmezésére” vállalkozik a címben jelzett összetételek vizsgálatával (5).

Először A főnévi szóösszetételek megközelítése című fejezetben (7—35) a főnévi összetételek szerkezetéről és szemantikai tipologizálhatóságáról olvashatunk. Ez lényegében a német szóösszetételekre vonatkozó leíró grammatikai rendszerezés mellett a generatív-transzformációs grammatikának, az esetgrammatikának és a szövegtannak a tárgyára vonatkozó szemléletének bemutatását jelenti (121 l. j.). Kitér „Az ad hoc képzett N + N szóösszetételek szövegnyelvészeti megközelítésé”-re (23—9), és „A metaforikus főnévi összetételek megközelítésé”-re (29—35).

Figyelemreméltó észrevétele a szerzőnek, hogy „a metaforaelméleti szakirodalomban kevés kivételtől eltekintve, rendre olyan metaforikus közlést értelmeznek, amelyben a metaforikus közlés tárgya is adott (Az e m b e r egy farkas). Holott nemcsak a (modern) költészetben, hanem pl. már a népköltészetben sem ilyen metaforikus predikációkkal találkozunk” (34). Mint mondja, Celan metaforikus szóhasználatában nemcsak a kifejtett metaforikus predikáció hiányzik, „hanem legtöbbször a kontextus általi értelmezettségnek az a foka is, amikor [?] a metaforikus kifejezés, akár a hasonlításra alapozó, akár az interakciós modell segítségével e m b l e m a t i k u s a n feloldható lesz” (i. h.).

Danyi Magdolna vizsgálati eljárása Max Black kutatásán alapul, s ezt így foglalja össze: a metaforikus főnévi összetételekben levő minkét szóra vonatkozó általános ismeretek számbavételével kísérlelhető meg föllelni a viszonylatba hozható tulajdonságjegyeket, nem feledkezve meg a konnotációs jelentésvonatkozásokról. Ezzel rekonstruálható a szóösszetétel metaforikus közlés gyanánt, amely azután a maga szövegkörnyezetében aktualizált jelentést kap (l. 35).

A munka második része: Paul Celan (metaforikus) N + N szóösszetételeinek vizsgálatához (35—111). Danyi nem a Celan költészetében fellelhető összes metaforikus főnévi és más összetételeket vizsgálja, hanem — mint említi — a Celan szókincsében leggyakoribb főneveket kereste, s azt, hogy ezek közül melyekkel alkotja legtöbb főnévi összetételét, illetőleg azokat a szavakat, amelyek „szemantikailag a legmegterheltebbeknek” mutatkoztak (36). Így tulajdonképpen a költő kulcsszavainak egy része került vizsgálatra. A kiválasztás módja egyezni látszik a szerzőnek az elemzés egészéről mondott szavaiból is kivilágló módszerrel: „elemzéseim [. . .] meghatározó jellegűen és tudatosan vállalva egy v e r s o l v a s ó n a k az értelmezési, a szövegekhez való jelentés hozzárendelési kísérletét mutatják” (6). Ezek szerint Danyi a figyelmes olvasás, a close reading módszerével élt. — A főnévi összetételek vizsgálatához kategóriatípusokat alakított ki, két fő csoport van: a szó szerinti értelemben vehető és az ilyképp nem értelmezhető összetételeké. A lexikalizáció és a metaforikusság megléte vagy hiánya finomítja a csoportosítást, továbbá az, hogy a kontextus alapján való értelmezés segít avagy nem az összetétel értelmezésében. Ez utóbbiakat „összefoglaló” és „nem összefoglaló” helyzetben írja le, hiszen — állapítja meg — a szintagmatikusan nem önálló szóösszetételek a szöveget létrehozó metaforikus makrofolyamatokban szemantikailag szintetizáló, összefoglaló szerepet vállalnak magukra (l. 41). — A dolgozat további része az iménti fölosztásrendszernek megfelelően foglalkozik az elemzésre kiválasztott szóanyaggal.

A szövegtani alapon való vizsgálódás e szemantikai jellegű csoportosítási rendszer kereteit lazítja. Legyen a *Herzfinger* szó a példa, amely „Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újjonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel 'magát értelmező' helyzetben” (40). Egy másik csoport összetételei: „Szó szerinti értelemben értelmezhető lexikalizált szóösszetétel metaforikus használattal” (49), s az ide tartozó példák egy része az orvosi szaknyelvből származik: *Herzschatten*, *Herzschlaug*, *Herzspitze* stb. Danyi megállapítja, Celan költői nyelvén ezek úgy viselkednek, mint eredendően metaforikus szóösszetételek, mint például a *Herzfinger*. A szövegkörnyezet figyelembevételének erőnye mellett az is dicséretes az elemzésekben, hogy amidőn a szövegkörnyezet segítségével nem boldogul a szerző, az előismeretekhez és a preszuppozíciókhoz fordul, például a *Herzmeere*

szónál is, amely lehetne — írja — „az érzelmek tengere”, „a szíveknek tengerük van”, „a szívek tengereket alkotnak” é. í. t. (109). Bizonyosnak látszik, e képzetek munkálták a költő metaforáját; még akkor is állítható ez, ha a szövegkörnyezet nemigen igazolja („... das Mark der geronnenen | Herzmeere schwillt . . .” I. h.). Egyébként a valóban kulcsszónak mutatkozó *Herz*-cel alkotott összetételeknek (és persze a kötetben bemutatott jó néhány társuknak) érdemes volna a Paul Celan-i lírában betöltött stílári szerepét külön is elemezni, hiszen már így is kialakul bizonyos kép róluk (l. 40, 41, 57, 58, 59, 60 stb.). — Említést érdemlő alkotáslélektani adalék, hogy a celani *Herzmeere* kapcsán a Danyi által említett egyik értelmezési lehetőség megvan egyik huszadik századi költőnk-nél, Füst Milánnál: „A tengerek a szívben, a tengerek. | Megértitek zúgását, emberek.” (Napló I—II. Budapest, 1976. II, 406).

Danyi Magdolna munkájának egésze jó hozzájárulás az összetett szóban megvalósuló metaforák vizsgálatához.

Büky László

Takács Etel 1921—1992
--

Takács Etel sirjánál állunk*, aki sokak tanítója, nevelője, sokunk barátja volt.

Nagy nevelőt temetünk ma. Mert ha valaki megérdemelte a „tanár”, a „pedagógus” nevezetet, ő volt az. Szenvedélyesen tanított, egyént és kiscsoportokat, osztályt és egy egész szakmát. Korán felismerte a tehetséget, képességet, felmérte az egyén lehetőségeit, — magas mércét állított, támogatott és tudást adott. Sajátos, magyarázó — kifejtő modort fejlesztett ki, — az igazság ráismerésének élményét, gyönyörűségét nyújtotta. Az iskola lényegének igazi tudója volt. Környezetében a tudásnak, a felkészültségnek, az alaposságnak volt igazi rangja. Közvetve vagy közvetetten nemzedékek voltak tanítványai, és végső heteiben is hú tanítványok vették körül, utolsó napjaiban is találkozni lehetett betegágyánál tanácsot, eligazítást kérő fiatalokkal.

A tárgy, a közeg pedig, amelyet és amelyen keresztül tanított, a nyelv volt. Takács Etel a magyar nyelv titkainak tudója volt, a magyar nyelvtan tanításának korszakos jelentőségű megújítója. Fiatal korában még talán inkább klasszika filológusnak készült, a latin iránti szeretetét végig megőrizte és szívesen tanított is latint, evvel is folytatva tanára és utóbb barátja, Kerényi Károlyné művét. De igazi nagy jelentősége abban van, hogy máig ható érvénnyel megalkotta az általános iskolai magyarnyelvtan-tanítás módszertanát és tankönyveit. Tudományos munkássága is ehhez a tevékenységéhez fűződik. És szinte az egész ország ismerte a „Kis magyar nyelvten”-t, a Rácz Endrével együtt írt könyvet, amelynek legújabb, 9. kiadása csak néhány hete jelent meg. A nyelvten tanításának szentelte energiáját, alkotókedvét; aktív korában minden héten több előadást vállalt Budapesten és vidéken, vonatról vonatra szállva, hogy bemutató tanításokat tartson, ötleteket adjon, az oktatókon segítsen. Életében megjelent utolsó publikációja, a Magyar Nyelvőrben közölt tanulmánya is a nyelv, közelebbről a magyar költői nyelvhasználat egy izgalmas problémájával foglalkozik.

Mert Takács Etel mélyen át volt itatva irodalmi kultúrával; a magyar irodalom művei, a magyar költészet sorai új életre keltek az ő interpretációjában. Arra volt talán legbüszkébb, sokszor is emlegette, hogy az általános iskolai tankönyvekben a példák a legjobb költőktől és íróktól valók. Művelt ember volt és kritikus elme. Humor, olykor ironia, kíváncsiság, olykor szigorú igényesség jellemezte. Élete során a megértésre való törekvés, a kapcsolatkeresés vágya jellemezte, sok barátja volt, sokakat elvesztett, vagy azok távolodtak el, néhányan végig megmaradtak.

Most, amikor élete véget ért és búcsúzunk tőle, én egyik legrégebbi barátomat vesztettem el benne. Szinte hihetetlen: 55 éve ismertem meg. Ebből a régi Zsigmond utcai akkori Guttmann vendéglő árnyas fái közt álló asztalainál találkoztunk, többen,

* Elhangzott 1992. január 17-én.

akiket egy modern, művelt, nagyhatású pap, Benoschofszky Imre budai főrabbi vonzereje gyűjtött össze, és akik közül utóbb néhányan a magyar és külföldi szellemi életben találták meg helyüket. És utána sokszor hozott össze bennünket az élet, egyetemen és magán társaságban, vitákban és munkában. Egyidőben pedig éppen az ő ösztönzésére is még egyazon munkahelyen is dolgoztunk. De ennek is vége lett, és maradt a barátságunk amelyet nemcsak én, hanem rokon pályán haladó és most éppen külföldön levő fiam is élvezhetett.

Régi barátaid, kollégáid, tanítványaid, az itthoniak és külföldön levők nevében köszönök el Tőled.

„Mindennek más távlatot ad a halál már” — idézem egyik kedves költődet. Fájdalom, küzdelem és szenvedés immár a múltba tűnik, és megmarad egyszeri egyéniséged emléke, a könyvekben és emberekben élő műved. Hogy ismét nagy költőt idézzek:

„Nőttön nő tiszta fénye, amint időben — térben távozik”.

Eta, Isten veled !

Szabolcsi Miklós

R. Lovas Gizella
1916—1992

Kedves Munkatársunk, Barátunk, kedves Gizike !*

Még alig telt el néhány hét az idei év első péntekje óta, amikor a tájszótári munkaközösség hagyományos újévi koccintásán megjelentél, mosolyogva lépve be a jókedvű társaságba. Jöttél kedvesen, süteményekkel, tündéri mézesfiguráddal megrakodva, és jöttél — főként — mindenkor, állandó és változhatatlan szeretetteddel, mint korábban is annyi évtizeden át, mindig. Ki gondolta akkor, ki gondolhatta volna, hogy pár hét múlva ugyanezek a kollégák családtagjaiddal, intézeti és intézetén kívüli barátaiiddal együtt már hamvaiddat kényszerülnek megszomorodott szívvel körülállni, nekem pedig az jut osztályrészül, hogy mindannyiunk búcsúüzenetét tolmácsoljam.

Külön fájdalom nekem, hogy betegségem miatt testi valóm bennem lehetek a búcsúzóik között, szavaimat azonban szeretettel és köszönettel bízom kedves fiatal munkatársamra, mert teljes bizonyossággal tudom: azokat akár ő is leírhatta volna. Mégis megértem, meg kell értenem, hogy ezt az utolsó üzenetet nekem kell megfogalmaznom, az intézet régi tagjai közül is az egyik legrégebbnek, akit Hozzád a barátságon kívül több évtizedes munkakapcsolat is fűzött.

Aki ismerte és végignézte családod küzdelmeit, mellőzését az ötvenes években, átélte éveken keresztül hiábavaló sóvárgásodat egy állás után a Nyelvtudományi Intézetben, s aki együtt tudott Veled örülni, amikor végre, a forradalom után megkaphattad az olyannyira óhajtott lehetőséget. És aztán: lettél évtizedeken át lelkes, gondos és eredményes megoldója minden rád bízott feladatnak, lett légyen az akár a nyelv művelés, helyesírás, akár a tájszótári munka körébe vágó megbízatás. Szolgáltál a nyelv-helyességi kérdésekben intézetünkhöz forduló közönséget írásban és telefonon, szerkesztetted hosszú éveken át a Magyar Nyelvőr postáját, kerested vissza a nyelvjárási adatokat a nyomtatott forrásokban és az Etnológiai Adattár dossziéiban, és ki tudná még felsorolni mindazt, amiben közreműködöttél, segítettél, dolgoztál. Nem lehetett tőled olyan munkát kérni, amelyet el ne vállaltál és teljes felelősséggel, legjobb tudásod sze-

* Elhangzott 1992. február 10-én.

rint el ne végeztél volna. Ebben még életednek legnehezebb periódusai sem tudtak megakadályozni, s nem gátolt előrehaladó életkorod sem.

És végül, de nem utolsósorban: munkás, tevékeny és termékeny életedet emberiséged ragyogta be, a másik ember iránti érdeklődésed, figyelmed. Szeretted az öregeket, mert már veled együtt megfáradtak, a fiatalokat, mert bennük láttad és remélted a jövőt. Az embert és az emberi életet szeretted a maga teljességében.

Hiányzol és mindig hiányozni fogsz, Gizike. Mindazoknak, akik Hozzád így vagy úgy, ilyen vagy olyan kötelékkel kapcsolódtak. Munkád félben, a jel, hogy melyik céduháig jutottál el az ellenőrzésben, érintetlenül a dobozban. Ott, ahova utoljára betetted. Az Új Magyar Tájszótár kötetei a munkatársak között őrizni fogják a nevedet. Munkatársaid, kollégáid, barátaid a Nyelvtudományi Intézetben csak hamvainak intenek búcsút. Lényed leglényege, lelked valósága épen, sértetlenül él közöttünk tovább

B. Lőrinczy Éva

A XII. fonetikai világkongresszusról

(Aix-en-Provence, Franciaország, 1991. augusztus 19—24.)

A kongresszus közvetett tiszteletadás volt, hiszen Franciaország olyan tudósokat adott a hangtannak, mint Rousselot abbé, a kísérleti fonetika megteremtője, P. Passy, a Nemzetközi Fonetikai Társaság (Association Phonétique Internationale) megalakítója, a percepciós irányzat letéteményese, valamint J.-B.-J. Fourier, aki a róla elnevezett tétellel a hangrezgések szerkezetéről 1832-ben megalapozta az akusztikai fonetikát. Közvetlen megemlékezésre is volt azonban alkalom, hiszen 200 évvel ezelőtt jelent meg Kempelen Farkas máig ható érvényű munkája, a *Mechanismus der menschlichen Sprache* (1989-ben végre magyarul is: Az emberi beszéd mechanizmusa), amelyben korszakalkotó mechanikus beszélőgépét is leírta; kevésbé volt örömteli, hogy a beszédszintézis amerikai kiválósága, Dennis Klatt már csak szellemi örökségében lehetett jelen. A délelőtti plenáris ülés, amelyet ennek a két tudósnak szenteltek, méltóképpen mutatta be a Kemplen beszélőgépétől a modern beszédszintézisig ívelő fejlődést, melynek innenső pontját Dennis Klatt neve fémjelzi. A kongresszus másik két plenáris ülése a hangtan filozófiai természetű kérdéseivel foglalkozott, és pedig a fonetika (formális hangtan) és a fonológia (funkcionális hangtan) Trubeckoj által 1928-ban deklarált szétszakításának a jogosulatlanságával és terméketlenségével, valamint a következő évtizedre jellemző fejlődésvonalak kitapintásával. Az előbbivel kapcsolatban az előadó kitért arra is, hogy a különféle tankönyvekben közölt hangtani ismeretek mennyire megkövültek, mennyire nem tartanak lépést a tudomány fejlődésével. A jövő kérdésében öröndetesnek mondható, hogy az eddigi gyakorlattal ellentétben a laboratóriumban rögzített beszéd vizsgálatát egyre inkább felváltja az élő, mindennapi nyelvhasználat elemzése, ami nemcsak minőségi változást jelent, hanem mennyiségit is, hiszen természetes beszédhelyzetekben rögzített, statisztikailag érvényes és szociológiailag árnyalt beszédmintát vesz alapul. A lehetőséget erre az teremti meg, hogy az egyre hozzáférhetőbbé váló személyi számítógép megbízható és széles körű adattárolásra és -elemzésre képes. Ennek folyományaként az is várható, hogy nem fonetikus szakemberek is bekapcsolódnak a beszélt nyelvi korpuszok vizsgálatába.

A félplenáris ülések a fonetika különböző részterületeinek elméleti háttérét boncolgatták, valamint a részterületeken végbemenő folyamatok lépéseire és ezek modelle-

zésére irányultak (pl. hogyan lesz a beszélő által elképzelt jelentésből megképzett beszéd, másfelől hogyan tudják a beszédfelismerő rendszerek kibontani a fizikai jelsorozatból a nyelvi jelet, majd a folyamat végpontján ennek jelentését). Teret kapott az a kérdés is, hogy milyen jelenségek tekinthetők a fonetikában univerzálisoknak. Azok — így a válasz —, amelyeket a beszéléssel és a hallással kapcsolatos biológiai és fizikai tényezők írnak elő korlátként a nyelv számára.

A szimpóziumokra, amelyek a fonetika aktuális kérdéseit járták körül, szintén jellemző volt a dinamikus és/vagy interaktív jelleg. Így felmerült a kapcsolat (1) a beszéd képzése és észlelése között, (2) a beszédjelenségek agyi reprezentációja és képzése között (3) a kisgyereknél a nyelv megjelenését megelőző és követő fejlődési szakaszok között, (4) a prozódiai jelenségek és a kommunikációs helyzetek között. Úgy tűnik, polgárjogot nyert a beszédrendellenességek témaköre is: külön szimpóziumot szenteltek azoknak az ismereteknek, amelyek a beszédképzés normális menetéről éppen a rendellenes beszéd elemzéséből derültek ki. Ez a tendencia a délutáni szekcielőadásokban is tükröződött, hiszen a négy délutánból háromra jutott beszédpatológiával foglalkozó szekció.

Az egy-egy témakörben elhangzott vagy plakát formájában közzétett előadások számából kirajzolódik továbbá, hogy a korábban előtérben volt akusztikai vizsgálatok ezúttal elmaradnak a beszédképzés és a beszédészlelés kutatása mögött. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a kutatások nyomán felhalmozódott akusztikai ismereteknek meg kell keresni a megfelelőit az artikuláció és a percepció síkján. Az artikuláción belül, úgy tűnik, különösen a gégetérség és a garati régió érdekli a kutatókat. Ennek prozódiai megfelelőjeként jelentős volt az intonációval foglalkozó előadások képviselése.

Újnak számít a nyelvoktatás fonetikai vonatkozásainak az érintése, mégpedig rögtön két szekció 20 előadásában, valamint egy esti munkacsoport központi témájaként. És természetesen a tudományos és technikai előrehaladást tükrözték a beszéd gépi úton történő előállításához és gépek általi felismeréséhez kapcsolódó előadások. Itt a fejlődés a folyamatos szöveget megszólaltató (text-to-speech) rendszerektől a fogalmakat megszólaltató (concept-to-speech) rendszerek felé mutat.

Két további esti munkacsoport is összeült. Az egyik a beszélő személyének a hangja alapján történő azonosítását járta körül, aminek a gyakorlati haszna különösen a bűnüldözésben felbecsülhetetlen, hiszen — bár ez kevéssé köztudott — a hang éppúgy egyedít, mint az ujjlenyomat. A másik munkacsoport a prozódia területén pásztázta végig a nemzetközi együttműködés lehetőségeit és módzatait.

Magyarországot — a tudományszak hazai ismertségéhez képest előkelően — öt szekcielőadás és egy szimpóziumban tartott előadás képviselte. Megérdemlik az előadók, hogy név szerint is említsük őket. A szekcielőadások G ó s y M á r i a (The influence of speakers' own speech tempo on their tempo perception/Hogyan hat a saját beszéd tempója a tempó észlelésére?, valamint The interaction of speech perception and reading ability/A beszédészlelés és az olvasási készség összefüggése), O l a s z y G á b o r (A crosslinguistic description of intonation contours of a multilanguage text-to-speech system / Egy többnyelvű szövegszintetizáló rendszer dallangörbéinek általános leírása), S i p t á r P é t e r (Marginal vowels in Hungarian / A magyar nyelv marginális magánhangzói) és S z e n d e T a m á s (Lenition processes and the „global programming” principle// Lazítási folyamatok és a „globális programozás” elve) nevéhez kötődnek; a nyelvelsajátításról rendezett szimpóziumon K a s s a i I l o n a (The onset of intonation and stress in Hungarian: A case study / A hangsúly és a hanglejtés kialakulása a magyarban: esettanulmány) adott elő.

A tudományos programot kereskedelmi és nem kereskedelmi célú könyvkiállítás, valamint eszköz- és módszerbemutató egészítette ki.

A szervezők azon igyekeztek, hogy az általános érdeklődésre számot tartó témákat minél szélesebb körben hozzáférhetővé tegyék. Ennek érdekében szerveztek az átlagnál több délelőtti, nem párhuzamosan zajló tudományos eseményt. Sőt, ezeket a plenáris és félplenáris üléseket és szimpóziumokat videóra rögzítették, és meghatározott időben, egy külön helyiségben le is vetítették. Arról nem szólva, hogy a 800-nál is több résztvevő rögtön a megérkezéskor kézhez kapta öt vaskos kötetben a tudományos program teljes anyagát.

Egészében véve a kongresszus pontosan olyan volt, mint a színhelye. Szikrázóan mediterrán.

Kassai Ilona

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Erdély a helynevek tükrében	90
<i>Kicsi Sándor András</i> : Miből lehet arc?	94
<i>Balázs Géza</i> : Az angol <i>gate</i> szó a mai magyar nyelvben	96
<i>Dömötör Ákos</i> : Ne hallj, ne szólj, ne láss! — Törököt fog	98
<i>Victor András</i> : A heresó eredete	99

Szemle

Rácz Endre: Az egyeztetés a magyar nyelvben (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	101
Fábián Pál és Szatmári István (szerk.): Tanulmányok a századforduló stílusterképeiről (Ismerteti: <i>Herczeg Gyula</i>)	107
Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárás változásai (Ismerteti: <i>Bokor József</i>)	116
Domokos Péter: Székírtól Lappóniáig (Ismerteti: <i>Pusztai Ferenc</i>)	119
Danyi Magdolna: Paul Alan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	121

A nyelvőr hírei

<i>Szabolcsi Miklós</i> : <table border="1" data-bbox="262 641 431 677">Takács Etel</table>	124
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : <table border="1" data-bbox="262 682 467 718">R. Lovas Gizella</table>	125
<i>Kassai Ilona</i> : A XII. fonetikei világkongresszusról	126

A Magyar Nyelvőr CXIV./1990. évi kötetének tartalomjegyzéke (Készítette: *Balázs Géza*)

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ara: 70 Ft
Évi előfizetés: 280 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László* és *Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán* és *Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvfeldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes* és *Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft
- A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. Szerkesztette *Szemere Gyula*. Akadémiai Kiadó, 1990. 381 oldal. 280,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Papp Ferenc: Új számítógépet vettem

Lengyel Zsolt: Beszédtervezés a beszéd- és
nyelvhibák tükrében

Pásztor Emil: Arany János szavainak szótározása

Szabó Zoltán: Szecesszió vagy utószecesszió?

Juhász Attila: „A csak-ot felváltó is”

Margócsy István: A magyar nyelv oktatása
mint egyetemi diszciplína

Szende Aladár: A Magyartanítás új folyamáról

Sz. Bozóky Margit—Szabó József: Tájszavak a
Koppány mente három községéből

Büky László: A *sarkít* igének és szócsaládjának
mai használatáról

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Dísz tér 17. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Papp Ferenc</i> : Új számítógépet vettem	129
<i>Lengyel Zsolt</i> : Beszédtervezés a beszéd- és nyelvhibák tükrében.....	137

Íróink nyelve

<i>Pásztor Emil</i> : Arany János szavainak szótározása	140
<i>Szabó Zoltán</i> : Szecesszió vagy utószecesszió?	150
<i>Juhász Attila</i> : „A csak-ot felváltó is”	168

Nyelv és iskola

<i>Margócsy István</i> : A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína	185
<i>Kabán Annamária</i> : Szövegnyelvészet és nyelvtanítás.....	191
<i>Szende Aladár</i> : A Magyartanítás új folyamáról	195

Nyelvjárásaink

<i>Sz. Bozóky Margit—Szabó József</i> : Tájszavak a Koppány mente három községéből	198
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Büky László</i> : A <i>sarkit</i> igének és szócsaládjának mai használatáról	215
---	-----

MAGYAR NYELVŐR

116. ÉVFOLYAM

*

1992. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Új számítógépet vettem

— *IBM?* (ejtve persze [ibéem?]).

— *-kompatibilis* [...i...].

— *Ühüm.*

Ez a tömör párbeszéd a N(agyapa) és 13 éves és egy hónapos lányunka (teljes jelzetével tehát U 13; 1 ♀) között zajlott le, amikor az meglátta őt az új masina mellett. (Nyugodtak lehetünk, hogy U 13; 1 ♀ meghallotta a szókezdő kötőjelet a replikában: ő pl. egyes dolgokat idézőjelben szokott mondani, és azt illik meghallani.) Tehát egy IBM-kompatibilis AT-ről akarok szólni az alábbiakban, nyelvészközelbe hozva azt.

1. A kezdeményezést ahhoz, hogy e nem kis beruházást¹ megvalósítsam, mint annyszor máskor is korábban, az Ország László szerkesztette ÉrtSz., illetőleg az abból évtizedekkel ezelőtt készített VégSz., még pontosabban annak egy lyukkártyákra visszarögzített változata, melynek egy lemezes másolata odakerült hozzám, tette. Egy héttel azt követően, hogy a VégSz. kis, tenyérben bőven elférő, korongja a kezemben volt, ott állt az asztalomon e gép is. Memóriájába 1991. szeptember 19-én déli egy órára sikerült átplántálni ezt az egész anyagot: fontos dátum ez a VégSz. gépi újjászületése szempontjából. E kis írásomnak a „DT/TD = debreceni teaurusz/... Debreceniensis (> *θησαυρος* 'készlet, kincs, raktár') renatus" vagy „redivivus" címet adtam volna, ha nincsenek az alább a 4. alatt elmondandók. A gép emlékezetébe befér vagy tizenégszer ennyi — összesen 1000 ívnyi, ezt jelenti a 40 megabájtos memória. (Az ÉrtSz. első kötete 100 papírív: a szótár bonyolult szedése miatt ezt nehéz pontosan átszámítani *n*-ekre, de ekörüli érték. Ne feledkezzünk meg róla, hogy a VégSz. s így a DT 2 távolról sem az egész ÉrtSz.-t tartalmazza, hanem csupán a szócikkek fejét és még néhány információt, melyekből például a homonima-index és a címszó *n*-ekben mért hosszúsága nem került át, de valószínűleg automatikusan rekonstruálható. Nem került át természetesen a csak a DT 1-ben meglévő SzófSz. szerinti etimológia sem, ez csak manuálisan lesz pótolható.) Valamely, eddig előttünk ismeretlen oknál fogva egyes címszavak előtt egy „*” (csillag) áll. És így tovább: mindenesetre reméljük, hogy a DT 2 eddig felfedezett s esetleg ezután felfedezendő sajátosságai nem befolyásolják lényegesen a VégSz.—ÉrtSz. kettőséről alább mondandókat; hogy a DT 2 hí képe a VégSz.—ÉrtSz. párnak. (Erről l. még alább is.) Ilyen remény nélkül természetesen hozzá sem kezdtünk volna a DT 2-n folytatott munkákhoz.

¹ Több száz ekkora közleményt vagy három VégSz-et kellene publikálnom, hogy annak honoráriumából megtérüljön az alább ismertető berendezések ára.

2. Mi változott a gépeken s körülöttük azóta, hogy a hatvanas évek elején rögzítettük rajtuk az ÉrtSz.-t, s a feldolgozás eredményeiről ezt követően beszámoltunk az olvasóknak e folyóirat lapjain s egyéb formában? Pontosabban: a korabeli elektronikus gépeken. Hiszen az ÉrtSz.-t köztudott módon még lényegében század végi típusú elektromechanikus gépeken rögzítettük, az összes rendezést is ilyen gépeken végeztük.

M i n d e n. Ezt részletezem e pont alatt.

Alapvetően megváltozott a gépek memóriakapacitása; erre utaltunk egy példa erejéig. Méretei: mindez elfér mellettem egy tanulói íróasztalon. (Ennél kisebb gépek is vannak ma, többmegásak.) És a sebessége? Ahhoz, hogy a 60 000 közül kiválogassa s szépen legépelje azt a néhány tucat címszót, amely négy tőből áll (az *anyaszentegyház*-tól a *véd-* és *dacsözvettség*-ig), két vagy három percre volt szüksége. Eddigi leghosszabb munkájaként kifíratam vele a mintegy 6000 szigorú értelemben vett tőszót: ez talán másfél órát vett igénybe. Az idő dandárját tehát nem maga a keresés, válogatás jelentette, hanem a kiírás, méghozzá nem csupán a nyomtató berendezésen, hanem az ehhez képest igen gyors képernyőn is.

Nos, ennyi változott konkrétan a mi szempontunkból magán a gépen, a hardveren. Mindig erről álmodtam: hogy mellettem legyen az ÉrtSz. in vivo — és in machina is, hogy ez utóbbiban néhány percen belül együtt láthassam az összes tőszót, az összes fn-mn-et, az összes négy tőből álló összetélt, ábécé és a tergo sorrendben, és így tovább. És mégvalami, ami átvezet a következő bekezdésben mondandókhoz. A nagy memória egy beépített kémény lemezen (vinceszteren — ma még talán inkább winchester-en: ugyanúgy személynévből, mint a *szendvics* vagy a *makadám*) helyezkedik el, aminek persze külön meghajtója (disk driver — itt valahogy épp a magyar elnevezés honosodott meg) van. Nálam ezen kívül még egy (jobb helyeken két: ez csak pénzkérdés) hajlékony lemez (floppy disk) is befér. Ezeknek a meghajtói szerényebb méretű (1,2 megabájtos vagy annál kisebb [360 kilobájtos]) lemezeket tudnak kezelni. E meghajtóknak a jelzete *a, b* — és a vinceszteré *c*. A továbbiakban ezeket a meghajtókat kell megtalálni, nem a rajtuk lévő lemezeket. Éppen e több lemez (több meghajtó) miatt nem lehet olyan egyszerűen hozzámenni a géphez, csak egy külön rendszer (DOS — Disk Operating System) ismeretében: DOS alatt dolgozunk. Ennek a kis vagy személyi számítógépekre (Personal Computer: PC, ejtve [píszí]) készült rendszernek külön szakirodalma van. Mit változott ezen kívül az a szoftveres, tehát programkörnyezet, amelyben dolgozunk? Megjelentek vagy a korábbinál jobban elterjedtek a nagy adatbázisokat kezelő rendszerek — mint a dBASE (ejtve [dibéz]), mely alatt a továbbiakban az ÉrtSz.-anyagot kezelni fogjuk. A fenti jó időeredményeket a keresésben a modern hardveren kívül e rendszer alkalmazásának is köszönhetjük. E rendszerek egy-egy utasítása egy-egy korábbi kis programot helyettesít.

Másrészt megjelentek olyan szövegszerkesztő programcsomagok, amelyek alkalmasak valamely írásmű könnyű és szép megformálására, több betűkészlet rugalmas kezelésére. Ez utóbbiban különösen jeleskedik a Chi- [olv. kí, káj v. csí] -writer: CW, melyet épp ezért választottam.

A felvilágosodás korában volt népszerű a következő hosszabb mondas: Latinul az Istennel, németül a szolgálával, franciául a szép hölgygel, minden viszonylatban — és itt az alkalmazó anyanyelve szokott volt következni. Most is így vagyunk az egyes programozó nyelvekkel, adatbázis-kezelő rend-

szerekkel: nagy adatbázisok számára a dBASE, egyszerű programok számára a BASIC, bonyolultabbaknak a PL-1, az ALGOL, a FORTRAN . . . , és így tovább. És mi lenne a minden célra egyaránt alkalmas univerzális rendszer és nyelv? Vámos Tibor alighanem ezt válaszolná: a természetes nyelvek.

Mind a DOS, mind az egyéb fenti rendszereknek pusztán a leírására, (tan)könyvekben való ismertetésére itt teszek egy bíráló megjegyzést. (Ami nem szép — *яйцо курицы учит* —, de nem tudom nem megtenni.) Ezen anyagok szerzőiben nem tudatosodott, hogy azok bizonyos értelemben mind nyelveknek tekinthetők; hogy ők, főleg kezdő fokon, szótárakat írnak e nyelvekhez, és kivált az, hogy egy német—magyar szótár teljesen más, mint egy magyar—német, egy angol—magyar mint egy magyar—angol. Nekik egy 'gondolat, programozói kívánság' → 'programnyelvi utasítás' szótárt kellene adniuk, ehelyett olykor (? — sokszor) egy 'programnyelvi utasítás' → 'emberi gondolat, kívánság' szótárt kapunk. Például az emberben felötlik a gondolat, hogy szeretné látni az ÉrtSz. címszavait ábécérendben, csak úgy önmagukban, vagyis kérne egy címszólístát. Ez egy egészen tipikus gondolat adatbázisok esetében: szeretnénk látni a feldolgozott emberek névsorát, ha a rekordok éppen ezt tartalmazták; az egyes áruk megnevezését, ha éppen az volt . . . , és így tovább . . . Vagyis ilyesmit szeretnénk látni kiindulásként: *MEGTEKINTENI a rekordokat, ábécésorrendben* → programparancs. Vagy: *GÉPELD KI a főnév-mellékneveket* → dBASE-nyelvi parancs, és így tovább. „Magyar indítású” szótár gyakran nincs is, csak a programozó nyelvi parancsok ábécé- vagy a bennük megbúvó matematikai-programozói gondolat szerint csoportosítva. A későbbiek során legtöbbször egy cserszabai aktív nyelvtan kellene: „ha én arra akarom utasítani a gépet, hogy . . . , akkor azt kell begépelnem neki . . .”. Ehelyett egy passzív nyelvtan szabályait látjuk: „ha a képernyőn az jelenik meg, hogy . . . , akkor ez azt jelenti . . .”. Az efféle passzív grammatikára jóval ritkábban, például akkor van szükségünk, amikor a program hiba-üzenetét olvassuk. Az sem éppen ritka, hogy a szerző — épp mivel nem tudja a kétféle szótár közti különbséget, de egyáltalán azt sem, hogy ő szótárt ír . . . — felváltva ilyen meg olyan indítású szótárt tesz elénk. „User friendly” gép, instrukció, programozó nyelv — ez maszlag: 'felhasználóbarát' lesz az a gép, instrukció, tankönyv stb., ami a megfelelő szemszögből közli a tennivalókat. Ma még egy egyszerű kontrax-telefon használati utasítása sem büszkélkedhet ezzel.

3. Miután a DT 2 gépi és szoftver környezetével a fentiekben röviden megismerkedtünk, nézzük meg magát ezt a DT 2-t: mi is az, amit kaptunk, s amit az elkövetkező időkben e környezetben vizsgálni szándékozunk. (Magának a DT 2-nek regényes hozzánk kerüléséről másutt kívánunk szólni, az ezzel kapcsolatos köszönetnyilvánításokat l. a 3. sz. lábjegyzetben.)

a) A DT 2 épp olyan hibás elnevezés, mint, mondjuk, az *atom*, mely eredetileg köztudott módon 'oszthatatlant, hasíthatatlant' jelent (*a* fosztóképző + *τεμνω* 'metsz, vág'). A DT 2 nevet ez az anyag akkor kapta, amikor még azt hittük, a debreceni teaurusz egy lyukkártyaverziója került vissza hozzánk. „Helyes” a VEGSZ2 (ti. VégSz. 2: file-névben nincsenek idegen betűk, és nem lehet szóköz) lenne. Mi sem könnyebb a DOS-ban, mint valamit átnevezni. Ezt azért nem tettem, mert a nyelvben egy név — név, olykor önkényesen, olykor semmitmondóan, olykor éppen a tartalmának ellentmondóan. Ezért van *filctoll* és *hegyláb* — ezért maradt a DT 2 — DT2.

b) Az anyag ui. valójában nem a DT egy lyukkártyaverziója, hanem a VégSz. egy önálló lyukkártyamásolatáról készült további automatikus másolat. Tehát nem visszakaptam, hanem megkaptam. Ilyen VégSz.-másolat elvileg több is létezhet szerte a világon: a VégSz. több ezer példányban megjelent évtizedekkel ezelőtt. Annak idején az Akadémiai Kiadónak esze ágában sem állt kikötni, hogy e könyv anyagáról pedig sehol lyukkártyamásolat nem készülhet (már miért ne készülhetne?). Habent sua fata et dictionaria a tergo. Zaliznyak orosz AT szótára előbb az MGU-n került (részint a szemem előtt) lyukkártyákra, majd annak egy másolata a helsinki egyetem orosz tanszékére (ahol magam is láttam 1986 őszén), és így tovább.

A DT 2-ben 58 328 rekord van. Vagyis még kevésbé tudjuk, hány címszó is lehet az ÉrtSz.-ben (vö. Nyr. 90 [1960.]: 181, ahol ezt a kérdést először vettem fel, már akkor sem tudva rá a választ). Az ÉrtSz. szerkesztői 58 023 „önálló szócikket” vagyis címszót tüntetnek fel a 7. kötet végén, a DT-ben — és ennek megfelelően persze a VégSz.-ban — 58 323 címszó volt. Vajon hogyan szaporodhatott meg a címszóállomány további 5-tel a DT/VégSz.-hez képest, s ki milyen kódokat talált ki hozzájuk? Egy biztos, amit most fettel is megismétlünk:

58 328

— ennyi van anyagunkban, a továbbiakban erre fogunk majd hivatkozni, ezt fogjuk majd 100-nak tekinteni stb.

c) Ez a számbeli eltérés, de egyéb józan megfontolások is arra készítettek bennünket, hogy tüzetesebben ellenőrizzük: mit is kaptunk, hogyan viszonyul a DT 2 a másolat feltehető alapjául szolgáló VégSz.-hez, illetőleg az annak alapját képező ÉrtSz.-hez. E célból először belenéztünk: hány *a*-val, *á*-val, *b*-vel, *c*-vel stb. kezdődő címszót tüntetnek fel az ÉrtSz. szerkesztői a megfelelő kötetek végébe ragasztott lapon — és hány ugyanilyen címszó van a DT 2-ben, ha már ez utóbbi forrásban összesen 305-tel több címszó kerül felsorolásra? Nos, az eredmény igen megnyugtató, s egyben igen emberi. Kezdőbetűnként néhány ezrelékes csupán az eltérés — s legtöbbször a DT 2 javára, vagyis e másolat másolatában majdnem mindig egy-kettővel több címszó van, mint amennyit OL munkatársai annak idején leszámoltak. Például: *a*, *á* kezdetű van az ÉrtSz. szerint 3074, a gépben 3075, a különbség a DT 2 „javára” 1, azaz az ÉrtSz. adta érték 0,33 ezreléke. Ugyanilyen sorrendben: *b* 3308, 3324, 16, 4,84; *c* 506, 506, 0, 0; *cs* 1288, 1294, 6, 4,66; *d* 1286, 1289, 3, 2,33 és így tovább. Az ÉrtSz. objektíven adott címszóállomány-mennyiségéhez többször is hozzányúlt ember: maguk az ÉrtSz. munkatársai, amikor manuálisan megszámlálták őket (és akik még egy-egy szót kihagyhattak a számláláskor: ez lehetne például a kezdő oka annak, hogy az ÉrtSz. értéke kisebb); a debreceni (bölcsezszerkésztői) gépirőnő, amikor annak idején (1963–64) legépeltelte őket; a KSH Buday László utcai telepének adatrögzítői (lyukasztói és kontroll-lyukasztói); az Akadémiai Nyomda szedője, aki a DT „2/a” jelzetű rendezéséből mint kéziratból a VégSz.-t előállította; az az ismeretlen hős, aki ismeretlen időben az egész VégSz.-t lelyukasztotta (és az ő kontroll-lyukasztó párja, ha volt ilyen). Ez mind-mind hibalehetőség. (Az ember a technikai folyamatok egészében mindig bosszantó hibalehetőség: mert élő-érző, kiszámíthatatlan *e m b e r*. Ennek a kijelentésnek érdekes módon bizonyos nemzeti-hagyományos dimenziója is van. Egy német [esetleg: amerikai?] kultúrkörben aligha nem rosszálló: „persze, mert ember” — és az Önében, kedves olvasó?) És

mindennek a végén csak néhány ezreléknyi eltérés (elvétve több: az *i-i* kezdetűek esetében néhány százalék!) — ez igen szép eredmény. Másrészt persze anyagunkban annak természeténél fogva ez is sok. Néhány ezrelék az egész anyagban — az néhányszor 58 szó: ez sok. Ámde sok vagy kevés: ezt pontosan ismernünk kell és bemérnünk. Amíg ki nem javítjuk egy szavankénti-kódonkénti összeolvasással, addig például szabályos mintavétellel meg kell becsülnünk, mekkora ezen anyag és az ÉrtSz. közötti különbség. Jegyezzük meg végül, hogy nyelvi-metanyelvi oka van annak, miért nem olvastuk egyszerűen össze az évtizedek során az ÉrtSz. címszóanyagát a DT-ével, majd az ezt követőkével. A „gépi” betűrend és a hagyományos, a mindenkor AkH. által szentesített sorrend között, mely utóbbiban készült természetesen az ÉrtSz., különbség van — ha nem is nagy, de éppen akkora, hogy az megítélésünk szerint kellemetlenné teszi a mechanikus összeolvasást. Persze, lehet, e megítélésünk helytelen (volt).

Addig is próbáltunk ún. kontrollablókat készíteni (talán velük, kivált ha jó eredményt mutatnak, kivédhető az összeolvasás felettébb kellemetlen, hosszadalmas és a fenti oknál fogva újabb hibákat magában rejtő művelete). Ezen a következőket értettük. Készítettünk tablókat (táblázatokat, összeállításokat) olyan rekordokról, amelyekről eleve tudtuk, hogy nem létezhetnek, ami tehát mégis idekerült, az hiba volt, kijavítandó. Például a DT 2-ben kerestünk olyan főneveket, amelyek többes nominativusa *ak* és *ök* között ingadozik. Az ilyen és efféle próbákat is kiállta az anyag: az eddig készített szűrőkön semmi sem maradt fenn! Az első hetek benyomása tehát az, hogy a DT 2 egy jó (a továbbiakban esetleg kiderülhet: *i g e n j ó*) változata/másolata a VégSz.-nek.

A DT 2 egyébként több ponton különbözik elődeitől. Említettük, hogy, a VégSz.-től eltérően, a DT 2 nem jelöli a homonímiát (nyilván nem volt alkalmas jelük az „emelt petit index”-re). Rejtettebb sajátsága a DT 2-nek, hogy a többoszlopos kódokat egyetlen, és úgy látszik, hexadecimális számként kezelte. A szófajt például, mely a VégSz.-ban háromoszlopos, ezért elsőre nem is tudtuk kontrolltablókba kapcsolni.

4. E legutóbbi megjegyzés is mutatta, hogy a néhány hét, amióta az új gép megvan, e sorok írásának időpontjával együtt még bőven a betanulás időszaka. Új kutatási célokat így természetesen nem tűzhettünk ki; talán az is merészség, hogy ilyen korai tanulóidőben egyáltalán a géphez ültünk, s rajta e kis cikket írjuk. Amint láthatta az olvasó: inkább csak egyes korábbi eredményeinket kontrolláltuk, illetve azok ismeretében a DT 2-t. Némi minimális tapasztalatunk, keserű is, édes is, éppen abban az irányban van, hogy a géphez ültünk, s rajta cikket írunk.

Nos, a CW rendszerben, ami csak az alapját, az egyes betűkészleteket illeti, régi álmunk vált valóra. Nagy, apai örökség-íráasztalunkat nem kell többé arra használnunk, hogy két írógépet tologassunk rajta, egy orosz meg egy magyart, sajnálva, hogy egy harmadik — mondjuk a francia speciális betűkkel s egy negyedik a görögökkel nem áll rendelkezésünkre. Évtizedekkel ezelőtt megjelent egy cikkem a következő címmel: „Дубяж sub specie σημειωτικησ” (mert a jubilánsnak, akihez ezt írtam, volt korábban egy tanulmánya „Перевод sub species structuralismi”...) — hát ezt most tudom először simán leírni írógépen. Nem kell többé szégyenkezünk helyesírásunk huszita félre(?)lépésének gyümölcséért, az ékezetes betűkért: megvannak azok

is mind. (Nálam a hosszú nagy *i* ugyan nehezebben hozzáférhető, mint a többi.) Spanyolországtól az Urálig itthon vagyunk ezzel a rendszerrel, időben az ógörögtől napjainkig, kivált annak T. Molnár- (Debrecen) és Hollós-féle (Budapest) kiegészítésével. (Ők a különféle szláv írásokat készítették el. Más kérdés, hogy a cseh, a lengyel stb. CW-felhasználók is rögtön elkészítették saját hazai variánsukat — mint ahogy mi a magyar variánsban dolgozunk most, eleve ezzel kaptuk a CW-t —: nyilván ehhez kell majd igazítanunk a hazai szláv változatokat, s velük egységesre tenni. Vagy nem?) Nem tudom, hogy az igen sok diakritikus jelet használó portugál ábécé megvan-e. Talán spanyol alapállást kellett volna alkalmaznom, hogy a cikk kezdeti kérdőintonációját hívebben, az elején fordított, „spanyol” kérdőjellel tudjam leírni. Vagy: hogyan állunk a török betűkészlettel? Egészen biztosan nem működik e rendszer — vagy csak némi nehézségekkel — az Urálon túl, ahol az orosz alapbetűk módosításai kellenének. A fenti példákból is látható volt, hogy a görög hehezetek-ékezetek nincsenek meg: ámde ez az én gépi tudatlanságom következménye csupán éppen úgy, mint az itteni részletekből nem látszó al-ióta hiány stb. Szóval vannak még bajok Európán belül is, de azok — itt . . . — könnyen megoldhatók. Egy kis ízelítő az ukránból: Деякі [az egyponthos i-t most speciell a standard angolból vettem] кількісні характеристики . . . Питання структурної . . . Stb. E túlságosan nagy szabadsággal kezdődnek a bajok. Aligha térnek vissza a spanyol alapálláshoz, inkább magam készítenék egy fordított kérdőjelet és betenném valahová a magyar billentyűzetbe, hasonlóan járnék el az ukrán esetében az orosz kiegészítésével. Erre a CW megadja a lehetőséget. S az eredmény? Ma e kis Magyarországon is alig találunk két teljesen egyforma CW-t — mintha csak két egyforma billentyűzetű magyar írógép nem volna . . . Még mélyebben szánt e nagy szabadság a kézirat végső megformálásakor. Büntetlenül kihúzhatok—betoldhatok. Sőt, strukturálisan átalakíthatom a leírtakat. Például: e kézirat átolvasásakor úgy találtam, igen sok benne a zárójel. Új mondatok képzésével, szórendi cserével stb. redukáltam a számukat. A kész cikknek ez bizonyára jól tett — de gondolataim fegyelmezett írásba helyezésének? (Évtizedekkel ezelőtt Telegdi Zsigmond többek között azzal a megjegyzéssel adta vissza kéziratomat: túl sok benne az idézőjel. Akkor azon könnyen segíthettem. De a zárójeleken csak e rendszerrel lehet.) — Egy hozzám igen közelálló személy, kínládásomat látva, ezt mondta: Már túl lesz javítva ez a cikk! Nem. Az ember állandóan javít egy könyv, cikk stb. kéziratán, amíg az nyomdába nem megy (olykor azon túl is, pirossal . . .). Itt csupán arról van szó, hogy még a nyomda előtti kínládások látványos — az (író)gép mellett töltött percek-órái-napjai elhúzódnak. (A nyomda s a jóisten lesznek a megmondhatóí: az ezt követő vajúdások ettől ugyan lecsökkenek?)

És még egy konzekvencia. Az ember természetesen a rugalmas, mindent eltűrő képernyőn javít, azon olvassa a kéziratot újból s újból, a megvakulásig. És amikor ki-kiprintelteti a valahányadik változatot, akkor kiderül, hogy az igazán az olvasható, a valódi kézirat. Vagy ez csak nálunk, az átmeneti generációnál van így, akik a gépelt-nyomtatott, nehézkes, de szilárd papírvilágban nőttünk fel? Gondolataink s ennek majdnem megfelelően a képernyő — mint Lemm-Tarkovszkij Solarisa —: kavarog, képlékeny, bizonytalan. Jó ideig kardoskodtam amellett, hogy a jövő szótára csak képernyőn legyen, ott minden reggel a szótár kvázi új kiadását üthetem fel, az éppen aznapi jelentésekkel, a legfrissebb dokumentációval stb. Frissen nyugaton járt, nagy gépi lexikográfiai

központokat (NB: mintha nem gépi lexikográfiai központok ma már nem is lennének) felkereső kollégák „ijesztő” hírekkel tértek-térnek meg: kell továbbra a papírszótár is — meg persze a gépi, képernyőszótár is.

5. A fentiekben érzékeltetni kívántam: milyen új oldalról támad nyelvünkre ez az új „kompjúteres” eur-amerikai kor. Vajon kibírja-e? A kérdés hasonló felvetését l. Tóth Etelkánál (Nyr. 109 [1985.]: 281 kk.). Ő akkor és ott még csak az iskola-számítógépesítés kapcsán veti ezt fel — most látnunk kellett, a baj (baj?) azóta csak növekedett: a számítógépek csak még impertinensebben és közelebbről, saját dolgozószobánkból mosolyognak ránk, a programnyelvek képernyőn (hogya ne mondjam: displayn, a jugoszláviai magyarban: display-en, olv. kb. [diszpléen]) megjelenő különös, se angol, se nem tudom milyen nyelvű utasításokkal, dorgálásokkal, tanácsokkal . . .

Még a múlt rendszerben megjelent Csepelen egy szobor talapzatán a következő felirat:

Ne mosolyogj, Iljics, nem tart ez örökké:
Százötven év alatt se lettünk törökké.

Nos, nyelvünkre még inkább elmondhatunk effélet. Eleink ugyan török törzsszövetségben jöttek ide, de akkor s a következőkben nem százötven év, de évezredek alatt sem lett nyelvünk törökké, majd újlatinná, sem germánná, sem slávvá, és így tovább. És éppen most történnék vele valami végzetes? Az angol szavak, mondatok, szórend áradata kétségtelen, az angol nyelv társadalmi presztízse is magas. Az angol helyesírás olvashatatlaná teszi a magyar szövegeket, kivált azért, mert a magyar hagyomány szerint — például a franciától eltérően — igyekszünk mindent a maga ejtésében kimondani. (Francia környezetben Mozart ejtve [mozár] z-vel és hangsúllyal a végén.)

6. S végül néhány elegyes megjegyzés, mely a zárójelek megszüntetése és egyéb okok miatt fennmaradt:

a) Mintha némi részletezést kívánna a betűtípusok változtatási lehetősége. Maguk a korszerű nyomtatók már beállításukkor, különféle kapcsolóállásoktól függően, több standardot ismernek: USA, Franciaország, Németország, Anglia, Dánia, Svédország (mi általában erre szoktuk állítani a nálunk használt gépeket) és így tovább. Az orosz alapú középázsiai, az obi-ugor, és így tovább írások miatt talán szükség lesz ezek után egy oroszországi standardra, e kisebb írásbeliségek erre a standardra épülnének. (Ha csak — fatális eset — egy kirgiz, osztják stb. nem olvassa e Nyr.-számot, s megsértődve nemzeti érzésében a latin betűkre tér át; akkor majd jól meg kell gondolni: a francia, a német stb. vagy éppen a svéd standardhoz csatlakozzanak-e. Ez persze vice: az USA-standardhoz fognak tartozni feltehetően.) A CW, ezen túlmenően eleve 20 különféle betűtípus valamelyikének a használatát teszi lehetővé: standard angol, dőlt angol, petit angol . . .; ugyanezek a változatok magyarra, oroszra görög, az ún. gót, és így tovább (ezek már változatok nélkül). Az orosz változatok nálam az orosz írógépeken szokásos billentyű-elhelyezést kapták, egyes magyar ékezetes betűk különféle helyekre (billentyűkre) kerültek, így a hosszú í a kérdőjel—merev zárójel (/) helyére, az ő a záró kerek zárójel—„O” helyére, az á az idézőjel—jelentés-idézőjel (félidézőjel: ') billentyűjére stb. Ahhoz, hogy valamely betűrendszerben (font — a hosszú, nehézkes magyar elnevezés

honosodott meg), mint itt a magyarban, tartósan megmaradjunk, kétszer kell leütnünk a megfelelő „funkcióbillentyűt”, a magyar esetében nálam a shift 5-öst. Ha viszont ebből csak egyetlen karakter erejéig akarunk kiugrani, akkor e hapaxrendszer funkcióbillentyűjét csupán egyszer kell megnyomnom: az egyszeri használat (egyetlen betű leütése) után visszatér a berendezés az alapbetűkészlethez. Én a leggyakrabban ezzel az egyszeri (egy betűt tartó) kiugrási lehetőséggel akkor élek, ha valamely, a magyar rendszerben más (legtöbbször: ékezetes) betűvel lefoglalt jelet, így zárójelet, kettőspontot stb. kívánok leírni. Ilyenkor egyszer leütöm a ’standard angol’ jelentésű egyes számú funkcióbillentyűt, s ezzel egyszeri leütésre felszabadítottam a megfelelő betű jelét. De hasonló módon járunk el, ha csak egyetlen görög betűre (pl. az átvitt értelemben is gyakran használt matematikai ε -ra) van szükségünk, és így tovább.

b) Az egyik magyar kézikönyv megjegyzi: ilyen és ilyen, a képernyőn megjelenő, tanácsok miatt, „jó, ha a felhasználó tud angolul”. Hát ez a „jó, ha . . .” understatement. Kell tudni angolul. És ahhoz mit szóljak, hogy ahol a printert (nyomtatót — itt mintha párhuzamosan használnánk a két szót, mégis az angol kifejezés némi előnyével) vettük, elnézést kértek, de csak német nyelvű ismertető könyvecskét — jó száz lap — tudtak adni hozzá. Azon kívül, hogy egy húsz egynéhány ezer forintos vásárlás mintha megérne egy magyar nyelvű könyvecskét, nem szóltam semmit, iskolás előtti koromtól szívesen olvasok németül. Ilyen a balkáni színvonalú kereskedelem — de egy kicsit ilyen az informatika is, ezt tulajdonképpen nyelvészeknek találták ki. (Nyelvészt — természetesen magyar nyelvészt vagy nyelv művelőt is — három-négy nyelv grammatikájának az ismerete nélkül nem tudok elképzelni. Egy nemrég tett megállapításomat ismétlem: túl öreg és beteg vagyok ahhoz, hogy szám-láljam: kit s mennyieket sértettem meg e kijelentéssel.)²

c) KG — ennek és a következő monogramnak a feloldását 1. a 3. sz. lábjegyzetben — még korábban transzponálta az én magyar főnév esetragozási programom az efféle gépek BASIC dialektusára: nekem ugyane nyelv egy másik dialektusában volt meg az alapprogram. Ez a program bármely, az ÉrtSz.-ban meglévő főnév bármely, Antalnál esetnek minősülő alakját, és persze ezek analógiájára a többi főnévét is, képezi: *viasz instr = viasszal, brandy dat = brandynek, fa superessivus = fán, empire sup = empire-on* (ez is benne van az ÉrtSz.-ban!), és így tovább. Így mikor PPF hozott e géphez egy BASIC értelmező diszket, azt rátette annak vincseszterére, a gép e program végrehajtására is alkalmas lett. Ennek beindításához ezek után még e bonyolult gépen is mindössze néhány lépés után megjelenik a felirat a képernyőn: Kérek egy főnevet!, majd: És a kívánt esetet! — és minden megy a fentebb jelzett módon. A kívánt esetrágos alak hamarabb megjelenik, mint ahogy ezt leírom. Mindezt azonban kvázi üzleti érdekből nem részletezem, kívált a Nyr. olvasói előtt: PPF-fel közös könyvünk kézírata, melyben többek között ezt ismertetjük, szinte már elkészült.

Vagyis a berendezés ezzel elnyerte harmadik funkcióját is: i) egy hét nyelven tudó szedőgép (valójában majd’ háromszor hét nyelven, ezt csak úgy írtam, mint frazeologizmust); ii) egy hatalmas adatbázist, esetünkben a

² Hadd csináljak egy kis reklámot kedves volt tanítványom, szombathelyi intézeti tanár, pillanatnyilag montanai vendégprofesszor számára: István Kecskés, English for Computer Users. — Computer Application and Service Company (Számalk), Budapest: 1990.

VégSz.-t, villámgyorsan kezelő berendezés; és iii) különféle algoritmusokat, esetünkben a Magyar Főnévragozás-t, az orosz ige parancsoló módját stb. megvalósító algoritmus realizálója. Ezek így felhasználói szempontból nézve teljesen különböző funkciók. Lehet, számítógépes programozóiból is. Ha még valami újat tud a gép — s ez nyelv(észet)i szempontból érdekes —, arról természetesen be fogok számolni az olvasónak. Több úton is eljutottam hát az ígéret földjének határára, álmaim világának szélére. A mózesi paradigmából az, hogy követnek-e, kevésbé izgat. Még mellettünk ülnek azok a szent öregek, akik első cikkeiket nagy nemzetközi folyóiratokba még valódi kéz-iratban juttatták el. Másrészt épp e sorok írásakor kaptam egy felkérést Johannesburgból: ők a kéziratot egyértelműen diszken kérik, vaglyagosság nélkül. Nos, természetesen örülnék neki, ha nem maradnánk el túlságosan Dél-Afrikától. De hogy valóban eljutok-e az Ígéret földjére, tehetek-e rajta vagy egy-két lépést? Ez izgat most igazán.

d) A kezdő sorokban az unoka lány-volta azért érdemelt említést, mert a nők kevésbé szoktak érdeklődni a (számító)gépek iránt, jöllehet számos számítógép melletti munkakör jellegzetesen női foglalkozássá vált. Igaz, ez a lány-U — внучка, Ёндѣлн — még feltette a kérdést: És mibe került?, amit a fiú-U — внук, Ёндѣл — esetleg nem tett volna föl, de mindenképp ott maradt volna, legalább nézni, hogyan gépel a gépen a N, a leány-U viszont azonnal kiment a konyhába. De ha már a kisleányok is mindenféle íbémet pötyögnek körülöttünk... Ez egyrészt természetes: ők a mi fajunk zöld kis hajtásai, minden újat magukba szívznak. Másrészt azért illik nekünk is valamit elsajátítanunk ebből.

Ezért írtam e sorokat. A leányunokától a francia hangsúlyig egy új számítógép kapcsán (ürügyn?). Kimaradt valami?³

Papp Ferenc

Beszédtervezés a beszéd- és nyelvhibák tükrében

1. Mivel a beszéd, a beszélés egyik legfontosabb alkotó része az ember általánosabb kommunikatív magatartásának, ezért a beszédhibák az általánosabb kommunikatív magatartást előnytelenül befolyásolják. Ezeknek a hibák-nak nagy szakirodalma van.

1.1. Csak azokról a beszédhibákról szólok, melyeket (1) bármely magyar ember elkövethet, (2) nem kötődnek műveltségi szinthez, (3) nem a „szokásos” grammatikai (esetleg prozódiai) kérdéseket tükrözik (pl. suksükölést), (4) szociálisan nem kitüntetett helyzetben születnek. Tehát csupa olyan hibáról, melyet bármelyikünk, bárhol, bármikor elkövethet.

Ezek a hibák — mint látni fogjuk — a beszéd folyamat dinamikusan jellegről és lefolyásáról, valamint a szintaktikai, szemantikai, mikro- és makrotervezési folyamatokról szolgáltatnak értékes tudnivalókat.

³ A DT 2 elkészítése, megtalálása, beállítása kapcsán köszönetet kell mondanom (időrendben) a következő személyeknek: Könyves-Tóth Kálmán, Kornai András, Prószéky Gábor, Kiss Gábor, P. Papp Ferenc. E cikk kéziratát olvasta, arra értékes megjegyzéseket tett közülük KG, PPF, továbbá Botos Imre, T. Molnár István és Tóth Etelka. Köszönöm.

2. Az effajta beszédhibák szisztematikus vizsgálata a magyar szakirodalomban majdnem ismeretlen, ez diktálja ennek a cikknek a célját: e fontos kutatási területre felhívni a figyelmet.

Az természetesen képtelenség, hogy a beszédtevékenység produkciós oldalának valamennyi összetevője szóba kerüljön, ez monográfiát kíván, de e monográfia csak egy céltudatosan összegyűjtött és rendezett „nemzeti korpusz” alapján írható meg.

2.1. *X városban bombant romba* (helyesen: *robbant bomba*) a beszédprodukcióban az utolsó fázisok egyikében, az artikulációs kivitelezés során van az elkövetett hiba. Az artikulációs kivitelezés szekvenciákban, tehát egyszerre „egy szónál nagyobb” egységekben történik, és ezek között — a figyelem lankadása, más jellegű tervezési műveletek végzése stb. miatt — játszódhatnak le cserék. Valószínű, hogy az azonos fonetikai környezet (*bomba robbant*) kedvez az effajta hibáknak.

A fonetikai hibákhoz tartozik a következő is: ... *a tanyá* (majd javítja a beszélő önmagát:) *a tanácsok anyagi helyzetét*. Az artikulációs kivitelezés fentebb említett szekvenciális jellege, a fonetikai környezet hasonlósága itt is ható tényező. További példák deríthetnének fényt arra, hogy a „szekvenciális jelleg” milyen szintaktikai terminusokban írható le, valamint arra, hogy a fonetikai környezet hasonlóságának mik a pontos fonetikai/fonológiai ismérvei, milyen mennyiségű szegmentális sorozatot foglalhat magába stb.

A fonetikai, de nem a szegmentális, hanem a szuprasegmentális szint hibája a következő: ...*szeptemberó* (majd javítja magát: *szeptember óta*). A tévesztés a névutó (*óta*) már-már ragként való kezelése a hangsúly (szünet)-viszonyokat tekintve.

2.2. *A köszöntelni akarom* (helyesen: *köszönteni akarom* vagy *üdvözölni akarom*) kontamináció eredménye. A beszédprodukcióban a lexikai kitöltési szakaszból származó hiba. A mikroszintaktikai szinten nagyjából már mondatyszerű nyelvi képződmény lexikai kitöltése a lexémák rivalizálásában (is) zajlik. Ismert ez a részfolyamat (a lexémarivalizáció) abból a közismert lingvisztikai megállapításból, mely szerint a beszélés ténye (folyamata) a beszélőt állandó választási helyzet elé állítja.

Hasonló hiba: *várta a találkozást* (*találkozást*, ill. *találkozót*), *erre kérnék refleksiót* (*reflexiót*, illetve *reakciót*), bár az utóbbi esetben az idegenszerűség is nehezítő körülmény.

2.3. *Én is megfordult a fejemben* (én is *gondoltam* rá valamint a *nekem is megfordult a fejemben*) az előző típussal tart rokonságot, de ebben az esetben a mikroszintaktikai kivitelezés közben csúszik be a hiba. A mikroszintaktikai kivitelezés közben is felléphet a különböző szerkezetek „versengése” (ugyanazt a gondolatot mondhatom így is meg úgy is). Ezt a versengést természetesen nem „szabadverseny” formájában kell elgondolnunk, hiszen a szituáció sajátosságai, a személyek közötti viszonyok mind-mind egyfajta korlátozást jelentenek. A szóban forgó hiba (szintaktikai kontamináció) az alany hangsúlyos (*én is gondoltam rá*) és kevésbé hangsúlyos (*nekem is megfordult a fejemben*) kifejezési formájának megválasztási dilemmájából fakad.

Az *elérhető* hozzá (majd a beszélő javítja magát: *elérhetők neki*) a szintagmatikus kontaminációra példa (*közel van hozzá X elérhető neki*). Az más kérdés, hogy még jobb lett volna az *elérhető* számára. A kontamináción túl itt azért másról is szó van. Propozicionális szinten a két kifejezés (*elér valaki valamit*, *közel van valami valamihez*) szinonim, miközben a jelentéskülönbség is

jól meghatározható. A hiba részben e jelentéskülönbség eliminálásából, részben az egyik argumentum (*valamit/valamire*) transzformálási hibájából fakad.

2.4. *Kérem a felső vezetést leír* (majd javítja magát), *hogy írja le* hiba többféleképpen „írható le”. Számomra a legelfogadhatóbb az, hogy a hiba propozicionális tagolás felszíni szerkezetben való primér (transzformáció nélküli) tükröztetéséből, illetve a propozicionális tagolás bizonyos „átfedéseiből” fakad. Nem túl feszes propozicionális felírásban a *kérem a felsővezetést valamire* (= *leírásra*) szerkezet predikátuma a *kérem*, amelynek három argumentuma van (valaki, valakit, valamire). Az *írja le* predikátumnak két argumentuma van (valaki, valamit), miközben a második predikátum (*írja*) az előző propozíció egyik argumentuma (*valamire*), valamint a második propozíció egyik argumentuma (*valaki*) az első propozíció más szerepkörű argumentumával azonos (*valakit*). Túl azon, hogy az egyik propozíció bizonyos tagjai — megfelelő transzformációk segítségével — visszaköszönnek a másik propozícióban, felmerül a határ (elhatárolódás) kérdése is (a *hogy* szó szerepeltetése), mely első „nekifutásra” nem sikerült.

2.5. *egyszerűsít* . . . (majd önmagát javítva) *egyszerűsítsük a kérdést* (fel-szólító mód!) hiba a beszédműveletek sorrendiségéről vall. Tehát egy mikroszintaktikai tervezési művelet (*valaki egyszerűsít valamit*) után következnek a lexikai behelyettesítési műveletek, majd a morfofonológiai transzformációs szabályok (műveletek): tehát a (t) és (j) fonémák hangalaki realizációja ebben az esetben egy hosszú [cs] hang. Ugyanez az oka a következő hibának: *de a eddig küldött* (helyesen: *de az eddig küldött*), azaz a szintaktikai szerkezet (névelő + jelző + . . .) kiválasztása, majd lexikai kitöltése után kellene elvégezni még egy fonológiai műveletet, ennek eredményeképpen jelenne meg az *az* névelő.

3. A nyelvi és beszédben elkövetett hibák legteljesebb vizsgálatát az angolszász szakirodalom végezte el természetesen angol beszédanyagon. E körből egyik legjobb publikáció az A. Cutler szerkesztésében megjelent kötet: *Slips of the Tongue and the Language Production*, Mouton, 1982. A korábbi munkákra l. V. A. Fromkin: *Speech Errors as Linguistic Evidence*, Mouton, 1973.

Nyelvi és beszédhibákat nemcsak a beszéd létrehozásakor (produkciókor) ejthetünk, hanem félrehallhatunk, félreolvashatunk, elírhatunk valamit. (Erre l. pl. V. A. Fromkin: *Errors in Linguistic Performance: Slips of the Tongue, Ear, Pen and Hand*, New York, Academic Press, 1980.)

Jó lenne mindkét hibatípus rendszeres gyűjtését megszervezni, hogy egy eredményül kapott magyar korpusz alapján egyfelől a magyar nyelvű (agglutináló) beszédtevékenység egészét és részleteit világosabban lássuk, másfelől az agglutinatív beszédanyag milyen univerzális, tipológiai is értékelhető sajátosságokkal tudja gazdagítani a beszédtevékenység általános elméletét.

Lengyel Zsolt

Arany János szavainak szótározása (Problémák a Toldi-szótár munkálatai közben)

Arany János születése 175. évfordulójának emlékező esztendeje lévén, talán hasznos lehet számot adnom a Toldi szótározásával kapcsolatos gondjaimról és tapasztalataimról, miután a kész könyv (Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Bp., 1986.) már néhány éve használóinak a kezében van.

1. Az írói szótárak, mivel egyének szóhasználatának a monográfiái, több sajátosságukban eltérnek a mindnyájunk nyelvének szókincsével foglalkozó, általános szótáraktól. A magyar nyelv értelmező szótárában (a hétköznapiakban) vagy a Magyar értelmező kéziszótárban például lehetetlen volt feltüntetni, hogy melyik szót milyen gyakran vagy milyen ritkán használjuk, és még csak azt sem mondhatjuk, hogy ezekben a szótárainkban együtt volna nyelvünknek minden fontos szava, hiszen még a legnagyobb terjedelmű általános szótár szerkesztői is csupán bőválogatást nyújthatnak a magyar nyelv végtelenül gazdag szókincséből.

Ezzel szemben a korszerű írói szótárak anyaga teljes, mert egy pontosan meghatározott szövegnek vagy szövegegyüttesnek minden szavát feldolgozzák, válogatás nélkül. Ez a mindent szótározás persze nem igénytelenséget jelent, hanem a teljességben rejlő értékek biztos feltárására irányuló igényesség érvényesül benne. A teljességi elvből következik, hogy az írói szótárak minden címszónál meg tudják jelölni a gyakorisági számot is, vagyis azt, hogy a kérdéses szó az adott korpuszban hány szor fordul elő. Az író és műve(i) szempontjából ez igen lényeges információ lehet.

2. Nyelvtanaink és szótáraink némely szónak a szófaji minősítésében eltérnek egymástól. Leíró nyelvtanaink nem veszik föl a *mondatszó* kategóriáját, de a *módosítószó*-ét igen, a szótárak viszont használják a *mondatszó* minősítést, de *módosítószó*-kat nem ismernek. *A nem tudom, nem szép típusú szókapcsolatok tagadó szava* a szótárak szerint *határozószó*, a *hajrá* és a *no pedig* *mondatszó*. A Toldi-szótár szófaji minősítései általában a szótári szokáshoz (hagyományhoz) igazodnak. A szótárak szófaji kategóriái szerint van a Toldi-szótárban *személyragos határozószó* (*alatta, tőle* stb.), sőt *személyragos főnév* is (*élte, eltűntte, fia, java, mivolta, szíve-lelke* stb.); ezekben a személyrag nem csupán alkalmi, hanem lényeges és elmaradhatatlan elem, nem úgy, mint például az *asztala, széke*-féle szóalakokban.

A szótárnak néhány szófaji minősítése — tudom — vitatható, akadnak ugyanis többféleképpen megítélhető szavak, de a szótárkészítőnek valahogy ilyenkor is döntenie kell. (Arany János nyelvhasználata a Toldiban annyira

változatos, hogy szavait nem lehet könnyűszerrel beilleszteni a nyelvtan és a szótárak megszokott kategóriáiba!)

„Egy zokszót *sem* ejt ki Toldi Györgyre [Miklós] szája” (2 : 8) — a *sem* itt *kötőszó* vagy *határozószó*? Szerintem az utóbbi. „Toldi Miklósnak sincs *ám* galambepéje” (2: 14) — itt viszont az 'azonban' jelentésű *ám* inkább *kötőszó*, mint *határozószó*. A „*sajgó* fájdalommal” (4: 1) és a „*sült* hús” szókapcsolat jelzői tagja még *melléknévi igenév* vagy már *melléknév*? Én melléknévnek minősítettem őket. Ellenben a „*zúgó* szélvész” (9: 7) első szavát melléknévi igenévnek. Hát az *is* szócska *határozószó*-e vagy *kötőszó* a következő mondatokban: „[Toldi] Magát egy kiszáradt nagy nádasba vette: Ott *is* azt susogta a nád minden szála: Széles e világon nincsen árva nála” (4: 3); „Nagy erőt érezek mind a két karomban, Nem vesztegetem azt szerűn és malomban; Édes apámnak *is* hallám vitézségét” (6: 15). Az első idézetben az *is* szerintem *határozószó*, a másodikban *kötőszó*.

3. A különféle *igeneveket* az igéjükhöz képest külön-külön szavaknak tekintem, mint alcímzóiban a Petőfi-szótár is. A Petőfi-szótár a *-hat*, *-het* képzős igéket alapszavuk címszavának toldalékos alakjai között tartja számon, én azonban — gyakorlati megfontolásból — minden, igéből bármilyen képzővel alkotott szót új, külön szónak tekintek, mivel így jobban lehet dokumentálni Arany szóhasználatának a változatosságát. (A Toldi-szótárban az igéknek és említett származékaiknak a szócikkei mindig utalnak egymásra!)

Az természetes, hogy általános értelmező szótáraink — helykímélés céljából — nem veszik fel külön címszóként az *igeneveket* és a *hatóigéket*, hiszen ezeket alapigéjükből a közismert képzőkkel minden szótárhasználó könnyen meg tudja alkotni. Abból, hogy nincsenek benne a szótárakban, senki sem következtetheti, hogy nem léteznek ezek a képzett szavak. Az írói szótárnak — véleményem szerint — nem kell, sőt nem is szabad hallgatnia az ilyen igei származékok önálló létezéséről és írói felhasználásukról.

Úgy gondolom, hogy például a *terem* igéhez képest a *teremni*, a *teremve* vagy a *teremhet* ugyanúgy lehet önálló szó, mint a *-t* műveltető képzős *teremt*. Legalábbis az egyéni nyelvhasználatot feltáró *írói szótárban*. (A *lesz* mellett a *lehet* ige az általános értelmező szótárakban is külön címszó!)

Vitatható, hogy ugyanazon igének a *-va*, *-ve*, illetőleg a *-ván*, *-vén* képzős határozói igeneve egy vagy két címszóként kerüljön-e be a szótárba. A Petőfi-szótárban az *adva* és az *adván* két külön alcímzó, s a Toldi-szótárban is — ahol alcímzók nincsenek — külön-külön szócikkbe került a *hallva* és a *hallván*, valamint a *sírva* és a *sírván* igenév.

Néha igen nehéz megvonni a határt abban, hogy a hasonló alakú szavakat, ha jelentésük lényegében véve azonos, mikor tekintsük egymáshoz képest külön szónak, és mikor csupán alakváltozatoknak. A Toldi-szótár körülbelül úgy húzza meg itt a határt, mint a Petőfi-szótár. Vagyis változatoknak tekinti például a következőket: *a~az* (névelő), *avval~azzal*, *bemegy~bémegy*, *csepp~csöpp*, *engem~engemet*, *érette~érte*, *fehér~fejér*, *felvesz~fölvész*, *férfi~férjfi*, *hiába~hiában*, *ismer~ösmer*, *jő~jön*, *kinn~kűnn*, *mindég~mindig*, *nincs~nincsen*, *sötétlik~sötéllik*, *talán~tán*, *tétováz~tétovázik*, *vesz~veszen~vészen*, *zsombék~zsombok* stb. Ellenben külön szavakként szerepelnek a Toldi-szótárban a következők: *aki~ki* (vonatkozó névmás), *arc~orca*, *aztán~azután*, *ellenkedik~ellenkezik*, *és~s*, *est~este* (de az *estve* csak változata az utóbbinak), *gyerek~gyermek*, *hús~húvös*, *ily~ilyen*, *innen~innet*, *két~kettő*, *közt~között*

közötte (de a közte csak változata az utóbbinak), *más~másik, miá~miatt~miatta, ott~ottan, pedig~pediglen, se~sem, valahogy~valahogyan* stb. Erről a két szócsopotról a szótár előmunkálatai során külön listát készítettem magamnak a jobb áttekintés végett.

A *van* ige szócsaládját — az általános szótáraktól eltérőleg — nem egy, hanem négy szócikkben dolgozza fel a Toldi-szótár: *vala, van, volna, volt*. Arany János e szavakat olyan nagy változatossággal használja, hogy külön szócikkben jobban lehet dokumentálni ezt a nagy nyelvi gazdagságot. Egyébként a *van* igtől a *vala*, a *volna* és a *volt* a h a n g a l a k j á b a n is eléggé elkülönül. Érdekes, hogy a *van* igeének magának is 21 jelentését, illetőleg felhasználási módját lehetett elkülöníteni és bemutatni a szótárban.

A többalakú, illetőleg rokon hangzású ige k ö t ő k (*által~át~átal, be~bé, bele~belé, fel~föl, neki~néki, rá~rá, széjjel~szét*) kevesebb fejtörést okoztak a szótár készítése közben, mert ezek az ige j ü k k e l e g y ü t t alkotnak címszót: *általszorít, átkel, átalud* stb.

4. Gondot okozott ellenben a s z ó a l a k v á l t o z a t o k feltüntetése. Ezeknek tulajdonképpen két fajtája van a Toldiban: egyikbe a k i e j t é s s z e r i n t i változatok (*avagy~avvagy, felett~fölött, mért~miért, vele~véle* stb.) tartoznak, a másikba pedig a szűkebb értelemben vett helyesírási változatok (*be~beh* indulatszó, *soh' se~sohse, szembeszáll~szembe száll* stb.). A két típust nem mindig lehet elkülöníteni egymástól, de nem is volna sok értelme az elkülönítésüknek, ezért a címszó után [szögletes zárójelben] együtt közöltem az ilyen változatokat. Harmadik típusnak azt számíthatjuk, amikor csak a mai kiejtéstől és helyesírástól tér el a szó alakja, de a Toldin belül nincs két változata a szónak (*bír, ohajt, szénás szekér* stb.). Ilyenkor a mai nyelvtudatban élő alak a címszó (*bír, ohajt, szénásszekér*), de utána szögletes zárójelben az Arany János helyesírása szerinti alakot is feltüntettem.

Több alakváltozat esetén mindig megjelölöm, hogy melyik hányszor fordul elő, mert ez is érdekes és tanulságos lehet egy szótárban. Például a *fehér* szó a Toldiban csak 1-szer *fehér*, 4-szer viszont *fejér* alakú. A mai nyelvtudat szerinti *fehér* alakot tettem meg önálló címszónak (ennél tárgyalom az összesen 5 előfordulást), a *fejér* csak utaló címszó lett. A *fehér* szócikkében elkülöníttem a melléknévi és a főnévi használatot, s az előbbinél jelzem, hogy Arany mindig más-más szó minőségjelzőjeként használja. Amikor ez a melléknév az alapjelentésében szerepel (a szótárban 'ua' jelzéssel!), akkor mindig *fejér* az alakja: *fejér fog, fejér kendő, fejér toll*. A *fehér* alak csak a 'világos bélű (kenyér)' jelentésben fordul elő: „Itt a tarsolyom, fogd, és egyél szépen: ne! Sült hús, *fehér* cipó, kulacs bor van benne” (4: 9). Más szó a szintén h-s *fehércseléd*, amelyre kerek zárójelben, vő. jelzéssel utal a *fehér* szócikke! Arany János főnévként is a j-s alakot használja az ismert szólásban: „György . . a foga *fejérit* mindjárt kimutatta” (8: 9). Sőt a *fejérlík* ige meg a *fejérnép* főnév is csak j-vel fordul elő művében. Ezeket a megfelelő utaló címszó (*fehérlík, fehérnép*) segítségével is meg lehet találni a szótárban. Itt kell megjegyeznem, hogy amikor rövidítés céljából valamit kihagyok az idézetekben a költő szövegéből, azt mindig két ponttal (..) jelölöm, ugyanúgy, mint a Petőfi-szótár.

Külön utaló címszót nem vettem föl, ha a kérdéses alakváltozat a betűrend szerint közvetlenül szomszédos lenne azzal az alakváltozattal, amelynek önálló szócikkében ez úgyis megtalálható (pl. *zsombék~zsombok*). Sajnos, a Toldinak 1952-ben megjelent kritikai kiadásában Arany János *csolnak* szavát

mind a 9 előfordulási helyén *csónak*-ra változtatta a szöveget sajtó alá rendező Voinovich Géza; szótáram ennél a szónál is a költőhöz maradt hűséges, aki mind a kilenc előfordulásakor *l*-lel írta: *csolnak*. Ezért nincs a Toldi-szótárban *csónak*, hanem csak *csolnak* címszó. (Milyen kár, hogy a Rákosi-korszak óta még ma sincs a Toldinak megbízható kritikai szövegkiadása!)

Néhány szócikk címsorában a csupán többeli alakváltozatokat is feltüntettem, például a *száj* főnévnél így: „*száj*- 9, *szá*- 2” (hogy így hívjam fel a figyelmet a szócikk idézeteiben levő két régies, *j* nélküli szóalakra: „Átok és hazudság minden ige *szádban*!”, „Jaj! hogy ily panaszra kell nyitnom a *számat*”). Az *út* szócikkében azért jelölöm a két tőváltozatot és előfordulásaik számát („*út* 12, *ut*- 1”), mert Arany nyelvhasználata itt eltér mai köznyelvünkétől, s ez alább a szócikk idézeteiben is látható: „[A forgósél] az *utat* nyalja sebesen haladva” (1: 4); „. . . *utad* megmutatom” (11: 19); „[György] ravasz szándékát, melynek *úta* görbe, Eltakarja törvény és igazság örve” (3: 9). A *jön* ige szócikkében is érdekes a háromféle szótó használata és szám szerinti megszólása: „*jön* 3, *jő* 5, *jö*- 5”. Kötőjelet akkor tettem, ha a tő csak toldalékkal fordul elő. A *jő* alakra ilyen példákat találunk az idézetekben: „*Jő* az anyafarkas szörnyű ordítással” (5: 4); „mintha lopni *jőne* [Miklós], lábujjhegyen, Édes anyja záros ajtajához megyen” (6: 2); „ha nappal *jőnék* . . . megölnének” (6: 9); stb. A *jö*- igető példái: „*Á* kutyák . . . Csúnya üvöltéssel az ajtóig *jöttek*” (6: 19); „bajtárs! mért nem *jössz* csatára?” (1: 13); stb.

5. Arra törekedtem, hogy a Toldi-szótár a lehető legteljesebben ábrázolja az összesen 2874 önálló címszó között feltalálható *k a p c s o l a t o k a t*. (A szótárban közölt 2873-as adatszám 2874-re javítandó! P. E.) A címszavak mellett — a szócikkfejen — *vö.* jelzéssel igyekeztem utalni 1. a szó Toldi-beli rokon értelmű szavaira (szinonimáira), 2. a szóval feltűnőbb etimológiai kapcsolathoz levő más címszavakra és 3. a címszavaknak néhány más összefüggésére.

Az igei címszónak a mű szövegében található „rokonságát” általában csak az alapszónál (pl. *ad*) tüntetem föl; az igenevéknél (pl. *adni*), a *-hat*, *-het* képzős címszónál (pl. *adhat*) és az igekötős összetételeknél (pl. *elad*, *odaad*) csak utalok a szócsalád alapalakjának címszavára, ahol mindezek együtt vannak felsorolva. Az ilyen származék és összetételi címszavak (*adni*, *adhat*, *elad*, *odaad*) egymásra közvetlenül nem utalnak, csak az alapszavuk közvetítésével.

A szócikkfejek *vö.* jelű utalásai különféle szólancok révén is feltárhatják a szóanyagban levő összefüggéseket. Kiindulunk például az *elvehet* ige szócikkéből. Itt utalást találunk az *elvesz*¹ címszóra, az *elvesz*¹-nél pedig ezekre: *elvehet*, *elvelt* (melléknévi igenév), *vesz*. Ha most az itteni *vesz* címszót lapozzuk fel a szótárban, ott a következőkre van utalás: *bevesz*, *elövesz*, *elvesz*¹, *észrevesz*, *felvesz*, *levesz*, *venni*, *vénén*. Ezek a szavak ugyanis mind szerepet kaptak a Toldi szövegében s így a Toldi-szótárban is.

De nézzünk bele másféle szócikk utalásaiba is! A *moraj* főnév szócikkfejében ezt a zárójeles felsorolást találjuk: „(vö. *kopogás*, *morog*, *zaj*, *zörej*)”. Itt egy kicsit furcsa, hogy ige (*morog*) is került a főnevek közé, de említettem, hogy nemcsak a szinonimákra akartam utalni a szócikkben, hanem a címszónak másféle rokoni kapcsolataira is, így például itt arra, hogy a Toldi-beli *moraj* főnév és *morog* ige között etimológiai rokonság áll fenn: mindkettő ugyanabból a többől eredő hangutánzó szó. Az is furcsa lett volna, ha az utaló felsorolásban a *morog* igét elkülöníttem a három főnévi címszótól (*kopogás*, *zaj*, *zörej*),

mert az ilyenféle kategorizálásnál fontosabb, hogy a *vö.* jelzés után a szócikknek minden, más címszóra való utalása *á b é c é r e n d b e n* történjék, hiszen a szótár használójának sokszor csak egyetlen szóra van szüksége az ottani „kinálat”-ból. Tehát az utolsó felsorolások szavai egymás között nem okvetlenül alkotnak valamilyen logikus „rendszer”; úgy kell őket tekinteni, hogy csupán a címszóval vannak *e g y e n k é n t* valamilyen figyelemre méltó rokonságban vagy kapcsolatban.

Így érthető meg, hogy például a *miféle* kérdő névmás szócikkfejének utaló felsorolásában is találkozunk egy látszólag nem oda való szóval: „(vö. *efféle, hányféle, kétféle, milyen, mindenféle, sokféle*)”. Az itteni *milyen* szó nincs alak- vagy jelentésbeli kapcsolatban a felsorolás *-féle* utótagú szavaival, de a szócikk címszavával, a *miféle* névmással a Toldinak *milyen* névmása igenis rokon: szinonimái egymásnak.

Hasonlóképp az *adomány* főnév szócikkfejében is különös ez az utalás: „(vö. *ilyenképpen*)”, de itt nem szinonimáról van szó, hanem arról, hogy a címszó Toldi-beli ragos felhasználása (*adomány-képen*) és az *ilyenképpen* címszó között érdemes fölfigyelni az alaktani rokonságra. Toldi György így beszél a királynak Miklós örökségéről: „Hogy ki legméltóbb rá, felséged tudhatja, Királyi *adomány-képen* annak adja” (8: 11). Vagy nézzük meg a *mindenünnen* szócikkében levő utalásokat: „(vö. *innen, mindenütt*)”. Az utalásnak mind a két szava más-más arculatú határozószó, de a *c í m s z ó v a l* mind a ketten alaktani rokonságban vannak: a *mindenünnen* meg az *innen* szó egyaránt a honnan? kérdésre felel, a végződésük (ma már nehezen felismerhető határozóragjuk) is azonos; a *mindenünnen* meg a *mindenütt* határozószó pedig közös szótőből ered.

A Toldi szavainak nehezebben érzékelhető kapcsolataira — pl. a *nyelv* főnévnek a *nyel* igével való etimológiai összefüggésére — természetesen nem utalok a szócikkekben.

A szócikkfejek *vö.* jelű utalásainak olyan szerepük is van, hogy a szótár használói számára áthidalják az Arany János-i helyesírás és a mai helyesírás közötti különbséget. Arany például nem egy, hanem két szóba írta a Toldiban: *bársony ruha*. Így találjuk ezt elbeszélő költeményének az ő utolsó javításaival megjelent 1883. évi kiadásában is: „Fölvevé a hajnal piros köpenyegét . . De nem volt oly kényes a *bársony ruhába*’, Hogy be ne pillantson a szegény csárdába” (11: 1). A Toldi-szótár az ilyen szókapcsolatokat a mai helyesírás szerint — tehát egybeírva — veszi föl *c í m s z ó n a k*: *bársonyruha*, de a szócikkfejen az eredeti írásformát is közli — „[bársony ruha]” —, s az Arany János-i szemléltető idézetben is megtartja a különírást. Az eredeti különírás miatt sokan esetleg külön szóként keresik a szókapcsolat *ruha* tagját, ezért a *ruha* főnév szócikkében (amely a *ruha* szónak hat más előfordulását tárgyalja, de ezt nem) utalás található a *bársonyruha* szócikkére, hogy ennek a szónak a Toldiban való felhasználását is bárki megtalálhassa. A *bársonyruhá*-nál is van utalás a *ruha* szócikkére.

Külön *u t a l ó s z ó c i k k e t* (*ld.* jelzéssel) csak olyankor alkalmazok, ha egy szóalaknak nincsen önálló szócikke. Például Arany nem a *gyenge*, hanem a *gyöngye* alakváltozatot használja művében, és ha valaki mégis a *gyenge* melléknevet keresi a szótárban, fontos, hogy ennek a betűrendi helyén ilyen útbaigazítást kapjon: „*gyenge ld. gyöngye*”. Ha pedig két változatban fordul elő a Toldiban ugyanaz a szó, amelyet persze csak az egyik helyen lehet tárgyalni, akkor a másik helyen utaló címszó segíti a keresőt, például így: „*ösmer ld. ismer*”.

A *vö.* jelű utalások segítségével a szótár betekintést tud nyújtani a Toldi szinonimavilágába. Például a *megy* ige szócikke huszonhárom vele rokon szócikkre, illetőleg címszóra hívja fel a figyelmet: *ballag, bemegy, elmegy, felmegy, fut, haladva, hazamegy, indul, jár, jön-megy, kimegy, lemegy, mehet, mendegél, menni, mente* (személyragos főnév), *odamegy, rohan, siet, szalad, vágtat, visszamegy, zúdul*. Vagy például a *mindjárt* határozószónak ilyen Toldi-beli szinonimáira utal a szótár: *azonnal, hirtelen, íziben, legott, mielőbb, nemsokára, nyomban, rögtön, tüstént*. Persze, jól tudom, hogy mind a szinonimák rendszerének, mind a másféle kapcsolatokra való utalásoknak a jelzése korántsem teljes. Ennek a kidolgozása a szóanyag sokféle ágazó gazdagsága miatt, valamint az összefüggéseknek egyrészt a kölcsönössége, másrészt a bonyolultsága miatt számos nehézségbe ütközött. Arany egy helyütt ezt írja a Toldiban: „Majd az édes álom pillangó képében *Elvetődött* arra tarka köntösében” (4: 4); nem könnyű eldönteni, hogy például az itteni *elvetődik* igénél legyen-e utalás a Toldi-beli *érkezik, jut, megy* stb. igére, ezeknél pedig az *elvetődik* címszóra. Az utalásokban inkább óvatos voltam.

Elmaradtak azonban a véletlen folytán olyan utalások is, amelyek hasznosak lehettek volna. Például a *bársonyruha* címszava mellett nemcsak a *ruha* szóra kellene utalni, hanem a *bársony*-ra is, mert ennek is van külön címszava a szótárban. Nem összetételi előtagként, hanem önállóan szerepel a *bársony* a Toldi következő mondatában: „Drága karos rengők . . *Bársonnyal* bevonva, arannyal áttörve, Álltak a sátorban” (11: 8). Érdemes lett volna beiktatni továbbá egy ilyen utaló szócikket: „*lobog* ld. *fellobog*”, mert a „Toldi Miklós képe úgy *lobog fel* nékem” verssor *fellobog* igéje helyett (E: 1, vagyis az előhang első versszakában) sokan esetleg a *lobog* igét keresik a szótárban.

Gondot okozhat a keresésben esetleg az is, hogy Arany János a Toldinak még maga gondozta kiadásában két szóba írta az *a ki, a hol* típusú vonatkozó névmásokat és vonatkozó határozószókat. A rövidebb — *ki, hol* típusú — vonatkozó névmások és határozószók szócikkeiben van is utalás arra, hogy a teljesebb alakok az *aki, ahol* stb. címszónál találhatók meg, de az ilyenek különírt előtagjával is jó lett volna beiktatni egy ilyen utaló szócikket: „*a³* von névm-i és hatsz-i előtag ld. *aki, amely, ami; ahogy, ahol, ameddig, amidőn, amiért, amikor, amint, amióta, avégett*”.

A szócikkfejekben *vö.* jellel a szomszédos önálló címszók is utalhatnak egymásra (pl. *ajtó* és *ajtócska*).

6. A szócikkek értelmezőszemléltető részének kidolgozásában a Toldi-szótár csak részben követhette más szótáraknak a rendszerét, mert egyben-másban jónak látszott sajátos megoldásokat is keresnem. Legtöbb szótárunk a példamondatok egészét dőlt betűsen közli, a Petőfi-szótár pedig a példamondatok egészét álló betűsen. Ezzel szemben a Toldi-szótárban az látszott legjobbnak, hogy összekapcsoljam ezt a kétféle közlésformát, vagyis álló betűs legyen az idézés, de az idézeteken belül dőlt betűs szedéssel emeljem ki a címszó ottani felhasználását. Például a Toldiban egyszer előforduló *munka* főnév szótári idézete a következő: „Most van a dandárja réten a *munkának*” (2: 10). Így nem kell a címszó mellett vagy alatt külön (-nak jelzéssel) feltüntetnem a nyelvtani formát, hiszen az idézetbeli kiemelés ezt maga is jól szemlélteti.

Ugyancsak újítás más szótárakhoz képest, hogy a *vö.* jelű utalásokat mindenütt a szócikkek első részében, a szócikkfejekben helyeztem el, mert így

szembetűnőbb a címszónak más címszókkal való kapcsolata. Itt jegyzem meg, hogy a határozószónak más szótárakban szokásos *hsz* rövidítését könnyű összevetészen a *ksz*-szel, amely a kötőszó rövidítése, ezért én a határozószót a fel-
tűnőbb *hatsz* formában rövidítem.

Írói szótárról és Arany egyéni nyelvhasználatáról lévén szó, itt gyakran más ugyanannak a szónak az értelmezése, mint az általános értelmező szótárakban. Például a köznyelvben a *dolgozik* ige alapjelentése: 'munkát végez'; de amikor a Toldiban „a bika *dolgozik* szarvával”, ez így értelmezhető: '(bika) küzd, öklel, hányja a földet'. Ezt a jelentést — mivel nem köznyelvi, hanem egyéni — az ÉKsz. nem is tartja számon. Az *összeálmodik* igét az ÉKsz. így értelmezi: 'sokféle, zavaros dolgot álmodik'; a Toldi-szótárban viszont az *összeálmodik vmit* jelentése: 'vágyakozva ábrándozik sok mindenről'. Ezt a költői mű következő idézete szemlélteti: „[Miklós] A holnapi napot forgatá eszé-
ben . . . Hogy' lesz ez? hogy' lesz az? — De hányféle hogy-ot, Hányféle szép dolgot *össze* nem *álmodott!*” (10: 12). Ez nem alvás közben történő álmodásra vonatkozik, hanem az ébrenlét élénk lelkiállapotára, amikor Miklós — a váratlan kincs miatt — „ugrált örömében, A holnapi napot forgatá eszében”. A *tol* ige példáját is idézhetem. Ennek jelentése a Toldiban: 'visszahelyez'; Bencéről írja a költő: „a hű szolga Az üres kulacsot tarsolyába *tolta* (4: 23). Ezt a szó-
jelentést sem tartja nyilván az ÉKsz., mert az általános szótárnak nem is feladata az egyéni szókinccsel és az egyéni szóhasználattal való törődés. A felsorolt példák talán jól érzékeltetik, milyen nagy szükség volna minél több írói szótárra, hiszen maga a Toldi-szótár is számos olyan szójelentést vagy szóhasználati módot közöl, amelyet eddig még sehol sem szótároztak.

Kérdéses lehet, hogy értelmez-e minden szót az írói szótár. Főképp a többjelentésű szavakat kellett értelmezni a Toldi-szótárban, hogy az egymástól eltérő szójelentések — ugyanannál a szónál — világosan elkülönüljenek. Arany János szavainak talán csak az egytized részénél hagyhattam el az értelmezést, olyan közismert és közhasználatú szavaknál, mint *csók*, *ebéd*, *fal* (főnév), *fáradt* (melléknév), *fogy*, *idő*, *ígér*, *kék*, *kigúnyol*, *kulcs*, *lefektet*, *megnyitni*, *mosolyog*, *munka*, *onnan*, *ötven*, *szürke*, *tizenegyedik*, *város* stb. Az ilyeneknél elégnek tartottam a szófaj megjelölését és a szónak a Toldi-beli szöveggörnyezetében való bemutatását. Az imént felsorolt szavak némelyikéről az értelmezés sem mondana sokkal többet. (Pl. a *kigúnyol* ige értelmezése a Petőfi-szótárban: 'gúny tárgyává tesz'.)

Néhol azért hagyhattam el az értelmezést, mert a szócikkfejlében lévő utalás teszi ezt fölöslegessé. Így például a *zokogás* főnévnél utaltam a *zokog* igére, amelynek megadta a jelentését a szótár: 'lelki fájdalomában hevesen, rázkódva, hangtalanul sír'.

Természetesen nem maradhat el az értelmezés, amikor a szó mást jelent a Toldiban, mint a köznyelvben. Például amikor György korholva beszélt az öccséről, s „kitoldá a szót egy *kacajjal*” (2: 11) — itt a *kacaj* főnév jelentése nem egyszerűen '(szaggyagott, rövid) kacagás' (ÉKsz.), hanem: 'gúnyos nevetés'. A Toldi-szótárban az utóbbi található. Vagy például a *kevély* melléknév jelentése az ÉKsz. szerint: 'gögös, dölyfös, pöffeszkedő'; ám a Toldiban ezt jelenti: 'büszke'. A szótár ezt a mondatot idézi hozzá: „Itt van immár a had, Laczfi nádor hada, Itt *kevély* hadával Laczfi Endre maga” (1: 8). Vö.: „*Büszke* fegyver csillog, *büszke* hadsereg kél” (1: 5).

Vannak nyelvünkben — s a Toldi nyelvében is — sok jelentésű szavak. Ilyen például a *hagy* ige. De vajon ki tudná megmondani, hány

jelentése van? A múlt századi Czuczor—Fogarasi-szótár a *hagy*-nak 9 jelentését különíti el, a száz évvel későbbi ÉrtSz. (a hétkötetes) 15, az 1972-ben megjelent ÉKsz. 10 jelentését tárgyalja. Az általános szótárakban tulajdonképp csak a szerkesztéstől függ, hogy mennyire részletezik vagy vonják össze ennek a szónak a jelentéseit több vagy kevesebb pontban. Az írói szótárak mindegyikének nagymértékben különböző és egyéni a szóanyaga, talán mégis érdemes megemlítenem, hogy a *hagy* ige a Juhász Gyula-szótárban 6, a Petőfi-szótárban 13, a Toldi-szótárban (amely Aranynak csak egyetlen művét dolgozta fel) 8 jelentésben szerepel. Némelyik szótár egyik-másik jelentéskategórián belül *a*), *b*) stb. jelű alpontokban jelentésárnyalatokat is megkülönböztet; a Toldi-szótár ennyire aprólékosan nem részletezi a szóanyag jelentésszerkezetét.

Különös probléma vetődött fel a Toldiban 9 adattal előforduló *akar* ige szócikkének összeállításakor, a következő idézettel kapcsolatban: „[Toldi a király jóindulatát] *akarta* is szépen megköszönni, De a szó nem *akart* a nyelvére jönni” (12: 15). A címszó itteni két előfordulását tulajdonképpen két külön jelentéskategóriába lehetett volna sorolni: 1. 'szándékozik', 2. 'tud, képes vmire'. Ha azonban ennek megfelelően kettészakítom az idézetet, akkor nem érvényesül benne a *stilisztikai többlet*: az *akar* ismétlésében megtestesülő *ellentét és szójáték* (amire a szótár felhívja a figyelmet az idézet előtt). Végül úgy oldottam meg a dolgot, hogy egyesítettem a két jelentést a következő értelmezéssel: 'szándékozik, kíván (vmit tenni)'. Az idézet második feléhez — „a szó nem *akart* a nyelvére jönni” — szögletes zárójelben hozzátettem magyarázatul: „ti. nem volt képes megszólalni”.

Ugyanígy töprengésre késztetett az *apa* főnév háromszori előfordulása az *apa* szócikkének egyik idézetében, ahol György többek között ezt mondja a királynak: „Miklós a tizedik esztendőben járván, Kimúlt szegény *apánk* s ő elmaradt árván, *Apja* helyett *apja* én akartam lenni, S belőle, mint illik, jó vitézt nevelni” (8: 4). Itt az utolsó *apja* szó nem ugyanazt jelenti, mint az előtte lévő, de nem oszthattam ketté az idézetet a kétféle jelentés szerint, mert az egészet szoros egységbe vonja két érdekes stilisztikai jelenség: a *hármas ismétlés* meg a *szójáték*. Hogy a stílusbeli érdekesség is, de a jelentéskülönbség is kitűnjék, nem bontottam meg az értelmező-szemléltető rész egységét, hanem az idézet megfelelő helyén iktattam be — szögletes zárójelben — magyarázatot, így: „... *Apja* helyett *apja* [ti. az *apa* szerepét betöltő személy] én akartam lenni”.

Írói szótárt azért is nehéz készíteni, mert nagyon sok szócikk összeállítása közben jelentkeznek előre nem látható sajátos problémák, amelyeknek a megoldását nem bízhatjuk a szótár használóira.

7. Külön gondot okoztak a maguk sajátos problémáival a *létigék* és a *formaszók* szócikkjei. Például a *lesz* ige 55 Toldi-beli adata olyan feldolgozási módot követelt, amely a jelentéskategóriáiban az általános szótáraktól is, eddigi írói szótárainktól is eltér. Ennek az igenek az ÉKsz. 7, a Petőfi-szótár 8, a Toldi-szótár pedig 11 jelentését vagy felhasználási módját különíti el. A 11 között az egyik az, amikor a *lesz* a Toldiban *határozói igenévvel* kapcsolatban fordul elő. Idézem ennek a két példáját: „[A nádasban bujdosó Miklósnak] Nádtors *lőn* [= lett] az ágya, zsombok a párnája, Isten kék egével fődve a tanyája” (4: 3); „Ha győz [öcséd a csehvel szemben], úgy derék fi, méltó kegyelemre; Ha nem, úgy vétkéért meg *leszen* büntetve” (8: 8).

E két példa azt is szemléltetheti, hogy az írói szótárakban az idézeteket olykor — röviden — kommentálni is kell, szögletes zárójelben. Az ilyen értelmező kiegészítések nélkül a szótár némelyik idézete érthetetlen vagy legalábbis nagyon furcsa volna. Egy-egy példa erre a *csorog* ige és az *édesség* főnév szócikkből: „Mint veszett kutyáé *csorog* [a farkasnak] véres nyála” (5: 5); „[Az álomméznék] *édességén* [= édességétől] Tiszta nyál csordult ki Toldi szája végén” (4: 5).

A *f o r m a s z ó k* (névelők, kötőszók stb.) szócikkei többnyire nem jelentéseket különítenek el, hanem szóhasználati módokat. Például a Toldi harmadik leggyakoribb szavának, a *s* kötőszónak összesen 132 előfordulását a következő tíz kategóriában tárgyalom (most mindegyikre csak egyetlen példát idézve):

1. (azonos mondatrészek között:) „Itt hagynád a Bimbót *s* Lombárt a hajzását, Kiknek hét vásáron sem találni mását?” (4: 18);

2. (megismételt névmások közt:) „Bezzeg mondhatná is már a tisztes szolga, Hogy nem a vén Bence, hanem ez *s* ez volna, Mikor Toldi Miklós le-tépte lováról” (10: 3);

3. (ellentétes jelentésű szók közt:) „A két bajnok . . csolnakon egy-szerre Indult *s* érkezett meg a bajvívó helyre” (11: 13);

4. (hozzátoldás, kiegészítés kapcsolására:) „a mint a nöstény [farkas] öltre ment *s* birokra, Megszorítja torkát Toldi két marokra” (5: 9);

5. (kifejtetlen tagmondat után:) „Egy marokszorítás — *s* ha száz lelke volna [Györgynek], Mégis elhallgatna, többet nem horkolna” (6: 6);

6. (kisebb tagmondatok kapcsolására, vesszor belsejében, előtte vessző nélkül:) „Nincs egy jóra való vitéz országomban, A kit ne ismerjek *s* nevét meg ne mondjam” (12: 2);

7. (összetett mondat tagmondatai közt, általában vessző vagy más írás-jel után:) „Mindent felfogadott a [cseh] bajnok ijedten, *S* békével mentek a csolnak felé ketten” (11: 19);

8. (önálló mondat elején:) „A lóhátas ott ment a temető mellett. *S* ki volt a lóhátas?” (10: 2);

9. (zárójeles közbeékelésben:) „Hanem kérem szépen (*s* látja, nem hiá-ban), Mondja el a dolgot Isten igazában” (7: 10);

10. (közölésben:) „Azzal a hú szolga szemét az ökléhez, *S* öklét megtörölte ócska köntöséhez” (4: 10).

Persze, más rendszerezésben is be lehetne mutatni a *s* kötőszó felhasználási módjait. Én az előbbieken ismertetett rendszerezést láttam leg-jobbnak.

8. A *h a t á r o z o t t n é v e l ő* két alakját (*a*, *az*) egyazon szó két alakváltozatának tekintem — úgy, mint a Petőfi-szótár —, *s* ezért egyetlen közös szócikkben foglalkozom a Toldi-beli előfordulásaikkal. Minthogy a Toldi-ban az *a* változat van óriási többségben, a határozott névelők szócikkében (*a*¹) ezt tettem meg címszónak, az *az* változat betűrendi helyén csak utaló szócikket helyeztem el: „*az*² htt névelő ld. *a*¹”. Amikor az *az* nem névelő, hanem *m u t a t ó n é v m á s*, ez természetesen más szócikkbe tartozik (*az*¹). Írói szótárban nem tekinthetjük azonos szónak az *az* névelőt meg a vele azonos alakú mutató névmást. „Válunál az ökrök szomjasan delelnék” (1: 2) — itt hangsúlytalan ez a szó: *n é v e l ő*; „Mert otthon is *az* volt kedves paripája” (11: 3) — itt ellenben hangsúlyos és *n é v m á s*.

A határozott névelőnek jelentése nincsen, de a mondat- és szövegalkotásban igen fontos szerepe van, s ezt az írói szótárnak is megfelelően kell dokumentálnia, már csak azért is, mert a magyar nyelvnek és Arany Toldijának is az *a ~ az* névelő a leggyakoribb szava. A Toldi körülbelül tízezer szöveg-szavából több mint 8 százalék a határozott névelő, összesen 823 előfordulásban (666 *a* és 157 *az*). Hogy Arany János ezt a sokaktól alig észrevett szócskát is milyen nagy változatossággal használja, az kitűnik a szótárból, mely az *a ~ az* névelőnek 17 felhasználási módját sorakoztatja fel a költőnek ebből az egy művéből. A 823 adatból 52-t mutatok be ennek a szócikknek a válogatott idézeteiben, az említett 17 kategóriában. Ügyeltem arra, hogy olyan példát is hozzak, amelyben együtt szerepel a névelő két változata, sőt olyant is, amelyben az *egy* határozatlan névelő is jelen van: „Az öröm, a panasz jó sokáig tart” (10: 5); „Bence egy abrakot adott a lovának” (10: 8).

A szótárban az *a ~ az* névelő szócikke az egyetlen olyan szócikk, amely nem sorolja fel — legalább az előfordulási helyek számszerű jelzetével — a szónak minden Toldi-beli adatát, de ez itt fölösleges is volna, lényegesebb a 17 típus jellegzetes példáinak bemutatása. A Toldinak második leggyakoribb szava a *nem*; ennek már mind a 181 előfordulását dokumentálni tudta a szótár, összesen szintén 17 pontban.

9. Vegyük vizsgálóra ezek után két vagy három „*t a r t a l m a s*” szónak a feldolgozását! A *nyak* főnév szócikke először is arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a szó a Toldiban 7-szer fordul elő, de mindig személyragosan. Az idézetekből kitűnik, hogy ezt a 3. vagy 1. személyű ragot a szóalakokban ötféle más rag (határozó- vagy tárgyrag) követi: *nyakából*, *nyakába*, *nyakán*, *nyakát*, *nyakára*; *nyakamba*. Igen változatos tehát a szó nyelvtani felhasználása. Nem kevésbé változatos a jelentéstani kép, a költő ugyanis mind a hétszer némileg más jelentésben, illetőleg más szókapcsolatban használja ezt a szót. Most az alapjelentést nem említve, csak a szócikk 2—7. pontjában tárgyalt szókapcsolatokat sorolom fel, idézeteik nélkül: *nyakába borul*, *nyakán csimpalyog*, *kitekeri a kulacs nyakát*, *nyakán ül a bűja*, *felült Lackó a nyakára*, *nyakába veszi az országot*.

A *szép* szónak két szócikke van a Toldi-szótárban: az egyikben a *szép* melléknév (I.) és főnév (II.), a másikkban a *szépen*, ez a jelentésében eléggé önállósult „határozóragos melléknév” kapott helyet. A *szép*-nek mint melléknévnek 1. jelentése a Toldi nyelvén: ’tetszést keltő, gyönyörködtető’; a 2.: ’kellemes, kedvező’; a 3.: (megszólításban) ’kedves’; a 4.-fajta szóhasználatot a *gyönyörű szép* szókapcsolatban látjuk. Főnévként háromszor használja ezt a szót művében a költő, de minden alkalommal más jelentésben és más nyelvtani alakban:

1. ’egy v. több kedves, elismerő szó’: „Toldiról beszélnek az egész táborban; Mindenik mond néki nyájását vagy *szépet*” (1: 13);
2. ’a maga nemében tetszetős tárgy’: „Drága karos rengők . . Álltak a sátorban . . Kiknél *szebbeket* már nem képzelhet ember” (11: 8);
3. ’számunkra kedvező, dicsőséges dolog’: „De ki az a bajnok? . . Félek, nem magyar lesz; pedig nem lenne *szép*, Ha más víná ki a magyar becsületét” (12: 2).

A *szépen* szócikkében még további 8 jelentést mutat be a szótár a Toldiból: 1. ’esztétikai élményt nyújtva, gyönyörködtetve’; 2. ’kíméletesen, mégis erősen’; 3. ’annak rendje és módja szerint’; 4. ’könnyű eséssel’; 5. ’illetdelme-

sen, nyugodtan'; 6. 'igen kielégítő mértékben'; 7. 'okosan és ravaszul'; 8. (udvariasság, gyöngédség kifejezésére). Erre az utóbbira idézem a példák egyikét: „Azért szépen kérem, édes anyámasszony, Soha se aggódjék, soha se sirasson” (6: 16).

10. Sok esetben nehéz volt eldönteni, hogy egy-egy szót vagy jelentést milyen terjedelmű idézettel mutassak be. Legrövidebb idézeteim csupán két-három szó terjedelműek: „György van itthon” (2: 5); „Mindzen alszik” (6: 5) — a kérdéses címszó így is mondatban jelenik meg. Mászor meg — ilyen is előfordul — két-három verssornyi idézés sem elég a szemléltetéshez. Néhol a szótári idézet nem verssor elejével kezdődik, mert például a *még* határozószó következő idézetében némileg zavaró lehetne a sorkezdő kötőszó megtartása: „[*S*] még nem ment le a nap, midőn oda ére [Miklós] Híres nevezetes Rákos mezejére” (7: 4). Ilyenkor a kérdéses kezdő szót nem hagyom ott szögletes zárójelben, de jelzem a kihagyását az idézet kisbetűs kezdésével. Mivel a *s* kötőszó nem szótagalkotó, így is tizenkét szótagos maradt a sor. (A Toldinak minden verssora tizenkét szótagos, és mindegyik nagybetűvel kezdődik!)

Amikor még csak tervezgettem a Toldi-szótárt, úgy gondoltam, hogy idézeteim általában teljes verssorokból — egy vagy két verssorból — állnak majd. Ez az elképzelésem a szócikkek összeállításakor hamar megdőlt, mert a *gyakorlatiasság* úgy kívánta, hogy fél- vagy másfél soros idézetek is bekerüljenek a szótárba. Az ilyenekben ugyanis nem volt szükség a kérdéses sor végigvitelére. Álljon itt befejezésül három ilyen idézet (a *repül*, a *rohan* és a *tábor* szócikkből): „*Repül* a nehéz kő” (3: 7); „Jó az anya-farkas szörnyű ordítással, *Rohan* a fiúnak” (5: 4); „Elvonult a *tábor*” (1: 14).

Pásztor Emil

Szeccesszó vagy utószeccesszó?

(A szeccesszó főbb stiláris sajátosságai Bánffy Miklós két késői művében)

1. Bánffy Miklós Reggeltől estig című kisregényének olvasása során szeccesszióra valló stílustényekre figyeltem fel, amelyek — épp mert nem század eleji, hanem két évtizeddel későbbi alkotásban fordulnak elő — felkeltették érdeklődésemet. Emiatt nem is csekély kíváncsiskodással újraolvastam triológiájának az előbbinél is később írt első részét, ami Megszámláltattál... címen külön is megjelent.¹ A két mű tüzetesebb vizsgálatának eredményei meglepőek: mindkettő stílusában sok szeccessziós sajátosság van. Taglalásuk azonban egy fontos irányzattörténeti kérdést vet fel. Ahogy az író első műve végén jelzi, kisregényét 1927-ben írta, legalábbis akkor fejezte be (első kiadása is az évből való). A másik pedig először 1934-ben jelent meg. Egyszóval a szeccesszó egészen késői megnyilvánulásai, késői szeccessziós

¹ A következő kiadásokat használtam: Reggeltől estig, Bűvös éjszaka. Két kisregény. Bukarest, 1981., Kriterion; Megszámláltattál... Budapest, 1982., Helikon — Dolgozatomban a zárójelben szereplő számok az e kiadásokbeli lapszámok. A két műre rövidítéssel utalok, *R*: Reggeltől estig, *M*: Megszámláltattál.

alkotásokkal van dolgunk, amelyek alapján esetleg utószecesszióról beszélhetünk.

Mindebben persze két kérdés jogosan zavarhat. Az egyik az, hogy a szóban forgó két mű vajon nem korábbi alkotás-e, aminek csak a puszta befejezése és kiadása esik a két világháború közötti korszak éveire. A másik pedig az, hogy szinte semmit sem tudunk a századforduló irányzatainak húszas, illetőleg harmincas évekbeli utóéletéről, így nincs tájékozódási lehetőségünk, viszonyítási alapunk. A kérdés érdemi tárgyalására a két mű szecessziós sajátosságainak bemutatása után keríthetünk sort.

2. Bánffy Miklós (1873 – 1950) alkotásait mind ez ideig nem igen helyezték irányzattörténeti megvilágításba. Témánk szempontjából a legtöbbet a mai napig Ady értékelése mond. Az 1906-ban megjelent első színműve, a Naplegenda stílusáról Ady így ír: „Nagy gondolat. Buja, költői szép nyelv. Elegancia a fölfogásban. Mithikus és illatos homály. Sok raffináltság. Megmozgatása sejtjeinknek. Egy modern írás. . . . Jel az új jelek között” (Vallo-mások és tanulmányok. Bp., 1944. 162). Ez tagadhatatlanul a szecesszió találó költői jellemzése, így számunkra sokatmondó vélemény.

Más idevágó vélemények Bánffy egyéniségét jellemző artisztikumra hívják fel figyelmünket, épp ezért szecessziójának a vizsgálatát elősegítő alapo-zásul szolgálhatnak. Kovács László (1943: 576) azt emeli ki, hogy személyében „tökéletes harmóniában, igazi művészi együttesben alkot az író és a képző-művész”. Sóni Pál (1981: 9) a kisregény előszavában Bánffy „festői látás-módját” dicséri, amely szerinte „jellegzetesen meghatározza Bánffy novellái-ban és regényeiben . . . az erdélyi táj szépségének visszaadását . . . Ezekben a szavakkal festett képekben lépten-nyomon tetten érhetjük a képzőművészt”. Mindehhez tudnunk kell, hogy Bánffynak, a budapesti Nemzeti Színház és az Operaház egykori intendánsának értékes könyvillusztrációi, rajzai, díszlet-tervei vannak, és hogy kiadott egy karikatúraalbumot is. Vagyis a század-forduló egyik sajátos típusa, egy személyben író és képzőművész, ami külön-ben jellegzetes alakja a szecessziós szépirodalomnak.

3. A témául szolgáló szecesszióról mint sokat vitatott és sokféleképpen értelmezett irányzatról gazdag szakirodalom szól (l. mindenekelőtt Pók 1972, Koós 1979, Kiss 1984 és a bennük közölt szakirodalmi tájékoztatót; fel-fogásomról l. Szabó 1976, 1986, 1988). Itt most csak annyit említenék meg, hogy a szecesszió elsősorban képző- és iparművészeti, építészeti stílus, de kevésbé kifejeletten szépirodalmi is. Ez a magyar irodalomban több mint két évtizeden át (az 1890-es évek elejétől és még az 1910-es évek elején is) ható irányzat nem egyetemes korstílus, mint többen vélik, hanem egy a század-forduló irányzatai közül. Stílárís sajátosságainak, kifejezőeszközeinek a rend-szere nem zárt, hanem inkább nyitott, emiatt nehezen körvonalazható. És nagymértékben keveredett a többi századfordulói stílussal, az impresszio-nizmussal és szimbolizmussal.

Közvetlen alapját a századforduló jellegzetes életérzései alkotják, ame-lyek jól ismert szemléleti, magatartásbeli tartalmak. Ilyen egyrészt a vezető és a hirtelen meggazdagodott társadalmi rétegek életöröme, „külső-belső arisztokratizálódása” (Halász 1959: 497) és vonzódása a pompához, a dekora-tivitáshoz. Másrészt alap a jellegzetes kortünet, a csalódás, a kiábrándultság, és ami ennek velejárójaként feltűnő életérzéssé lett: egy erőteljes érzelmi

lázadás. Főleg az eszmények nélküli világ megvetése és a tiltakozás a szürkeség, a mindennapiság ellen volt nagyon eleven; és ami ezzel összefügg, szinte divattá lett az idegesség, a tépelődés. Ahogy Bánffy egyik századfordulói hőse vallja: „Kissé ideges vagyok ... Nem csoda ... ma mindenki ideges, ugye? Mindenki, ugye?” (R. 111). Mindezek miatt lehető kiútként egyfajta menekülési vágy általánosult, feltűnő sóvárgás uralkodott el. Eisemann (1987: 785, 787) szerint ennek lényege „túllépni a jelenen ... átlendülni mindenre, lerázni minden külsőséget, otthagyni az elkorcsult valóságot”.

Fontos persze tudnunk, hogy melyek a sóvárgás, a menekülés lehetőségei. Legjellegzetesebb a menekülés a művészetbe, a szépbe, a természetbe, az illúziókba és álomba, az izgató és ezért megnyugtató (figyelmet elterelő) érzéki hatásokba és mindabba, ami feltűnő, különös, furcsa, akár azért mert díszes, szép, akár mert esetleg ijesztő, torz. És ennek a sokféleségnek jó foglalatja az, amit ugyancsak Eisemann (1987: 786–7) meggyőző érvelései alapján fogadhatunk el: az ellentétezés és a variativitás. Valóban, a díszítő motívumok körében jól megfér egymás mellett a fényes és a sötét, a tündér és a szörny talán azért is, mert így még feltűnőbbek és egyben egymásba átcsapó variációk, amelyekre további jó példa az áramló hullámvonal, a szerteágazó virágindák.

A sóvárgásnak, a menekülésnek fentebb említett lehetőségei, mint látni fogjuk, jól tükröződnek a szecesszió stílusformáiban, főleg a díszítő motívumok jelentéskörében.

Mindemellett egy belső, sajátosan stílustörténeti mozzanattal is számolnunk kell a szecesszió lényegének megragadásában. Arra kell még ugyanis gondolnunk, hogy a hatás és ellenhatás törvényénél fogva a szecesszió — ugyanúgy mint az impresszionizmusnak és szimbolizmusnak — a konzervatív stílushagyomány, a 'megunt', a túlon túl egyszerű (expresszivitás nélküli egyszerű) stílusok erejét kellett megtörnie. Ezeket az elszürkült stílusokat csak egy másik túlzással, a szép, a díszes feltűnő és új formáival lehetett legyőzni. Szépítő tendenciákra volt szükség. Innen a szecesszió (mint struktúrát alkotó stílári sajátosságok, eszközök foglalatának) domináns eleme, meghatározó erejű szervező elve: a díszítettség.

4. A fentebb elmondottakhoz társítható az elemzendő két regény több tartalmi sajátossága, amelyek közül néhányra az irodalomkritikusok is felfigyeltek.

A Reggeltől estig cselekménye jórészt az első világháború előtt játszódik, két ikernővér és két férfi sorsa köré fonódik. Az idilli kapcsolat látszatának ellenére a két nővér a két férfi miatt ellenfélként áll egymással szemben. A két férfi szereplő egyénisége szintén ellentétes: az egyik túlfinomult idegrendszerű művész, zeneszerző, a másik pedig köznapi, egészséges ember. A szecesszió szempontjából kiemelkedő jelentőségű a lélektani drámába ágyazott művésztéma. A zeneszerző szereplő az új zene megteremtője, művét mint egy nagy ügyet mindkét nővér odaadóan szolgálja, „halála után kiküzdötték a Mester zenéjének, az új zenének a világiadalát” (R. 35). Témánk szempontjából a legtöbbet Gaál Gábor (1964: 164) mond a kisregényről: „a lélektani regénynek az a fajtája, amelyik szimbolikus természetű utalásai miatt inkább stilizált, mint realista.” De arra is utal, hogy a két nővér élete „metafizikai gyökerű féltékenységgel” van tele, vagy hogy a környezet „előkelő és finom”, és hogy az időt vegyítő szerkesztési technika líraivá és artistikussá teszi a regényt (Gaál 1964: 164–8). Ez utóbbit emeli ki Schöpflin

(1932: 133) is: e kisregény „Bánffy kitűnő artisztikumának” szép példája. Sóni (1973: 136) a sorsok ábrázolásában „a modern nyugtalanság tünetét” tekinti sajátosnak.

A Megszámáltattál cselekménye szintén a századelőhöz kötődik, a szecesszió azonban inkább a leírásokban figyelhető meg. Különösen feltűnő az írónak a természeti és a női szépség iránti rajongása. Mindkettőt szenzualista módon, érzéki érzetek formájában ragadja meg és fejezi ki, és mindkét esetben sok az Eisemanntól említett változatiság, amelyet egy helyt az író elvontan is kifejt: „Más volt a Klára arca most, más mint bármikor. Más, más! Ugyanaz és mégis új és ismeretlen és rejtélyes” (M. 157). A leírásokbeli szecesszió mellett persze más is van. Van művésztéma is. A Gyerőffy László terveiben, próbálkozásaiban jelentkező művésztéma ugyan kevésbé kifejezett, de a főszereplő, Abády artisztikus szemléletéhez annál több társul: gyakori meditálás a szép lényegén. Mindennek ellenére az irodalomkritika szecessziósnak tekinthető jelenségekre nem figyelt fel a regényben.

A két regény fentebb említett sajátosságai (művésztéma, metafizikai jelleg, nyugtalanság, líraiság, finomság, artisztikum, stilizáltság, a leírásokbeli szenzualizmus) önmagukban is szecesszióra vallanak. A stílus, mint látni fogjuk, még inkább, még nagyobb mértékben szecessziójukat bizonyítja.

A stílus legátfogóbb szecessziós sajátosságát, a díszítettséget és nyelvi anyaggal való bizonyítást három lehetőségének megfelelően tagoljuk: 1. díszítő motívumok, 2. stilizáció, 3. indázó mondat- és szövegszerkezetek és a belőlük fakadó ugyancsak dekoratív zeneiség.

5. A díszítő motívum egy valamilyen grammatikai kapcsolatban (például jelzős szerkezetben, hasonlító mellékmondatban) szereplő és valamilyen képet alkotó szó, amely feltűnővé, emiatt dekoratívvá lett rendszerint úgy, hogy az író valamilyen jelentést és a velejáró hangulatot kifejező szerepe miatt a figyelmet erre „mint hangulatteremtő narkotikumra” tereli (Pók 1972: 93). Például a sárgás színű szem *topázzsem*.

Hogy ez a szecessziós stílus alakításában mennyire fontos, az is bizonyítja, hogy az író a díszítés tényére néha közvetlenül is utal, sokatmondó analógiákat, illetőleg szinonimákat jelez: a fák már zöld bojtokkal *cicomázták föl* ágait (R. 128), a láthatár valótlan, de bűbajos *varázsdíszlete* (M. 70), a kőkorlát görbe *cikornyáit* enyhe villanások írták körül (M. 70), a könyvek szép *aranycicomás* háta (M. 78), hogy Klárát *minden szépeségek pazarsága* fölött imádhassa (M. 164), a parkbeli *virágpompa* és *pazar virágdísz* (M. 385), a felszálló virágpihéktől még a levegő is *ékes*, azt is betölti a tavasz a maga *nábobi pazarságával* (M. 388), a fák sem vetették le még lombjukat, a citromsárgától az aranyok legkülönbözőbb fajtáin keresztül a legvörösebb bronzig, mindenfajta tűzszín *pazarkodott* körülötte (M. 491).

A díszítő motívumokat tartalmuk szerint vesszük számba. Négy jelentéskörököt különíthetjük el: 1. érzéki érzetek, 2. illúzió, sejtelmesség, titokzatos-ság, 3. művészet és szépség, 4. természet.

5.1. A díszítő motívumok többségét érzéki érzetek alkotják. Jelentőségükről és mindenképpen szecessziósnak tekinthető funkciójukról Bánffy regényének egyik szereplője, Gyerőffy László így vall: „Mögöttünk az élet, a sivár, hideg, kegyetlen élet, az a fenyegető és gonosz . . . előttünk minden gyönyör . . . szépség, szín, fény, illat, rózsacsokor és rózsás asszonytest, minden, ami elfelejteti az élet könnyörtelenségét” (M. 315).

Valóban, az érzéki érzet izgat, mámorossá tesz, felejtet. Igaz, csak felületi hatása lehet, de így is jó arra, hogy a sivár élet elől menekülő ne gondolkodjék, hogy érzéseinek erőt tudjon venni, hogy tompítani tudjon. Ezért keres a századforduló embere Kosztolányi szerint „érzéki szépségeket” (Álom és ólom. Bp., 1969. 285), és így alakul ki az „érzékek fényűzése” (Füst. Bp., 1970. 141). Bánffy egy szép képe is erről tanúskodik: (a pompásan megterített asztalon) minden élvezet, *szemnek, szájnak, minden érzéknek*, gyönyörű virág, temérdek csillogó pohár, jéragyogású érc kinesek tükröző csavarodásai, abrosz, mely vakít, annyira sima és habfehér és a halvány rózsák fölött, mik tán ájuldozva pirulnak, mert leveleik nélkül, csupaszon fürödnek az ezüstök között, szemben pedig más rózsaszínű ruhátlanság, a szép Fanny meztelen karjai, nyaka és mellei (M. 314–5).

Érthető, hogy mindkét regényben különös jelentősége van az érzéki érzeteknek, főleg a látásiaknak. Már néhány lap elolvasása után feltűnik, hogy az író nagyon kedveli a szín- és fényhatásokat. Néhány példa: „A pergola kúsó rózsái, mintha a nap előtt hódolatban ontották volna le *karmazsin* virággarmadéikat, azok között is csak *szín*, csak *tündöklés*, csak *ragyogás*, minden, még az indáik *árnyékolása is ibolyakék*” (R. 76); „A szalon *hamuszürke* selyem, modern, kényelmes dívánokkal és karosszékekkel, melyeken itt-ott egy-egy *cukorrózsaszín* párna *piroslik*... A hosszú galéria fala fával van borítva, az is *hamuszürkére* festve, több öles dívánok fölött, melyeket *méregzöld brokátlepedők* takarnak, *citromsárga* és *fekele* párnák sokadalmával megrakva... A *galambszín* háttér előtt a nő *szőkén vörös* haja úgy tündöklök, mint a *láng*” (M. 314); „(A folyót) a fák is elfedik. Elfedik sorakozó *sűrke-zöld* falakkal, melyek mindenike egy-egy fokkal színesebb, határozottabb is, távolabb *ezüstnyárok habfehér* ágakkal, közelebb *kanadaiak lilás* kéreggel... hosszú *árnyékok* vetnek, *árnyékok*, mely semmit sem *sötétebb*, mint a *napsütéses* pázsit, csak hogy *kéklően derengő*, míg a *fénnyel* végigöntött fű *harmatcsillogású* és gazdagon *ifjúzöld*” (M. 384).

A bevezetőben említett ellentét és változatiság a szín- és fényhatások visszaadásában is jól észrevevődik. A legfeltűnőbb az enyhe és erős, sötét és világos színek, egyáltalán a fényesség és sötétség ellentétének kiemelése: „Jól illik (Berédyné) *lazacrózsaszín* ruhája és *mézsárga tündöklésű* haja is a teremhez, melynek falsíkjai *halványalmazöldek*, meg-megosztva *elefántcsont* és *galambszürke* kettős rámazáttal”; „Ilyen *enyhe színű* minden itt... *Erőtéljes szín* csakis a párvány koszorúján hangoskodik, hol *haragoskék* és *arany-szegély* szalad körös-körül a mennyezet alatt” (M. 148); „Megállt a *sötétedő* könyvtárban. A földigérő ablakból *bevilágított* az est. Három hosszú *fénysáv* csúszott végig a padló simaságán” (M. 155–6); „Napkeltekor a kerek toronyszoba keleti ablakából a zsalugáterek rései között vízszintes *sugarak* lövelltek be, *tündöklő* rudak, át a sötétségen... A szoba annál *sötétebbnek* látszik... hogy így átszűrják áttetsző *fénylő* vékony *aranypálcák*” (M. 383).

Az ellentét mellett a változatiság a különféle szín- és fényjátékok leírásában szintén gyakori. Az is megfigyelhető, hogy sok bennük a mozgásképzet: „A magosan álló nap a hársfasor lombozatán át eleitől végig, ezer apró nyíláson át, ezer apró fénytányért vetett a fővenyre... a ragyogó fényfoltocskák (Mária) szoknyája szélére szöktek, végigszaladtak, föl, föl, föl a ruháján, föl a válláig, arcáig, hajáig, ott szálltak mögéje, helyet adva mind újabb s újabb föliramodó sok-sok tündöklésnek” (R. 70); „(Klára) halványan lazacos bőrre az a temérdek ezüst reflexeket vetett, ahogy a tenger veti vissza a nap-

sugárt a benne fürdőzők arcába, karjára, úgy táncoltak zöldes lobogások a Klára csupasz vállán, a szája szögleténél, az álla alatt, el- és visszacsúszva rajta a legkisebb mozdulatnál” (M. 125); „(Reggel a szobában) apró, másként láthatatlan porszemek úsznak rézsút át ezeken, izzó pontocskákká válva, mikor beleérnek, eltűnve ismét, amint kijutnak onnan, hogy újra megcsillanjanak a következő sugársávban” (M. 383).

Ahol a szín- és fényhatásoknak ilyen nagy kultusza van, ott nem lephet meg, hogy sok a látási érzetekkel alkotott díszítő motívum: „elnézett messze a csillogó fénylések felé” (R. 72); „a nyírfák apró levelei árnyéktalanul reszkettek azúrkék fényléssel” (R. 76); „a rózsáknak még az indáik árnyékolása is ibolyakék” (R. 76); „a holdvilágos éjszakában a messzi lankák képében ezüst és kék, szürke és lila fényszálak útvesztőjével van minden átfonva” (M. 70); „(a férfiben) bolondító vágy ágaskodott föl, mintha bíborköd borította volna el” (M. 102); „Klára csupasz vállán zöldes lobogások táncoltak” (M. 125); „a vörös bokréta hódolattal omlott elébe a bíbor színek szenvedélyszínevel” (M. 546).

Persze vannak más érzéki érzettel alkotott díszítő motívumok is, főleg szaglásiak: „Magdolna belemerült az új zene dallamfürdőjébe” (R. 64); „Máriát a hársvirágok édes illatából milliónyi méh zümmögő zenéje kísérte” (R. 70); „a szél magával hozta a kora tavasznak minden szagát, a rügyek furcsa, bégás illatát, a friss, fölszántott ugarok és a fenyvesbeli mohák nedves zamataát feléjük söpörte” (R. 129); „nedves, vízpárás levegő, tavaszi illatokkal terhesen, olyan sűrű és bódító, mintha nem is gőzölgés, de valami ital volna” (R. 132); „a leány ibolyaparfümje bódítóan lepte el az arcát, és László úgy érezte, mintha illatködöt szívna föl magába” (M. 339); „a szobában illatos sötétség, bolondítóan meleg, intim asszonyillat” (M. 451).

Ez az erőteljes érzetkultusz részben közös vonása az impresszionizmusnak és a szeccszióknak. Mégis van benne valami, ami sajátosan szeccsziós. Először is arra kell gondolnunk, hogy eléggé nyilvánvaló az érzeteknek a szeccszióra valló sajátos funkciója, a díszítő szerep: az érzetek feltűnő ékítőmennyek (pl. azúrkék fénylés). Másodszor a szóban forgó motívumok anyaga szintén fontos megkülönböztető sajátosságot jelent. Az érzetek ugyanis itt általában nem önmagukban hatnak, vagyis nem pusztán, hanem közvetlen megnevezésük a jellegzetes, mint a fentebbi példákban, hanem közvetett érzékeltetésük, azaz az érzetekre közvetve, a díszítő szerepre alkalmasabb jelenségek segítségével utalnak (pl. a csillogóra a gyémánttal, a zöldre a smaragddal), nyilván olyanokkal, amelyeknek valamilyen feltűnő és határozott érzettulajdonságuk van. Az ilyen jelenségekkel alakult díszítő motívumokból jóval több van, mint azokból, amelyekben az érzeteket közvetlenül nevezik meg. És még valami. A szóban forgó díszítő motívumok stiláris értékét nagymértékben növelheti, így dekorativitásukat is fokozza az, hogy bennük nagyon gyakran egymást kiegészítő kétszeres utalások vannak, a közvetett mellett megvan a közvetlen is, például *csillogó gyémántcsepp, sárga topázszem*.

A szóba jöhető jelenségek többsége a látási érzetek körébe tartozik, és azon belül is elsősorban a fényes, csillogó, színes jelentés kifejezői: „a hónalj sarjadó arany mohája” (R. 41); „a szimfóniában itt-ott *tajtékc sillámok* táncoltak” (R. 45); „szeme vizében *arany szín csillámok* úsztak” (R. 46); „a vízcseppek ujja hegyéről *gyémántként* hullanak vissza a habokba” (R. 72); „a lomb a *tűzes zöldnek* százféleségét ívelte a feje felé, a leghalványabb, az ég előtt is világítóan világostól a *smaragdmélységű* levelek szív alakú árnyékáig

mindenfajta zöld" (R. 76); „a levelek között kis *alabástrom gyöngyök*, viasz-sárga rojtok virágoztak" (R. 76); „a nap ezer *sugárzó aranypénzt* szórt széjjel nagy prédasággal, kerek, *ragyogó tallérokat*, apró, *csillogó garasokat* dobott mindenüvé" (R. 77); „(Mária fürdőpalást nélkül) ott állt, mint meztelen szobor, *fekete és rózsaszín márványból*" (R. 83); „(úszás közben) feje felett a *habgyöngyök* sorai száguldottak el" (R. 93); „csak a sellők vetnek ekkor tajtékot, kavarnak föl *gyémánthabzásokat*" (R. 93); „a lámpa fénye *tűzkörrel* borította be hosszú, pihenő tagjait, *arany* szigeteket vetve a teremárnyék tengerébe" (R. 104); „a mozdulatlan tó mintha kemény *érctükör* volna" (R. 127); „a nagyterem ablakai sárga-vörös, hosszú *tűzszőnyeg*et vetettek a kavicsos udvarra" (R. 144); „Adrienne *sárga borostyánkő* szemei" (M. 39); „(a holdfénytől megvilágított) nyírfák rezgő *tallérai*" (M. 70); „(a holdvilágtól) minden kavicsos egy-egy csillanás, majdnem mintha *zúzmara* lepte volna be, vagy *csillagos hópehely*" (M. 73); „nem vonta be tagjait az a lágy *zománc*, mely a nő hivatásának beteljesülésekor végigömlik rajta" (M. 74); „Adrienne *ónix-sárga* szemei" (M. 75); „a Rákóczi út négyszeres *lángsora*, százezernyi *fáklyával*" (M. 164); „(hogy a művészi sikereiből fakadó diadalát mint) *gyémántos glóriát* tegye Klára szőke leányfejére" (M. 164); „a porhó ezernyi *gyémánttal* tündöklök a napsugárban" (M. 204); „a vízesés akár folyékony oszlop lenne *kékeszöld ércből*" (M. 209); „(a hőforrásokból fakadó havasi patak körül) *zúzmara-zománc*" (M. 210); „az alig *kobaltos* zenit felé báránnyelűk úsznak, mintha az ég is kihajtotta volna nyáját, fehér apró *gyöngyfejlésű* juhocskaikat" (M. 291); „tar fejének *tündöklő* kopaszága olyan, mintha valami sárgás *márványt* csiszoltak volna *fényesre*" (M. 300); „monoklijának, ennek az *üvegtallérnak* külön élete volt" (M. 301); „a havasesőt enyhe fagy váltotta fel, mely *üveg-tűkkel* szórta be a járdát" (M. 305); „a szoba sötétségét *fénylő* vékony *arany-pálcák* szúrják át" (M. 383); „minden fűszálnak a csúcán egy-egy *gyémánt-csöpp tündöklök*" (M. 385); „Adrienne *topázsárga* szemei" (M. 387); „szép szavai mind a vágya kohójából pattantak elő *szikraként*, idomultak *csillogó* mondattá" (M. 492); „a körút lámpái temetésednek a *fáklyái*" (M. 538); „fekete trikójában állt az alacsony vízben, mely a nedvességtől *fényesen* szorult a testére, mintha *csiszolt márványból* volna" (M. 547); „a velencei csatorna át van építve villanyfényben úszó híddal, ez zárja le a képet magos *tűzkapukkal, tűzoszlopokkal*" (M. 548).

Az előbbieket mellett vannak más fogalomkörbe tartozó jelenségek is. Ezek azonban jóval ritkábban fordulnak elő. Elsősorban a finomság, törekénység kifejezői vagy pedig a görbülő, kígyózó forma érzékeltetői: „csak a sellők kavarnak föl *gyémánthabzásokat*, *selyemövrényeket* a zöld-bíbor mélységek fölé" (R. 93); „egy-egy *kagylószerű* szírom az abroszra esett" (R. 51); „(a két havas tető közül az egyik) *puha paplanban*, (a másik) *cukorporral* beporozva" (M. 173); „(a szél a porhóból) *lengő fátyolt* csinált" (M. 204); „a férfiakkal úgy játszott, akárha nagyobb *porcelánbabák* volnának" (M. 232); „fejét meztelen vállak rugalmas *selymébe* hajtották" (M. 378); „az elvirított nyárákról fehér *pihelabdák* úsznak habozva, *hópehelyként* szállnak" (M. 388); „a levegő teleszóródik *habpuha* pamacsokkal" (M. 388); „a takaró az álláig ér (Adriennek), mintha úszna a magas párnák *csipkés tajtékja* fölött az álla" (M. 451).

Összegezeként érdemes legalább felsorolásszerűen számba vennünk a Bánffynál gyakrabban szereplő, érzetekre utaló, díszítő funkciójú jelenségeket: alabástrom, arany, baba, borostyánkő, cukor, csillag, csillám, csipke, érc,

fáklya, fátyol, garas, gyémánt, gyöngy, hab, hó, kagyló, kobalt, labda, láng, márvány, ónix, pihe, porcelán, selyem, smaragd, szikra, tallér, topáz, tükör, tűz, üveg, zománc, zúzmara. Jó részük a századforduló más íróinál is előfordul. Így a korabeli szépirodalom, valamint az akkori képző- és iparművészet emlékei alapján sajátos szecessziós jelenségnek tarthatjuk, olyannak, mint amilyen akkoriban a mindennapi életben közismert és meglehetősen divatos japán kályhaellenző, a szépen zúgó gyöngyházkagyló vagy a kínai szelence, japán csésze volt.

5.2. A díszítő motívumok második nagy csoportját az illúzió, a sejtelmesség jelentéskörébe tartozó fogalmak alkotják.

A kisregénynek a bevezetőben említett metafizikai sajátosságaiból, abból hogy a két nővér a neki jutott, de a másikhoz tartozó férfi miatt egymásnak ellensége, sok titokzatosság fakad, amire az író úgy utal: „Vajon szerepet cseréltek volna? . . . Vagy a szerepük a lényükből fakadt . . . Külső véletlenek formálják-e az embert, vagy belső, ismeretlen, öntudat alatti erők?” (R. 146). S ez a titokzatosság sejtelmességgel társul: „Mária kellemes fáradtságában úgy érezte, mintha a lelke virág lenne, mely sejtő vágyakozással kinyitná lassan az eddig csukott szirmait” (R. 73).

A másik regényben ugyancsak a szerelmi vonatkozásokból fakadó titokzatosságra figyelhetünk fel: „Ez az, amit éreztem. Valamit, ami kitör, aminek ez kell! Ami kitör valahonnan nagyon mélyről, az öntudatlanság mélységeiből, és visz, siet, rohan . . . Mindez azonban csak szó, mesterkéltné fogalom, mely magyarázni próbálja a meg nem magyarázhatót, az indulatot, mely visz, amely követel . . . nincs miért, nincs végső ok! nem tudja azt senki, csak érezni lehet, nem érteni” (M. 222). Itt is ez a titokzatosság sejtelmességgel társul: (mint fentebb itt is Abády Adriennel beszélgetve) „valahogy azt érezte, hogy nem szabad erőltetnie, nem szabad elrontania ezt a gyönyörű varázst, mely annyira bűbájosan sejtő” (M. 267). A regényben azonban a titokzatosság és sejtelmesség a természeti szépség csodálatát is áthatja: „De gyönyörű volt ez az erdő, sejtelmes, titokzatosan néma” (M. 199).

Ezt a titokzatosságot és sejtelmességet itt az illúzió alapjának tekinthetjük. Önmagukban nincs stílári szerepük. Kérdés persze, hogy minek lehet. Az idetartozó stílustények alapján állíthatjuk, hogy illúziókeltő szerepe van az érzetek tompításának és tűnékenységük érzékeltetésének, valamint a mesés, a torz, az álom és a bohémság, frivolitás jelentéskörébe eső szavaknak. Mindezek díszítő motívumok alkotóelemei lehetnek.

5.2.1. A két regényben az illúziókeltés egyik legáltalánosabb eszköze az érzetek tompítása, finomítása. Az író a látási érzeteket rendszerint úgy teszi homályossá, hogy a fényt és a színeket elhalványítja, a hanghatások erejét csökkenti, és egyáltalán mindent, amit csak lehet, átszűrte, elmosódottá tesz: „a sötét szalonban *lefüggönyözött* lámpák *derengő* fényében hallgatták a zenét” (R. 45); „a völgyek *párája elhalványítja* a hegyoldalt, és csak a peremük rajzolódik tisztán” (M. 103); „a könyvsorok titokzatosan csillogtak attól a fénytől, mely az ajtó-ablakokon rézsút csapott be, téliesen *tompult* ragyogó napfény” (M. 160); „a körüti házak felett megvilágított gőz, *halványan* fénylő” (M. 165); „a folyó medrében vaskos jégtáblák tündöklének *kék áttetszőségben*” (M. 173); „Sebesvár romja sötétben magaslik ki a napugár *árnyékában*” (M. 173); „a völgyben enyhe *köd* vette őket körül, *kékes* világos *pára*, de melynek tündöklése jelezte, hogy fölöttük a tetőn fényesen süt a nap” (M. 197); „a kocsi zaj nélkül haladt, a frissen hullott *hó letompította* még a

lovak trappoló patáinak a csattogását is" (M. 230); „főleg a hangja, az a *letompított, visszafojtott* hang kötötte le" (M. 233); „rügyeznek a nyárfák, mintha *sárgás fátyol* borítaná őket be, egy hét múlva már levélben lesz mind" (M. 292); „a csillárok *lefokozott* villannyal" (M. 300); „(napkeltekor a lesötétített szoba) annál *sötétebbnek* látszik, majdnem mintha *gőz* ülne benne" (M. 383); „(kora reggel) a rét majdnem *szürke* a hajnali *párától*, vékony *derengő fátyol* van végigterítve rajta és ott messze a távoli fák törzsét eltörli finom *ködkendővel*, álombeli fák, mintha ők is csak *párából* volnának" (M. 386); „ezer fény megnyúlva a vízben és az országház óriási kupolája fölött *füst-fátyolos* ég és csönd, a nagyváros esteledő csöndje" (M. 460); „az üvegkasztelenben teakészletek és tálak fénylettek *halk ezüst fényléssel*" (M. 464); „az íróasztalra villanylámpa vetett *tompított fényt*" (M. 465).

A tompítás néha egy-egy hangulat kifejtett érzékeltetése is lehet: „a kisült rétek vékony *ködfátyollal* tompítva, sejtelmessé téve, a szomorú elmúlásról beszélt a fiatalembernek" (M. 156); „a hintóban, később a vonaton is László úgy érezte, mintha hullámos tengeren hajózna, *szürkés, rózsaszínű ködben*" (M. 164); „(mielőtt Klára képzelete elaludt volna) mind *ködösebb* lett az *elgondolása*, de annál varázslatosabb."

A köd, a gőz, a pára és a füst, továbbá a derengés és társai a sejtelmes hangulatkeltés eszközei is. Az érzetek tompításával való illúziókeltés a szecesszió más művészeti ágaiban sem ismeretlen. A csökkentett erejű érzéki hatás olyanszerű, mint a századelőről jól ismert képeken látható majdnem átlátszó ruházatú, nem határozott, hanem árnyképszerűen elhalványított körvonalú, csak sejtető rajzú nőalakoké.

A tompítást, átszűrést jelző szók nemegyszer díszítő motívumokat alkotnak: „a tó *opálózó tükre*" (R. 44); „*halványarany testének* minden titka" (R. 93); „(a nyári rekkenőségben) a távoli gerincek *elfátyolozva* (látszanak az) aszályos párában" (M. 476).

5.2.2. A tompításhoz némileg hasonló eljárás az érzetek tűnékenységének, mulékonyságának az érzékeltetése. Az ezt érzékeltető szavak legalább annyira változatosak, mint a tompítás eszközei: „megvirradt, a lámpák, a gyertyák *elvesztették* a fényüket" (M. 78); „a hegedű sötét aranszínű hajlásain *elsikló* fények" (M. 85); „a szél a kéklő, ragyogó ég felé fölvitte a porhavat, ott tündöklök ezernyi gyémánttal a napsugárban, aztán *hirtelen elszóródik, elszáll*" (M. 204).

Az ide tartozó szavak néhány díszítő motívum alkotóelemei: „az emlékezés varázsa *széjjelfoszlott*" (R. 44); „a futamok olykor *elhalványodtak*" (R. 116); „a fűgák *elcsengtek*" (R. 117); „a nyírfák rezgő tallérai *széjjelszóródtak* az éjszakai égen" (M. 70).

5.2.3. Az illúzió fontos és jellegzetes lehetőség az álom, az álomszerű vagy a képzelet, ábránd és révület. Diószegi (1965: 1032) „az álomvilág jegyeibe való túlzott belefeledkezésről" beszél. Mindkét regényben sok utalást olvashatunk erről: „Magdolna (szerelmi bánatában) úgy járt-kelt az atyja mellett, mint az *alvajáró*" (R. 61); „aztán belesüllyedt *álom nélküli álomba*, mely mindent eltörölt, minden képet, minden visszhangot, minden emléket" (M. 231); „ismét elfogta az a *révülésszerű ihlet*" (M. 492); „a vonat dübörgése mintha valótlannak lenne, csak az ő fájdalmának a zakatolása, *hagymázos álomlátása*" (M. 527).

Mindennek ellenére idetartozó díszítő motívum meglehetősen kevés van: „a tintafekete vízben régi csónakok mozdulatlanul aludták *öregségük álmát*"

(R. 83); „(Máriát az emlékek és a holnap nap tervei) *tündöklő álmodozással* töltötték el” (R. 104); „a gyermek alvó ajkain mintha *álommosoly* vonult volna el egy pillanatra” (R. 140); „a fedelet tartó vaspálcák három részre vágta (az éjszakai látvány) képét, hogy az így még *vízióyszerűbbé*, még *álomlátóbbá* legyen, akár az elveszett édenkertnek az emléke, vagy a sohasem ismertnek öntudatlan sejtése” (M. 70); „nézze, milyen gyönyörű most ott túl az a domb? csupa sejtés, nem egészen tudjuk: gőz, vagy pára, vagy *álom*” (M. 72); „mintha szokatlan kifejezést vett volna észre a leány arcán, valami *befelé fordult álmatagságot*, valami meghatódást” (M. 161); „a Velencei tó csillogása, jégszegélyes tükre, ez mind valótlan tündérországi táj, mindez valótlan, csak neki valóság, ismeretlen új *álomlátások* csupán” (M. 164); „Adrienne úgy siklik a jégen, mint valami *álomban tovasuhanó árnyék*” (M. 188).

5.2.4. Egészen nyilvánvaló illúziókeltő szerepe van mindannak, ami a mese, a csodás, a fantasztikus vagy ennek ellentétéként a rémítő, a kísérteties, a torz világába tartozik. Mindkét regényben többször is szóba kerülnek idevágó jelenségek: „könnyű, tépett párafoszlanysok úsztak ide-oda a tó tükre fölött, tán *tündérek* és *sellők* táncoltak itt az éjjel és ott felejtették el szaggatott fehér fátylaikat” (R. 44); „az éjjel *bávos varázslata*” (R. 87); „(a táj szépsége) *meseszerűen* hatott reá” (M. 164); „de gyönyörű volt az erdő, mintha *mesevilágba* néznél bele, melynek titkait majdnem szentségtörés kutatni” (M. 199); „László közelsége, nézése *tömjénként* gomolygott körötte, *bűbájjal*, illettel körülengte az ő szerelemváró leánytestet” (M. 317); „mind ködösebb lett az elgondolása, de annál *varázslatosabb*” (M. 318); „Mária az erőszakoskodó férfi durvasága miatt úgy érezte magát, mintha viruló virágos rét lett volna, melyet *kegyetlen eke mélyen fölszakít*” (R. 60); „majdnem félelmetesnek látszott most (Uzdy) hosszú sovány alakja, *sátánná* stilizált feje” (M. 416).

Mindez arról tanúskodik, hogy a csodáshoz való vonzódás, illetleg a rémítő szerepeltetése jó forrása lehet olyan képeknek, amelyek díszítő motívumként funkcionálnak: „Mária *mesekirálynői* nyugalmas járással ment el Magdolna mellett” (R. 82); „Mária a tó feletti ugródeszkán állt kinyújtott testtel, fölemelt karokkal, mintha valami *pogány fohászt intézne a Napistenhez*” (R. 83); „Mária a tóban úgy úszott, ahogy a *sellők* úsznak, játszva, tréfálva saját elemükkel” (R. 93); „Mária megfogta a fürdőköpenyét, elkapta, hátravetette magasan a meztelen teste mögött — *varázspalást tündérkirálynő* mögött” (R. 93); „fehér páracafatok borították a vizet, akárha hóborított *mesebeli fák* nőnének ki a vízből” (R. 130); „a gyermekek valami rejtélyes kapcsolatonál fogva mégis vonzódtak hozzá, talán valami tilalmas és annál edesebb *néni-tündért* láttak benne” (R. 145); „a bálterem sárga gőzéből a teraszra lépve, akárha valami *tündérországbeli* azúrvilág vette volna körül” (M. 70); „(a szépség emléke ott fog elzárva aludni) mint *csipkerózsa királykisasszony*” (M. 72); „(a környékből minden) valótlan *tündérországi táj*” (M. 164).

És ezeknek ellentéte: „(a Mester) zongorája csiszolatlan, sima, fekete, idomtalan lábakon, könnyörtelenül és keményen lecsukott fedéllel — *végzetes szörnyeteg*” (R. 57); „(a bánkódó, hallucináló Magdolna) lelkében folytonosan ugyanaz az egy kérdés koppanst szüntelenül, mint valami *szörnyűséges kovács pörlye a megütözött üllőn*” (R. 61); „(a szimfónia egy részletében) a kérdezősködő sívítások borzongatóan szaporodtak — illetlen és utálatos hangok, aljas *rőfögések, nyivákolások*, mintha ezer apró ördög zenebonázna” (R. 117);

„(a szimfónia egy részletét) mind zűrzavarosabb kakofónia lepte el, már egészen tánccá változott minden, valami *szörnyű haláltánc*” (R. 117); „(a szimfóniabeli megsemmisítő akkord olyan, mintha *mammut járna volna óriási talpakkal*, mely legázol, lelapít mindent” (R. 118); „(a kegyetlen akkordal véget érő szimfónia eljátszása után a Mester) lóbáló karokkal, kaszázó lábakon — *fekete csontváz, óriáspók*, mely menekül” (R. 118); „(a mélyen járó, súlyos acélfekete fellegek miatt) mintha az egész ég ezernyi *óriás szerecsenfejjel* lenne tele, melyek egymás mellé úszva, lassan egymáshoz tolták *puffadt pofáikat*” (R. 130); „talpig ágas fenyők sorakoztak egymás fölé, minden köszirtet megmarkolva mohás gyökereik *polipujjaival*” (M. 209); „Adrienne sárga szemű *szörnyeteg*” (M. 292); „(a sikeres lövésektől tűzbe jött Uzdy) úgy hatott, mint valamely *óriáspók*, kinek hosszú lábai szanaszét kalimpálnak” (M. 416).

5.2.5. Illúziókeltő szerepe van a bohémságnak, frivolitásnak és az erotikának, amit a kötöttségeket, a mindennapiságot megvető szemlélet szült, tehát menekülési, tiltakozási lehetőséget jelent: elfordulást a megszokottól, a megunttól és szembefordulást a szürkéséggel, a képmutatással, az álszemérmes felfogással. Bánffynál a szecesszió többi írójához, főleg Adyhoz hasonlóan, ha csökkentett mértékben is, a bohémeszmény, a szerelmi szabadság egy új költői szemlélet lecsapódása, és nála is nyilvánvaló, hogy mindez mint valami deliriumosság olyan érzelmi, menekülési lehetőséget jelent, mint a fentebb tárgyalt álom és révület, így tehát az illúzió mindenképpen velejárója lehet. Ezt igazolják idevágó vélekedései: Gyerőffy László „mind többet ivott, hogy szabaduljon a lappangó önvádtól, föl-fölnyíló maró emlékektől, a szesz is *narkotikum*, a kártya is az” (M. 459). A sok szerelmi jelenet az előbbinél is hálásabb lehetőségeket rejt magában a kábultság jelzésére: Abádyban „a vágy feszül szakadásig... És ez is kéj, csodálatos és eddig ismeretlen kéj... furcsa, kissé perverz kéje az örök várakozásnak... majdnem részeg volt ettől az érzéstől és *kábult és boldog*” (M. 290).

Érthető, hogy ez a jelentéskör díszítő motívumok forrása lehet: csak az ölelés viharában, a *csókok italától részegen* tudta felejtani (R. 108); (a nedves, vízpárás, tavaszi illatokkal terhes levegő) olyan sűrű és *bódító*, mintha nem is gőzölgés, de valami *ital* volna (R. 132); (a korcsolyázva távolodó Adriennet) mintha valami kéjes szédület ragadta volna meg, ifjú *maenada* [bacchánsnő], ki valamely téli, bővös bacchanálián táncolja az ölelésváró táncot, bódítja el részegre a testét (M. 188); (a fénytől) a tavaszi természet elpirul, elpirul szerelmes boldogsággal, akárha *fiatal leány* volna, kinek *szűzi csupasz testén először vándorolnak végig szerelmesének kutató kezei, csókhintő ajkai* (M. 384); az árnyék mintha *pihegve* várná, hogy a napsütés végigcsússzon rajta (M. 384); a szoba illata furcsán *részegítő* is, akárha *ital* volna (M. 451); (Adrienne testének az) illata, az a *bódító, részegítő ital* (M. 474).

5.3. A díszítő motívumok harmadik jelentésköre a művészet, a szépség. Jelentősége nyilvánvaló, hisz egy akkori felfogás szerint „a művészet az öröm forrása, az élet vigasza” (Pók 1972: 55). A szecessziós szépirodalomban kedvelt témává lett a művészet, és jellegzetes szereplő a művész.

Jól tükröződik mindez Bánffy kisregényében is. Erre figyel fel kritikájában Sóni (1969: 54), amikor a „jellegzetesen bánffyí artisztikus életfelfogás” egyik megnyilatkozását éppen abban látja, hogy a „szépnek ez az egyéni életeteket felhőrpintó kultusza... hoz enyhülést”. Az egyik szereplő zene-művész: „Ő volt az a lángész, ki a Wagner utáni, Wagner-utánzó tespedési

korszak közepette új utakra mert lépni. Váratlan, akkoriban majdnem érthetetlen volt az új ember zenéje. Dacolva minden harmónia-törvénnyel, a mai idők zűrzavaros, bonyolult lelkét fejezte ki váratlan fordulatú, diszharmóniákkal zsúfolt muzsikája” (R. 36). De Bánffy nemcsak a művészről, hanem alkotásáról is ír, arról, hogy a zeneművész hogyan adja elő az írótól sok-sok sajátosságában jellemzett szimfóniát. Néhány részlet belőle: „Enyhe halk futamok indultak meg... [aztán] egyszerre rettentő, földrengető erővel rémes, törött akkord dörgött bele... Végre most ezt a zenezivatarat megtörte egy súlyos, távolból hangzó akkord” (R. 116–8). Emellett a zene sokatmondó analógiaként is szolgál. A zeneművész a teniszezésben „valami zenei vonatkozást fedezett fel... a ritmikus mozdulatok látása vonzotta, a labdák ívelő röpülése, a karcsú nők szép lendületű iramodásai” (R. 72).

Másik regényében a művésztéma részaránya kisebb. Ami van, az lényegében Gyerőffy László zenei ambíciói köré fonódik. Nála „minden szemlélet a képzeletében muzsikát váltott ki” (M. 110). És itt is olvashatjuk egy-egy szerzemény leírását, jellemzését (M. 157–8). De ennél jóval több a regényben a szépségen való meditálás, amelyeknek egyfajta összegezése lehet ez a sokatmondó gondolata a főszereplőnek: a szépség „az egyetlen örökös és el nem múlható érték a világon... a szépség örökké a mienk marad. El nem veheti senki és semmi” (M. 72). A főszereplő, Abády mindezt egy tanulmányban szeretné megírni, amelynek tárgya a „szépség mint cselekvés” lenne (M. 493).

S hogy a szecesszióra a művészeti ágak egymáshoz közelítése jellemző, bizonyítja az is, hogy Bánffy az alkotó képzőművész egy-egy leírásban szakszerűen, igazi festőként jár el, a képzőművész szemlélete és technikai tudása nyilatkozik meg ugyanúgy, mint ahogy fentebb (az 5.1. al.) láttuk, a szín- és fényhatások visszaadásában. Íme két leírása. Az egyik az árnyék, a tükörkép kiemelése: „Már majdnem egészen sötét volt. Kékes átlátszóságban sorakoztak a távoli domborok halványabb peremei a fenyő szegte partok fölé, melyeknek tükröképe olyan azonosan ismétlődött meg a vízben, mintha a fák lefelé is nőnének, lenn is ég volna úgy, mint fenn” (R. 126). A másik pedig a modern téralakítás, a perspektíva (vonaltávlat, levegőtávlat) jelzése: „(a láthatár képe a holdvilágos éjszakában) sem távolságokat, sem közelségeket nem adva, sem öblöset, sem domborúságot, hanem méret és mélység nélkül egyetlen síkon ábrázolva mindent” (M. 70).

Ha a művészet ennyire jelentős, természetszerű, hogy az egyes művészetek sajátos fogalmai, műszavai díszítő motívumok alkotóelemeként szerepelhetnek: a csecsemő olyan tökéletesen domború és telt volt, mint valami *rokoko anygalka* vagy a *gyermek Bacchus Rubens képein* (R. 86); a Mester zongorája mintha *szimbólum* volna (R. 57); Adrienne arca körül a hullámos feketé haj vad *arabeszket* írt (M. 55); a havasi tiszta levegőben minden olyan könnyűnek, áttetszőnek hat, mint egy *japáni akvarell* (M. 198); az égő farakás oldalán egy-egy karmazsin *arabeszke* indul meg vakítóvörösen (M. 201); a sárga kövér szegfű az ő és Klára szerelmének *szimbolikus* virágja (M. 338).

E díszítő motívumok száma nem nagy. Annál nagyobb viszont a művészet jelentéskörének fontosságát jelző szavak gyakorisága, amelyek a hosszabb-rövidebb leírások legfőbb eszközei. Különösen meglepő az *ír*, *íródik* és a *rajzol*, *rajzolódik* gyakori használata (amit csak néhány példával világítok meg): a déli sugárzás minden egyes fa köré keskeny, sötét keretet *írt* (R. 76); a fürdőruha *végigírja* karcsú derekát (R. 83); az ablakok a lámpavilág árnyékában sárgán *íródtak* a falpillérek szürke síkja közé (M. 73); pillái kékes árnyé-

kot *írtak* az orcájára (M. 158); Adrienne emlékképe mintha előhívná íjgörbülésbe *rajzolt* ajkait (M. 210); a ruha puha omlása *körülrajzolta* combjait (M. 268); látja miként *rajzolódik* a nő teste át a paplanon (M. 452); öblös felső teste koromfeketén *íródott* a világított tornác tündöklése elé (M. 473).

A két ige mellett több más hasonló jelentésű, de ritkábban előforduló szó is a művészetek iránti vonzódást bizonyítja: a várfal sötétbíbor árnyékot vetett, egyenes, vastag sávot, melynek mintha *lénival húzták volna meg a szélét* (M. 73); a harisnyákat piros-kék, zöld és narancsszín gyapjából *kötik szép meanderes rajzokba* és csilingelő bojtokkal (M. 130); végtelen szomorúságot érzett László a késő őszi, már téli álomba merülő tájban, melyet *tanult tervező formált ki* a legjobb angol *minták* nyomán (M. 156); a csoport körül a pázsit is teli tündöklő karmolásokkal az *induló vonalzásai* között (M. 73).

5.4. A negyedik jelentésszféra a természet. Erről mint a menekülés egy lehetőségéről Kun (1974: 85) jogosan állíthatja, hogy „a természet lesz az utolsó mentsvár, amely egyes-egyedül képes az összerontott, leszerelt életet újjáépíteni”. Valóban, a szecesszió művészetét egy jól kivethető természet utáni nosztalgia hatja át, ami egy sajátos természetlirizmust, olykor valóságos természetmitoszt szült. Erről vall többek között a női főszereplő, Adrienne, aki a gyönyörű kilátáson elsodálkozva állítja, hogy a más vidékről valóknak szokatlan mezőségi tájat is „valami nagyszabású szépség tölti be” (M. 103).

Bánffy mindkét regényében sok a hosszabb-rövidebb tájkép, gyakoriak a természeti leírások. Az egyik például a tavaszi megújulás képe: „A fák már zöld bojtokkal cicomázták föl ágaikat, a vörösfenyő puha, kis zöld ecsetekkel tűzte végig könnyű gallyait, egy-egy kakukk megszólalt valamely csaltiban, sárga vadvirágok szóródtak széjjel a megújult fűvön: kankalin, vadnarcissus, békafű — halvány, kövér rügyek fehérlettek a rekettyefűzön, kiomló, ötszörös nyelvek a vadgesztenyefán, mindenfelé tavaszodott, izgett-mozgott minden az új kikeletnek új reményében” (R. 128). A másik kép a rété: „A fű már nagyocska, sűrű és harmatos. Vadlóhere fehér gömböcskéi szorongnak benne, mintha titkolódnának, kankalinok arany pontozása tűzdeli, harangvirágok kékje, a kásafű és perjéknek vékony száalai, rezgő pénzecskéi között” (M. 384).

Érdekes azonban, hogy — mint a fentebbi két példában is láthattuk — a természet Bánffynál nem a mesterséges, a művi, mint a szecesszió más íróinál (ahol sok a szoba- és a dísznövény), hanem az üde, különösen meglepő a mezei és a kerti virágok nagy kultusza, ez nála a *virággompa* és a *pazar virágdísz* (M. 385). Egy helyen el is árulja, hogy Abády gyermekkorában nem a belső parkba vágyott, „melynek ápolt útjai, díszített sövényei az ő fantáziáját nem izgatták (M. 386). És talán az is erre vall, hogy Gyerőffy kabátjának kihajtásában szegfű van (M. 338), és nem a divatos orchidea.

Hogy ebben a — más íróknál ritka — virágkultuszban mi a szecesszió, arról újabban Eisemann (1987: 786, 789) tájékoztat. Rilke felfogásából („mi nem szeretünk úgy, mint a virág”) kiindulva állítja, hogy „a szecesszió profétikus szépségeszménye: életünket virágszerűen leélni”, hisz a virágmotívum „a művészet szentségének, a tavaszi megújulásnak, a jelen túllépésének és az új élet kezdetének proféciája”. S ez a virágkultusz összefügg a fentebb (az 5.1. al.) tárgyalt szín- és fényhatásokkal, minthogy a szecesszió a szín-érzékelést „a virágélményben folytatja”, hisz — ahogy Eisemann nietschei alapon hangsúlyozza — a képzőművészet két elemét, a színt és a vonalat a virágornamentika egyesíti. Példánkkal is ezt szeretnénk megvilágítani:

„A pergola kúszó rózsái, mintha a nap előtt hódolatban ontották volna le karmazsin virággarmadáikat, azok között is csak szín, csak tündöklés, csak ragyogás” (R. 76).

Magától értetődik, hogy ebben a virágkultuszban a természeti jelenség az emberrel vagy valamilyen emberi sajátossággal fonódik össze valahogy úgy, mint a következő rövid példánkban: a bálban „virágnak öltözött leányok sokasága” (M. 309). A díszítő motívumok is erről tanúskodnak. De ezekben egyrészt más jellegű kapcsolatok is megfigyelhetők, másrészt pedig nemcsak virágok, hanem állatok is szerepelnek.

A virággal, növényvel alakított díszítő motívumok közel állnak mind-ahhoz, amit fentebb tárgyaltunk: Mária úgy érezte, mintha a lelke *virág* lenne, mely sejtető vágyakozással kinyitná lassan az addig csukott *szirmait* (R. 73); a csecsemő *virágbőre* (R. 85); a csecsemő bőre majdnem áttetsző lett, mint a *virágszirom karmazsinos húsa* (R. 86); (Kláránál) a nyak, a váll, a mellének domborodó indulása egyformán telt, a csecsemő húsának és az érett *baracknak* a teltségével, melynek egyenletes halványsága mögül mintha valami belső tündöklés ragyogna át, nem márvány, nem alabástrom, hanem valami gyönyörű *gyümölcsnek* élő fényessége (M. 125); mint valami puha, napsütötte *gyümölcs*, olyan volt a leány ajka, duzzadt és meleg (M. 302); a tribün lépcsőzetes padosrait elborítja az ünneplő közönség, valaki rézsútos *virágágyának* nézhetné, melyen a hölgyek ruhái virítanak százféle rózsaszínben, kékben, fehérben, pirosban és ellentét kedvéért sötétkabátos férfiak feketéllenek köztük (M. 337); csókja fölsikamodhatott a *virágszirombőrnek* egy levélbéllyegnyi pontjára (M. 493).

Az állatnevekkel alakult képek hangulati tartalma nem egyforma. Egy részük (például azok, amelyekben valamilyen madár szerepel) közel áll a fentebb felsoroltak pozitív hangulati tartalmához, más részüknek viszont kellemetlen a hangulati velejárója: simogatta a zongora hűvös, hosszú fedelét, mintha valami nagy, de kedves *háziállatot* kényeztetne (R. 57); a Máriától megcsodált férfi olyan, mint valami nagyon hatalmas, nagyon tökéletes *állat*, olyan egyszerű és természetes (R. 74); Adrienne olyan, mint egy karcsú fekete *párdus* (M. 71); a nap apró fénypöttyöket szórt szét, melyek úgy ragyogtak, akár éjjel a *szentjánosbogarak* (M. 103); Klára halványan *lazacos* bőrére az a temérdek ezüst reflexeket vetett (M. 125); a behavazott bokrok olyanok, mintha behavazott *medvék* ülnének szanaszét (M. 198); Adrienne szemei tágra nyíltak, mintha kérdeznének az *ő oroszlán-szemei* (M. 227); Dinóra *madárlelkű* kis nő (M. 247); László hű *kutyai* nézése (M. 317); Klára kacagása puhán és kéjesen hangzott, mint a *vadgerle* bűgása (M. 340); László maga előtt látta Gedeon *cápvágású* száját puffadt vértelen arcában (M. 463); Adrienne ingerkedő haja önálló életet él, akár a tenger *csillag-állatai* (M. 492); Adrienne mély *gerlebűgdsű* kacagással kacagott (M. 541).

6. A szecesszió stílusában sajátos dekorativitást alakító eljárás a stilizáció. Lényege az, hogy az író egy vagy több, de nagyjából azonos jelentéskörbe tartozó szót gyakran ismételt egy hosszabb-rövidebb szövegrészletben. Az ismétlés következtében az újra meg újra megjelenő szók feltűnővé válnak, a figyelem rájuk terelődik, így már emiatt is díszítő funkcióhoz jutnak. Különben az ismétlődő szók jórészt a díszítő motívumoknak fentebb tárgyalt jelentésköreiből valók. De más jelentéskörbe tartozó szavak is eszközei lehetnek a stilizációnak. Bánffy két művében a stilizáció kevésbé kifejlesztett

technika. Nem olyan gyakori, mint például Bródynál, Adynál vagy Kosztolányinál, és ami még feltűnőbb, az a kevés is kis terjedelmű.

Az egyik rövid szövegrészletben minden fehér: „A kislányos hálószoba alig változott. Akkor két *fehér* ág állott benne — most egy. Csak ez a különbség volt. Ugyanazok a *fehér* patyolat függönyök, ugyanaz a *fehér* papírkárpit, *fehér* szőnyeg, *fehér* bútorok, minden úgy volt, itt, mint akkor” (R. 40).

Egy másikban az *illat* szó és a különböző illatokra való utalások ismétlődnek: „És az az *illat*, az a bódító, részegítő ital, mandula vagy szegfű, tavasz és asszonybőr, *jószagú* meleg prém, *méz* vagy *hársfaillat*, semmi név nem talált reá, semmi hasonlat ki nem fejezte — az az *illat*, melytől úgy érezte, hogy le kell borulnia” (M. 474).

És egy példa arra, hogy nemcsak az érzéki érzetek jelentéskörébe tartozó szavak lehetnek a stilizáció eszközei: „Most azonban *félt*. *Félt* önmagától, hogy nem lesz ereje, *félt* a férfitől, kutató kezeitől, a szájától, a szemétől, *félt* jelenlététől, *félt*, hogy elbűvöli az akarátát, elaltatja az aggodalmát, ahogy annyiszor. És *félt*, hogy így utolsó találkozáson, a búcsúzás bánata megrendíti az ő elhatározását. *Félt*, hogy éppen akkor, midőn szakítanak, akkor dobja össze őket a sors” (M. 525–6).

Ennyiből is kiderül, hogy a stilizációnak lényegét kiemelő és összefoglaló funkciója is van, segítségével az író a tartalmat, a stílust alapvető vonásaira tudja egyszerűsíteni ugyanúgy, mint ahogy festményeken, rajzokon vagy az iparművészeti tárgyakon bizonyos díszítő motívumokat, például a liánt, a liliumot egyszerű indázó, hullámozó vonallá stilizálják. Például az egyik fentebbi idézetben az illatok révén Adrienne emléképe (a nem idézett látási érzetek mellett) bódító illatokra redukálódik. Emellett az is megfigyelhető, hogy az ismétlődő szavaknak elsődleges, konkrét jelentésük mellett rendszerint még kontextuális, mélyebb és elvontabb, nem ritkán szimbolikus jelentésük is van, ami nyilván a szecesszió és a szimbolizmus kereszteződésére vall. Például az egyik idézett szövegrészletben a *fehér* a gyermekkor emlékéhez kötődően a tisztaság jelképe önmagában is, de még inkább, ha a felnőttkori gondokat, bajokat jelentő *feketével* állítjuk szembe. Az ismétlődő szavak szimbolikus jelentésük miatt is dekorációk.

7. A szó uralmával jellemezhető szecesszió stílusában a könnyed és laza mondatfűzés, a sok mellérendeléssel járó felsorolás, részletezés a sajátos. És ilyen jellegű a nagyobb egység, a szövegszerkezet is. Mindennek egy sajátos változatát különíthetjük el, amelyet a szecesszió művészetére jellemző kígyózó, indázó formájú motívumok (pl. csiga, lián, alga, illetőleg tengerhullám, örvénylő fátylak, elnyúló női haj) analógiája alapján *indázó szerkezetnek* nevezhetünk. A sokféle idetartozó szerkezeti típusból sajátos zeneiség fakad. Mind az indázó szerkezetek, mind pedig a belőlük fakadó zeneiség díszítő jellegű, éppúgy dekoratív, mint az eddig tárgyalt díszítő motívum és a stilizáció.

Hogy az indázó jellegű képző- és iparművészeti, főleg könyvgrafikai díszítő motívumok és a hasonló jellegű mondat- és szövegszerkezeti formák összefüggnek, az is bizonyítja, hogy a szecesszió írói, így mindkét művében Bánffy is kedveli az indázó, kígyózó alakú jelenségekre, mozgásokra utaló szavakat: a csecsemő *ívelt* ajkai (R. 89); ajkai mintha duzzadtabbul *ívelőd-nének* ki (M. 226); mintha az erősen hullámozó tóból *kanyargó indájú* törzsök-kéből fák nőnének ki (R. 130); *íjgörbülésbe* rajzolt ajkak (M. 210); apró

csermelyek *kacskaringóztak* le a csatornába (M. 266); a pompázatosan terített asztalon jéragyogású érekcincsek tükröző *csavarodásai* (M. 315); a Múzeum-kert fáinak lombja *hullámozott* odakünn (M. 357); Judit vadul *kígyózó* koromszín haja bolond *csavarodásokban* táncolt homloka körül (M. 419); (a széltől a magasba fújt porhó elszóródott) hogy pár pillanat múlva más helyt, másként, *kusza görbületbe ívelve* ismét megjelenjék (M. 204); férfikezek, mik a szavak ritmusával játszanak, eldobják, fölkapják a szót, sorozatokat suhogtatnak *félkörösen*, ahogy a bűvészek tesznek labdákkal (M. 236); az olajfák *csavarékos* törzsei (M. 496); Adrienne egy-egy fürtje *gömbülve* elindul magában, *visszakunkorodva* könyán az arcába fordul vagy lóbálva *kanyarodik* a légbe (M. 544).

Az ilyen vagy az ehhez hasonló jelentésű szavak olykor egy-egy elvontabb fogalmat kifejező szó mellett és egyáltalán valamilyen szokatlan szótársításban dekoratívek lehetnek: és nőtt, fejlett a *muzsika-hullámverés* (R. 45); (a szimfónia egy részlete) túl tömött, *egymásba fonódó*, mint valamely őserdő *folyondáros* dzsungelje (R. 114); *hullámszárnyalású* ritmus, hosszú zenemondat (R. 116); a Múzeum-kert *hullámos* barnasága (M. 165); (a vízesés medencéjében) minden kavargott, *tejfől vastagodású kavargások táncoltak* rendetlen hullámozáson, vagy gyöngyöző csöppsorok lövelltek föl, magos íveléssel, *félkörös* gyöngyfűzések szilaj örületében (M. 210); Adrienne haja *spirálokban kunkorodott el* bolond *kérdőjelekké* (M. 292); a szembe sütő vakító nap hatására csukott szemhéjai mögött nem tűzkarikák *táncoltak*, hanem Adrienne egyiptomi *arca*, rövid és *kígyózó* fekete *fodrozásban* (M. 452).

Sőt még a rokon irányzattal, a rokokóval való hasonlóságra szóló utalást is olvashatunk: az asztali készlet a XVIII. század legbolondabban *kagylózott korából* való (M. 314).

De nemcsak szavakra, hanem hosszabb-rövidebb jelenetekre is felfigyelhetünk, amelyekben sok a visszatérő, a hullámozó, kígyózó mozgás. Jó példa erre a zeneművész szimfóniájának leírásából az egyik részlet: „Elsőbben hosszú, *ismétlődő* szólamok kapcsolódtak *fűzészerűen* egybe, csapódtak lassú, folyton *ismétlődő*, folyton elcsengő ütemben, valami hirtelen megszűnések homokpartjaiba. Soká tartott ez így, olyan soká, míg minden körülöttük, még a levegő is hullámozana már” (R. 45).

Egy másik példa anyaga a kedvelt virágoskertek egyik leírásának egy részlete: „Leszaladt a pergolán. Kétoldalt rózsák szegték be ezt, pillérein *főlkúszva* ostromló *hullámmal*, a gerendáin végigöntve, bordái közt *visszacomolva* — mindenféle színben, pazarságban” (R. 51).

Ehhez hasonló részlet a tűz dinamikus leírásából: „Fölül pedig vadul pattog a tűz óriás lángokban. Sok-sok vékony ág, gally, *kusznán* meredő fenyőcsap, mely *lóbálgat*, mintha vihar *rázná*, szőrös ágacskák, mik *föl-fölugrálnak* bolondul, zsarátnok temérdek, *fölszállva, visszahullva* és mindezt pedig ragyogó palástként átöleli a láng” (M. 201).

A legváltozatosabb képet talán a következő részlet tartalmazza: „És ezt a temérdek növényt, mely között keserűlapuk is szorongtak, mindezt *összefonva, lehúzta* vagy megkötötte, ágakon *fölfutott*, hogy onnan *visszahulljon* a vadkomló *folyondárja, egybetársulva* a szulák szálával, mely halvány bim-bókkal tarkította mindezt, a burjánok százait, a bokor és a fa ágát, és néhol magasról *imbolygott* egy-egy már kibomlott virágja, mintha pillangó lenne, mintha csak *lebegne* szabadon” (M. 389).

Ez a sokféle hullámozás, kígyózás önmagában véve is dekoratív. Igaza van Eisemann Györgynek (1987: 787) abban, hogy a szeccessziós motívumokból

időélmény származhat, és ez a tőle sokat tárgyalt változatiság, a „variatív ornamentika” alapja, amit Rilkenél a világtérben való „ritmikus lebegés” élményében is felfed. Ilyesmiről vall Bánffy is egyrészt konkrétan: „(a porhó elszóródott,) hogy pár pillanat múlva más helyet, másként... ismét megjelenjék” (M. 204); másrészt pedig a vízesésbeli kavargó, „visszatomboló” árról szólva egyfajta összegezőként elvontan: „Minden mindig ugyanaz, mindig más és mégis azonos” (M. 210).

Mindaz, amit eddig tárgyaltunk, alapozás az indázó mondat- és szöveg-szerkezetek megértéséhez. Előljáróban annyit, hogy sokféle típusuk lehetséges, de ezeket a maguk teljességében tüzetesebben még nem tanulmányozták. Minden bizonnyal közös vonás valamennyiükben az, hogy különböző nagyságú, terjedelmű belső részekre, szelvényekre tagolódnak vagy azért, mert eltérő a felépítettségük, vagy épp ellenkezőleg azért, mert azonos tagolódásúak. Mindegyik esetben jól kivehető a szelvények közötti határ. Egy-egy ilyen határponthon, mint egy-egy növény csomóján, egy új elágazás (ív, hullám) kezdődik. Egy-egy ilyen ív egy előző ismétlése is lehet, van tehát visszatérő szelvény, főleg akkor, ha azonos terjedelműek. Különben akkor feltűnőbbek, ha terjedelmük változik, például állandóan növekszik.

Első példánk egy hosszabb összetett mondat. Három tagmondatának eltérő a tagolódása. Az első kettőnek rövid két tagból álló belső ívei vannak, a harmadik mondat kettős tagolású, a második tag, ív (nagy, pazar — csillártündökléses termen) egytagú elemekből (jelzőkből) álló hosszabb és így feltűnőbb, ugyanakkor zeneiségével is figyelmet keltő füzér:

Mindenki megdöbbsent, elnémult, | némelyek majdnem menekültek kifelé, | mintha a halál angyala repült volna át suhogó szárnyakkal a nagy, pazar, arany oszlopos, csillártündökléses termen (R. 143).

Következő példánkban az első ívet alkotó intonáló mondat után két azonos szóval (*csöndes*) bevezetett mondat következik. Az első mondat három azonos terjedelmű ívből áll, mindegyik ív kéttagú szerkezetekből tevődik össze. A második mondat négy eltérő terjedelmű ívre tagolódik: az első három kéttagú, a negyedik viszont háromtagú. Az azután következő mondat felépítése ismét más. Két háromtagú ív után egytagú elemekből álló füzér (*egyhangú — gondtalan*) olvasható, ez után egy háromtagú, majd rövid kéttagúak (*le s föl, és újra le és újra föl*) következnek. Az egész egy két tagból álló hosszabb ívvel fejeződik be. A mondatkezdő *csöndes*, valamint a *csermely* és *csicseregtek* a hullámzásból fakadó zeneiséget feltűnő alliterációjával még inkább bizarrá teszi:

Enyhe, halk futamok indultak meg. | Csöndesen játszó, | tipegő hangok, | kromatikus szaladgalások. | Csöndes csermelyek, | melyek érzés nélkül, | bánat nélkül csörgedeztek végig a hangokon. | Olykor elhalványodtak egészen, | majd kissé megszínesedtek, | de mindig egyhangú, könnyed, gondtalan szaladással, | idilli semmitmondással csicseregtek | le s föl, | és újra le és újra föl | — olyan hosszasan, | mintha ennek soha vége sem lenne (R. 116).

Az előbbihez részben hasonlít a következő mondat, amelynek egy hosszú részletében új íveket az ismétlődő feltűnő akusztikájú *csók* szó nyit:

Soha többé ezek a szép délutánok vissza nem térnének, | melyeknek olyan gyönyörű, | kissé fanyar varázsuk van, | ezek a valószínűtlen délutánok | és az apró szabadságok, | miket ez a szerelemtudatlan nő megenged | — majdnem testvéries ölelést csak | és becézó simogatást, | csókot a nyakán, a vállán | csókot a térde fölött a ruháján | és csókot széjjelnyitott húsos

ajkain, | sok-sok csókot, | melyeknél hűvös marad és zavartalan, | míg őbenne a vágy feszül szakadásig, | mint az íjon kifeszített húr (M. 290).

Más a tagolása a negyedik példánkban szereplő mondatnak. A csomópontokat itt nem ugyanaz a szó, hanem egy szónak, a *csónak*nak a szinonimái (*sajka*, *gondola*, *bárka*) alkotják. Még az is feltűnő benne, hogy két esetben a *csónak*, illetőleg a *bárka* szót követő, az azt kifejtő, vonatkozó névmással bevezetett mellékmondat párhuzamos jellegű, hisz egymáshoz hasonló a felépítésük:

Előttük sok-sok ezer csajka. | Patríciusok parádés gondolái, | termédek más gondola, | mind lampionnal, virággal; | hosszú csónakok, | mellyel máskor algát és rőzsét szállítanak a lagúnán; | vaskos bárkák, | mik hétköznapi vete-ményt, | vagy olajat visznek, | ez mind össze-vissza, | a legszerűebb a leg-gazdagabb mellett, mind földíszítve (R. 548–9).

8. A részletes vizsgálatokból levonható legfőbb következtetés az, hogy Bánffy mindkét elemzett regényének stílusában bőven vannak szecessziós sajátosságok. Mind a díszítő motívumok, mind pedig a díszítő stilizáció vagy az indázó szerkezet a szecesszió meglétét igazolja.

És az is fontos tény, hogy ez a szecesszió sem jellegében, sem mennyiségi arányaiban nem különbözik korábbi műveinek stílusától, sőt szerves összefüggés is kimutatható. Az egyik korai művéről, a *Naplegenda* című szín-művéről (1906.), stílusának szecessziós sajátosságairól Adynak a bevezető fejezetben idézett véleménye tájékoztat. Egy másikról, *A haldokló oroszlán* című elbeszéléskötetről (Bp. 1914., Singer és Wolfner) vizsgálataim alapján alkothatunk véleményt (a részletekről itt nyilván le kell mondanunk).

Az első, ami itt is azonnal feltűnik, az az, hogy gyakoriak a fényes, színes jelenségekkel alkotott díszítő motívumok: (a sok rózsá mint) egy-egy *virág-csillag* világított a lomb között (41); (a Duna vízében tükröződő csillagok) égi és földi *mécsesek*, illetőleg *ezüstkányók* (57); a napsugár *aranypor kényeje* (101); a nő szemei *márványozott, fényes achátgolyók* (123). A fény- és szín-hatásokra utaló jelenségek jó része közös, az író két későbbi regényében is ismétlődnek. Az illúzió és sejtelmesség körébe tartozó díszítő motívum is sok van: (a kínai olyan) akár valami *bálványkép* (114); a nő körül mintha valami szerelmes *gőzkör* lebegne (123); a rét fölötti párafoszlanysok *harmat-terhes pókhálók* (167). És ami szintén idetartozik, *eltompult érzékeinkről* beszél (124). A művészet és szépség itt is fontos jelentésszféra: (írásába be akarja vonni a nő) *szoborszerű járásának ritmusát* (128). A *Megszámláltattál* főszereplőjének tanulmánytémája, itt egy elbeszélés címe: A szépség mint cselekvés. A természet iránti nosztalgia szintén erőteljes. Ezt világítaná meg többek között ez a kijelentés: a leány úgy képzelte, hogy elvegyül a nagy természetbe [18]. És számottevő a virágkultusz: a kert egy *virágos*, rejtelmes szentély (66); az első szerelmes szó olyan természetesen pattant az ajkukra, ahogy a *virág* kifeslik a *bimbójából* (123). Nem ritkák a görbülő alakú jelenségek: *tekerdő oszlop* (137); az oszlop olyan *csavarékos*, mint megannyi *kígyó* (137). És van egy feltűnően indázó szerkezetű szövegrészlet, amelyben az elágazások csomópontjain az *és* kötőszó mellett (ugyanúgy, mint a 7. al. idézett egyik mondatban) a *csók* szó áll (melynek gyakori ismétlődése miatt a szövegrészletet a stilizáció eseteként is felfoghatjuk):

Átléptem a kerítésen és szó nélkül megöleltem. | *És megcsókoltam* a meleg, puha, duzzadt száját. | *És visszacsókolt.* | *És* hosszan, hosszan *csóko-*

*tam, | hevesen, forrón, mohón. | É's éreztem, tudtam, | hogy várt vágyó vára-
kozással. | É's ő is úgy csókolt vadul, | olyan éhesen, olyan mohón, | olyan
sóvár, szétnyíló, szívó ajakkal, | mint én. É's a szeme, | a szürke szeme oly
közel volt, | hogy benne láttam tükröződni a pirosuló estét, | a tengert, a világot,
az egész mindenséget (71).*

A sok idézett és nem idézett adat azt látszik igazolni, hogy szerves összefüggés van Bánffy korai és késői műveinek szecessziós sajátosságai között. Mindezek alapján, egyelőre persze még csak nagy óvatossággal, feltelezhetjük, hogy a magyar irodalomban a húszas és harmincas évekre terjedően utószecesszióról beszélhetünk. Ehhez mint egy fontos irányzat-történeti kérdés eldöntéséhez természetesen további vizsgálatok szükségesek (többek között Bánffy trilógiájából a két utolsó mű taglalása is: *É's* híjával találtattál 1937., *Darabokra szaggattatol* 1940.).

Szabó Zoltán

IRODALOM

- Diószegi András: (1965.) A századforduló mint vég és kezdet. Mlirt. IV.
Eisemann György: (1987.) *Profécia és szépségeszmény a szecesszióban*. Vigília 10.
Gaál Gábor: (1964.) Kisbán Miklós: Reggeltől estig. Keleti Újság 1927. XI. 4. Válogatott írások I. Bukarest.
Halász Gábor: (1959.) *Vázlat a szecesszióról*. Válogatott írásai. Budapest.
Kiss Endre: (1984.) *Szecesszió egykor és ma*. Budapest.
Koós Judit: (1979.) *Style 1900: A szecesszió iparművészete Magyarországon*. Budapest.
Kovács László: (1943.) Bánffy Miklós. Erdélyi Helikon.
Kun András: (1974.) A természetelmény szecessziós változatai. *Studia Litteraria* 12.
Pók Lajos: (1972.) A szecesszió. Budapest.
Schöppflin Aladár: (1932.) *Fortéjos Boldizsár memoráléja*. Nyugat I.
Sóni Pál: (1969.) A romániai magyar irodalom története. Bukarest. — (1973.) *Avantgarde-sugárzás: Modern törekvések a romániai magyar irodalomban*, Bukarest. — (1981.) Bánffy Miklós írói útja. [Előszó] Bánffy Miklós: Reggeltől estig, Bűvös éjszaka. Két kisregény. Bukarest.
Szabó Zoltán: (1976.) Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. Szabó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest. — (1984.) A szecesszió stiláris sajátosságai Kosztolányi prózájában. It. 2. — (1986.) Kis magyar stílustörténet. Budapest (harmadik kiadás). — (1988.) A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Hortensia Papadat-Bengescu és Kaffka Margit prózájában (Összehasonlító stilisztikai vizsgálat). NyIrK. 2.

„A *csak*-ot felváltó *is*” . . .

(A látvány és a látható nyelvi jelek szerepe Zalán Tibor kísérleti verseiben)

Zalán Tiborra fiatal kora ellenére sem csak a „fiatal költő” kategóriája érvényes. Ezzel a napjainkban kissé pejoratív titulussal általában azokat illetik, akik — nem is annyira életkorukat, mint inkább megjelent műveik számát tekintve — még pályájuk elején vannak. Költőnk ugyan csak harmincnegyedik életévében jár e dolgozat elkészültekor, de már a Kortárs rovatvezetője, megjelent négy önálló kötete (Földfogyatkozás — 1980., a továbbiakban Ff, Álom a 403-as demokráciában — 1984. rövid.: Á, OPUS N³: KOGA — 1984., rövid.: OP, és néhány akvarell — 1986., rövid.: é. n.) és szerepelt két antológiá-

ban is. Nemcsak a könyvkiadás ismeri el azonban tehetségét, költészetének értékeit, hiszen Radnóti-, Graves- és 1988-ban József Attila-díjat is kapott már, az utóbbi kitüntetést újító lírai munkásságáért.

Kiforrott, karakteres művészegyéniség alkotásaihoz próbálok tehát most közelíteni, amelyek azonban érettségük mellett „vadromantikus” ifjú érzelmeikkel is telítettek. Ezek az indulatok, törekvések — amint arról a Ver(s)ziók c. antológia (röv.: V) tanúskodik — alapjában közösek egész nemzedékében (Fiatal Írók József Attila Köre), a kísérleti jellegből fakadóan azonban természetes velejárója az irányzatnak a sokféleség is. Maga Zalán így vélekedik erről: „Az igazán modern — átgondoltan avantgárd — gesztus ma a valamennyi területen történő gátlástalan barangolás, a bátran és méltósággal vállalt — mert alapos vizsgálódások és kísérletek eredményét jelentő — modern eklektika!” (Életünk 1987/3.: 239).

E lírikusgeneráció kísérletező tevékenysége egyébként hasonlóképpen eklektikus motiváltságú. Közrejátszik benne a fiatalok hagyományos változtatni akarása, a „világmegváltás” szándéka, amely társul a modern korélményből származó, illúziótlanul vívódó keserűséggel, kiútkereséssel, a hanykolódó idegenség, bizonytalanság közérzetével, a szabadság utáni nosztalgiával, és igyekszik nem lemaradni más, dinamikusabban változó művészeti ágak kifejezésformáinak gyors fejlődési tempójától. A kísérleti művek legfőbb jellemzője pedig az erős morális, az újfajta érzelmesség és érzékenység, a kivitelezés technikai részének előtérbe kerülése és az átmeneti műfajúság vagy műfajiműnembeli vegyülés. Az itt felsorolt dolgok nem véletlenül keltik fel sokak érdeklődését, s ez egybevág a kísérletezőknek azon céljával, hogy fokozott hatást gyakoroljanak az olvasóra. A kísérleti művek és értelmezőik viszonylag gyakran kapnak teret az irodalmi folyóiratok lapjain, nyelvészeti koncepciójú elemzés azonban eddig elég kevés akad, noha a fiataloknak nem titkolt szándéka a stílus „újjaépítése”, k o r s z e r ű b b i r o d a l m i n y e l v l é t r e h o z á s a. Dolgozatommal igyekszem azt bizonyítani, hogy több olyan nyelvészeti, stilisztikai elemzésre is szükség lenne, amely ezt a napjainkban nagyon is jelentős irányzatot követné figyelemmel.

A kivitelezés formai, technikai oldalának, a kompozíciószerkesztés látványosságának előtérbe kerülése, a grafikus motívumok szerepének erősödése véleményem szerint nemcsak a lírikusok egyéb művészeti ágak iránti fokozott érdeklődésének következménye. Az irodalom, a líra megjelenési, terjedési formája ugyanis nagyobbra szorította a nyomtatáshoz, a sokat fejlődött nyomdai technikához, a láthatósághoz kötődik, s ennek lehetőségeit eddig egyetlen költőnemzedék sem vehette számításba alkotómunkájában ilyen jelentőséggel. Ma már szép számmal vannak ugyan verslemezek, nagy ritkán egy-egy előadóstet is szerveznek népművelőink (melyeken még ritkábban szerepelnek az ún. fonikus kísérleti költemények), a lírai műalkotások akusztikai funkcióinak háttérbe szorulása mégis törvényszerűnek látszik, s a kísérletezők a fokozottabb hatást is — ez pszichológiai tény — a látvány, a látható információk segítségével érhetik el a befogadóban a legelementárisabb úton-módon.

Nézzük tehát most részletesebben, milyen látható nyelvi, stílusbeli újításokkal igyekszik megfelelőbb, kifejezőbb lírai nyelvezetet, formákat létrehozni Zalán.

1. A kísérletezéshez általában véve is szükség van jó ötletekre a komoly felkészültség mellett. A költészettel való kísérletezésben sajnos gyakran elő-

fordul, hogy a mesterség hagyományos fogásait szántszándékkal nélkülözik, vagy eleve elutasítják az alkotók ötleteik szabadabb érvényesítésének érdekében, s így az öncélúság zsákutcájába kerülnek. Zalán, bár kimondottan hagyományos, szabályos szövegkohéziójú, szótagszámú és rímelésű verset mindössze három írt (Karneváli havazás, Tántorogj át, Őszbe temetett város — Ff.: 70, 80, 99.), első kötetében mégis a hagyományok és a mesterség elismerésével tette le a névjegyét. Stílusa ugyan sokat változott az eltelt hét év alatt, de hogy elvéhez — amely egyébként a fejlődés, előrejutás egyik legfontosabb alapelve — ragaszkodik, az kitűnik korábban idézett szavainak folytatásából is: „A *csak*-ot felváltó is lehet az átalakulás legfontosabb mozzanata” (uo.). Költőnk műveiben — kevés kivétellel — a helyes arány uralkodik az ötletek megvalósítása terén. Hogy pillanatnyi lehetőségek kedvéért nem áldoz fel egész műveket, arról az is tanúskodik, hogy köteteiben, főként a harmadikban (OP) meglepően hosszú terjedelmű opuszokat is találunk. Ezzel el is jutottunk Zalán egyik legszembetűnőbb kísérleti újításának, a kompozíciószerkesztésbeli terjedelmivégletek alkalmazási módszereinek részletes vizsgálatához.

1.1. Hosszú terjedelmű versszövegeket csupán az utolsó kötetben nem találunk; az első és a második ugyan csak néhányat tartalmaz (Portyázó fagyok, Utazás a fájdalom gépein, A Kormos fekhelyei, Az Otthontalanság Délkörei — Ff: 54, 71, 94, 105., Á: I. ciklus), a harmadik viszont jórészt ezekre épül. Míg az előbbi könyvek ilyen versei „mindössze” 3–4 oldalasak, az utóbbiban a négy kezdő kompozíció teszi ki a 180 oldalnyi összterjedelm mintegy 70 százalékát (Ének a napon felejtett Hintalóért, Ének Pohárért, Ének hajnali Napért, megfigyelések és szabad leírások a visszavonulás díszletei között — OP: 9–29, 30–45, 46–70, 73–130). Ez a műfaj Zalánál mintha rokonságot mutatna a hagyományos elbeszélő költeményekkel; mindenesetre az egyébként rövidke verstárgyat megverselő Énekekben az asszociatív burjánzás mellett mozaikszerű történeti váz is felfedezhető.

A hosszú versek megkomponálására készítő termékeny „zabolázatlan-ság” sokféle szándék megvalósításának ad teret egyszerre a műalkotásban. A legfontosabb motívumok közé tartozik a minél részletesebb, minél árnyaltabb önmeghatározásnak, a részleteket egységes egészbe elrendező személyes világkép lehetőleg mindenre kiterjedő megfogalmazásának igénye, amiben természetesen benne foglaltatik a lélektisztító mindent-kimondás relatív lehetősége is. A sajátos karakterű önmeghatározás és a modern világkép megformálásának igénye ugyanakkor az egész kísérletező lírikusnemzedék alkotómunkájának is egyik legfőbb jellemzője.

Igaz, hogy e műfaj szinte eleve magában hordja a túlbeszélés csábítását, Zalán művei azonban nem „bőbeszédűek”, hanem érzékeletesek, szemléletesek; sikeresen valósul meg bennük szükség szerint a monotonía, illetve a sodrás lendülte mögött valójában álló tétováság tükrözése is.

Mai életritmusunk következményeként hajlamosak vagyunk rá, hogy könnyen feladjuk a hosszabb lélegzetű irodalmi művek — főleg a versek — elolvasását, költőnk azonban magára maradna hangulataival, törekvéseivel, ha verseit terjedelmük miatt el sem olvasnák. Így aztán érthető, hogy a költészet színvonalas művelése, a hatásos — esetenként retorikai eszközökkel is megerősített — szövegépítés mellett apró, de adekvátan céltudatos és a mű egész koncepciójával harmonizáló fortélyokhoz folyamodik, melyekkel kiválóan megelőzheti, hogy a befogadó elunja az olvasást, sőt figyelmének adagolását, intenzitását is irányíthatja ily módon. Ezek a technikai megoldások oly-

kor halmozottan is felbukkannak, számunkra azonban jobb áttekintést ad, ha külön-külön vesszük figyelemre őket.

1.1.1. Úgy tűnik, Zalán nem törekszik ugyan az átlagos toleranciájú olvasók igényeihez alkalmazkodni, mégis megkönnyíti olykor a befogadás hatásmechanizmusát egyes hagyományos szedési módok alkalmazásával. Ahhoz azonban, hogy ezek a kísérleti szövegformációkban helyet kapott kísérletező eszközök saját szövegkörnyezetükben az alkotói szándéknak megfelelően érvényesülhessenek, szükség van az olvasó nyitottságára, befogadói „előképzettségére”.

E módszerek legfontosabb szerepe a kiemelés, a figyelemfelhívó megkülönböztetés a szöveg többi részéhez képest. A ritkított szedés versekben nem is törekszik másra, többre:

„én nem tag
hanem létszám vagyok
valakinek az ö s s z e s
s ha elveszek
nem fogyatéék —
f á j d a l o m”

(Létszám — Ff: 16)

„A mindenség írhat c s a k Cantata Profana-t”

(Igor Stravisky álma Bartókról — Á: 11).

Szintén hagyományos eszköznek mondható, ha a vers fő problémáját, alap gondolatát n a g y b e t ű k k e l s z e d e t t sorban hangsúlyozza ki külön a költő:

„Gondolatukra megfertőződnek a források és
megfertőződik az asszonyok názáreti bugyogású öle s fialnak
rázkódó csontú retteneteket a bevert homlokú házak mélyén
és megfertőződik a legfőbb ŐL: a haza vetésszomjú öle is
DE HAZÁJA-E ÖNNEK E GONDOSAN BERENDEZETT FÉLHOMÁLY
§ cylinderét a másik bitóra akassza kérem §”

(Hát-ország — Á: 7).

Megszokhattuk azt is, hogy a versben a nagybetűkkel kiemelt szó a legfontosabb a szövegből, hogy az a kulcsszó. Egy újabb kiaknázható lehetőséggel — amely kivitelezésében a kortárs zenéből ismert ún. repetitív minimal kompozíciókra emlékeztet — azonban, úgy látszik, kimondottan kísérleti szándéka van Zalánnak: egy szókapcsolat tagjait külön-külön emeli ki, s ezzel eléri, hogy az egyes szavak — új hangsúlyt kapva — újraértelmeződjenek, majd egységükből — egy magasabb rendű, tudatosítottabb tartalomból — szülessen új, elementárisabb hatású összefüggés:

„Hiszen megérted
Te Vilniusban én itt És itt ősz És köd És
itt NINCS már itt és nincs MÁR itt és nincs már ITT”

(megfigyelések és ... — OP: 74).

Annak is újító jellege van, ha a versben ugyanazt a periodikusan visszatérő szót emeli ki a nagybetűs szedés. Zalánál ez olyan érdekességgel is társul, hogy a kiemelt szó csak egy kötőszó, így a szövegrészben előbb csak a modalitás fontosságára helyezi a hangsúlyt, majd a kiemelt szavak összevonásával mintha saját naivitásán nevetne keserűen:

„de én szerettem a szemeimet
és egyszer

visszamegyek értük
HA zöld bogarai a köveken addigra szét nem másznak
HA kék-falú csarnokában nem tartanak nagygyűlést sem sem
HA csapjaiból nem genny s nem öklelő limonádé
HA hártáját föl nem tépték még duzzadt vörös falloszok
— HA — HA — HA — HA” (OP: 29).

Ha viszont a cél határozottan a modalitás kihangsúlyozása, a legcélrátörőbb megoldás az illetékes toldalék morféma kiemelése, amely ezenkívül magyarázattal is szolgálhat a szövegelőzményhez:

„NEM LÁTTAM ÓT
én

nem lát
HATTAM csak tükörben s a tükör más s a tükör mögött más világ” . . .
(Ének Pohárért — OP: 40).

Zalán legeredetibb ötlete a nagybetűs és a normál szedés együttes alkalmazásával a költői objektivitás és szubjektivitás zembeállítására. Hasonló kísérletet korábban már Tandori is végzett (Az amatőrség elvesztése — Egy talált tárgy megtisztítása 93—9). Költőnknel e módszer előzményét a „Mária-ősz” (Ff: 24) c. versben érhetjük tetten: a nagybetűvel szedett sorok makroképi objektivitása után a kisbetűs sorok hoznak közelképekben megjelenített szubjektivitást. Ezzel rokon az „Ének pohárért” néhány sora (OP.: 30), de már annyiban több is, hogy a kisbetűs sorok fölött uralkodóvá váló nagybetűs, monoton és objektív közegjellemzést még nagyobb betűkkel szedett szubjektív tartalom töri meg, mintegy megerősítve a költészetben a magasabb szintű mikrokozmosz jelenlétének legfontosabb voltát. A „Halottak napja” és a „Jégbika” c. versekben egyéb grammatikai jelei — például E/1 és E-T/3-as igei személyragozás, birtokos személyjelek — is vannak a magánszféra és az általános objektivitás különbözésének:

„fogaid közül mind kiszöknek
ígés szavaid fölsuhognak
melleid meleg színpadán
senki kis ripacsok marakodnak
seb-forró voltál életedben
madárkeserű halálodban

TÚL VÉR VOLT A VÉRE
TÚL VÉR A FESTÉKE” (Ff: 20.),

„— nálam idősebben évtizeddel fiatalabban — nálam védtelenebbül — mosolygósabban (vérezve el — nálam nagyobb hőésésben — dolgozni akarok — nagy mélytűzű verseket hagyni zöldfényű tisztásokon —

A KERTBEN HALDOKLIK A JÉGBIKA
CSÖRTET ÜVEGSZIRMÚ VIRÁGOK KÖZÖTT
HORKANTÁSAITÓL KIFORDUL ASSZONYBÓL
A GYERMEK FÉRFIBÓL FÖLDRE HULL
CSIRÁTLAN A MAG JÁR A HALDOKLÓ
KERTBEN A JÉGBIKA TÚRJA AZ ARANNYÁ
REMÉNYTELENEDETT FÖLDET”

(Á: 23)

A korszerű nyomdai technika bevezetése óta az irodalomnak szinte minden fajtája épít a kurzíválás lehetőségeire. A szépirodalomban, a költészetben is már régóta bevált módszere ez a kontraszthatás általi kiemelésnek, a többletjelentésre való figyelemfelhívásnak. Zalán verseiben szintén előfordul a hagyományos rendeltetésű kurzív szedés, hol a vers háttérében álló alapotívum külön megjelölésére (Kettős önarckép 1976-ból — Ff: 90), hol elemi erőt kölcsönözve a hagyományos betűformákkal nyomtatott mű érzelmi csúcspontján a gondolati lényeg rövid kinyilvánításának, s ez alkalommal mintha a költő más, közvetlen módon ki nem fejtett utasítását, az előadásmódbeli kontrasztivitást is közvetítené:

„Álmodj
költő Fogvacogásod az új kor zeneszerszáma
kell legyen Ám hagyd el végre az ágyad s nézz szét
Kint az éjszaka gyűjti az ég gyémánt-könnyét bő
hús pocsolyákba Házak fogsora villan eléd És
nézzed vergődő beteg asszonyod arcát *Bűnös*
vagy Megéri-e így nyomorognod Mást is rántani
sorsoddal le a mélybe van-e erkölcs rá”

(Hideg szoba elégiája — Á: 31)

A vers testén kívül a kurzíválás csak zárójellel együtt jelentkezik, s megkülönböztető szerepe igen változatos, érdekes. Egyedül a „megfigyelések és szabad leírások . . .” (OP: 73—130.) olvasásakor ötféle felhasználási módját figyelhetjük meg. S ha az előbbieken a nagybetűs szedésű szövegrészekben a költői objektivitást vélhetjük felfedezni, úgy e kurzívált részek az objektivitás és szubjektivitás közötti sajátos átmenet kifejezői lehetnek: az elkülönülő szerkezeti egységek előtt állva alcímet jelölnek, pl.:

„(emlékmű-terv)
Kék piros halványzöld lila ágyékszörök
s homok az üvöltésbe dermedt szájjban”

(OP: 122.)

rendeltetési kiegészítést közölnek:

„(Nagy Zoltán színésznek, a versmondás módszertanához)”

(OP: 101), a keletkezés helyéről és idejéről tájékoztatnak (106), furcsa adalékot fűznek hozzá a vershez, pl.:

„(A vers eladható: 1/3/4/2/1/3 felosztásban.
„Éjjeli utazás” címmel) (91), vagy sajátos jellegű,

kissé túl didaktikus segítséget adnak a versértéshez, pl.:

„(FELADAT: eljutni a sohasem elfogadásáig
ÚT: egy fogalom értelmezése
CÉL: a teljes céltalanság elérése
INDOK: jövőnk nem válik jelenné csak múlttá)” (86).

1.1.2. Mint azt utóbbi példáinkból láthattuk, a hagyományok kereteit szétfeszítő kísérletezés az írásjelhasználatot is érinti. Zalán nem teheti meg ezeket az újításokat anélkül, hogy ne lenne szándékában az olvasó értelmi-érzelmi működéseinek, mindenekelőtt logikájának a szokásosnál intenzívebb megmozgatása. Mint majd tapasztalhatjuk, ezeknek az új megoldásoknak néhol feladványi jellegük is van.

Már az első kötetben feltűnik, hogy alig találunk szabályos központoszerű szövegeket, szép számmal akadnak viszont olyanok, amelyekben mindössze a versvégi záró írásjel hiányzik (Kert, Szerelmesvers, Rikoltozó — 32, 81, 88 stb.). E hiány magyarázata valószínűleg az, hogy a költő jelképesen lezáratlanul hagyni igyekszik versét, engedvén vagy inkább sugallva az olvasónak, hogy gondolatait a szöveg kapcsán magában még folytassa a vers elolvasása után. A tagoló írásjelek elmaradásának azután különböző fajtáit és fokozatait tapasztalhatjuk. Van úgy, hogy csak a vers érzelmi csúcspontjait tartalmazó sorokban láthatunk írásjelet a szövegben kiemelő és érzelmi többletet szimbolizáló funkcióban, pl.:

„Magyarok !

Szétszóródva
e csontossá
fagyott
iszonyú
negatív-tájon

Vagytok-e még?

Fekete korongú
nap alatt
vakító
fényes
árnyékokat
rajzol a lát’ . . .

(Vadon — Ff: 46)

Gyakori azonban az is, hogy a szöveget csak nagy kezdőbetűk tagolják mondatokra, s a gondolatmenetükben egymáshoz szorosan már nem kapcsolódó tagmondatok vagy mondatok határán 2—8 betűnyi hosszúságban megszakad a nyomtatás, melynek tartama attól függ, hogy az éppen elolvasott rész — itt síkbeli szemléltetéssel — mennyi időt vagy mekkora szünetet érdemel — avagy

igényel az alkotó elképzelései szerint — a teljesebb értelmezési lehetőségek átgondolására, az elvonatkoztatásra, illetve a maradéktalanabb érzelmi átéléshez (Ff: 54, Á: 21, 31, OP: 118, 123 stb.). Előfordul, hogy a versben nincsenek tagoló szünetek, sem egyéb jelek, csak mondatkezdő nagybetűk (pl.: Az eszmélet terei — Ff: 52.), de arra is találunk példát, hogy a gondolati-érzelmi homogenitás, a sűrű, tömör összegység szemléltetésére a szöveget a szabályos szóközlőkön kívül semmi sem tagolja (Ff: 13, 20—1, Á: 45—7).

Mivel a szövegek írásjelhasználata maga is sok eltérést mutat a szabályostól, talán könnyebben érthető az is, hogy a „szabálytalan” versekben néhány hagyományos írásjel új, kísérleti funkciókkal gazdagodik. A legtöbb érdekességről a zárójelek újszerű használata tanúskodik. Korábban már említettük szerepüket a leghosszabb kompozíció egyes szerkezeti egységeivel kapcsolatban, de nemcsak ezek előtt, hanem a szövegrészek utolsó sora végén is szokatlan feladatot látnak el: a sor versbeli sorszámát tartalmazzák, s árnyalatnyi iróniával „megspékelve” művi-eposzi jelleget is kölcsönöznek így a műnek, hisz hasonló módon e hosszabb terjedelmű klasszikus művek elemzését elősegítendő szoktak alkalmazni tájékozódási segédjeleket. A második és negyedik kötetnek minden verscíme zárójelben áll. Ennek szerepe talán az lehet, hogy a versszöveg — tartalom — fontosságát a cím — elnevezés — fontosságához képest erősítse a költő. A gömbölyű helyett a szögletes zárójel szerepel olyan címeknél, amelyek szövege megegyezik a vers kezdetével (Á: IV. ciklus, é. n.: minden vers). Ha a szótárak jelhasználatával vetjük ezt össze, akkor a címnek pusztán a nyilvántartáshoz szükséges adat jellegére kell itt gondolnunk. Eszünkbe juthat ezen kívül esetleg még az is, hogy népdalainkat is kezdő soraik alapján neveztük el, különböztetjük meg. Néhány alkalommal a zárójelekben másképpen ki nem fejezhető, szöveg formájában nyomtatott, de teljesen más jellegű vizuális, illetve auditív információkkal egészíti ki versét Zalán. Így képzelhetünk el például „(bokacsattanás)”-t, vagy azt, ahogy Bartók álmában az „(ötödik oldalára fordul . . .)” (Á: 12). S talán a vers gondolati régióinak és a költői emlékezésnek elmélyültségi fokozatait szemlélteti az egy helyen alkalmazott zárójelek számának megnövelése egészen a nyolcszoros zárójelig:

. . . ”((((((((emlékszem emlékeimre))))))))”) . . . (V: 163).

A zárójelek szerephez jutnak a szójátékok kivitelezésében is, de erről majd a későbbiekben esik szó részletesebben.

Érdekes, ahogy Zalán a sorkezdő írásjeleket alkalmazza. A felkiáltó- és kérdőjelek mintha azt mutatnák, hogy maga az alkotó hol adna kiemelt érzelmi-indulati hangsúlyt a szövegnek előadás közben, de az is lehet, hogy a szerző a versírásakor átélt feszültségi pontokat kívánja „utólag előrejelezni” az olvasó számára (pl.: Á: 10, 32, 39, 40; OP: 17, 19, 28 stb.). A sor elején álló kettőspontok pedig arra utalnak, hogy ami utánuk olvasható, az — ugyan csak a közvetlen szövegelőzményből adódó, mégis a vers egészére kiható — kiemelt fontosságú következtetés, az az adott versrész vagy éppen az egész mű konkrétan megfogalmazott gondolati lényege, pl.:

„míg a poharat
számhoz tudom vinni összefoglalható a létezésem
:címerem másnapos gyöngéd verssorok a lágyan
szemerkélő halálos esőben” (é. n.: 18.)

Arra szintén több példát láthatunk, hogy az adott írásjel nemcsak nyitja, hanem le is zárja a sort, mintegy keretbe foglalja azt. A három pont a szövegelőzményhez ily módon is jelölt kötődésű meditatív részeket keretezi, pl.:

„engem mintáznak a hontalanná futott naplementék
 én vagyok a legárvább szín létezésem vásznain
 ... emlékezem ...” (OP: 116), a felkiáltó- és kérdőjelek a szövegben az elementárisabb indulati kitöréseket, érzelmi kifakadásokat jelképezik, pl.:
 „leülünk a kerti asztalhoz lassú borok árnyékába
 :adunk mámorbarnát szürkébe töpörődő kékhez
 ! nem lehet törvény hogy mindig beesteledjék !” (OP: 117),
 „lehet kegytárgy lesz a toll mivel mindennapi kenyered
 sem tudtad megkeresni a poharad melybe vizesbor jutott
 s az ágyad honnan elköltözött az öröm s helyébe feküdtek
 a vérrel élő könnyes állatok
 ? kinek tudnék még szépet mondani ?” (é.n.: 28), az írásjeles sorkeretek módosulásai pedig az összetett érzelmi kettősségek változási irányait, sajátos karakterűvé válását szemléltetik, például a korábban még szilárd hit kétségbeesett és kissé ironikus megrendülését :

„A hold megvadult tapadókorongja szívja a tenger vérét
 mögötte spirálisan felfelé húzó üresség
 Ringatnak az éji szélben hófehér karavánok
 ! Van még remény a déli szélesség huszonharmadik fokán ?”

(Ff: 107)

Némelyik írásjel teljesen önálló életet nyer Zalánnál. Talán elfojtott indulat jelenlétét mutatja az „— ! —” alakzat (Á: 37), a következő, pantomimszerű változat — üres sor meghosszabbított és tükrözött kerete, melynek konkrét jelentését boncolgatni talán felesleges is — pedig egész sor gondolatot és érzelmet közvetít, aminek befogadása nyitottságot és fejlett empátikus készséget is igényel az olvasótól:

„sokan szeretnek itt minálunk
 : ! ? . . .” „ . . . ? ! :

így biztatott a Páfrányos lovag s itta a boromat”

(OP: 16)

A rendhagyó írásjelhasználattal kapcsolatban még egy jellegzetességről — bizonyos jelek egyedüli és kizárólagos alkalmazásáról érdemes szót ejteni. Erre a második kötet II. és V. ciklusának szövegeiben találhatunk példákat.

A legkevésbé látszik indokoltnak a kis nyilak használata (Ezüst repülők), hiszen ezek jóformán csak ügyetlenkedve szemléltetik (vagy talán éppen készakarva, hangsúlyozottan túlszemléltetik) a versben amúgy is leírt történéseket:

„→ mind messzebb
 a vers vége / / a közeledő távolodik csak →” . . .
 „föl ↑ magasabbra ↑ csillagok szállnak el mellettem ↑ sötétben lóduló
 izmos égitestek ↑ magasabbra ↑ föl ↑ egek szállnak mellettem” . . .
 „egyek szállnak ↓ zuhanok mélybe ↓ izmok lódulnak ↓ mellettem
 sötét
 elszállnak a csillagok ↓ mélybe ↓ zuhanok ↓ zendül a mélység”
 „← közeledik a távolodó ← csak a vers vége”

(Á: 51, 52)

Szerencsésebb és indokoltabb viszont a kötőjel és a pont generalizálása. Az előbbi kiválóan erősíti képileg is a szoros kapcsolatot, a láncszerű — érzelmi és értelmi — egymásból következést a szöveg részei között:

„— körülvesz a halál —
— mint gyöngyét a kagyló — őriz kiürült éjszakákon — mióta
mellettem vagy — mióta nem — az évek napokká a napok évekké
kevesedtek — hinnéd-e még e szerelmes verset — ne válaszolj —”
(Á: 23), míg az utóbbi éppen meg-megdöccenti, széttördeli a kontextust, az
amúgy is „korunk hőségének” zaklatottságáról, belső széteséséről tanúskodó
vers szövegét:

„ki várt. ki vert. vér majd. majland. v
érland. girland. ejtőernyők halálos csöndben. meghalt
az összetett mondat. meghült a visszatett is. szél a r
edőnnel. az elme onanizál. áll. sok mártír. új mártír
ok. miért írok ej.” (Á: 53).

1.1.3. Zalán verseiben több „előre megfontolt szándékkal” elkövetett, tudatos helyesírási eltérést fedezhetünk fel. Ezek azonban nem a fiataloktól már-már megszokott polgárpukkasztó öntörvényűség hirdetői, nem csupán az egyénieskedő különbözni vágyás segédeszközei, hanem fontos feladattal ellátott alkatrészek a kísérleti opuszok hatásmechanizmusának működtetésében. Valamelyest persze talán azt is jelzik ezek az udvarias szabálytalanságok, hogy maga a kísérletezés részben egyet jelent a néha korlátokat jelentő konvenciók, szabályok mindenhatóságának kikezdésével, lejáratásával. Költőnk esetében viszont szó sincs elrugaszkodottságról; ezt az is tanúsíthatja, hogy idegen helyesírási normák szerint leírt szavakkal némelyütt éppen a nyelvi sznobériát karikírozza, pl.:

„szidtuk Jewtuschenkot és Wosniesenskyt
köpködtünk”

„Putyi rückwärtsre kapcsolta a gyomrát” (OP: 14, 19), vagy az, hogy a pusztán hangalakokká korcsosult tulajdonnévnek igyekszik sajátos módon visszaadni eredeti jelentését: „S'Tendre” (V: 195).

A kihágások mérsékeltebb formája a jellegtelenítő köznevesítés, a stilizálásnak az a fajtája, amely a tagoló nagy kezdőbetűk elhagyásának korábban említett módszerével jár együtt. Ily módon az általánosítás szándékával szélesebb körű fogalmakkal teheti egyenlővé az adott tulajdonnév fogalmi tartalmát a költő, pl.:

„vér majd. majland. v/érland. girland” (Á: 53),
„sehol egy metafora. eta fara fe/szül et a” (Á: 54),
„sál/unk sztolipin piros nyakkendője.” (Á: 55),
„hol van a don. elég dunán / túl.”
„a horthy fehér lova horkanása / az alkonyi csendben.” ...

(Á: 55). Ennek fordítottja, a köznevek nagy kezdőbetűs írása viszont már régóta, de különösen Ady költészetétől fogva elfogadott metódusa az egyes fogalmakra vonatkozó figyelemfelhívó kiemelésnek, a jelentésbővítésnek; így a kísérletező alkotó tollából már csak az számítt jellegzetes újdonságnak, ha eddig még közhellyé nem vált, kimondottan aktuális, korspecifikus tartalommal szembesíti a befogadót, pl.:

- „vércsöppek / Idegenbe vezető / fájdalomnyomok” (Ff: 14),
 „Forgunk a Ragyogás kaszái között”
 „a Tehetetlenség szégyen-bordázata alatt / felnősz”
 „megyünk, mi Szent Megalázottak” (Ff: 75–6),
 „Az Ifjúság Bordélya zár.” (Ff: 90),
 „Lányok megnyíló öléből forráság omlik
 az Otthontalanság Délköreinek havára” (Ff: 105),
 „Ének Pohárért” (OP: 30).

Sajátos újítása Zalánnak viszont az a megoldás, amikor egyszerre ír nagybetűvel névmást, köznevet és igenevet is, kissé szerénytelenül utalva generációjára „intézményére”:

- ... „Mi Fénnyel Fertőzöttek már nem hiszünk el mindent” ...
 (Ff: 23).

A helyesírási furcsaságok jelentős tényezői a szójátékok kivitelezésének is. Kényes területe ez egyébként a kísérletezők stílusvizsgálatának, hiszen a végkövetkeztetés olykor kénytelen a szerzőt ötlet-hajszolásért és öncélúságért elmarasztalni. A szójátékokkal csínján kell bánni — illeszkedniük kell a szövegkörnyezet tartalmához és hangulatához; nem nagyon ismételhetőek, könnyen válnak elcsépeletté; a legkisebb pontatlanság is csökkenti hatásukat; nem jó, ha megbújnak a szövegben, de feltűnősködniük sem szabad. Mindenképpen értékes tulajdonságuk viszont a tartalmi-terjedelmi sűrítés, a nyelvi ökonómia, ami bizonyos szempontból éppen a költői fegyelem, a „műves szűkszavúság” kifejeződése lehet. A rövid forma és a sok mondandó dialektikája mellett érdekessé teszi ezt a kimondottan egyéni stílusalkotó elemet még az is, hogy a játék igen gyakran társul — a jórészt nemzedéki közérzetből származó — kétségbeeséssel, tragikummal, rezignált önsajnálattal, álfölényességgel. De az a furcsa tény sem mellékes itt, hogy a szójátékok éppen a nyelvi szabályok semmibevétele által tárják fel a nyelvben rejtőző, immanens kifejezési lehetőségeket.

A játékok egyik legszívneműsebb fajtája zárójeles kiegészítésekkel dúsítja az eredeti szóalakok jelentését, pl.:

- „ágyékokon át az úrbe száll az újabb nemze(t)(t)dék” ...
 „(f)ordítva amíg mi szállunk” (OP: 41),
 „könnyeden / biccent a határon (lát)”
 „ennek fele(ségünk) se tréfa” (OP: 43),
 „búzlünk (k)okárdánk / minden tavaszon | felkerül” ...
 „önmagát másnak (fel)jelentő ország” (OP: 47, 130).

Nem mindenütt humoros a végeredménye a sorvégi, szabálytalan, kötőjel nélküli elválasztásnak, hiszen ennek legfőbb motívuma pusztán az azonos betűhelynyi hosszúságú verssorok végetérése. Annál értékesebbek viszont azok a megoldások, amelyek e kényszer spontaneitása mellett is képesek többet adni, kiszakítva a szavakat megszokott grammatikai terükből, teljes intenzitással „szabaddá téve minden vegyértéküket”, amelyeket a külső formai struktúra eddig lekötött, pl.: „v / érland”, „új mártír / ok”, „versből kitör / leendő”, „éjszakám elrohad a csiz / macsattogásban”, „vegyen árulóport. egy / en” (Á: 53), „orjaleves aranykari / kái az égen”, „hagyjatok megdög / ölni”, „mióta t / art az éjszaka” (Á: 54), „mi a névsor elején s vég / én.”

(Á: 55), „minta / kicsakjátszik” (OP: 137). A jelöletlen elválasztás Zalánál egyébként nemcsak a verssor végén eredményez játékos formákat, s ezek — szerencsés esetben — a legkisebb kényszertől, a szabados spontaneitástól is mentesek, pl.: „red akció”, „testvérek öleljük meg a gramma tikot” (OP: 36, 37), „C RE DO” (V: 199). A terjedelembeli sűrítést láthatóan a szóösszevonások szemléltetik legérzékletesebben — két vagy akár több szó láncszerű egybeírása eredményezi ezeket a lerövidült, szellemes szóalakzatokat, pl.: „erősnek kéne lennem / mint a lokomotívumok”, „krokodilik laknak a kertünkben”, „ÁLSZEMÉREMCSONTKIÁRUSÍTÁS / AKÁRPÁTMEDENCÉBEN”, „a karmesteri pálcá táátfutott a kromatikus századokon” (OP: 22, 34, 47, 66), „Dramagömlés”, „OHMlettek” (V: 195). Hatásos játékokat hoz létre a (szándékos) betűtévésztes is, pl.: „élünk albérlésben / gyönyörű-fájó elvérlésben” (Ff: 32), „rántott velő / BÁNTOTT VALÓ”, „felindulnak a szupertónikus galambok”, „rémíszthenész az állam állagán végighordta tekintetét”, „csörögni kezdett / a félelem bennünk / pedig csak ráncainkat veszhettük”, „szétgurulnak az aczéltőjások”, „a kultúrpolitikusok pralinével kínálták / a jelenen lévőket” (OP: 38, 44, 53, 54, 59, 69). Korábban arra láthattunk példákat, hogy az idegen helyesírás szerint szabályosan leírtak milyen szerepet kaphatnak a kísérleti szövegben, most figyeljük meg azt, hogyan vegyíti Zalán szabálytalan játékká két- vagy háromféle normarendszer (magyar—angol, német—francia, magyar—angol—francia) elemeit: „s pókok szövik be SAMgödöröd”, „speise(des)cartes”, „nincs már sok hátra s ez beh jó is GODom” (OP: 35, 38, 42).

Bármennyire nemzetközi jellegűek az utóbbi megoldások, a költőnek is rá kell döbennie, hogy a szójátékok nagy részével eleve kizárja önmagát a nemzetközi publicitásból, hiszen ezek alig fordíthatóak idegen nyelvekre (a szabályt erősítő kivétel talán csak e. e. cummings nálunk is megjelent kötete). Ugyanakkor a nyelvészek aggodalmait is csitítja talán az, hogy ameddig a kísérleti lírai műalkotásban szójátékok is helyet kapnak, a költők akarva-akaratlanul is elkötelezettjei az anyanyelvnek.

1.2. Attól függetlenül, hogy az adott vers maga hosszú vagy sem, a kísérleti művek szerkezeti egységeinek, kisebb részeinek terjedelmiai arányait is érdemes jobban szemügyre venni.

Hiába elfogadott műfaj már régóta költészetünkben a szabadvers, a prózavers, napjaink költeményeinek igen tekintélyes hányada még mindig hagyományos formákba öntve lát napvilágot. A fiatal lírikusgeneráció — köztük Zalán is — ezeken nevelkedett, ezekkel próbálgatta tehetségét. Érthető azonban, hogy újító törekvéseik megvalósításához lemondtak a hagyományos formákról, hiszen a kötött szótagszám, a klasszicizáló ritmika, a képletekhez alkalmazkodó rimelés mellett nem igazán nyílta tér a korszerűsítő próbálkozásokhoz. Sok az olyan klasszikus műfaj, amellyel a kísérletezés eleve értelmetlen lenne (bár jól sikerült kivétel is van l. Tandori-szonettek), ugyanakkor, szerencsére, kevés az olyan ifjú költő, aki kimondottan a „szentségtörés” szándékával nyúlna ezekhez. Nem kétséges, hogy a kísérleti versszövegek szerkesztésében minden korábbinál fontosabb szemponttá lett a praktikusság, a közvetlenebb hatás elérésének szolgálata. Ezek a művek csak elenyésző mértékben kötődnek formai hagyományokhoz; nem ragaszkodnak a versszak- és strofaalakzatokhoz, többségük ugyanakkor határozottan formai indíttatású, ebbéli motiváltságuk azonban — színvonalas alkotások esetében — alárendelt a mégis csak hangsúlyosabb tartalomnak. A legfőbb cél tehát e téren a tartalomnak megfelelő és változatos formai aktualitás, s mivel a tartalmi—érzelmi, gondolati — motí-

vumok meglehetősen sokfélék, könnyen érthető, hogy a kísérleti szövegformák, versalakzatok közben miért nem klasszicizálódnak (*szabadversek*). A hosszabb terjedelmű kísérleti alkotásokban azért persze a könnyebb olvashatóság, a szemléletes dinamizmus is a praktikus szerkezetalakító tényezők közé tartozik.

1.2.1. Mivel kevés Zalán-mű kap versszakonkénti szabályos tagolást, érthető, hogy a szövegrészek hosszúsága szinte kizárólag ahhoz alkalmazkodik, hogy az egyes gondolatok kifejtéséhez mennyi időre, helyre van szükség, vagy hogy bizonyos érzelmek hatósugara mitől meddig terjed a szövegben. Leghosszabb művében ezt pontosan nyomon követhetjük: minden egyes oldalra csak annyi szöveget nyomtattak, amennyi az előbb megfogalmazott normáknak megfelelően együvé tartozik (Esterházy Péter „A szív segédigéi” c. művének kivitelezése formailag ennek a továbbfejlesztett változata); a mozaikszerűen felépülő mű részei között így olykor meglehetősen nagy terjedelmi különbségek is adódnak — l. 114. oldal = 29 sorban 199 szóalak, 115. oldal = egyetlen sorban mindössze két szó. Az „Énekek”-ben (OP: 9–70) több változatban is megfigyelhetjük a szerkezeti egységek elhatárolódásának mikéntjét: előfordul, hogy eltérő szedésmód (32) vagy külön jelzés emeli ki az újabb szövegrész kezdetét és végét (34, 43, 54), van úgy, hogy bizonyos egységek konkrét (40, 44, 50) vagy szimbolikus (39, 51, 52) megjelenési formát öltve különülnek el, és arra is láthatunk példát, hogy kézírásos betétet illeszt a műbe a szerző (41, 56, 57, 60, 67). Némelyik szövegegység a lapfelszínen való elmozdulással is elkülönülve szemlélteti formai helyigényét (61, 63, 65, 66).

A rövidebb műalkotásokban az egysoros szakaszok hívják fel magukra leginkább a figyelmet, s tegyük hozzá, nem minden szándékosság nélkül. Általában ezekben fogalmazódik meg a szöveggörnyezet legfőbb mondandója, vagy akár az egész vers kiemelendő alapgondolata, pl.:

„Hát te sem görnyedsz többé
arcom zöldes számlapja fölé,
hogy csavargásunkhoz biztos irányt keress.
Az égen hangos rianások
tépik fel az ezüstös, hús jeget,
fázom.

Ágyak vonulata feldereng,
mikbe belebújtam, honnan kizuhantam.
Nyaktörő, sziklás vidékek,
szakadékok, rajtuk csipkés paplan,
föllebbentették — beledőltem,
neked már csak

a tántorodás jutott belőlem,
s néhány versnyi felkönyöklés.” (Egy elsüllyedt repülőtér koordinátái (Ff: 25–6),

„Felhasadt paták
vöröses sarat
csapnak a hajnal
ablakába

Ma sem lesz virradat

Leszakadt a nemzetről
 Rákóczi dolmánya
 kuruc rongyokat
 égetnek az erdők
 zászlókat elejtve
 alászállnak a holtak
 Kihúlt tárokatok
 rejtik a kesergőt” (Kihúlt tárokatok — Ff: 49), de a

szöveg folytatásában részletesebb kifejtésre kerülő, tételmondatyszerű megállapításokat is tartalmazhatnak, pl.:

„Aki ma elrejt holnap elvitet

A remény filozófusa holnaptól nem rendel
 messze kifut homokot víz magával a tenger
 mintha kellene neki!

Mint tömeg az egyént emeli s megeszi
 nem kegyetlenül szelíden tudattalan

de teszi mert erős s mert erős hatalma van” (Vázlat a 403-as demokráciában — Á: 27). Mindezek egyben figyelmesebb olvasásra, igényesebb értelmezésre is készítetik a befogadót, s a hosszabb részek közé ékelődő rövidke sorok nemhogy gyorsítanak, hanem a figyelem fokozott lekötése által inkább még lassítják is az olvasás tempóját.

1.2.2. Az első Zalán-kötetben találunk ugyan jónéhány olyan verset, amelyben a sorok hossza a szótagszám szerinti kötöttség miatt nagyjából megegyezik, a későbbi három, markánsabban kísérletező kötetben viszont ilyen mindössze egyetlen egyet láthatunk (Igem — Á: 21–2). A többi versszöveg sorainak hosszúsága általában a természetes praktikusság szempontjai szerint differenciálódik — az alkotói szándéktól függően az olvasás tempóját hol pergő, rövid sorok egymásutánja gyorsítja (Ff: 46–7, 49–50; OP: 37, 93, 98, 104), hol pedig lapnyi szélességűek készítetnek türelmesebb körütekintésre, részletesebb értelmezésre, árnyaltabb hangulati átélésre (Ff: 71–4, OP: 31, 114, 129 stb.).

A korábban elemzett kísérleti jellegzetességek közül most némelyikre vissza kell utalnunk, ugyanis a sorok hosszúságát nemcsak az imént említett motívumok befolyásolják. Árnyaltabb szövegértést, empatikusabb átélést eredményezhet, ha a verssor nyomtatási szünetek — a költői érzelmek és gondolatmenet dinamikáját térképszerűbben nyomon követő tördelési eljárások — miatt hosszabbodik meg (pl.: Ff: 54–6, Á: 31 stb.). A jellegtelenítő stilizálást, a szabványosítást a nagy kezdőbetűk mellőzése és a sorvégi jelöletlen elválasztások mellett az a „prózai” megoldás is remekül elősegíti, ha a sorok tökéletesen egyforma hossza tömbyszerű megjelenési formát kölcsönöz a versnek (Á: 51–6, OP: 137, 139).

A sorok hosszúságának egymáshoz való viszonyításával, a nyomtatási szünetek szerepének egyéb szempontú figyelembevételével — mint az a legutóbbi utalásokból is kitűnik — már egy újabb elemzési területhez, a kivitelezésbeli konkrét vizualitás, a speciális vizuális versnyelv megteremtésének vizsgálatához érkeztünk el.

2. A nyelv önerejéből merített kísérleti lehetőségek nem mindig elégítik ki költőnk kalandvágyát, újító törekvéseit, gyakran folyamodik ezért a vers-

szöveg, verskép megformálásában olyan eszközökhöz, amelyeket a nyomdászati korszerű technika tesz lehetővé. Ezek a művei olyannyira szorosan kötődnek a nyomtatáshoz, hogy szóbeli előadásuk a legtöbb esetben értelmezési zavart keltene, vagy egyáltalán elő sem lehetne adni őket. Készült ugyan „hangos” változat az „Ének Pohárért” c. opusból (OP: 30—5), s a rádió Zalánnak több más hangjátékát is bemutatta már, ezek azonban a hagyományos hanghatások mellett csak a sztereó kísérleti effektusok újszerűségére tudnak építeni, ami viszont önmagában kevés a nyomtatásbeli technikai részletek adekvát „áthangszerezéséhez”. A grafikai jellegű kivitelezés persze nem is az alkotónak a zeneiséggel kapcsolatos társművészetek iránti érdeklődését demonstrálja, sokkal inkább a vizuális művészeti ágak felé irányuló ötvöző-újító törekvéseknek igyekszik teret adni. Nem lehet véletlen ez a vonzódás, hiszen kétségtelen, hogy az utóbbi időkben a leggyorsabb ütemben éppen a vizuális műfajok és ábrázoló eszközeik fejlődtek a művészetekben, s a művész érdeklődése irántuk természetes, sőt az adott korszak életszerűbb áttekintéséhez a költő számára szükséges is.

A képszerű formában megjelenő kísérleti műveknek egyébként az egyik legszembetűnőbb sajátysága, hogy a lineáris szövegkohézió eszközei kisebb-nagyobb mértékben elmaradnak a versből, s emellett — illetve részben ennek hatására — különböző fokozatokban néha még a kontextualitás is megszűnik. Felvetődhet persze a kérdés, hogy indokolt-e ilyen esetben egyáltalán költészetről beszélnünk, nem tartoznak-e ezek az alkotások más — vagy átmeneti — művészeti ágakhoz. E kérdésben egyértelműen állást foglalni nem célja e tanulmánynak, annyi azonban bizonyos, hogy költő az anyanyelvétől végérvényesen el nem szakadhat. Ez Zalánnak sem célja, nem is teszi ezt, hanem olykor képpé vagy mozgássá transzponálja az eddig csak nyelvi úton ábrázoltakat.

Figyeljük meg most részletesebben ennek az átalakításnak a mozzanatait, fokozatait!

2.1. A szövegszerűséget leginkább azok a képi formára lapozott versek őrzik, amelyeknél a vizuális többletet a verssoroknak egy képzeletbeli függőleges tengely mentén való szimmetrikus tördelése eredményezi (Ff: 62—3, 108—9, Á: 32—3). Kár, hogy ezek a formák csupán a címben megjelölt versrággyat (kehely, totemoszlop, szárnyatlan rovar tetem) szemléltetik, s más fontos funkciót — legalábbis véleményem szerint — nem kapnak. Sajnálatos módon hatásukat az is gyengíti, hogy a szövegek hosszúságuk miatt egy oldalon el sem férnek, így az olvasó maga kénytelen egybeképzelní a részleteket. Ezek a versek ugyan még lineárisan olvashatók, de írásjelek hiányában előfordul, hogy nemcsak a közvetített gondolatok értelmezése, hanem a szöveg gondolatokra tagolása is a befogadó feladata lesz, mint azt a „Danton pohara” elején tapasztalhatjuk:

„egy pohár vér ez
az éjjel levág
ott fejű gal
amb az álo
m egy po
hár vé
r ez
az é
jjel”

(Ff:62)

A másik két versnél szerencsére egybeesik a sorhossz a szemantikai egységekkel, persze a betűk száma nem mindig a legmegfelelőbb, így soronként gazdálkodni kell a nyomtatási szünetekkel is:

„?Mely Időben méretkezik a lélek?
 az est puhán leereszti szárnyát
 kék tüzek között verdesnek a tornyok
 s a végtelenbe részegített horizontra
 ejtik
 haranguk dermedt érceit”

(Á: 32)

A tördelés gyakran szakít a nyomtatás linearitásával, ami általában együtt jár újfajta olvasásmóddal is. Zalán nem tartozik azok közé, akik azt is erőltetik, hogy a befogadó szakítson a lineáris olvasás hagyományával, ezért számomra érthetetlen, hogy pusztán a technikai érdekesség kedvéért miért fordul olykor ilyen újításokhoz. Előbbi példáinkból kiindulva feltételeznünk kell, hogy a legkonzervatívabb olvasó is el tud képzelni képi segítségadás nélkül bizonyos sziluetteket vagy például a sakkban a ló lépését, illetve egy keresztet (l. OP: 14, 44). A harmadik kötet mutatja be egyébként a legtöbb tördelt szöveggépet. Kevés köztük, ami maradéktalanul jó, s a vizualitásból adódó csekély jelentésadalék mellett ne ronsolná szövegségében a verset. Előfordul, hogy a szövegrész elolvasása is indokolatlanul válik nehézkessé, s a képi megjelenítés nemhogy kiteljesítené a mondandót, hanem némi zavart is kelt, hiszen az egyirányú nyomtatás nem tud visszaadni többirányú mozgást:

„s fönt a harangok hangtalan l k”
 e e
 n n
 GE

A mozdulatlan száj alakja pedig nem „képes” sem megszólalásra, sem csókra utalni

 e n ó k
 d s c b
 n O a
 Mi a halál ot T to a halál nŐ
 (i) T (a)
 N B
 D E NCSÓK O M

(OP: 14, 40)

A lineáris olvasat megszüntetése ugyanakkor mégsem feltétlenül elvetendő lehetőség — szerencsés esetben igen érdekes többletet nyújthat, mint pl. az illuzórikus változatlanságot a mozgás illúzióját keltő mozdulatlansággal szemléltető egyszerű szöveggép:

... „ujjaink közül az idő
 e
 lll
 s S s
 z Z z
 i I i
 v V v
 á Á á
 r R r
 o O o
 ggggggGggggggg

” (OP: 65), vagy

a szétesett hit általi belső szétziláltság hangsúlyozottabb ábrázolásában a szövegkép szétesése (V: 199).

2.2. A nyomtatástechnika legújabb vívmányaira alapozó kollázsokban (OP: 145–81) az írott szöveg helyett a látványelemek képezik a mű legfőbb kohéziós motívumait, teljes egészében ezek szervezik a kompozíciót. Ezek a megoldások közvetlenségük révén — egyszeres mimetikus tükrözéssel — szorosabb kapcsolatba tudnak kerülni a befogadóval és a kölső realitással egyaránt. A közvetlenség ugyanakkor nem jelent egyszerűsödést is. Ahhoz, hogy a befogadás mikéntje és hatása a szerző elképzeléseinek megfelelően alakuljon, az olvasónak ismernie kell jónéhány, a versírástól idegen eredetű szimbólumot (színek, kémiai képletek, más nyelvek szavai, képi és grafikai sablonok), vagyis a költő nemcsak magát a költészetet, hanem az olvasói igényességet és nyitottságot is szeretné továbbfejleszteni.

Magukban a kollázsokban mégsem a konkrétság mozzanata a legfontosabb. Ezek a művek minden eddigi műfajnál hatásosabban, érzékletesebben képesek a kaotikusság (177) vagy a látszólagos káosz mélyén létező sajátos rend (170) szemléltetésére, minden eddiginél összetettebb jelentéstelítettségre, a valóság elemei közt korunkban létrejövő jellegzetesen új összefüggések (165, 179) közvetítésére, s talán közvetlenebbül idézik elő a mozgás látványának hatása által (167, 175) a mentális változásokat is (plakáthatás) a befogadóban.

A kollázsok persze konkrét szöveggént egyáltalán nem értelmezhetők, előadásuk pedig egyszerűen lehetetlen; mindezek mellett olyan fajta értelmi és érzelmi árnyalatok hordozói, melyeknek átadására a beszélt és írott nyelvi megnevezés képtelen. E kísérletező költészetünkben eléggé gyakori művek széles körű elfogadtatásához napjainkban már egyre nagyobb szükség lenne olyan elméleti segítségadó munkákra is, amelyek megtaníthatnák a befogadót, hogy tudjon bánni az egyelőre túlságosan szubjektívnek tűnő vizuális szimbólumokkal, hogy asszociációs készségét minél nyitottabbá tehesse.

3. Az extralingvisztikus újítási lehetőségek és alkalmazásmódok áttekintése után befejezésül még hadd fűzzek hozzá néhány megjegyzést e kísérletezéshez.

Zalán jól érzi, hogy a líra nyelve és formái megérték a felújításra — irodalmunk régóta nem szándékozott ilyen tudatosan és közvetlenül felfrissülni, mint az ő nemzedékének költészetében. Kísérleti tevékenysége jórészt magas színvonalú, ez is indokolja, hogy személyében generációjának vezéralakját, egyik legérettebb újító egyéniségét figyeljük. Sokoldalú próbálkozásai után újabb publikációi arról tanúskodnak, hogy műveiben egyre több a céltudatosság és kevesebb a spontaneitás. Bevált újításait azonban nem igyekszik klaszszicizálni, talán azért, mert még nem talált rá a minden igényének megfelelő, legplasztikusabb formára.

Következő könyveinek elolvasása után még egységesebb képet kaphatunk alkotói törekvéseiről, művészi világgépéről. Kíváncsian várjuk a folytatást!

Juhász Attila

A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína*

„Amiről élesztő reménységet nyújtottunk volt, hogy t. i. a Magyar Nyelvnek és Stílusnak közönséges taníttatása minden órán el fog kezdődni a Pesti Universitásban, immár bé tellyesedett”¹ — ujjong 1791-ben a Hadi és más nevezetes Történetek újságírója. S el kell ismernünk, a cikk felfokozott retorikája, a tanszék megnyitásának hangulatát illetően, tökéletesen jogosult: tudjuk, hogy az országgyűlésben a nyelvoktatási vita szónoklatai után „az egész roppant nemesi sokaság azt kiáltja vala: éljen a mi anyai nyelvünk, éljenek annak oszlopai!”² s tudjuk, hogy maga a tanszéket elfoglaló, egyben annak működését megnyitó professzor, Vályi András is a legszenvedélyesebb rajongás szavaival avatta szinte szakrális ünnepé az oktatás megkezdését, így beszélvén: „Elegyítsük gerjedezésünket az örömbé hevültt Hazafiaknak édes hangjaival, harmoniává válylon az egész Nemzetnek örvendező szózatya, hassa meg oda fent az Égiek lakóhelyét, együtt zengjen az Angyali Karoknak öröm énekeikkel, elegyedgyenek öszve a Kérubimokéval, Innepet szentellyenek ott is a Magyarok Istenének ma!”³ A külsőségek valóban fényesek voltak (Vályi második beszédét, melyet a „Nemzeti Nevelésről”⁴ tartott, maga a nádor is megtisztelte jelenlétével, jelezve az ügy kivételes fontosságát), a nyilvánosság öröme valóban osztatlanul egységesnek volt mondható — a magyar nyelvi tanszék tényleges sorsa azonban már távolról sem nevezhető — sem a megnyitás pillanatában, sem a továbbiakban — tündökletesnek. Sőt azt kell mondanunk: a tanszék, fennállásának első három-négy évtizedében, alapvető külső és belső problémákkal küszködött, javarészt anélkül, hogy a problémák megoldására belátható remény nyílt volna — ráadásul olyan problémákkal, melyeknek kihatása még igen hosszú ideig érezhető maradt.

Ismeretes ugyanis, hogy a magyar tanszék még évtizedekig a bölcsész és a jogi kar között, egyik karhoz sem csatolva, kö z t e s jogi helyzetben maradt, hogy a tárgy csak a r e n d k í v ü l i tárgy státusát kapta az oktatás rendjében (annak ellenére, hogy látogatását rövidesen általánosan kötelezőként írták elő), s hogy látogatóinak száma még nagyon sokáig — a kötelező jelleg dacára is — szánalmasan alacsony volt (Révai Miklósnak pl., aki pedig Vályival ellentétben országos hírnű tudós volt, 1807-ben összesen nyolc hallgatója volt, de legmagasabb látogatottsága idején is csak huszonhárman hallgatták, a három

* Felolvasásként elhangzott az ELTE BTK tudományos ülészakán, melyet az egyetemi magyar tanszék 200 éves fennállásának ünnepelésére rendeztek 1991. jún. 7-én.

¹ Hadi és más nevezetes Történetek 1791. 750.

² Idézi: Marczali Henrik: Az 1790–91-diki országgyűlés 1907. I. 364.

³ Vályi András: A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd 1791. 7.

⁴ Vályi András: Beszéd a Nemzeti Nevelésről 1791.

évfolyamról és a két karról együttvéve),⁵ továbbá az is ismeretes, hogy a professzorok kinevezésével, helyettesítésével, fizetésügyeivel kapcsolatban a felsőbb hivatalok a többi tanszékekkel összevetve, jóval nehezebben jártak el.⁶ S bár e tanszék esetében, politikailag kényes tárgyról lévén szó, az államhatalomnak a többi tárgyhoz képest közvetlenebb beavatkozása is jelentős szerepet játszott, sőt időnként komoly nehézségeket is támasztott, a megoldatlanságokat mégsem lehet kizárólag a politika vagy a hivatal rovására írni: a problémák jóval mélyebben, m a g á n a k a t á r g y n a k b e l s ő s z e r k e z e t é b e n nyugszanak, s a külső, hivatalbéli akadályoztatások csupán leképeződéseit képviselik annak az ellentmondásosságnak, mely a magyar nyelv oktatásának korabeli céljában és funkciójában bennerejlik. Ennek az ellentmondásosságnak vizsgálatára vállalkoznék a jelen dolgozat.

A tanszék felállításkor ugyanis éppen az alapkérdéseket illetően nem volt, nem lehetett megegyezés: nem volt tisztázva, kiket, mire, s milyen célból kell tanítani. A részletek tisztázatlansága tulajdonképpen természetesnek tekinthető: bár a tudományok megmagyarításának, valamint a magyar nyelvű alap- és középfokú oktatásnak igénye a megelőző egy-két évtized alatt többé-kevésbé általánossá vált, ennek az igénynek az egyetemi szintű specifikálására nem került sor. Rendkívül jellemző pl., hogy a II. József halála utáni röpiratáradatban, melyben igen sok értekezés beszél közvetlenül is a nyelvkérdésről, az egyetemi magyar oktatást, a magyar tanszéket illető fejtegetésekre még véletlenül sem bukkanhatunk. Olyan súlyos, magyar nyelvűséget óhajtó könyvek, mint pl. Báróczi Sándortól A védelmeztetett magyar nyelv, Decsy Sámuel-től a Pannóniai Fénisz avagy hamvából feltámadott Magyar Nyelv, vagy Rácz Sámuel-től A nemes magyar nemzethez emlékeztető beszéd stb. egy szót sem ejtenek a magyar nyelv egyetemi oktatásáról (Rácz Sámuel esete azért is megemlítendő, mert ő már a nyolcvanas években is tett kísérletet az orvostudomány magyar nyelvű előadására,⁷ s most, a kilencvenes évek közepén, Vályi András betegségének idején ő volt a helyettes előadó a magyar nyelvi kurzuson). Az önálló magyar tanszék ügye ugyanis előkészítetlenül érte a magyar nyelvi ideológia leghevesebb képviselőit is: ők az egész oktatásnak nyelvét akarták volna magyarra tenni, s a már bevezetett diszciplinákat és tantárgyakat magyarul oktatni (mint pl. Dugonics András a matematikát), ám azzal a kérdéssel, hogy mi is lenne az ö n á l l ó magyar tanszék funkciója, egyáltalán nem törődtek.

A magyar nyelvű tudományosság és felsőfokú oktatás önállósulására azonban még korántsem voltak megérve a feltételek: azok a tudósok, akik valóban komoly, a felvilágosító népszerűsítés szintjét meghaladó tudományos kutatásokat folytattak, illetve ilyen kapcsolatokat ápoltak, még jópár évtizedig megmaradtak latinságukban. Elegendő, ha csak vezető, elismert matematikusainkra (Makó Pálra, Hell Miksára), történétíróinkra (Pray Györgyre, Katona Istvánra), filozófusainkra (pl. a magyar szépirodalom komoly támogatójára, az esztéta Schedius Lajosra), vagy legfőképpen nagy m a g y a r nyelv-

⁵ Bánóczi József: Révai Miklós élete és munkái 1879. 372. vö. továbbá a vizsgázók névsorát Révai vizsgálkiadványából: Révai Miklós: Propositiones ex lingua Hungarica 1804.

⁶ A tanszék külső történetére vö.: Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története (A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története IV.) 1935. 172–96., 304–6.

⁷ Rácz Sámuel: A borbélyáságnak eleji. Ajánló levél. 1782.

szeinkre utalnunk itt: még Révai Miklós és Verseghy Ferenc számára is magától értetődő volt, hogy ha nem propagandairatot írnak, akkor latinul fogalmaznak (erre látványos bizonyíték mind Révai *Elaboratio Grammatica*-ja, vagy Halotti Beszéd-elemzése, az *Antiquitates literaturae Hungaricae*, mind Verseghy összefoglaló főműve, az *Analyticae institutionum linguae hungaricae*). A magyar tudományos közvélemény nem állt egyértelműen a hirtelen magyarítás mellé: a magyar nyelvet — minden hazafias felbuzdulás mellett is — a legmagasabb tudományos igények kielégítésére még éretlennek s kidolgozatlannak tartották, s távolról sem látták annak a magyar nyelvű szélesebb közönségnek felléptét, mely anyanyelvi tudományosságot követelt volna tőlük.

Lényegében ugyanez áll az egyetemi oktatás nyelvére is, s még nagyon hosszú ideig: tudvalevő, hogy még maga Révai Miklós is latinul adta elő magyar grammatikáját, a többi tantárgy esetében pedig a magyar nyelvi váltás hivatalosan szóba se került, legfeljebb szórványos, rövid életű, hősies, ám csekély eredményeket hozó kísérletekre került sor. S bár az tény, hogy ama szigorú kijelentés, mellyel Sinai Miklós, a debreceni kollégium tudós történeztanprofesszora a magyar nyelvi reformot fogadta: ez nem más, mint „via ad barbariem”, azaz a barbársághoz vezető út,⁸ már teljes konszenzust nem tudhatott maga mögött (hiszen a nyelvi reformkísérletek mégiscsak jelen voltak), az mégis elgondolkasztató, hogy a latin nyelv oktatási használata még az 1840-es években is „természetesként” tűnt fel. Pl. 1841-ben oly színmagyar s tüzes hazafiak, mint Jedlik Ányos, sőt Horvát István (aki ekkor már a magyar nyelv rendes tanára is volt) is amellett nyilatkoztak, hogy szaktárgyaik (a fizika, illetve a diplomatika és heraldika) inkább továbbra is latinul folyjanak; s még az 1844-es magyar államnyelvi törvény kihirdetése után is maradtak latin nyelvű előadások, egészen az 1860—61-es tanévig. Úgy látszik, ama nagy nyelvi entuziazmus, mely a professzorokat és tudósokat mint állampolgárokat eltöltötte, szakmai okokból még sokáig érintetlenül hagyta a tudományt magát mint szakmát.

A kérdésnek csupán másik oldalát alkotja a megcélzott hallgatóság bizonytalan volta. K i n e k számára kell ugyanis oktatni a magyar nyelvet? Az oktatási törvény, mely a magyar nyelv általánosan tanítandó voltát szabályozta, azzal a törvénnyel állt szoros kapcsolatban, mely előírta, hogy a magyarországi hivatalviselők feltétlenül ismerjék a magyar nyelvet, azaz praktikus célt tűzött ki — ez az igény azonban elvileg csak alap- vagy középfokú oktatást tett volna szükségessé, s azt is javarészt a nem magyar anyanyelvűek számára. Az egyetemi tanszék eredetileg kitűzött feladata tulajdonképpen csak ezt a funkciót emelte volna magasabb szintre: azokat az egyetemistákat (első-sorban jogászokat) kellett volna m e g t a n í t a n i magyarra, akik születésüktől fogva nem ismerték a nyelvet; e cél biztosítása végett tették aztán rövidesen kötelezővé is a tárgy fölvetését. Emiatt gondolta eredetileg a Helytartótanács, hogy nem önálló magyar tanszéket kell alapítani, hanem csak magyar nyelv-tanárt kell alkalmazni, aki alkalmasint a magyar mellett egyszersmind a németet is taníthatná; emiatt maradt oly sokáig a már kinevezett m a g y a r professzor is csak rendkívüli státusban, nem teljes jogú tanszékvezetőnek, hanem csak emeltebb méltóságú nyelv-tanárnak tekintetvén. Ám a hallgatóság általános megmagyarosodása, úgy látszik, a kívánnál jóval lassabban történt: a kötelező látogatást csak előírni tudták, de betartatni nem (meglehet,

⁸ Idézi: Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. 1927. I. 463.

nem is akarták), s a magyar tanszék hallgatói magyar anyanyelvűekből kerültek ki. Révai Miklós pl. nem győzi hangsúlyozni latin nyelvű előadásai-
ban, hogy „született magyaroknak” beszél, s mindvégig komoly gondot fordít arra, hogy magyar anyanyelvű honfitársainak bizonyítsa diszciplinájának fontosságát.⁹ Ám ha a hallgatóság már ismeri a nyelvet, s arra a grammatikus nyelvoktatásra, melynek gyakorlata a gimnáziumokban már többé-kevésbé kialakult, nem szorul rá, akkor fölmerül a kérdés: mi az ilyen feltételek mellett működő tanszéknek a funkciója; mi a tananyaga?

Hogy a kérdésre adható válasz mennyire nem egyértelmű és magától értetődő, azt szépen példázza, hogy a tanszék három első professzora, kik húsz év alatt váltották egymást, tehát Vályi András 1791-ben, Révai Miklós 1802-ben, Czinke Ferenc 1808-ban, három egymástól erőteljesen eltérő választ adtak, bár hazafias indulatuk és lelkesült retorikájuk ugyanazon tőről fakad. Programjaik eltérései a korabeli nyelvi gondolkodás válaszútjait jelzik: érdemes őket tüzetesebben is szemügyre venni.

Vályi András a magyar tanszék feladatát abban látja, hogy „a nemzet dicsőségét” emelje „a Magyar Nyelv-mívelésnek és a Nemzeti Literaturának” révén — s ennek érdekében rendkívül határozottan megkülönbözteti a nyelvtanítást és a nyelv-művelést. Nyelvtanításon a grammatikát, nyelv-mívelésen — mai szóval — a teljes humán kultúrát érti, tudománnyal, művészettel, szépirodalommal együtt, s ennek előmozdítását igyekszik segíteni. Egész programja (mely tartalmilag nem más, mint a fő pártfogója, Szerdahelyi György által írott magas színvonalú latin esztétika igen szerencsés magyar kivonatolása) a nyelvi kultúra megalapozására, s szinte kizárólag a nyelven túli tartalmak elérésére irányul: nem a nyelvet magát, hanem a nyelven mondott és írott dolgokat célozza meg (saját szavaival: a szavaknak nem testével, hanem lelkével kíván foglalkozni), s ezenközben élesen grammatikaellenes álláspontig is eljut, hiszen ilyeneket olvashatunk beszédében: „Ilyen kevés behatása lévén a Nyelvtanításnak a Nemzeti Nyelv-mívelésre, szembetűnőképpen kitettség, hogy a Nyelvnek művelése, nem csak felállhat a Nyelvtanító könyv nélkül, hanem hathatós mértékben is virágozhat.”¹⁰ Vályi tehát az egyetemes (nemzeti) kultúra nevében igencsak leértékeli a grammatikát, s kizárólag közvetítő funkcióit hajlandó tolerálni; éppen ezért meglepő és sajnálatos, hogy fennmaradt tankönyvei s előadásvázlatai pusztán grammatikus készütséget mutatnak, s azt sem túl magas színvonalon (valószínűleg teljes joggal érte a bírálát, hogy nagyon középiskolási oktatási gyakorlatot követ)¹¹ — úgy látszik, akár saját tudós tehetségének csekély volta miatt, akár amiatt, hogy az egyetemen esetleg égetőbbnek találták a nem magyarok grammatizálását, rendkívül izgalmas általános kultúrprogramjának közvetített, magyar nyelvre specifikált alkalmazását, azaz didaktikáját nem volt képes kidolgozni, s így feltételezhetően előadni sem.

Az őt követő Révai Miklós ezzel szemben a tudományos grammatikát tekinti tantárgyául: azt szeretné elérni, hogy tanítványai vele együtt, az ő irányításával, a nyelv titkai b hatoljanak be, úgy ismerjék meg tökéle-

⁹ Révai Miklós: *Prolusio I. habita in auspiciis Collegii Hungarici* (1802. november 8.) 1806. 5. „quid ego audiam Praelectiones Linguae Hungaricae, natus utique Hungarus, qui proinde iam scio Hungarice?”

¹⁰ Vályi András: *A magyar nyelvnek hathatóságáról* . . . i. h. 13.

¹¹ A filozófiaprofesszor kollega, Kreil Antal bírálataát ismerteti Kemény György: Vályi András egyetemi előadásainak plánuma MNy 31. (1935.): 225.

tesen.¹² Híres, kihívó, beköszöntő állítása: „nem tudunk magyarul (*nescimus hungarice*)”, mely oly nagy megdöbbenést okozott, itt elsősorban nem nyelv-filozófiai implikációi, hanem arisztokratikus, elzárkózó gesztusa miatt érdemel figyelmet. Révai számára a nyelv — mely természetesen nemzeti jellege miatt tanulmányoztatik — önértekekkel rendelkező szubsztanciává nemesül, amelyhez csak a tudomány segítségével, szinte kiválasztottság révén emelkedhetik fel a kutató. Révai e gesztussal tulajdonképpen szigorúan elkülöníti a nyelvtudományt a nyelvi (és nem nyelvi) kultúra más területeitől: számára a nyelv tanulmányozása nem egy ismert (anyanyelvi, közmegegyezően alapuló) nyelvhasználat szabályozása, tökéletesítése stb. érdekében történik, hanem avégett, hogy általa az igaz, megismerendő, most éppen romlott állapotban szenvedő nyelv elnyerhesse tökéletes formáját, s aztán, később, magát megismertetvén, önálló tökéletessége révén hasson majd vissza a nemzeti kultúrára. Ezért kell a született magyarnak szinte újra megtenni a nyelvét: nem hogy praktikusán használhassa, hanem hogy részesülhessen isteni tökélyéből. Az egyetemi tanfolyam tehát a nyelv minden területére kiterjed (azokra is, melyek egyáltalán nem érintkeznek a mindennapi, s a nem mindennapi gyakorlattal); ezért megvizsgáltatik a nyelv változása, története, grammatikai szerkezete és jelentésstruktúrája, feldolgoztatik a retorikai lehetőségek skálája stb. Révai kezén az egyetemi nyelvvoktatás tudományává válik (mondhatnánk úgy is: elidegenedett tudománnyá), ami a nyelvtudományt illetően üdvösen hat — ám ellentmondást szül az oktatás folyamatában: immár nem nyelvileg művelt tudós embert képez, nem hagyományos értelemben vett literátort, hanem szaktudóst, azaz nyelvészt, akinek számára a nyelv már nem az általános kultúra vehiculumaként érvényesül, hanem önmagában, azaz szakmaként. Hogy pedig az ilyen típusú nyelvészek iránt milyen csekély volt a kereslet, azt hallgatóinak és szakmáját folytató tanítványainak csekély száma egyaránt bizonyítja.

Révai utódja, Czinke Ferenc mindezekkel szemben a lehetséges válaszok közül a leglaposabbat választotta. Ő — visszautasítván Révai fentebb idézett súlyos kijelentését — magyar nyelvi kompetenciájának kétségbevonhatatlan birtokában, így fogalmaz: „kevesen tudunk magyarul! és sír bennem a lélek...”.¹³ Ő a tanszéket egyrészt egyszerűen a magyar nyelv mennyiségi terjesztésére, a nem magyar anyanyelvűek magyarosítására kívánja használni, másrészt viszont a magyar anyanyelvűek beszédének csak nyilvánvaló hibáit szeretné kiküszöbölni, „és pedig inkább a gyönyörködtető rövidebb praxis, mintsem ama többnyire únalmas hosszabb theoria által”.¹⁴ Czinke tehát itt elvileg is lemond a nyelv tüzetesebb vizsgálatáról (kortársi vélemények szerint gyakorlatában is lemondott),¹⁵ s megelégszik a — mai értelemben vett — nyelvművelő szereppel; számára a nyelv oktatása egyértelműen csak kisegítő funkcióban lép fel: sem az összkultúrát nem képviseli, sem az önálló tudományosságot — megmarad hát iskolamesternek.

Láthatjuk, hogy a szakmai-funkcionális kérdésekben áthidalhatatlan szakadékok tátonganak professzoraink koncepciói között; mégis sok közösség

¹² Révai: Prolusio I. 19. „penetremus ad ipsa eius arcana, ad perfectam scientiam”.

¹³ Czinke Ferenc székfoglaló beszéde: Az Új Holmi II. Tsomó. 1810. 19.

¹⁴ Uo. 26–7, 13.

¹⁵ Vö. pl. az egykori tanítványnak, Vörösmarty Mihálynak róla szóló epigrammáját: „Gőzei közt fejedet főnek gondoltam, azonban | Tök vala, s benne kicsin, kék fejű cinke magolt.” (A Pályalombok ciklusból)

figyelhető meg mind elveikben, mind vállalásaikban, mind munkájukban. Ami ugyanis összeköti hármójukat (s a körülöttük működő korabeli literátor közösséget), az a nyelv ideologikus szemlélete. Az ő számukra kétségbevonhatatlan érvénnyel él a nemzet ekkor modernnek számító meghatározása: a nemzet a nyelv közösségére alapul, a nyelv pedig a nemzet létét, szubsztanciáját hordozó közeg. A nyelv művelésének, oktatásának célja tehát távolabbra, az egyetemen, a nyelvi kultúrán túlra hat: általa a nemzet szinte újra inkarnálódik — a nyelv művelése tehát a nemzet önaffirmációjával lesz egyenlő. Az anyanyelvi diszciplínák folytatása ezért válik minden szinten, s így már rögtön a legalacsonyabb szinten is, hazafias üggyé: ezért beszélnek professzoraink előadásaikban oly sokat, s oly szenvedélyesen a nyelv helyett a nemzetről, a nemzeti dicsőségről, méltóságról stb., ezért válik hazafias követelménnyé a nyelvvel való foglalatosság.

Ami aztán ezt az ideológiát a gyakorlatba való átültetés, a gyakorlatban való működés során oly paradoxsá teszi, az végső soron nem más, mint a régi típusú, eredetileg a latinra alapozott, univerzális literatúrafelfogás visszaütése. Professzoraink, a magyar nyelvű tudományosság, az anyanyelvi kultúra bajnokai úgy szemlélik a kultúra, a nemzeti kultúra egészét, mint osztatlan, nyelvi alapozottságú kultúrát, melyben minden kulturális gesztusnak, tettnek, műnek, eredménynek alapmozzanata a nyelvi reflektáltság, a szabályozott, helyes nyelviség: bármely szaktudománynak kiindulópontja ugyanúgy a nyelviség, mint pl. a szépirodalomnak. Amit az ember, az állampolgár, azaz a literátor el tud érni, azt e felfogás szerint mind a nyelven keresztül éri el: a kultúra a grammatikával kezdődik, s az ékesszólásban teljesedik ki. Az ékesszólás, azaz a jó, helyes, szabatos, szabályozott fogalmazás fogja tehát biztosítani, hogy a derék állampolgárok okosan, igazul s szépen nyilatkozzanak meg — ezért kell egyáltalán foglalkozni a nyelvvel. Évégett kívánják hát e professzorok is mind a retorikával, vagyis a „helyes írásmóddal”, a „szép tollal” betetőzni tanulmányaikat s kurzusaikat, tőle várván minden kultúraterületnek, minden tudománynak — meghosszabbítva: az egész nemzetnek felvirágzását.

Holott épp ezekben az években, évtizedekben zajlik Magyarországon ennek az archaikus, osztatlan literatúrának autonóm diszciplínákra oszlása — természetesen elsősorban a gyakorlatban, még csak ritkán jutva el a teoretikus általánosítások szintjéig. Csak közvetlen tárgyunkra hegyezve ki a kérdést: most válik el véglegesen a szépirodalom az általános, tudományos literatúráról (már a most alkotott szó is mily árulkodó: s z é p, azaz művészet által megkülönböztetett irodalom!), most válik el a poézis visszafordíthatatlanul az ékesszólástól, most különül el az irodalomtörténet egyrészt az általános kultúrtörténettől, másrészt a nyelvtörténettől, most önállósodik — s épp Révai közreműködésével a nyelvtudomány stb. A magyar nyelv művelése mint élő kulturális diszciplína egyre inkább a rohamosan modernizálódó szépirodalom keretei között bontakozik ki (gondoljunk csak a folyamatosan zajló nyelvújítási vitára), s az irodalom és költészet egyre inkább meg akar szabadulni a nyelvészet felügyeletétől — aminek következtében a nyelvtudomány önállóvá válik s megerősödik, ám el is szigetelődik: tanulságait k ö z v e t l e n ü l már nem tudja visszaszármaztatni a kultúrára.

Mire majd az egyetemen a magyar nyelv tanszéke elnyeri teljes jogát, s Horvát István alatt ismét magas színvonalú professzort nyer, addigra a nyelvtudomány, önállósodván, be is szorul az egyetem (illetve másrésztől az

Akadémia) falai közé, s hajdani, óhajtott, általános ellenőrző funkcióját elveszti. Ama pedagógia, mely a tanszék alapításakor, a nyelvtanításon keresztül kívánt derék hazafiakat nevelni, átadja helyét a szaktudósképzésnek. A nyelvemzeti ideológia persze még sokáig fenn fogja tartani az egyetemes érvény látszatát, s a kultúra nyelvi megnyilatkozásainak eleve hazafias jellegét; ám amaz optimizmus, mely Vályi vagy Révai beköszöntőjében a nyelv önfejlődésétől várta volna a nemzet megdicsőülését, naív, történeti, felvilágosodásbeli illúziónak fog bizonyulni.

Az egyetemi anyanyelvoktatás, mely oly sok viszontagság után végül is nem oda érkezett, ahová elindult, alighanem annak az általános érvényű, elvileg alighanem feloldhatatlan, az egész modern magyar kultúrát mélyen befolyásoló paradoxonnak következtében alakult úgy, ahogy alakult, melyet a legőszintebben talán a radikálisan felvilágosult, igen éleselméjű Kiss József, gróf Széchényi Ferenc orvosa fogalmazott meg 1807-ben, Magyar! Légy igaz Magyar! Láss tovább! Betsüld nyelvedet! című könyvecskéjében: „Őszzevarni láttatom a Magyar nyelvet a Megvilágosodással, a midőn keresztül-kasúl hol erről, hol amarról beszéllek; hanem úgy vagyon az, mind a kettő egygyütt jár; soha nem juthat eszembe a Megvilágosodásnak haszna, hogy a nyelv felvételének szüksége egyszer'smind eszembe ne tűnnyön. A megvilágosodás Hazánkban közönséges nem léssen, míg nyelvünknek közönséges tételével a józan és hasznos gondolatok egy formán nem közöltetnek.”¹⁶

Margócsy István

Szövegnyelvészet és nyelvtanítás

Minden korban alapvető követelmény, hogy az új oktatási tartalomnak a korszerű tudomány legyen a forrása. Így van ez napjainkban is, amikor a nyelvtanítás során a klasszikus nyelvészet időtálló értékeire építünk ugyan, de ezt kiegészítjük a modern nyelvészetnek főleg a nyelvszemléletet és a nyelvhasználatot fejlesztő eredményeivel. Ilyen vonatkozásban sok újat hozott a strukturalista, a transzformációs, a funkcionális, a generatív nyelvészet és nem utolsósorban az utóbbi évtizedekben kibontakozó új tudományág, a szövegnyelvészet is.

A nyelvészek figyelme akkor terelődött leginkább a szövegre, amikor divatba jött a nyelv kommunikációelméleti vizsgálata. A kommunikáció szempontjából ugyanis a mondat nem teljes értékű, hanem csak minimális egység. A szövegtan kialakulásához tehát annak a koncepciónak a megerősödése vezetett, amely a mondatot a beszéd (szöveg) részeként, azaz csak viszonylagosan önálló egységként kezdte vizsgálni. A nyelvhasználat mondat fölötti szintjén leghamarabb a szintaktikai stilsztika alakult ki, s törekvései találkoztak az irodalomelmélet kompozíciókutatásával. Eszerint ki kell bővíteni a grammatika kereteit, bevezetve egy új részt, a folyamatos szöveg mondatát, amely az egyszerű és az összetett mondat tanulmányozása után következik.

¹⁶ Kiss József: Magyar! Légy igaz Magyar! Láss tovább! Betsüld nyelvedet! 1807. 22. (Kiss József egyébként társszerzője volt Rác Sámuel fentebb idézett 1790-es röpiratának is.)

Természetesen ez csupán a kezdet. Ma már a szövegnyelvészek egyet-értenek abban, hogy vizsgálatuknak túl kell lépnie a mondatok közötti viszonyok leírásán, s szempontjai is meghaladják a hagyományos nyelvtan szokásos vizsgálati módszereit. „A szöveg minőségileg különbözik a mondattól” — állapítja meg Szabó Zoltán is (1982). Itt ugyanis a kommunikáció sajátos funkciói érvényesülnek, különböző feltételezések és elvárások a beszélő és hallgató (író és olvasó) viszonylatában, különböző szituációs feltételek. Ebből is következik, hogy a szemiotika biztosítja a szöveg tanulmányozásának leg-átfogóbb keretét. A teljes szövegpszemiotika vizsgálata három keretben végezhetjük. A szövegpragmatika a szöveg külső kontextuális körülményeit, a szövegpszemantika a szöveg jelentésszerkezetét, a szövegszintaktika pedig formális strukturális felépülését elemzi.

A pragmatika szemszögéből a szöveg a közlő és befogadó között zajló nyelvi kommunikáció eszköze. A pragmatikai alapsémának megfelelően a meghatározott nyelvészociológiai és nyelvlélektani szerepben fellépő adót és vevőt, valamint a közléshelyzetet kell megvizsgálni. A közlemény megalkotása és befogadása, megértése több tényezőtől függően változik. Külső tényező például a hely, idő, belsők pedig a biológiai és lélektani meghatározók. Eszerint az egyes közlemények, szövegek között ezeknek a tényezőknek hatására szemantikai, grammatikai, szövegszerkezeti eltérések fedezhetők fel. Ezek az eltérések az adott változat vonatkozásában nyelvészociológiai normának számítanak. Az egyes közlemények tehát bizonyos szociális viselkedési normáktól függenek. Ezt nevezi Fishman (1975) szerephelyzetnek. Minden egyes kommunikációs aktus során a beszélők között meghatározott viszony, szerep alakul ki, amely befolyásolja a nyelvi megnyilatkozást. A pragmatika kognitív elméletének egyik feladata annak a körvonalazása, hogy miként vagyunk képesek létrehozni és megérteni a nyelvi cselekvéseket. A kognitív pszichológia és a mesterséges intelligencia-vizsgálatok próbálják megvilágítani az egyes közlemények alkotásának és megértésének a lényegét. Ezt a szövegstruktúrák és kognitív struktúrák kapcsolatának felderítésével végzik.

Van Dijk (1977) szerint a pragmatikai megértés azoknak a folyamatoknak a sorozata, amelyek során a nyelvhasználók egyedi konvencionális cselekvéseket, azaz illokúciós erőket rendelnek hozzá egymás megnyilatkozásához. A pragmatikai megértés sémája tehát a nyelvi kommunikációs folyamat kezdő kontextusához tartozik. A szerző a kontextus elemzését az általános társadalmi kontextus szintjéhez sorolja. Az általános társadalmi kontextust a következő kategóriákkal jellemzi: (1) magánjellegű, (2) nyilvános, (3) intézményes/formális, (4) informális/közvetlen. A különböző társadalmi kontextusokat pedig a következő jellemzők határozzák meg: (1) helyzetek (pl. szerepek, státusok), (2) sajátosságok (pl. nem, kor stb.), (3) interperszonális viszonyok (pl. fölény, autoritás), (4) funkciók (pl. apa, bíró, tanár). A társadalmi kontextusok felsorolt jellemzői és tagjai rendszerszerűen összekapcsoltak és komplex hálózatot alkotnak. Ezek határozzák meg a társadalom tagjainak lehetséges viselkedését az illető kontextusban. A nyelvi megnyilatkozás, írja Lux (1981), nem más, mint egy viselkedési lehetőség kódolása egy jelentéslehetőségbe. A viselkedési lehetőséget természetesen nemcsak nyelvileg lehet kifejezni, hanem más úton is, ezek részei egy átfogóbb viselkedési stratégiának. Vagyis egy nyelvi közlemény teljes megértése feltételezi bizonyos kommunikációs célra irányuló stratégia megértését is. Hiszen egy nyelvet ismerő beszélő kompetenciájának nemcsak a grammatikailag helyes mondatok, szö-

vegek szerkesztésére és megértésére kell kiterjednie, hanem arra is, hogy az illető mondat, szöveg megfelelő kommunikációs helyzetben került-e fölhasználásra. Ezt nevezi Hymes (1975) nyelvszociológiai kompetenciának, Wunderlich (1975) pedig kommunikációs kompetenciának. Ezek valójában bizonyos társadalmi követelményeknek és előírásoknak a rendszerét alkotják, amelyek a közlő kommunikációs magatartását irányítják.

Ezeket figyelembe véve a nyelvtanítás során gondot kell fordítanunk arra, hogy a kommunikáció sikerét szolgáló, a témához, a helyzethez, a célhoz igazodó közlés- és magatartásjelenségeket tudatosítsuk a tanulóknban. Tudatosítanunk kell továbbá, hogy a tényleges kommunikációs folyamatban a beszélők a grammatika rendszere által lehetővé tett szerkezeteket mindig sajátosan kombinálják az adott közléshelyzetnek megfelelően. A közlő szándékai, a hallgatóval való társadalmi viszonya, a közlés helye és ideje, a kulturális normák, a lélektani mozzanatok és mások nagy hatást gyakorolnak arra, hogy a közlők miképpen élnek a nyelvi szabályokkal, milyen választásokat és kombinációkat valósítanak meg.

Mindebből még egy fontos következtetésre térek ki: szakítanunk kell azzal a szokással, hogy a nyelvtanítás során csak szépirodalmi, esetleg köznyelvi megnyilatkozásokat vizsgálunk, illetőleg ilyenekre tanítjuk a tanulókat. Tudatosítanunk kell bennük, hogy nem csupán szépirodalmi, köznyelvi megnyilatkozás létezik, hanem tudományos, műszaki, hivatalos, publicisztikai stb. is, ezeknek a funkcionális stílusoknak sajátos szótani, jelentéstani, mondat-tani és szövegszerkesztési sajátosságai vannak. Közismert hasonlattal élve: ahogy az élővilágban a funkció szüli a szervet, itt is a sajátos kommunikációs cél, a társadalmi funkció alakítja a nyelvhasználatot.

A szöveg tehát nem a nyelvi rendszer immanens struktúrája, hanem funkcionális közlésegyység. Deme (1979: 59) meghatározása szerint a szöveg „nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva a teljesség és lezárttság érzetét felkeltse”. Ilyen értelemben azt is tudatosíthatjuk a tanulóknban, hogy a szöveg terjedelme nem mérhető egy minimális egységgel, hanem a közlés céljával. Így egyetlen fonéma (*Ó!*), egyetlen szó (*Indulj!*) vagy egyetlen mondat is (*Gyönyörű idő van!*) adott helyzetben szövegértékű. A szöveg kritériuma csak a funkcionális egység megléte. A szövegnek meghatározott közléshelyzetben kell teljesítenie a kommunikatív funkciókat, s felkeltenie a teljesség és lezárttság érzését.

A szemantika szemszögéből a szöveg olyan jelölő, amely valamit jelöl. Ilyen értelemben a szöveg, mint bármelyik jel, helyettesítő szerepet tölt be. Ez azt jelenti, hogy a jelölő révén a jelölt is felidéződik. Így lemérhető bármely szöveg valóságértéke. A szövegnek mint jelnek a referenciája a kommunikáció társadalmi normái által meghatározott, vagyis a szövegpragmatika meghatározza a szövegszemantikát. Szemantikai szempontból a szöveg terjedelme nem hosszúság alapján állapítható meg, hanem a jelölt dolgok és helyzetek egysége határozza meg. A szöveg referenciális egységét a szöveg egyfajta témájával azonosíthatjuk. A téma a szöveg vagy szövegegyység szemantikai alapját képezi. Szemantikai szempontból tehát a szöveget összefüggővé témájának azonossága teszi. Ha a téma megváltozik, a szöveg is más lesz.

A szövegszemantika valóságos varázsszava a szövegkoherencia. Az az összetartó erő, amely a szöveget egységessé, lezárttá teszi. Balázs János (1985)

szerint a koherencia alapvető feltétele, hogy a szövegben egymást követő nyelvi jelek jelentésének olyan összetevői legyenek, amelyek egymással összeegyeztethetők. A szemantikai koherencia jól kitapintható elemei azok a szavak, amelyek ugyanarra a valóságelemre vonatkoznak, vagyis bizonyos jelölők jelöltjei azonosak. A szöveg koherenciájának megteremtésében a szavaknak ez a közös valóságra utaló szerepe — Greimas (1966) műszavával izotópiája — jelentős. Eszerint a szavak jelentésszerkezetében kimutatható azonos jelentés-elemek (szémák) meglete teszi lehetővé, hogy a szavak a szövegben egymást helyettesítsék. Izotópia természetesen nemcsak az egymást kölcsönösen helyettesítő mutatószók, illetőleg a mutatószók és fogalomszók szövegbeli kapcsolatában jöhet létre, hanem a különféle fogalomszók egymás közti kapcsolatában is: a tematikus névszó gyakori ismétlésével, tulajdonnévre köznévvvel való visszaulalással stb.

A szöveg szemantikai viszonyainak van egy mélyszemantikai szintje is, amely logikai viszonyokkal írható le, s amelyet ma már egyre gyakrabban vizsgálnak. Van Dijk (1972) például úgy véli, hogy az értelmi összefüggéshálózatnak, amelyet a szövegek mélystruktúrájának nevez, a ténylegesen megalkotott szöveg csupán egyik lehetséges felszíni megnyilvánulási formája. A szövegbeli mélystruktúrának szemantikai, illetőleg logikai és szemantikai jellege van. Szerinte a szövegalkotásban magasabb szinten és bonyolultabb formában olyan kifomálódás megy végbe, mint amikor a lelkünk mélyén meghúzódó mondatnyi terjedelmű közölnivaló mélystruktúráját szavaknak és szintaktikai szabályoknak a közbeiktatásával felszíni szerkezetűvé alakítjuk.

Szemiotikai szempontból a szövegvizsgálat harmadik szintje a szöveg-szintaxis. Szemiotikai értelemben a szintaxis a jelek egymáshoz kapcsolódását jelenti. Ez a kapcsolat nem véletlenszerű, hanem jól meghatározott szabályai vannak. Szintaktikai szempontból tehát egy szöveg nyelvi jelek jól elrendezett sorából áll. A szöveg általában mondatok egymásbakapcsolódásából jön létre. Azért általában, mert az is megtörténhet, hogy a szöveg egyetlen mondatból, sőt egyetlen szóból áll. Természetesen mégiscsak a több mondatból épülő szöveg a tipikus. S akkor azoknak a mondatoknak nyelvi, nyelvhasználati, azaz szövegszintaktikai szabályok szerint kell egybekapcsolódnuk. Ezért a szövegszintaxis szintjén azokat a legalapvetőbb szintaktikai szabályokat kell meghatározni, amelyeket a szöveg meg szerkesztésekor a szerző követ. Természetesen a szöveg szintaktikai felépülésének vizsgálatán nem a hagyományos mondatnyi elemzést értem, hanem sokkal tágabban, a szöveg szintjére vetítve értelmezem. Vagyis a valóság, a valóságot tükröző gondolat s a gondolat nyelvi formájaként keletkezett szöveg hármas egységében fogom föl. Hiszen „a nyelvi megformálás a hallgató (olvasó) számára a gondolaté is egyben. Egyik szöveg a mozzanatok pusztá időrendjét adja, a másik okszerű kapcsolatokat is jelez. A mondatok kapcsolata mögött a gondolat szerkezete is más és más” — írja igen találóan Deme (1974: 56).

Módszertani következtetésként elmondható tehát, hogy a hallgatókban tudatosítanunk kell, hogy az egyes mondatok szöveggé rendezésének megvannak a sajátos szabályai: a mondatrendezés és -viszonyítás, a kötőszók használata, az egységes szövegjelentés. Ennek megértésére és begyakorlására, főleg az idegen nyelvek tanítása során szövegeket alkothatunk a tanulókkal. Sőt érdemes figyelmet szentelnünk a különféle közéleti helyzetekben és műfajokban történő közlések gyakoroltatására. Igen eredményes lehet ilyen értelemben, ha a tanár a nyelvhasználat különböző közéleti funkciója szerint

jeleneteket játszat a tanulókkal. Így lehet tudatosítani bennük, hogy a közléshelyzet megváltoztatásával a nyelvi megnyilatkozásokon is változtatnunk kell. Nagyon produktívnak bizonyult például azonos témáról különböző közléshelyzetben (tudományos, hivatalos, szépírói, társalgási stb.) szövegeket szerkeszteni.

Amikor ezeket a szövegalkotási, az egyes helyzet típusoknak megfelelő szövegépítkezési módokat próbálgatjuk a tanulókkal, akkor voltaképpen a nyelv grammatikája által lehetővé tett új kombinációkra vezetjük rá őket. Így a divergens gondolkodásukkal párhuzamosan fejlesztjük nyelvtudásukat, grammatikai kombinációképességüket is. Ha az egyszerűbb szövegépítkezési kombinációkhoz kiindulva megtanítjuk őket a leghatékonyabb elbeszélési, meggyőzőségi, vitatkozási módokra, nagymértékben hozzájárulunk a közlésben előforduló megértési problémáik kiküszöböléséhez, s ezáltal nyelvtudásukat is jobban elmélyíthetjük.

Hivatkozások

- Balázs János, 1985. A szöveg. Bp.
 Deme László, 1974. Szónokok és előadók kézikönyve. Bp.
 1979. A szöveg alaptermészetéről. Szathmári István és Várkonyi Imre (Szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Bp.
 Dijk, Teun A. van, 1972. Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics Poetics. The Hague—Paris 1977. Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London and New-York.
 Fishman, Joshua A., 1975. Sociologia limbii: o știință socială interdisciplinară pentru studiul limbii în societate. Ruxăndoiu és Chițoran (szerk.), Sociolingvistica—Orientări actuale. Bukarest.
 Greimas, A. J., 1966. Sémantique structurale. Paris.
 Hymes, Dell, 1975. Etnografia vorbirii. Ruxăndoiu és Chițoran (Szerk.), Sociolingvistica—Orientări actuale. Bukarest.
 Lux, Friedeman, 1981. Text, Situation, Textsorte. Tübingen.
 Szabó Zoltán, 1982. A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. Szabó (Szerk.) A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest.
 Wunderlich, Dieter, 1975. Relații între noțiuni în cadrul sociolingvisticii. Ruxăndoiu és Chițoran (Szerk.) Sociolingvistica—Orientări actuale. Bukarest.

Kabán Annamária

A Magyartanítás új folyamáról

A „rég” Magyartanítás megszűntével hézag támadt a magyartanárok és magyartanítók szakmai tájékoztatásának és továbbképzésének egyébként is göröngyös útján. Mivel sem a minisztérium, sem egyéb intézmény nem vállalta a folytatást, megjelent a vállalkozó kiadó, a Trezor „testet öltött” nyílt kínálattal: egy indokoltan feltételezett olvasó-, főképpen azonban előfizetőközönséget kiszolgáló mutatóváltópéldánnyal. Nem kisebb számú lapot küldött szét a kiadó, mint ötezret abban a reményben, hogy ez a „kóstoló” olyan mértékben fog „ízleni” a lappal ismerkedőknek, hogy személyes kapcsolatot óhajtanak vele indítani.

Rövidesen elvállik, hogy a kiadó számítása beválik-e. Elolvassa az első számot, nem tartom reménytelen vállalkozásnak az „új folyam” elindítását. A határozott szándékú hírverés hangvétele is kiadói és szerkesztői öntudatot sugároz. A borító három oldalán kínálja a Trezor a kiadványait, amelyek hasz-

nosságáról kétoldalas belső, ismertető-méltató cikk is meggyőzi az olvasót (Fülöp Lajos: Új gyakorlókönyvek a magyar nyelvtan tanításához, 30—1). Két oldalt (2—3) szentel a kiadó önpropagálásának.

A szerkesztő A. Jászó Anna beköszöntőjéből (Miért *Magyartanítás?*) figyelmünket leginkább a szakmai szempont kidomborítása keltheti föl: „... a nagy általános témának megvannak a saját folyóirataik, ezért indokolt egy szűkebb körű, szorosan szakmai folyóirat létezése” (4). A tanítás mindennapjaiban ugyanis — szól tovább a szerkesztő — sok jele van a szakmai elbizonytalanodásnak, tehát tájékoztatni kell a magyartanárokat az új (elsősorban alternatív) törekvésekről, megoldásokról, ötletekről: információcserére van szükség. Mert erre vár az elszigetelten működő és az érdeklődő nevelő egyaránt, s ígéri példa értékű törekvések, szakirodalmi anyagokban rejlő hasznos tartalmak, konferenciák ismertetését. Hogy kiknek szól a folyóirat? Erre tág kört jelöl meg: óvónőktől közművelődési szakemberekig. A cikkek hitelképességét az őszinte tapasztalatcsere biztosítja. Lényeges és eléggé nem értékelhető szempont: az iskolafokok közötti eddigi szakadékok áthidalásának szándéka. Az tudja igazán értékelni ezt a törekvést, aki — mint e sorok írója is — kiábrándító tapasztalatokat szerzett arról, hogy milyen szomorú bukásokat, gátlásokat, frusztrációt kell megélni annak a gyerekeknek, akit az előző iskolafokban nem készítettek fel magasabb követelmények teljesítésére. Alsó és felső tagozat, általános iskola és közép(fokú) iskola között sok helyütt megszakadt a folytonosság minden tekintetben: ismeretek megbízhatóságában, képességek és készségek fejlettségében, a gyerekek pedagógiai gondozottságában, közösségi és egyéni magatartásban.

S bár fájdalmas a régi szakfolyóirat megszűnése, több tekintetben pótolhatja a hiányt ez a lap, aminek reményét az is táplálhatja, hogy szerkesztője a teljes közoktatási életkorra kiterjedő munkásságot fejt ki.

Várakozásunkat megerősítheti az első szám tartalma. Mindjárt egy volt magyar —latin szakos tanárból lett újságíró hangja óhajtja, követeli annak az otthonosságnak a megeremésztését, amely európaiságunkat magyarságunkkal táplálhatja, és igazolhatjuk azzal, hogy a magyartanítást fölvirágoztatjuk. Hivatkozik a csíkszeredai példára, amely megindította az anyanyelv iskolákon belüli megmentésének küzdelmét, eltökélt tanári összefogással (Lőcsei Gabriella: „*Kell? Muzáj!*” (6).

Lakó György, a finnugor nyelvtudós a következő oldalon hangsúlyozza: „beszédünk minősége befolyásolhatja akár egész életünket”, ezért minden tanár feladata közreműködni az anyanyelv kommunikatív értékének megerősítésében saját tiszta beszédével mint élő példával, s a tankönyv írott nyelvénél szabotosságával. (A magyarnyelvoktatás jelentőségéről, 7).

Jelenits István Hrabalnak „A gyémántszemű” című novellaremekének elemzésével (szakmunkástanulók körében!) kettős bizonyítékot szolgáltat: a szomszéd nép irodalmának megbecsülő bevonását az irodalomtanításba, valamint a mű nemes érzelmeket keltő nevelő hatásának kiaknázását. (Szinte várjuk azt a második órát, amely a szöveg befogadását követő megnyilatkozásokat mutatja be.)

Szikszai Lajosné azt a bátor kísérletét, hogy Nagy László Kiscsikó-síratója és Kányádi Sándor Balladája elemzésével kiteszi a kis harmadikosokat a halálgondolat befogadásának, lélektani argumentumokkal igazolja. Az a kérdés, hogy a két költői remeklést a versek nyers valóságtartalmán túl költőiségükben is fel tudják-e fogni. Ezt a folytatásból bizonyára megtudjuk:

Kernya Róza bevezetőt közöl egy sorozathoz, amely a fogalmazástani-tás problémáival — gondolom — részletesen is kíván foglalkozni. A bevezető mélyen pedagógikus gondolatot hangsúlyoz: az alsósok dolgozatait nem szabad a produkció elvont értékelő és ítélkező magatartással javítani, hanem csak olvasóként szabad kézbe venni. A cikk elvi-szakmai megalapozottsága ígéretes folytatással kecsegtet.

A nyelvművelő Grétsy László a pongyola fogalmazásmód egyik esetére mutat rá: a „duplafenekű” kifejezések túlbiztosító alkalmazására, pl.: „többe fog kerülni a szavazás költsége” (= többe kerül a szavazás). Ha csak példáit használja is föl a stilisztikát tanító tanár, hasznosan jár el.

Grammatikai kérdést dolgoz föl Komlódiné Wéber Anikó, amikor a mondatok általa alkalmazott elemző módszerét bemutatva igazolja azt a tételt, hogy alsó tagozatosok is képesek fogasabb mondatelemző feladatok megoldására, sőt — ahogy paradox módon megfogalmazza —: „A bonyolult az egyszerűbb.”

A szám krónika részében Hangay Zoltán ír a Budapesti Tanítóképző Főiskola Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékén rendezett konferenciáról, amely a magyartanítás ágazatainak (olvasás-, írástanítás, beszédművelés, fogalmazás, irodalom és nyelvtan) oktatásmódszertani kérdéseivel foglalkozott. Rados Virág pedig a Magyaritanárok 1991. októberében megtartott II. Országos Konferenciájáról számol be.

Amikor várakozással tekintünk a folyóirat jövője elé, szívesen nyugtázzuk azt a tényt is, hogy a borító Kölcsey Himnuszának kéziratából közöl szakaszokat, s alatta kiemelten szerepel a lap megjelenésének ideje: „A magyar kultúra napja: január 22.” A 32. oldalon közölt tájékoztatás a következő szám tartalmáról érdeklődésünket méltán fokozhatja.

Szende Aladár

Tájszavak a Koppány mente három községéből

Bár a *Koppány mente* elnevezést nem találjuk meg Kósa László és Filep Antal „A magyar nép táji-történeti tagolódása” című kitűnő könyvében és más szakmunkákban sem szerepel, ezt a tájmegjelölést — földrajzi értelemben legalábbis — mégsem tartjuk elhibázottnak, hiszen a földrajzi és a néprajzi szakirodalomban általánosan ismert *Külső-Somogy* azon kisebb tájegységét jelölhetjük vele, amely a Koppány patak kb. 50–60 kilométer hosszúra elnyúló völgyét foglalja magában. A Koppány (vagy népi nevén: *Kanális ~ Kanálics*) forrása a Somogy megyei Karád község külterületén található, és Tamásitól délkeletre, Regöly határában (Majsa-pusztá közelében) ömlik a Kaposba.

A Koppány mente magyarságával — sajnos — mind a néprajzi, mind pedig a dialektológiai szakirodalom keveset foglalkozott, noha ez a vidék viszonylagos zártsága következtében szokásaiban, anyagi kultúrájában és nyelvében egyaránt sok archaikus vonást őrzött meg napjainkig. A városok hatása is kevésbé érintette az itteni lakosságot, hiszen Dombóvár és Kaposvár kissé távolabb esnek, Tamási pedig — a Koppány mente egyetlen relatíve nagyobb települése — kisváros, mely rangot is csupán kb. egy évtizede kapott meg.

A Koppány mente — amennyire ez főképpen saját, helyszíni gyűjtésen alapuló tapasztalatainkból megállapítható — sem néprajzi, sem dialektológiai tekintetben nem tekinthető egységesnek. Igaz ugyan, hogy például a szokásrendszerben, viseletben és nyelvjárási jelenségekben sok rokon sajátság köti össze az ide sorolható mintegy 15 települést, de bizonyos különbségek is viszonylag jól megragadhatók. Így pl. a Koppány mente községeinek népnyelvére — a rövid magánhangzós tendenciától az apalatális *l*-ezésen át az explozív *gy*-zésig, *ty*-zésig — jellemző a dunántúli nyelvjárástípus minden vonása, a labiális *ő*-zés és a vele szembenálló illabiális *ē*-zés tekintetében azonban nagyobb mértékű eltérést tapasztalunk. Amíg ugyanis a Koppány mente Tolna megye területén levő településein gyenge fokú *ő*-zés figyelhető meg, a somogyi községek egy része (Somogyacsa és Törökkoppány) erősen *ő-ző* nyelvjárású. A két megye határa — az *ő*-zés szempontjából legalábbis — egyúttal nyelvjárási (jelenség)határ is, hiszen a Törökkoppánytól keletre, Tolna megyében fekvő Koppányszántó tájnyelvére gyenge fokú *ő*-zés jellemző.

A Koppány mente magyarságának néprajzi és nyelvjárási különbségeihez nyilvánvalóan hozzájárultak a XVIII. századi telepítések is, ugyanis — mint ismeretes — erre a vidékre is (pl. Pári, Somogydöröcske, Szorosad községekbe) Németország különböző tájairól érkeztek telepesek. Mivel ezekből a falvakból, sőt távolabbi német telepítésű községekből idővel több család is átköltözött magyar falvakba (különösen Nagykónyi), ezért a német eredetű lakosság bizonyos fokú hatást gyakorolt a tősgyökeres magyar népeség szokásaira (pl. a viseletére) és nem utolsósorban a szókészletére is.

Ebben a cikkünkben három Koppány menti község (Értény, Koppányszántó és Nagykónyi) nyelvjárásából közlünk tájszómutatványt, mégpedig abból a gyűjtésünkben, amelynek befejezését 1991-re terveztük, s amelynek anyagából „Koppány menti tájszótár” címmel szeretnénk kiadványt összeállítani.

A három község közül Nagykónyi nyelvjárásával Szabó József kezdett foglalkozni már az 1960-as évek elején. Először szövegfeldvételeket készített, majd részben ezeknek anyaga alapján, főképpen azonban passzív megfigyeléssel folyamatosan jegyzett föl táj-szavakat. Sokáig az volt a terve, hogy gyűjtőmunkája csak a nagykónyi nyelvjárásra terjed ki, és teljességre törekvő regionális szótárt állít össze. Az 1980-as évek közepén azonban arra a gondolatra jutott, hogy célszerű volna a tájzsógyűjtést Értény és Koppányszántó községekre is kiterjeszteni, és — lemondva a bővebb terjedelmű regionális szótárról — hasznosabb lenne egy olyan tájzsótárat közzétenni, amely a köznyelvtől és más nyelvjárásoktól eltérő szókészleti elemeket (nagy részt a valódi és a jelentésbeli tájzsókat) foglalja magában, s amely így belátható időn belül elkészülhet. Tervének megváltoztatásában az játszott közre, hogy a különböző (magnetofonos és egyéb) gyűjtései során nyilvánvalóvá vált: Értény, Koppányszántó és Nagykónyi tájzsólása — a három falu között kialakult különféle kapcsolatok miatt — lényegében azonos nyelvjárási egységet képez. Ez még bizonyosabbá vált akkor, amikor Sz. Bozók Margitnak az 1980-as években végzett néprajzi kutatásai is a három község szorosabb egységét támasztották alá. Az ő anyaggyűjtése is értékes tájzsókincset hozott felszínre. Ezután határoztuk el, hogy a három településen intenzívebben folytatjuk munkánkat.

Az alábbi tájzsómutatványt a szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően állítottuk össze. Címszóként a köznyelvi (vagy a tájzsó alapján köznyelvisített) lexéma szerepel, ezt a nyelvjárási ejtészváltozat követi. Ha hangalaki eltérés nincs, akkor tilde jelet (~) használunk. Azt viszont — helykímélés céljából — nem jeleztük, hogy bizonyos toldalékok miképpen kapcsolódnak a szótóhoz, ugyanis ennek részletes leírása Szabó Józsefnek „A nagykónyi nyelvjárás” c. monográfiájában (Szekszárd, 1986.) megtalálható. Ezután a szófaji és stílusminősítés, valamint a tájzsó jelentésének megadása következik. Végül a címszó használati körét és jelentését megvilágító példamondat zárja a szócikket. Ha a tájzsó jelölte fogalomhoz néprajzi tekintetben figyelmet érdemlő közlés fűződik, akkor a példamondat után Nr. rövidítéssel tömör magyarázat következik. Az esetleges Megj. rövidítés viszont többnyire a szó (vagy kifejezés) használatával kapcsolatos észrevételt tartalmaz. Ha az adott tájzsó mindhárom faluban használatos, akkor arra semmilyen jelzés nem utal. Ha azonban csak egy vagy két községben ismerik és használják, akkor azon falu(k) nevének rövidítése szerepel, amely(ek)ben följegyeztük. Ezek a rövidítések következők: É. = Értény, Ksz. = Koppányszántó és Nk. = Nagykónyi.

abalé zabalé fn. 'a különböző disznórészek, hurka és disznósajt kifőzésekor az üstben lévő zsíros lé'. Amikor a hurkát még a zsírtól is kiküszítették, akkor főtették abba a zabaléba a kását.

aggaszt ~ ts. i. 'túrót készít'. Ténnap aggasztottam turót, mer a gyerekek nagyon szeretik.

aligság-alig alikság-alig hsz. 'alig-alig, éppen csak'. Uan nehéz vót az a kü, hogy alikság-alig birtam a pincéig évinnyi.

alma óma fn. 'kny.'. A lakodalmi zászló tetejére rá vót tűzve éty szép szém óma.

ánslag áslang ~ ájslang fn. 'kénlap'. Ha üressen áll a hordó, akkor havonta vaty két havonta eggy-eggy áslangot azér bele köll égetni.

barack boroc fn. 'kny.'. Tava nagyon sog borocunk lett, fősztem izz belüle sok lég-vártot, még dundzba is sokat étettem.

barackmagos zsák borocmagozs zsák fn. 'dupla sorosan szótt, őszibarackmaghoz hasonló mintájú vászonból készített zsák'. A borocmagozs zsákok sokáig birták, nem étykönnyen szakattak é.

barkásztat bárkásztat ts. i. 'rügézett (főképpen szőlővesszőt)'. Hattak négy-öt szémét a szőlővesszőn, a heggyit még a tüüt srégén lévőktük, asztán körübelü éty hónapig bárkásztatták a vízbe.

baróka ~ fn. 'oldalszakáll'. Mostanék uan divad van, hogy barókájjuk mők szakáljuk izz van a legényeknek.

békarokka ~ fn. 'zsurló'. Az a réd-

vég telli vam békaroikká, aszt a szénát nem is szeretik a jószágok. Nr. Ha valaki nagyon megfázott, akkor főztek békaroikkát, és azt jó meleg vízbe a pállósajtár-ba tették. Ebbe a békaroikkás, meleg vízbe ült bele a beteg, a fejét pedig letakarták lepedővel, s ettől remélték gyógyulását.

belevirityel belevirityüll tn. i. l. 'kacsa, lúd' csősrét valamilyen edénybe többször belemártva iszik'. *Má mégim belevirityütek ezek a ludak a fazégba, má sáros a víz benne.* 2. rosz. 'valamilyen edénybe beleiszik (személy)'. *A Pista belevirityüt a korsóba, asztán úgy igyon a másik utánna.*

berlinerkeszenő belinërkeszenyő fn. 'horgolással vagy kötéssel készített, rojtos nagykendő; berlinerkendő'. *Nekem még most izz van belinërkeszenyöm, de nagyon szeretem, mer nem fázog benne.*

bodza borza fn. 'kny.'. *É szoktunk mën-ni az erdőre borzáér, mer az is mekfelét karónak, ha öleg erőzs vót, és kihégyesztük a vastagabbig végét.*

borjú boryu fn. l. 'kny.'. *A bika-boryut nem szeretjük annyira, mind az üszöket, mer a bikák szelessebbek, vadabbak.* 2. 'a házilag készített ecet összesűrűsödött üledéke; ecetágy'. *A duncosüeg ajján éty hét mulva kezdét pirosonni még nyóni a boryuja. Akkor má az áralavól szomszédok má könnyen csináltak ecetét, mer akkor má gyüttek, hogy aggyunk abbu a boryubu nekijük.*

boszorkányszél fn. 'forgósél'. *Ami-jen hörtelen gyütt, uan gyorsan el is mënt a boszorkányszél.* Nr. Azt tartják, hogy ha gyakran van forgósél, akkor nem lesz eső. A boszorkányszelet a következő szavakkal üzik el: „Kaszakü a p . . . ádba!”

böcce fn. gyny. 'borjú'. *Na gyere, té gyerek, megnézzük az istállóba a böccéket.*

börzüll ts. i. 'borzol'. *Ha essős üdö után kisütött a nap, akkor villávā börzüllük a szénát, hogy előp szároggyon.*

bricesesznadrág pricsësznadrág fn. 'térdnadrág'. *Hát az embërëknek az ünnepi viseletjük a csizma vót a lábukon, és hozzá pricsësznadrág még mellény, kabát.*

bubolaitők fn. 'sütőtök'. *A krumppli közé vetünk mindig bubolaitőköt is, mer té-*

lënn az nagyon jó. Nr. A néphit szerint őszi vetés előtt nem szabad *bubolaitőköt* sütni, mert nem nő meg a búza. Régebben karácsonykor az éjféli mise után *bubolaitőköt* szoktak sütni, mivel azt igazi *büti* (böjti) ételnek tartották, hiszen nem zsíros, s készítéséhez sem kell zsír.

büböcce ~ fn. gyny. 'tehén'. *Látod, ez a бүбөcce, ez aggya a tejet.*

bugyolaitők ~ fn. 'sütőtök'. *Telën szoktunk bugyolaitőköt sütnyi.* Ksz. Vö. *bubolaitők*

bungattyú bungattyu fn. 'mély, bűgő' hangot adó játékszer'. *Gyerëkkoromba szoktunk csinányi bungattyut, amit madzaggā pörgettünk, és ujam buggó hang'gya vót.* Nr. Néhány centiméter átmérőjű, kb. 10–12 centi hosszú fából készült, amelyet közepén átlukasztottak, és madzagot fűztek bele. A madzaggal lehetett pörgetni, s közben bűgő hangot adott.

búzaszentelés buzasantüllés fn. 'április 25-én' Szent Márk napján tartott körmenet, amelynek során a pap megáldja a gabonaföldeket'. *Áplilizsba szokod buzaszentüllés lënnyi, akkor kimëntek a mezőre, és a pap mekszentüte a gabonát.* Nr. Április 25-én, Szent Márk napján tartották a buzaszentüllést. Ilyenkor a pappal körmenet ment a mezőre, és ott tartották a misét. A legények templomi zászlókat vittek, melyekre sást (búzalevelet) szoktak tűzni. Az asszonyok, lányok pedig megszentelt búzaszálakból néhányat az imakönyvbe raktak, és hazavitték magukkal. A pap azért szentelte meg a búzát, hogy jó termés legyen.

büzölög ~ tn. i. 'alig-alig, füstölögve ég (nedves fa)'. *Ippen hocs csak бүзölög a tűz, mer mēgen nedves fát tetté rá.*

cicellëskedik cicëllëskedik tn. i. 'cifrán öltözködik'. *Csak cicëllëskënnyi tunnak ezek a mai lányok még dógozónap is, hát még innepën.*

cicerél cicërell ts. i. l. 'párosodik (a kakas)'. *Észt a kokast hagyom még makkokasnak, mer nagyon szeret cicëréni.* 2. tréf. 'szeretkezik'. *Aszonggyák, hogy fõnn a pal-láson cicërétek.*

cifraborsó l. tarkaborsó 'ua.'

cikákól cikákull tn. i. l. '⟨a légesőbe került étel vagy ital miatt⟩ fuldoklik'. *Valami a torkán akatt, attu cikákul szegény.* 2. 'szipogva sír'. *Nē cikákujj má, mer adok még ēty pofont, ha nēm hagyod abba!*

cuhadostul cuhadostu hsz. 'mindnyájan, együtt, együttesen'. *Régebben cuhadostu át szoktunk menni a szomszédba beszélgetni, mer akkor még tévé nēm vót.*

cukorborsó ~ fn. 'zöldborsó'. *Van nekik hűtlőládájjuk, abba asztán tēhetnek ē télire cukorborsót is.*

csahitáll ~ tn. i. 'hosszan, sokáig csahol'. *Má réggel uta csahitáll a kutájjuk, nēm tudom, mi bajja lehet.*

csalán csollány fn. 'kny.'. *Amikor kiték a récék, először csollánt attunk nekik ēnnyi, mer aszt nagyon szeretik.*

cserenvéka cserēmvéka fn. 'fűzfaveszszőből font, ebédhordásra használt, kerek alakú kosár'. *Cserēmvékába raktuk az ebédēt az aratóknak, aszt abba vittük utánnuk.* Ksz. Vö. *ebédesvéka*

csesz ~ ts. i. 'érint, súrol'. *Nēm lēd bajja a kádnak, mer ippen csak cseszte az ódalát a szőlődaráll, amikor lēvöttem róla.* Vö. *lecsezs*

csibuk csibak fn. 'rövid szárú, zömök pipa'. *Van neki ēty csibaktya, aszt szíjja ha kő, ha nēm.*

csibukol csibakull tn. i. 'csibukból pipál; csibukozik'. *Más sē csinýál, csak csibakull, miuta mēgvötte aszt a csibakot a vásárba.*

csiccsog ~ tn. i. 'csillog, fénylik'. *Szép szēme van annak a lánnak, csak ucs csiccsog, ha legēnnýē beszélget.*

csicsedli csicsēdli fn. 'fillérekéből álló aprópénz'. *Nēm tudok má másféléd vēnni, mer csak csicsēdli van nálom.*

csicsóka ~ fn. 'termésében a burgonyához hasonló takarmánynövény'. *A kiscsikó má kéthetes korába ēvött ēk kis csicsókát, ēk kizs zabot mēk kockacukrot is. A csicsókád gyerekkorombá mink is mēk szoktuk ēnnyi.*

csipkedett csipkēdett fn. '⟨levesbe való⟩ apróra tépkedett tészta; csipetke'. *Mink uty szerettyük a borsólevest mēg a krumpli-levest, ha csipkēdett izs vam benne.* Nr. Tojás

és liszt összegyúráásával készített leves-tészta.

csordultig csurdótig hsz. 'színültig'. *Nēm köllöd vóna csurdótik tōttenyi eszt az űjeget, mer majt kifolig belűle a jó bor.*

csőszög ~ tn. i. 'selypít'. *Ottan csőszögött a Jani is, ölég vót mēgertenyi, ugy beszēt.*

csűcslyuk csucslík fn. 'a padlás két, egymáshoz közeli szellőzőnyílása az oromfalon'. *A csucslíkon leste, hogy ki mēn āra befelē.*

csűszóka csuszóka fn. 'szekérhez kötött, alján patkóval ellátott, fékezésre használt deszkalap'. *Amikor nagy vōgynek szoktunk lēgyünni kocsivā, uankor ráát valaki a csuszókára, hoty fēkēzze lēfelē a kocsit.*

csutak ~ fn. '⟨rendszerint lóápolásra használt⟩ csomóba összetekert szalmaköteg'. *Hát a lópucullás uty történt, hogy ēsōbe ádvakartam lóvakarōvā, asztán lēkefētem jó vizes csutakkā.*

dobzósziwa ~dobzōsziva fn. 'nem magvaváló szilvafajta'. *Az a dobzōsziva jó lēsz pālínkának vagy esetleg lēgvárnak.*

dorikorsó ~ fn. 'öblös agyagkorsó, amelyben ivóvizet tartottak ⟨főképp aratáskor⟩'. *A dorikorsót a jó hīdeg zsupkōtél közé szoktuk betēnnyi, hogy a viz nē meleggyēm mēg uan hama.*

dunszt dunc fn. 'befőtt'. *Sog gyümōcsünk termēt az idén, van is ölég duncunk mindēmbū.*

édontalankodik l. *ildontalankodik*

eggyizrában ēggyizrába hsz. 'egykor, egy ideig'. *Ēggyizrába azd beszēték, hogy ősszē lēssz a lakodalmuk, de ugy láccik, ēmarattak ēgymástu a fįjatalok.*

eleség ~ fn. 'a búza, rozs, árpa és zab összefoglaló neve; gabona'. *Ha jó eleség vót, akkor két férēszes is fōn szokott a dobon lēnnyi, és azok fōvādva atták kézre az ētetōnek a kēvét.*

ēllet-veszēllyel ēllē-veszēllē hsz. 'nehézen, nehézségek árán'. *Nagy ēllē-veszēllē sikerūt mēg az essō elōt hazahoznyi a lóher-szénát is.*

elmángol ēmángull ts. i. 'elver'. *Aszongyák, ugy ēmángúta a rendōrt, hogy orvost köllöt hįjnja.*

elpill *ēpill* tn. i. 'elbágyad <a hő-ségtől>'. *Uan az embērgyerēke, mind a pill-tik, ugy ēpill ebbe a nagy melekségbe.*

elpillik *ēpillikūll* tn. i. 'elinal, elhordja magát'. *Mihāncs ēglátta a lovat, mingyā ēpillikūt onnand, mer ēccēr jól mēg-rukta a ló.*

endemondán ~ *hsz.* 'összevissza'. *Uan endemondám beszēt, hogy nēm lehetēt eliga-zonnyi rajta.*

eperje *epērgye* fn. 'szamóca, földieper'. *A szőlő végibe szoktunk epērgyēt is rakni, hogy az is terēngyēn a gyerekeknek.*

ezsvas ~ fn. '⟨krumpli, répa⟩ dara-bolására szolgáló, s betű formájú, nyéllel ellátott vas eszköz'. *Vót régēn uan ezsva-csom, aszt avvā szoktuk a takarmányrépāt ēdarabūni az álotoknak.*

falka *fóka* fn. 'egy csapat, egy csoport <disznó, birka>'. *Régēn két fóka birka mēk két fóka disznó vót a faluba, mer hát álottal nagyba foglākosztak akkor mēg.*

fancsarog ~ tn. i. 'ténfereg, lopja a napot'. *Hun ēre, hun āra fancsarog az ipa is, étőjā az űdöt, sēmmit sē csinyáll az.*

farcimál ~ ts. i. '⟨kellemetlen dolog-gal kapcsolatban, kissé erőszakosan⟩ fir-tat'. *Ha nēm jó vót összeragva a farakás, a jágēr farcimāta, hoty ki rakta össze.*

fejbok ~ fn. tréf. '⟨kézzel adott⟩ fejbe kólintás'. *Jó légy, mer mingyā kapsz ēty fejbókot!*

felkupcol *főkupcull* ts. i. 'földkupaco-kat készít'. *A szőlővesszőt likagba tették, azd betemették, jól mēktporták, asztám mēk föl is szokták kupcūnyi a vesszőt.*

felsikál *fősikáll* ts. i. 'agyagos földdel beken, bemázol <földes padozatot>'. *Mēg máma délutām fősikállom a háttusó szoba főggyit mēg a pitart is.*

fésűke ~ fn. 'egy gombafajta, a gyö-keres fülőke (*Oudemansiella radicata*) el-nevezése'. *A kőnyi erdőbe szoktunk fésűkēt szēnnyi, mēk hát másféle gombāt is.*

flasztēr *flasztēr* fn. 'aszfaltozott vagy téglázott járda'. *Most má flasztēr van a mi uccángba is, nēm köll a sárba járnyi.*

fügerenda *fügerēnda* fn. 'a mesterge-renda fölött elhelyezkedő, kisebb gerenda'. *A mestērgērēndāt mēg a fügerēndákāt is tő-*

fábu szokták váloisztanyi, mer az erős, kemém fa, az birta sokájig.

fütőnek áll *fütünek áll* tn. i. '⟨a kasza⟩ olyan alakú, hogy kaszáláskor a gabona vagy fű töve felé tart'. *Ha fütünek áll a kasza, akkor nēm jó, mer akkor a gabona tüjīt szaggattya.*

gebereg *gebērēg* tn. i. '⟨sárban-vízben⟩ járkál, botorkál'. *Má mēk kin gebērēksz az udvaron, maj mēg eleső.*

gerendely *göröndő* fn. 'az eke rúdja'. *Nekiünk mēg uan ekēng vót, amēlliknek a göröndőle fábu vót.*

géva ~ fn. 'csoportos tuskógomba (*Ar-millariella tabescens*)'. *Itt az udvarungba a mētyfa tuskójjánā szēttem a mütör ēcs csomó gévāt.*

gijsces-gajcsos *gijscsēz-gajcsos* mn. 'bütykös, girbegörbe'. *Nagyon gijscsēz-gaj-csos fāt kapott az erdőn mostann is, nēm sokat ér.*

gombócos káposzta *gombócos kábosz-ta* fn. 'töltött káposzta'. *Disznóölēs utām mēg másör fősztēm gombócos kábosztāt, mer mindannyian szerettyük.*

guggyog ~ tn. i. 'nehezen, lassan, gör-nyedten megy'. *Alig guggyog má szēgēny, ha hēggynek mēn kifélē.*

guruspán ~ fn. 'bukzus, puszpáng'. *Esküvő elött a lányos háznā a mēnyasszony lámpajátásai szēpēm földiszűtették a rozma-ringot mēg a guruspánt is.*

gyimáll ~ ts. i. 1. 'szagga, tép'. *Min-dig a ruhájját gyimájja, nēm tud vigyáznyi.* 2. 'rángat'. *Nē gyimád má asztat a kutyāt, mer mēg mēkharap!*

gyújtalék *gyujtalék* fn. 'gyújtós'. *Alig van szómánk, má gyujtaléknak sē nagyon lēssz.*

hajadonfőn ~ *hsz.* 'födetlen fejjel, ha-jadonfött'. *Akkor a legēnyēk hossziszáru csizmāba, kalabba vótak, nēm mim most, hogy hajadonfőm, mēk hosszú baróka.*

harmonika *hermunika* ~ *hermunika* fn. 'kny.'. *Vót nekiije ēty hermunikájja, avvā szokott ijen összejövetelēkēn hermu-nikányi.*

hatánkodik ~ tn. i. 'erősödik, kar-doskodik'. *Nē hatánkoggy annyira, mer uty sē ugy lēssz, ahogyan tē akarod!*

hecsedli hecsédli fn. 'csipkebogyó'. Az utak mellett szokot lennyi hecsédli, asztán szoktunk szénnyi belüle légvártnak.

hegyel hegyell tn. i. 'magát kihúzza, büszkélkedve megy'. Nagyon hegyet a Bőzsi, amikor a bódba mēnt.

herpitál herpitáll tn. i. 'hörög, nehezen lélegzik'. Biztos ékhút, azér herpitál most is.

hibityel-habatyol hibityüll-habatyull tn. i. 'fölslegesen sokat beszél, fecseg'. Annyit hibityüt-habatyút, hogy alig lehetett az embérnek szóhó gyutni.

hidegség hidekség fn. 'hideg idő'. Naty hidekségbe ugy mēkfászhat az embérfija, hogy örökös bajt szērēz.

hiszen ~ *iszēn* 1. ksz. 'kny.'. Most nēm mēgyēk ē hozzájjuk, *iszēn* tēnnab vótam má. 2. hsz. 'kny.'. *Iszēn* ém montam neki ölöget, tēs tudod. *Iszēn* ez a szomszédék Pistája! Hogy mēgváltozott!

hömbölget ~ ts. i. 'hengerget, görget'. Ketten alik tuttuk aráp hömbölgetni aszt a naty tuskót, uan nehéz vót.

hunyászkodik hunnyászkodik tn. i. 'hunyorgat'. Rēggē, mikor két a nap, bizony mind a ketten hunnyászkottunk, mer nehéz vót főkēnyi.

hurkatáncolás hurkatáncullás fn. 'a disznóvágáshoz fűződő szokás'. Mos má nincs hurkatáncullás, má nēm járnak a hurkatáncullók. Nr. Az 1960-as évekig még Nagykönyiban megvolt — bár már visszaszorulófélben — a hurkatáncullás szokása. Disznóvágások idején maskurába öltözött fiatalok szoktak hivatlanul és váratlanul beköszönni azokhoz a gazdákhöz, akik aznap disznót öltek. Gyakori volt, hogy cigánynak öltöztek. Arcukat bekormozták, fejükre pedig harisnyából készített álarcot húztak. A lányok nemegyszer férfi ruhát öltöttek, a legények viszont *fehérnépnek* (asszonynak, lánynak) voltak öltözve. Ha teheték, valamilyen igazi hangszert vittek magukkal, vagy pedig a háziakkal való tréfálkozás közben fésűvel zenéltek. Arra nagyon ügyeltek, hogy lehetőleg ne ismerjék föl őket. A háziak kolbásszal, hurkával, pecsenyével és borral szokták megvendégelni a hurkatáncullókat, de haza

is adtak egy kis kóstolót a velük hozott kosárba. Nk.

hüssesség hüssesség fn. 'hűvös, árnyékos hely'. A birkává vizenyős helekēn delētettek, ahun a birka innya is tudott, mēk hüssesség vót.

ildomtalankodik édontalankodik tn. i. 'csintalankodik, illetlenül viselkedik, rendetlenkedik'. Nē édontalankoggyatok má, gyerekēk! Mindig ugy visēkēttek, ahogy nēm szabad!

ing ümög ~ üng fn. 'kny.'. Régebben vászombu szoktunk üngöket csínyányi, nēm ám, mīm most.

innenhazul innenhazu hsz. 'hazulról'. Mindēnt el akar pakúnyi innehazu ühozájjuk, pedig kevés pénst adott át minékünk.

ipa ~ fn. 'apósa'. Rēndēzs gyerek az, de az ipává nēm tud igazán kigyűnni.

istenszámába ~ hsz. 'felügyelet nélkül, őrizetlenül'. Kim marattak a szērszámok istenszámába ott a prēsház mellett, de talán nēm loptyák el őket.

kaloló kalulló fn. 'gyapjú kártolására berendezett hely'. A gyaptyut kimostuk, asztán ēvítettük a kalullóba, aszt akkor utánna fghhattuk.

kalottat kalútat ts. i. 'gyapjút kártológéppel fellazítottat; kártoltat'. Vót uan szép gyaptyu is, hogy aszt nēm kalútatuk, de lektöpször ē köllöd vinnyi kalútatnyi.

kanál kalány fn. 'kny.'. Van nekik má uan szép ēvőkészlettyük, szép kalányok, késēk, mindēmféle.

kanálfülű kalámfülű mn. 'nagy, szétálló fülű <ember>'. Ety kalámfülű vidéki gyerek táncútatna nagyom bucsukor, lehet, hogy el akargya vēnni.

káposztáskő kábosztáskü fn. 'hordóban savanyított káposzta lenyomására szolgáló nagyobb kő'. Amikor lēszētük a kábosztát, hordóba tētük, asztán ára dēszkákát raktunk, és aszt nyomattuk lē kábosztásküvē.

kaputuzsár ~ fn. 'kapufélfa'. Vót uan, aki Luca-napkor mēkfarakta a kaputuzsárt is azér, hogy nē lēgyēn az illetőnek a baromfiakhó szērēncsējje.

karéra hsz. 'körös-körül, körben'. Gyerekkoromba nyomtattam, mēkpedig uty tör-

tént, hogy én középén átam, kezembe vót a gyeplü, asztán aszt a négy lovat karéra hajtottam, hoty miné jobban tiporgyák a buzát.

kaszirba l. kaszirva 'ua.'

kaszirbáll l. kaszirváll 'ua.'

kaszirva fn. 'szőlőművelésben használt szerszám; saraboló'. *Neküing van két kaszirvánk is, az eggyiknek hosszab nyele van, mind a másíknak.* Nk.

kaszirváll ts. i. '〈szőlőben kaszirvával〉 a földet sekélyen megkapálja'. *Nýáron tőpször is kaszirvállunk, hogy nē nyőj-jön meg a gaz.* Vö. *kaszirba ~ kaszirva.* Nk.

kászli ~ fn. 'tükrös, fiókos, kisebb szekrényfajta'. *Amikor nagylánkonni kez-kett, sürüjén odaát a kászli elejbe, hogy a tükörbe nésszhesse magát.*

katakönyöke ~ fn. 'a disznó vastagbelének kiszélesedett részébe töltött, kisebb disznósajt'. *Hozd ide a katakönyököt, mer asztat izz bele köll a küjesztőbe tēnni éd darabig!*

kecskecssecsü kecskecsöcsü 'nagy, hoszszúkás szemü 〈szőlő〉'. *Neküing van a hēgyen kecskecsöcsü is, aszt nagyon szeretik a gyerekek.*

kecskerágító kecskerágító fn. 'piros termésű cserje; kecskerágó'. *Ott a gyeprübe sok kecskerágító van, ha ippet szēnni akarsz.*

kelt kött mn. 'élesztővel kelesztett 〈tésztaféle〉'. *Nagyobb innepēkre még lakodalmakra mindik sütöttünk köt rétest, mer asz köllött a vendégēknek is.*

kerreg kērrēg tn. i. 'mély, szaggatott hangot ad'. *De kērrēg ez a tik, nēm tom, mē bajja lehet.*

ketrec ~ *katroc* fn. 'leggyakrabban léc-ből, karóból készült, főleg hízalásra, tömésre fogott kacsák és libák elkülönítésére alkalmas tákolmány; kisebb ketrec'. *Amikor má a récék uanog vótak ősz felé, hogy má lehetett űket hízlanýi, akkor csinátunk nekijjúk karóbu katrocot.*

kikupáll ~ ts. i. 1. '〈hüvelyéből〉 kifejt, kifoszt; gyümölcsöt magjától elválaszt'. *Mēre hazagyűök, kikupáhatnád a cukorborsót, mer al lēssz a vacsora.* 2. 'megerősödik, hízni kezd'. *Mennyire kikupát ez a tinó, amiuta nēm jár ki legēnyí.*

kikurkáll ~ ts. i. 'előkotor, kipiszkál'.

Beesētt az ágy alá az ollóm, ki kőne onnan kurkányi.

klumpa ~ fn. 'facipő'. *Valamikor árú-ták kocsiával a klumpát, asztám vēttünk, mer a naty sárba az nagyom mēkfēlēt a lábunkra.*

kókányol kókányull ts. i. 'hímes tojásokat egymáshoz üt'. *Huzsvétkor a gyerekek vitték a zsebgýgbe a tojást, asztám kókányútak, eggyik összeütötte a hímes tojássát a másíkēvā.*

kókányolás kókányullás fn. 'a hímes tojások összeütése'. *Huzsvét másnaptyám vót a kókányullás.* Nr. *A gyerekek (főleg fiúk) húsvéthētfőn járták a falut, és kókányútak a többi fiú hímes tojásával. Aki összetörte a másíkēt, az elnyerte a játsszó-társ hímes tojássát.* Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején réz pénzt is szoktak hímes tojásba dobálni. Akinek a pénze beleállt a tojásba, az nyert. Ha ez nem sikerült, a hímes tojás gazdájáé lett a pénz.

kondorít kondoritt ts. i. 'göndörít'. *A lányok haja szépen ki vót kondoridva, úgy mēntek a misére még a bálba is.*

kopozás l. kopzás 'ua.'

kopzás kobzás fn. 'kukoricafosztás'. *Kukoricaszēdés után valamēllik este többen összemēntek kukoricát kopozni.* *Uankor má vót uan jó zavaros újbor, asztán annyira horta a gazda, hogy sokszor még danútak is a kobzázsba.* Vö. *kopozás.*

koránnyába ~ hsz. 'korán, kora reggel'. *Má koránnyába nekiátunk kaszányi, mer harmattā jobbam fog'gya a kasza.*

korányol korányull ts. i. 'korainak tart'. *Hád bizony hajnali négy-öt órákor még ámoszag vótunk, korányútuk a főkelést.*

korficol korficull ts. i. rosz. 'sokfélét összefőz'. *Nagyon korficúnak náluk, mer sog vendég lēssz.*

korhácsol korhácsull ts. i. 'ügyetlenül, sok forgácsot csinálva fát vág'. *Máj vágok én fát, mer tē csak korhácsullod, sok forgácsot csinász.*

kórizsálódik ~ ts. i. 'kéreget'. *Még nēm is uan őreg, hogy kőne nekijje kórizsál-lónnyi eszt is, aszt is másoktu.*

korrog ~ tn. i. 'csoszogva jár'. *Anynyira korrog avval a nagy bakancsā, hogy ölēk hāgatnyi.*

köpu küpu fn. 1. 'vajkészítésre használt edény; köpülő'. *Vót uan ház, ahun vót küpu, asztán avvā kiküpüték a téfód vajnak.* 2. 'a gabonaszemeket borító hártya'. *Asztat híjják küpiunek, amibe benne van a buzaszēm.*

köpülő küpüllő fn. 'vajkészítésre használt edény; köpű'. *A küpüllőt fábu csináltak, de vót rütkán cserépküpüllő is, avvā is lēhētēd vajat küpünyi.*

körmözsél ~ ts. i. 'karmol, karmolás'. *Összevissza körmözsēte magát, annyira be vót rugva.*

körömméreg körömmérēg fn. 'körmon lévő daganat'. *Aprószenték naptján szokták a korbáncsullók mondanyi, hogy körömmérēg az ujjon nē lēgyēn.* Nr. A néphit szerint a szivárványra nem szabad ujjal mutatni, mert körömméreg lesz az ember ujján. Ha valaki megfélekedezik erről, és rámutat a szivárványra, akkor utána rögtön meg kell harapnia az ujját, hogy elhárítsa a betegséget.

küvecs küecs ~ küjecs fn. 'kövecs'. *Vótak ott uan lapos küecsök, azokad dobáltak a vízbe.*

küvecses küecsēs ~ küjecsēs mn. 'kövecses'. *Azom a vidékēn nincsenek jó földek, mer küecsēs a talaj.*

küved küed ~ küjed tn. i. 'megfő <szalonna, sonka, disznórészek>'. *Tēnni kőne a tűzre, mer így nagyon lassan küjed még a többi része is.*

küves kües ~ küjes mn. 'köves'. *Árafelé nēm terēm jól a buza, sē más, mer kües talaj van ottan.*

küeszt küeszt ~ küjeszt ts. i. 'üstben kifőz <disznórészeket> szalonnát, sonkát'; abál'. *Még a hurkát is ki kő küjeszteni, mer öreg este lēssz ám nēmsokára.*

küesztett küesztēt ~ küjesztēt mn. 'abált <szalonna, sonka>'. *Annyira jót ēvētt abba a küjesztēt szalonnábu, hogy még bort is vótt ölég jóformán rájja.*

küesztő küesztő ~ küjesztő fn. 'disznórészekkel megrakott üst, amelyben abálnak'. *Amikor a disznónak a májját, léptyit, tüdejit, ijem bēsősēgēt mindēnt kiszētük, akkor esztet mindet a küesztőbe tētük.*

küvez küez ~ küjez ts. i. *Amikor a ko-*

csolai utat küeszték, akkoriba kerűtek a faluba családostu.

kredenc krēdenc fn. 'konyhaszekrény'. *A krēdēndzbe edények, tányérok, fűszērēg vannak.*

krumpligánica ~ fn. 'krumpliból készült étel'. *A krumpligánicát ucs csinátuk, mind a krumplipempőt, csak a gánicáhó töb lisztēt tētünk.* Nr. A krumpligánica a pempőhöz (vö. krumplipempő) hasonlóan készült, csak több lisztet kevertek hozzá, így keményebb pépet nyertek, amelyet forró zsírba mártogatott evőkanállal előre kizsírozott tepsibe szaggattak. Amikor megtelt a tepsi, a tetejét zsírral, vagy ha volt a háznál, tejföllel meglocsolták, és gyors tűznél sütötték meg.

krumpliisterc ~ fn. 'krumpliból főzött étel'. *Mindlunk rütkám vót krumpliisterc, inkább gánicát csinátunk.* Nr. Régebben a szegényebb családok gyakori étele volt a krumpliisterc. Ez úgy készült, hogy a sós vízben főtt krumpliról leöntötték a levét, és ehhez zsírban sült hagymát kevertek, és utána még egy ideig együtt sütötték a krumplival.

krumplipempő ~ fn. 'krumpliból készült, pépszerű étel'. *Gyerēkkoromba mink sok krumplipempőt mēgētünk.* Nr. A krumplipempő úgy készült, hogy a vékonyra szelt krumplit sós vízben megfőzték. Amikor jól elforrt a levét, és a krumpli már megfőtt, lisztet kevertek bele, összefőzték, és villával megtörték a krumplit. Kevés zsírban hagymát sütöttek, és az összetört krumplit azzal a hagymás zsírral megöntötték, és úgy fogyasztották.

kullancs kolláncs fn. 'kny.'. *Abba az erdőbe jobb, ha nēm mēntek, mer ottan sok a kolláncs.*

kummog ~ tn. i. 'sűrűn pislog'. *Jó beűtak a minap is, könnyen kummogtak ott a sarogba.*

kumszemmel kumszēmē hsz. 'behunyt szemmel'. *Annyiszor vótam ott, hogy kumszēmē odatalának.*

kunyerálódik kunyērālódik tn. i. 'sokáig könyörög viért'. *Rēggētü estēlig is kunyērálódik ez a kölök.*

kupercol kupērcull tn. i. 'hosszasan

guggol'. Réggétü estélig ottan kupercútam én is a répafödönn, el is járottam nagyon.

különb különbgyebb mn. 'kny.'. Szérintem a régi viseledbe sokkā különbgyebbeg vótak a fehérnépek, mim most, mer most nem ismernyi még, hogy mëllik a lány, mëllik az asszony.

lábatlan ~ fn. 'tejes pite'. Máskor vasárnap is sürűjen süttöttünk lábatlant, mer az étyszérup süteméféle vót. Nr. A lábatlant a palacsintához hasonló módon készítették. Egy liter tejet, két tojást, kevés cukrot nagyjából 1 kg liszttel szép simára elkevertek, hogy jó sűrű legyen, majd tep-sibe öntötték, és egyenletes tűzön megsütötték. Kockára vágva szokták tálni.

lapföld lapföld fn. 'mély fekvésű földterület'. A dohánnak a főgygeink közü a legjop földet, jó lapfóded választottunk.

lapság ~ fn. 'lapály, mélyen fekvő terület'. A régebbi falu, amit Pusztakónynak híjtak, a téeszmajortu nyugatra huzódott el abba a lapságba.

latyak ~ fn. 'harmat'. Águsztuzsba nagyom meleg vót, ezer korán kétünk, má hajnába meztéláb mēntünk a rétēn körösztü a nagy latyagba.

lecseesz lécsesz ts. i. 'megszid, megdorgál'. Jó lécseszte a lábáru, hogy mindig ékésik, sohasē gyüm pontossan.

lennyűgöz lenyűgöz ts. i. '<a ló lábára> béklyót köt, nyűgöz'. Ha asztat akargya az embēr, hogy a ló nē bojog'gyon ē, akkor legjobb a lábát lenyűgözni.

lettyeg lettyęg tn. i. 'libegősen megy'. Láttam a Mariū, amind lettyęgētt āra befelē.

lidérc ludvérc fn. 'gonosz szellem'. Régebben jobban hűttek abba, hogy vannak ludvércēk. Nr. A hagyomány szerint a késő éjszaka sötét leple alatt jelenik meg a ludvérc. A ludvérc fényes, hosszú, mint a petrencerūd. Mindig közeli rokon vagy ismerős képében megy be a házba. Néhányan emlékeznek egy olyan esetre, amikor a ludvérc a vőlegény képében járt be a kéményen a szerelmes lányhoz. A lány éppen tojást süttött, és kiment a konyhából. Közben a ludvérc a farkával megkeverte a sült hagymát. Szerencsére a lány rajtakapta, és az

egész lakást bekente sótalán kásával. Így a ludvérc elmaradt a háztól, nem tudta a lányt magával vinni.

létánia létánya fn. 'kny.'. Hát akkor pénteki nap a bűtöm mindig vót létánya, de āra létányára mēntek a fíjatalok is, az öregēk is.

lómonyú szilva lómonyu szíva fn. 'nagyszemű, sárgásfehér szilvafajta'. Vót nekijjuk uan szép natyszēmü lómonyu szívájjuk is ott a prēsház mellett.

lökődött ~ fn. 'nudli'. De én embērēm nem szerette a lökődöttet, de azēr mégētte asztat is, ha ókor-máskor csinátam. É.

ludvérc l. lidérc

lütög ~ tn. i. '<náthától az orra> folyik'. Tűrūd mēg az órod, mer má lütög, mingyā ěsöppenyik.

lüttyög ~ tn. i. 'libegősen, himbálózva megy'. A Bözsi íppen a bódba lüttyögött, amikor találkosztam vele az uccán.

lüttyöl lüttyül ts. i. 'összeráz <folydéket>'. De nagyon lüttyülöd aszt a bort, mēg majt kifolik az üvegbi.

magyarbors ~ fn. 'törött feketebors'. Mink a tótelékēgbe, kóbázba, hurkába mēg a zsvártiliba is jóformán szoktunk magyarborsot tēnnyi.

májashurka májjushurka fn. 'disznóöléskor májból és más belsőségekből <pl. szív, tüdő stb.> készített hurka'. A májjushurkát is a küjesztōbe szoktuk kiküjeszteni, asztán utánna mink föl is füstütük.

mángol mángull ts. i. 'mángorol'. Régēn nem vót mēk szenezs vasalló ēē, hát asztán csak mángútuk az összes ruhát, mindēm-jélēt mángútunk. Vő. elmángol.

mángolófa mángullófa fn. 'vászonruhák simítására, vasalására használt eszköz'. Csinátak uan tizēnt-husz centi szélēs mángullófát, asztán akkor mosófára rácsavartuk a ruhát, aszt avval a mángullófával hōmbölgettük mindaddig, mēk sima vót, mer vasalló mēg abba az üdōbe nēmigēm vót.

márc ~ fn. 'hígított mézből készített ital; méhsör'. Gyerēkkoromba árúták a bucsuba a márcot. Abba melegbe jólesētt, mer a márc hīdeg vót.

masinálás masinállás fn. 'cséplőgéppel végzett cséplés'. A masinállás nehēz

munka vót, ottam bizony sok port lē köllött az embernek nyēni.

megkopoz mēkkopoz ts. i. 'tollától megfoszt <pl. kacsát, libát>'. *Hát asztám mēkkoposztuk a ludakat, mer a tolláér is tartottuk űket, nēm ippen a husáér.*

megkotol mēkkotull tn. i. '⟨költésre főleg a tyúk⟩ fészken marad'. *Amikor mēkkotút az öreg lud, akkor tiszta pihi vót a fészke, akkor má tuttuk, hogy na mos má nēm tojik többet.*

megvonódik mēgvonyódik tn. i. 'nyirkossá, nedvessé válik'. *Uan naty harmad vót hajnába, hogy egészsem mēgvonyódott a lóherszénánk.*

megye mēgye fn. 1. 'kny.'. *Tolna a kisebb mēgyékhő tartozik.* 2. 'mezsgye'. *A ház vége után a mēgyét a szomszédék mēg a mi területünk között ē szoktuk szotyolávā kerütyenyi.*

megyekender mēgyekender fn. 'magnyerés céljából a mezsgyére vetett kender'. *Akinek töb magra vót szüksége, asz szokot mēgyekendert izs vetni ugy bokorszám.*

melegség melekség fn. 'meleg idő'. *Ijen nagy melekségbe nēm könnyig a traktoron sē űnyi, hát mēk kombánnýā dógozni.*

mutikakapa ~ fn. '⟨főleg egyelésre használt⟩ kisebb kapa'. *Aszt meséték az öregri, hogy éccēr a pusztám fajt a foga, asztám mutikakapávā huszta ki.*

nádra ~ fn. 'gyomor'. *Ha valakinek a nádrájja ē vót huzódva, a kődőkire gyērtýát tettek, ugy gyógyiották.* Nr. Idős adatközlők emlékezete szerint úgy is gyógyiották a gyomorfájást, hogy egy szelet kenyérnek kivették a közepét, helyébe bezsírozott parget rongyot tettek, és a beteg köldökére helyezték. Azután meggyújtották a zsíros rongyot, és leborították cserépköcsőggel vagy cseréppohárral. Azt tartották, hogy mire elalszik az égő rongy, elmúlik a gyomorfájás is. Megj. Ma már kihalt szónak tekinthető, hiszen az 1970-es években is csak egy-két idős ember ismerte.

nagyfityekkel natyfityekkē hsz. 'sietve, nagy sebbel-lobbal'. *Uan natyfityekkē mēnt ēre be, hogy be sē nézēt hozzánk.*

napa ~ fn. 'anyósa'. *Ád beszélík, hogy a napa mindēmbē beleszól, nēm értík mēg ēgymást a mēnyivē.*

négyszögöl nētyszögöl fn. 'kny.'. *Van nekijjúk uan háromszáz nētyszögöl kertýük, asztán abba édogozgatnak, amikor van rá űdejük.*

nekiángyorodik ~ tn. i. 'hozzáfog, nekikezd'. *Nagyon nehezen ángyorodik neki a munkának, de ha ékezdi éccēr, akkor azér rēndēssen dógozik.*

nünülget nünülget tn. i. 'dudolgat'. *Azelőtt én nagyon szerettem nünülgetnyi, de most má nēm, miuta betegēskédék.*

nyakló ~ fn. 'a lószerszám azon része, amellyel — a rúdhoz erősítve — a ló kormányozza a kocsit'. *Amikor be akartunk fognyi, előtte ékészítētük a kocsit: beletētük a rudat, ára rátētük a nyaklót, az egész lószerszámot.*

nyifákodik ~ tn. i. 'orrhangon beszél'. *Ugy nyifákodott, hogy nēm is értettem, mit mond.*

nyomtatás ~ fn. 'az a művelet, amelynek során a gabonaszemeket a kalászból lovakkal kitapostatták'. *A nyomtatás uty történt, hogy éterütētük a gabonát a szűrűn, asztán körbe-karikára hajtottuk a lovakat rajta, aszt azok típorták ki a szemeket.* Nr. A gabona (főleg a búza) nyomtatása is általában valamilyen magasabb helyszínen, elsősorban szűrűben (szűrűn) történt. A nyomtatásra kiválasztott helyet vízzel meglocsolták, majd — ha már földszáradt — lovakkal mēktipratták (megtapostatták), hogy a szérű kemény legyen, s a búzaszemek ne kerüljenek a földbe. Ezután a gabonát szétterítették, és a lovakat körben hajtva, tapostatták ki a szemeket a kalászból. Előfordult, hogy egy vagy két lóval, néha pedig négygel is nyomtattak. Amikor a lovak már annyira széttaposták a gabonát, hogy a szemek majdnem teljesen kiperegtek belőle, akkor megforgatták, és a másik felét is megjáratták. Ha ezzel végeztek, akkor falapáttal földobálták a polyvás gabonát a levegőbe, hogy a szél segítségével a magot elválasszák a hulladéktól. Ezután kézi-rostával kiostálták, és vihették a malomba őrletni. — A nyomtatáshoz száraz, napos és enyhén szeles idő volt a legalkalmasabb. A hagyomány szerint a nyomtatás

a múlt század végéig volt általános a Koppány menti falvakban, de néhányan még az I. világháború idején is nyomtattak.

nyökög ~ tn. i. 'akadozva beszél, dagog'. *Alig gyűt ki belüle a szó, csak nyökögött, nehéz vót megértenyi.*

nyulfülű gomba *nyulfülű gomba* fn. 'sárga róka gomba (*Cantharellus cibarius*)'. *Amikor az erdőre jártam dőgozni, tőpször is taláтам nyulfülű gombát.*

nyühülődik ~ tn. i. 'sokáig vesződik valamivel, nehezen csinál meg valamit'. *Má két naptya nyühülönnek avval a rédvéggē, de még nēm fogyott ē most sē.*

ocsú *ucus* fn. 'kny.'. *Ami od vót a szűrűbe, az pojva, törek, buza, mindēmféle összekeverve, av vót az ucsu, asztat megētetűk a tikokká.*

őste ~ fn. 'szilveszterest'. *Mink nēm mēntünk sēhá sē, egész őste othun vótam a Pistávā. Nr. Őste szoktak krumplis pogácsát sütni, mégpedig oly módon, hogy minden családtag pogácsájába egy-egy tolat tettek bele. Vő. tollas pogácsa*

onnanhazul *onnahazu* hsz. 'hazulról'. *Ém majd onnahazu indullok, asztán lēnn az álomáson találkoznak.*

orja *orgya* fn. 'a disznó gerince'. *Az orgyábu nagyon jó levest lehet főzni, még az nagyon jó tormával is.*

öccse ~ fn. 'régi megszólítási forma; öcsém'. *Ėccēr odaáll ám elejbēm, asz mon-gya: tē, öccse, hová való vaty tē?*

ökölődik ~ tn. i. 'hányingere van, hányni kezd'. *Annyira ökölődött, hogy roz vót nézni.*

őlfavágás ~ fn. 'erdőn végzett részesmunka, amelynek során kb. 1 méter hosszú darabokból farakásokat készítenek'. *Ha vót őlfavágás az erdőn, ém mindig ē szoktam mēnni, hogy léggyēn tűzifánk.*

ölt-kiált *öt-kált* tn. i. rossz. 'kiáltoz, veszekszik'. *Annyira őtöttek-kátottak, hogy még a másik uccába is hallanyi lehetett.*

ősztöke ~ fn. 'eketisztító szerszám'. *Amikor ráragatt a föld az ekére, akkor ősz-tökēv pucútuk lē.*

pálfordulás *pálfordulás* fn. 'Pál napja (január 25-e)'. *Január huszonötödikén vam*

pálfordulás, akkor szoktál mondani, hogy akkor van fele kēnyér, fele tél.

pallér ~ fn. 'a napszámosok felügyelője <az uradalmakban>'. *A pallérok sē ētyformág vótak, mer vót uan, aki engette, hogy dēbe ēty kicsit többet pihenynyünk, a másik mēk hajsziuta a napszámosokat. Megj. Főleg az idősebb emberek ismerik ezt a szót.*

pánvádli ~ fn. 'lóval vontatott kisvasúti kocsi'. *Estefelé mindig gyűtt a pánvádli, asz szokod bennünket bevinnyi a pusztára.*

párlósajtár *pállósajtár* fn. 'régebben főleg vászonneműk és fonal tisztítására használt, fából készült nagyobb edény'. *A pállósajtárba szoktuk a fonalat még a szennyest ásztatnyi lugozs vízbe. Amikor szét-széggyük a disznód disznóöléskor, pállósajtárba szoktyuk a husd beletēnni. Vő. szapuló*

paszita ~ fn. 'gyermekágyas asszonynak készített ünnepi ebéd'. *A komaasszony még a rokonság, mikor má megvót a körösztiüllő, hetekig horta a paszitát a gyermekágyas asszonnak. Nr. A szülés után legyen-gült fiatalasszony kímélését, segítségét szolgáló szép szokás a Koppány mentén a paszítahordás. A főzés gondját a rokonság őthat hétig is levette az újszülöttel gyarapodó család válláról. Először a keresztanyának illet paszitát vinni, gyakran már a keresztelőt követő napon. Mindenki igyekezett nagyon kitenni magáért, sokféle étellel, itallal, süteménnyel ellátni a gyermekágyas asszonyt. A tikkuslevest úgynevezett lüter-paszitás poharakba (kifejezetten e célra használatos porcelán edény) merték, a pörküttet és pecsenyét pedig díszes tálakba, tányérokba rakták. Az ebédezsvekába kerültek a kalácsok, rétesek, sütemények, italok. Díszesen hímzett konyharuhával takarták le az ételleket. Sokan meglesték a faluból a paszítavivőket, és a vékák száma és púpozottsága szerint értékelték (dicsérték vagy megszólták) a látottakat. A paszitát régen fejen vitték, amely a népi teherhordás jellegzetesen elterjedt módja volt a Koppány mentén.*

pendely péntő fn. 'alsószojnya'. *Máskor a lányok, asszonyok mék tisz-tizénöt péntőt is fővettek magukra, ha misére mentek. Miné tőp péntőle vód valakinek, anná divatosabb vót.*

petrencerúd *petrencerud* fn. 'kb. három méteres rúd, amellyel a kisebb csomóba rakott szénát boglyába hordták össze'. *Vót eset, hogy az erdőbű hoztunk kókuszat petrencerudnak.*

píllézés ~ fn. 'kontyolás'. *Éjjél után vót a píllézés, akkor gyűd be a mennyasszony szünös ruhába táncúnyi.* Nr. Éjjélkor a mennyasszony fejére hajtották a legfölső szoknyát, hogy megóvják a rontástól. és az ánya kikísérte az ünnepi asztaltól a szomszédba átöltözni. Az újmenyecske színes öltözetét a **pille** (jellegzetes főkötdő) egészítette ki. A píllézést a legközelebbi nőrokonokon kívül a vőlegény is végignézhette. A píllézés szertartása az 1950-es években megszűnt, de emlékét az alábbi mondóka őrzí:

„Lévészik a fátýolt,
Föltészik a kontyot,
Konty alá a gondot.”

píncszer *píncszer* fn. 'a szőlőhegyen tartott borozgatás, mulatság'. *Amikor muzsikás lëttem, amikor főszabadúntunk, mind az ínasok, kiméntünk a héggyre píncszerre, asztán ottan' jót mulattunk.*

pírhanyagosodik ~ tn. i. 'pirosodni, érni kezd'. *Már pírhanyagosodik ám a cserénye, má némsokára jó lëssz, asztán hozhatok haza a gyerekéknek.*

pírkáll ~ ts. i. 'kotor, piszkál'. *Pírkád még a tüzet, mer elaluszik! Amikor hajtós rostávū rostátunk, akkor valakinek köllött ottam pírkányi, hogy a szemék lefójának.*

pítvar *pítar* fn. 'a ház udvar felőli, tető alatti, nyitott része'. *Az udvarba szoktuk a borsót szétterítenyi, de ha gyűtt az esső, akkor gyorsan beraktuk a pítarba.*

pocárol *pocáru* tn. i. 'pancsol'. *Ném szeretem, hogy mindig ittem pocáruót a kut mellett, hiszém má tiszta viz mindénéték.*

pompos ~ fn. 'kerek alakú, kisebb kenyér; cipó'. *Sütöttem mindik pompost is,*

asztat éttük még elősször. Nr. *Masinálás* (a gabona cséplőgéppel való cséplése) után a legelső lisztből a koldusnak *pompost* szoktak sütni.

porváll ~ ts. i. 'szid, korhol'. *Uan székánt embër az, hogy majnëm mindën nap porvájja a feleségüt.*

porzsávás ~ mn. 'beteges'. *Aki ugy gyöngëm van, ára monták, hoty porzsávás.* Megj. Lényegében véve már nem használatos ez a szó, de az aprószentek napjához fűződő *korbáncsolás* szokása napjainkig megőrizte (l. a *korbáncsolással* kapcsolatos mondóka szövegét).

pöle Csak az *Uan*, mind a *pöle* 'nagyon kövér' jelentésű szóláshasonlatban használatos.

processzió *prosekcio* fn. 'körmenet'. *Rókuskor, a könyiak fogadott inneptyin prosekcio szokott a Szent-kuthó mennyi.*

ragmálódik ~ tn. i. 'kitartóan, makacsul kér'. *Addig ragmálódott a kislány rajtam, még attam nekijje két forintot csokoládéra.*

raconca ~ fn. 'fából készített lőcs tartó (szekéren, szánkón)'. *Mínek mők kihusztuk a rakoncát a szakóbu, asztán elátuk az uttyukat ott a kocsmá előtt. Asztám má nëm akartag verekënnyi.*

rékli réli fn. 1. 'vékony női blúz'. *Ugy láttam, hogy új rélije van a Böszinek, abba mënt a bódba.* 2. 'férfi kiskabát'. *Vót apádnak eggy uan cájg rélije, de asz sokáig birta a strapát.*

répajelölő *répagyeliüllő* fn. 'a répmag elvetéséhez használt, fából készült szerző'. *Azér szoktunk répagyeliüllőt hasznányi, hogy eggyenletessëbben lëhessën a répmagot éraknyi.*

reszelt leves *reszët leves* fn. 'a meggyűrt levestészta lereszelésével készített leves'. *Amikor kevés üdöng vót, uankor szoktunk reszët levest főznyi, mer asz hama ékészűt.*

rihonya ~ mn. 'nagyon kopott, elhasznált'. *Në vëdd eszt a rihonya kabátot fő, mer má nagyon ë vam vázsva.*

ringlis *ringis* l. *ringlispil* 'ua.'

ringlispil *ringispi* fn. 'körhinta'. *A bucsuba mindig vót ringispi is. Amikor má*

éfogyott a pénzem, ut tuttam fölúni rá, hoty főmémentem hajónak, aszt mikor rám kerút a sor, fölúhettem rá én is, nem köllött akkor fizetni. Vö. ringlis

riskó ~ fn. 'szőlőmetsző kés'. Régén az öreg meséte, hogy riskóvā várták el a kődőköt, akkor született, amikor a falu égött, mégis id van. Megj. Egy-két idős ember ismeri, de már nemigen használja.

roszog ~ tn. i. 'éles, bántó hangot ad, csikorog'. Jaj, nē vakard aszt a lábos feneköt, mer annyira roszog, hogy ölék hāgatnyi!

rudazókötél fn. 'erős, vastagabb köté, amellyel a szekérre rakott gabonát vagy szénát egy rúd segítségével leszorítják'. A nyomórudat elü-háttu lē szoktuk erőssen kötnyi a rudazókötélél, hogy jól ájjon a kocsi, légyén tartása.

sarabol sarabull ts. i. 'szőlőben' a földet sekélyen fölkapálja'. Én jobban szereték sarabúnyi, mind kapányi. Vö. saraboló. É.

saraboló sarabulló fn. 'a szőlő földjének fellazítására, gyomtalanítására használt szerszám'. A sarabullót is tisztán kő tartanyi, hogy még nē rozsdásoggyon. É.

sarjú sargyu fn. 'a réti fű második kaszálása utáni széna'. Ha jó üdőjárás vót, akkor szokot lēnnyi sargyuszénánk izz bőven.

sarjúgyerek sargyugyerék fn. gúny. 'fejlődésben elmaradt, alacsony termetű fiú'. Nēm sokra mén avval a sargyugyerékkē, mer az ölég gyönge.

saroglya sērág'gya ~ sarág'gya fn. 1. 'a szekér elejét és végét lezáró rács'. A kocsi elejénē még a háttujánā izz vót ēggyēty sērág'gya. 2. 'takarmány <főleg széna> tartására használt jászol fölötti rács az istállóban'. Doptam a lovaknak szénát a sarág'gyába, majd megēvēgetik, ha akargyák. 3. 'főképpen széna, szalma vagy trágya hordására használt rácsos eszköz'. Vót ugy, hogy a sērág'gyára tettük fő a disznót, aszt avvā vittük odébb, ahun pörkūnyi akartuk. Sērág'gyāvā szoktuk a ganyét is kihordanyi az istállóbu, ha tragacs nēm vót.

sedereg sederég tn. i. 'riszálja magát <pl. járás közben, kerékpár ülésén>'. Nēm

tudom, hā sedergētt a Bözsi uan natyfütyekkē. Nēm ér lē a lába, csak sederég azon a biciglin.

seggvakaró fn. l. hecsedli 'ua.'

sikér ~ mn. 'lapos, sekély <tányér, tál>'. Vttem máma réggē két siker tányért is, hogy nē csak a mēl légyén ölég.

sipákol sipákull tn. i. 'sipító hangot ad, csipog <csirke, kiskacsa, kisliba>'. De tunnak sipákúni a récéjeüték, bisztosan ehēssek má nagyon.

sirató ~ fn. 'az esküvő idején a menyasszony szüleinél tartott mulatozás, lakoma'. Mink az öreggē a siratóba vagyunk híjatalossak, a gyerekkē még a lakodalomba vannak.

slingel slingüll ts. i. 'általában ruhaneműt' díszes öltésekkel elvarr, elszeg'. A pēntölök ajját szoktuk slingūnyi, hogy minē szēb légyén.

slingelés slingüllés fn. 'valamilyen ruhanemű' díszes szegélye'. Hād bizony a pēntő mosásakor nagyon köllöd vigyáznyi, hogy el nē szakaggyon a slingüllése.

sonkoly sonkó ~ sonkol ~ sonkoj fn. 'a méhviasz törmeléke, üledéke'. A lépet főmelegítettük, és akkor beletettük ēggy acskóba, asztat még uan kendértörő tiluba, asztán a viasz kifód belüle, azutám megmaratt sonkó.

sporheitt ~ sparhelt ~ porhelt fn. 'takaréktűzhely'. Régebben szoktam a porheldbe krumplit sütnyi szalonnáhó, de nagyon jó vót.

stájēr fn. 'lóhere'. A stájēr az a vörösayagos földet szereti, abba jobban terem. Nk.

stelázsi télázslī ~ télázsi fn. 'edények tartására használt, polcos állvány'. A dunokat még más ēgyebet is a télázslira raktam fő.

suspirikol suspirikull tn. i. 'suttog, halkán beszél'. Vótam ēccēr náluk mikor gyába mēnyasszony vótam, de uan rossz esētt, mikor suspirikútak ott előttem, uty fáj a bēső részem.

sükebóka ~ mn. 'nagyot halló, nehéz felfogású'. Nē légy má uan sükebóka, hāny szor kő ēmondanyi valamit hát!

sür-forr sür-fór tn. i. 'sűrő-forog, nyüzsög'. Nagyon sürnek-fórnak má az udvarba, nagy lakodalom lész náluk bisztosan.

sűrűen *sűrűen* *hsz.* 'gyakran'. *Őlek sűrűen hazautazik a fíjuk, pedig messzi laknak Kónyitu.*

szakajtó ~ *fn.* 'rozsszalmából font, régebben a kenyértészta kelesztésére használt, fületlen kosár'. *A teknyőbe szoktuk édagasztanyi a kényeret, ott át két óra hosszaiig, asztán kiszakajtottuk szakajtógba.*

szakmányába ~ *hsz.* 'állandóan, megszakítás nélkül'. *Hozta asz szakmányába a bort, mink mők csak nyétük.*

szarajacsari ~ *mn.* 'fukar, fűsvény'. *Nagyon szarajacsari embər az, nagyon bánynya a fát, mer inkább mőkfanna, mihogy tüzejjen.*

szarufa *szalufa* *fn.* 'a tetőszerkezet gerendája, amelyet egy másikkal ék alakban ácsolnak össze'. *Régebbem mők szalufát is hoztak az erdőre, asztán lèhéaszták, és jó vót a tetőre.*

szatymat ~ *fn.* 'piszok, szemét'. *Valami szatymat van ebbe ja pohárba, mingyá kivészem.*

szederfa *szédərfa* *l.* *szedergyefa* 'ua.'

szederje *szédərgye* *fn.* 'faeper'. *Régente vót, aki összeszette a szédərgyét, asztán kifoszték púlinkának.*

szederjefa *szédərgyefa* *fn.* 'eperfa'. *Szédərgyefábu is szoktak hordót csinányi a kádárok.*

szegedés *szégedés* *fn.* '〈futás miatti〉 fájdalom, oldalszúrás'. *Futottam hazáig, de uty szur is ám a szégedés, hogy maj kigyün az ódalam.*

szekszóniás *székszóniás* *mn.* 'házsártos, kötekedő'. *Má mők nem lèhet étalányi a kedvüt, má mők széksszóniás.*

szérvonó *szémvonyó* *fn.* 'fából készült eszköz, amellyel kenyérsütéskor a parazsat a kemence szájához húzzák'. *Házilak szoktunk jaragnyi szémvonyót, mer uan is mőkítette.*

szotyka ~ *fn.* 'rossz erkölcsű nő'. *Mők annak a vénasszonynak járt a szájja, iszëm mindènki tuggya, mijen nasz szotyka vót fiatá korába.*

szörszöny ~ *mn.* 'rossz. 'mohó, kapzsi'. *Az egész familidájuk uan szörszöny vót, miuta csak ösmerem üket.*

szügyellő ~ *fn.* 'a lószerszám része;

vállszíj'. *Annyira húzott ez a ló, hogy majnem északatt a szügyellő.*

szütyő ~ *fn.* 'kisméretű zsák'. *A szütyőt is a takácsa szütette az embər, hogy lègyen kissepfajta zsák is.*

szvetter *cvèttər* ~ *dzvèttər* *fn.* 'kny.'. *Régən szüvessen tartottag birkát, mer a dzvèttért, tutyit, kapcát, eszt mind a birka gyaptyujábu kötötték.*

taliga ~ *fn.* 'a szántáskor használt, kétkerekű eszköz'. *A taligára köllött az eke ruggyát rátènnyi, asz tartotta.*

tarkaborsó ~ *fn.* 'tarkabab'. *Mink szerettyük a tarkaborsót is, nemcsak a fehérret. Vö. cıfıaborsó*

tatár rizling ~ *fn.* tréf. 'nohabor' *Na, gyűj be, vam még ek kis tatár rizlingem, kóstúd még!*

teher *tere* *fn.* 1. 'rakomány'. *Jó naty tere szómát hoztam, hogy ölég lègyen a szómazsakogba.* 2. 'tíz kéve kender egybekötve; kötet'. *Nyűjés után tereszám kötötük össze a kendert.*

tévő ~ *fn.* 'kenyérsütéskor a kemence szájához helyezett besározott deszkalap vagy vaslemez'. *A tévőt is magunk szoktuk csinányi, nem köllött ahkó mestèrembər.* *Nr. Régebben általában deszkából készítették tévőt. Kerestek a háznál egy deszkalapot, amelyet gömbölyűre kifaragtak, és pojvás sárral vastagon besározta. A deszkalap közepére pedig fogantyút erősítettek. Erre a célra megfelelt egy fazék füle vagy fadarab is. Ritkábban vas- vagy bádoglemezt használtak tévőnek.*

tézsła ~ *fn.* 'ökrös fogatnál szántáshoz az eketaligához és járomhoz kapcsolt rúd'. *A tézslát mők majnem othum felejtettük, jó nésztung vóna ki, mer nem tut-tung vóna szántani.*

tipor ~ *ts. i.* 'tapos'. *Addik tiportad aszt az ómát, mők tejjesen szét nem mèn.*

topor ~ *fn.* 'rövid nyelű, széles vágófelületű balta; szekerce'. *Összè toporrá vagy baltává beváktuk a kábosztát, asztá akkor hazahoztuk.*

totya ~ *mn.* 'rossz. 'testes, kövér, nehezen mozgó'. *De totya lány ez, ippen uan lèssz, mind az annya.*

tőkalsó *tőkásó* *mn.* 'gúny. 'alacsony

termetű, kisművésű <ember>'. *Mijen kis tökéso gyerek az, asztám mégis mijen nagy mejje van, mennyire fővág.*

töltött káposzta l. gombócok káposzta 'ua.'

tőtike ~ fn. 'alján csővel ellátott faedény'. *Tőtikévé lehet a bort vagy mustot a hordóba öntenyi.*

túrósacskó *turósacskó* fn. 'túró készítésére, tartására használt, vászonból készített zacskó'. *Vót uan hëgyës turósacskónk, abba beleöntöttük aszt a kiaggott alut-tejet, asztán összekötöttük, asztákkor a savó abbu lëcsurgott, a turó még benne maratt az acskóba.*

tutyi ~ fn. 'gyapjúból kötött lábbeli-féle.' *A tutyi nagyon kényelmes lábbeli, én nagyon szereték abba járni.* Sz. *A kónyi tutyi mindént kibír (= nagyon erős).* Szh. *Piros, mind a naki tutyi (= sápadt).* Nr. *A tutyi a mai napig kedvelt lábbeli a Kop-pány mente néhány községében, bár nap-jainkban elsősorban az idősebb asszonyok hordják még. Néhány évtizeddel ezelőtt többféle tutyit is kötöttek. A hétköznapi viselt tutyit fehéren hagyták, vagy fekete-tőre festették, kenderfonalból talpat kö-töttek hozzá, hogy megtalpalva erősebb, tartósabb legyen. Mezei munkában (főleg aratáskor) szurkos tutyit húztak. A cifra tutyi vagy rózsás tutyi viszont ünnepi viselet volt. Egykor még misére vagy bálba is cifra tutyit húztak. Ez úgy készült, hogy a gyapjúból kötött tutyiba különböző színű (piros, zöld, lila stb.) belinërfonalakat fűztek tűvel, mégpedig a tutyi fejire (a láb-fejen levő részébe) és a sarkába. A színes fonalakból különböző mintákat alakítottak ki.*

tüskeborona *tüskeboronya* fn. 'tüskés faágakból, főképpen kökényből készített borona'. *Régebbem majnem mindënkinek tüskeboronyájja vót, asztán avvā boronyá-ták még a földet, hogy nē lëgyën uan han-tos.* Nr. *A fémből készült (fogas) boronák elterjedése előtt házilag állították össze a tüskeboronyát. Ehhez általában a közeli er-dőszéleken vagy utak mentén található kö-kényfák ágait használták föl, mégpedig kö-rülbelül száz-százötven szálból készített-*

ték úgy, hogy a kökényfa tüskés ágait fa-rámák közé szorították. Boronáláskor vala-mivel (pl. gyeptéglákkal, vastagabb fák-kal stb.) megterhelték, vagy pedig rááll-tak, hogy a kisebb-nagyobb földdarabokat széttörjék, s így a földet minél porhanyó-sabbá tegyék.

tüskeribizli ~ fn. 'egres'. *Asztán ova-tossan szëdd am a tüskeribizlit, mer mëk-szurhat a tüskeje.* Nk.

tütyög ~ tn. i. 'duzzog, haragszik'. *Ráér öfölsége tütyögni, majd emén a mérge előbb-utóbb.*

tyúkász *tikász* fn. 'tyúk- és tojáskeres-kedő'. *Akinek sok tojása vót, az régën ë tutta anni a tikásznak, mer asz hetenként kéccër-háromszor gyüd végig az uccán.*

úgyfordul *utyfordu* hsz. 'talán, lehet, esetleg'. *Utyfordu együnék a sógorék is, ha nēm is irták még.*

ujjaskodik ~ tn. i. 'civakodik, ujjat húz vkivel'. *Mëgmontam nekiije, hogy nē ujjaskoggyon velem, mer ráfüzet még.*

unokasarjú *unokasargyu* fn. 'harmadik kaszálású fű'. *Ha jó üdőjárás van vé-lellenyi, még unokasargyu isz van uankor.*

ünnapi ág *urnapi ág* ~ fn. '<megszen-telt> gyertyánfaág'. *Régente urnapi ágot szoktak a házba hoznyi, hogy nē lëgyën a házná betegség.* Nr. *Betegségek megelőzé-sére szoktak a templomból hazavinni meg-szentelt gyertyánfaágat. A szobába, az ólba és az istállóba is tettek belőle. Egyet-len család sem mulasztotta ezt el régen.*

utóbbani *utóbbanyi* mn. 'utóbbi, későbbi'. *Az utóbbanyi hetegbe valami mi-hat megváltozott, nēm uan kedves, mind azelőtt. Utóbbanyi ésszë má máskép csinánd az em-bër, mind elősször.*

ühünget ts. i. 1. 'kerget, ijeszt <állatot, főleg kutyát>'. *Nē ühüngezd aszt a kutyát, mer mëkharaphat!* 2. 'ijeszt, meg-félemlit <zemélyt>'. *Mindig a feleségit ühüngeti, ha berug.*

üszécsuta fn. 'etetés után a jászol-ban visszamaradt, lerágott kukoricaszár; szárazik'. *A marhát kevesebb üszécsutát han-nak, mind a lovak, mer jobban érág'gyák.*

vadvendég ~ fn. tréf. 'hívatlan ven-dég'. *Amikor szëzonnya vót a disznóölésnek,*

estefelé má szoktag gyűnnyi a vadvendégék is, ezek a hurkatáncullóg vótak.

vágó ~ fn. 'szőlőpászta'. A Bodonkutná van nekijjúk öd vágó szöllejúk, még az Örekhégyen izs van néhány vágó.

vakar ~ ts. i. '(a szőlőben) a földet sekélyen fölkapálja'. *Mink mék szüret előtt is kimégyünk a szőlőbe vakarnyi, hogy tiszta léggyen a föggye.* Vö. *vakaró.* Ksz.

vakaró ~ fn. 'a szőlő földjének fellazítására, gyomtalanítására használt szerszám'. *Ém borzafábu vagy agárcábu szoktam nyelet csinányi a vakaróba.* Ksz.

vakcsibe ~ fn. rossz. Csak a „még-életi a vakcsibét valakivel” állandósult szókapcsolatban használatos. Nr. Ha a kiválasztott legény nem akart tudomást venni a neki szánt lányról, a lányos család varázslathoz folyamodott. A legényt megették olyan süteménnyel, amelybe a lány menstruációs vérből is keverték. Azt tartották, hogy a legény ezután biztosan belszeret a lányba.

vakotás ~ mn. 'rozsdafoltos <gyümölcs, ritkábban bab>'. *Kicsit vakotás ez az óma, de azér jó jám.*

váltott gyerek váltott gyerek fn. 'kicsérélt újszülött'. *Éggy asszonnak kicsérték a gyermket nagyon csunyára, asztám vissza akarta váltanyi, de nem sikerút neki.* Nr. A néphit szerint előfordult, hogy az újszülöttet a boszorkányok csúnya gyerekkel cserélték ki. A szülők természetesen igyekeztek visszacserélni a váltott gyermket. Ennek a következő módja ismert: Söprüvel fűtötték be a kemencét. A váltott gyermket a sütőlapátra ültették, és úgy tették, mintha be akarnák lökni a kemencébe. A kemenceajtó előtt a belökés pillanatában visszaváltozik a váltott gyerek az igazira.

vánkos ~ fn. 1. 'fejpárna'. 2. 'a szántáskor használt taliga része'. *Elü van a taligán egy vánkös, ára fekszik rá az ekének a ruggya, a göröndöle.*

vasfazék ~ fn. 'különböző fémekből, rendszerint vasból készített nagyobb edény; üst'. *Amikor a zabalébe főtették a kásád vagy a rizsát, akkor egy valakinek oda köllött anyi a vasfazékhó, mer aszt álan-*

dójan kevernyi köllött, hogy oda në ég'gyén. **vaszora** ~ fn. 'hímvessző <bikáé, disznóé>'. *Nagy vaszorájja van ennek a bikának.*

vendégoldal vendégoldal ~ vendégóda fn. 'a szekér két oldalára szerelhető hosszú rúd, amellyel a rakodófelület szélesebbé válik'. *A kókuzdió az jó vót kocsirudnak is még vendégódanak is.* Vö. *vendégrúd*

vendégrúd vendégrud 1. vendégoldal 'ua.'

véndely vendő fn. 'zsírosbödön'. *Tavā telli lett mind a két vendölöm, az idén is megölégennék annyi zsirrā.*

venyicse ~ fn. 'levágott szőlővessző; venyige'. *Amikor mégvót a meccs, akkor utánna főkötöttük a venyicsét, asztán éty hère kihortuk, és ott összeraktuk.*

vérácsol vérácsull tn. i. 'virraszt, éjjelez'. *Látom a szemédén, hogy az éjjel is vérácsútá má megenn, nem aluttá ölöget.*

vermelő vermiülő fn. 'erős, vastag acélból készült, kapánál kisebb, fanyelű szerszám'. *Tuskózáskor kástuk ásóval, akkor kihusztuk kapával a földet, azutám még vermiülővé pucúttuk a fa gyökereit.*

vertyog vertyog tn. i. 1. 'mély, szagatott hangot ad <kotló>'. *Ugy vertyog az a kotlós, hogy nem jó hágatnyi az embérlányának.* 2. 'kellemetlen, rekedt hangon beszél'. *Uan sokájig vertyogott itten az a vénasszony, asztütem, hoty sohasē mén ē.*

vinyároz ~ tn. i. rossz. 'viháncol'. *Ennek a lánnak mindéggy akárki, ez mindēnkivē vinyároz, csak nadrág léggyen rajta.*

virityel virityüll tn. i. 'csórét többször vízbe mártva iszik <kacsa, lúd>'. *Má réggel uta virityűnek a récék a válluba.* Vö. *belevirityel*

vonogó vonyogó fn. 'szalma- és szénahúzásra használt, nyéllel ellátott vaskampó'. *É kőne vinnyi a vonyogót, mer avvā lē lehetne huznyi az ágokat, hogy lē tuggyuk szēnnyi a cserēsnyét.*

votyka fn. 'pálinkafőzéskor az először lepárolt lé, amelyet még egyszer kifőznek'. *Ami elősször gyün lē az anyagbu, az a votyka. Az még nem ölég erős, aszt még ecér kifőzik, hoty pálinka léggyen.*

zabalé 1. abalé

zuhaj ~ fn. 'zaj, robaj'. *Gombát szét-tűnk az erdőbe, és éccēr csak nēm messzi szarvasok szalattak nagy zuhajjá köröszti mindēnēn.*

zuhikol *zuhikull* ts. i. 'hosszasan üt, ver valamit, ami mély hangot ad'. *Any-nyira zuhikúnak a ház alatt, hogy ölőgem van belüle má reggel uta.*

zuptüre ~ hsz. 'valaminek teljesen a végéig'. *Most má jó lēssz az a vállu, nē tójjug bejjebb, mer má odaért zuptüre. Megj.*

Csak egy-két idős ember ismerte ezt a szót Nagykovácsiban az 1970-es években.

zsiba ~ fn. 'kisliba'. *Szeret ludakkā foglākozni a Teri, most ize vannak zsi-báik.*

zsindelyes *sindölös* mn. 'tetőcseréppel fedett'. *Régebben csak a job módú emberek-neg vót sindölös házuk.*

zsúpos *zsuppos* mn. 'zsúppal fedett'. *A mi falungba régēn sog vót a zsuppos ház.*

Sz. Bozóki Margit—Szabó József

A *sarkít* igének és a szócsaládjának mai használatáról

1. *Sarok* szavunk alighanem a *sur-* ~ *sor-* ~ *sar-* alapszónak *-k* deverbális névszóképzős származéka, a szócsalád az Árpád-kor óta adatolható, l. OklSz., TESz. — A *sarok* egyik derivatumának, a *sarkít* igének elsőként az ÉKsz. [1972.] rögzítette azt a jelentését, amelyet „a választékos, igényes, emelkedettebb stílusban használatos”-nak minősített: „3. vál[asztékos] <Vitás nézetet> kiélezve, különös élességgel fogalmaz meg.” A NyKk. [1980–1985.] a „sajtónyelvi fordulatok, szólások” között sorolja fel a *sarkít* igét, illetőleg a *sarkítva* igenevet (2: 627), jelentéseiket nem írja le.

A *sarkít* igének és származékainak használata újabban nem csupán a sajtónyelvben, hanem a köznyelvben is megfigyelhető, divatozó előfordulásai kiszorítanak több, hasonló értelmű szót vagy kifejezést. Mindezért érdemes e szócsalád jelenkori életével foglalkozni.

2. Az ÉKsz.-ból az imént idézett *sarkít*-jelentés kialakulása jól érthető a szó más jelentéseiből, amelyeket a szótár így ad meg: „*Fiz[ika]* 1. Elektromágneses hullámokra, kül[önösen] fényre úgy hat, hogy a rezgés csak egy v[agy] két egymásra merőleges síkban haladjon. 2. *ritk[a]* Pozitív és negatív villamos töltésű részecskéket különválaszt, polarizál.” Az ÉKsz. harmadik jelentésleírását már idéztem. — A három jelentés egymásutániséga mutatja, hogy metaforás alakulatokkal számolhatunk az ’elkülönyt; különválaszt; részekre bont’ jelentésjegyek alapján. Ezeket a jelentésváltozásokat a *sarkít* tövének, a *sarok*-nak az ÉrtSz.-beli 4. jelentése is magyarázza, hiszen az alapszó jelentésbefolyása a szóképzésre nyilvánvaló (l. Zsirai Miklós: Alapszó-besugárzás a szóképzésben. MNy. MNy. 41 [1945.]: 1–11); az említett jelentés: „Lapok v[agy] vonalak által alkotott szöglet, ill[etőleg] a belső térnek ehhez közel eső része.” A *sarkít*, a *sarok* számos jelentésváltozásának leírása ugyan nem tartozik tárgyunkhoz, ennyit talán mégis szükséges a „<Vitás nézetet> kiélezve, különös élességgel fogalmaz meg” (már idézett) jelentésleírás előzményeiből elmondanunk. Néhány példa a szóban lévő jelentésű, tehát az ÉKsz. 3. alatti *sarkít*-ra:

- (1) Magyarországon a diktatúra előnyei már nem, a demokrácia előnyei még nem érvényesülnek. (Tudom, *sarkítok*.) — Diurnus: Kétféle igazság? (Magyar Nemzet [ezután: MN.], 1989. XI. 18. 3.)
- (2) — A köztársasági megbízott az én olvasatomban az államigazgatás kézi vezérlésének garanciája. Ha *sarkítom* a dolgot, akkor [. . .] ő volt a megyei pártbizottsági titkár megfelelő figurája [. . .] — Halász Miklós: Csak a szájtépés marad az önkormányzatnak? (MN., 1990. IX. 15. 4.) (Az *olvasat* szó használatához l. Büky László: Olvasat. ÉAny., 1987. 4. sz. 7.)
- (3) Tisztelt Csoóri Sándor, bocsásson meg, hogy *sarkítok*, de meg kell értenie, mi az, ami sokunk éjszakai nyugalmit tönkretesz. — Rubovszky Edit olvasói levele: Más is gyötrődik. (MN. 1990. X. 30. 6.)

Hernádi Miklós Közhelyszótár című munkája ennyit ír a tárgyalat ígéről: „*sarkít* De csak a vita kedvéért! (ért[elmiségi használat])” (Budapest, 1985.² 322). Megfigyelése a (3) jelzetű adatra különösen jól vonatkoztatható (nem említve az alább következőket). — Mindhárom iménti *sarkít* helyettesíthető a ’kiélezve, különös élességgel fogalmaz meg’ jelentéssel, s lényegében az ÉKsz.-nak a főntebb idézett < >-ben lévő használatkörü megszorítását is elfogadhatjuk, csupán a (2) számjelzetű részlet nem kapcsolódik semmiféle, a szöveggörnyezetéből kideríthető vitához. S így éppen az ebben található szerkezet, a *sarkítom a dolgot* mutatja a *sarkít* használatának általánosodását. — Hasonlóképpen élnek a beszélők vagy írók a *kisarkít* igével, amely *ki* igekötője révén szintén divatozó nyelvhasználatot jelez:

- (4) [. . . a búcsú ’a tisztítóhelyi büntetés elengedése’ akkor biztos?] — András, Isten nem biztosítótársaság. — Nem akartam így *kisarkítani* a dolgokat. — Miklós atya és Szekeres András beszélgetése. (Szabad Európa Rádió, 1990. III. 9. 13 óra 56 perc.)
 (5) [. . .] minden órarendi kérdést ki lehet *sarkítani*. — Egyetemi oktató mondja tanszéki értekezleten. (Szeged, 1990. III. 7.)

A (2) mellett a (4) jelzetű adat ugyancsak a *(ki)sarkít valamit* + *(ki)sarkítja a dolgot* szerkesztmények használatkörü megszorításának lazulását mutatja. E lazulás által a *kiéleződik* ~ *kiélesedik* igék szinonimájává alakul, ezekről az igékről a SzinSz. ezt írja: „*kiéleződött kiélesedik*; <helyzet, vita stb.> → *elmérgesedik*”; az *elmérgesedik* szócikk idevonatkozó része: „<viszony, vita stb.> *kiéleződik, kiélesedik, eljajul*”. Egyébként a SzinSz.-ban nincs a *sarkít*-nak szócikke.

A *kisarkít* határozói igenevének szövegbe épülése sem mutatja az ÉKsz.-ban jelzett használatkörü jellegzetességet:

- (6) *Kisarkítva*, a minisztériumi anyag úgy fogalmaz, hogy az áttérés, végső hatásként a megszűnő családi pótlékot teljesítményarányosan, jórészt a nagy jövedelműekhez csoportosítaná át, míg a családi pótlékra valóban rászorulókat gyakorlatilag ellátás nélkül maradnának. — Zsuzsanna Ervin: Kevesebb nem lesz az adó. (MN., 1989. VI. 26. 5.)
 (7) A sajtó *kisarkítva* félretájékoztatta az országot. — Egy riportból. Kossuth Rádió (ezután: KR.). (1990. VI. 28. 18 óra 26 perc.)

A (6) jelzetű példában az igenév használata nehezen érthető, hiszen ha a szóban lévő „minisztériumi anyag úgy fogalmaz”, ahogyan az újságíró előadja, minek a *sarkítva*, amely ez esetben talán ’nyíltan, világosan megmondva’ jelentésű; ha a „minisztériumi anyag” viszont nem „úgy fogalmaz”, akkor a dolog nem „*kisarkítva*”, hanem hamisan van előadva. Az efféle bizonytalanság keltésére önkéntelenül is és szándékosan is alkalmazható az illető sajtósargon, amely a *sarkítva* mellett az *úgy fogalmaz* divatos szerkezetet és egy szervetlen összetételt is, a *teljesítményarányosan*-t besorolhatja szókincsbeli jellemzői közé. — A (7) számjelű példamondatban a *kisarkítva* valószínűleg ’kiélezve; élesen tárgyalva’ jelentésű, s mint ilyen, tulajdonképpen eufemizmus, miképpen a *félretájékoztatta* is az.

A *sarkít* múlt idejű melléknévi igeneve — hasonlóan más múlt idejű melléknévi igeneveknek valamiféle választékosnak vélt stílust keltő használatához — ugyancsak föllelhető:

- (8) [. . .] össze kell állni egy külföldi céggel [. . .], néhány ügyes könyvelési manőverrel bebizonyítani, hogy amit csinálunk, az igencsak nyereséges, s a vonatkozó törvényes előírások értelmében az egész nyereséget máris utalhatjuk valamelyik bécsi, zürichi vagy frankfurti bankba. [Új bekezdés következik.] A példa természetesen *sarkított*, ám mégis tény[. . .] — (w. b.): Dollárexport. (MN., 1990. II. 27. 5.)
 (9) Magától értetődően Illyésné Gyeizse Erzsébetnek a legjobban az fáj, hogy „az egészségvédelem és az egészségnevelés élgárdájának kiválasztásánál jelentős számban

vannak erősen dohányzó személyek. Ez a tény a közérdek ellen hat, és elfogadhatatlan, nem tartható állapot, mert leginkább példaadásra kötelezett személyiségek ne mutathassanak negatív példát elkeseredett, beteg nemzetünknek!" [Új bekezdés következik.] Ha *sarkított* is a fogalmazás, azért van benne jócskán igazság. — ker-tész): Füst. (MN., 1989. III. 4. 5.)

- (10) [A moszkvai sajtóban] *sarkított* véleményt közölnek. (KR. 1989. II. 17. Esti krónika.)
- (11) Az, hogy e kérdések ilyen *sarkítottan* felmerülhettek, kétségkívül sokban következik Celan hermetikus nyelvhasználatából is. — Danyi Magdolna: Paul Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez. (Újvidék, 1988. 112.)

A **sarkított fogalmazás ~ példa ~ vélemény ~ kérdés-féle szerkezeteket* a használóik vagy a létrehozóik kétségtelenül mint kész nyelvi szerkesztményt (klisé) építik szövegükbe. E divatozó nyelvi minták követésére közvetve az is utal, hogy egy némileg ellentétes jelentésű párjuk is terjedőben van: „A *lekerekítetten* közreadott vélemény [...]” (KR. 1990. III. 9. Reggeli krónika). Az efféléket is nyilván a választékosság eszközeként kezdték használni. Ezt alátámasztja, hogy a *lekerekített*-nek szaknyelvi használata is él: „Műveinek ez a *lekerekített* befejezettsége okozza, hogy viszonylag kevés műve ellenére századunk egyik legismertebb mestere” (Bartha Dénes [főszerk.]: Zenei lexikon I–III. 1965. Falla a.).

Egyébként maga a *sarkít* ige és a *sarkított* igenév a fizika, a villamosság szaknyelvében természetesen megvan: „1. (*Fiz*) ~ *vmít*: vmely elektromágneses hullámban (fény, rádióhullám stb.) olyan változást hoz létre, amelynek következtében a rezgés síkja azonos marad. 2. (*ritk*, *vill*) ~ *vmít*: elektromos töltés vmely semleges szigetelőre úgy hat, hogy pozitív és negatív sarkokat hoz létre; elektromosságot szétválaszt. *sarkítás*; *sarkítható*; *sarkító*; *sarkított*” (ÉrtSz.). — Némelykor a szaknyelv(ek)ből a köznyelvbe vagy éppenséggel egy másik szaknyelvbe kerülő szónak — rendszerint átmenetileg — erős stílári hatása van, hiszen a szó az új nyelvi rétegbe kerülve kirí az ott megszokottak közül. A *sarkított*-nál evvel is számolhatunk, ugyanis számos reklámszövegben megvan a *sarkított képcső* kifejezés bizonyos televíziós készülékekkel kapcsolatban, sőt a még jobbnak hirdetett fajta: „*Szupersarkított képcső*, Multisystem-rendszer, 39 programhely” (Grundig színes televíziók. Keretes, fényképes hirdetés. MN., 1989. XII. 19. 12). Az efféle hirdetések lélektani hatása lehet, hogy a *sarkított képcső*vet jó szerkezetnek tartja a reklámnak és a kifejezésnek ismerője, aki ezután esetleg magát a *sarkított* szót is rokonszenvesnek tartja. Főképpen akkor, ha erre esetleg megerősítést is kap a saját vagy egy másik nyelvhasználó közösségtől. Mindezt közvetlenül, adatokkal bajos volna bizonyítani, ám ugyanilyen bajos volna tagadni is.

A *sarkos* derivatum szintén megtalálható bizonyos állandósult szerkezetekben, némelykor határozóként van beépítve. A *sarkos* az ÉrtSz.-ban: „1. (*ritk*[a]) Olyan <lábbeli>, amelynek sarka van. ~ *papucs*. [...] 2. (*Műsz*[aki nyelv]) Sarkot (4 [’lapok vagy vonalak által alkotott szöglet’]) alkotó, sarkon alkalmazott. ~ *kiképzés*.” Ez utóbbi jelentésű *sarkos* a műszaki nyelvből — a gépkocsitulajdonosok révén például — lassan a köznyelvbe is átkerül: „[...] ha szép, *sarkos* fűtőszálra vágyunk, a javított rész mellett ragasszuk le az ablakot [mielőtt felkenjük rá az ezüstreteget]” ([Szerző nélkül:] Az ablakfűtés javítása. Autópiac. 1990. X. 21. 54). Mutathatunk példát a köznyelvből is: „Aki megszokta, hogy mindig *sarkosan* kell a bakancsot az ágya mellé tennie [ti. a börtönben], az a lelki bakancsát is megpróbálja rendesen elhelyezni” (Nádor Tamás: Göncz Árpád: Méreg. Könyvvilág, 1990. szeptember. XXX, 9. sz. 5). Itt maga a riportalany meg is mondja, mit jelent metaforikusan a *sarkos(an)*. — A kész nyelvi szerkesztmények a következőkkel szemléltethetők:

- (12) [...] előző képviselőtársaim *sarkosan* fogalmaztak. — Dr. Juhár János országgyűlési hozzászólása. (KR., 1989. X. 19.)
- (13) [...] a valutakiáramlás miatt azok a magyar állampolgárok hibáztathatók, akik a turista célokra szánt valutakeretüket nemcsak utazásra, hanem bevásárlásra is fordítják? [Új bekezdés következik.] Ezt ilyen *sarkosan* én nem fogalmaznám meg. — Budai János: Ennyi valutája nincs az országnak. (MN., 1989. X. 12. 5.)
- (14) Itt is megfogalmazódik olyan *sarkos* álláspont, amely mintegy állampolgári jogon egyszerűen szétozstaná a vagyont [...] — Zsuzsanna Ervin: Az államtalanítás dilemmái. (MN., 1990. II. 17. 7.)
- (15) A BBC-nek alapelve, ha az interjúalany élesen fogalmaz, *sarkosan* fejt ki a maga álláspontját [...], a riporter köteles az ellenkező vélemény nevében kérdezni [...]. — Bálint B. András: A BBC nem hátrál meg. (MN., 1990. VI. 9. 8.)
- (16) Ugyancsak *sarkos* vélemény, hogy az államcsőd előtti tulajdonosok [...] kártalanítása összeegyeztethetetlen az egyensúlyi követelményekkel [...] — Zsuzsanna Ervin: Az inflációs spirál még megfékezhető. (MN., 1990. VI. 22. 9.)
- (17) [...] mely írásmű valamelyest, nagyon, netán *sarkosan* ellenkezik az ő (a szerkesztő) esztétikai ízlésével [...] — Csajka Gábor Ciprián: Szerkesztői üzenetek. (Élet és Irodalom, 1990. VI. 22. 25.)
- (18) Irán viszont demokratikus, de nem liberális, sőt ennek éppen a *sarkos* ellenkezője. — Dr. Bán Ervin: Aggályos demokrácia. (MN., 1989. XI. 11. 14.)

A **sarkos álláspont ~ megfogalmazás ~ vélemény* mintájú szerkezetek a legáltalánosabbak. S amint a (15) jelzetszámú szövegdarab mutatja, az *élesen fogalmaz ~ *éles megfogalmazás* ezeknek a megszokottabb megfelelője, illetőleg a **határozott álláspont ~ vélemény* é. i. t. Nem szándékunk úgynevezett jó megoldásokat javasolni a fentiek helyett, az ilyesmi meglehetősen nehéz, hiszen — rendszerint — az egész szöveg(metszet)et kellene átírni. S akkor az már más szövegalkotó más (stílusú, szerkesztésű stb.) szöveg-mű(metszet)e lenne.

3. A *sarkít* igét és szócsaládját az elmúlt években kialakult új jelentésével használni meglehetősen mértéktartással érdemes. A sajtónyelvi gyakoriság nemcsak stílusjellemző, hanem magát a szövegalkotót, az ő nyelvi igényességét, körültekintő fogalmazásmódját, műveltségét, gondolkodását és még egyéb, tulajdonképpen pragmatikai vonatkozású körülményeket jellemzi és jellemez.

Büky László

Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186. sz. Bp., 1990. 40 oldal

A néprajz szinte önálló tudománnyá válásának kezdeteitől kutatja az ember és táj kapcsolatát, kölcsönhatását és ennek az összefüggésnek a tartalmát, az egyes tájegységenként megfigyelhető azonosságot, hasonlóságot és különbözőséget egyaránt. Régi fölismerés a magyar néprajztudományban, hogy parasztságunk kisebb-nagyobb közösségenként és tájanként más-más kulturális örökséget, eltérő szokásokat mutat, amelyek apáról fiúra hagyományozódtak tovább. A néprajzosok körében mindig voltak olyan kutatók, akik nagy figyelmet fordítottak arra, hogy — a régóta tapasztalt és többé-kevésbé tudományos hitelességgel feltárt különbözőségek alapján — a kisebb-nagyobb etnikai és táji csoportokat pontosan megnevezzék, és lehetőleg jól elhatárolják egymástól. Az egyes csoportok megkülönböztetésére a magyarság körében évszázadok során kialakult és már hagyományossá vált csoport- és tájnevek szolgáltak mindenkor jó alapul még akkor is, ha bizonyos megnevezések használatában, tartalmában nemegyszer pontatlanságok jelentkeztek (vagy élnek még ma is).

A különböző etnikai és táji csoportok egymástól való elkülönítésének és megnevezésének a néprajztudományban gazdag szakirodalma bontakozott ki. Az utóbbi idők egyik legjobb összefoglalása Kósa László és Filep Antal „A magyar nép táji-történeti tagolódása” című könyve, amely a magyar nyelvterület különböző néprajzi és táji csoportjainak tömör leírását és a kérdéskör korábbi kutatási eredményeit egyaránt magában foglalja. Ez a munka megközelítőleg kétszáz etnikai csoportot és tájat vesz számba, köztük természetesen a csángók néprészlegét is.

A *csángó* olyan népcsoport elnevezése, amelynek eredete és településtörténete régóta foglalkoztatja a néprajzosokat, nyelvészeket, történészeket, s amelynek használatában — olykor még tudományos munkákban is — pontatlanságot lehet tapasztalni. Ezért is érthető, hogy Benkő Loránd tanulmányának bevezetésében a *csángó* népnév terminológiai kérdéseit járja körül, hiszen ezzel a megnevezéssel — laikusok és szakemberek egyaránt — különböző területek etnikailag és dialektológiai tekintetben is egymástól elütő néprészlegeit jelölték s jelölik meg még napjainkban is. Benkő szerint a terminológiai zavar oka „részben a *csángó* szó etimológiájában, illetőleg eredetibb jelentésében, részben a népi elnevezések kuszaságában, részben — az előbbi tényezők következtében is — egyes kutatók terminológiájának tisztázatlanságában keresendő. Ennek következtében *csángó*-nak nevezték olyan néprészlegeket — nemcsak a Kárpátokon kívül, hanem Erdélyben is —, amelyeknek a Bákó—Románvásár vidéki magyarsághoz nincsen közvetlen etnikai kapcsolatok. Így beszéltek többek között hétfalusi csángókról, gyimesi csángókról; e névvel illették a Székelyföldről nyugatra levő néhány település (Apáca, Krizba stb.) magyar lakosságát, és megkülönböztetés nélkül ezt a nevet alkalmazták a Keleti-Kárpátokon kívüli magyarság egészére, beleértve nemcsak a Tatros—Tázló vidéki székelyeket, hanem még a bukovinai székely telepeseket is” (4). — A *csángó* elnevezést — a bukovinai székely eredetű *dévai csángók* kivételével (vö. Magyar néprajzi lexikon I. Szerk.: Ortutay Gyula. Bp., 1977. 454) — általában gúnynév-

nek tartják, így pl. a bukovinai székelyek is, akik — amint ezt bukovinai székely ismerőseimtől tudom — nem csángónak, hanem — teljes joggal — székelynek vallják magukat. Benkő felfogásában a *csángó* elnevezés „mindig Moldvának egykori és mai, kimondottan nem székely eredetű és jellegű magyarságra vonatkozik. A *csángó* névnek csak erre a magyar néprészlegre vonatkoztatása annál is könnyebb, mert a többi ... *csángó*-nak mondott magyar néprészleg egytől-egyig székely eredetű és jellegű” (5). Amint tanulmányából kitűnik, Benkő tehát — helyesen — a Beszterce alsó folyásának vidékén lakó (Bákó környéki) ún. déli csángókat és a Moldva alsó folyásának táján élő (Románvásár vidéki) ún. északi csángókat tekinti *csángó*-nak, valamint azt a magyarságot, amely a Románvásártól nyugatra eső területen (Karácsonykő környékén) és nagyrészt a Románvásártól északra lévő tájegységen (Nemc és Herló vidékén) lakott egykor, s amely idők folyamán beleolvadt román nyelvi környezetébe.

Benkő Lorándnak a csángók eredetét és településtörténetét feltáró vizsgálódásai a következő, nyelvészeti szempontokat magukban foglaló pilléreken nyugszanak: a csángó népcsoport nevének vallomásán, a történeti személy- és helynévanyag elemzésén, a jövevényszók vallatóra fogásán és a nyelvjárási anyag nyelvföldrajzi megközelítésű összevetésén. Hasonló érvelésen alapszik Benkő felfogása a székelyek eredetének és településtörténetének témakörében is, amelyet pl. „A nyelvföldrajz történeti tanulságai” címmel tartott akadémiai székfoglalójában érintett (vö. I. OK. 14: 22–48), s amelyet később egy vele készített interjúban részletesen is kifejtett (I. Honismeret 1985/5: 22–9). Mindezt azért említem, mert az erdélyi magyarság nyelvének és településtörténetének — korábbi és újabb kutatásai alapján — kétségtelenül Benkő az egyik legkiválóbb ismerője. Hogy figyelme egy-két évvel ezelőtt a csángók eredetének és településének problematikájára irányult, abban alighanem közrejátszott az a körülmény, hogy az 1980-as évek közepén román tudományos körökben ismételten fölmerült az az elképzelés, hogy a moldvai csángók román etnikumból magyarosodtak el. Ennek a képtelen felfogásnak és egyéb — hazai — véleményeknek egyaránt kitűnő cáfolatát adja Benkő fejtegetése, amely rendkívül gazdag példaanyag mértéktartó, alapos és sokoldalú elemzésén nyugszik.

Közismert, hogy a népnevek etimonjának túlzott jelentőséget tulajdonítani abban, hogy milyen eredetű a vele megnevezett nép vagy népcsoport, nem szabad, általában veszélyt rejt magában, mert ez hamis eredményre vezethet. Abból például, hogy *palóc* szavunk szláv eredetű, merész és elhibázott állítás lenne azt a következtetést levonni, hogy a palóc néprészleg szláv etnikumú. Az pedig teljesen képtelen felfogás volna, ha valaki a szlovákokat és szlovéneket németnek tekintené azon az alapon, hogy a két szláv népcsoportnak — a régi magyarban gyakori — *tót* megnevezése végső soron német eredetűnek látszik. A *csángó* népnévvel, amely belső keletkezésű magyar nyelvi fejlemény, kissé más a helyzet, mégpedig főképpen a jelentése, de részben a létrejötte és elterjedési köre miatt is. A *csángó* név ugyanis igenévi származéka a 'kószál, csavarog, vándorol, elkóborol, elmegy' jelentésű *csang* ~ *csáng* igének, amely a régiségben és a nyelvjárásokban korábban egy kiterjedt szócsalád tagjaként fordul elő. A *csángó* népnév etimológiájáról ezért joggal állapítja meg Benkő, hogy az „fontos adalék a csángóság történetére vonatkozóan, mert világosan jelzi a kérdéses népcsoportnak eredeti lakóhelyéről eltávozott, költöző, telepes voltát. Ennek nemhogy nem mond ellent, hanem még meg is erősíti, hogy népi szinten is *csángó*-nak mondtak Erdélyben több, korábbi helyzetéből területileg kimozdult ... magyar (székely) népcsoportot is” (7). Benkő olyan személyneveket is számba vett, amelyek a *csángó* szóra vezethetők vissza. Ezeknek egy része, s ez sem lebecsülendő adat, moldvai magyarokra utal.

A csángók eredetének és településének kutatásához fontos adalékkul szolgálnak a moldvai népesség megnevezésére előforduló személynevek és Moldva kisebb-nagyobb

tájegységeinek földrajzi nevei egyaránt. Magyar személynevek, melyeknek nagyobb része minden kétséget kizáróan magyar etnikumra utal, a XIV. század végétől kezdve egyre gyakrabban szerepelnek a különböző nyelvű (pl. cirill betűs szláv, latin) moldvai oklevelekben. Mivel a moldvai katolikusok összeírását tartalmazó, a XVII. század közepén készült latin nyelvű Bandinus-kódex nagyszámú adatot foglal magában, ezért ennek a gazdag családnév-anyagnak a tanulmányai is fontosak. Már Mikecs László elemzései kimutatták, hogy névtipológiai alapon olyan határvonal húzható meg a Tatros–Tázló és a Beszterce–Szeret közti hegygerinc táján, amely lényegében megegyezik a moldvai székelység és a moldvai csángóság közötti nyelvjárási tagolódással.

A földrajzi nevek közül azokat fogja vallatóra Benkő, melyeknek névelemei magyar eredetűek, vagy amelyek beleillenek a magyar névadási szokásokba, földrajzi neveink tipológiai rendszerébe. Minthogy népiségtörténeti és kronológiai következtetések levonására elsősorban a helységnevek, továbbá a víz- és hegynevek alkalmasak leginkább, ezért Benkő vizsgálódásai ezen névtípusok számbavételére és elemzésére irányultak. A történeti földrajzi nevek alapján arra a következtetésre jut, hogy „Moldva területének legalábbis a Szereten innen levő, a Moldva és a Beszterce folyók menti részén tehát azzal kell számolni, hogy a megtelepült magyarság egyes földrajzi objektumoknak: vizeknek, hegyeknek, településeknek nem kis mértékben maga a *adott nevet*, vagy megelőzve, vagy kiszorítva román elnevezéseket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy megtelepedéskor nem vett át már ott meglevő román földrajzi neveket akár nagyobb számban is” (16). A magyar nyelvű helynevek tipológiai vizsgálatából pedig főképpen kronológiai szempontból jutott Benkő fontos következtetésre, ugyanis kimutatta, hogy a legkorábbi helységnévtípusok (pl. a törzsnévi eredetűek, az *-i* képzős földrajzi nevek), valamint a templomok védőszentjeiről elnevezett helységnevek csoportja teljesen vagy majdnem teljesen hiányoznak a csángó területekről. Ez azt jelenti, hogy mind a déli, mind pedig az északi csángóknak a „megtelepedése Moldvában aligha lehet korábbi a *XIIII. századnál*, s tömegeikben legfőképpen a század vége vagy a XIV. század eleje óta számolhatunk itt velük” (18). — A magyarság moldvai jelenlétére utal továbbá az a körülmény is, hogy a XIV. század végétől egyre több magyar eredetű jövevényszó tűnik föl az ottani szláv nyelvű oklevelekben.

Annak kérdésére, hogy a csángóság honnan települhetett Moldvába, a nyelvi-nyelvjárási jelenségek vizsgálatával igyekszik Benkő választ adni. Ehhez az összehasonlító nyelvjárástannak természetesen nem az egyes kiragadott nyelvjárási jelenségek egyezése és különbözősége adhat alapot, hanem az a módszertani eljárás, amely szerint „egyrészt a *sajátos, tipikus nyelvjárási jelenségek egész láncolatát* kell számításba venni, másrészt elsősorban *rendszer szerűen érvényesülő nyelvi jelenségeket* kell vizsgálni” (22).

Először — meggyőző érveléssel — azokat a véleményeket cáfolja a szerző, melyek szerint a csángók a honfoglalás előtti „*etelközi*” magyarság maradványai, illetőleg a székelyek vagy a szerémségi magyarok leszármazottai, vagy esetleg az észak-mezőszégi — felsőtiszai magyarság kirajzásai lennének.

Nyelvi-nyelvjárási adatok összevetésén alapuló vizsgálódásaihoz Benkő minden lehetséges forrást felhasznált. Elemzései során több olyan markáns nyelvjárási jelenséget vett számba, amely kizárólag vagy nagyrészt a csángó és a mezőszégi nyelvjárástípusra jellemző. Ilyen például a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt előforduló nyílt *a*-zás (pl. *akas*, *barsó*, *gandalom*, *karsó*, *magyaró*, *pislag*, *szappanyaz* stb.), az első szótagbeli palatális labiális magánhangzók utáni hasonulás nélküli jelenség (pl. *bükkény*, *füstös*, *jöjjen*, *közett*, *külenes*, *ökret*, *ötves*, *tömléc*; stb.). A hangtani jelenségek mellett különböző morfológiai, morfofonetikai egyezések is megfigyelhetők a csángó és a mezőszégi nyelvjárás között (pl. *foguk* 'fogjuk', *nyomuk* 'nyomjuk', *végzük* 'végezzük'; *men-*

nőnk 'mennénk', *örölnőnk* 'örölnénk'; stb.), de feltűnő lexikai azonosságokra is van példa (pl. *mankó* ~ *monkó* 'a kasza fogantyúja', *szárnyasegér* 'denevér'; stb.).

A különböző nyelvjárási jelenségek nyelvföldrajzi vizsgálata, valamint a jól lokalizálható nyelv(járás)történeti adatok elemzése tehát azt mutatja, hogy a csángók és a mezőszégi magyarság nyelve szoros kapcsolatban van egymással. A csángók eredetéről és településéről Benkő Loránd azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy „A csángóság zöme minden bizonnyal abból az erdélyi magyarságból szakadt ki, amely a Mezőséget a honfoglalás utáni századokban korán megszállta. A lokalizálható és részben kronologizálható nyelvföldrajzi jelenségek arra mutatnak, hogy Moldvába településük legnagyobbbrészt abból a nyelvi környezetből történt, amelynek középpontja a Maros közép-ső és az Aranyos alsó folyásának vidéke volt, s ahonnan egyes dél-erdélyi magyar nyelvjárásszigetek lakosságának tekintélyes hányada is kisarjadt” (38). Bár az erdélyi székelység és a csángók településtörténetének háttérében — a telepítés okát és jellegét illetően — Benkő véleménye szerint hasonlóságok fedezhetők föl, mégis „a székely és a csángó települési-telepítési mozgalmak két különböző folyamat eredményei, és nyelvi-etnikai jellegüket tekintve sincs közvetlen közük egymáshoz, csak a magyarságnak a honfoglalás utáni századokban történő nagy kelet felé húzódása ad számukra közös keretet” (40).

Mivel Benkő Loránd fejtegetései körültekintően és sokoldalúan elemzett, igen nagy mennyiségű személy- és helynévanyagon, valamint a nyelvjárási-nyelv(járás)történeti jelenségek egész során nyugszanak, s mivel világosan és következetesen végigvitt gondolatmenete nem hagyja figyelmen kívül más tudományterületek (pl. néprajz, történettudomány) eredményeit és a korábbi nézetek — logikus érvelésen és kellő számú példán alapuló — cáfolatát sem, ezért teljesen meggyőző mindaz, amit a csángók eredetéről és településéről megállapított. Ez a tanulmánya is a nyelvtudomány olyan értékes munkái közé sorolható, amely nemcsak a nyelvészeknek, hanem más tudományterületek szakembereinek érdeklődésére is joggal tarthat számot.

Szabó József

Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XIX. Redigit I. Szathmári Adiuvantibus J. Balázs, L. Bencze, L. Hadrovics, Gy. Kara, Jolán Kelemen, K. Mollay. Studia in Honorem Gy. Lakó oblata a collegis et discipulis. Budapest, 1988.

Nehéz és hálátlan feladat egy megbecsült tudós tiszteletére kiadott könyvet vagy folyóiratszámot ismertetni. A szerkesztőbizottság ilyenkor igyekszik az ünnepelt barátaitól és tisztelőitől egy-egy kisebb-nagyobb cikket kérni. A fölkért kolléga szeretne valami újat, érdekeset nyújtani, de a terjedelem rendszerint korlátozott, és egy évben gyakran 3–4 jóbarát éri el a 60., 70., 80. évét, így nehéz mindegyik fölkérésnek eleget tenni. Ha viszont a szerkesztők széles körű felkérése sikerrel jár, akkor a cikkek egy része heterogén lesz, hiszen az ünnepelt barátai, tanítványai közül akadnak bizonyára olyanok is, akiknek tudományos érdeklődése nem azonos a jubiléusával. Így az olvasó nem mindig találja meg valamely szerzőt érdeklő művét, vagy olyan könyvet vesz meg, amelyben a tanulmányok egy része nem tartozik érdeklődési körébe. Egyesek szerint az emlékező gyűjtemények a cikkek temetői.

A hátrányok azonban korunkban előnyné is válhatnak. Magyarországon — de más európai országokban is — a társadalomtudományi szakfolyóiratok egy része pénzühiány miatt éveket késik, terjedelmük felére csökken, néhány tudományágban pedig csak az emlékező kötetek jelenhetnek meg.

Az ismertetendő mű 39 szerző 40 tanulmányát, illetve ismertetését közli.

Lakó György — az ünnepeelt — századunk egyik legsokoldalúbb, legtermékenyebb és legképzettebb tagja a nemzetközi finnugrisztikának. Munkássága a következő finnugor nyelvekre terjed ki: permi nyelvek, obi-ugor nyelvek, finn, észt és lapp nyelv, a finnugor nyelvtudomány története.

A kiadványban csak idegen nyelven jelenhettek meg a cikkek. Nyelvi szempontból következő az arány: 20 német, 12 angol, 3–3 finn és orosz, 1 olasz.

A felsorolásban a cikkek címét általában az eredeti nyelven írom. Bár nehéz eldönteni a szakterületet, csak a következő témacsoportokat különböztettem meg: 1. uráli nyelvészet, folklór és irodalom, 2. magyar nyelvészet és irodalom, 3. egyéb (általános nyelvészet, turkológia stb.)

1. †**Balázs János** (György Lakó 80 Years Old). A szerző részletesen bemutatja Lakó György életpályáját, munkásságát, jelentőségét a magyar és a külföldi finnugrisztikában. Lakó kisebb-nagyobb értekezései a permi nyelvek hangtanával foglalkoznak. Az Eötvös-Collegium tagjaként ösztöndíjat kapott Finnországba, Észtországba, Svédországba. Mindezen nyelveken — németül is — anyanyelvi fokon beszél, de számos más nyelvű forrásban (orosz, francia, angol, norvég) is otthonosan mozog. Tanított vidéki középiskolában, dolgozott a Széchényi Könyvtárban, majd Zsirai Miklós elhunytá után átvette az ELTE finnugor tanszékének vezetését. Egyidejűleg az MTA nyelvtudományi intézetében szerkesztette meg munkatársaival A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei c. úttörő etimológiai szótárát. — **Bereczki Gábor** (Einige Bemerkungen zur Geschichte der uralischen Affrikaten im Tscheremissischen) kimutatja a fejlődésben a csuvas és tatár hatásokat. — **Csücs Sándor** (Zur finnisch-ugrischen Vokalismus-forschung). A finnugor vokalizmus kutatások eredményeit mutatja be századunkban. — **Honti László** (Zur Bedeutungswandlung '100' → '1000' im Südlappischen). A déli lapp egy érdekes számnév-felértékelődésnek folyamatát mutatja be a szerző. — **Kálmán Béla** (Materialsammlung und Aufarbeitung in der Forschung der wogulischen Sprache). Az obi-ugor nyelvek helyszíni kutatói általában nem tudták feldolgozni és kiadni anyagukat. Rendszerint egy második vagy harmadik nemzedék áldozatos munkája tette a tudomány számára hozzáférhetővé őket. — **Keresztes László** (Zur Lappologie in Ungarn). A szerző futólag érinti a nagy számú finn és skandináv lappológus nevét. A magyar kutatóknak csak jóval később nyílt módjuk a lapp nyelv tanulmányozására. A cikk elsősorban Halász Ignác, Lakó György és a szerző saját lapp kutatásait ismerteti. — Kiss Antal orosz nyelven ismerteti a Rédei Károly és munkatársai készítette uráli etimológiai szótárt.

Domokos Péter (Das neue ungarische Kalevipoeg). Az észtek Fählmantól felvázolt és Kreutzwaldtól végső formában kiadott eposzának magyar fordítói kezdeményeiről szól. Ezután méltatja — Bereczki Gábor nyersfordítása alapján — a Rab Zsuzsa műfordításában megjelent magyar Kalevipoegot. — **Klima László** az erza és moksa mordvin nyelvek kettéválásának történetéhez hoz újabb adatokat orosz nyelven — **Labádi Gizella** (Aika-suhteet ja eepillinen tasapaino Sillanpään Silja romanissa) viszonylag terjedelmes cikkben Sillanpää Nobel-díjas finn író Silja regényét vizsgálja stilisztikai szempontból. — **Labore Júlia** német nyelven ismerteti Lakó György Szinnye Józsefről írt könyvét. — **Mészáros Henrietta** (Vom Ursprung des ungarischen *lejt* [Aowärtz abgehen] Verbs). A TESz. még a *le-* igekötő származékának tartja. A szerző egy finnugor alapnyelvi **läkte-* (elmegey) igéből származtatja. Egy újlatin jelentéstani párhuzammal is megtámogathatom az etimológiát: vö. latin *mergere* 'lemerül' > román *a merge* 'jár, megy'. — **Pusztay János** (Grammatikalisches Abriß eines enzischen idiolekts Ptapovo). Egy viszonylag kevésbé ismert szamojéd nyelvjárás alakтанát ismerteti a szerző. — **Rot Sándor** (On Finnic-Swedish Language Contacts and their Linguistic Interference in Finnish, Karelian, Es-

tonian, Ingrian, Vote, Veps, Livonian and Lapp or Saam) — **Vértés Edit** (Eine Nizjamer Textaufzeichnung von Wolfgang Steinitz). A szerző az elhunyt berlini osztjakológus hagyatékának egyik szövegét összehasonlítja a helyszínen följegyzett szöveg átírását a DEWO szótár adataival.

2. Mivel a magyar finnugor nyelv, így ez is jogosan bekerülhetett volna az első csoportba. A magyar tárgyú közlemények száma azonban nagyjából azonos a szorosabban vett finnugor csoportéval, így a második részbe sorolom őket.

· **Abaffy Erzsébet** (Tradition and Modality Remarks about the Determining Role of the Accusative Suffix-*t*). A szerző az újabb kutatások alapján rámutat arra, hogy a határozott tárgy *t* ragjának szerepébe az eredeti SOV szórend is belejátszott. — **Balázs Géza** (Linguistic Characteristic of Hungarian Tattooed Texts). Nyelvlélektani tanulmány is lehetne a bőrre szurkált „üzenet”. — **†Balázs János** (Theoretical Grounding of the Beginnings of Comparative Linguistics and Investigating Language Kinship in Hungary). A magyar nyelvészeti kutatások története. — **Benkő Loránd** (Yrjö Wichmanns Sammlung zur volkstümlichen Sprache der Tschangonen). A jeles finn nyelvész csángó tanulmányainak értékelése. — **Chaches Cs. Erzsébet és Czirik János** (A Frequency Dictionary of the Hungarian Language). Egy magyar gyakorlati szótár tervezet és módszereinek bemutatása. — **Fábián Pál** (Über die Sprache der Fernsehwerbung). Érdekes és színes példák a televízió reklámszövegeiből. Bemutatja a talpraesett, ügyes szövegeket és az otromba, érthetetlen hirdetéseket. — **Hadrovics László** (Zwei veraltete deutsche Lehnwörter im Ungarischen: *Pózsár, Eszterág*). A két szó jelentése: 'egyfajta kard, golya'. A TESz. szerint az első szó ismeretlen eredetű, a második szláv. — **Hegedűs József** (A Crucial Point in the History of the Hungarian Comparative Linguistics). Tudománytörténeti tanulmány a Sajnovics előtti összehasonlító nyelvészetről. — **Keszler Borbála** (Merkmale der ungarischen Satzzeichenlehre und Zeichensetzung). A szerző a magyar helyesírás központosításával foglalkozik. Ritkán olvashatunk ilyen „gyakorlati” kérdéstről tudományos igényű tanulmányt. — **Kiss Jenő** (Einige Bemerkungen zu den sprachlichen Umwandlungen von heute). Érdekes módon szinte Európára kiterjednek azok a jelenségek, amelyekkel a szerző foglalkozik. Ilyen a nyelvjárások közeledése és belemosódása a köznyelvbe, a diglosszia, amely a városiasodás és a belső migráció eredménye. Számos országban pedig a kétnyelvűség gyakori, mint a Szovjetunióban, ahol a soknyelvű lakosság rákényszerül, hogy oroszul is megtanuljon.

Tolcsvai Nagy Gábor (Changes in the Values Hungarian Informal Discourse in Recent Decades). A szerző az argószerű elemek köznyelvisedésére mutat példákat. — **Raisz Rózsa** (Kálmán Mikszáth: Az öreg Pikler néni, die alte Tante Prikler — Zu den Stilistischen Merkmalen der Erzählung). Stilisztikai és szövegtani elemzés. — **Rácz Endre** (Wortfolge und Kongruenz im Ungarischen). A többtagú alany állítmányának egyeztetési szabályai és az ingadozó nyelvhasználat. — **Szabó T. Ádám** (Erleuterungen zum Gedichtband von Demeter Lakatos). Egy csángó költő műveinek nyelvi jellemzői. — **Szabó T. Ádám** (Die Sprache der Treue). A hűség nyelve (Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről) szerk. Zalabai Zsigmond. Madách Kiadó, Pozsony, 1987. c. könyv ismertetése. — **Szathmári István** (Rektort Albert szenci Molnár Albertin 1610 kielopissa). A szerző a nagy zsoltárfordító, szótárfő és grammatikus nyelvtanának a vonatokról szóló fejezetét elemzi. — **Zaicz Gábor** (Kansan- ja ammattinkieliiset, sekä vanhan kielen ainekset unkarin kielen suomalais-ugrilaista alkuprää olevassa sanastossa). A szerző a Lakó Györgytől szerkesztett A magyar szókészlet finnugor elemei c. etimológiai szótár alapján megvizsgálja azon uráli eredetű szavakat, amelyek a köznyelvben elavultak ugyan, de előfordulnak régebbi följegyzésekben, egyes nyelvjárásokban vagy valamely szaknyelvben.

3. A harmadik csoportba soroltam azokat az írásokat, amelyek nem sorolhatók az uráli vagy a magyar nyelvészet körébe, bár többnek van uráli vagy a magyar nyelvészeti vonatkozása is.

Agyagási Klára orosz nyelvű cikkben számol be Pápay József csuvas nyelvi hagyatékáról. — **Farkas Judit** (*A Semantic Analysis of the Word 'Gay'*). 24 oldalnyi szöveg, ábrák, táblázatok (geometriai nyelvészet?) — **Petőfi János** (*Texts as Interdisciplinary Research Objects — On the Present State of the Art Textological Research*). A francia iskolákban már régóta ismeretes volt a szövegelemzés (*explication de texte*). (Számos középiskolában a jó magyartanárok is sikerrel alkalmazták. Jó, hogy a mondattan hosszú egyeduralma után ismét fölfedezték a szövegösszefüggés jelentőségét. K. B.) — **Bencze Lóránt** (Sándor Rot: *Outlines of Present-Day Hungarian*. L. Kossuth University, Debrecen, Summer Cours). Ismertetés.

A gazdag tartalmú szép kötetet az ünnepelt bibliográfiája zárja le.

Kálmán Béla

Petőfi S. János: Szöveg, szövegtan, műelemzés (Szerk. E. Benkes Zsuzsa OPI, Budapest, 1990.)

Olyan tanáregyenység és kutató újabb kötetével ismerkedhetünk meg, akit nemcsak a hazai, de a nemzetközi nyelvészek élvonalában is számontartanak. Petőfi S. János pályája Magyarországon indult a miskolci Fráter György Magyar Királyi Katolikus Gimnáziumban, ahol olyan tanárral hozta össze a sors Ádám János személyében, aki a magyar nyelv és irodalom szeretetére buzdította. Hogy Petőfi S. Jánosból mégsem lett azonnal nyelvész, hogy pályáját matematika-fizika-ábrázoló szakos tanárként kezdte Debrecenben a Csokonai, majd a Zenei Gimnáziumban, annak — mint a vele készült beszélgetésből kiderült — hosszú sora van.

Matematikai és természettudományi képzettsége sohasem szorította háttérbe a fiatal tanár irodalom és művészetek iránti érzékenységét, s tanulmányaiban a kettő harmonikus egységbe simul. A nyelvészet nem önmagában érdekelte, hanem azért, hogy „megtudjam, milyen segítséget tud nyújtani szövegek (főleg versek) elemzésénél, különösen ha többet (mást is) akarok elérni, mint azt, ami formalista/strukturális módszerekkel elérhető”. 1957–61 között a debreceni színjátszókörben hasznosította elképzeléseit, majd 1962-től Budapesten művészeti jellegű gimnáziumban tanított (Balett Intézet és Zenegimnázium). Innen került át az MTA Számítástechnikai Központjának Gépi Nyelvészeti Csoportjához, ahol a versek szövegnyelvészeti és gépi kódolással végezhető elemzésével került kapcsolatba. Első szövegnyelvészeti publikációi a *Computational Linguistics* című periodikában jelentek meg.

1971-ben szövegtani témából doktorált Svédországban, majd ez évtől kezdve az első német szövegnyelvészeti kutatócsoport tagja lett Konstanzban. 1972-től a Bielefeldi Egyetem Nyelvészeti és Irodalmi Fakultásán egyetemi tanárrá nevezték ki, s ez az egyetem vált a későbbi szövegelemzési kutatás egyik európai központjává. Így Petőfi S. János olyan, több országot is összekötő, nemcsak nyelvészeti pályát, hanem tudomány-szervező tevékenységet is folytatott, amely több hazai szakember, tanár számára is indítatásaként hatott. Többször hívták meg vendégprofesszornak magyar egyetemekre (Pécs, Budapest), ahol kutatásaiból előadásorozatokat tartott. Legutóbb az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének Stíluskutató csoportjában hallhattuk véleményét a legfrissebb eredményekről 1991. októberében. Petőfi S. János 1989 óta a humán kommunikáció (beszölt és írott változatainak) filozófiáját tanítja egy olaszországi egyetemen.

A Szöveg, szövegten, műelemzés című kötet egyetemi előadásai is bepillantani engedi a hazai szakmai közönséget. A tanulmányok megfogalmazása és sorrendje olyan, hogy az olvasó maga választhatja meg, hogy inkább az elméleti vagy a gyakorlati oldallal ismerkedik-e meg először. Szokatlan a sok idegen szakszó és a kötet közepére illesztett tematikus bibliográfia, amely „A nyelv mint frott kommunikációs médium: szöveg” című átfogó bevezető fejezet végére került. A szövegről mint sokoldalú kutatási objektumról így nemcsak elméleti, hanem bibliográfiai szinten is tájékozódhatunk, s betekinthetünk a nemzetközi szakirodalomba, amelyre a hazai kutatások is ráépülnek amellet, hogy Magyarországon több felsőoktatási intézményben és szellemi műhelyben önálló kutatások is folynak. Noam Chomsky amerikai kutató generatív szemléletű grammatikája, majd további munkái termékenyítően hatottak az európai nyelvészekre is, elsősorban a szemantikával foglalkozókra, akik a szintaktikai rendszer elsődlegességével szemben a jelentésben rejlő logikai viszonyokat tárták fel, kezdetben formális szemlélet alapján. Mivel ez az út bizonyos értelemben zsákutcát jelentett, a jelentéstani kutatások körét tágítani és módosítani kellett.

Petőfi S. János kutatásainak mindig is erőssége volt az interdiszciplináris módszer és szemlélet. A nyelvvel való illetén foglalkozás csak a 20. században vált központi problémává, a német Gottlob Frege, az angol Bertrand Russel és az osztrák Ludwig Wittgenstein a századfordulón már megtették az első lépéseket, de jelentős áttörést F. de Saussure svájci nyelvész általános nyelvészeti előadásai jelentettek. A szemantikai kutatások fejlődése természetszerűen hozta magával a mondaton mint szintaktikai egységen való túllépés szükségességét. A mondat feletti szerkezetek vizsgálata azonban már nem volt lehetséges a korábbi formális, strukturális összefüggéseket leírni képes modellekkel. A nyelvhasználat, a pragmatika, amely a nyelv működési mechanizmusait is figyelembe vette, és ennek a rendszerszerűségeit formalizálhatóságának keretein belül igyekezett leírni, a gyakorlatot közelítette az elmélethez.

Petőfi S. János tanulmánya elméleti megközelítésű, egy szövegteni gondolkodás kifejtése. A „Mi a szöveg?” olyan alapvető kérdésfeltevés, amellyel minden író és olvasó ember nap mint nap szembe találja magát. A nemzetközi hírv kutató — mielőtt definiálná a fogalmat — különböző aspektusokból kérdéseket tesz fel, hogy meghatározza a textualitás fogalmát és kritériumait, vagyis a szövegség fogalmát. Ezt öt pontban fejti ki, néhány terminológiai módosítást is bevezetve. Szerinte fontos a jelölő-jelölt viszony meghatározása, a dominánsan verbális jelleg értelmezése, amelyben nemcsak az írott vagy nyomtatott, de a lehetséges akusztikai manifesztációk figyelembevételével is számolni kell. A szöveget a nyelvhasználat, nem pedig a nyelvi rendszer elemének kell tekinteni, különbséget kell tenni az autonóm teljes és részszovegek között (pl. az Ezeregyéjszaka meséi csak mint teljes mű tartható-e autonóm szövegnek, vagy az egyes mesék is önállóan azok). A szövegtípus fogalmát a külső és belső tényezők alakítják ki.

A szöveg meghatározása Petőfi S. János terminológiájában a dominánsan verbális szövegeket jelenti. A szövegkonstrukció elemeit szemléltető anyag segítségével mutatja be Levis Carrol: Alice Csodaországban és Alice Tükrországban című munkái alapján. A választás nem véletlen, hiszen ezek a művek komplexen tartalmazzák mindazokat a vehiculum elemeket (a szöveg fizikai manifesztációit), amelyek túlmutatnak a szigorú lexikai anyagon. Az Alice Csodaországban pl. szavak, interpunkciós jelek, zárójelek, római számok, csillagkonfigurációk és képek, az Alice Tükrországban ezeken kívül egy sakkfelállítás és táblázat, egy matematikai formula, tükröfrás stb. szövevénye. A szövegek szervezettsége és fizikai megjelenése önmagában is jelentéshordozó lehet, így megkönnyíti vagy megnehezíti a szövegértést. A tankönyvek esetében erre különös figyelemmel kell lennünk. Ki kell térni egy, a szövegben előforduló vizuális vagy akusztikai figurára is (képversek, eltérő tipográfiai jelölés, versbetétek stb.).

A szövegfeldolgozás – szövegtani kutatás témakörében Petőfi S. János véleménye szerint az elemzendő objektumok, a cél és az adekvát metodológiának kell domináns szerephez jutnia.

A „Költői művek explikatív interpretációjának néhány alapkérdése” című nagyobb lélegzetű fejezet azt boncolgatja, mi a költészet funkciója, miben áll egy szöveg poéticitása, hogyan lehet/kell költői művekhez közelítenünk. A fejezet modellálja a szemiotikai textológia koncepcióját, a kommunikációs szituáció elemeit az alkotótól a befogadóiig, a jel-komplexustól az interaktív interpretációig. „A költői szövegek interpretálásánál az a kommunikáció-szituáció tekintendő alapszituációnak, amelyben ha egy »egyedi tény« közléséről van is szó, a tipikus – bárhol, bárki számára általános jellegű – aspektus a domináló. Az elsőfokú kontextualizációnál ezért mindenekelőtt ezt a tipikusba való transzferálást kell elvégezni” (93).

A modellezésről: „Ami a kontextualizálásnál alkalmazott modelljeinket illeti, a világra vonatkozó ismereteink kétarcúak: van egy szcenikus arcuk – a szó tág értelmében –, amely a világfragmentumokra néz és van egy lingvisztikai arcuk, amely ezeknek a világfragmentumoknak a lehetséges nyelvi kifejezésformáira. (Más szóval élve egyik az extralingvisztikai »mi«-re, a másik a lingvisztikai »hogyan«-ra irányul)” (94).

A Vers, kommunikációs-szituáció, interpretáció című fejezet lényegében Nagy László Seb a cédruson című versének Petőfi S. János-féle szövegtani elemzése. A vers képvers, ikonografikusan egy emberi alak – speciális törzs- és fejtartású – mellképe. A mellkép különböző sorhosszúságú nyelvi elemekből alakult ki. A versnek tehát van vizuális olvasata is a nyelvvel párhuzamosan. A nyelvi megjelenési forma is kétarcú: lexikoverbális és prozódiai. A lexikoverbális és a prozódiai architektónika felépítése analóg egymással. A prozódiai felépítésre vonatkozóan csak akusztikai vehiculum esetében mondhatnánk lényegeset. Így marad a metrikai-ritmikai, melodikus formális architektónika néhány szempontjának a leírása. Az elemzések elvégzése után a konvencióspecifikus sensus (értelem) szemantikai architektónikájához jutunk (vö. 139). Az összefüggőség és teljesség az explikatív szövegértelmezés (interpretáció) két központi tényezője.

A „Kombinatorikus költői nyelvi játékok” adott versek kreatív transzformálásának lehetőségeit vizsgálja. Petőfi S. János Weöres Sándor három játékos versét választotta ki bemutatásra (Kockajáték, Variáció, Négy korál II), majd formális felépítésüket röviden elemezte, elvégezte a transzformációjukat, s végül a lexikai anyagukat is transzformálta. A Variáció című vers például a hangok, illatok, ízek, színek kavargását idézi, az érzékek, érzetek, a tér és idő, a kontúrok egybemosását. A felcserélhetőségéből fakadó kombinációs játékok ahhoz – a matematikában jártas embernek nem szokatlan – kérdéshez vezetnek, hogy a verssorok (12 különböző sor) versszakokon belüli felcserélése hány, az eredeti vers formális felépítésével analóg felépítésű verset képes létrehozni (l. 175). Így permutációkat kapunk. Amennyiben nemcsak a verssorokat, hanem a versen belüli versszakokat is permutáljuk, versvariációkhoz jutunk, vagyis a költő által a verscímbe jelzett megoldáshoz.

Petőfi S. Jánost a költői művek játékos-kreatív megközelítésére Terry Olivi ösztönözte, akivel Oskar Pastior Petrarca-transzformációinak egyikét elemezte olasz nyelven.

A Szöveg, szövegtan, műelemzés című tanulmánygyűjtemény újabb bizonyítéka a humán tudomány interdiszciplináris megközelítési lehetőségeinek és kutatásának.

Kincses Kovács Éva

Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek huszonöt éve.
 Kiadta a Kazinczy Ferenc Gimnázium Győrött, 1991. 166 oldal

Voltaképpen nem csupán huszonöt évről van szó ebben a kötetben, bár a legelső győri szépkiejtési verseny 1966-ban zajlott le. Az évek száma tehát pontos. Hogy azonban ez a negyedszázad milyen előzmények után vált éppen Győrött egy sajátos nyelvművelő program színhelyévé, annak hosszabb előtörténete van.

Z. Szabó László két fejezetben is bizonyítja, hogy nem véletlen összetalálkozásáról van szó a régmúlt nyelvművelő törekvéseinek a Péchy Blanka alapította Kazinczy Alapítvány programjával. „A hagyomány I.” című áttekintés elején ugyanis kormeghatározó közlés olvasható: „A nyelv művelésének kezdete Győr és környéke tájékán majdnem egyidős a magyarság megtelepedésének idejével” (7). Hazánkban e tájához sok meggyőző esemény kapcsolódik nyelvi műveltségünk történetéből. Hiszen Miklós győri püspök fogalmazta meg a Tihanyi Alapítólevelet (amelynek eredetijét ma is a város szomszédságában őrzik: Pannonhalmán). És feltehetően itt készült a Halotti Beszéd, első — halál rettenetét felidéző — szövegemlékünk. Felfedezője pedig Pray György, aki győri jogakadémiai tanár volt egy ideig. Az újabb korban az Amadék győri palotájukból tekinthettek a kármelita templom homlokzatára. S győrött működött egy ideig Révai Miklós nyelvtudós, életcéljául vallva: „édes anyanyelvünknek díszét előbb segíteni”. Ő figyelmeztette a 18. és 19. század fordulóján kortársait a feladatukra intő szóval: „A magyar nemzet, ha elveszti saját nyelvét, maga is egészen elvész: s a magyar nem léssen már magyar”. S ilyen elszántsággal követelte az anyanyelv jogát a „nemzeti főoskolákban” is. Egy Fábchich Józsefnek, a jezsuita gimnázium tanárának, „a hazai nyelv eránt való lángolása” nemcsak tanítványait lelkesítette, hanem az írókat is. Egy Kis János (evangélikus tanár), akit Kazinczy Ferenc is felkeresett, hiszen „több esztendők óta” levelezett vele. Nem heveség nélkül való vitát is vívott a környékbeli Tét plébánosával, Pázmándi Horváth Endrével. Kisfaludy Sándor és Károly ugyancsak e tájnak kimagasló szellemei voltak. S itt működött Guzmics Izidor is, a Magyar Társaság megalapítója, pannonhalmi tanár, Kazinczy barátja. És végül: Győrben tanult Szarvas Gábor, folyóiratunk első szerkesztője.

A reformkor mozgalmas idejének nyelvtudósai és nyelvművelői máig ható feladatokat adnak korunk nyelvapolóinak is.

A hagyománynak nemcsak ápolásáról, hanem teremtéséről szól a „Hagyomány II.” című fejezet (15—8). Annak az iskolának a múltjával ismerteti meg, amely ma is országos gazdája a szép kiejtés ügyének. Kiderül ebből az áttekintésből, hogy 1908 óta folyamatosan szolgálta középiskolás leányok anyanyelvi kultúráját. 1920-ban itt önképzőkör alakult meg, amely évente finn—magyar napokat rendezett, s szépprózai alkotásokat Jókai-éremmel jutalmazott. Az iskola közvetlenül iktatta országos programjába a nyelvvédelmet a harmincas években. Igazgatója felhívásban figyelmeztetett a társadalmi életben tapasztalt visszasságokra. Nevelőket, közéleti embereket, írókat szólított föl kiáltványában a magyar szó öntudatára, a nyilvános megnyilatkozás ízléses magyarságára. A Magyarosan (amely a tanulói ifjúság lapja is volt) serkentette az iskolákat a nyelvapolásra. Az önképzőkörben nyelvvédő szakosztály alakult a lap programja jegyében.

Amikor pedig az iskola 1958-ban Kazinczy Ferenc nevét vette föl, az új névadó tiszteletére megrendezték a Kazinczy Napokat. Az iskola a város művelődési központja lett, s váltak benne rendszeressé a kiejtési versenyek. Vándorszerűre került föl a győztesek neve. Amikor pedig Péchy Blanka 1960-ban elfogadott alapítványa nyomán a Művelődésiügyi Minisztérium 1965-ben meghirdette a „középiskolai tanulóknak a Kazinczy-díjban való részesedését”, a gimnázium jelentkezett a kapott megbízást a verseny megrendezésére. 1966 tavaszán jutalmazták meg az első győzteseket, s maga Péchy Blanka nyújtotta át nekik a Kazinczy-é r m é k e t (Borsos Miklós remekét) és egyéb jutalmakat,

mint aztán később is, amíg csak élt. A gimnázium így elhivatott és elkötelezett gondozójává lett a versenynek, amelyre idők folyamán nemcsak a középiskolásokat hívták meg a megyei és fővárosi elődöntők után, hanem a szakmunkásképzőket is.

Akik mint a zsűri tagjai részt vettünk ebben a munkában, s a versenyek alkalmával a kísérő tanárokkal is alapos szakmai megbeszélést folytattunk, szerencsés részvevői lehettünk Győr város vendégszeretetének és a városháza dísztermében megrendezett megnyitó és ünnepélyes díjkiosztó zárásnak, amikor is orgonaszó fogadja az érkezőket és bocsátja el őket a Szózat közös eléneklése után. Mindenki számára emlékezetes és lélekemelő alkalmak ezek. Megfrissült lélekkel és megerősödött öntudattal térnek haza tanulók és tanárok, akiket a nyelvápolás nemes ügye forraszt össze az elkötelezettség erejével és életre szóló élmények emlékével. A mozgalom — mint Z. Szabó László méltán írja — „az együtt gondolkozók lelki szövetségét teremtette meg” (26). Amikor pedig a versenyek szakaszait veszi számba (27–38), kiderül: a nyelvtudomány is bekapcsolódott a zsűriben részt vevő szakemberek, valamint egyéb kutatók révén, s vált — a Magyar Nyelvőr közleményeivel is — a mozgalomnak nemcsak számontartójává, hanem tetterekész támogatójává és fejlesztőjévé. Az iskola életének pedig meghatározó részévé vált. A tanárok munkájában a nyelv nevelési eszközzé vált, a diákok pedig ezáltal növekedtek az anyanyelv szerkezeti vonásainak tudatosultságában, a példamutató beszéd tiszteletében és gyakorlásában; esztétikai hatások nyomán pedig értelem és érzelem egyensúlyának megteremtésében, tehát a személyiség harmóniájának megvalósulásában. A diákok felkészítésében egyre szakszerűbb lett a tanári munka.

Nemcsak emelkedett a versenyek színvonala a huszonöt év alatt, hanem tágult a hatásköre is: szélesedett az a szakmai környezet is, amely segítőleg járult hozzá a verseny sikeréhez. E tekintetben elsősorban a Kazinczy-díj odaítélésének a rendje alakult úgy, hogy pedagógusok is részesülnek benne (színészek, rádió- és tévébemondók eladdig is megkapták). Terebélyesedett a Beszélni nehéz (iskolai) körök száma, különösen mióta rendszeres rádióműsor teremtette meg velük a kapcsolatot. Ezeket az adásokat Péchy Blanka és Deme László (az utóbbi a művésznő halála óta egyedül) Miskolczi Margit közreműködésével szerkeszti. Az Anyanyelvápolók Szövetségének tagságát túlnyomó többségben pedagógusok és diákok alkotják, sőt Kerekes Barnabás tanár kezdeményezésére és irányításával megszerveződik a szövetség ifjúsági tagozata is. Ebben segít a szövetség illetéklapja, az Édes Anyanyelvünk is, amely negyedévenként jelenik meg Bencédy József szerkesztésében.

A huszonöt esztendő kiterjesztette az iskolások nyelvművelő versenyének körét: gyarapodott a „Kazinczy-család”. Minisztériumi támogatással a tanárképző főiskolákon, majd szakirányú főiskolákon, óvónőképzőkben és egyetemeken évenként rendezik meg a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyét. Péchy Blanka kezdeményezésére az általános iskolások korosztálya is bekapcsolódott a szépkiejtési versenyekbe. A megyénként, a fővárosban és legnagyobb városainkban — az iskolákban lefolytatott házi versenyek után — a területi döntőkön szerezhetik meg a győztesek a Kazinczy-j e l v é n y t.

A könyv nem tárgyalja ugyan a szolnoki Verseghy Ferenc országos nyelvművelő versenyt általános iskolás korúak számára, meg kell említenünk, mivel kezdetben városi, majd megyei versenyből országossá nőtt, sőt kiterjesztette a részvevők körét a határokon túli magyar gyerekekre is. Abban tér el ez a verseny a Kazinczytól, hogy általános nyelvhasználati próba: kiterjed zárthelyi írásbeli feladatok megoldására, és élőszóbeli szövegalkotásra, sőt alkalmat ad a gyerekeknek kreatív hajlamaik érvényesítésére is. Jelentkezni a versenyre pedig pályázattal lehet: évenként egy-egy feladatot jelöl ki a Verseghy-könyvtárban működő szervezőbizottság, s ennek kidolgozásával válnak érdemessé a jelentkezők a verseny döntőjére.

Egy rövid fejezet (51–2) szól az Anyanyelvápolók Szövetségéről, amely abból a

Beszéd- és Magatartáskultúra Bizottságból fejlődött ki, amely az Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó című kiadványt (Deme László és Grétsy László szerkesztésében) megjelentette s a Nyelvi illetant megalkotta (Deme László, Grétsy László és Wacha Imre szerkesztésében), valamint a Bachát László szerkesztette Szépen emberül, szépen magyarul című cikksorozatot és egyéb útmutatókat. A szövetség felkarolta a nyelvi táborokat, s különös gonddal vette pártfogásába a Beszélni nehéz köröket mint a tanuló-ifjúság „iskolán kívüli” nyelv művelő mozgalmát. Ma már országossá terebélyesedett hálózat fogja össze a diákcsoportokat, amelyek rendszeresen hallgatják a rádió adásait, s lelkesen vesznek részt a hibáztatott beszédrészletek megvitatásában, s küldik meg a feladatok megoldását.

Fájó emlékezésekről is ír a szerző. Péchy Blankától, az egész mozgalom megálmodójától, a helyes és tiszta beszédnek a közéletiség szintjére emelő elkötelezettjétől kellett búcsút vennünk 1988-ban bekövetkezett halálakor. Körmeny Lászlóról pedig, a rádióbemondóról — aki egyetlen alkalommal sem hiányzott a győri versenyekről — 1990-ben bekövetkezett halála után mondott verses búcsúztatót Sumonyi Zoltán, s vigasztul csak azt mondhatta: „...arcunk redőit ne mélyítse bánat! Szerencsések lehettünk: tanúi szép szavának.” Immár nagy halottai is vannak nyelvővő mozgalmainknak.

A kötet második — terjedelemben nagyobbik — része (57–138) — Wacha Imre munkája. „A Kazinczy-versenyek 25 évének tapasztalatai” címmel szakmai szempontból részletezi a negyed század eseményeit, jellemzően adva áttekintésének ezt az alcímet: „Gondok és eredmények”.

Hogy valóban meg nem szűnő gondokról szól, annak nemcsak az az oka, hogy tanulók nemzedékei (évenként egymás után megjelenő korosztályai) természetes módon újra meg újra birkóznak azokkal a követelményekkel, amelyeket akár mint „újoncok” akár mint másodszor is résztvevő jelöltek teljesíteniük kell, ha kellő sikerességgel kívánnak szerepelni. A szerző — mint „örökös zsűritag” — érdeklődéssel fog hozzá áttekintéséhez, hiszen maga is kíváncsi arra, „eredményes volt-e 25 év erőfeszítése, sikerült-e javítani a magyar beszéd hangzását, megismertük-e alaposabban az igényes, helyesen szép magyar beszéd törvényszerűségeit” (59).

Mint szakember — aki alapos részét veszi ki a régóta esedékes kiejtési kódex munkálataiból — minden év versenyének eseményeit leltárnak fogja föl, amely évről évre új adatokkal gazdagítja tapasztalatait arról, hogy mennyire ismeretesek tanuló és tanárok előtt a beszédtempó, a szünettartás, a hangfekvés és hanglejtés, a hangerő és hangsúlyozás összefüggései, valamint olyan átfogó szempontok, mint a közléshelyzet, a reprodukálást irányító és a tolmácsoló (interpretáló) személy magatartása. Mivel pedig a versenyzőknek mindannyiszor *s z ö v e g e t* kell felolvasniuk, azt a sajátos feladatot is megkapják, hogy ne csak felismerjék a beszédmű tagoltságát, a részek összefüggését, főképpen pedig a tartalmi viszonyokat, hanem meg is valósítsák ezeknek egyenértékű közvetítését az élő beszéd célszerűen alkalmazott eszközeivel. Azt a fő és átfogó irányelvet kell követniük, amely szerint — a magam részéről is hangsúlyozottan — úgy kell tolmácsolni a szöveg szerzőjének gondolati és érzelmi tartalmait, mintha maga a szövegszerző volna jelen és adná elő mondanivalóját, mégpedig nem is akárhogyan, hanem mintaszerűen tiszta és stílusos — azaz tartalomhoz igazodó — előadásformában és hangoztatással.

Wacha Imre úgy teszi instruktívvá a széles értelemben vett tolmácsolás követelményeit, hogy az évek során a felolvasásra kiszemelt kötelező szövegeket (vagy részleteiket) bemutatja és körültekintően elemzi. Példák sorával mutatja meg — a felkészítő tanároknak is — a felolvasás előtti, előkészületre engedélyezett félórányi időtartam okos felhasználását. Az elemzések egyik-másik problémája ugyan rendszerint elhangzott a

versenyeket követő, kísérő tanárokkal, szaktanácsadókkal folytatott megbeszélések során, itt azonban szakavatott és súlyozott útmutatást kaphat az olvasó pedagógus arról, milyen módon vezesse tanítványát a vállalt megmérettetés sikerére.

A felkészülés a szöveg megértésével, azaz mondanivalója tartalmának befogadásával kezdődik. Hogy pedig mi következzen ezután, azt a szerző egy helyütt pontokba sűrített vezérszempontok formájában tömöríti. Mivel pedig az egymást követő fejezetekben a bírálóbizottságnak minden évben elhangzott összefoglaló értékelését is közli, s ezekben — a dolog természete szerint — hol egyik, hol másik szempont kap nagyobb figyelmet, végül is összeáll egy általánosan érvényesnek ítéltető sorrend. Ezt — a magam szempontjával is mint a zsűrinek szinte állandó tagja — kiegészítve a következőképpen tartom javaslatotnának:

1. Az úgynevezett kötelező (kijelölt) szöveg egyszeri elolvasása nem mindig jár együtt a szövegtartalom biztos felfogásával. A jelölt kezébe kerülő körülbelül 20–25 soros szöveg az első percekben kétszer vagy háromszor is elolvasható, hogy a „nyers megértés” megbízhatóan létrejöjjön. Mivel rendszerint írói vagy legalábbis irodalmi színvonalú szemelvényt választ a szervező bizottság, első felfedezni valónak a szöveg műfaját tarthatjuk, mert ez meghatározó lehet a továbbiakra nézve még a nem széprői alkotások esetében is. Ezt tartom ugyanis olyan feltételnek, amely alapja lehet a mű szellemiségével egyenértékű megszólaltatásnak. Fontos tehát a szerzői „szempont” felfedezése, hogy a jelölt bele tudjon helyezkedni nemcsak a szöveg témájába, hanem a szerző szubjektív álláspontjába is. Csak ennek felismerésével lehet az előszövebeli közvetítéssel hamisítás nélkül azonosulni a szerzőnek a leírt tárgyhoz való viszonyával. Meghatározó ez a lépés minden következő mozzanatának ráhangolt tolmácsolása szempontjából, mert az alapviszonyt döntően határozza meg a felolvasó és a szövegszerző intenciója között, s teszi érzékennyé a felolvasót a szerzőnek nemcsak logikai (értelmi), hanem érzelmi modulációi iránt is. Ezért meghatározó a hangnem megtalálása a helyes tolmácsolás megbízhatóságához. Nyilvánvaló, hogy egy szakjellegű közleményhez tárgyilagos hangvételi felolvasás illik, egy agitatív jellegűhöz — például egy kiáltvány- vagy röpiratszerű, tehát a meggyőzés szándékával írt alkotáshoz — az író szubjektív attitűdjéhez érzelmi azonosulás szükséges. A kötetben a műfajiság felismerésének az elsőrendű jelentősége ilyen határozott formában nem jut kifejezésre. Pedig a középiskolai tanulók okvetlenül kapnak olyan műfajelméleti ismereteket, amelyek hasznosíthatók a felkészülés perceiben.

Hogy ez a szempont és ennek követése mind a szövegtartalom felfogása, mind a hangosítás épsége végett nem elhanyagolható, bizonyítja a közölt és elemzett szövegeknek a sora. Kós Károly vallomása Kalotaszegről (102), Móricz Zsigmond gyászbeszéde Ady Endre ravatalánál, Arany János publicisztikai prózája a haza fogalmáról, Illyés Gyula leírása egy Ozorát ért pusztító vihar lefolyásáról vagy Babits Mihály vallomása a békéről (ez utóbbi nem szerepel a könyvben, mert az 1991-i verseny kötelező szövege volt, s éppen azokban a napokban jelent meg a kiadvány) — máris eléggé igazolja a műfajiság elsődleges jelentőségét a beszédbeli tolmácsolásra nézve. Hiszen más-más attitűdöt követel meg a felolvasótól, hogy a legfontosabb kérdésben — az értelmi és érzelmi hozzáállásban — a három perc (ennyi időt kapott minden felolvasó) leforgása alatt a jelölt tanújelét adja a szöveg mondanivalójának átéléséről, s ennek megfelelő beszédmagatartásról. A felolvasás stílusának megválasztása első renden árulja el a szerző és a világ (= az egyén és az ábrázolt valóság) kapcsolatának jellegét és szövegbeli modulációit.

2. A szöveg gondolatmenetének tartalmi, érzelmi (= esztétikai), emphatikus modulációinak felfedezése lehet a második lépés. Ezért kell alkalmaznia a készülőknek a szövegszerkezetre vonatkozó ismereteit, hiszen neki mint tolmácsolónak ugyanazt az utat kell megjárnia, amelyet a szerző alkotás közben már megtett. A szövegtagolás — amely legtöbbször bekezdésekben látható módon nyilvánul meg — a szöveg fő gondolati-érzelmi

vonulatának letéteményese. Előfordul, hogy a gondolatmenetben kitérők vannak, ezeket számba kell venni, fontosságuk súlyát pedig mérlegelni.

3. Meg kell keresnie az egyes szakaszok központi magvát (ez legtöbbször a tételmondatnak nevezett szövegrészben nyilvánul meg, emelkedik ki). Ugyanígy van – vagy lehetséges – a szöveg egészére értendő tételmondatnak irányító jelentősége a szöveg-egész értelmező közvetítése szempontjából.

3. A kivitel sikeres érdekében a már felismert – és imént vázolt – tényezők nyomán az úgynevezett mondatfonetikai megoldásokat kell a jelöltnek megfontolnia, vagyis a hangsúlyviszonyokat, a hanglejtést, a beszédritmust, a szünettartást. Ez a fázisa a felkészülésnek az, amely gyakran megkívánja az írásjelek felülvizsgálatát, átértelmezését. A szövegösszefüggés sokszor megkívánja a szem számára értelmező pontnak vagy vesszőnek mint gátat a folyamatosságban figyelmen kívül hagyását.

4. Talán említenem se kellene, hogy a sikeres „kivitelezésnek” elemi feltétele az artikuláció épsége, a tempó és ritmus megválasztása.

Mindezek együttesen mutatói a versenyzők nyelvi műveltségének, amelynek fontosságát a szerző is vallja, mert – mint írja – „egy bizonyos fokú nyelvi műveltség és nyelvi-beszédbeli helyesség” szükséges ahhoz, hogy „a gondolat egésze szólaljon meg; hogy . . . szabadon érvényesülhessen, juthasson kifejezésre az értelem, érzelem, az indulat teljessége” (96). Azzal a megjegyzéssel tenném nyomatékosra kijelentését, hogy nemcsak a nyelvi kultúra, hanem gondolkodás kultúrája (azaz színvonala), sőt az érzelmi, a beleéléses kultúra is feltétele a színvonalas közvetítésnek.

A szerző a középiskolai verseny tárgyalása után kitekintést fűz a pedagógusjelöltek 1973-ban indult versenyeihez (107). A szövegek közül az 1987-ben kijelölt, Apáczai Csere János „Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról” című írásának egy részlete volt. Ennek a személyes hangvételő, sőt indulatosan harcos szövegnek tolmácsolásával a jelöltek keményen birkóztak, ezért szinte visszaköszöntek azok a jelenségek, amelyek lassan megszűnőben voltak a középiskolások szövegmondásában: az egyforma nyomatékkal kopogó szavak, a sietős olvasás okozta egybemosások, az írásjelek túlzott tisztelete (ami a mondatokat indokolatlanul darabolta széjjel), a pontatlan olvasás esetei, a kevésbé tiszta artikuláció stb. (Mindezeket már nem a szerző, hanem Molnár Ildikó írja beszámoló-jában, amelyből a szerző hosszú oldalakat idéz, megőrizve így a bíráló bizottság elemzését a nevelőjelöltek szöveg reprodukciójáról.)

Hogy pedig mennyi még a tennivaló ebben a versenyformában is, azt az 1990-ben kötelező Déry Tibor-szöveg sorsa mutatta. A rövid részletet hat bekezdésre bontva kapták meg a versenyzők abban a reményben, hogy ilyen módon sugallják a szöveg felépítését. („Szellem és anyag” a részlet címe.) Kiderült azonban, hogy alig vettek tudomást az ilyenformán tált „áttördelestről”, mások viszont mechanikusan darabolták a szöveget, s eközben a gondolati tartalom egységét mesterkéltén szabdalták széjjel.

Egy utolsó fejezetben (130–38) Wacha Imre azt vázolja föl, hogy milyen visszahatása van a versenyeknek a kiejtés és beszédművelés tudományos kutatására. Visszanyúl az 1965-ös egri „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” című konferenciáig (amelyen Kodály Zoltán is részt vett), sőt a múlt század közepe táján megindult törekvésekre (amelyek a magyar kiejtés védelmét célozták). A mai mozgalmat – Péchy Blanka Kazinczy alapítványával – a 65-ös konferencia hirdette meg. Azóta vált rendszeressé a magyar beszéd tervszerű vizsgálata annak érdekében, hogy minél előbb dolgoztassék ki a kiejtési norma. A helyesség pusztá deklarációját meghaladandó, a beszédvizsgálat fontos alkalmává váltak a különféle kiejtési versenyek. Nem csekély mértékben ma is hozzájárultak a megfigyelések ahhoz, hogy kialakulóban van egy ugyan meg „nem fogalmazott és nem kodifikált, de körvonalazott és hallgatólágos »kiejtési norma«, egy viszony-

lagos »konzenzus«, mely alapja lehet a versenyteljesítmények bírálatának” (135). Karöltve a „Beszélni nehéz”, a sátorlajújhelyi Édes anyanyelvünk verseny és más nyelv-művelő mozgalmakkal, ma már kialakulóban van, sőt első kézirati formájában kiadásra éretté válik a kiejtési kézikönyv. Ennek érdemes kimunkálójá éppen Wacha Imre, akitől — több beszédművelő tanulmány, könyv megírása után — joggal várhatjuk egy kodifikált, gyakorlati célzatú és normatív értékű munka napvilágra kerülését.

Szende Aladár

Kontra Miklós és Váradi Tamás (szerk.): Studies in Spoken Languages: English, German, Finno-Ugric. [A beszélt nyelv. Tanulmányok az angol, a német és finnugor nyelvek köréből.] Linguistics Institute — Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 1992. 130 oldal

A tanulmánykötet egyszerre dokumentuma és további kiindulópontja azoknak az „élnyelvi kutatásoknak”, amelyek egyre inkább önálló programmá szervezett formában folynak a nemzetközi nyelvtudományban, néhány év óta itthon is. Az élnyelvi kutatás elnevezés valójában nem fejezi ki elég célpontosan a tárgy- és irányválasztást, általános formában mégis utal a megközelítések sokféleségére, a jelentéstani, a hangtani, a grammatikai, a szöveg- és a társadalomnyelvészeti (szociolingvisztikai) szempontokra. A régi gyökerek között ott találjuk mindezeket a részterületeket a maguk jelentős eredményeivel és kidolgozott módszertani fogásaival. Az erős indíték a beszélt nyelv sajátosságainak behatóbb, ismételt vizsgálatára mégis inkább egy új mozzanat, ha szorosabban a nyelvészet szakterületén belül keressük az impulzust. A transzformációs generatív grammatika elmélete ugyanis mindennél kényszerítőbben érvényesítette azt a leírási szempontot, hogy a nyelvi alakulatokban a lehetőséget, a potenciálist s ennek törvényszerűségeit keresse, ne pedig az esetlegesnek bizonyuló, tényleges nyelvi produktumokat vegye célba. Benne a generálási műveletek alapja a 'kompetencia', az 'ideális beszélő' jól forgatható eszköze a közlés céljaira. A tudományszak későbbi, éles válaszreakciója erre (is): a tényleges felől igazolható a lehetséges, a fordított megközelítés kirekesztő. Az új kor új módszerei, magyarázati keretei az irányzatoktól függetlenül persze mind itt vannak, s maguk segítenek e „másik modell”, ti. a nyelvhasználat nem stilizált, eseti adathalmazából az elméleti központú vizsgálatok által mellőzött tulajdonságok felszínre hozásában.

A tanulmánygyűjtemény mintha bemutatóterme volna a választási lehetőségeknek ebben a munkában.

A kötet anyaga egy 1989-ben rendezett szakmai műhely hét előadása, amelyet „empirikus nyelvi kutatások” művelői körében tartottak Budapesten, módszertani és tartalmi eszmecsere céljából (I. Bevezetés, VII.). Ennélfogva a tanulmányok tematikailag olyannyira mozaikszerűen illeszkednek, hogy a kötet inkább mutatványát adja a sokféle megközelítésnek, semmint elmélyedne egyetlen vizsgálati aspektusban, amelyet azután több oldalról bont ki.

Kultúraspecifikus közlési hagyomány áll Agar cikkének előterében (The unspoken corpus of Malinowski's ghost, 1–13.), az 'ugratás' (*Schmäh*) jellegzetes bécsi változata, amely félúton van a tréfa és az eltúlzott tartalmú kritikai megjegyzés — valójában inzultus — között. A szerző tulajdonképpen ennek a többszemélyes kommunikációs játéknak a meghatározását keresi saját nyelvi élményei és szaktársainak nyilatkozatai alapján. És nem találja meg, de — vigasztaló eredményként — kimutatja, hogy a rokon műfaj saját anyanyelvi — kulturális közegében, az Egyesült Államok egy bizonyos részén más szabályokat követ, más körben kap helyet elfogadott pajzán rituáléként, emellett nyelvi-leg kevésbé kötött. A következtetés kettős. Igazolható az azonos szűzsé kulturális össze-

tartozása, kommunikációs koreográfiájuk hasonlósága, emellett azonban különbözőségük is, amely természetes következménye annak, hogy eltérő kultúrák hordták ki őket. Másfelől, bármi legyen is végső ítéletünk a Sapir–Whorf-hipotézisről a maga tiszta elméleti formájában, annak van olyan változata, amely egy közösség érintkezési gyakorlatából adatható. (Hozzátehetjük ehhez egy csíkszeredai kutatócsoport — a Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport — éppen folyamatban levő, néprajzi ihletésű, de hasonló tárgykörű kutatásainak tapasztalatait a 'párbeszédese játék' szabályairól; közöttük azt is, hogy a résztvevők egymáshoz való viszonya milyen mértékben képes korlátozni, illetve gyakorolni ezt a közlési műfajt.)

Módszertani és metodológiai ismertetés Baugh áttekintése (*Adapting dialectology: The conduct of community language studies*, 15–39). Már a cím figyelmeztet arra, hogy a régi–új témaválasztás, a közösségi nyelv (szociolektus) felmérése és leírása felhasználja ugyan a nyelvjáráskutatás módszereit, de nem merül ki ezek alkalmazásában. Egy adott nyelvközösségi változat olyan szempontokat is felvet ugyanis, mint a változat megítélése a normakövető közlési magatartás vagy a 'hangzására' vonatkozó reflexiók tekintetében. Ezeknek a mutatói egyéni megítélések skaláris minősítésének átlagértékeivel jellemezhetők. Baugh példájában azt közli táblázat formájában (l. 22. o.), milyen kép alakul ki a Dél színesbőrű diákjaiban a közlőről, annak alapvető kommunikációs attitűdjéről és személyiségjegyeiről attól függően, hogy melyik — eltérő presztízsértékű — szociolektusban szólal meg. Vizsgálható a reflexió azonban arra nézve is, hogy mi számít nyelvtenilag helyesnek vagy helytelennek. Egy ilyen kérdőíves vizsgálat fényt vethet arra, milyen (mértékben) eltérő normatívák léteznek egy nyelv változatai között, ill. változatain belül. A cikk módszerekkel foglalkozik, tényleges kutatási eredményeket csak illusztrációként ad közre, ezek azonban érdekesen tükrözik a választható kutatási fogásokat. Például az oly nehezen megfogható 'akcentus' sajátságai — Baugh-nál ez a színesbőrűek amerikai angolja, a Black English — bizonyos vonatkozásokban akusztikailag hitelesen földeríthetők, így a szókezdő zárhang zöngékepzési indítószakaszának időtartamában, ill. intenzitásában. A szerző általában is mintáját adja szakterülete korszerű módszertanának — az elméleti és a gyakorlati eljárások, elsősorban amerikai, előzményeinek vázolásával.

Ilyen, szorosabb értelemben metodikai tanulmányt még kettőt kapunk az összeállításban. Kontra Miklós (*Remarks on sociolinguistics in Budapest*, 83–94) mindennekeelőtt történeti kivonatát közli a II. világháború utáni magyar nyelvészet nagyobb tematikai vállalkozásainak megállapítva, hogy ezek között a szociolingvisztika, sőt — mint Szépe Györgyöt idézi — a mindennapi nyelvhasználat természetes anyaga nem kapott igazi teret. Kontra szerint a magyar szociolingvisztika születése 1972-re esik, Pap Mária és Pléh Csaba tanulmányának a megjelenésével, amely a Bernstein-hipotézis (kritikai) kipróbálása volt iskolakezdő korú gyerekek közleményein. (A szociolingvisztikára par excellence ez bizonyosan áll; a recenzens azonban úgy véli, a hazai tradíciók, mint legalább témaválasztásukkal előzmények a kezdetektől G. Varga Györgyi kötetéig, említést kaphattak volna. Ugyancsak túlzottnak tűnik a szigor a nyelvészeti hivatalosság megítélésében: a 'nyelvőrség' jámbornak feltüntetett purizmusa legalábbis nemritkán visszatevédt a nyelvújítás merészségéhez — akár éppen új szavak teremtéséig; a hangtan területén pedig jól adatolt, „értéksemleres” bemutatását olvashattuk a váltakozás/változás élő tendenciáinak, már a hatvanas években is.)

A beszámoló törzsrésze a MTA Nyelvtudományi Intézetében 1987-ben kezdett szociolingvisztikai vizsgálat elméleti kereteit, anyagát, eljárási módszereit és — illusztrációként — bizonyos eredményeit mutatja be. Ez az első Magyarországon olyan felmérésként, amely statisztikailag, szociológiailag és egész nyelvészeti metodikájában megbízható és hiteles módon lesz hivatva tükrözni a jelen nyelvallapotát, ill. egyes, főként

formális jellemzőit, különös tekintettel az alakváltozatokra. A beszédsszövegek anyaga 200 ún. interjú (ez monológ szituációban fölvet, egyenként két és fél óras hangfelvétel, 30 perces irányított beszélgetéssel, vö. Reményi Andrea Ágnes: A budapesti szociolingvisztikai interjú kódolási rendszeréről. *Hungarológiai Közlemények* XXI., 1989. 405–416.), ezek átírása, amely feltünteti a dallam, a hangsúly, a szünet és egy-egy más prozódiai vagy egyéb jellemző aktuális értékét. (A felkért közlők összessége a lakosság szociális összetételének statisztikai átlagát tükrözi.) A vizsgálatot a váltakozó használatú nyelvtani alakokra vonatkozó kérdőíves felmérés egészíti ki (így a *süksük*-ös alakok megítélésében, ill. használatában, l. Kontra Miklós–Váradi Tamás: *Süksükölő értelmiség*. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Mozgó Világ*, 1991. február, 61–70). A cikkben röviden érintett elméleti problémák helyett hadd idézzek egy előrehozott következtetést. A stigmatizált formák normatívként vagy helytelenként való megítélése – a szerző tapasztalata szerint – (nagyjából) független a megkérdezettek iskolázottságától. Vagyis a *halasszuk*-ot a *halasztjuk* helyén körülbelül ugyanannyian ítélik helyesnek vagy helytelennek mindegyik műveltségi szinthez tartozó csoportban. Ez szokatlan, más nyelvközösségekkel való összehasonlításban is, de ellenőrzött, közvetlen tapasztalat. Egész pontosan tényítélet és nem értékítélet. Egy formáció elfogadottsága önmagában nem cáfolja ugyanis a nyelvtani paradigmában bekövetkezett információvesztéséget. Az okot Kontra Miklós mindenesetre abban jelöli meg, hogy Magyarországon 45 után különösen erős törekvés volt a társadalom szerkezetének átalakítására (l. 92. o.). (Tény, hogy a megszólítási formák mesterséges átrendezésében ilyen összefüggés kimutatható. Nem tudom azonban, hogy nyelvtani alakok és megítélésük ilyen vágásszerűen éles kauzális viszonyban állhatnak-e egy mégoly barbár, ideológiailag tüzelt, átforgatási mechanizmussal.)

Fanny de Sivers (Published source materials for the study of spoken language, 115–126.) a beszélt szöveg vizsgálatának legelső, alapvető feltételével foglalkozik, a szöveg megfelelő írásos rögzítésével, főként egyes finnugor nyelvek gyűjtési módszerének történeti szemléjét adva. Két mozzanat kap külön kiemelés. A nyelvésznek a feldolgozás céljával összefüggésben kell közlőit, a szöveg típusát és lejegyzési módszerét megválasztania. (Egy szórakoztató, fontos mozzanat: csapdát állít magának a kutató, ha vastagon megfizeti informátorának produkcióját. Az adatközlők egyike-másika alaposan kiszínezett orosz változatokat „adott el” gyűjtőjének komi népmesék címén, hogy a maga számára növelje az együttműködés anyagi hozamát, l. 117. o.) A másik, szintén kézenfekvő, ám nem könnyen megvalósítható maxima a megfelelő átírási forma és jelkészlet meghatározása. A szerző saját és tudománytörténeti tapasztalata szerint a két követendő elvnek egybe kell csengenie.

A konkrét problémákkal foglalkozó tanulmányok közül Auer (The neverending sentence: Rightward expansion in spoken language, 41–59.) a természetes beszélt szöveg tagolásának elvi megoldását keresi. Egy telefonbeszélgetés, amely tele van megszakítással, kiegészítéssel, visszamenőleges magyarázattal, szinte alig ad szabályos mondat szerkezeteket. E jobb oldal felé mindig továbbhaladó toldások nem értelmezhetők a mondat semelyik hagyományos fogalmi keretében. Sőt, a mondat definíciójának megszorítása, kiegészítése sem ígér megoldást. Magából a kommunikációs folyamatból kiindulva más egységet kell keresnünk. Ez az ún. megszólalás (*turn*), amely – gyakorlatiasan fogalmazva – a kezdettel és a végponttal határozza meg a szóban forgó egységet. Az egységek elválasztó vonalai mindazonáltal nem tűzhetők ki csupán időbeli határaik kijelölésével. Csak tartalmi összetevők figyelembevételével adhatók meg, hol vált egy közlemény teljessé (ideiglenesen) lezárttá. Ami a beszélgetésben ez után következik, természetesen szintén nem föltétlen lesz független az előzőektől, és ezt a feldolgozásban tekintetbe kell venni. A követő rész egyfelől visszahathat az elhangzottakra, mintegy hurkot képezve

módosít, korrigál, világossá tesz stb. A kapcsolódó rész másfelől előretartó értelmezésű is lehet, s ebben az esetben a további bővítés egyszerűen csak szintagmatikusan tartozik hozzá a megelőző közlésegyységhez (vö. különösen 50–51). A kulcskérdés az, mitől válik teljessé, befejezetté a beszéd egysége. Ha tudatában vagyunk annak, hogy a szöveget a maga teljességében a közlő és a hallgató mindig együtt dolgozzák ki teljes beszédművé, megtalálható a megbízható megoldás.

Auer vizsgálatai egyértelműen annak szükségét indokolják, hogy megteremtődjék olyan szintaxis, amely — magában foglalva a jobbra, ill. előre bővítés eljárását is — Schegloff kifejezésével: *sui generis* beszélt nyelvi szintaxis (syntax-for-conversation).

Moosmüller és Dressler tanulmánya (Sociolinguistic parameters in spoken Austrian German, 61–68.) a fonémarealizációk specifikus jellege és a nyelv társadalmi tagozódása között mutat ki összefüggést. Ilyen természetű vizsgálatok első módszerbeli parancsolatát a szerzők abban látják, hogy csak annyi vizsgálati szempontot kell fölvenni, amennyi elégséges a meghatározott cél eléréséhez. Ennek megfelelően járnak is el, és a normatív német diftongusok alakulását vizsgálják az osztrák nyelvváltozataiban. Az ún. természetes fonológia (natural phonology) koncepciójában fogant felfogásuk szerint az egyes nyelvváltozatok különálló kódokat alkotnak, amelyekben a variánsokból szerveződő fonotípusok rendszere a nyelvváltozatok közötti váltásokkal érhető el. A köznyelvi, a regionális vagy alkalmi változatok közötti választást szociopszichológiai tényezők határozzák meg, gyakran éppen egy műveltségi szinthez való tartozás szándéka szerint. A cikk kínálta általános következtetés így fogalmazható meg: csupán a fonémarealizációk alapos elemzése is eszközül szolgálhat a nyelvhasználat rétegeinek megbízható elhatárolásához.

Kiefer Ferenc szemantikai tárgyú tanulmánya (Attitudinal markers in Hungarian questions, 95–113.) valójában mutatóváltást közöl a magyar kérdőmondatok olyan összetevőiről, amelyek járulékos információval módosítják a kérdés jellegét, ill. egy csoportjukról, amelyek a kérdés kategóriáját (eldöntendő vagy kiegészítendő) határozzák meg. (Valóban embrionális változatról van szó. A szerző úgy nyilatkozik, hogy a dolgozat vizsgálati anyagában nem teljes, elméleti magyarázataiban pedig nem végleges, l. 95. o.)

A módosítók első csoportjába tartozókat — ilyen a *hát, csakugyan, is, szóval* stb., vö. *Eljössz? — Csakugyan eljössz?* — a cikk példamondatokban mutatja be, majd értékeli a hozzáadott jelentés módosító tartalma szerint. A rendezési elv a kérdésben foglalt mondatjelentés, pontosabban az abban foglalt állítás és a kérdezőnek az állításban foglalt tényálláshoz való viszonya (például, hogy kétsége van a megkérdezett tényállás felől általában, vagy: megengedi, de adott esetben nem tartja valószínűnek; és így tovább). A minták általában jól megtámogatják azt a definíciót, amelyet a tekintélyes szerző a tárgyalt járulékos jelentést hordozó elemek listájához megad. A jelentősebb problémák másutt vannak.

A legelső mindjárt a kérd(éz)és mibenléte körül mutatkozik. A szerző információ-kérő és választ nem váró kérdéseket különböztet meg. Valószínűbbnek látszik, hogy minden kérdés — amelyet egyébként Kiefer, metaforikusan, általános formában is problémamegoldásra való felhívásnak definiál — választ kíván, így a retorikai vagy a didaktikus kérdés is, legfőljebb nem a közlőtárstól. Egyébiránt a módosítók tárgyalt sorozata nem épp jellegzetesen beszélt nyelvi használatú, egyik-másikuk inkább sajátosan az írott nyelvhez kapcsolódik (így a *vajon*). Ennél fontosabbnak tűnik azt megjegyezni, hogy a definíciókhoz alapul szolgáló viszony nem mindig a tényállásleíró állítás és a kérdező között áll fenn; gyakran — mint a *hát* használatában — az attitudinális elem a kérdező és a kérdezett viszonyára vonatkozik. Végül nem tudom, hogy az *-e* partikula tekinthető-e attitudinális elemnek; mint 'kötött morféma' a kérdőmondatnak egyszerűen szintaktikai összetevője, amely nyelvtanilag prediktábilis módon kerül a mondat megfelelő helyére. Ha így van, legalább ez a pont kíván a végleges változatban erős korrekciót.

A kötet fontossága elvitathatatlan. Éppen ez a tény vet föl két kérdést. Sajnálni való, hogy a tematikai paletta nem kapott egyforma színvonalú képviselőt. A jelentés-tan föltétlenül többet érdemelt volna. Ezenkívül, az e területen olyan lényeges hangtani, közelebbről szupraszegmentális hangtani vonatkozásokkal — mint a beszélt nyelv tulajdonképpeni élő anyagával — legalább egy önálló tanulmánynak foglalkoznia kellett volna. Másfelől, ha Magyarországon legalább félszáz olyan tanszék működik, ahol a diákok módszeres formában tanulnak nyelvészetet, és stúdiumaik folyamán esetleg gyakorlati munkát is végeznek, fölmerül, nem lett volna-e/lenne-e célszerű a veretes tanulmányokat magyarul (is) közzétenni.

Szende Tamás

Balázs Géza [szerk.], Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. (Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszékének 20 éves jubileuma alkalmából rendezett munkahelyi konferencia előadásai, 1990. november 28.) Budapest, 1991. — Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Dolgozatok 38. — 198 oldal

A kiadvány közli a konferencia előadásrendjét (3–4), Keszler Borbála megnyitóját (5), majd az előadások sorát. Ezeket Szathmári István kezdte meg természetesen visszanezve a Pázmány Péter alapította egyetem múltjába (7–18). A visszatekintést tette azért, hogy kellő rálátása legyen az elmúlt húsz esztendőre és az azt megelőző két évtizedre is. Ugyanis a mai tanszék életének előzményei a Pais-, illetve Bárczi-tanszék történetéig nyúlnak vissza. — E, mondhatjuk immár: tudománytörténeti jellegű előadást — a tanszék nevével összhangban — többnyire a mai magyar nyelv kutatásával kapcsolatosak követték.

A leíró magyar mondatban egy kérdését — Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül — boncolta Keszler Borbála (19–28). Az azonos határozókat tartalmazó mondatokról megállapítja, hogy az ilyenek többnyire nem kifejtett állításokat rejtene. Az észrevétele is jelzi, hogy a szintaxiskutatás hagyományos útját és módját megújítani a tág értelemben vett szövegtan segítségével lehet (más lehetőségek mellett, vö. Kenesei István: Az alárendelés szintaxisa a magyarban. Doktori értekezés, kézirat. Szeged, 1991.).

Közvetve tulajdonképpen ugyanezt sugallja Rácz Endrének a Modális mellékmondatok című tanulmánya is (85–91). — A kölcsönös névmás jelentéstani arculatát megrajzoló dolgozatában (71–84) Laczkó Krisztina ugyancsak támaszkodhatna a szövegtanra, illetve azon belül a pragmatikára, hiszen a jól meggondolt tanulmánya némely helyen szinte maga kínálja e lehetőséget (vö. Bratinka József: *De, hanem, hogyan* — pragmatikai megközelítésben. Népr. és Nytud. 31–32 [1987–1988.]: 21–24). S hogy a szövegtan eredményeinek bevonása a kutatás számos ágába mennyire szükséges, azt Fábíán Pál hangoztatja. A szaknyelvek kutatása a Mai Magyar Nyelvi Tanszéken a címe előadásának (93–9), amelyben a szaknyelvi szövegtannal való foglalkozás hiányára utalt (98). Tegyük hozzá, a Fábíán által áttekintett szaknyelvi kutatás eddigi, főként lexikai eredményei mellett e hiány nem éppen szégyellni való, inkább örömdetes érzékenység a tudomány belső mozgásának észlelésében.

Hasonlóképpen értékelhető Wacha Imre munkája: A nyelvi rétegződés kérdéséhez (135–44). Megjelent németül: Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 3 A. Sessiones sectionum. Debrecen, 1990. 65–70. Ebben is fölvillan a gondolat, hogy a beszélt nyelvre vonatkozó kutatásokat szövegszerkesztési szempontból is folytatni szük-

séges (138). Wacha a nyelvhasználati rétegeket igényszintek szerint írta le, s e szempont végül is pragmatikai. — Földi Éva és Molnár Ildikó (mindketten a Fonetikai Tanszék munkatársai) ugyancsak bizonyos beszélt nyelvi kutatásokról számoltak be, ezekben jobbra mondattípusok dallamával foglalkoznak. A mondattípusok nyilván ún. rendszermondatok, jóllehet a beszédtevékenységnek a megnyilatkozás az alapegysége. A megnyilatkozás akusztikai vizsgálata viszont meglehetősen hiányos, bár éppen van értékes hazai kezdemény (l. Németh T. Enikő: A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra történő tagolása. Kézirat, Szeged, 1991.).

Tolcsvai Nagy Gábor A polgár nyelvi tudata, avagy a nyelv művelés jövője című írása (47–52) a nyelv művelés jövőjét a létrejövő középosztályt alakító rétegekre való irányulásban látja: „Ez a nyelv művelés [. . .] nem össznépi, hanem egy tagolt értékrendszerben a társadalmi emelkedést a nyelvi műveltség emelésével köti össze, meghagyva az egyén és a csoport szabadságát” (51–2). A társadalmi emelkedés, amelyről a szerző beszélt, bizonyítva a nyelvi viselkedésben többféleképpen is jelentkezik előbb-utóbb. Hogy e viselkedés beleilleszkedjék a nemzeti múlt legjobb hagyományába, ebben valóban van és lesz felelőssége a nyelv művelésnek. Ám ez nem jelentheti azt, hogy a nyelv művelés szakmaként és mozgalomként elzárkózhatna a középosztály sáncaiba a teljes nemzet nyelvhasználatának, nyelvi viselkedésének gondoljai elől.

Néhány előadás nyelvtörténeti tárgyú. Lőrinczi Réka dolgozatában a Szintagmatikus szerkezetek szórendi kérdéseihöz (61–5) nyúlt a kései ómagyar kor szókapcsolatainak és összetett szavainak vizsgálati tapasztalatai alapján. Pusztai Ferenc (Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék) Szóhangulat és jelentésrendszer a régi magyar nyelvben (125–30) című előadása a történeti stilsztika problémáit is érintette, Zelliger Erzsébet (ugyancsak az említett tanszékről) Nyelvi rétegek a Keszthelyi-kódexben (131–4) című munkája a becses nyelvemlék bizonyos nyelvjárási rétegeit igyekezett föl-tárni. Megjelent németül: CUFU – 7. I. h. 204–8. (A könyv szokásosabb leírása: Keszthelyi Kódex. S itt jegyzem meg, hogy a kiadvány szerkesztése gondos munka, néhány köz-nyelvi és szakmai divatszó, *markáns*, *nyelvspecifikus*, becsúszott mindemellett; az utóbbi szó egyébként némi szaknyelvi dagállal is párosul, amire másutt szintén akadnak példák: „a szóképzletgyarapítás nyelvspecifikusan gyakori módja az összetétel” stb. Vö. Pók Lajos: A tudományos és az ismeretterjesztő irodalom nyelvről. Nyr. 104 [1980.]: 133; Kemény Gábor: Tudományos és kritikai nyelvünk fonákságaiból. In: Bíró Ágnes [szerk.], Szaknyelvi divatok. Budapest, 1989. 190 kk.) A KeszthK. többszöri másolás eredménye, ennek folyamán „Az egységes, normatív nyelvhasználatra való törekvés mutatkozik meg a kolostori irodalomnak a nyelvjárásoktól független szóhasználatában is” (134) — állapítja meg a szerző. Ám megkérdendő, hogy éppen a kódex több nyelvjárásra valló nyelvi alakulatai nem mindennek az ellenkezőjét jelzik-e, hogy az egységes nyelvhasználatra való törekvés nem csupán a mai tudományosság fölfogása miatt állapítódik-e meg.

Fehér Erzsébet A magyar stilsztika tudományrendszertani helyéről tartott előadást (39–45), s arra a következtetésre jut, hogy „[. . .] egy speciális nyelvészeti stilsztikának a nyelvi szövegek interpretációjában meghatározható helye van” (45). Egyébként a munkaértekezletet bevezető, már említett előadásában Szathmári István érintette azt, hogy némelyek vészharangot kongatnak a stilsztika kapcsán „[. . .] mondván mindennek előtt, hogy a stílusnak nincs pontos definíciója, a stilsztikának pedig szilárd elméleti háttere” (16). Az efféle, az egzaktság bővkörébe záródott véleményekkel ellentétben — amint Szathmári is mondotta — mindenütt művelik a stilsztikát. Ezt teszi a kötetben olvasható Horváth Mária-tanulmány szintén: Szerkezet és stílus Kosztolányi Petőfi Sándorka című novellájának elemzése (29–37), amely színvonalas bizonyíték a stilsztika lehetőségeire.

Bencze Lóránt (írásban beadott) tanulmánya: „A macskának nyolc lába van.” A referencia mint társadalmilag meghatározott ismeret (161–75). A természetes nyelvekben a különböző „[. . .] jelkomponensek viszonylathálója [. . .] nem korlátozódik a mondatterjedelemre, hanem annál nagyobb egységekre, a [. . .] kontextusra és szituációra, tehát nyelven kívüli és pragmatikus elemekre is” (163). E tények miatt más-más filozófiai és nyelvészeti modellek alakultak ki, Bencze e modellek kölcsönös összeegyeztetését célozza. Minden beszélő összes kijelentése társadalmilag mindig determinálva van, írja a szerző, így nem kizárólagosan a nyelvi rendszer szabja meg a referenciát, hanem a társadalmi hozzáállás. Bencze Lóránt jól példázza a bonyolult kérdést Canterbury Szent Anzelm ún. ontológiai istenbizonyítékával, illetőleg ennek a referencia szempontjából való áttekintésével. — Zsilka János (Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék) A Trinitas fogalmának nyelvi szubsztrátuma címmel közreadott tanulmánya (101–24) némely pontokon jól egybeesik Bencze-féle problémákkal és azok taglalásával. Zsilka egy „tulajdonképpen”, egy „metaforikus” és egy „hipotetikus/imaginarius” rétegre bontható lexikai, grammatika és szintaktikai mozgásrendszerrel értekezik, e rendszerben leírhatónak látja a Szentháromság fogalmát. Zsilka és Bencze munkái arra utalnak, hogy napjaink nyelvészete a hang–szó–mondat alapozású vizsgálatokon túlmenően a teljes szöveggel foglalkozik mintegy *in vivo* vizsgálva azt. Ugyane törekvés volt érezhető Balázs Géza előadásában: A nyelvészeti antropológia a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban (53–60). Boas, Malinowski és Jakobson munkássága nyomán inkább szemléletnek, mintsem önálló tudományágnak tekinti a nyelvészeti antropológiát — vö. Zsilka említett előadásának keretcíme *Anthropologia linguistica* (2), 1. az i. h. —, amely valóban számos részdiszciplínában van érvényesülőben.

Bizonyos mértékben az élő szövegnek a most említett eljárású vizsgálatához húz Róka Jolán előadása: Kommunikációs szövegek kultúrközi elemzése (185–9). Tulajdonképpen e művelet a szövegek tartomelemzése és értelmezése együttesen, ami újabb metódus.

Végül, ám nem utolsó sorban említem Fülöp Lajosnak a Tájnyelv és iskola (177–89), továbbá Lucza Katalinnak A Mai Magyar Nyelvi Tanszék és a középiskolai oktatás (67–9) című dolgozatát, mindkettő tanúsítja, hogy a tanszék a szakmódszertan ügyében is megfelelően működik.

A kiadványban olvashatók még: Keszler Borbála zárszava (191), a jubiláló tanszék 1990. évi perszonáléja (192), a Nyelvtudományi Dolgozatok eddigi számainak listája (193–5), amely önmagában is fémjelzi a tanszék elmúlt két évtizedét.

A némi szerénységgel munkahelyinek nevezett konferencia előadásai és az őket megelőző munkás évek a jövőendő esztendőkre bizvást ígrik az értékes folytatást.

Büky László

Benkő Loránd 70 éves*

Kedves Benkő Tanár Úr!
Tisztelt Elnök Úr!
Lóri Bátyám!

1. Szinte hihetetlen, hogy azért gyűltünk össze ilyen sokan és ilyen ünnepélyes hangulatban, hogy meleg szeretettel köszöntsük Benkő Loránd professzort, mivel tegnap belépett a „hetvenkedők” tisztes, sőt egyre tisztesebb táborába. No persze, a *hetvenkedik* igének ezúttal nem a régi, választékos ’henceg, dicsekszik’ jelentésére kell gondolnunk, hanem egyszerűen arra, amelyet A magyar nyelv értelmező szótára bizalmasnak, tréfásnak minősítve így ír körül: „életkorban hetvenes éveiben jár”.

Miért hihetetlen mindez? Azért, mert Benkő professzor most is olyan szigorú követelményeket támasztva irányítja például a magyar történeti nyelvtan munkálatait, mint korábban tette; mert számára változatlanul este 9 – 10 óra után kezdődik — pontosabban: folytatódik — a kemény, következetes „filosz” munka, hogy aztán csak órákkal éjjél után fejeződjék be az arra a napra kiszabott penzum; mert ugyanúgy foglalkozik, törődik jelenlegi és volt tanítványaival, mint évekkal ezelőtt; és mert napjainkban is ott van mindenütt, és hallatja szavát, ahol a nyelvről, a magyar nyelvről, nyelvtudományunkról esik szó . . .

Némi — természetesen másfajta — különbség azonban mintha mutatkoznék a hatvanas, a hetvenes, de még a nyolcvanas évek elejéhez képest is. Milyen délceg tartással, milyen gyorsan, azaz minden erőlködés nélkül ment fel Benkő tanár úr 1970 körül a tördemici nyelvjárásgyűjtés alkalmával a meredek badacsonyi lejtőn — igaz, állítólag (ámhátor ezt az „állítólag”-ot én megerősíthetem) négy helyes negyedéves leány csak az ő kedvéért jött el erre a kirándulásra, és ők már előbb felmentek a túristaházhoz. Viszont húsz év elteltével, az idei őszön, szeptemberben az erdélyi nyelvjárásgyűjtés során bizony — enyhén szólva — már csak csendesen kaptattunk fel a kedves székelyföldi Atyha község templomdombjára, és mintha a lányok nyüzsgése is alábbhagyott volna. Aztán előttem van, ahogy Benkő tanár úr a Nyelvtudományi Intézet csapatával folytatott futballmeccsen a hatvanas évek vége felé, majd egy másik, szintén erdélyi-moldvai nyelvjárásgyűjtéskor a Bákó melletti kemping udvarán a hallgatókkal játszott mérkőzésen 16 – 17 éves módra, oroszlánként küzdött (szégyen, nem szégyen én mindkét alkalommal csak a hátvéd — újabban ismét „bekk” — szerepét vállaltam, gondolván: minék az a sok szaladgálás). Viszont ez év szeptemberében, az említett erdélyi kiránduláson, amikor valamilyen oknál fogva elmaradt a tervbe vett meccs, mintha immáron nem túlzottan bánkódtunk volna miatta . . .

*Elhangzott 1991. december 20-án, a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén.

Aztán hol vannak már a NYISZ-nek (értsd: a Nyelvész Invalidusok Szövetségének) az „emberpróbáló” összejövetelei; a nyelvjárásgyűjtéseken rendezett izgalmas (megjegyzem: férfi-) pizsamaversenyek; a mihályi romantikus Dóry-kastélyban tartott krimibemutatók . . . De elmúlt az az idő is, amikor Benkő tanár úr Lőrincze Lajossal új etimológiai elképzelést jelentett be a *pinér* szóról a Tankerevet című jeles nyelvészlapban . . .

Mindezt bizonyítja, hogy csakugyan nem maradt bennünk, körülöttünk minden teljesen változatlan, viszont ahogy én a Benkő tanár úr akaraterejét és erejét ismerem, kiállunk mi még a tavasszal egy-egy mérkőzésre akár a Nyelvtudományi Intézet, akár a hallgatók ellen!

2. De fordítsuk komolyabbra a szót, pontosabban a nyelvtudós, a tanár, a tudományszervező és az emberi egyéniség felé, a köszöntés kereteitől függően csupán nagy vonalakban mutatva rá arra, hogy mit hozott magával a gyermekkorból, aztán hogy főként egyetemi éveit alatt és később kik hatottak rá, végül pedig, hogy mivel gazdagította tudományunkat eddigi, négy és fél évtizedes tudományos pályáján.

Benkő Loránd 1921. december 19-én született Nagyváradon. Életpályájának alakulásában minden valószínűség szerint meghatározó volt a tanítónő-édesanya, valamint rokonsága révén az igen talpraesett és rokonszenves Nyárad menti magyarság életének, lelkivilágának és ízes beszédének a megismerése. A szegedi gimnáziumi évek után — a szó eredeti értelmében — döntőnek bizonyultak a kolozsvári egyetemen magyar–olasz–történelem szakos hallgatóként eltöltött évek. Hiszen többek között olyan nagy nyelvészegyéniségek hatottak itt rá, mint Mészöly Gedeon és különösen Szabó T. Attila, akihez nagyon szoros baráti szálak fűzték, Szabó professzor 1987-ben bekövetkezett haláláig. Egyetemi tanulmányait a budapesti bölcsészkaron fejezte be, és ezt követően 1946-tól itt tanít megszakítás nélkül mind a mai napig. Ezen az egyetemen mint hallgató és mint fiatal tanár szintén olyan nagy hatású tudósok közelébe került, mint Pais Dezső (aki kezdettől fogva szinte atyai gondoskodással vette körül, akinek a tanszékén kezd oktatni, majd akinek az örökébe lép 1959-től mint a tanszék irányítója), aztán Horváth János, Melich János, továbbá Kniezsa István, Ligeti Lajos, majd Bárczi Géza. Utalnunk kell még arra is, hogy a sok irányba inspiráló egyetemi oktatáson kívül 1960-tól — szintén napjainkig — az MTA Nyelvtudományi Intézetében is osztályvezetői állást (félállást) tölt be, ami meg azért fontos számára, mert itt irányíthatott, illetve irányíthat sok, intézeti és egyetemi munkatársat foglalkoztató nagy tervmunkákat.

3. Mindamellet e nem mindennapi eredményességű életpálya alakulásában a legnagyobb szerep mégis magának az életpálya alakítójának volt. Az ünnepeltnek ugyanis szintén olyan nem mindennapi jellemvonásait emelhetjük ki, mint a jó értelemben vett célratörés (nem ismer lehetetlent, ha a nyelvtudomány érdekeiről van szó); a hallatlan munkabírás és pontos, tervszerű időbeosztás (mindig csodáltam, sőt irigyeltem pl. azt a képességét, hogy az éppen soron lévő munkáját végezve még gondolatban is ki tudta kapcsolni más teendőit; például a hetvenes évek közepén mint rektorhelyettes értekezletet hívott össze — természetesen behozták a kávé, Benkő tanár úrnak 7–8 cukorral —, és úgy tárgyalt a dékánokkal, mintha az egyetemi tanszék, a TESz.-szel kapcsolatos munka, a Magyar Nyelv szerkesztése stb. nem is létezne; és itt jegyzem meg, hogy sokrétű elfoglaltsága ellenére a „kruzsok”-ra, a balantonszéplaki kertre, futballmecsek megnézésére, időnkénti tarokkőzésra szintén jutott és jut ideje). Jellemző vonása aztán: ragaszkodás a hagyományokhoz (ezzel kapcsolatban azért nagyon bátorítanul megemlítem — úgy is, mint a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának a tagja —, hogy a folyóirat-kötetek római számmal való jelöléséről talán át lehetne térni az arab számokra). Jellemző továbbá a ma gyakran háttérbe vagy teljesen kiszoruló reális múlt- és magyarságszemlé-

let (gondoljunk a nyelvi sztenderd kialakulásával, a szépirodalom szerepével, a székelyekkel és a csángókkal, valamint a mai anyanyelvi oktatással kapcsolatos munkáira, megnyilatkozásaira); végül pedig — bár még sorolhatnám a hasonló vonásokat — a minden nyelvi jelenség, nyelvi kérdés iránti érdeklődés, de minden újnak a sokoldalú, józan mérlegelése is.

4. Ha végigtekintünk Benkő Loránd tudományos munkáinak a jegyzékén, két dolog azonnal szemünkbe tűnik. Először, hogy milyen következetességgel „vette birtokába” a magyar nyelvészet egyes területeit, és hogy a birtokbavétel után valamennyit rendszerint meg is tartotta, továbbvitte, illetve továbbviszi napjainkban is. Ilyenformán a nyelvtudománynak — nyelvtudományunknak — úgyszólván minden ágába alkotó módon szólt bele, és nemegyszer módszertanilag, tematikailag stb. megalapozva útjára indított egy-egy — legalábbis nálunk — új vagy eddig alig művelt diszciplínát is. Másodszor pedig, az tűnik fel, hogy a jelzettekben belül is hatalmas ez a lista — pedig a nyelvészettel közvetlenül kapcsolatos egyéb tevékenységét, mint például a Magyar Nyelv szerkesztése, Társaságunk irányítása, illetve az MTA Nyelvtudományi Bizottságában végzett munka stb. — nem tartalmazza. Ilyenformán egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy — elsősorban mint szervező, irányító és főszerkesztő — több, „örökéletű”-nek mondható művel gyarapította és gyarapítja a magyar nyelvtudományt, mint amilyen „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” és A magyar nyelv történeti nyelvtana”, továbbá hogy rövid idő alatt igazán vezető nyelvészé nőtte ki magát.

Ezt a munkásságot egy ünnepi köszöntő keretében még röviden jellemezni is lehetetlen. Ezért a következő utat választottam: először arra térek ki, hogy ünnepeltünk hogyan vette birtokába a nyelvtudomány egyes területeit, majd az utóbbi évtizedben megjelent nagyobb munkáiról külön is szólok.

Benkő Loránd első közleményei — minden bizonnyal Szabó T. Attila hatására vagy arra is — a helynév-, mai terminológiával inkább a földrajzinév-kutatás témaköréből láttak napvilágot 1944-ben az Erdélyi Múzeumban. Első önállóan megjelent műve szintén ennek a diszciplínának a területéről való: A Nyárádmente földrajzi nevei I. (MNyTK. 73. sz., Bp., 1947.) és II. (Debrecen, 1950.), hogy e valójában módszertani alapozás után a következő években — immár inkább a Magyar Nyelv hasábjain — számos hasonló dolgozatát adja közre. De még a nyolcvanas években is ehhez a problémakörhöz tér vissza. „A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved és Etelköz* kapcsán” c. nagy tanulmányában (MNy. 80: 389—419) a történeti és ezen belül összehasonlító névtan, illetve a helynév-tipológia segítségével lokalizálja a két jelzett területet, és fontos következtetéseket von le a magyarság honfoglalás előtti történetére.

Innen egyenes az út a személynév-kutatáshoz. 1949-ben két idevágó, szintén alapozó jellegű dolgozattal állt elő: „A régi személynévadás” (Bp.) és „A történeti személynév-vizsgálat kérdései” (MNy. 45: 116—24, 244—56). Kedvenc területe maradt ez máig. Ezt bizonyítja többek között — bár az előzőhöz is említhettem volna példának — két évvel ezelőtt közreadott „A csángók eredete és települése” c. mintaszerű dolgozata (MNy. 85: 271—87, 385—405). Mintaszerűnek mondtam, mert — ahogy újból elolvastam — valahogyan az igazi filológus munka megtestesítőjét, mintáját látom benne. A főszerepet ugyanis itt a történeti személynév- és helynévanyag, továbbá a jövevényszavak és a nyelvjárási jelenségek nagyszámú csoportja, illetve ezeknek roppant sokoldalú vallatóra fogása kapja. Éppen ezért a dolgozat végén a címben jelzettekre adott válasz (i. h. 404—5) igen szilárdnak tekinthető.

A régi, valamint a mai nevek aztán szinte kínálták a nyelvjárástani vizsgálatot. Már 1951-re összeállította Lőrincze Lajossal a „Magyar nyelvjárási bibliográfiát”-t (Bp.), majd több kisebb-nagyobb tanulmány után megírta elsőként a „Magyar nyelvjárás-

történet” c. szintézist (EMNyF. Bp., 1957.), és kezdettől fogva részt vett „A magyar nyelvjárások atlasza” munkálataiban. De azóta is — részint közvetve — irányítója az immár szociolingvisztikai módszerrel végzett, ún. mai nyelvi-nyelvjárási változásvizsgálatoknak (l. pl. „A nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései” c. előadását: Dialektológiai szimpozion. Szerk. Szabó Géza és Molnár Zoltán. Veszprém, 1982. 9–27).

A dialektológiától sokfelé vezethet az út. Mindenekelőtt — a magyar nyelvészeti hagyományoknak is megfelelően — a hangtörténethez. Korán, már 1952-ben egy hosszabb dolgozatot (Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből: NyK. 54: 37–62), 1953-ban pedig egy kisebb monográfiát (A magyar *ly* hang története. NytudÉrt. 1. sz. Bp.) szentelt ennek a diszciplínának, hogy aztán még számos idevágó tanulmányának az eredményeit, majd a TESz.-ben, illetőleg a történeti grammatikában gyümölcsöztesse.

A másik út, amit persze a hangtörténet is segített, a szókineskutatásba torkollott. Az 1952-ben és 1953-ban megjelentetett etimológiák után (l. a MNy. 48. és 49. kötetét) közreadta „Egy hangfestő igecsoport” c. dolgozatát (MNy. 50: 254–74), példát mutatva a szócsalád-, szócsoportvizsgálatokra, illetőleg odafordítva a figyelmet a fontos hangfestő származékok felé. Ezután a rá jellemző szívóssággal megszervezte azt a nyelvészkollektívát, amely mintegy másfél évtized alatt feldolgozta mai szó- és kifejezőképességünk történetét, bebizonyítva, hogy jó szervezéssel és irányítással viszonylag rövid idő alatt kiváló és maradandó munkaeszközt lehet létrehozni (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.–III. 1967., 1970. és 1976.). És azóta készül ennek a szótárnak a rövidebb, mégis még nagyobb teljességre törekvő német nyelvű változata: az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” (l. MNy. 75: 142–9).

A nyelvjárástörténettől egy harmadik út a normalizált nyelvi réteg, az irodalmi nyelv történetének a kutatásához vezetett. Több részlettanulmány után 1960-ban tette közzé nagy monográfiáját „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” címen (Bp.), amely elméleti és módszertani alapvetésével és mintegy három évtized alapos megvallatásával valójában új diszciplínát indított útjára (l. még AnyMűv. 221–38). Ehhez a témakörhöz a későbbiekben szintén többször visszatért, annál is inkább, mivel a norma- és nyelviréteg-vizsgálatok, a szociolingvisztika, majd a pragmatika közben mindentűt a középpontba kerültek. Ezúttal csupán „Irodalmi nyelv — köznyelv” címen 1983-ban elhangzott, sok új szempontot felvető kongresszusi előadására (A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. 15–33) és „Az irodalom szerepe nyelvünk életében” c. fontos dolgozatára (Nyr. 102: 385–95) utalok.

Benkő Lorándnak valójában az eddig említett valamennyi diszciplínában kifejtett tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy korábbi kezdemények után az utóbbi évtizedekben figyelme a régi magyar nyelvemlékek felé forduljon, hogy a korábbi eredményeket értékelve új módon mutassa be őket, majd pedig ez irányú munkáját mintegy megkoronázza „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” c. szép könyvével (Bp. 1980.). Erről külön kívánok később röviden beszélni.

Több renden is természetesnek tarthatjuk, hogy az ő vezetésével indultak meg 1975-ben a Nyelvtudományi Intézet és a Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanácsék közös vállalkozásaként „A magyar nyelv történeti nyelvtana” c. szintézis munkálatai. A feldolgozott anyagról, a feldolgozás elveiről és módszeréről, a pontosan kidolgozott munkamenetről, a grammatika morfológiai, mondattani és szöveggrammatikai főrészeinek az elvi háttéréről a MNy. 80. évfolyamában olvashatunk (129–44). Az első kötet, amely nyelvünk, pontosabban grammatikai eszközeinek történetének a mohácsi vészig terjedő időszakát dolgozza fel, már meg is jelent.

Benkő Loránd elsősorban nyelvtörténész, a szónak abban az értelmében, hogy a nyelvi elemeknek a sok mindentől függő mozgását, változását kíséri figyelemmel a múltban és a jelenben egyaránt (az elvi háttérét l. Nyr. 112: 385–97). Már ebből egyenesen

következik, hogy a mindenkori mai nyelvállapot is érdekli. Gyakran hozzászólt és hozzászól a leíró nyelvtan, a helyesírás, továbbá a nyelv művelés kérdéseire (pl. I. OK. IV, 66–8; NytudÉrt. 4. sz.; Nyr. 101: 129–41; MTud. 22: 84–95. 23: 197–202 stb.), és – ahogy már jeleztem – példamutatón szíven viseli az anyanyelv eredményes oktatásának ügyét. 1951-ben igen színvonalas gimnáziumi nyelvtankönyvet jelentet meg (Kálmán Bélával együtt), majd a hetvenes évek elejétől sorra-rendre írja nemegyszer szenvedélyes hangú dolgozatait az anyanyelvi oktatás korszerűsítése, illetőleg megfelelő státusának, tekintélyének az elérése érdekében (NytudÉrt. 75. sz. 5–14; MNy. 72: 385–94; MNy. 75: 8–13; Nyr. 113: 262–70 és l. az Anyanyelvoktatási napokon elmondott megnyitó előadásait; stb.).

Utóljára hagyam az általános nyelvészetet. Mint már utaltam rá, különösen az önállóan megjelent művei szinte kivétel nélkül tartalmaznak általános elméleti, módszertani és gyakran tudománytörténeti fejezeteket, vonatkozásokat; ezért is váltak egy-egy diszciplína megalapozóivá. De megtaláljuk munkásságában kezdettől fogva a par excellence általános nyelvészeti jellegű közleményeket is (pl. ÁNyT. 5: 41–67; MTud. 19: 167–77; NyK. 77: 327–44, 78: 284–91; l. még a nyelvtudomány-történeteket is: MNy. 53: 1–12; MNyTK. 131. sz. 37–49; MNy. 73: 402–9; stb.).

Az utóbbi évtizedben megjelent négy könyvről külön is ejtsünk néhány szót. „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” amellet, hogy nyelvtörténet, egyszerre szinte irodalom- és stílustörténet, magam is nagyon jól hasznosítottam a „Fejezetek a magyar költői stílus történetéből” c. munkámban. Nem tudom megállni, hogy ne idézzem a befejező sorokat, amelyek rávilágítanak a szerző módszerére, szemléletére és elemzésének az eredményeire: „E szövegekben olyan nyelvi műveltség képe bontakozik ki – még ha az alkotóknak és a felhasználóknak sem túlságosan tág körére kell is mindezt értenünk –, amelynek fennköltisége, a tartalom és forma egységében megnyilvánuló igényessége, szépsége nemcsak saját korában kelthette föl az elérni kívánt hatást, hanem amely régmúlt időket a jelennel összekapcsolva átragyog sok-sok évszázadnak, még nyelvileg is »zordonnabb« évszázadoknak a távlatán, s megkapja, lebilincseli a mai nyelvet, stílust értő magyarját is” (383).

A „Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében” c. értekezés (NytudÉrt. 113. sz. Bp., 1982.) Kazinczy nyelvszemléletének és Sághy Ferenc nyomda körüli stb. tevékenységének az alapos elemzésével világít bele „a magyar nyelv művelés hőskorába” – ahogy a szerző nevezi a felvilágosodás idejét.

Harmadik újabb könyve: „A magyar fiktív (passzív) tövű igék” c. munka azon nagyszámú ígéről ad leíró jellegű és történeti áttekintést, amelyeknek – mint a szerző írja – „az a morfológiai jellemzőjük, hogy – a szokványos magyar igékhez hasonlóan – töre és képzőre bonthatók ugyan, tövük azonban – ellentétben a magyar igék többi típusával – nem él önállóan, vagy esetleg csak szórványosan és másodlagosan önállósodott, pl. *kutat, segít, mozog, feszül*”.

A sikeres egyetemi tankönyveknek – és egyben tudományos kézikönyveknek – a sorozatát folytatja Benkő Loránd „A történeti nyelvtudomány alapjai” c. munkájával (1988.), amely a nyelv történetének általános elméleti kérdéseit tárgyalja, és amelynek középpontjában az oly fontos nyelvi változások sokrétű elemzése áll. Két dologra kívánok vele kapcsolatban rámutatni. Egyrészt arra, hogy szerző saját korábbi nézetein is módosít, ha az újabban feltárt tények stb. ezt szükségessé teszik. Ebben a könyvében például az „irodalmi nyelv” terminusról áttér a „nyelvi sztenderd” kifejezésre. Minden bizonnyal azért, mert az *irodalmi* jelző a nyelvi kiegyenlítődést túlságosan a szépirodalomhoz és az írott nyelvhez kötötte. Továbbá az értelmezésben is nagyobb hangsúlyt fektet a nyelvi sztenderdhez „kapcsolódó változatok történeti vonatkozásai”-ra (243 és kk.), jelezvén, hogy a nyelvi egységesülés vizsgálatában a korábbinál jobban figyelembe

kell vennünk a teljes nyelvi életet. Másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy Benkő Lorándnak ebben — és különösen újabb munkáiban — az általános és a magyar nyelvet érintő nyelvészeti (elméleti stb.) kérdések együtt, szervesen összekapcsolódva jelentkeznek. Úgy, mint a finnknél, ahol nem két sínen fut a kétféle nyelvészet, hanem össze-forrva, legfeljebb némi hangsúlybeli eltolódással.

Ünnepeltünk tudományos munkásságához nemcsak szervesen hozzátartozik Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a példamutató szerkesztése, hanem bizonyos értelemben tükrözi az ő egész habitusának. Tudniillik rangot jelent a Magyar Nyelvben megjelenni, mert ott csak a színvonal számít; aztán folyóiratunk a benne közölt értekezésekben, cikkeken összefogja a magyar nyelvtudománynak minden — hagyományos, új vagy legújabb — irányzatát; és ízléses külsővel, pontosan megszerkesztve, mindig időben kézbe vehetjük.

5. Lehetne, kellene még szólnom Benkő Lorándról, a szigorú munkafegyelmet követelő tanárról; a tanárképzés valós korszerűsítésén munkálkodó kari és egyetemi vezetőről; a Magyar Tudományos Akadémia különböző rangos bizottságaiban végzett munkájáról és utoljára, de nem utolsósorban arról, hogy Társaságunk az ő irányításával a nehéz anyagi és egyéb körülmények ellenére él, betöltve fontos hivatását (ez utóbbiról l. „Múlt, jelen és jövő Társaságunk életében” c. előadását: MNy. 76: 257–62). Ezek taglalása alól azonban ezúttal talán felment két körülmény. Köszöntöm — bár érthetően — így is túl hosszúra nyúlt. Továbbá egy korábbi hasonló célú írásomban ezt már megírtam (Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1981. 12–3).

Tisztelt Elnökünk! Kedves Lóri Bátyám! Hetvenedik születésnapodon végezetül azt kívánom, hogy a jó Isten nagyon sokáig éltessen erőben, egészségben, az egész magyar nyelvtudomány és mindnyájunk örömére.

Szathmári István

Deme László hetvenéves

A kiváló nyelvész, egyetemi tanár 1991. november 14-én ünnepelte 70. születésnapját. Pécelen született, s az általános iskola befejezése után Sárospatakon végezte középiskolai tanulmányait, majd Budapesten lett bölcsészhallgató. A Magyarságtudományi Intézetben indult tudományos pályája különböző munkahelyeken át (az MTA Nyelvtudományi Intézete, a pozsonyi Komenský Egyetem) vezetett Szegedre, ahol 1970-től az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti, majd 1977-től a Magyar Nyelvészeti Tanszéknek lett a vezetője, mégpedig 1981-ig, nyugdíjba vonulásáig.

Hatalmas munkásságát még nagy vonalakban sem tudja áttekinteni az ünnepi köszöntő, hiszen azon nyelvészekhez tartozik, akik a nyelvtudománynak szinte minden ágát művelik. Kutatói tevékenységének ezen vonására mintegy húsz évvel ezelőtt Benkő László — egy könyvismertetés kapcsán — már rámutatott: „Munkássága (életműről még korai volna beszélni) egyaránt kiterjed a nyelvjáráskutatásra és hangtanra, a nyelv-művelésre és nyelvfilozófiára (nyelvészeti ideológiára); de szívesen tesz egy-egy nem eredménytelen kirándulást a nyelvtudomány olyan szakterületeire is, mint a stilsztika vagy a nyelvtörténet” (Nyr. 96: 233).

Már 1940 nyarán, első egyetemi tanéve után — kutatói ösztöndíjjal — nyelvjárási gyűjtést végzett a Gömör megyei Zádorfalván, 1941-ben pedig külső munkatársként vehetett részt az első országos népnyelvkutató értekezlet előkészítésében és lebonyolításában. Harmadéves hallgatóként díjas egyetemi gyakornok lett a Magyarságtudományi

Intézetben, s hamarosan — még bölcsészhallgató korában — megjelentek első szakcikkei is. Egészen fiatalon, már 1943-ban elkészült „A hangátvetés a magyarban” című bölcsészdoktori értekezése, amely ugyanabban az évben a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 69. számaként látott napvilágot. Bizonyára ez az értekezése, valamint a legkülönbözőbb (nyelvtörténeti, helyesírási, nyelvjárási) tárgyú közleményei járultak hozzá ahhoz, hogy igen fiatalon elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapította Szinnyi-emlékérmét, majd a Szily-jutalmat is. Kiemelkedő teljesítmény volt a huszonévesen írott „A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása” című munkája (Bp., 1949.), amelyben — máig ható érvennyel — átfogó képet nyújtott nyelvjáráskutatásunk akkori helyzetéről és további feladatairól. Ugyancsak az 1940-es évek végére készítette el a nyelvjárási anyagközlésben oly fontos szerepet játszó egyezményes hangjelölési rendszerét, amelyet az Első Országos Nyelvészkongresszus is elfogadott, s amelyet A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkaközössége is megvitatott és gyűjtőmunkájában a későbbiekben alkalmazott is. A nyelvjárási szövegfölvételek fonetikus átírásában ez a hangjelölési rendszer (vö. Magyar Nyelvjárások 2: 18–37) azóta általános gyakorlattá vált.

Az 1950-es évek elején Deme László is bekapcsolódott A Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyaggyűjtő és feldolgozó munkálataiba, és az atlasz 1968 és 1977 között megjelent hat kötetének ő lett az egyik szerkesztője. A nagyatlasz olyan hatalmas nyelvi-nyelvjárási kincset foglal magában, amely nemcsak a nyelvtudomány különböző területeinek műveléséhez nyújt becses értékű anyagot, hanem más tudománysszakok (például a néprajz, településtörténet stb.) számára is, nem is szólva az e vállalkozásból kinőtt, hozzá szorosan kapcsolódó önálló kiadványok, tanulmányok, cikkek egész soráról. Ebben az időszakban Deme mint nyelvjáráskutató különösen kiemelkedő munkákat alkotott. Nyelvjárásaink elvi és módszertani problematikájának tisztázásában igen fontos szerepet játszott „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című kiadványa (NytudÉrt. 3. sz. Bp., 1953.), majd a „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című, dialektológiai és nyelvjárástörténeti tárgyú könyve (Bp., 1956.), amellyel a kandidátusi fokozatot is megszerezte.

1964 őszén Pozsonyba került, ahol a Komenský Egyetem vendégprofesszoraként tevékenykedett. A pozsonyi évek során írta „A nyelvről — felnőtteknek” című könyvét és „Az általános nyelvészet alapjai” című egyetemi tankönyvet, amely később itthon két kiadásban is megjelent „A beszéd és a nyelv” címmel. Ez utóbbi munkájáért nívódíjat kapott.

Deme László nemcsak a nyelvjáráskutatásban, a nyelvművelésben, a nyelvhasználat nemzeti és nemzetiségi kommunikációs kérdéseinek elemzésében teremtett maradandó értékeket, hanem nyelvtörténeti és nyelvfilozófiai vizsgálódásaiban is. Ezenkívül külön is megemlítené tartom az azt a hatást, amelyet sok új szempontot tartalmazó koncepciójával a leíró nyelvészeti kutatásokra gyakorolt, mégpedig főképpen a mondat-tanban, de hangtani és szövegtani tárgyú dolgozatai is több vonatkozásban úttörő jelentőségűek. Ezért is alakulhatott ki körülötte a Szegeden töltött évek során olyan leíró nyelvészeti iskola, amely — az ő koncepciójára és kutatási eredményeire építve — funkcionális szempontból közelít vizsgálata tárgyához, a magyar nyelvhez. A „Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata” című könyve, amellyel 1970-ben a nyelvtudomány doktora fokozatot megszerezte, valamint „A beszéd és a nyelv” című munkája olyan alapműveknek tekinthetők, melyekből a közoktatás és a tudományos kutatás már eddig is sokat merített, s melyekre mint biztos alapokra a jövőben is bátran támaszkodhat.

Deme László nemcsak kiváló tudós, izzig-vérig pedagógus is. Ezt nem csupán az egyetemi hallgatóknak tartott előadásain lehetett tapasztalni, hanem a legkülönbözőbb megnyilatkozásaiban is megfigyelhetjük, ha például kisdíjaknak ír a Kincskereső ha-

sábjaian, ha a rádióhallgatókhoz szól a „Beszélni nehéz” műsorában, vagy ha éppen kongresszusi előadást tart.

Deme sokoldalúsága, érdeklődésének sokszínűsége nemcsak az elméleti kérdések iránti fogékonyságában, szintézisteremtő, ötletgazdag alkotómunkájában, új koncepciók kidolgozásában nyilvánul meg, hanem gyakorlati, tudománypromótor, nyelv művelő tevékenységében is. Számtalan tanulmánya, szakeikke mellett ékes bizonyítéka ennek pl. a „Közéletiség, beszédmód, nyelvi műveltség” című könyve is (Bp., 1978.). Ha valaki föllapozza például a Magyar Nyelvőrnek az utóbbi évtizedekben megjelent számait, nagyon gyakran találkozik Deme László nevével. Így pl. a magyar helyesírás, a beszéd-kultúra, a helyes magyar kiejtés, a nyelvhelyesség kérdései vizsgálatának számos olyan cikket és tanulmányt szentelt, amelyek elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jól hasznosíthatók a közoktatásban és a mindennapi nyelvhasználatban. A helyes és szép kiejtés ügyének szolgálata különösen fontos szerepet játszik tevékenységében. Aligha véletlen, hogy már 1965-ben ő tartotta az egri kiejtési konferencia vitaindító előadását (Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. MNyTK. 120. sz. Bp., 1967. 23–58). Kezdetől fogva cselekvő részese a Kazinczy-versenyeknek, az Édes Anyanyelvünk vetélkedőnek, valamint a Péchy Blankával közösen indított „Beszélni nehéz” rádióműsornak, amely körül országos mozgalom, a „Beszélni nehéz”-körök hasznos és sikeres tevékenysége bontakozott ki.

Deme László tudósi és emberi kisugárzó, nevelő hatása sohasem maradt az egyetem vagy más intézmény falain belül, mert írásainak és előadásainak kristálytisztá logikáját, gondolatgazdagságát — mindennapi munkájukba építve — nemcsak sok szakember, kolléga, hanem a pedagógus továbbképzésben résztvevők százai, tanítványainak ezrei vitték s viszik tovább. Kívánhatnék-e szebbet, jobbat 70. születésnapja alkalmából Neki, mint azt, hogy fiatalos lendületét, jó humorát, igazságtalanságokon is fölül emelkedni tudó segítőkészségét őrizze meg még nagyon-nagyon sokáig. Őszinte szívből kívánok ehhez sok erőt, jó egészséget!

Szabó József

FARKAS VILMOS
1929–1992

Kedves Vilmos Barátom! Életed harcát megharcoltad, a futást elvégezted. Búcsúznunk kell.*

Búcsúzik Tőled a nagyobb munkahelyi közösség, a Nyelvtudományi Intézet, amelynek negyven éven keresztül voltál fáradhatatlan és tisztelettel övezett kutatója. Olyan embert veszítettünk el benned, aki egész életét az alap kutatások szolgálatába állította. Kiváló nyelvészeti felkészültséged, logikus gondolkodásod, pontosságod, makacs igazságra törekvésed alkalmassá tettek rá, hogy már fiatal korodtól kezdve közreműköd-hess az Intézet nagyszabású tervmunkálataiban. A nyelvjárási atlaszban, majd a nyelv-művelő közönségszolgálatban való tevékenykedésed után jelentős részt vállaltál az akadémiai leíró nyelvtan, a történeti-etimológiai szótár, majd a történeti nyelvtan írásában.

Köztudomású volt rólad, hogy munkádat mindenkor az alaposság, a megbízhatóság, az elmélyültség jellemzi. — A tervmunkák keretében vállalt vagy Rád rótt feladatok

* Elhangzott a temetőben, 1992. február 21-én

pontos, magas színvonalú teljesítése mellett azonban mindig maradt annyi energiád, hogy saját érdeklődésednek megfelelő irányban is folytass különféle egyéni szempontú vizsgálódásokat, hogy — ahogy mondani szoktad — „maszekoljál”. Ezekben a „maszekolásokban” élhetted ki igazán kutatási szenvedélyedet, a tervmunkákban meg nem valósítható kutatói álmaidat. Így születtek egymás után különböző témájú kisebb-nagyobb dolgozataid, értekezéseid, később pedig összefoglaló etimológiai műved: a görög eredetű, majd keleti eredetű szavainkat feldolgozó tanulmányaid. Így kezdtél bele indián eredetű szavaink vizsgálatába is — amelyet már nem tudtál befejezni. Szinte megszállottan dolgoztál, önfeláldozóan és pihenés nélkül. Te valóban magadévá tetted Pais tanár úr buzdítását, hogy „a mi életünk legyen a tudományért”. A Te életed igazán a tudományért, a tudományé volt.

Búcsúzik Tőled a szűkebb munkatársi közösség is: a nyelvtörténeti osztály, az etimológiai és nyelvtani munkaközösség tagjai, a szobatársak. Szomorúan búcsúzunk tőled, akiket éveken, évtizedeken keresztül összefűzött Veled a közös szakmai érdeklődés és lelkesedés, a közös célokért való munkálkodás. Akik együtt problematizáltunk és küszködtünk Veled egy-egy etimológiai vagy nyelvtani kérdés megoldásán, hol egyetértésben, hol vitázva, de mindig baráti közösségben. Azt hiszem, Vilmos, jó kollégái voltunk egymásnak. Mi kedveltünk és becsültünk Téged. Kedveltük csöndes, szerény, puritán magatartásodat, fanyar, sőt néha keserű humorodat. Becsültük segítőkészségedet, másokért való bátor kiállásodat, egyenességedet és lelkiismeretességedet. Tiszteltük tudásodat, logikus, fegyelmezett gondolkodásodat, világos okfejtéseidet, pontosságodat. — Szerettünk és becsültünk Téged, mégis, olyan zárkózottan és magányosan jártál közöttünk, hogy valójában csak a tudóst, a kutató, kereső embert ismerhettük meg benned. Igazi egyéniségedet a maga teljességében félénken, szemérmesen és érzékenyen elrejtetted mindenki elől; bajaidat, problémáidat, betegségedet eltitkoltad. Csak néha húzódtott félre „álarcod”, s láthattunk bele lelkedbe: hogy nemcsak szigorú, logikus és sokszor keserű tudós voltál, hanem meleg szívű, érzékeny és családját szenvedélyesen szerető ember is. — Jó ember voltál, Vilmos, jó kolléga és jó kutató. Elvesztéted szomorúsággal tölt el mindnyájunkat.

Kedves Vilmos Barátom! Utad végéhez értél. Tested hamvait befogadja a föld. De Te is elmondhatod Horatiusszal: „non omnis moriar”: nem halok meg egészen. Mert szellemedet megőrzik műveid; emlékedet szeretettel megtartjuk szívünkben. És mi, akik szerettünk Téged, könyörgünk a mindenható és irgalmas Úristenhez, hogy bocsássa meg gyarlóságaidat, állítson jobb oldalára, és adja meg lelkednek az örök békességet.

S. Hámori Antónia

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tevékenysége 1991-ben

1991-ben megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága. Két korábbi bizottság — a Helyesírási és az Anyanyelvi Bizottság — szerepét hivatott betölteni az Akadémia alapító okiratának szellemében: a tudományok nemzeti nyelven való művelésének szolgálatára. A bizottságban az Akadémia valamennyi osztályának képviselője részt vesz; a Magyar Nyelvi Bizottság tehát jellegéből adódóan egy osztályok közötti, horizontális szervezet. Az összekötő kapocs ebben az esetben a kommunikációs közeg, a magyar nyelv, a tudomány nyelve, amely nem lehet közömbös egyetlen tudományos szakember számára sem.

A Magyar Nyelvi Bizottság elnöke **Lőrincze Lajos**, a Nyelvtudományi Intézet ny. tudományos tanácsadója, társelnökei: **Fábián Pál**, az ELTE Mai Ma-

gyar Nyelvi Tanszékének ny. egyetemi tanára és Grétsy László, az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője. A bizottság titkára: Keszler Borbála, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének vezetője.

1991-ben három ülést tartott a bizottság az ELTE Nyelvészeti Könyvtárában: 1991. április 12-én, október 16-án és november 27-én.

Az első ülésen a bizottság elkészítette az elkövetkező időszakra vonatkozó programját. Közöttük első helyen — Fábian Pál előterjesztésében — az 1992-re tervezett nyelvművelő konferencia megrendezésének kérdése szerepelt. Bejelentés hangzott el A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány létrehozásáról, valamint a nyelvészeti folyóiratok szerkesztői számoltak be lapjuk helyzetéről. Ez utóbbi téma egyébként több ülésen is szerepelt. Az Édes Anyanyelvünk nem illeszkedik a jelenlegi lapgazda, a Széchenyi Társaság profiljába. A kiadó és a szerkesztőség közötti viszony megromlott, s a kiadó egy tudományos alapon nem vállalható cikk megjelentetésével elérte, hogy a szerkesztőség tagjai az 1991/4. számon már nem engedték nevük föltüntetését. A megoldást az kínálja, hogy a társaság 1992-től várhatóan lemond az Édes Anyanyelvünkről, s helyére új kiadót lehet keresni.

A Magyar Nyelvőr 1991-től (115. évfolyamától) már mint az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának lapja (korábban az Anyanyelvi Bizottságé volt) jelenik meg. Szende Aladár szerkesztő bemutatta a részben megújult szerkesztőbizottságot, majd az aktuális ügyekről szólt. 1990-ben két összevont, 1991-ben pedig három (közötte egy összevont) szám jelent meg a korábbi négy szám helyett és kisebb terjedelemben. A kényszerű csökkentés viszont együttjárt azzal, hogy a korábbi csúszást a lap ledolgozta: vagyis 1991-ben már decemberben megjelent — tehát időben — az azévi utolsó szám. Mivel a kiadói költségek túl sok pénzt emésztenek föl, a Magyar Nyelvőr szerkesztősége a Magyar Nyelvhez hasonlóan új kiadót keres, hogy ismét a korábbi terjedelemben láthasson napvilágot.

A második ülésen — amelyet eredetileg június 30-ára tűztek ki, de Lőrincze Lajos betegsége miatt elhalasztottak — Fábian Pál elnökletével megkezdődött a tényleges munka. Grétsy László áttekintést adott az anyanyelvi alapítványokról. Közel két tucat ilyen alapítvány működik. Ilyenek például a következők: Kosztolányi Alapítvány (Magyar Nyelvtudományi Társaság), Ahány nyelv, annyi ember (Nyírlövő), A Magyar Tudományért, Arany Alapítvány, Illyés Alapítvány, Kölcsey Ferenc Alapítvány, „Nyelvében él a nemzet” Alapítvány, A Magyar Nyelvért, Anyanyelvünkért, Déry Tibor Alapítvány, Dr. Hajdú Gyula Retorikai Alapítvány, Kazinczy-díj Alapítvány, Szép Magyar Szó stb. Ezek között vannak országos és helyi alapítványok is. Mivel a célok és a hatókörök között nagy szóródás érzékelhető, szükséges egy átfogó, általános célokat megfogalmazó nyelvi alapítvány, amely általában támogatná az anyanyelvi nevelés ügyét, a nyelvészeti tudományos kutatást, folyóirat-kiadást, mozgalmakat. Ezt szolgálná a Magyar Nyelvi Bizottság szorgalmazására létrejövő A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány, amelyhez alapítóként csatlakozik még a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Anyanyelvápolók Szövetsége, a Magyar Sajtóalapítvány, valamint dr. Grega Sára.

A bizottsági ülés után A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány bemutatkozó sajtótájékoztatót tartott. Erről a rádió, a televízió, valamint számos sajtóközlemény is beszámolt (a teljesség igénye nélkül: 168 óra, 1991. november 12, Kurír, 1991. november 13, Mai Nap, 1991. november 13, Sansz, 1991. november). A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány megindulásáról és működéséről Grétsy László beszámolt a novemberi ülésen is, s bemutatta az alapítvány szórólapját.

Mind az októberi, mind a novemberi ülésen fő témaként szerepelt az 1992-ben megrendezendő nyelvművelő konferencia ügye. Az előkészítő bizottság Keszler Borbála vezetésével megalakult. A beérkezett javaslatok alapján a bizottság úgy

foglalt állást, hogy az eddigi értékeket is hangsúlyozó, ám az új feladatokat, célokat, módszereket megfogalmazó konferenciára lenne szükség. Ez alkalommal a szaknyelvi kérdések nem kerülnének terítékre; azokkal külön ülésszakon foglalkozna a bizottság. Más nyelvészeti rendezvények időpontjait is figyelembe véve a második nyelvművelő konferencia tervezett időpontja: 1992 októbere. A bizottság a következő négy témát javasolja a konferencia tárgyául: 1. A nyelvművelés elmélete, 2. A nyelvművelés gyakorlata, 3. A határokon túli magyarság nyelvművelése, 4. A magyar helyesírás helyzete. A konferencia szervezése a bizottság határozata értelmében 1991 decemberében megkezdődött.

A decemberi ülésen Grétsy László előterjesztésével szerepelt a Magyar Nyelvi Bizottság önmeghatározása, feladatainak kijelölése. A főbb területek a következők: 1. A magyarországi nyelvművelő munka áttekintése, összehangolása, 2. A nemzeti helyesírás ügyének gondozása, 3. A szaknyelvi kutatások összefogása (korábban ez egy önálló akadémiai bizottság, a Szaknyelvi Munkabizottság feladata volt), 4. Akadémiai állásfoglalás időszerű nyelvhasználati, nyelvpolitikai kérdésekben, 5. A magyar nyelvi alapítványok sorsának alakítása, figyelemmel kísérése, 6. Kapcsolattartás akadémiai és Akadémián kívüli bizottságokkal, testületekkel. A munka módszerei a következők: bizottsági ülés, szakértői vélemények kérése, ad hoc (al-)bizottságok tevékenysége, tanácskozás, ülésszak, konferencia szervezése.

A bizottság — különösen nem nyelvész — tagjai ehhez még hozzáfűzték, hogy foglalkozni kellene a könyvek, egyéb kiadványok nyelvi bírálatával, a szövegszerkesztőkkel előállított szövegek tipográfiai, helyesírási kérdéseivel, valamint a nemzetközi kapcsolattartással is.

A bizottság több tagjának nagy meglegedésére két alkalommal is volt szó a számítógépekről. Az októberi ülésen Seregy Lajos bemutatta a NyelvÉsz számítógépes helyesírási programot. Jelenleg ez a legteljesebb alaktani tár hazánkban 26 milliárd szóalakkal. (A decemberi ülésen újabb jelentős szóalakszám-növekedésről számolt be.) A NyelvÉsz tökéletesen választja el a szavakat, „fölsimeri” a szóösszetételeket is. Az újabb változatból, a Lektor programból tesztelésre átadott egy-egy programot a bizottság tagjainak. A decemberi ülésig a tesztelésre vállalkozók írásban mondták el véleményüket a programról. A bizottság tagjai közül többen kifejezték, hogy az Akadémia maximálisan támogassa ezt a jelenleg legjobb, állandóan bővülő helyesírási programot.

Befejezésül még néhány rövid mondat a bizottsági üléseken fölmerült témákból: föl kell vetni a jövőbeli bizottsági üléseken a rendkívül megromlott nyomdai helyesírás ügyét; sürgősen foglalkozni kellene az „aluljáró-irodalom” nyelvi ellenőrzésével, illetve a nem ellenőrzött könyvekre rá kellene nyomtattatni: „Nyelviileg nem ellenőrzött!”; folyamatosan foglalkozni kell a számítógépes szöveglőállítás, helyesírás kérdéseivel; újra ki kellene adatni átdolgozva a Helyesírási és tipográfiai tanácsadót vagy valamilyen ehhez hasonló kiadványt (amely például az egyetemi szakdolgozók kezébe is adható); stb.

Ezek a fölvetések a bizottság 1992-es ülésein természetesen ismét szóba kerülnek — megoldási javaslatokkal együtt.

Balázs Géza

III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Szeged, 1991. aug. 12–16.

Budapest (1981.) és Bécs (1986.) után a Tisza-parti városban, a napfény városában tartotta III. kongresszusát a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Az érdeklődésre jellemző, hogy a világ minden tájáról 30 országból kb. 500 résztvevő (kb. 200 külföldi és

kb. 300 hazai szakember) jött össze erre a találkozóra, amelynek központi témája a régi és új peregrináció volt. Többek véleménye szerint mind a résztvevők száma, mind pedig a téma gazdagsága miatt ez volt a legteljesebb magyarságtudományi konferencia. Külön öröm, hogy a történelmi változásoknak köszönhetően valamennyi kelet-európai országból jöttek, jöhettek képviselők jelentős számban.

Állításunk igazolására talán elég, ha megemlítjük, hogy a téma vizsgálata időben az Árpád-kortól napjainkig terjedt, területileg átfogta Európán kívül Amerikát is, tematikáját tekintve pedig foglalkozott történelemmel, irodalommal, nyelvészettel és néprajzzal. Ez utóbbi — a tematika — egy kis részletezést is igényel. Természetesen a teljesség igénye nélkül csak ízelítőül említünk néhány témát az egyes szakterületekről, amelyek az előadások során szóba kerültek:

Történelem: a magyar nemesség a Királyi Magyarországon a XVI–XVII. században; első világháborús tapasztalatok hatása a nép életszemléletére; a magyar és szovjet társadalmi élet reálpolitikai kölcsönhatásai az 1950–80-as években; a székelyek a XIII–XIV. században; az erdélyi magyarság; az erdélyi humanisták; értelmiség a XV. században; helynevek az Árpád-korban; Rákóczi-emigráció; Kossuth emigráció.

Irodalom: Balassi és Lengyelország; Pázmány Péter; Szenczi Molnár Albert; Mikes Kelemen; Szegedi Pál; Kőrösi Csoma Sándor; Ambrus Zoltán; Krúdy monarchiaképe; Kosztolány francia íróbarátai; Déry emigrációs évei.

Nyelvészet: Reguly Antal külföldi ismeretségi köre; Márton József; Nátly József; Nemes Zoltán; Ullmann István; Kossa János; az erdélyi nyelvészet; vendégmunkásság és anyanyelvi műveltség; Erdélyi János; Budenz József; magyarságtudat alakulása többnyelvű környezetben.

Néprajz: a Dunántúl és az Alföld vándorai.

Egyházi vonatkozású témák: a Domonkos rend szerepe a XIII–XIV. században; ferences tartományfőnökök külföldi útjai a XVII–XVIII. században; magyarok Európa zárandokútjain.

Külföldi kapcsolatok: francia történelmi irodalom Magyarországról a XV. században; spanyol közlemények Magyarországról; angol–magyar peregrináció; német peregrináció; magyarok Rómában a XVIII. században; svájci–magyar peregrináció kulturális-irodalmi hatása; bolgárok magyarságképe; Burgenland szerepe. Amerikai vonatkozások: Pulitzer József sajtókirály; Finta Sándor szobrász.

A helyi lap a magyarság barátainak világtalálkozójaként értékelte találóan a történelmileg is jelentős tanácskozást, amelynek előadói valamennyien közvetlenül vagy közvetve — Ilia Mihály szavaival élve — azt vizsgálták: mit adtunk a világnak, s mit a világ nekünk? Az átlagember számára is elgondolkodtató lehet, amit a Délmagyarország a két programfüzetből kiolvasható tanulásról ír: „A kezemben két füzet: az egyik a ma kezdődő hungarológiai kongresszus programját, a másik a résztvevők névsorát tartalmazza. Túlzás nélkül: érdekes olvasmányok. Az előbbiben az lepi meg leginkább a laikust, hogy milyen elképesztően gazdag azoknak a témáknak a tára, amelyekben a magyarok és más népek kapcsolatáról van szó; bárha közismert az utazási tapasztalatokból leszűrött hétköznapi mondás, hogy bárhova megy az ember, a világon, mindenütt talál „ismerősöket”, e programjegyzéket böngészve mégis rácsodálkozunk a kapcsolattörténelmi bizonyosságra: a szellemi termékek áramlásának legfőbb ideig-óraig lehetnek gátjai, a gondolatok egymásra ismerését sem az országok közötti határok, sem a gondolkozók közé állított falak nem tudják megakadályozni. A másik füzetben felsorolt nevek láttán alighanem jogos a büszkeség: a világnak valóban minden szegletében akad tudós elme, akinek valamivel fölkellettük a figyelmét mi, magyarok.”

Ezek után indokolt szólni az ünnepélyes megnyitóról, a plenáris előadásokról és a tanulmányokról.

A Belvárosi Moziban tartott ünnepélyes megnyitó programja a következő volt: Bo Wickman svéd nyelvészprofesszor beköszöntője. A konferencia múltfeltáró törekvésével kapcsolatban a következőket nyilatkozta: „Én nyelvész vagyok ugyan, s a társaságot is filológiai társaságnak hívják, de tagjai nemcsak nyelvészek és filológusok, hanem történészek, néprajztudósok és művelődéstörténészek is. Természetesen a politikai értelemben vett történelemkutatás nem a mi feladatunk, de a társaság profiljába az egész magyar és magyarsághoz kapcsolódó művelődéstörténet odatartozik, így lehetetlen lenne a történelemtől elszakadni. Ezt bizonyítják az új európai folyamatok, és az, hogy a hungarológia kutatása akkor lett igazán szabad, amikor a közép- és kelet-európai országok valóban szabadok lettek. A kettő elválaszthatatlan.”

Göncz Árpád köztársasági elnök ünnepi beszédében személyes vallomásként azt hangsúlyozta, hogy ez a kongresszus közel áll hozzá, majd így folytatta: „Nincs aktuálisabb téma most a magyarság szánára, mint ez. A magyarság nem választút előtt áll. Egy út áll előttünk. Ez a nép, akárcsak a szomszédaink, egy emberöltő alatt két súlyos társadalmi traumát, értékválságot ért meg, egyet 1948-ban, a másikat pedig éppen most, amikor a történelem kényszere alatt változtatunk, belátva lassanként, hogy nincsenek autochton kultúrák, mert még a népi sem az. Elmennni a világba, majd visszaérkezni onnan, elhozni a világ rólunk alkotott képét, a magyarság önismerete szempontjából létkérdés.”

Lippai Pál, Szeged polgármestere a város polgárai és képviselőtestülete nevében köszöntötte az egybegyűlteket.

Róna-Tas András, az egyetem rektora előadásnak is beillő bevezetőjében többek között ismertette személyes magyarságképét. Elmondta: Európát kulturális izoglosszák kötik össze, melyek kulturális vonalak, s az európai kultúra jelképes térképén afféle szabásmintaként képzelhetők el, mint amikor sok-sok ruha szabásmintáit fektetik egymásra. A magyarság nem más, mint az európai izoglosszák egy egyedi, össze nem téveszthető szerkezete, amelyből csak egy van. A magyarság az egyetemes kultúra egy objektív formája. S természetesen nemcsak ez. A magyarság vállalás is, s mint ilyennek, jelentése van, akkor szükséges érteni és megérteni egymást. — E megértésre — azt hiszünk — soha nem volt nagyobb szükség, mint éppen napjainkban. Ez lehetne talán a legáltalánosabb üzenete a kongresszusnak egész népünk számára.

A plenáris ülésen — az első nap délutánján — négy előadás hangzott el, három téma előadói külföldön élők voltak, egy előadó volt hazai, ez az arány is jelez valamit abból a gesztusból, amit a szervezők helyesen juttattak kifejezésre!

1. Erdélyiek peregrinációja a középkorban és a korai újkorban: Szabó Miklós — Tonk Sándor;

2. Magyar–cseh kulturális kapcsolatok az államalapítástól a XIX. század közepéig: Richard Pražák;

3. A szemiotikai szövegtan mint határtudomány (Szövegtani kutatás magyar szociokulturális háttérrel): Petőfi Sándor János;

4. Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása: Paládi Kovács Attila.

Önismeretünk tudománya a hungarológia, amint azt Kristó Gyula történészprofesszor kifejtette nyilatkozatában: „Ez a fogalom tipikusan a huszadik század szülötte; magyarságtudományt jelent, pontosabban azokat a szakágakat, amelyek népünk múltjával, jelenével, valamennyi életmegnyilvánulásával foglalkozik. A magyarságtudomány a húszas években kezdett kialakulni. . . Tudomásom szerint a *hungarológia* szót először Németh László írta le 1934-ben. . . A hungarológia az egyik legkésőbbben megjelent etnikus tudományág. Szinte mindegyik nép rendelkezik a mienkhez hasonló diszciplínával. A nagy nemzeteknél már a múlt században megjelent e szakág. Valamenny-

nyire jellemző, hogy a nyelvből nőtt ki, például a germanisztikából, románisztikából vagy a finnugrisztikából. Kezdetben éppen a nyelvészeti jellege miatt az eredetet vizsgálta, ki, melyik nép honnan jött. Ám a nyelvészetből hamarosan átváltozott az önismertet tudományává. . . . az Európa-házba tartó népek csak teljes egyetértésben élhetnek. Ehhez segítség a magyarságtudomány is" (Magyar Nemzet 1991. aug. 14.).

A kongresszus szerepéről és jelentőségéről **Borbándi Gyula** a következőket írta: „A szegedi hungarológiai kongresszus tudományos értéke majd csak akkor lesz felmérhető, ha megjelenik az elhangzott előadások és felszólalások szövege. Akkor derül ki, hogy a feltárt új adatokból, megközelítésekből, kutatási eredményekből mi az, amit mások is hasznosíthatnak. Arról viszont már a bizonyosság erejével lehet szólni, hogy a résztvevők közötti új kapcsolatok vagy a régi kapcsolatok felújítása, illetve további ápolása mindenképpen termékenyítő hatással lesz egy-egy diszciplína vagy a tudományos együttműködés fejlődésére.”

A gazdag programú konferencián 14 szekcióban általában 12–12 előadás hangzott el, tehát összesen hozzávetőlegesen 170–180 témáról szóltak az előadók. Emellett még két fontos eseményre is sor került:

Egyik annak a tervezetnek a megvitatása, amely „A hungarológia intézményrendszerének és hazai háttérbázisának megújítása és feladatai” címet viselte. Ebben a nyolcoldalas tervezetben a mai helyzetről a következő megállapítás olvasható: „A magyar kultúra külföldi népszerűsítése, Magyarország és a magyar etnikum külföldi képének formálása, a külföldi magyar oktatás és tudományos kutatás, valamint a kisebbségben és szóróványban élő magyarok oktatási és kulturális ügyeinek Magyarországról történő segítése, támogatása bonyolult, gyakran egymásba fonódó szövevényt alkotnak.” Ebben a bonyolult helyzetben kellene rendet teremteni: megszüntetni az átfedéseket, segíteni, hogy a rokon intézmények munkája ésszerűen kapcsolódjék egymáshoz, megszabadulni a bürokratikus kötöttségektől, végül maximálisan arra törekedni, hogy a rendelkezésre álló anyagi erőforrások ésszerűen, összehangoltan kerüljenek felhasználásra.

A másik a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság közgyűlése, amelynek fontos feladata volt az egyesület ügyeinek megbeszélésén kívül az új vezetőség megválasztása is. Tájékoztatásul itt most csak az elnök és a főtítkárszékében történt változásról adunk hírt: az új elnök **Rákos Péter** (Prága) lett, az új főtítkárs pedig **Jankovics József** (Budapest) lett.

A krónikás — személyes tapasztalata alapján — arra a megállapításra jutott, hogy az ötnapos rendezvény igen jelentős helyet foglal el hazánk és népünk történetében még akkor is, ha erről az átlag állampolgár nem is szerezhetett kellő tájékoztatást. Mi is történt Szegeden? Tartalmában tovább tisztázódott a hungarológia fogalomköre, kezdenek kialakulni a fogalmon belül a helyes arányok nyelvészet, irodalom, történelem és néprajz vonatkozásában, még akkor is, ha a krónikás Babbitssal érte egyet azt vallja: „A magyar nyelv közeg és vezető, melyben a magyarság eleven lelki árama továbbél.” Továbbá a munka- és intézményrendszer szervezeti kereteit segítette megtalálni a megvitatott tervezet alapján, hozzájárulva ezzel annak véglegesítéséhez. Ezeknek ismeretében és tudatában lehet hozzálátni a további munkához kinek-kinek itthon és külföldön annak a közös célnak az érdekében, amelyet egyszerűen csak így lehet megfogalmazni: a magyarság európai jövőjének építéséhez, nemzeti kultúránk, etnikai jellegünk szilárdításához.

A folyamat következő állomása — a IV. hungarológiai kongresszus, helyszíne Róma—Nápoly, időpontja 1996, a magyar államiság kezdetének 1100. évfordulója, amely egyben a kongresszus központi témáját is kínálja: A magyar kultúra és a kereszténység.

Graf Rezső

II. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 1987. augusztus 24–26. Szerkesztette: Szabó Géza. VEAB Veszprém, 1990. 239 oldal

1. A legújabb kori magyar dialektológiai tanácskozássokról, a szombathelyi dialektológiai szimpozionokról vagy szimpóziumokról (a szóra l. NyelvMkK. 2: 810) fontosságuknak megfelelő híradások tudósítanak szakfolyóiratokban (l. Molnár Zoltán Miklós: MNy. 1982: 114–6 és 1988: 368–9; Sebestyén Árpád: MNy. 1984–85: 231–5; Kiss Jenő: Nyr. 1981: 508–9 és 1987: 379–80). Az első szombathelyi dialektológiai szimpozion (1981.), illetőleg az előadásokat tartalmazó kötet (DialSzimp. I., 1982.) pozitív hatása máig érzékelhető a vonatkozó kutatásokban. A véleménycseréknek, az együttgondolkodásnak, a tárgyilagos tudományos vitáknak a haszna itt is fényesen igazolódott. Csak megismételni tudom azt a korábban megfogalmazott közóhajt: remélhetőleg rendszeressé válnak ezek a dialektológiai tanácskozások (Nyr. 1987: 380).

Most az 1987-ben tartott második tanácskozás előadásainak megjelenté kínál alkalmat a mai hazai dialektológiát foglalkoztató több fontos kérdés érintésére. E tanácskozás anyaga a címlap tanúsága szerint 1990-ben, valójában azonban 1991 végén jelent meg úgy, hogy 1992 januárjában kaptuk kézhez a kötetet. Későinek azért érezzük a megjelenést, mert az első kötet annak idején példás gyorsasággal jelent meg, illetőleg mert — éppen az I. kötet hatásának az ismeretében — jó lett volna, ha az előadások nem három és fél év múltán kerültek volna csak be a tudomány vérkeringésébe. A két tanácskozás anyagának egybevetése jól mutatja, hogy néhány év alatt is módosult a magyar dialektológia: a klasszikus dialektológia módszerei és témái mellett a szociolingvisztikai közelítésmód, a nyelvhasználat kommunikatív szemlélete, a modern beszélt nyelvi kutatások bizonyos eljárásai s a regionális változásvizsgálatok differenciáltabb megközelítése is egyre határozottabban jelentkezik. Bizonyos vagyok abban, hogy erre a kötetre is sokszor hivatkozunk majd. A kiadvány hírértékét növeli, hogy a dialektológia olyan kiválóságainak az előadásait is tartalmazza, aminő Benkő Loránd, Deme László, Hutterer Miklós, Imre Samu, Kálmán Béla és Végh József.

2. A szerkesztőnek, Szabó Géának az előszavát s a nyitás—hozzászólások—zárás rövid összefoglalását nem tekintve 27 előadást tartalmaz a kötet. Némelyik, így például Benkő Loránd vitaindító előadása (Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája: 9–20), vagy Végh Józsefnek a tudománytörténeti áttekintése (Nyelvjáráskutatásunk eredményei, gondjai és feladatai: 173–89) önmagában is joggal igényelne részletes bemutatást. Mégsem a tanulmányonkénti ismertetést választom, hanem a tematikus bontást követem.

A nyelvjárások változása, köznyelv felé közeledése a dialektológiai irodalom agyoncsépelet közhelye. A korábbi prognózisoknak azonban ellentmondanak bizonyos újabb adatok. A nyelvjárások kihalását jósló megjegyzésekkel szemben áll például Hutterer megállapítása: „a nyelvjárások nem halnak ki, csak módosulnak” (31). Meglepőnek tetszhet sokak számára, hogy több mai kutató is azt állítja, vannak még (mindig) Magyarországon csak nyelvjárásban beszélő emberek (Szabó Géza 49, 52; N. Markó 108; Sajtos 212; magam is ismerek néhányat). Ennek ismeretében csak egyetérteni lehet Benkő azon véleményével, hogy a nyelvjárási alaprétet ma is meg lehet találni (10–11). A változásvizsgálat, amely sürgős feladatként, egyik központi teendőként az 1981-es tanácskozáson fogalmazódott meg, 1987-ben is terítéken volt. Immár azonban letisztultabb formában, kritikusabban, a nyelvjárások és a regionális köznyelviség hangsúlyozott s a gyakorlatban is alkalmazott együttes szemléletének a jegyében. Benkő Loránd szólt a klasszikus tematikájú nyelvjáráskutatás változatlan időszerűsége mellett (10). Ez azért is üdvöz-

Iendő, mert elhangzottak s elhangzanak olykor vélekedések, amelyek a regionális nyelvi állapotnak s a dialektológia feladatkörének nem kellő alaposságú ismeretében fogalmazódva bizony félreinformálnak (például: nyelvjárások már alig vannak, éppen ezért nem érdemes velük foglalkozni; a hagyományos dialektológiai tematikák tudományos szempontból nem fontosak). A hagyományos, a rég(ebb)től műveltnek és az újnak — módszernek és témának — az egymás mellett élése a társadalomtudományokban is — vagy azokban különösen is — természetes. A beszélt nyelvi kutatások ma — örvendetes módon — föllendülőben vannak (l. Wacha 121—9 és Kassai 139—41). Ezzel kapcsolatban érdemes Imre Samu véleményére hivatkozni, aki szerint a nyelvjáráskutatás „már eleve és szükségszerűen beszélt nyelvi vizsgálat volt” (5), illetőleg, hogy a ma folyó élőnyelvi kutatások lényegében ennek, illetőleg az atlaszgyűjtésnek a tapasztalataiból nőttek ki (uo.). Az előbbi megállapításhoz nem fér kétség, az utóbbihoz annyit jegyzek meg, hogy a mai hazai élőnyelvi kutatások egy részének a módszer- és tematikabeli forrása, ihletője és mintája nem hazai tapasztalatok, hanem külföldi, elsősorban angolszász eredmények, gondoljunk a Nyelvtudományi Intézetben Kontra Miklóstól vezetett kutatásokra (e megállapítás természetesen tényrögzítés csupán, nem értékkéítélet).

A regionális köznyelvi kutatások a hetvenes évek derekán, sőt végén is sokat ígérőnek mutatkoztak. Az eddigi eredmények nem felelnek meg az elvárásoknak (Végh 186). Nem véletlen, hogy egyik előadásnak sem kizárólagos tárgya valamely település vagy tájegység regionális köznyelvisége. Aki ugyanis szóba hozta e kérdéskört, mind a változatok elkülönítésének a nehézségeit hangsúlyozta (Imre Samu 5; Hutterer 31; T. Károlyi 205; P. Lakatos 220). A nyelvjárási anyag több irányú felhasználhatóságának hangsúlyozása (nyelvtörténet, településtörténet, néprajz, idegen nyelvi hatások stb.) több okból is helyénvaló (Benkő 10). Egyrészt mert ez a nyelvjárási anyag felhasználására ösztönözhet, másrészt, mert módosíthatja azt a még ma is föl-fölbukkanó tévhitet, hogy a nyelvjárásban nem egyéb, mint befelé forduló, öncélú tudományág. Azt, hogy a magyar nyelvatlasz őríási anyaga mennyire kiaknázatlan, többen is szóvá tették, a kötetben Benkő szól róla hangsúlyozottan (13, 15). Az igazsághoz az is hozzátartozik, amit úgyszintén Benkő fogalmaz meg: a nyelvatlaszokosok többet tehettek volna e téren (13; e kritika legkevésbé Imre Samut, illetőleg — a sorban másodikként — Benkő Lorándot illetheti). A kommunikációs szempontoknak a dialektológiában való alkalmazása, tehát a nyelvhasználatnak a maga bonyolult összetettségében való vizsgálata (Hutterer 31, 33; Kiss Jenő 37), a szocilingvisztikai szemlélet érvényesítése (Imre Samu 3; Szabó Géza 50; Deme László 113; Kontra Miklós 133; Várad Tamás 144; Bokor József 163; Végh József 187; T. Károlyi 203; P. Lakatos 219) egyre inkább teret nyer. A modern beszélt nyelvi kutatások újabb módszereiről is olvashatunk: az angolszász területen jól ismert elicitációs vizsgálatról (Kontra 132) és az ún. gyors és anonim tesztelésről (Várad 145). Az előbbiről azt írja Kontra, hogy „a magyar nyelvészeti szakirodalomban gyakorlatilag ismeretlen” (i. h.). Nem az; l. Nagy Ferenc: A képzőproduktivitás kísérleti vizsgálata. NyK. 1972: 209—17, Kvantitatív nyelvészet. Tankönyvkiadó. Bp., 1972. ELTE BTK. 50; Kiss Jenő: NytudÉrt. 69. sz. Bp., 1970. 7—8.

Magyarországon jó ideje már beszélt nyelvi egységesülési folyamat zajlik, s ebben az utóbbi évtizedekben fölgyorsult folyamatban valamennyi beszélt nyelvi változat részt vesz a nyelvjárásoktól a köznyelvig. Ezért a beszélt magyar nyelv adekvát leírása föltételezi a teljes beszélt nyelvi kontinuum számbavételét. Úgy vélem, a dialektológiai tanácskozás e tekintetben is jó jelzést adott azzal, hogy teret adott a regionális nyelvváltozatokkal kölcsönhatásban lévő sztenderd bizonyos — regionális nyelvi hatásokkal is magyarázható — jelenségeinek a vizsgálatára (l. Deme, Wacha, Kontra, Kassai és Várad tanulmányát: 113—54). A tömegtájékoztató eszközök nagy nyelvi hatása jól ismert. Kevésbé ismerjük azonban azokat a körülményeket, amelyek a rádió és a televízió

munkatársainak a nyelvi stílusát alakítják. Ezekről is szól — történeti visszatekintéssel — szociolingvisztikai megközelítésben Deme László (113–8).

A tapasztalatok igazolják, hogy a nyelvhasználat nem tagolódik olyan határozottan a korosztályok szerint, ahogy az korábban mutatkozott (Szabó Géza 50). A nők általában innovatívabbak nyelvilleg, ezt bizonyítja, hogy körükben többen kettősnyelvűek (diglottak), mint a férfiak körében (Szabó Géza 52). A tanulmányok egy része hangtani kérdésekkel (Molnár Zoltán Miklós 89; Fitos Amália 95; N. Markó 109; Sajtos 213; P. Lakatos 220), másik része szóképzéssel foglalkozik (jövényszavakkal: Guttmann 79; Vörös Ottó 169, lexikográfiaiakkal Szabó József 191; egy családon belüli szókinccsel Bokor 163, érintőlegesen mások is). Mondattani tanulmány csak egy van (A. Kolláth 101), s egy foglalkozik az adatközlőtípusok közül a beszédkinézetesnek nevezettel (N. Markó 107). A somogyi ő-zés külön tanulmány tárgya (Király 55), miként a városi nyelvjárások kérdésköre is (Balogh 197). Balogh Lajos a városok nyelvhasználatának a vizsgálatát sürgetve azt hangsúlyozza, hogy e vizsgálatokra a nyelvjárások vizsgálata mellett és nem helyett van szükség (200). A nyelvi regionalitás szintjének mérésére egy olyan kísérlet született, amely korábbi adatok alapján rekonstruált nyelvjárási rendszerhez viszonyítja a mai adatokat (T. Károlyi Margit 205). Helyhiány miatt a szerző nem mutathatta be részletesen eljárás módjának részleteit, ezért van az, hogy több kérdés is fölmerül az olvasóban, például: hogyan hozta közös nevezőre az eltérő időpontból származó s esetleg nem is egybehangzó — mert például variálódó — nyelvjárási adatokat? Ha adatai régebbiek (például: nyelvatlasz), akkor rekonstruált rendszere eleve régiesebb lesz, mintha újabb adatok (például: saját korábbi gyűjtései) alapján rekonstruált volna. A mai nyelvjárási szint eleve nyelvjárásiatlanabb lesz, minél korábbi adatok alapján rekonstruáljuk a korábbi „rendszer”. Azaz: a mai nyelvjárási szint mértékét nagyrészt a rekonstruált „rendszer” regionalitásfoka határozza meg, ez viszont a források korának, minőségének, mennyiségének, megbízhatóságának a függvénye. Minthogy pedig e tekintetben nyelvjárásaink között igencsak nagyok az eltérések, az egybevető vizsgálatokban aligha jut széles körű alkalmazáshoz. A nyelvatlasz adatai alapján megállapítható nyelvjárási szint (nem nevezném ezt rendszernek) és a mindenkori mai nyelvjárási szint összevetésére azonban alkalmas. Ha tehát különböző nyelvjárásokban egyazon időben végezzük el a vizsgálatot, tehát vetjük egybe a nyelvatlasz adatait a mindenkori maiakkal, akkor a vizsgált nyelvjárások mai regionalitásfoka is egybevethető, s megállapítható a regionalitásfokukban bekövetkezett változások eltérő mértéke is.

Benkő Loránd szól a kéziratban heverő Csángó Nyelvatlasz és a Mezőségi Magyar Nyelvatlasz értékeiről s velük kapcsolatos kötelességeinkről (19): ha megjelenhetnének, „szenzáció volna a magyar nyelvjáráskutatás történetében” — írja. Amikor ismertetésemet gépelem, az előbbinek a hazai megjelentetése küszöbön áll! Az Európai Nyelvatlaszról Kálmán Béla előadását olvashatjuk (24–6). A második dialektológiai tanácskozás sem múlt el a testvértudományra, a néprajzra való kitekintés nélkül: Juhász Dezső a Szolnok megyei néprajzi atlasz dialektológiai tanulságait ismerteti (69–79; l. még Benkő 14; Végh 185).

Kiss Jenő

Szemle

Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből (Ismerteti: Szabó József).....	219
Studia in honorem Gy. Lakó oblata (Ismerteti: Kálmán Béla)	222
Petőfi S. János: Szöveg, szövegtan, műelemzés (Ismerteti: Kincses Kovács Éva) ..	225
Z. Szabó László—Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek huszonöt éve (Ismerteti: Szende Aladár)	228
Kontra Miklós és Váradi Tamás (szerk.): Studies in Spoken Languages (Ismerteti: Szende Tamás)	233
Balázs Géza (szerk.): Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban (Ismerteti: Büky László)	237

A nyelvőr hírei

Szathmári István: Benkő Loránd hetvenéves	240
Szabó József: Deme László hetvenéves	245
S. Hámori Antónia: Farkas Vilmos	247
Balázs Géza: Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának tevékenysége 1991-ben	248
Graf Dezső: III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus	250
Kiss Jenő: II. dialektológiai szimpózium	254
A Magyar Nyelvőr 1991. évi, 115. évfolyamának tartalomjegyzéke (Összeállította: Balázs Géza)	

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). Gáldi László irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rác Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Wacha Imre: Beszédkultúránk gondjairól

Ruzsiczky Éva: A „bibliás” Kazinczy

Bakos József: Comenius eredeti családi nevééről

Mizser Lajos: Név és példakép

F. Kovács Ferenc: A labdarúgás és a labdarúgó-
tudósítások nyelvéről

Elekfi László: Észrevételek egy nyelvész lírai
vallomásairól

Török Gábor: Újabb József Attila-
kommentárjaimból IV.

Horváth Mária: Szerkezet és stílus

B. Porkoláb Judit: Közeli tések Füst Milán költői
nyelvéhez

Szikoráné Kovács Eszter: Nagy László: Virágének

Mező András: Melyik Szent István?

Lévai Béla: Szordas

Papp Ferenc: Kompatibilis

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Színház u. 5—9. 260 Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Wacha Imre</i> : Beszédkultúránk gondjairól	257
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A „bibliás” Kazinczy	262
<i>Bakos József</i> : Comenius eredeti családi nevééről	266
<i>Mizser Lajos</i> : Név és példakép	271
<i>F. Kovács Ferenc</i> : A labdarúgás és a labdarúgó-tudósítások nyelvéről	275

Íróink nyelve

<i>Elekfi László</i> : Észrevételek egy nyelvész lírai vallomásairól	287
<i>Török Gábor</i> : Újabb József Attila-kommentárjaimból IV.	297
<i>Horváth Mária</i> : Szerkezet és stílus	308
<i>B. Porkoláb Judit</i> : Közelítések Füst Milán költői nyelvéhez	313
<i>Szikoráné Kovács Eszter</i> : Nagy László: Virágének	319

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Mező András</i> : Melyik Szent István?	324
<i>Lévai Béla</i> : Szordas	329
<i>Papp Ferenc</i> : Kompatibilis	330

MAGYAR NYELVŐR

116. ÉVFOLYAM * 1992. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Beszédkulturánk gondjairól

I. A beszéd viselkedés és normái. A beszédnek, különösen képpen pedig a közéleti beszédnek, a nyilvánosság előtti és a nyilvánosság jelenlétében való megszólalásnak — társadalmunk tudatában — egyik alapvető követelménye a tiszta, szép, az igényes beszéd. Ennek ismérvei a köztudatban: az esztétikus, kellemes hangszín (a jó orgánus), azután a pontos, szép, tiszta, a beszédhibáktól mentes hangképzés: a szűkebb értelemben vett helyes kiejtés. Ilyen értelemben a nyilvánosság előtt megszólaló nem lehet pösze vagy selyp; nehezen nézzük el neki, ha racsol vagy hadar, esetleg dadog.

Ugyanígy társadalmi igény vagy követelmény a közéleti szereplővel szemben az igényes szóhasználat, pontos, helyes mondat- és szövegszerkesztés. Az tehát, hogy mondandóját (nyelvíleg is) helyesen, érthetően, pontosan fogalmazza meg és mondja el, azaz a jól megírt, végig gondolt szöveget helyes hangsúlyozással, kifejező és szabályos hangleadással szólaltassa meg. Ha nem így halljuk a közéleti szereplők ajkáról, hajlamosak vagyunk felháborodottan tiltakozni: „miért szólal meg nyilvánosan az, aki még beszélni sem tud rendesen.”

Nagyon gyakran megfélekedünk azonban arról, hogy az esztétikus hang, a tiszta hangképzés — ha mégoly tiszta is —, különösképpen pedig helyes vagy szép intonáció (beszéddallam, hangsúlyozás, hangszínezés) s mindaz, ami ezeket egy magasabb fokon tartalmazza: az adekvát szövegforma és beszédstílus csak tüneti jelenség: egy mélyebb és előzetesebb tartalomnak, a nyelvi formába öntött gondolatnak, mondanivalónak, szándéknak hordozója-tükrözője. Ez pedig a mentális (értelmi) magatartásnak, az etikának, a gondolatiságnak, a viselkedés- és beszédkulturának, összefoglalva: egy átvitt értelmű mentálhigiénének a megjelenési formája. S különösképpen az a közéleti beszédben, ami a retorika tárgya.

Régóta tudjuk, hogy a beszéd, a szöveg, azaz gondolatok megfogalmazásának módja (a szóhasználat és a grammatikai forma), valamint a szöveg hangzása a beszélőt jellemzi, és jellemzi a beszélőt. Sok mindent elárul róla. Például egyéniségről, életéről, alkatáról, foglalkozásáról, társadalmi állásáról és helyzetéről, azután beszédpartneréhez való viszonyáról, kapcsolatáról témájához, mondanivalójához. És még sok egyébről. Így tehát a beszéd és formája személyhez, kommunikációs helyzethez, partnerhez, (szöveg)stílushoz (is) kötött jelenség. (Persze érdemes azt is fontolóra venni, hogy a beszélőt valóban beszédének több értelemben vett tiszta hangzása, azaz beszédének a külsőségei jellemzik-e leginkább. Hiszen — mint Ancsel Éva többször is felhívta rá a figyelmet — hány okos gondolatot szülnék, közvetítenek dadogó ajkak, s hány felszínes gondolat hangzik el szép formában? Mégis

érdemes elgondolkoznunk azon, amit annak idején Kazinczy így fogalmazott meg: „Szólj, s ki vagy elmondom. — Ne tovább! Ismerlek egészen. Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés.”)

S ha a beszéd a beszélőt és környezetéhez való viszonyát jellemzi, bizonyos mértékig jellemzi azt a közösséget is, melyben a beszélő él, melynek tagja. Hiszen beszédünket nemcsak szervezetünk felépítése, vérmérsékletünk, gondolkodásmódunk határozza meg, hanem az a közösség is, melynek tagjai vagyunk. Meghatározza azzal a beszéd- és magatartásmintával, nyelvi, nyelvhasználati és akusztikai „szabvánnyal”, és nem kis mértékben azzal a magatartásmintával, amelyet nyújt, felmutat. (Kanizsai Dezső — a magyar logopédia atyja — mondta: az ember a fülével beszél, úgy és azt mondja, ahogy hallja, amit hall.) Beszédünket környezetünk meghatározza azzal a követelményrendszerrel (elvárással), pontosabban: nyelvi, nyelvhasználati, akusztikai, egyetlen szóval kifejezve: beszédnormával, mellyel az egyén felé fordul, azokkal az igényekkel, melyeket az egyén iránt támaszt, azokkal a normákkal, melyeket elébe állít. De azokkal a lehetőségekkel is, amelyeket az egyénnek nyújt önmaga alakításához, megvalósításához. (És itt jelenthet gondot a rádió, tévé, színház, film, irodalom, közélet beszéde mint tükrözött valóság, amely egyben mintául is szolgál, bár nem biztos, hogy mindig jó mintául.)

A tanuló ifjúság körében végzett szórványos megfigyeléseim, rádióbemondói meghallgatásokon és tanfolyamokon, valamint a retorikaoktatásban szerzett tapasztalataim, no meg az utcán, közértben, járműveken, hivatalokban látottak-halottak alapján szólok beszédkultúránk néhány gondjáról. Ezek társadalmi jelenségeket is tükröznek, de bizonyos értelemben valamilyen (jó vagy rossz) mintát is adnak! A meglehetősen sötét kép mögött, melyet bemutatok, számos szép, példamutató jelenség, még több igyekezet is található.

2. A beszédhang minősége. Általános (szinte országosan), főleg az ifjúság körében a kemény, nyers, leszorított torokhang vagy az erősen feszített fejhang. *Modulációra* szinte már egyik sem képes, vagy csak egyféle modulációra alkalmas. Mert vagy mélyítve van, s olykor-olykor nyekergésbe fúl, vagy pedig az elviselhetetlenségig nagy hangerejű és feszített. Ami mögötte van: a rossz hang- és beszédideál (énekesek, versmondók, közéleti személyiségek rossz másolása), a másokat szinte semmibe vevő, hangoskodásban, nyelvi durvaságokban, trágárkodásban is megnyilvánuló agresszivitás, nagyképűség, nagyizálás vagy közömbösség, mely csak saját szavát-hangját akarja hallani-hallatni. Ennek a mintája sok egyéb között: az akciófilmek agresszivitása, a metallzene nagy hangereje, a kemény pop-rock és egyéb énekesek agresszív hangja és durva szövege, a klipek mindenkit-túlkiabálása: egyfajta zenei kábítószer-élvezet, zeneszipózás. Emberi-társadalmi háttérét szépen ábrázolja Déry Tibor Popfesztiválja; képeit, hangzását, hatását pedig jól megfigyelhetővé teszik az ilyen jellegű — bizony sokszor manipulált — koncertek tévéközvetítései.

Persze a modulációra képtelen hang nem csak az ifjúság körében él. Ilyen — s ráadásul már beteg is — a hangja csaknem minden öt évnél régebben iskolában tanító pedagógusnak is. És többnyire modulációra képtelen, gyenge a hangja a pályájukra még csak most készülő pedagógusjelölteknek. Ami mögötte van a gyakorló pedagógusoknál: a hang erőltetése, az ember

és a szellem kifáradása. Túl kell kiabálni a fegyelmezetlen (?) gyerekhadat. Ami hiányzik: a funkcionális beszédnek, a beszédtechnikának, a beszéd szakmai részének ismerete, tanítása-tanulása a pedagógusképző intézetekben. És a belső feltöltődés!

A hivatásos beszélőknél sem sokkal jobb a helyzet. Elég meghallgatni a rádió, tévé számos riporterének, műsorvezetőjének, számos jeles színészünknek — főleg fiataloknak — csiszolatlan, tömegkommunikációra, színpadra alkalmatlan, fakó hangját, mely olykor már-már taszítja a hallgatót. A hányaveti modorról nem is szólva!

Ha pedig szép a hang, a beszélő gyakran kéthangú: van csinált, zengő-bongó „üzemhangja”, szépen szóló „közéleti beszéde”, és van magánhangja, s melléje talán kettős egyénisége. Szép hangjával megjátssza a közéleti szerepet (de nem éli meg), s így hangja (színe, intonációja, dikiója) mesterkeltté, őszintétlenné válik. Szépen szól, üresen kong. „Zengő érc és pengő cimbalom” csak, mert hiányzik belőle-mögüle az átéltség, a hit, amit Kazinczy igényelt: íz, csín, tűz: a meggyőződés, ízlés, belső kultúra, emberség. Meg a nyelvi illem ismerete és az empátia. A magatartáskultúra!

3. A hangképzés és az artikulációs ritmus. Ez talán még inkább elszomorító mind a hétköznapi, mind a színpadi, mind a közéleti, a retorika körébe tartozó nyilvános beszédben. A nem logopédiai esetek körében is általános bizonyos beszédhangoknak — a korábban sem egységes hangszínezetű sziszegő-susogóknak, valamint az *r* hangnak — hibás képzése (a pöszeség, a selypesség és a raccsolás). Oly mértékű ez, hogy már-már hajlandó vagyok hangváltozásra gondolni.

Aggasztóbb azonban az egész artikulációs folyamatnak a torzulása. Ez ugyanis olykor már-már érthetetlen beszédhez vezet a nem hibás beszédűek körében is. Széles körű a hangképzés folyamatában egyrésről a mormolt jellegű (zárt, összeszorított fogsorral, alig mozgó ajakkal való) beszéd. E mögött részben gátlásosságot, félszagséget, bizalmatlanságot, félelmet, esetleg közömbösséget sejtethünk („nem érdekel, értenek-e, mondom a magamét”). Mindez magatartási formát is jelez: az önfegyelem hiányát, igénytelenséget, a mások semmibe vevését.

Másrésről gyakori a „kemény, feszes” izmokkal megszólaló hangképzés. Ez gyakran fojtott-rejtett agresszivitást, máskor belső feszültséget, félelmet-gátlásosságot takar. Úgyanilyen gondot jelenthet az artikulációs ritmusnak (a hosszú és a rövid beszédhangok szembenállásának) a meg bomlása. Ez idegrendszeri zaklatottságot, elbizonytalanodást, kiegyensúlyozatlanságot is jelezhet-sejtethet.

Ezzel függhet össze a beszédiramnak a torzulása. Az előbbi — az artikulációs ritmus — bizonytalanná, a nyelvtől és a mondanivalótól-gondolkodástól függetlenné válik, az utóbbi pedig — a beszédiram — az érthetlenségig, a követhetlenségig felgyorsul, h a d a r ó lesz. (Torz hangképzés is gyakran társul hozzá.) E felpergetett iram csak részben következ-ménye a felgyorsult életritmusnak. Sokkal inkább a türelmetlenségnek a jele. Szerencsés esetben pedig a gondolatbőségé. De így is, úgy is azt jelzi, hogy a gyorsan beszélő nincs tekintettel beszédpartnerének kommunikációs igényeire, „mondja a magáét”, csak önmaga a fontos a világból. A magánéletben a gondolatok bősége mellett a meg nem hallgatástól való félelmet, az egymás iránti türelmetlenséget is tükrözheti. Úgyanígy lehet azonban valamilyen végig nem

gondolt „elvárasnak”, közömbös magatartásnak is a jele például a tömegkommunikációban, mert ennek az olykor követhetetlenül gyors tempónak egyik mintája az elektronikus tömegkommunikációban megszólalók pergő, hajsztolt beszéde. Ez külföldmajmolás, mely a „mintanyelv” nem ismeréséből származik.

E gyors tempónak ellentéte az a k a d o z ó b e s z é d. Ez ismét csak a gátlásosságnak, félszedségnek, olykor a félelemnek a megnyilatkozása (különösen, ha mormolt artikulálással jár együtt), olykor pedig — jobbik esetben — a gondolattal, a mondanivalóval való birkózásnak a jele. Csakhogy társadalmunk ezt számtalanszor nem ekként regisztrálja, hanem a tudatlanság, a hozzá nem értés megnyilvánulásaként tartja számon.

Ami végül is a hangképzés jelenségei mögött meghúzódik, az lehet az iskolai, a családi, a közéleti légkörnek a lenyomata is, és természetesen a beszéd oktatásának hiányossága.

4. B e s z é d m ó d u n k m e g h a t á r o z ó i. Amit az imént a hangszínezetről, hangképzésről elmondtam, sajnos nem egyedi jelenség, hanem hovatovább társadalmi méretű. S mint ilyen szinte megköveteli, hogy ne csak organikus és egyedi okaival foglalkozzunk. Annál is inkább, mert hangzásában a b e s z é d a n y e l v m e g j e l e n é s i f o r m á j a. Mint hangzás nagymértékben a hangképző szervek állapotától, működésétől függ. Rádiós és retorikus tapasztalataim szerint azonban a beszéd hangzása függvénye annak a szövegnek is, melyet megszólaltatunk; a s z ö v e g p e d i g a g o n d o l k o d á s n a k, a z é r z e l m e k n e k é s a m a g a t a r t á s n a k a f ü g g v é n y e, bár függ a kommunikációs helyzettől és a p a r t n e r t ő l i s. Tehát a beszéd megjelenése (a beszéd hangszínezete, az artikulálás és főleg az intonáció helyes vagy nem helyes volta), rendellenességei nem csak a retorika, a nyilvánosság előtti megszólalás szempontjából érdekesek, hanem társadalmi szempontból is, megszüntetésük tehát nem csak a beszédhiba-javító tanár (logopédus, retorikus) feladata, hanem társadalmi-közéleti feladat is: az oktatásé, a nevelésé, a társadalmi méretű mintaadásé, azaz az iskoláé, a családé, a közéleté — és az utcáé! S főleg ezek feladata a kiváltó okok megszüntetése!

A beszéd, a hangzás meghatározói közül — úgy érzem — rendkívül fontosak a t a r t a l m i, m a g a t a r t á s b e l i, k o m m u n i k á c i ó b e l i (mondom így: mentális, tudati) elemek, mert végső fokon ezek szabják meg a szövegformát és így a hangzásformát is (a hangszínezetet, a hangképzést, a hang-erőt, dallamot, ritmust stb.). Néhány példával illusztrálok mondandómat a részletes kifejtés helyett.

5. E l r e t t e n t ő p é l d á k. Egy fiatalember egy zsúfolt üzletbe belépve, visszaszólt barátjának. Amikor szóvá tettem eléggé „erőteljes” kifejezéseit, meglepődve, méltatlankodva csodálkozott rám: „De hisz nem Önhöz szóltam, Uram!” Ismerte, tudta tehát használni a választékosabb nyelvi formákat, s irányomban élt is velük. Magánbeszédében azonban „keresetlen” szavakkal fejezte ki magát. Azt nem vette észre, nem tartotta kifogásolhatónak, hogy többek, sokak (gyerekek, nők) jelenlétében, fülük hallatára hangzott el szájából a durva szó! Nem jutott eszébe, hogy ez már nem magánbeszéd, hanem nyilvánosság előtti megszólalás, noha nem a nyilvánosságnak szól. S az pedig végképp nem, hogy magánbeszédben is felesleges a durva szó!

Egy másik példa: Közértben hibát követtem el: megfélekezve az idevágó rendeletről, reggel 9 előtt akartam sört venni. A pénztáros megvetően félredobta az üveget, s az eltört. Erre ő éles hangon mondott valamit „a hülye vásárlókról” a fejem felett a „levegőbe”. Tiltakozásomra felháborodottan s ennek megfelelő hangszínnel üvöltötte, hogy hagyjam békén, nem hozzám szólt. Nem vette tudomásul, hogy amit mondott, az nekem és rólam hangzott el.

Miért idéztem ezeket a — sajnos, banális — példákat? Igazolandó, hogy a szöveg és hangzása a spontán beszédhelyzetben minden körülmények között emberi — etikai és mentális — magatartást tükröz és fejez ki; még akkor is, ha ez nincs nyelvileg (pontosan) megfogalmazva, nem jut szavakkal (verbálisan) kifejezésre. S mint magatartásforma a beszélő magatartás- és viselkedéskultúrájának vagy kultúrálatlanságának függvénye. Ez az, ami ott van, vagy nincs ott a beszéd mögött.

Még néhány példát hadd hozzak további elgondolkztatás céljából. Egy felmérés alkalmával több egyetemi — köztük bölcsész — végzettségű fiatal-embernek ezt a szöveget kellett felolvasnia: „A mohácsi mozi nagytermében a Kanizsai Dorottya Múzeum állandó kiállítása tekinthető meg.” Mindnyájan azonos hangsúlyhibával kanizsai Dorottya Múzeumot emlegettek. A felmérés utáni beszélgetésben elmondták, hogy egy Dorottyáról elnevezett (nagy)kanizsai múzeumra gondoltak, mert Kanizsai Dorottyáról, a mohácsi hősök eltemetőjéről még nem hallottak. Számukra és még sokak számára ez a név éppúgy nem mondott semmit, mint *Dodona*, *Dareiosz*, *Xerxész*, a *falanx* (*phalanx*), *Pilátus*, az *Ecce homo* stb. A példa talán igazolja, hogy a beszéd bizonytalan vagy nyugodt hangszíne, helyes vagy helytelen hangsúlyai, rossz ritmusa kulturális, műveltségi, ismeret- és tudásanyag kötöttségű is. S ha a kérdést tovább elemeznénk, láthatnánk, hogy grammatikai, nyelvhasználati, nyelvi ismereti kötöttségű is, és függ a fogalmazási készségtől is. De ez már messze vinne.

Ez az aspektus tehát a családi, az iskolai, az oktatási-nevelési gondokat veti fel, és az önművelés, az öntovábbképzés kérdéseit: van-e (általános) műveltség, szakmai tudás, kultúra a beszéd mögött, vagy pedig nincsen.

A példák sorát tovább is bővíthetem. Ezek már a tágabb értelemben vett tiszta beszédnek, az értelmes, érthető beszédnek a gondjaira utalnak: arra, hogy az értelmesen tiszta beszéd nyelvhasználati és grammatikai kötöttségű is. Hangzó elemei azt is jelzik, ott van-e mögötte a nyelvhasználatnak, a fogalmazási, szövegszerkesztési szabályoknak az ismerete, begyakorlottsága, s ami mindennek az alapja: a logikus gondolkodás, a beszéd-szituációnak megfelelő magatartás: az olvasónak vagy a hallgatónak fogalmazunk-e, a szakértőnek vagy a laikusnak; végiggondoltuk-e, egyértelműen rögzítettük-e mondandónkat vagy sem; és így tovább. Sorozatban idézhetném a példákat az újságokból, a rádió, tévé híradásaiból. (Meg is tettem a Nyr. 113 (1989.): 412–25. és 114 (1990.): 129–42. oldalain.) Ehelyett csak Deme Lászlónak már-már klasszikusnak számító példamondatát idézem a hallgatót, címzettet félrevezető, kommunikációs zavart előidéző mondat szerkesztésre: „A kiállításra már megérkezett Eötvös Loránd, a nagy fizikus, szinte valamennyi műszere.” Helyesen: „Megérkezett Eötvös Lorándnak, a nagy fizikusnak szinte minden [vagy: az összes] műszere.” (A zavart az idézi elő, hogy a szöveg azt sugallja: Eötvös Loránd érkezett meg, aki pedig már halott. Valójában Eötvösnek a gépei érkeztek meg.)

Ezekről a példáktól már csak egy piciny ugrás az a kérdéskör, hogy aki beszél, különösképpen pedig aki a nyilvánosság előtt beszél, annak vannak-e

gondolatai, helyesen gondokodik-e, akar-e közölni valamit azokkal, akikhez eljuthat: hallgatóival. Hogy hozájuk szól-e vagy csak feléjük intézi szavait, az esetleg nem is nekik szánt szép szavakat, melyekkel csupán közhelyeket, közhelyes gondolatokat ismét, nem kemény valóságot. Mivel Beszélgessünk a beszédről! és Közéleti beszédünk címmel könyvet szenteltem ennek a kérdésnek, csak annyit említek meg, amennyit egy retorikai tanfolyam zárásán mondott egy hallgató: „Nem elég szépen, tisztán beszélve szép szavakat elmondani. Gondolatokra is van szükség.” Egy másik hallgató így fogalmazott: „Sokan azért beszélnek olyan szépen, mert nem zavarják őket a gondolatok.” — Az ilyen értelemben vett tiszta beszéd mögött ott lehet a közéleti semmitmondás. De hogy a kérdés a „szép” beszéd szempontjából is fontos, azt éppen az igazolja, hogy a Kazinczy által megkövetelt „íz, csín, tűz”: a mondanivaló, a közlési szándék, a meggyőződés ismét csak hangzásban, az elmondott szavak által nyilvánul meg, s ennek alapja az egészséges beszédhang és a tiszta artikuláció.

6. A beszédjavítás alapelve. Tapasztalataim szerint a beszéd hibáinak, a nyelvhelyességi, logikai, kiejtési hibáknak a javítása gyorsabb eredménnyel jár, ha előbb a belső kiváltó okokat próbáljuk felderíteni, megszüntetni. Ehhez azonban olykor még az egyén emberi habitusát is meg kell változtatni vagy átrendezni. Így a kiváltó okok megszüntetésével megszüntethetők a hibás jelenségek is. „Egészséges” beszédű embereknél vagy csak átlagos hibákkal beszélőknél a kettős megközelítés a legcélravezetőbb és a leggyorsabb: egyrészt az okok felderítése, megszüntetése; a gondolkodásnak, magatartásnak, a viselkedéskultúrának alakítása, jobbítása, másrészt a tüneti kezelés, a beszédszervek működésének, a nyelvhelyességi, szövegszerkesztési hibáknak a javítása, a nyelvhasználat ápolása. Hiszen mint József Attila mondja:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.

Wacha Imre

A „bibliás” Kazinczy

A magyar nyelv és irodalom történetébe Kazinczy mindenekelőtt a nyelv- és stílusújítás vezéralakjaként írta be a nevét. Így első pillanatra talán meglepő vele kapcsolatban a „bibliás” jelző használata, kivált folyóiratunk hasábjain. Ám az indíték kézenfekvő: II. János Pál pápa magyarországi látogatása alkalmából a Cserépfalvi Könyvkiadó és Könyvkereskedelmi Kft — díszes kivitelben — újra megjelentette a széphalmi mesternek egy eddig kevésbé ismert munkáját, amely első ízben a halála évében, 1831-ben Sárospatakon látott napvilágot (Szent történetek az ó és új testamentom könyvei szerint c.), mégpedig az 1829-ből fennmaradt autográf változat hasonmásával egyetemben, „Biblia Kazinczy Ferenc szavaival” címen (1991. 455 o.).

A kiadást Busa Margit gondozta, ő írta az Utószót és a jegyzeteket is hozzá. A kiadvány tervét — ahogy maga írja a Kazinczy Társaság 13. sz. Hírlevelében (7) — nem kevesebb, mint harminc éven át titkolta-melengette, azóta, hogy 1958-ban a Ráday Gyűjtemény Szemere tárában az autográf kézirat is kezébe került, a nyomtatott változaton kívül, amely Budapesten szintén csak egy példányban van meg, az Országos Széchényi Könyvtárban (vö. Uo.). Ezen túlmenően az Utószóban Busa Margit Kazinczy e munkája létrejöttének körülményeiről és történetéről is beszámol. Ugyanígy elénk tárja a felhasznált forrással, fordítással és annak előzményeivel kapcsolatos tudnivalókat is, sőt a nyomtatott és a kézírásos változat egymáshoz való viszonyát, valamint a kortársak (Somosy János, Guzmics Izidor, Kis János) véleményét, bíráló-biztató szavait is bemutatja. De nem feledkezett meg Busa a mű kiadásával, megjelenésével összefüggő részletek ismertetéséről sem. Mindezeket fölösleges volna elismételni. Ehelyett tehát mindjárt rátérek néhány olyan mozzanatra, amely számot tarthat olvasóink érdeklődésére.

Mindenekelőtt: műve nyomtatott változatának előszavában Kazinczy beszámol róla, hogy „Ifjaink e’ Történeteket a’ régibb időkben a’ Hübner’, néhány esztendőök oltá az Adler’ fordításából tanulták”, de ő szükségesnek látta, hogy egy új szövegváltozatot készítsen. Hogy mi okból, azt — úgy mond — „megértik, a’ kik ezen dolgozást az említett két fordítással össze fogják hasonlítani” (7). Nyilvánvaló: az egybevetés elvégzésére e keretekben nem nyílik mód. De az észrevétel önmagáért beszél: a szóban forgó fordítások nem feleltek meg Kazinczy igényeinek. Először is pedagógiai szempontból. Ő úgy vélte: a „regélések”-nek az a rendeltetésük, hogy általuk az anya, a tanító a gyerekeknek szívükbe csepegtesse „a’ nagynak és jónak, a’ szentnek és szépnek meleg tisztelését, a’ rossznak és rútnek borzadó utálatát” (7). Evégre azt tanácsolta az anyának, hogy „nem a’ könyv’ hanem a’ maga szavaival” beszélje el gyermekének a történeteket (1.7). Ugyanakkor azonban a nyelvi kifejezőkészség fejlesztésének kötelességére is figyelmeztetett: „És ha az anya — írta — a’ gyermeket arra is szoktatná, hogy a’ mit neki ő beszélé, most viszont a’ gyermek beszélje neki, ’s ez is a’ maga szavaival, úgy ez eggyeszmind a stylisticában is igen szerencsésen fogna gyarapodni” (7—8). Ez utóbbi tanács, kíváncságot egyértelműen tanúsítja: Kazinczy „bibliás” mivoltában sem tévesztette szem elől a „nagy cél”-t (vö. pl. Ruzsiczky Éva: Kazinczy öröksége Nyr. 104: 389), a nyelvi kultúra ápolásának-fejlesztésének ügyét. De mert tudatában volt annak is, hogy hathatós oktatásnak nyelvi feltételei is vannak, nem érte be az említett, ismert fordításokkal, hanem olyan új fordítás készítésére vállalkozott, amely a szóban forgó célok elérését jobban szolgálhatta: „Hogy azt (értsd: a főtebb tanácsoltakat) annál inkább tehessék, a’ történetek itt tömötteen és érthetőleg vannak adva, a’ régibb idők öldöklő bugyogása és salakjai nélkül” (7—8).

A Szent történetek első fogalmazásának Kazinczy leveléhez csatolt előszava (praefatioja) szövegében több szempontból is eltér a nyomtatott előszótól (245—6). Itt Kazinczy a különféle fordítások vonatkozásában árnyaltabban fogalmaz, vagy ha úgy tetszik, szigorúbb álláspontot fogalmaz meg. Nevezetesen: Hübner két fordítása közül a „régébbet” illetően úgy nyilatkozik, hogy azt „gyermekek kezébe adni nagy gondatlanság, sőt világos bűn” (246). Az „újabb” fordításról viszont azt írja, hogy „azt haszonnal inkább a’ nagyobb korú ifjak, ’s az Öregek, sőt a’ Nép Tanítóji olvashatják mint a’ gyengébb kori kisdedek” (246). Mi egyéb ez, mint a káros nyelvi hatásoktól való

óvás, valamint az oktatásban az életkori sajátosságok figyelembevétele, a nyelv és stílus életkorhoz szabása követelményének a megfogalmazása, megkívánása? Kézenfekvő tehát, hogy maga e szempontok szem előtt tartásával készítette el a maga változatát: „Gondom volt hogy beszédem bőv ne legyen, 's a' dolgot minél tisztábban adja-elő, hogy kevés gyakorlás után olvasni még nem tudó két fiam is megérthesse, 's a' mit nem felolvastatni, hanem elmondani hallott [vö. föntebb — R. É.], folytában, és nem kérdések által megszaggatott feleletésekben, elmonhassa” (246). Az érthetőségnek, a megértés lehetővé tételének gondolatát még más formában is megfogalmazta Kazinczy, mind a nyomtatott változat előszavában, mind a kézírásos szöveg praefatiojában. Ott oly módon, hogy a régies, már nem közérthető szavakat, kifejezéseket magyarázatra szorulóknak ítélte: „Mi magyarázatot keves helyeken engedünk magunknak, 's leginkább csak ott, a' hol homály a' régi és új szólás különbözéséből erede” (8). Itt abban a formában, hogy felhívta a figyelmet a keleti nyelvek másságára, mássága szem előtt tartásának szükségességére: „Elmondani nekik [értsd: a gyerekeknek, az olvasóknak], hogy a' Keleti-Nyelvek miben különböznek a' mi hidegebb szőlásinktől, és hogy az, a' min felakadtak, a' mi szőlásunk szerint mit jelent, nagyon hasznos lesz, sőt szükséges is” (245). Az érthetőség követelménye Kazinczynak a vallásról, vallásos nevelésről valott felfogásából is adódott. „A' Vallást — olvassuk a nyomtatott változat előszavában — nem eltanúltatott kérdések, feleletek és formulák, hanem értelmes fejtegetések által kell a' gyermek lelke elébe vinni, 's keblében akkor fog osztán élni az igaz és boldogító Vallás. A' nem értett, és nem érzett, hanem csak eltanúlt portékák nem érdemlik e' szent nevet, a' szívben meg nem gyökereznek, egészen haszontalanok, 's kárt tesznek, nem hasznót. Nem felemelik az Isten' hasonlatosságára teremtett embert, hanem lealacsonyítják” (9).

Itt az „eltanúltatott kérdések, feleletek és formulák” kitétel alapján némelyek esetleg arra gondolhatnak, hogy Kazinczynak ellenére volt a vallással kapcsolatos tudnivalóknak kérdések — feleletek formájában való oktatása. De ez nem áll, sőt: a bibliai történeteket jónak látta egy „Confirmátziói Catechismus”-sal is kiegészíteni, legalábbis a nyomtatott változatban. (Csak zárójelben: a kézírásos változatban a címlapon ugyan fel van tüntetve: „Megtoldva egy kisded Catechismussal”, ennek ellenére a kézírásos változathoz hiányzik a katekizmus.) A katekizmus (207—12), vagy ahogy az alcíme mondja: „Veleje a' vallás' tudományának”, 40 pontba foglalja a fő tudnivalókat, mindenki számára érthető, egyszerű, de épp egyszerűségével megkapó fogalmazásban. Íme példaképpen a 2. pont: „Mit értünk az Isten' nevezete alatt? A válasz: A' legtökéletesb lelket, a' legfőbb, legfelségesebb valóságot, kitől mind az származott a' mit ismerek és látok; nékem teremtetmet, fenntartómat, gondviselőmet, bajaim közt segédemet és vigasztalómat, kinek tisztelettel, hálával, engedelmességgel tartozom; ki jó, és csak azt szereti a' mi jó, s engem is arra teremtett, hogy jó legyek és a' jót szeressem; 's egyedül attól függesztette fel boldogságomat, ha szeretni fogom a' jót, és csak azt cselekszem a' mi jó” (207).

A két változat a katekizmuson kívül még egyéb eltéréseket is mutat. Így a nyomtatott változatnak bevezetésül A' szent-föld' ismérte és A' zsidó-nép' történetei (13—9) szolgálnak, ezzel szemben a kézírásos változat bevezetése A biblia' könyveinek ismerteté-t öleli fel (XIII—XXII). Ezen túlmenően: a nyomtatott változatban a bibliai históriákhoz toldalék csatlakozik, Jézus útjáról: Jézus utazásai a' szent földön. Chronologiai rendbe szedve (197—202),

majd egy III. rész a Bevett formulák és imádságok címet viseli. Ezzel szemben a kézírásos változatban a III. részben a kereszténység történetét tekinti át Kazinczy, különös tekintettel a reformációra: A Christianismus története a mai időkig, különösen Magyar- és Erdély-országban. Azért a nyomtatott változat III. részében közreadott imádságok, ha nem teljes számban is, a kézírásos változatban is föllelhetők, Könyörgések címen, a III. rész végén, bár nem önálló részben, mint nyomtatásban. Az Utószóban Busa Margit az imádságok közül a Miatyánkkal kapcsolatban idézi Szabó János észrevételét, hogy tudniillik: „Az Úri imádságban jobb lett volna a Biblia szavai mellett maradni. Nem szeretik az emberek az e félékben a változást”, majd hozzáfűzi: „A Mi Atyánk kifogásolt szövegét közölte Kazinczy az Új Testamentum LXXV. fejezetében”, ám a „Könyörgések között elfogadta az ősi szöveget, olyannyira, hogy...” (435). Magam úgy látom, hogy Busának ez utóbbi észrevétele a Miatyánknak inkább a nyomtatott változat III. részében közölt változatára érvényes (217). A kézírásos változat III. fejezete végén található Könyörgések első darabja vagy legalábbis ennek a — szempontunkból figyelmet érdemlő — első része ugyanis pontosan megegyezik a nyomtatott változat LXXV. fejezetébe beiktatottal (151, 175). Miért tartom ezt megemlítésre méltónak? Elsősorban azért, mert Kazinczy e helyeken, illetőleg e változatokban kísérletet tett a latinos névmáshasználat kiiktatására, vagy ha úgy tetszik, a hangsúlyviszonyok rendezésére. Tudvalevő: a magyarban a személyes névmás birtokos jelzőként elsősorban szembeállításkor, a birtokos kiemelésére használatos: ne az *én* akaratom legyen meg, hanem a *tied*, a *te* akaratod. Egyébként elegendő a birtokos személyrag. Adott esetben a *neved*, *országod*, *akaratod*, hiszen a szórend egyértelműen tanúsítja, hogy nem a birtokosra kell a hangsúlynak esnie, hanem az igei állítmányra: *szenteltesse meg, jöjjön el, legyen meg*, mint a latinban: *sanctificetur, adveniat, fiat*. Ha a birtokoson kellene lennie a hangsúlynak, akkor a szórend ez volna: a *te neved* szenteltesse meg, a *te országod* jöjjön el, a *te akaratom* legyen meg, ne... A széphalmi mester tehát így fogalmazott a szóban forgó helyeken: „Mi Atyánk, ki mennyekben vagy, szenteltesse meg neved, jöjjön el országod, légyen meg akaratom...” Az idézet a nyomtatott változathoz származik (175). A Könyörgések-beli kézírásos változat ettől, mint az eddigiekből nyilvánvaló is, mindössze egy írásjelben tér el. Nevezetesen: Kazinczy a megszólítás után felkiáltójelet tett: Mi Atyánk, ki mennyekben vagy! Ezzel is igyekezett érzékeltetni, hangsúlyozni, hogy a jelzői mellékmondat a *mennyei* egyenértékese. Egyébként a latinos szórendet nem csupán az eddig taglaltakban, hanem itt, azaz a megszólításban, is kerülte, de A bevett formulák és imádságok, Úri imádságában is. Innen idézem: „Mi atyánk, ki a mennyekben vagy...” — ahogy az ökumenikusként ismert új változatban imádkozzuk, a katolikus liturgiában is (nem pedig: Mi atyánk, ki vagy a mennyekben...: Pater noster qui es in coelis... amikor is, a magyarban az állítmány latin mintára olyan szórendi helyre került, amely nem illette meg).

Ami a többi, mondhatni személyes imádságot illeti, ezek mellett is érdemes volna még elidőzni, nyelvi megformálásuk szempontjából is. Erre azonban nem áll rendelkezésre elegendő tér. Így csak ízelítőül ragadok ki egy-két részletet. Olyanokat, amelyek a széphalmi mesternek az emberségét állítják előtérbe, hiszen amit ő a nemzetre hagyott, az nem a véletlen műve volt, hanem épp annak az emberségnek a gyümölcse, amelyet ezek az imádságok tükröznek. Biz a k o d á s: „Borús napjaimba nálad keresek vigasztalást, s lelkem jószágodban leli fel szenvedései közt az enyhületet; *nem hagysz te engem*

bánatimban elcsüggedni. Jóságodnak nincs határa, mint hatalmadnak; nincs olly mély örvény, melyből ki ne kaphass, ha bölcsességed jónak látja'' (224). — Szent életért: „Őrizz meg legbecsesb adományodnak, az időnek, gondolatnak elpazarlásától, 's éreztesd velem, mennyivel jobb azt annak fordítani keresetére, a' mi örök és soha el nem vesztet, a' mi engem jobbá, nemesebbé, boldogabbá téssen, mint annak, a' mi múlandó, 's öröm helyett csömört hoz'' (223). Kérés: „Őrizz meg minden gonosztól, nevezetesen a vakság és a vallástalanság esztelenségeitől, mellyek az embert megalacsonyítják, elrontják, boldogtalanná teszik. Adjad, hogy a' lelkiismeret' szava győzedelmeskedjék minden szívben; hogy a' tudatlanság' és a' hamis tudomány' ámitásai szégyenüljenek meg; hogy a' hit és vallás, 's meggyőződés és cselekedet soha külön ne járjanak'' (228). — „Áldd meg Biráinkat értelemmel és igazság szeretetével, hogy a' ravasz erőszak az ártatlanságába bízó jámbort el ne nyomhassa'' (228).

Befejezésül annyit, hogy maguknak a „Bibliai históriák”-nak nyelvi-stiláris elemzése önálló tanulmányt kívánna. E helyen csupán e feladat elvégzésének szükségességére hívhatom fel a figyelmet. A szövegek maguk immár a kezünkben vannak — köszönet értük mind Busa Margitnak, mind pedig a Cserépfalvi Kiadónak. Akár a kiadvány előkészítésében megnyilvánuló odaadást, gondosságot nézzük, akár a valóban minden szempontból méltó kivített, elmondhatjuk: jobb kezekbe nem is kerülhetett volna Kazinczynak ez a gyermekei iránti felelősségéből, atyai gondoskodásából született műve.

Ruzsiczky Éva

Comenius eredeti családi nevéről, a Szeges, Komensky és Comenius megnevezések kialakulásának történetéről

(Comenius születése négyszázadik évfordulójának tiszteletére)

1. A művelt világ ebben az évben emlékezik meg Comenius Amos János születésének négyszázadik évfordulójáról. Az 1592. március 28-án született Comenius életútjához, hatalmas és értékes életművéhez sok szállal kapcsolódnak magyar vonatkozások. Az első szálak szülőföldjéhez, a m o r v a földhöz, s eredeti családi nevéhez, a Szeges megnevezéshez fűződnek annál is inkább, mert eredeti családi nevének nyelv- és névtudományi vizsgálata nyomán egyértelműen pontos adatokkal tudjuk bizonyítani, mennyire fontos szerepet játszott a Comenius megnevező nyelvi formák kialakulásának folyamatában is a Szeges családnév.

A Comenius-kutatás szakemberei e folyamat értékelésében gyakran adtak hangot kétségeiknek. Kvacsa János pl. így fogalmazta meg ezzel kapcsolatos véleményét: „Über den Comenius Familiennamen tauchten Zweifel auf” (J. A. Comenius, Leipzig – Wien, 1892. I. 2.). A magyar Comenius-irodalomban is felvetődött a kétség és bizonytalanság. Iványi Ede így írt erről: „A kiváló pedagógusnak a legújabb időkig sem születési helye, sem n e v e nem volt teljes határozottsággal megállapítva, s Comenius vezetéknévét teljes homály fedti” (Comenius A. J. élete, Bp. 1906. 8–9).

A kétséget és a homályt Comenius növelte azzal, hogy fiatal éveiből származó leveleiben, s munkássága első termékeinek címlapján nem használja

sem a *Komensky*, sem a *Comenius* nevet, hanem ezeket a megnevezéseket jelöli meg vezetéknévként: *Johannes Amos Marcomanno-Nivniczenus* (problema haec Miscelanea, Herbornae, 1612.), *Johannes Amos e Marcomannis Nivnicenus* (Sylloge Questionum Controversarum, Herbornae, 1613.). Ezekből az adatokból az is kitűnik, hogy Comenius szülőfalujának megnevezésváltozatait: *Nivnice*, *Nivanus*, *Nivnicenus*, *Nivnicensis*, illetőleg szülőföldjének névváltozatait: *Morava*, *Moravia*, *Marcomannis* neveit használja fel vezetéknévként.

A szóföldrajzi adatsor Comenius eredeti családi nevének kialakulásában is meghatározó szerepet kapott. Névtudományunk köznévi és tulajdonnévi alak- és jelentésváltozatait vizsgáló szempontjait is tekintetbe kell vennünk a *Szeges* családnév kialakulási folyamatának vizsgálatában, különösen akkor, amikor Comenius maga is segített eredeti családi nevének megvallásával.

Sajátos módon hitelesítette eredeti családi nevének alakját, nyelvi formáját. A cseh származású norvég Milada Blekastad comeniológus a lengyelországi Lesnában egy templomi levéltári gyűjteményben megtalálta Comenius nagyon is személyes jellegű kéziratos feljegyzéseit, köztük *Clamores Eliae* (Illés siralmi) című naplószerű írását. Ennek lapjain olvasható az a rövid előszó, amelyet Panorthosia Patriae (A haza dolgainak megjobbításáról) című írásának bevezetőjeként fogalmazott meg. A Comenius eredeti családi nevének felfedését is olvashatjuk ezekben az a j á n l ó s o r o k b a n: Kedves anyámnak, a m o r v á k f ö l d j é n e k ajánlja ezt az írásművet h ú s é g e s f i a i n a k e g y i k e *Jan Amos Ko* . . . Nem íródott le a teljes *Komensky* megnevezés, hanem két vízszintes vonással áthúzta vezetékeve első két betűjét, s ezt írta helyükbe: *Seges Nivnický* (a Nivnicében született Szeges).

Megoldódott tehát Comenius eredeti családi nevének „rejtélye”. A cseh Comenius-kutatás szakemberei nagyobb figyelmet fordítottak e terület levéltárainak és protokolláris könyveinek kutatására. Comenius szülőhelyének s családja lakóhelyeinek (*Nivnice*, *Komna*, *Uherský-Brod*) családtörténeti adatait felsorakoztató és elemző írások felkutatásában magam is tevőlegesen részt vehettem kétszeri kutató utam alkalmával. A cseh kutatókkal is kicserélhettük tapasztalatainkat. Miroslav Riedl: Segešové v kraji J. A. Komenského, Kostnické Jiskry, 1965, 6. sz.; Josef Polišenský: Nové poznatky o Komenského rodisty a rode, Listy filologické, 1967. 404—10; Antonín Škarka: Nové poznatky o Komenského rodisty, rodi, dile Jan Amos Segeš Nivnický, Listy filologické, 1967. 294—315, kutatásai nyomán a Szeges család több tagjáról, így *Szeges Éliásról* (1572), *Szeges Jánosról* (1563), *Szeges Mártonról* (1558) ismerhettünk meg a névtudományi vizsgálódás számára használható ismeretanyagot. Ebből a szempontból a legértékesebbek Comenius öregapjának, Szeges Jánosnak és édesapjának, Szeges Mártonnak életútjához adatokat szolgáltató levéltári feljegyzések. Prágai kutatásaim alkalmával megismerkedtem František Vyskočilal, aki a Szeges család névváltozatainak névtörténeti vizsgálatához is értékes adatokkal szolgált a fojt (= bíró) *Stanek szeges* a komnai urbáriumokban gyakori szerepléséről (Nejtarsí správa o Komenských, Muzeum J. A. Komenského správa za 3. 1959. 5—7). Értékes adatokat közöl arról is, hogy a Szeges család tagjai szorgalmas szőlőművelők voltak (Komenští v Tyne Muzeum o J. A. Komenského správa 4. 1954. 3—4). Éppen ezzel kapcsolatban Comenius eredeti családi nevének tágabb rendszerbeli összefüggésében sem tartom elhanyagolhatónak, hogy kutatásaim alkalmával milyen mély hatással volt rám találkozásom a Szeges család lakóhelyeinek megejtően szép vidékével. Csodálatos táji adottságaival

felidézte számomra Comenius sárospataki tartózkodásának táji keretet adó Tokaj-Hegyaljai és Patak környéki szőlőhegyek látványát. S ez a látványos élmény felidézhetette Comeniusban is szülőföldjének gyermekkori élményeit. Ez az élmény is színezhette a Patakon írt és előadott Schola Ludus szövegrészleteit, amelyekben a játszó pataki deákok szájába adja a táj szépségét dicsérő szavakat. Comenius szőlőművelő morvai őseinek emlékei is benne rejlenek a tokaji bort dicsérő soraiban.

2. Hogy a magyar nyelv- és névtudomány művelőinek is tiszte és kötelessége Comenius eredeti családi nevének alakítani, jelentéstani és névtörténeti vizsgálata, arra cseh barátaink is figyelmeztettek. Antonín Škarka prágai professzor levelében arra kért, adjak adatokat arra, hogy milyen helyet foglal el a *Szeges* megnevezés a magyar tulajdonnevek rendszerében a névadás indítéka és funkcióbeli megterhelése szempontjából, s a magyar *szég* köznévnél melyik fogalmi értéke és jelentésváltozata vállalta a kulcsszerepet a *Szeges* családnév alapszavaként.

Feltűnő jelenség nyelvhasználatunkban, hogy a *szég* köznév személy- és helynévi megterhelése igen nagy. E nagyon termékeny névalkotói folyamat bizonyos névtani rendszerbeli tanulságokat is közvetít. Ebben a rendszerben már nem egyenlő fokú megterheléssel vesznek részt a *szég* köznév alakváltozatai. A *szég* név önállóan toldalékok nélkül és toldalékolva elsősorban a helynevekben önálló elemként (*Szeg*), vagy elő- és utótagként (*Szeghalom*, *Egerszeg*) gyakrabban vállal szerepet, mint a személynevekben. A felszínre, a táji adottságokra vonatkoztatható fogalmi tartalmat hordozó *szég* köznévvel alakult helynevek gyakran ragozott, jelzett formákban a több elemes, lazább szerkezetekben funkcionálnak (*Takósszege*). A legtermékenyebb névalkotói szerepet az 'angulus, szeglet, sarok' fogalmi értékeket megnevező *szég* szó vállalja helyneveinkben, szolgál a vizek, erek kanyarjába beszögellő földnyelvek, az ún. *szégek* megnevezésére (*Sarjúszeg*, *Lompérszeg*).

Mint falurész neve (*Alszeg*, *Felszeg*) is gyakran vállal szerepet. De témánk szempontjából inkább érdekel bennünket az a szerepváltás, hogy már nem a települést minősíti a név, hanem annak a n a g y c s a l á d n a k, h a d n a k, n e m z e t s é g n e k nevét jelzi, amely abban a települési egységben, *szégben* lakott (*Szeghy*, *Alszegei*, *Felszegei*). A Göcsejben, az Őrségben, a „szegek földjén”, a valamikori h a t á r ő r v é g e k e n található helynevekben a *szég* közszo fogalmi és használati értéke a 'vég, határvég' jelentésárnyalatokra is utal a felvázolt névtani rendszerben. Az sem véletlen, hogy Sebestyén Gyula Trencsén, Vág környéki *szég* közszóval alkotott s 'határt' jelentő helynevekről beszél (Ethnográfia, VIII. 253).

3. A *Szeges* családnév eredetére vonatkozó levéltári adatok Morávia azon területein található az Olšava folyó mellékén, amelynek néhány helységét az *uhersky* (magyar) előtag minősíti: *Uhersky-Brod* (Comenius szüleinek lakóhelye is volt), *Uhersky-Ostroh*, *Uhersky-Hradiste*. S mindez nem véletlen, mint az sem, hogy éppen ezen a morva területen, az úgynevezett h a t á r v é d ő telepeken, s szegekben a történeti Magyarország és Morávia határvidekén a *szég* szó fogalmi és használati értéke a 'vég, határvég' árnyalatokra is utal. Comenius ősei ezekről a határvideki *szeges* telepekről kapták a *Szeges* megkülönböztető nevet, s ez a ragadványnév alakult családnévvé. Hasonló névváltási folyamat játszódott le a Szeges család nevének

megváltozásában. Ebben a folyamatban is szerepet játszottak azok a helységek, amelyek a Szeges család lakóhelyéül szolgáltak. Így találkozhatunk a levéltári adatokban a *Szeges Nivnicky*, a *Szeges Komnansky* megnevezési formákkal. A Nivnickiből Komnába áttelepült Szeges család, illetőleg Comenius édesapja *Martin Szeges* újra lakóhelyet változtat, s *Uhersky-Brod*-ba költözött. Új lakóhelyükön a közösség az akkori névadási szokás szerint a családot az elhagyott falu, *Komna* nevével, ragadványnévként minősíti: *Komnensky*, *Komnansky*, *Komniansky*. Comenius a rövidített szótestű *Komensky* nevet választja vezetéknévül. A *Comenius* megnevezés ennek latinositott formája.

4. A névváltások után Comenius emlékezetében elevenen élő *Szeges* családnév életútjának kiemelkedő tevékenységével kapcsolatban értékes emberi összefüggésekben kulcsszerephez jutott. Ezt bizonyítja az a dokumentum, amelyet Kvacsala János jelentetett meg 1902-ben (Korrespondence Jana Amosa Komeskéhovo, v Praze, II. 194). Közli azt a levelet, amelyben Comenius 1647-ben feljegyzí azoknak az exulánsoknak a nevét, akiknek segítyt utalt át (Consignatio distributi beneficii inter ministros, ministrorum viduas, aliosque egenos e Fraternitate Bohemica per Poloniam et Hungariam exulentes, 1647). Comenius az exulánsok között *Andreas Szeges* nevét említi első helyen.

A *Szeges* tulajdonnév a magyar családnévek életútján a név folytonosságát is szem előtt tartó onomasztikai vizsgálódás számára is értékes adatokat ezek a magyar megnevezések nyújtanak: Nagy Gyula a kamarai levéltár XVI. századi dézsmalajstromából közli a *Szeges* családnévet (Nyr. 9: 367). Az 1700-as években a sárospataki protokolláris könyvekben szerepel a *Szeges* név -i képzős változata: *Szegesi* István (1727. febr. 14.). Az Esztergom megyei Tokod község XVIII. századi anyakönyveiből kigyűjtött családnévek között olvasható a *Szeges* név is (Nyr. 46: 195). A Magyarországi Tiszti Cím- és Névtár 1875-ben regisztrálja a *Szeges Gusztáv* nevet. A Magyarországi Fő- és Középiskolai Tanárok Évkönyvében, 1885-ben a *Szeges Mihály* név olvasható, s e név viselőjének születési helyéül a Nyitra megyei *Pobedim* falut jelöli meg a kiadvány. A Magyar Nyelvőr a „legjellemzőbb magyar családnévek” között a *Szeges* nevet is regisztrálja (Nyr. 30: 600). A *Szeges* név tehát igen régi tagja a magyar tulajdonnévi szókészletnek. Hogy mióta, arra idézünk meg egy okleveles adatot: egy 1212-i oklevél már emlegeti a *Zeges* megnevezést (Hazai Okmánytár VI. 9).

5. Comenius eredeti családi nevével kapcsolatos onomasztológiai vizsgálódás a megnevezés tágabb rendszerbeli összefüggésében még szélesebb körű összefüggések és tanulságok levonására és elemzésére is készíten bennünket.

Comenius nyíltan és egyértelműen vallott saját kézzel hitelesített eredeti családi nevről, de csak egy alkalommal. A lelki rezdülések titkos csatornáin felerősödtek azok a jelenségek, amelyek kialakulásában eredeti családi nevének is nem kis szerepe volt. Csak néhányat állítunk most előtérbe. Nem tartjuk pl. véletlennek és csak tiszteletadó udvariassági jelenségnek, hogy Comenius műveiben oly gyakran emlegeti a *magyar*, a *Hungarus* megnevezést, s a *Clamores Eliae* című kéziratos feljegyzései között olvasható *Ad Hungaros* (a magyarokhoz) szóló felhívásának hangneme, stílusjegyeinek feltűnő melege is felnagyítja mondanivalójának hatástényezőit. Sárospataki bemutat-

kozó beszéde, a *De cultura ingeniorum Oratio* szerzőjéül sem véletlenül így mutatkozik be: *A Johanne Amoso Comenio Hunno Brodensi Moravo*, s hallgatóságát ezzel a bensőségesen meleg megszólítással tiszteli meg: *Dilecti mei Hungarici* (Kedves Magyarjaim!). Emlégeti Comenius ezeket a megszólítási formákat is: *O, mi Hungari, dilecta Hungara gens* (Ó, én magyarjaim, kedves magyar nemzetem). Ezekben a megnyilatkozásokban is felrémlik Comeniusban eredeti családi nevének emlékképzete, s egykori lakóhelyük *Uhersky-Brod* emlégetésében a kulcsszerepet a *seu Hunno*, az *uhersky* (a hun, a magyar) jelzők játsszák.

6. Azt sem tartjuk véletlennek, hogy már sárospataki működése előtti időszakban baráti kapcsolatokat teremtett a magyar népfiával. Geleji Katona István I. Rákóczi Györgyhez írt leveléből arról értesülünk, hogy az 1640-es években magyar tanítványa is volt Comeniusnak Veresegyházi János személyében. A magyarokkal való kapcsolatok nem szakadtak meg Comenius Sárospatakról való távozása után sem. Erre vonatkozólag két értékes dokumentumot találtunk a Ráday-gyűjtemény és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratos anyagában, s adtuk ki 1952-ben *A magyar Komensky-irodalom* című munkámban. Az egyik Comenius sajátkezű bejegyzése Körmenyi Péter Albumában. A bejegyzés 1662-ben történt. Körmenyi Amszterdamban meglátogatta Comeniust. Comenius „manu senili” írta Emlékeztetőjét a magyar diákok számára, név szerint Michael Némethinek, Sámuel Patainak, Michael Sárospatakynak. Az 1664-ben írásba foglalt emlékeztető olyan feladatokat bíz rájuk, amelyek szándékukban és tartalmukban arról tanúskodnak, hogy Comenius feladatának tekintette a magyar értelmiségiekkel való kapcsolatok megteremtését és ápolását.

7. Comeniusnak, a Szeges család sarjának tehát valójában a család magyar voltának és kapcsolatainak örökségként egész életútját végigkísérő tudata kell, hogy szerepet kapjon a magyar nyelv iránti érdeklődésében is, s elsősorban abban, hogy Comenius olyan jól ismerte a magyar nyelv nyelvtani szerkezetét, nyelvi rendszerbeli jellegzetességeit. Ezt tanúsítja az 1648-ban megjelent *Methodus Linguarum Novissima* című munkája is. Több olyan ismeretet közöl és értelmez a magyar nyelvvel kapcsolatban, amelyekkel a korabeli filológusok között elsőként járult hozzá nyelvünk grammatizálásának fejlődéséhez. Hogy nagyra becsülte a magyar nyelvet, az is bizonyítja: kevés olyan alkotása van, amelyben nem szól a magyar nyelvről. A nyelvészeti, terminológiai és textológiai problémákat is előtérbe helyező írásaiban feltűnően sok a magyar nyelvvel kapcsolatos ismeretanyag. Már hazánkba jövétele előtt megjelennek tankönyveiben magyar szövegek, szókészleti elemek. (Vö. Bakos József: Comenius és a magyar nyelv. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, Eger, 1960).

8. A Szeges családtól kapott örökség végigkísérte Comeniust egész életútján, s abban is fontos szerepe volt, hogy Comenius 58 évesen elfogadta Lorántffy Zsuzsánna és Rákóczi Zsigmond meghívását a pataki iskola megjobbítását célzó feladatok teljesítésére. Az 1650–54-es évek során életének munkában és sikereiben leggazdagabb idejét élte meg Comenius Sárospatakon. Távozásakor tartott búcsúbeszédének mondanivalója, emberséges hangvétele, a magyarok iránti tisztelete a Comenius eredeti családi nevének onomasztó-

lógiai szempontú vizsgálatát is bővítette, színesítette, s újabb összefüggés-rendszer vállalására készítheti a kutatókat. A búcsúbeszéd befejező része nemcsak a távozó pedagógust minősíti, hanem azt az embert is, akinek elődjei a magyar *Szeges* nevet használták eredeti családi nevükként. Cikkünk témája, mondanivalója ismeretében már nemcsak udvarias, szép búcsúszavakat halunk, hanem népünk iránti szeretetet is. „Isten hozzád pataki iskola! Isten hozzád Patak városa! Isten hozzád Magyarország! Éljetek boldogul, minden barátaim! Comeniusotoknak barátságos emlékezetét őrizzék meg, kísérje őt barátságos jókívánságotok! Isten hozzátok ez iskolának kedves növendékei, az ifjúság virágai, a haza reményei! Vezetőitek előtt tanulékonyak, szelídek, mindenben engedelmesnek, egymás közt egyetértőnek mutassátok magatokat!”

9. Névtani kutatásunk jelenlegi helyzetében talán szokatlannak tűnik közleményünk témája, mondanivalónk megfogalmazásának hangneme és az adatok hagyományos megszólaltatásától eltérő módozatok előtérbe kerülése. Mindezt magyarázza és védi a téma felvetésének jubileumi időszerűsége, a Comenius iránti tiszteletadásnak, a comeniusi örökség jobb megbecsülésének, korszerűsítésének szándéka. A magyar családnevek történeti múltjának megismertetésében is van még tennivalónk. Ehhez a célkitűzéshez is szabtuk mondanivalónkat. A cseh—morva—magyar népi érintkezés terén adódó kutatási feladatok vállalása is túlmutat a szűkebb névtudományi vizsgálódáson, ezért van értelme, hogy a *Szeges* családnév még ismeretlen vonatkozásait is feltárjuk.

Bakos József

Név és példakép

A keresztnévadásnak több formája is lehetséges. Minden szülőnek joga van gyermekének olyan nevet adni, amilyet akar — attól függetlenül, hogy ezt csak pillanatnyi benyomása dönti el. Az ilyen szülők általában egy igen fontos momentumot nem vesznek figyelembe: a gyermek egész életén át viseli ezt a nevet; más szavakkal: csak a szülőnek tetszik (vagy tetszett egy bizonyos időben) a név. A keresztneveknek ezt a csoportját szoktuk tiszteleti névnek nevezni (Mizser, MNyTK. 160: 62). Ez annyit is jelent, hogy a szülő pl. egy-egy tévészereplő nevét adja gyermekének.

Most egy kissé más kérdésről beszélünk, olyanról, amikor a szülő nem is „mer” más nevet adni — azaz a tiszteleti nevek egyik csoportjáról lesz szó. Van olyan eset, amikor a vezetéknev eleve meghatározza a névválasztást. Tudniillik a „választott” nevet egy híres ember már viselte. Ezekről a szülőtől szinte elvárják, hogy „megfelelő” nevet adjanak. Az ilyen nevű személyektől az ember többet vár el, mint másoktól — természetesen pozitív irányban. Az élet azonban mást is produkál. A tévé 1988. márciusi „Kék fény” adásában láthattunk egy *Zrínyi Miklós* nevű garázdát. Vagy: a sajtóból ismerhettünk meg egy *Rákóczi Ferenc* nevű rablót (Somogyi Néplap 1985. május 18.) és egy *Toldi Miklós* nevű autótolvajt (Vasárnapi Hírek 1988. november 20.).

Ha fellapozzuk a telefonkönyveket, bőséges példaanyagot találhatunk. Én az 1977. évi budapesti telefonkönyvet böngészgettem. Az anyagbőség

igencsak meglepett. Bizony, megtalálhatjuk történelmünk, irodalmunk stb. nagyjainak a nevét, sőt regényhősök sem hiányzanak. Csak néhány példa a sok közül: *Bethlen Gábor*, *Kossuth Lajos*, *Széchenyi (Szécsényi) István*, illetve *Baradlay Ödön*, *Berend Iván*, *Háry János* stb.

1988-ban összegyűjtöttem az 1974–81 között született Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei általános iskolások adatait, s itt is bukkantam hasonló nevekre. Mivel a dolog kissé kényes, alapos utánajárást igényelt. Ezt részben telefonálással, részben levelezéssel el tudtam intézni. Továbbá segítségemre voltak a megyében lakó hallgatóim is. Bevallom, a legnehezebb dolgom a *Nagy* vezetéknevvel volt (ráadásul a megyében ez a leggyakoribb név!), hiszen valósággal vonz bizonyos keresztneveket: *Attila* (39 névviselő), *Gábor* (27), *Károly* (10), *Lajos* (11), *László* (28), *Péter* (12), *Sándor* (33). Hozzáteszem még azt, hogy az *Attila*, a *László* és a *Sándor* az igen gyakori nevek közé tartozik, gyakori a *Gábor* és a *Péter*, közepesen megterhelt név a *Károly* és a *Lajos*. Örökölt nevek ezek, így a névadásra sem a színészeknek, sem a költőknek, sem a királyoknak semmi hatása nem volt (utólagos magyarázatok, persze, voltak). Ugyanígy kizártam a *Kiss József* (13) nevet is, mivel valamennyi apát is így hívták.

A gyűjtéskor, illetve a feldolgozáskor bukkantam feltűnő jelenségekre, de ezekről később még szólok. Összesen 157 névről sikerült meggyőződnöm, hogy a névadás alapja a példakép volt. Néhány esetben csak a hangzás hasonló, illetve a helyesírás is eltérhet a példaképtől. Megadom továbbá az előfordulás helyét is.

1. A történelemből megismert személyiségek. Számuk: 26 (16,65%).

a) *Báthori Erzsébet* (Levelek), *Báthori Gábor* (Kemecse), *Bátori István* (Nagycserkesz, Nyírbátor, Záhony), *Deák Ferenc* (Mátészalka, Nagyecsed, Vámosatya, Varsánygyüre), *Dobó István* (Nagykálló), *Ferencz József* (Balkány, Papos), *Kállai Miklós* (Nyírkársz), *Kiss Ernő* (Penészlek, Tunyogmatolcs), *Kun László* (Fehérgyarmat, Mátészalka, Nyírbátor), *Losonczi István* (Nyíregyháza), *Miklós Béla* (Dombrád), *Nagy Róbert Károly* (Nyírbátor), *Rákóczi Ferenc* (Kisvárd, Nyírbétek, Pap), *Rákóczy Ferenc* (Balkány), *Rákóczi György* (Petneháza), *Szilágyi Erzsébet* (Csenger, Gulács, Hodász, Mátészalka, Nyíregyháza, Újfehértó), *Szilágyi Mihály* (Biri, Fábianháza, Újfehértó), *Thököly Imre* (Mátészalka), *Tisza István* (Kisléta), *Tisza Kálmán* (Mátészalka), *Török Bálint* (Nyírkáta).

b) Ún. munkásmozgalmi személyek: *Ilku Pál* (Fehérgyarmat, Nyírvasvári), *Kádár János* (Dombrád, Fábianháza), *Rózsa Ferenc* (Fábianháza, Ilk, Nyírmada), *Rózsa Richárd* (Baktalórántháza).

c) Külföldi személy: *Husz János* (Tiszadada).

2. Írók, költők, esztéták. Számuk: 51 (32,484%). *Adu* (így!) *Endre* (Barabás), *Ambrus Zoltán* (Tiszakanyár), *Arany László* (Nyírgyulaj), *Batizi András* (Hodász), *Bory Zsolt* (Ilk), *Czakó Gábor* (Mátészalka), *Czuczor Gergely* (Tiszadada), *Dajka Gábor* (Nyírtass), *Dávid Ferenc* (Mátészalka, Nyírtelék), *Erdélyi József* (Nyírtelék, Sényő), *Fazekas Mihály* (Nyíregyháza, Tornyospálca), *Fejes Endre* (Tiszabecs), *Fekete Gyula* (Ökörítőfűlpös), *Fekete István* (Csenger, Fábianháza, Kisléta, Kisvárd, Mándok, Mátészalka, Nyírsaholy, Tiszabездé), *Galambos Lajos* (Mándok), *Garai Gábor* (Hodász), *Görögh Deme-ter* (Nagydobos), *Gyulai Pál* (Tiszaeszlár), *Harsányi Zsolt* (Kállósemjén, Kisvárd, Kocsord, Mátészalka), *Horváth Mihály* (Dombrád, Tiszaeszlár, Tiszalök), *Illés Béla* (Mátészalka, Szakoly, Vasmegeyer), *Juhász Ferenc* (Kisvárd,

Napkor, Tiszabercel, Tiszavasvári, Vasmegyer), *Juhász Gyula* (Kemecse, Körmörő), *Katona József* (Aranyosapáti, Mátészalka, Újfehértó, Vásárosnamény, Vitka), *Kónya Lajos* (Nyírkáta, Tiszavasvári), *Lévai József* (Nagykálló), *Lipták Gábor* (Rétközberencs), *Madácsi Imre* (Kisléta), *Molnár Ferenc* (Körmörő, Nyírmada, Petneháza, Tiszaeszlár, Záhony), *Móricz Zsigmond* (Ökörítőfülpös), *Németh László* (Kótaj, Nyírbogdány, Tiszabercel), *Oláh Gábor* (Kisvárd, Mátészalka, Szabolcsveresmart), *Oláh Miklós* (Mátészalka, Tiszabercel), *Ötvös József* (Géberjén), *Ötvös Károly* (Nagyecsed), *Rabb Zsuzsanna* (Mándok), *Simon István* (Nagyhalász), *Szász Károly* (Újfehértó), *Szendrei Julianna* (Tiszatelek), *Szép Ernő* (Nyírkáta), *Szilvási Lajos* (Újfehértó), *Tamás Áron* (Tiszavasvári), *Tompai Mihály* (Tiszaeszlár), *Tóth Árpád* (Fábiánháza, Nyírbátor, Ór, Papos, Tiszavasvári, Záhony), *Tóth Kálmán* (Pátroha, Vásárosnamény), *Török Gyula* (Komoró), *Ungvári Tamás* (Bököny, Mátészalka), *Vajda Péter* (Csenger), *Végh Antal* (Méhtelek), *Veres Péter* (Vásárosnamény), *Vitéz János* (Tiborszállás).

3. Színészek. Számuk: 29 (18,471%). *Agárdi Gábor* (Újfehértó), *Almásiné Éva* (Kisvárd, Mátészalka, Napkor), *Balázs Péter* (Záhony), *Béres Ilona* (Szabolcsbáka, Tímár), *Bessenyei Ferenc* (Sényő), *Felföldi Anikó* (Szakoly), *Halász Judit* (Aranyosapáti, Szamosszeg), *Huszi Péter* (Mátészalka, Nyírkáta), *Hűvösvölgyi Ildikó* (Baktalórántháza), *Jávor Pál* (Baktalórántháza), *Juhász Jácint* (Jánkmajtis, Mátészalka, Nyírbátor, Papos), *Kállai Ferenc* (Rétközberencs, Záhony), *Koncz Gábor* (Vásárosnamény), *Kovács Krisztián* (Beszterec, Hodász, Nyírbátor, Nyírbétek, Pap, Tiszavasvári, Újfehértó), *Kőműves Sándor* (Nyírparasznya), *Lehoczki Zsuzsa* (Nyíregyháza, Tiszadada), *Lukács Sándor* (Demecser, Nagyhalász), *Major Tamás* (Kisvárd), *Maklári Zoltán* (Demecser), *Márkus László* (Gáva, Ibrány, Kemecse, Újfehértó), *Pécsi Ildikó* (Mátészalka), *Pécsi Sándor* (Tiszakerecseny), *Piros Ildikó* (Jánkmajtis, Nyíregyháza), *Rátónyi Róbert* (Biri), *Szegedi Erika* (Nyírkáta, Ór, Ramocsaháza, Tyukod), *Szerencsi Éva* (Mátészalka), *Szilágyi Tibor* (Ibrány, Nagyálló). Továbbá két balerina: *Kun Zsuzsa* (Mátészalka, Újfehértó), *Lakatos Gabriella* (Dombrád, Tiszavasvári).

4. A zene hatása a névadásra. Szám: 15 (9,544%).

a) zeneszerzők, zenekarvezetők: *Bartók Béla* (Rakamaz), *Bihari János* (Újfehértó), *Dankó István* (Tiszaeszlár), *Illés Lajos* (Nyírgyulaj), *Kálmán Imre* (Rakamaz), *Lakatos Sándor* (Nagyhalász, Székely, Tiszabercel, Tiszavasvári, Záhony).

b) Operaénekesek: *Marczisz Demeter* (Tiszadob), *Szalma Ferenc* (Mátészalka).

c) Népdalénekesek: *Kovács Apollónia* (Tiszabecs), *Madarász Katalin* (Szakoly).

d) Táncdalénekesek: *Katona Klára* (Ökörítőfülpös, Újfehértó), *Koncz Zsuzsa* (Újfehértó), *Koncz Zsuzsanna* (Nyírmada, Vásárosnamény), *Kovács Katalin* (Ápagy, Jánkmajtis, Komoró, Mátészalka, Tiszaeszlár, Vásárosnamény, Záhony), *Máté Péter* (Mátészalka, Tiszavasvári), *Szécsi Pál* (Baktalórántháza).

5. Képzőművészek. Számuk: 3 (1,910%). *Benczúr Gyula* (Tiszadob), *Paál László* (Lónya), *Pál László* (Tiszakóród), *Somogyi József* (Nagyálló, Nyírmada).

6. Tudósok. Számuk: 6 (3,821%). *Bíró Lajos* (Mátészalka), *Csoma Sándor* (Nyírkércs), *László Gyula* (Mátészalka), *Magyar László* (Kemecse, Nyírkáta,

Nyírtura, Petneháza, Rozsály, Ura), *Ötvös Loránd* (Nagyecsed), *Puskás Tivadar* (Hodász).

7. Sportolók. Számuk: 9 (5,732%). *Gergely Gábor* (Mátészalka, Nyírbátor, Nyírcsaholy), *Gyarmati Andrea* (Gacsály), *Hegedűs Csaba* (Baktalóránt-háza, Demecser, Ibrány, Kisvárd, Nagyhalász, Újfehértó), *Kozma István* (Szabolcsbáka, Tiszaadony), *Magyar Zoltán* (Nyíregyháza, Rozsály, Tiszalök), *Regőczy Krisztina* (Kisvárd), *Szalma László* (Csaroda), *Székely Éva* (Csenger), *Váradi János* (Csaroda, Újfehértó).

8. A tévéből megismert személyek. Számuk 4 (2,547%). *Ősz Ferenc* (Szabolcsveresmart), *Takács Mária* (Balkány, Szabolcsbáka, Tiszabercel), *Török Vidor* (Gacsály), *Vas István Zoltán* (Záhony).

9. Betyárok. Számuk: 4 (2,547%). *Angyal András* (Fábiánháza, Nyírbákó, Tornyospálca), *Bogár Imre* (Tiszaeszlár), *Fehér László* (Nagyecsed, Varsánygyüre, Záhony), *Rózsa Sándor* (Baktalórántháza, Nyírkarász, Nyírmada, Vásárosnamény).

10. Kitalált személyek. Számuk: 10 (6,369%): a) *Balogh Mária* (Nagyhalász, Napkor, Tuzsér), *Dobó Katalin* (Tiszadob), *Kárpáti Zoltán* (Kisvárd), *Mona Liza* (Ökörítőfülpös), *Simon Judit* (Záhony), *Tuba Ferenc* (Jánkmajtis), *Vitéz László* (Nyírbátor, Tiborszállás). b) Az itt felsoroltak csak félig kitaláltak: *Katona Melinda* (Kocsord) — fiút vártak, akinek a neve József lett volna, s a kislány a dráma női főszereplőjének a nevét kapta; *Béres Tímea* (Tímár) — nővére a színészek között említett Ilona. Mivel Béres Ilonának emlékezetes filmszerepe volt *Jókai Az arany ember* című regényének egyik hősnője, a színésznő tiszteletére kapta a már meglevő Béres vezetéknevéhez a Tímea nevet.

Néhány észrevétel: 1. A 80 000 személyhez viszonyítva a 157 féle név nem sok — még akkor sem, ha a megye több részén is fellelhető, azaz nagy a szóródása. Különösen akkor nem, ha összehasonlítjuk a már fel-nőttek által viselt nevekkal (pl. a budapesti telefonkönyv igen bőséges és szerteágazó anyagával). Így nem lehet azt mondani, hogy a bemutatott névadás jellemző lenne, de azt sem, hogy szó nélkül elmenjünk mellette. A szülő akár önmagától, akár mások által indítva (esetleg kényszerítve) adhat efféle neveket, mondván, hogy a vezetéknev eleve meghatározza a névadást, s nem akarja megvonni gyermekétől azt a kedvezményt, hogy egy hírességhez kapcsolja. Kimondva-kimondatlanul azt szeretné, hogy gyermeke is olyan ismert legyen, mint az ugyanezt a nevet viselő személyiség.

2. Jellegeből következik, hogy ez a névadás nem mentes a szélsőségektől. Némelyik névadása igen magas fokú intelligenciát tételez(ne) fel, holott erről szó sincs. Vannak pl. olyanok, akik a példaképül választott személyt a tankönyvek, a hetilapok képeiről, a tévé egy-egy adásából ismerik — nagyon is hozzávetőlegesen. Az *Ötvös József*, *Károly*, *Loránd*, a *Mona Liza*, a *Puskás Tivadar* stb. nevet viselő tanulók szülei analfabéta cigányok. Az ellenkezőjére is van példa: a cigányosnak látszó *Bihari János*, *Dankó István*, *Lakatos Sándor* nevűek nem cigányok (viszont a szülők nem tudták, hogy az eredeti néviselők azok voltak).

3. Sokszor meglepő, hogy faluhelyen olyan személyek neveit kapják a gyerekek, amelyek bizonyos fokú intelligenciát tételeznek fel (gondolok itt a *Tuba Ferenc*, a *Simon Judit* típusú nevekre). Ebben inkább a nagyszülőknek, az idősebb pedagógusoknak, a lelkészeknek van (volt) szerepük (a névadás indítékára ezt a választ kaptam a szülőktől).

4. A valóságos személyek neveit egyre inkább a tévéből ismerik, akár sportközvetítésről, akár adaptációról, akár egyéb adásról van szó. Ez azonban már nem nyelvészeti kérdés.

5. Bár most — a vizsgált korosztály esetében — még az irodalomnak, a történelemnek van meghatározó szerepe, de a súlypont egyre inkább eltolódik. Ebben szerepe van annak is, hogy a hagyományos keresztnevek kezdenek háttérbe szorulni. Újabb neveket pedig inkább a színészek, az énekesek és a sportolók köréből vehetnek. Ez annyit is jelent, hogy a „példakép-névadás” nem szűnik meg, csak éppen újabb bázisra támaszkodik.

6. Szociolingvisztikai szempontból sem elhanyagolható kutatási terület ez. Megfelelő módon összegyűjtve, rendszerezve hasznos következtetések levonására alkalmas. A témakör mélyebb vizsgálata a további kutatások tárgya lehet.

Mizser Lajos

A labdarúgás és a labdarúgó-tudósítások nyelvéről

1. Hazánkban kétségen kívül a labdarúgás a legnépszerűbb sportág, ezért a sajtó kiemelt helyen foglalkozik vele. A bajnoki mérkőzésekről minden alkalommal közvetítést ad a rádió, a televízió gyakrabban sugározza a labdarúgó-mérkőzéseket, mint más sportágak küzdelmeit, s a sportlapok részletes, többhasábos beszámolókat közölnek róluk. A napilapok is elképzelhetetlenek sport hírek nélkül, s ezekben a legnagyobb teret a labdarúgó-mérkőzésekről szóló beszámolóknak szentelik.

A sportágnak mostanra sajátos nyelve alakult ki. Ez nem annyira szakzsargon, mint amennyire például a számítógép-technika nyelvazete az, de teljes megértéséhez tagadhatatlanul szükség van arra, hogy az olvasó valamennyire értsen a labdarúgáshoz. Ha azt olvassuk egy tudósításban, hogy X játékos *beindul*, akkor tudnunk kell, az ige azt jelenti, hogy az adott labdarúgó megiramodik, a többenél gyorsabban kezd futni az ellenfél kapuja felé. Ha *labdakezelés*-ről hallunk, akkor nem arról van szó, hogy a labdát gondozzák, hanem azt jelzi az újság, hogyan bánták a játékos a labdával.

Maga a labdarúgás igen látványos sportág. Igazában az élvezi, aki nézi, s látja, mi történik a pályán. A sporttudósítások igyekeznek a mérkőzésekről készült beszámolóknak úgy tükrözni az eseményeket, hogy az is maga elé képzelhesse a történeteket, aki nem volt jelen a mérkőzésen. Éppen ezért az újságközlemények igen láttatók, elevenek, a labdarúgónyelv segítségével híven tudatják, hogyan zajlottak le az összecsapások. Mivel jómagam is a labdarúgás szurkolója vagyok, sok kifejezést ismerek, s azok közül is hozok példákat. Az anyagom jórészt azonban a Népsport 1988. évi májusi, júniusi, néhányat az októberi számaiból írtam ki, s csak ezeket fogom idézőjelek közé téve bemutatni, valamint adatolni. Mivel valamennyi az 1988-as évfolyamból való, csupán a hó, a nap és a lapszám kerül majd az idézetek mögé; a több ugyanazon oldalról vett példák esetében csak az utolsó mögött adom az adatolást. Ha az idézetekbe személynév is kívánczozna, azt nem írom ki, helyette a név kezdőbetűjével jelzem a játékos nevét.

2. A labdarúgócsapatok általában három részre tagolódnak. Az egyik csoportnak, amelyiket *támadó*-nak, a tagjait *csatár*-oknak nevezzük — s

amelyik többnyire az ellenfél térfelén tartózkodik — az az elsődleges föladata, hogy gólt rúgjon. A saját térfelén álló kapujuk előtt helyezkednek el a *védő*-k, az ő céljuk megakadályozni, hogy az ellenfél gólt érjen el. A két csoport között játszó játékosokat, akik többnyire a pálya középső harmadában tevékenykednek, nem a szerepükről, hanem a helyükről nevezték el, ők a *középpályás*-ok. A csatárok közül egy vagy kettő igyekszik állandóan az ellenfél kapuja közelében tartózkodni szinte beékelődve a védősorba, ezeknek a neve igen találóan *ék*, *előretolt ék*. A védők közül egyesek azt a föladatot kapják, hogy ne engedjék az ékeket szabadon mozogni. Ilyenkor mondja a riporter: a csatárnak *őrzője* van, olykor némi tréfával *testőr*-ként emlegetik ezeket. A *testőr* elnevezésben névátvitelről van szó. Hiszen a testőr feladata védeni azt, aki mellé rendelik, a labdarúgásban azonban éppen ennek az ellenkezőjét teszi, akadályozza, gátolja, *kikapcsolja a játékból* azt, akire vigyáz. Az is lehetséges, hogy azt kapja föladatként, ne vegyen részt a támadójátékban, csak azt tegye lehetetlenné, hogy a rábízott csatár a játékba avatkozhasson. Ilyenkor *lóg a nyakán, le nem megy a nyakáról*, akárcsak a kullancs, amelytől roppant nehéz megszabadulni. Ezért kapta a *kullancs* nevet, ez is névátvitel. A védelem másik tagjának nem az *emberfogás* a szerepe, hanem az, hogy a kapu előteréből eltakarítsa az odakerült labdát. Ő is névátvitellel kapott elnevezést, ő a *söprögető*. Ez a játékos általában nem kap más szerepet, szabadon, a legjobb belátása szerint *söpröget*, ezért olasz szóval *liberonak* is nevezik (*libero* = szabad). A középpályások közül kerül ki az a játékos, akinek a támadások építésében jut főszerep, ő szervezi a játékot, irányítja társait. Ezt a labdarúgót is a szerepéről nevezik el: *irányító*, *játékszervező*, *játékmester* — a zenéből kölcsönzött *karmester* szóval is illetik. Láthatjuk, hogy az elnevezések metaforikus képek, ezért tudják jól jelezni azt a föladatot, amelyet az adott játékosnak a mérkőzésen vállalnia kell. Ez vonatkozik arra a játékosra is, aki a kapuban áll, ő a *kapus*. Jókedvű tréfával a *portás* szóval is illetik, és a görög *Kerberosz*-nak a latinósított nevével, de magyaros kiejtéssel gyakran így becézik: *cerberus*. Ez a szó nagyon találó metafora. Olykor a *hálórőr* nevet adják neki, sőt így is hallottam már emlegetni: *hálógonddnok*. A labdát metonimiás szóképpel az anyagáról gyakran csak így nevezik: *bőr*, az anyagára és az alakjára utalva ekként: *börgolyó*. Nagy ritkán tréfaként előfordul a *bogyó* elnevezés is: „be kell emelni a *bogyót* a szélsőháttvédek mögötti... területre” (VI. 8. 12).

3. Mindkét csapat arra törekszik, hogy gólt érjen el, ezt a keze, karja kivételével bármelyik testrészével megteheti. A nagyon ügyes játékosok, a *labdazsonglőrök* (V. 4. 3) sokféle módját értik ennek. A következő idézetekben érdemes az igékre figyelni, mert azok pontosan jelzik, hogyan esett a gól. A csatár „*kirojtotta a vendégek hálóját*” (V. 9. 2), „a kapu jobb oldalába *helyezett*”, „*begyötörte a labdát a hálóba*” (V. 15. 2), „A Debrecen további gólokkal is *megterhelhette volna* ellenfele hálóját” (V. 15. 3), „*higgadtan küldte a... sarokba a labdát*”, „*alárúgva a labdának ejtette a... hálóba... gólját*” (V. 15. 4), „*D két gólt szerzett*” (V. 15. 11), „a 11-est *értékesítette*” (V. 16. 4), „*bevette... S kapuját*”, „négy gólt *rámolt be* a graziaknak” (V. 16. 12), „*becsúszva talpalta a bal alsó sarokba a labdát*” (V. 19. 2), „az üres hálóba *guritott*” (VI. 6. 3). A labda „a kapust *megtréfálva a hálóba hullt*”, „a bal kapufát érintve *kötött ki a hálóban*” (VI. 6. 3). Nyilvánvaló, hogy a *kirojtotta a hálót* kifejezés azt jelzi, hogy a csatár nagy erővel rúgta meg a labdát; a *becsúszva*

talpalta azt, hogy a játékos estében tolta gólba a talpával; a *begyötörte a labdát* pedig arra figyelmeztet, hogy nagy nehezen sikerült csak a gólt megszerezni. — Már itt fölhívom a figyelmet arra, milyen nagy szerepet kapnak a tudósításokban mind a határozók, mind a jelzők, később részletesebben fogok vizsgálni a szerepükre. — A *hálóba hullt* és a *hálóban kötött ki* szószerveket nem is annyira a gólszerzés módját, mint inkább a végeredményt, a gólt jelzi körülírással. A gólnak egyébként *dugó* is a neve, ez találó metafora. Ahogyan a dugó zárja le a palackot, úgy fejezi be, zárja le a támadást a sikerült gól.

4. A kapusok természetesen mindent megtesznek, hogy ne kapjon gólt a csapatuk. Az ő védésüket is számtalan olyan igével, igés szerkezettel jelenítik meg a tudósítók, amelyekkel élénk varázsolhatják a védés módját. Előfordul, hogy a labda már-már bejutott a kapuba, de a kapus „nagy nehezen *kikötötte*” (V. 15. 2) onnan. Sokszor nem is tudja megfogni, csak elüti a kapu előteréből: „szögletre *tenyerelte* a labdát”, „R fejéről *öklözte le*”, „a felső sarokból *tornázt*a szögletre” (V. 15. 3), épphogy „*bele tudott ütni*”, „szögletre *segíti* a labdát”, „szögletre *bokszolta*”, „mezőnybe *bokszolta*”, „mezőnybe *ütötte*”, „kapufára *tolta* a labdát” (V. 15. 4). A kapus dolga nem könnyű, ezt elárulják a következő idézetek: „*el is dobta* magát a pécsi kapus” (V. 15. 2) — tudniillik azért, hogy elérje a tőle messzibb becsapódó labdát, „a labdáért kellett a levegőben *úsznia*” (VI. 6. 3). Mindkettő, valamint a főntebb idézett *tornázt*a jelzi, hogy a jó kapus nem állva várja a feléje irányuló labdákat, hanem fölugrik értük: „a levegőből *húzta le* Zs” (VI. 6. 3), olykor az utolsó pillanatban sikerül csak megfognia: „*elcsípte* a labdát” (V. 15. 4). Jól kell helyezkednie: „*jól fogta a szöveget*” (V. 18. 3), azaz elállta a labda útját. A *szög* egyébként mértani szöveget jelent, amely a kapuvonal és a labdát rúgó játékos között húzható meg, csúcsában áll a kapus. *Jó szögből* könnyebb, *nehéz szögből* jóval nehezebb gólt szerezni. Előfordul, hogy a gólba tartó labdát könnyű hárítani: „G *könnyedén ölelte magához*”, de az sem ritka, hogy bravúr van szükség: „lábbal *kispárgázt*a” a labdát (VI. 6. 3) — írja az egyik tudósító. A jó kapusnak nehéz gólt lőni. Így vallott erről egy csatár az egyik mérkőzés-leírásban: „B... *kivédte a szemünket*” (V. 23. 5). Ez a képes kifejezés ismerős minden olyan sportágban, amelyik gólra megy, tehát kapu és kapus kell hozzá. Azt jelenti, hogy a gólt szerezni akaró játékosok szinte már nem is látnak lehetőséget a gólszerzésre, a kapus a legjobban irányozott, legerősebben megrúgott labdákat is kivédi. — A kapusnak azonban nincs mindig szerencséje, előfordul az is, hogy tehetetlen a kapura zúduló labdával szemben, *bekap* egy-két gólt. Ha a labdát olyan erővel rúgják meg, hogy lehetetlen megfogni, vagy annyira gyorsan repül a kapu felé, hogy még elcsípni sem lehet, akkor *bombagól* születik. Ennek ellentéte a *potyagól*, amelyik a kapus hibájából származik. Ha a kapus *nem számítja ki a labda ívét*, szóval „*aláfutott* a labdának” (V. 15. 2), az mögöttesen a kapuba pottyant. Az is előfordul, a kapus *elveti magát*, hogy *elcsípje* a labdát, de *mellényül*. Ilyenkor írják róla a tudósítók szemléletes képpel fejezve ki magukat, hogy „*árnyékra vetődött*” (V. 5. 3), tudniillik a labda árnyékára.

5. Föltűnő, hogy a labdarúgást leíró újságírók milyen gyakran nyúlnak a harcászatban ismert szavakért a tudósításaikban. Már maga az a tény, hogy támadók küzdenek védőkkel, bizonyos fokig háborúskodást idéz elénk. A *bombagól* metafora is azt jelenti, hogy a labda olyan erővel vágódik be a kapuba,

mint a bomba. A *bomba*, *lő*, *robban* szavak és származékaik igen gyakoriak a tudósításokban: „a labda *bombaként* vágódott” (a kapuba) (V. 5. 2), „*bombát* zúdított a léce alá”, „*lövést* zúdított”, „A kapu fölé *bombázott*”, „a *berobbanó* H *lövesszerű* beadása” (V. 15. 2), „nagy *lövést* eresztett meg”, „Indította a . . . *kirobbanó* E-t” (V. 15. 4), „*lövésre* szánta el magát, és a nagy erejű *bomba* védhetetlenül vágódott a . . . sarokba” (X. 23. 5). Más katonai szakkifejezés is használatos. Azokat a sportembereket például, akik nem a hazájukban játszanak, hanem külföldi csapatokban, a sportnyelv így nevezi: *idegenlégiós*, a harminckét-harminchárom évesnél idősebbeket az *öreg harcos* szerkezettel illetik, a visszavonult sportembereket *veterán*-nak, *obsitos*-nak is hívják. A következőkben egy igen találó körülírást mutatok be, amely akár katonai jelentés része is lehetne: „*állóháborúvá* merevedett a kezdeti lelkes *csata*” (VI. 6. 3). Ezzel az újságíró azt jelzi, hogy a mérkőzés, amelyikről ír, kezdetben dinamikus, gólra törő volt, később a játékosok belenyugodtak az addig elért eredménybe, s nem törekedtek arra, hogy újabb gólokat szerezzenek. Gyakori a labdarúgásban az is, hogy a gyöngébb csapat nem bízik győzelmében, vereségre számít, szóval lélekben föladja a mérkőzést, *föltartott kézzel* fut ki a pályára, eleve *megadja magát*. A valóságban természetesen nem emelik hadifogolyként a fejük fölé kezüket, de az tagadhatatlan, hogy ez a képes kifejezés az önbizalom hiányának sikeres megjelenítése, és mindkettő a haditudósítások szótárából került a sportnyelvbe.

6. A gólszerzéshez *gólhelyzet*-et kell kialakítaniuk a csapatoknak, ezt gyakran csak a *helyzet* szóval említik a riporterek: „F került *helyzetbe*” (V. 15. 2), „V került *helyzetbe*” (VI. 6. 3). A *gólhelyzetet* nem mindig követi gól, az azonban nagy szegény, ha a játékos „*tiszta helyzetből*”, „*százszázalékos helyzetben*” (V. 15. 4) hibázik. A sportszargon *ordító* *gólhelyzetnek* is nevezi a száz százalékos helyzetet. Ebben a szerkezetben a jelző azt fejezi ki, hogy a nézőközönség már előre gólt kiabál, ha a csatár *gólhelyzetbe* kerül. — 1988 nyaráig a győztesnek két jutalompont járt, döntetlen esetén mindkét csapat kapott egy-egy pontot, a vesztesnek semmi sem jutott. Ezért a két pont — azaz a *két pont* szerkezet — mára a győzelem szinonim kifejezésévé vált. Ha ezt olvassuk: a játékosok „*két pontot* terveztek”, vagy azt a föladatot kapták, hogy „tartsák otthon a *bajnoki* pontokat” (V. 15. 3), akkor tudjuk, hogy győzelemre számított a csapat, illetve azt várták el tőle, hogy győzzön. Ha a két csapat között jelentős tudáskülönbség van, s az erősebb biztosan győz, ahogyan az előre tudható, kiszámítható volt, akkor ezt mondja a sportnyelv: „A papírforma *bejött*” (V. 5. 1). Ez elég lapos közhely, ezért helyébe inkább ezeket a kifejezéseket ajánlanám: „győzött a jobb csapat; az erősebb győzött”. Gyakran előfordul, hogy a papírforma ellenére a gyöngébb csapat bízik abban, hogy nem kap ki, sikerül legalább a döntetlen eredményt kicsikarnia, ilyenkor „*pontelosztást* tervez” (V. 15. 2). Esetleg a mérkőzés előtt is bevallja ezt a reményét: „*Egy pontért* jöttünk” (V. 15. 2) — mondta egy csapat edzője. Az *egy pont* jelzős szerkezet tehát a döntetlen szó szinonimája lett, ugyanígy a totóból átkerült X betű is: „*íksz* is jó lenne” (V. 15. 3). Ha egy csapat *föltartott kézzel* fut ki a pályára, azt mondjuk: eleve „*odaadja* a pontokat” (V. 15. 2), s a mérkőzésről hazatérő csapatot így minősítik: „*Egyetlen árva pontot sem* hozott” (V. 15. 3). Az utóbbi két kifejezés tehát a vereség szépítése. — A gólszerzés mindig föllelkesíti annak a csapatnak a játékosait, akik hozzájutnak ehhez az örömhöz. Sajnos ezt a lelkesedést gyakran a tényhez nem

illő lapos fordulattal fejezi ki a sportnyelv: „A gól... *felhozta* a DMVS-t” (V. 15. 3). Ha a több gólt kapott, vesztesre álló játékosoknak sikerült gólt szerezniük — ennek *becsületgól* a zsargonneve — azt mondják róluk: „*szépítettek* az eredményen” (V. 15. 2), mivel három-négy góllal kikapni úgy, hogy a csapat egyet sem rúg, bizony csúfos vereség. Arról a csapatról, amelyik vesztesre áll, de góljaival megközelíti vezető ellenfelét, a sportnyelv így beszél: *föjlött*. A *föjlön* ige ilyenkor átvitt értelemben szerepel, ’megközelítette’, ’utólérte’ az igazi jelentése. Amikor a csapat nekiveselkedve döntetlenre fordítja az eredményt, így dicséri a szurkolónyelv: *befogta ellenfelét, ledolgozta a hátrányát*.

7. A támadások minőségét igen pontosan jelzik a sportújságírók. Ezeknek a kifejezéseknek a legnagyobb része a szurkolók körében megszokott szóhasználaton alapul, éppen ez az értékük. A tudósításokat olvasó sportbarátnak azért idézik a félreérthetetlen jelentést, mert a láttán ismert, játékbeli kép vetül a szeme elé. Különösen az igéknek van nagy szerepük a mérkőzéshelyzetek megjelenítésében, ez az oka annak, hogy a tudósítások nyelve igen sokszínű igehasználatról tanúskodik. „H *otthagya* S-t” (V. 15. 2), azaz gyorsabban futott nála. Ugyanezt fejezik ki a következő idézetek igéi: „M... *kecsegtetően futott el*”, „H *lefutotta* a védőket” (V. 15. 2), „*elhúzott*... S mellett” (V. 16. 4). A csatárok igyekeznek váratlanul gyorsra váltani, amikor hozzájuk kerül a labda, ezt a lendületváltást mindig megéreztetik leírásaikban a sportújságírók: „H középen *kiugrott*” (V. 15. 2), „*kilépett* a védők közül” (V. 18. 3), „*elhúzott* a bal oldalon”, „*íramodott meg*”, „D... *meglódult*” (VI. 6. 3). Amikor ezt olvassuk: „F... *ment el* a jobb oldalon” (V. 15. 2), tudjuk, hogy nem ártalmatlan jövés-menésről beszél a tudósító, hiszen a játékos ilyenkor is rohan. Az *elment* ige magába szívja ezt a jelentést: maga mögött hagyta a védőket, megelőzte az őt *szerezni, leszerelni* — azaz a labdát elvenni — igyekvő védőjátékost. Ismét utalok arra, hogy az igék mennyire pontosan jelzik, hogyan zajlik le egy-egy játékmozzanat. X „*bevezette* a labdát a kapu előterébe” (V. 15. 2) — az értő fülnek ez azt jelenti, hogy X a labdát maga előtt rugdosva jutott el a kapu közelébe. „Gy *lopakodott* előre” (V. 15. 2) — ez igen látványos kifejezése a helyzetnek a hangulatfestő ige használata miatt. Kifejeződik benne, hogy a védőjátékosok nem vették észre Gy közeledését. Mivel a védők igyekeznek a támadást megállítani, a labdát megszerezni, elvenni a csatártól, ez utóbbiak kénytelenek cselhez folyamodni. Ebben az idézetben: „M *cselezte el* magát az alapvonalig” (V. 15. 3), a szurkoló számára világossá válik, hogy M-nek cselek sokaságára, *cselesorozat*-ra volt szüksége ahhoz, hogy a kapu közelébe jusson. Ha a csel sikerül, a csatár *becsapta* ellenfelét (V. 15. 5), „*megkeverte*” azt, szóval „*tisztára játszotta* magát” (VI. 6. 3), azaz olyan helyzetbe került, hogy zavartalanul célózhatta meg a kaput. Igen eredetinek, szemléletesnek tűnik ez a kifejezés: „K *hagyta faképnél* emberét” (VI. 6. 3). „E *verekedte be* magát... a 16-oson belülré” (V. 15. 4) — a *beverekedte magát* szókapcsolat megláttatja, hogy a támadónak ugyancsak meg kellett küzdenie azért, hogy a kapuhoz jusson. A kapu közelében gyorsabbak a játékosok, erőszakosabbá is válnak, hogy gólt szerezhessenek. Ezt fejezik ki a „*tört kapura*” (V. 15. 4), „*húzott kapura*” (V. 16. 5) szószerkezetekben az igék. A játék azonban nemcsak cselezésből áll. A labdának a saját kapu közeléből el — föl — kell jutnia az ellenfél kapujához, amelyik a pálya másik végében áll. Ha egy játékos maga szalad a labdával a felpályán túlra, így ír

róla a tudósító: „N... *hozta fel a labdát*” (V. 25. 12), ha messziről rúgja a társa elé, azt mondjuk: *átadta, leadta, átívelte neki, eléje tette*; az *átadás* idegen névvel alkotott összetett szót így is nevezi a labdarúgás tábora: *körömpassz*. Ez igen rövid átadás, a népnyelvnek ebből a szerkezetéből alakulhatott ki: „a kis-ujjam körmenél sem nagyobb”. Az esetben, ha az átadás olyan helyzetben éri a labdát kapó játékost, hogy azonnal a kapu felé indulhat vele, ezt olvashatjuk róla a tudósításban: X „*indította ... K-t*” (V. 16. 5). Az átadások olykor nem pontosak, máskor azonban annyira sikerülnek, hogy a játékostárs zavartalanul *veheti át* a labdát. Igazán tetszetősen jelenítette meg a nagyon pontos átadást az a riporter, aki ezt írta le: „G »*rajzolta*« a labdát K lábára” (V. 15. 5). A *rajzolta* azért került a sportlapban idézőjelek közé, hogy azok figyelmeztetően fölhívják a figyelmet az ige jelentésváltozására. Különös szerepe van a *rávezet* igének is a labdarúgó-tudósításokban: „V... *rávezethette* (a labdát) P-re” (V. 23. 3). Az eredeti értelme helyett itt ezt jelenti az ige: 'közelébe férközik'.

8. A védők természetesen mindent megtesznek azért, hogy elvegyék a labdát a cselező támadótól, megakadályozzák, hogy az *indítás* eljusson az indítandó csatárhoz, s azt is, hogy a labda ne kerüljön a hálójukba. Ha ezt olvassuk, a védőben „*elakadt a labda*” (V. 15. 2), akkor pontosan tudjuk, hogy a közbelépő védőnek sikerült elcsípnie az átadást. Némelykor elég ennyi: „H... *beletette a lábát a labda útjába*” (V. 15. 2), így az irányt változtatott, nem a kiszemelt támadótárhoz jutott. Ugyanezt jelenti ez a gondolat is: „Cs... *belelépett a labda útjába*” (V. 15. 2). Ha a csel nem vált be, a védő megkaparinthatta a labdát, így nyilatkozunk róla: „*szerelni tudta*” az ellenfelét (V. 15. 2). Ugyanezt jelenti ez a körülírás: „*választotta el ... a labdától*” (V. 15. 5) — magyarul szólva: elvette tőle. A védők igyekeznek úgy elhelyezkedni a támadók között, hogy azok ne tudják egymáshoz továbbítani a labdát. Ha ilyenkor hozzájuk kerül, azt mondjuk, a védő „*szerzett labdát*” (V. 15. 4). Különösen látványos az igehasználat ebben az idézetben: „*S lefűlelte F átadását*” (V. 15. 5), azaz *jól helyezkedett, elcsípte az átadást* ellenfele elől. Az ilyenféle *labdaszerzési föladat* a középpályásokat is terheli, akiknek az az egyik megbízatásuk, hogy az átadásokat ne engedjék a kapu közelébe. Ha jól végzik a dolgukat, akkor mondható el róluk, hogy „*megszűrték a ... támadásokat*” (VI. 6. 3). Az ige használata a képisége miatt sokatmondó ebben a szókapcsolatban. Ahogyan a szűrőn átfolyik a folyadék, ugyanúgy átjuthat a labda a középpályások vonalán is. De ahogyan a szűrő kiszűri a folyadékból a nem odaváló anyagokat, ugyanúgy megkaparinthatják az átadások egy részét a középpályások. Ha a védővonal tagjainak sikerül a góllövést megakadályozniuk, így dicsérjük őket: „*tisztáztak a védők*” (V. 15. 3). A tisztázás olykor nem könnyű, s ezt jól megjeleníti ez a tudósításrészlet: „K csak *nagy nehézségek árán* tudott *tisztázni*” (V. 23. 3). Olykor a védő képtelen megelőzni a támadót, hogy elrúgja, *elkanalazza* előle a labdát, ezért melléje érve elveti magát, s a labdát földön csúszva a talpával *pöccinti el*. Ilyenkor írják le az újságírók, hogy X „*becsúszó szereléssel tisztázott*” (V. 18. 3). Az is előfordul, hogy a védő a támadót megelőzve a saját kapusához adja a labdát: „K elől R *hazaemelte a labdát*” (V. 18. 3). Az ilyenféle megoldást általában *hazaadás*-nak nevezik. Ha a védők megoldották a föladatukat, tehát megszüntették a gólveszélyes helyzetet, „*sikerült felszabadítaniuk*” (VI. 6. 3) — tudniillik a kapujukat. A *fölszabadít* ugyan nem egészen ide való, hiszen inkább arról

volna szó, hogy megszabadultak a fenyegető helyzettől, de a szó olyan régóta él már így a sportnyelvben, hogy nem érdemes vitatni, jogos-e a használata ilyen vonatkozásban, vagy sem.

9. A játékosok kihasználhatják testi erejüket a labdarúgásban, de csak bizonyos korlátok között. Nem gáncsolhatják, nem rúghatják meg egymást, nem érhetnek kézzel sem az ellenfélhez, sem a labdához — ez utóbbi alól csak a kapus kivétel. Ha mégis megteszik ezt, a játék vezetője megállítja a mérkőzést, és a tetthelyre letett labdát a sértett fél hozhatja onnan játékba. Az ilyen rúgásnak *szabadrúgás* a neve, mivel a rúgó játékost senki sem zavarhatja meg abban, hogy oda rúgja a labdát, ahová akarja. Újabban a szabadrúgás szót helyett a *pontrúgás* (V. 15. 2) jött divatba. Ezt a szót nem tartom szerencsésnek, mivel a játékos nem pontot rúg, hanem a labdát; a szó viszont tárgyas összetételnek látszik. A sportnyelv eleinte átvette az angol *fault* szót a szabálytalanság elkövetésére, de a magyar sport a *dancs* szóval igyekezett kiszorítani az angol szakkifejezést. Sajnos a *dancs* nem vert gyökeret nyelvünkben, ma már nem is használják a sporttudósításokban. Helyére a *szabálytalankodott* ige került. Nekem ez sem tetszik részint a hosszúsága, részint a gyakorító volta miatt, hiszen nem kell sorozatos szabálytalanság ahhoz, hogy a játékvezető megállítsa a küzdelmet, már a legelsőnél megteszi azt. Tetszetősebbek azok az elnevezések, amelyek pontosan jelölik, hogyan esett meg a szabálysértés: *elsodorta*, *elütötte*, *elgázolta*, *beletaposta a föbe* (V. 15. 2), *elkaszálta* (V. 15. 3), *elhúzta a lábát* (V. 19. 3), *felvágta*, *felrúgták*, *buktatta* (VI. 6. 3) — *kezezett*, ha kézzel ért a labdához. Ezeknek a többsége képi erővel is bír. A *beletaposta a föbe* szó szerkezet például azt igyekszik látványra tenni, hogy az adott szabálytalanság igencsak erőszakosan és durva módon történt meg. Az is szabálytalanság, ha a védő nem a labda megszerzésére törekszik, hanem csak annyi a célja, hogy gorombán, szemből nekiütközzön a támadó játékosnak, amitől az elesik. Erre a szabálytalanságra az operairodalom szaknyelvéből kölcsönöz szót a sportnyelv. Ehelyett, hogy X föllökte Y-t, ezt az eufémiát olvashatjuk gyakorta: „V *belépője* után” (VI. 6. 3) került földre a támadó játékos. Akad olyan labdarúgó is, aki állandóan *gyötri* (szabálytalanul), sőt rugdossa ellenfelét, szóval „a *faragástól* sem visszariadva” (V. 16. 12) küzd. Nagyon is sikerült a *faragás* szó az ilyen esetre! Ugyanis ahogyan például a fa gyöngül, ha megfaragják, ugyanúgy lanyhul a támadó játékos kedve attól, hogy állandóan fájdalmas rúgásokat kell elszenvednie. A szabálytalanság következhet a játékos durva játékfölfogásából, okozhatja a véletlen is a küzdelem hevében, de lehet *taktikai elem* is. Ha egy csatárnak sikerül megiramodnia, könnyen gólvészelyt teremthet, ezért a mögötte loholó védő elbuktatja. A szabadrúgás előtt a védők váll a vállhoz állva szinte falat alkotnak a labda és a kapu közt, ennek a neve bizonyos jelentésmódosulással a *sorfal* szó. Ha a szabadrúgások rendre követik egymást, a mérkőzés lelassul, s éppen ez a célja, taktikája a gyöngébb csapatnak, igyekszik *széttörölni a játékot* (V. 16. 4). Ebben a kifejezésben láttató az igenév, mert jól fejezi ki a szabálytalanságok sorát elkövető csapat szándékát. Egyrészt nem olyan veszélyes, súlyos valami, amit apróra tördelünk, másrészt bizonyos képet idéz szemünk elé a kifejezés. Ahogyan a tenger hullámai megtörnek a parthoz érve, és erejüket veszítik, ugyanúgy erőtlenedik el a csapat, amelynek a támadásait rendre megállítják szabálytalanságokkal.

10. A riporterek nagyon törekszenek arra, hogy jelezzék, hogyan továbbítja, *kezezi* a labdát a labdarúgó. Előfordul, hogy csak *perdít* egyet a labdán (V. 15. 2), s ezzel megváltoztatja az irányát. Máskor, ha gondosan fölkészült a góllövésre, mondhatjuk: „az alsó sarokba *helyezett*” (V. 15. 2). Előfordul, hogy igyekszik a labdát a kapus feje fölé a „kapuba *emelni*” (V. 15. 3), olvashatjuk, hogy *pörgette* (V. 15. 4), azaz úgy rúgta meg, hogy az a levegőben pörögve repül a kapu felé. Erről így szólnak a sportriporterek: *fals van a labdában*. A légellenállás következtében ugyanis nem oda röpül a pörgő labda, ahová számítani lehetne, hanem ívet írva le megváltoztatja röppályáját. Ha ez bekövetkezik, azaz *kijött a labdából a fals*, megkerülheti a sorfalat, bajba hozhatja a kapust. Úgyes képet alkotott az ilyen — kanyart leíró — rúgásról a focinyelv: *kiflit rúgott* a játékos — mondjuk. A *fals* ezt jelenti: hamisság, s ezért annak ellenére, hogy idegen szó, a találó volta miatt megragadt a köznyelvben, a labdarúgás nyelvében egyaránt. Van ugyan olyan igénk, amelyikkel helyettesíteni lehetne. Ebben a kifejezésben: „*nyeste középre*” (VI. 6. 4) a *nyes* ige elveszti eredeti jelentését, a *nyesés* is olyan rúgás, amely azt eredményezheti, hogy a labda pörög a levegőben. A *nyesett* labda sohasem a rúgás irányában pattan el, ha földet ér, hanem másfelé, s gyakran megváltoztatja a *nyesés* a labda irányát már a levegőben. Kétségtől meggyőzően magyarosabb lenne a „*kijött belőle a perdítés, pörgetés, nyesés*” kifejezés a *kijött belőle a fals* szó szerkezet helyett, de bajosan hiszem, hogy a magyarosabb alakok kiszoríthatnák a sportnyelvből a *fals* szót, már annyira beleyökeresedett a sportolók, szurkolók szókincsébe. „*Vezette fel* a labdát” (V. 19. 3), ez is azt jelenti, mint a *hozta föl*, amelyről korábban már szóltam. A *vezet, fölvezet* igék jelentésmódosulása olyan sportjelenetet tud tehát földézni a szurkolók számára, amelyet félreérthetetlenül megértenek. Jelentésváltozás teszi sportszóvá a *lekezel* igét: „*Cs lekezelte*” — tudniillik a labdát (V. 15. 5). Szó sincs ilyenkor az eredeti ’lenézően bánik valakivel’ jelentésről. Az ige mindössze azt jelzi, jelenti, hogy a játékos a lábával megállítja — mondják így is: *megszelídíti* — a hozzá került játékszert, *nála marad a labda*. A levegőből érkező átadást *leveszi* a játékos. Ha ezt úgy folytatja, hogy nem engedi földre pattanni a labdát, hanem röptében belérúgva továbbítja, *kapásból* vagy *egyből* lövi. A *kapásból lött* kifejezés tetszetős, mert azt érzékelteti, hogy a játékos villámgyorsan cselekedett: abban a pillanatban, amint megkapta, már el is rúgta a labdát. Ugyanezt fejezi ki az *egyből* is, de ez kevésbé tetszik nekem, mivel pongyolaságnak tűnik előttem. A *kapáslövés* egyébként nehéz megoldás, ritkán lehet ilyent látni a pályákon, ezért a szurkolók becézik: *kapsiból* — mondják a *kapásból* helyett. Aki erősen rúgja meg a labdát, arról így nyilatkozik a sajtó: „*zúdította* a labdát” (V. 15. 2), aki a sarkával továbbította, az *sarkalta* (VI. 6. 4). Gólt fejvel is lehet szerezni, ez a *fejelés*, gyakran úgy, hogy éppen csak hozzáér homlokával a játékos — *megcsúsztatta* (V. 18. 3) — s ezáltal valamennyit változtat az irányán. Ennek a kapusok látják kárát, mivel a *csúsztatás* becsapja őket. A további idézetekben álló igékhez nem kell magyarázat, mert igen pontosan megjelenítik a labdakezelés, továbbítás módját: „*Elhúzta* a labdát K mellett” (V. 19. 3), „*keresztlabdát ivelt*” (VI. 6. 3), „*elgurította* mellettük a labdát” (VI. 6. 3), „a kapu közepébe *gurított*” (VI. 6. 4). „S jó labdát *tállt* H elé” (V. 25. 12) — ez a látványos kép hasonlatos a *lábára rajzolta* kifejezéshez. Az alább következő példák azonban kívánnak egy kis magyarázatot, ezekben jelentésváltozáson megy át az ige: „*próbálta kívágni*” (V. 19. 2), „a gólvonalról *kivágta*” (VI. 6. 5) — tudniillik a labdát. A *kivág* ige a labdarúgás-

ban olyan rúgáshoz kapcsolódik, amelyiket nem helyez a játékos, csupán az a célja vele, hogy jó messzire — akármerre — elrúgja a labdát, megszüntesse a gólhelyzetet. A *kivág* köznyelvi és sportjelentése érintkezik: amit valahonnan kivágunk, az nincs ott többé. Ha kivágja a játékos a labdát, akkor nagy erővel teszi azt, hogy meglehetősen messzire kerüljön el a kapu előteréből. *Belebikázik* — mondja játékos kedvvel a szurkoló, azaz egy megtermett bika erejének megfelelő erővel rúg bele, s ugyanúgy nem nézi, hová száll az elrúgott labda, ahogyan a bika sem tekint utána, jó vagy rossz helyre került-e fölökelt, elröpített ellenfele. A nagy igyekezetben előfordulhat, hogy a labda szinte függőlegesen röppen az ég felé, jó kép erre a szurkolónyelv alkotta *gyertyát rúgott* kifejezés. A labdarúgónyelv még arra is alkotott egy csúfondárosan vidám szószervezetet, hogy a játékos nem találja el a labdát, mellérug: *lyukat rúgott* (VI. 6. 3), tudniillik a levegőbe.

11. Az újságírók azt is pontosan jelzik, ha egy csapat vagy egy-egy játékos hibázik. A csatárnak az a törekvése, hogy „*elszakadjon őrzőjétől*” (V. 15. 4), tehát megakadályozza, hogy a rá vigyázó védő *elhozza előle* a neki szánt labdát. Azokról a csatárokról, akik nem igyekeznek tiszta helyzetben várni a labdát, lenézően így emlékezik meg a riporter: „*elbújtak őrzőik mögött*” (V. 15. 4), *nem mutatták magukat, megadták magukat*. X „*beadását M ügyetlenkedte el*” (VI. 6. 3); ehhez nem kell magyarázat, annyira nyilvánvaló, hogy a tudósító elmarasztalja M-et. Ha nem gyors a játékos, nem éri utol az eléje rúgott labdát: „*D beadásáról M lekéselt*” (VI. 6. 3) — rójuk meg a lassú csatárt. „*K eladott egy labdát*” (V. 23. 3) — mondjuk, ha az adott játékos olyan szerencsétlenül továbbít, hogy a labda nem a játékostársához, hanem az ellenfélhez kerül. Az *elad* ige ebben a kifejezésben teljes jelentésváltozáson megy át. Ha a kapura rúgó játékos nem igyekezett a kapus mellé rúgni a labdát, nem helyezte a lövését, akkor „*a kapust találta telibe*” (V. 25. 12). Ez a kifejezés is eufémia, az elmarasztaló 'hibázott', 'rosszul célzott', 'elrontotta a helyzetet' jelentések helyett használatos a sportnyelvben. A jó támadósor folyton mozog, a játékosok változtatják a helyüket, így a védők kénytelenek ide-oda szaladgálni, nem tudnak erős, egységes védőfalat állítani a csatárok elé. Ekkor írják róluk az újságban ezt: „*lazult fel a hazaiak védelme*” (V. 15. 3). Ha azonban nem a támadók zilálják szét a védősort, hanem maga a védelem nem elég gondos, akkor mondható róla, hogy „*könnyelműsködött a . . . védelem*” (VI. 6. 3). A két kifejezés között nagy különbséget tesz a hozzáértő olvasó. Az elsőt a támadósor javára írja, s kevésbé marasztalja el a védőket, mint a második esetben, amikor egyértelműen hibáztatja a védelem játékosait. Előfordul, hogy két közel egyenlő erejű, tudású csapat eleve kiegyezze a döntetlen eredményben, ezért a játékosok nem kockáztatnak. Nem törekszenek lendületes támadásokra, hanem egymásnak *tologatják* a labdát. Joggal és találóan nyilatkozik ilyenkor így a mérkőzés méltatásában az újságíró: „*Sok volt az üresség*” (V. 15. 3) — más szakterület nyelvéből kölcsönözve a szót, ahogyan a korábban ismertetett *karmester*, *belépő*, *eladta* stb. esetében tette.

12. Az eddigi idézetek között sok olyant olvashattunk, amelyikben a tudósítók határozókkal kiegészítve jellemzik a cselekményt. A határozóknak nagy szerepük van a tudósításokban, mert segítenek az olvasóknak abban, hogy pontosan el tudják képzelni, mi mikor, hol és hogyan történt a pályán. A mérkőzésleírásokban minden jelentős esemény mellé odakerül az időhatá-

rozó, hogy jelezze, melyik percben zajlott le ez vagy az a mérkőzésrészlet. Így az olvasó időbeli folyamatosságában is követni tudja a játékot, lemérheti, hogy mennyi ideig tartott a lendületes iram, mikor kezdődött el a tologatás, mennyi időt vett igénybe az üresjárat. Bírta-e kedvenc csapata végig szuszszal a küzdelmet, vagy csak a mérkőzés elején volt eredményes, a játék vége felé pedig *visszaesett a formája*, azaz elfogyott az ereje. Rengeteg a helyhatározó is, a segítségükkel szinte beláthatóvá válik az egész pálya: „bombát zúdított a lécz alá”, „a labda a kapu bal oldalában kötött ki”, „a büntetőterületre betört” (ti.: a játékos) (V. 15. 2), „fejére ívelt” (V. 15. 3), „gurított hátra”, „visszagurított” (V. 15. 4), — az utóbbi kettőben az igekötő jelzi a helyet; „átívelt a túloldalra”, „begurított középre” (V. 16. 4), „(a) 16-os területére betörő V” (V. 19. 3), „a balösszekötő helyéről, 10 méterről a kiinduló M fölött a kapu közepébe emelt”, „becselezte magát az 5-ösig” (VI. 6. 3). Ugyanilyen nagy a módhatározók szerepe, ezek teszik igazán látványossá, elképzelhetővé a labdarúgók megoldásait: „Cs elegánsan vette le a labdát” (V. 15. 2), „B-t durván felvágta”, „élesen küldött be egy szögletlégurítást” (V. 15. 3), „laposan belőtt labdáját”, „bravúrral háritott”, „keresztbe lőtt” (V. 15. 4), „bravúrosan védte”, „tetszétősen szőtték akcióikat” (VI. 6. 3), „egyből lőtt” (V. 23. 12), „kapásból lőtt” (VI. 6. 3). Ebben a kifejezésben: a labda: „üresen találta D-t” (VI. 6. 4) az üresen állapothatározó azt jelzi az olvasónak, hogy D-nek sikerült elszakadnia őrzőjétől, *senki nem vigyázott rá*, így zavartalanul, szabadon vehette át az átadást.

13. A látvány erejét segítenek támogatni a jelzők, főleg a minősítő jelzők a leírásokban — egy megjegyzéssel utaltam erre már korábban. Némelyik csak arra szolgál, hogy a jelzett szó jelentéskörét szűkítsék, mások azonban igazi díszítő jelzőként látják el ebbéli föladatukat. „H parádés indításával” (V. 15. 2), „gyilkos erejű, félmagas lövés”, „laposan belőtt labdáját”, „egész pályás letámadás”, „tisztá helyzetből”, „megiramodó K-hoz” (V. 15. 4), „ragyogó labdát talált B elé” (V. 15. 5), „Rúgott egy bődületes erejű és egy nagyon okos gólt” (V. 16. 3), „lapos lövése” (V. 18. 3), „beszorításos taktikájából”, „B nagyszerűen időzített labdájával” (V. 23. 3), „jó labdákat adott mindkét oldalra” (V. 25. 12), „A gólokat gyermeteg védelmi hibákból kaptuk” (VI. 4. 3), „látványos akció”, „18 méteres, jobb alsó sarokra tartó szabadlégurítását” (VI. 6. 3), „tért ölelő átadás” (VI. 6. 4). — Az irányokat jelölő jobb és bal, valamint az alsó és felső mellékneveket állandóan beleírják tudósításaikba az újságírók, ezzel is elképzelhetővé teszik, merre, hol halad a játékos, hová irányul a lövés: „alig került el a bal sarkot” (V. 15. 3), „B húzott el a jobb oldalon” (V. 15. 4), a labdát a „bal felső sarokba csavarta” (V. 16. 4), „a jobb alsó sarok elől tolta szögletre” (V. 23. 3). Erre sok példa található a már eddig idézett tudósításdarabokban.

14. A foci nevű újságban nemrégiben Kemény Gábor írt egy rövid ismertetőt a labdarúgás nyelvéről (A focinyelvről meg a bundáról, 1988. december 23. 9). Abban írta le a következőket: „A focinyelvhez a szó szoros értelmében vett szakkifejezéseken kívül hozzátartoznak a labdarúgó-tudósítások jellegzetes nyelvi eszközei is. . . Ezek bizony már inkább közhelyek, mint szemléletes nyelvi képek.” Kemény Gábor megállapításával nincsen szándékomban vitatkozni, mivel — némi fenntartással ugyan — egyetértek vele. Úgy vélem ugyanis, hogy éppen a közhelyszerűségük következtében válnak

ezek a sztereotípiák félreérthetetlenné a labdarúgás kedvelőinek a számára, a megszokott klisék változtatásával talán nem mindig ugyanazt mondhatnák az újságírók, mint a bevett, közismert fordulatokkal. De az ilyenfajta kifejezést: a csapat „felpörgette a ritmust” (V. 15. 4), magam is idegenkedve olvasom, hallom, mert helyette jobbnak vélném a „gyorsított a játékán” szerkezetet. Gyakran hangzik el ez a klisé a tudósításokban: a csatár a védő „*díszkíséretében* . . . érkezett” a kapu elé (X. 24. 3). Ötletesnek tartom ezt a kifejezést, bármennyire gyakran hangzik is el. Látni benne a képet: a védő csak fut, fut a támadó mellett vagy mögött, de képtelen beavatkozni. Ennek a védőnek az igekezelete ugyanolyan haszontalan, amennyire az a díszkíséret maga, éppen ezért csúfokodást, ironikus hangulatot hallunk ki a megállapításból. „Mindkét csapat *nyílt sisakkal* játszott” (V. 25. 12) — ez valóban kopott közhely, nem válik dicséretére annak, aki leírta. De maga Kemény Gábor figyelmeztet arra, hogy az újszerűsége törekvés gyakran eredményezhet képzavart. A csatár „a jobb alsó sarokba *csorgatta* a labdát” (VI. 6. 3) — ez baki a javából, mivel a labda nem folyadék, nem lehet csorgatni.

Igazságtalanok volnánk, ha a focinyelv közhelyeinek a főlhánytorgatása mellett nem akarnánk észrevenni, hogy sok szellemes, eredeti fordulat is megszületik a tudósítások sorában. Ezekből mutatok be néhányat az alábbi sorokban. „A magyar térfélen nemigen kopott a fű” (V. 5. 3) — azt fejezi ki szemléletesen, hogy nemzeti válogatottunk rengeteget támadott, az ellenfelét jóformán át sem engedte a maga térfelére. X „nagy helyzetben . . . *totojázott*” (V. 15. 3) — a hangulatfestő ige remekül varázsolja szemünk elé azt a csatárt, aki nem tudja, mit csináljon a labdával. Sok játékos nem szívesen válik meg a labdától, cselezget, cselezget, *dédelgeti* a labdát (V. 15. 4) — ez is sikerült kép. Szeretni valamit, ez helyénvaló érzelem, de a szeretetet túlzásba vinni, bizony hiba. Ausztria csapata a közelmúltban 4 : 0-ra verte meg a mieinket. A csúfos vereséget szellemesen minősítette ezzel a megszokott fordulattal az újság: „*Lefutballoztak* minket a pályáról” (V. 18. 3). Hasonlít ehhez a kijelentéshez a másik, szintén ismerős igehasználat, amely így dicséri a fölényesen győző csapatot: „*leiskolázta* ellenfelét” (V. 25. 9) — ebből a 'kitanított' csúfondáros tartalmát halljuk kicsengeni. Még ezt a meglehetősen megszokott formát is képinek tartom: „*zsinórban* nyeri meg . . . mérkőzéseit” (V. 19. 3) — amint a zsineg folyamatos, úgy győz egymást követő mérkőzésein a csapat. „Cs 20 méteres szabadrúgása borotválta le a keresztlécet” (V. 25. 12). Eredeti, egyedi, jó kép. A *leborotválta* ige azt jeleníti meg előttünk, hogy a labda súrolta a kapulécet, olyan közel járt hozzá, mint borotvakés a bőrhöz, tehát majdnem gól lett a kapura lövésből. „a szélső megnézte magának a bal sarkot” (V. 25. 12) — ez sem ritkán olvasható a sportlapokban, ennek ellenére nem tartom kopott sablonnak. A *megnézte magának* szókapcsolat a 'megcélozta' szinonimájaként szolgál itt, tudatva, hogy a csatár nem vaktában zúdítja kapura a labdát. A kifejezésben nemcsak a csatár okosságát méltatja a tudósító, hanem azt is jelzi, hogy a védelem hagyta nézelődni, célózgatni ellenfelét. „*ajtó, ablak* nyitva volt H előtt” (V. 25. 12) — tagadhatatlanul szellemes az ismert fordulat sportnyelvi alkalmazása. Megtudjuk belőle, hogy H ordító gólhelyzetbe került, mivel még a kapus sem volt a helyén. Egy edző vallomásából vettem ki a következő gondolatdarabkát: „Harapni kész csapat kell nekem” (V. 30. 12). Ennek hallatán megjelenik tudatunkban az ismert szólás, és megértjük, hogy az edző *foggal, körömmel küzdeni akaró* csapatra vágyik. X „T labdájával akár beszélhatott volna a kapuba” (VI. 6. 3) — írja

bosszankodva az egyik tudósító. Ezt az állandósult, ötletes szókapcsolatot akkor használja a sportnyelv, ha elmarasztalja a kapu felé igyekvő csatárt, aki száz százalékos gólhelyzetet teremtett, de elpuskázta azt — amint ez a föltételes módú igealakból kihallik. A példaszor végére hagytam hármat. Az az érdekességük, hogy a bennük lévő jassznyelvi kifejezések csibészes jókedvet árasztanak. „H... többször is megrázta magát” (V. 15. 2), „H beültette a hintába a hazaiak... védelmét” (VI. 6. 2), „S meglógott a védőktől, elvitte a labdát” (X. 3. 7). *Beültette a hintába* = becsapta: *meglógott* = elszökött, megszökött; *megrázta magát* = váratlanul másképp kezdett viselkedni, mint addig. Ez utóbbi szókapcsolat a népmesék átváltozási jeleneteire is emlékeztet: a hattyú *megrázza magát*, és királylány lesz belőle. Nem bűn ezeket a kifejezéseket sportlapban leírni — olykor-olykor! —, mivel sajátos színt lehet velük a tudósításokba belevinni. A sportbarátok sokasága jól ismeri ezeket a szavakat, kifejezéseket, s maga is elmosolyodik hallván, olvasván őket.

15. Kemény Gábor említett cikkében szót emel az ellen, hogy a sportnyelvbe egyre gyakrabban lopódkodnak vissza az idegen szavak. Így tiltakozik: „... ne legyen ismét *tréner* az *edző*, *akció* a *támadás* és *fault* a *felvágás*...” Fenntartás nélkül osztom ebbéli véleményét. Sokat bosszankodom azon, hogy a bajnokság különböző osztályaiban részt vevő csapatok nem *testületeket* alkotnak, hanem *ligákat*. Harminc évvel ezelőtt még *egyesület*-nek neveztük a sportközösségeket, ma ez a szó már alig hangzik el, kiszorította a visszatért *klub* szó. A *mérkőzés* helyett újabban igen gyakran hangzik el a *meccs* szó, még *randevú*-nak is titulálják. Ez különösen meghökkentő, mivel a randevú légyottot, gyöngéd találkát jelent, ezért ezt a jelentést igazán nevetséges a küzdelmes labdarúgó-összecsapásokkal kapcsolatba hozni. Csúf dolog az *anti-futball* szóval illetni azt a mérkőzést, amelyen nem gólrá törő küzdelem tanúi lehetünk. Mondjuk ki bátran és magyarosan azt, hogy *rossz mérkőzés* az, amit láttunk! A *kontratámadás* helyett — Kemény Gáborral együtt vallom — jobb szó az *ellentámadás*. A *középcsatár* elnevezés helyére visszatérőben van az idegen *center* név, a *középre ad* helyett a *centerez* olvasható mind gyakrabban, a *szurkoló* neve egyre többször *drukker* manapság. Ne írják le az újságírók ezt a csúfságot: a támadó lövését *blokkolta* a védő! Még a magyar szavakkal is gondosabban kell bánni. „*Rákészültünk* minden meccsre” (VI. 8. 3) — olvastam egy játékos nyilatkozatát a Népsportban. Holott nem *rá*-, hanem *főlkészül* mérkőzéseire a csapat. — Bővebben azért nem kívánok nyelvművelő-gondokkal foglalkozni most, mert nem ez volt a dolgozatom célja, de talán nem oktalanság, ha egy stíluselemző munkában szót emelünk a nyelvrontás ellen is.

*

A labdarúgás barátai jól tudják, hogy írásomban nem adhattam teljeséget. Rengeteg olyan szó és kifejezés használatos még a labdarúgó-berkekben és a sportújságírásban, amit nem említhettem helyhiány miatt. A teljességre legföljebb egy gazdag labdarúgó-szótár törekedhetne, ismertető cikk nem — annak be kell érnie kevesebbél. Mindössze arra törekedtem, hogy fölhívhamssam a figyelmet erre: a labdarúgás nyelve színes, képi jellegű, és remekül szolgálja a sportújságírást.

F. Kovács Ferenc

Észrevételek egy nyelvész lírai vallomásairól*

1. A szerző 1956-ban távozott nyugatra. 1972-ben a szegedi nyelvész-kongresszuson vette fel a kapcsolatot újra a magyar nyelvtudománnyal. Emlékezetes maradt akkori beszámolója a jelentéstan helyéről a sztratifikációs nyelvészetben, majd a Chicagóban szerzett professzori kinevezés után a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadása erről a nyelvelméletről mint a többi nyelvtanelmélet szintéziséről. Azóta több helyen is működött egyetemi tanárként az Egyesült Államokban és Délkelet-Ázsiában. Nyelvoktatói és tudományos munkássága mellett a külföldi magyarság irodalmi életének is jelentős alakja. Két korábbi verseskötete után a Jupiter szeme az első, mely itthoni kiadású. Régebbi költeményeiből átemelt ide — részben módosításokkal — egész verseket, sőt ciklusokat. Maga a címadó verseiklus a nyolcvanas évek első feléből való. Ezt követi két újabb sorozat: Petőfi Sándor halála után írott költeményei (1991) és Anaszémiák (1990). A következő ciklusok versei (némileg más rendben) már megjelentek 1970-ben ($K^2 = 13$ címmel): Magyaros; METAMORPHÖSEÖN CARMINA; A panasz joga; A múzsa dícsérete; Erotika. A Szomj és ecet még korábról, egy ugyanilyen címen 1966-ban megjelent kötetből való. A többi ciklus címe: Évtized (javarészt 1966-ból); Hawaii elégiák (1960); Elragadtatás (1952–56 közt, még itthon írt versek).

2. A könyv tartalmának, gondolatvilágának részletes elemzése helyett itt elsősorban nyelvi és verstani vonatkozásaival érdemes foglalkozni. Petőfiről csak annyit említsünk, hogy Makkai beleéli magát abba a feltevésbe, hogy a költő Fehéregyháza és Segesvár közt orosz fogságba esett, majd Burját-Mongóliában élt, de ugyanakkor iróniával szemléli ezt az elképzelést. Figyelemreméltó az *anaszémiák* fogalma: ahogy a nyelvészet szinonimáknak nevezi az azonos vagy rokon jelentésű szavakat, nyelvtani formákat, úgy a költészet is ismerhet azonos vagy rokon tartalmú költeményeket. Bármely versnek idegen nyelvű fordítása anaszémia, de ugyanazon a nyelven is lehet többféle változata. Magát a műszót *Anasémies* alakban Ábrahám Miklós használta először 1983-ban, a Jónás könyve többszörös francia fordításában.

3. Makkai Ádám képi világából a szemiotika szakértői bizonyára sokat tudnak majd kibogozni. A költészet mesterségéről maga a költő fogalmazza meg klasszikus tömörséggel: „A költő a nyelvi tudat művelője — ki-ki a

* Makkai Ádám: Jupiter szeme. Összegyűjtött és válogatott versek 1952–1990. Héttorony Kiadó. Budapest, 1991. 284 o.

maga tehetsége, »beavatottságának« szintje szerint” (Jupiter szeme II). Képei szeretnek párhuzamokká összeállni.

A nyelvi tudatosság és a sejtelmes ösztönösség együtt van például azon a helyen, ahol újszerű szóösszetételei egyrészt a test-lélek kettősségét a fiziológiai valóság ismeretében tömörítik, másrészt ennek működését további párhuzamos összetételekben oly módon sűrítik, hogy a nyelvtan érvényes szabályait áthágva jelző kapcsolódik az igéhez (a jelzett főnévnek és határozóragjának kihagyásával): „Két lélek-aggyal áhítom: jobb-sejtem, bal-kiszámítom, mit rejtjelekben adsz le most” (Angelosz).

Állatmetaforával így viszonyítja anyjához (Ignác Rózsához) önmagát: „Süketen rójja körét a fél-szamar, — versenylő volt az anyja! —” (Nyelvtanár, 1959). Máskor pedig verselő páviánnak nevezi magát (Tömjetek ki, 1965).

Képpárhuzamokkal és súlyos elemeket tömörítő összetételekkel él akkor is, amikor a hawaii atomtámaszpont közelében az emberiség létének legnagyobb veszedelmét említi: „zengő vulkán . . . láva-tót okádva | kontráz a csendes atombomba-tárnak”. (Az élet löporos hordón . . .)

Sajátos képzettársításokat kelt a múlt századnak és a jelennek vagy közelmúltnak anakronisztikus keverése „A fehéregyházai füzet”-ben (a „halála utáni Petőfi” XI. versében): „Embertársam, te lóra tett ulánus! Vademberként döfesz, nincs davaj-gitárod.” Vagy e ciklus XIV. száma alatt e rendkívüli tömörítés (akkor is, ha pontos értelmét alig tudjuk megtalálni).

ATLANTISZT tud az ALFÖLD fuldokolni,
arany-Napot ezüst-Hold északája:
Tengerbe hal az is, akit ledöfnek,
mert sós a vére . . .

Különböző stílusrétegeknek, Petőfi és Makkai világának groteszk egymásmellettsége: „A világ az Isten kertje — gyökerek vagyunk mi benne . . . csak a rabór ne pofázna . . .” (A szibériai költemények).

Máskor az ellentétes elemeket tartalmazó szavak kapcsolata elég világosan értelmezhető: „dicsőséges baráti | elefánt tetvek” (azaz: ’óriási nagyságú, lapulva kúszó vérszívók’ — a Hernyótalpas monológjaként: Kegyelem, 1966).

Makkai másutt így hirdeti meg stíluseszményét: „Új nóta kell, nagybögő ragyogású, földöntő részegség” (Epilógus: »Ars poetica« helyett, 1966).

A költőkre, korábbi irodalomra való emlékeztetésnek gyakori eszköze az idézés és a célzás.

Itt-ott pontosan idézi Petőfinek egy-egy sorát (Az Isten kertje) vagy legalább képi világát („Kalásztalan, vad mongol rónaság” . . . „Ezért tomboltam úgy a Föld ölén, mint hiénák közt a sebzett bölény, hogy veszne holttommal a szolgaság!” — Az éktelen rónaság I, II). Máskor csak a címet idézi Petőfitől, a tartalom ettől messze csapong: »Minek nevezzelek«? — s ennek német változatában a romantikus *Mondmorgensgold, Sonnabendsilber* összetételek (melyeknek más a csengésük, mint magyar fordításuknak: *Hajnalkaholdaranya, Napestezüstje*). Nem szavaiban, hanem stílusában, magatartásában emlékeztet Petőfi ifjúkori disztichonjaira Az éktelen rónaság befejezése: HONDERŰ s ÉLETKEPEK . . . — A Rubik Ernőnek ajánlott II. költeményben (Elégia és vallomás) Vörösmartyra és a régi helyesírásra alludál: „Koc(z)ka vagyok, de fáj minden tagom.”

Bízik Makkai abban, hogy újszerű kifejezéseit, mondatait megértik; ezt írja Vörösmarty Mihálynak címezve: „Hogy mondattani szerkezeteim nem egészen az Önéi, Önnek nem okozhat gondot levelem azonnali megértésében, mint ahogy az Ön kortársai is azonnal megértették a *Zalán futását*, jól-lehet tele volt az a széphalmi szöverde legújabb csengéseivel.” (A könyvtár gondolatai a költőben).

Ilyen új csengésű mondat ez a teljes metaforát kifejtő alkaioszi strófa-részlet:

A *Louvre* hosszú, szürke szalámi gyár:*
betódulsz délen, mint a ridegbarom,
míg északon mint kultúrkolbászt
nyom ki magából.

(Párizs dicsérete, 1970.

Faludy Györgynek ajánlva.)

(Távoli analógiaként ez Petőfi disznótoros dalának túlvilági kívánságait jut-tatja eszünkbe: „Egy gömböc legyen a | Magas ég, És mi a gömböcben | Töl-telék!”)

Ilyen ez az értelmezős szerkezetbe sűrített metafora: „korunk, e Roppant Cinikus Fogorvos” (A roppant fogorvos, 1957). Ilyen ez a verscím: *Világtöl-csér*, — melynek első sorában mindjárt ott a kifejtése: „Forgó töleséerként tágul a vak világ.”

A konkrét tapasztalás nyomán mindjárt elvont folyamatok és összefüggések jutnak eszébe. Amikor a járdakő keménysége gyöttri lépéskor a lábát, arra gondol, hogy azt „kocsonya-puha agyú ember építette”, ebből pedig így általánosít: „Lám, lassan hogy elkövesül minden! Gondolatból eszme, csecsemőből porkoláb, agyagból téglá, eszméből doktrína...”* (Hogy elkövesül minden..., 1955).

A képi megfogalmazást és a mögötte levő tartalmat, szimbolikus ana-lógiát észreveszi János evangéliumában is: „Leírásában mindennek valami «rejtett értelme» van, amit úgylátszik a többiek nem vesznek észre.” (Szomj és ecet, 1959—1989).

Az újszerű kép- és szótársítások mellett arra is felfigyelhetünk, hogy Makkai Ádám nem csupán költői szabadsággal, hanem meglehetősen tiszteletlenséggel változtat, torzít, parodizál, travesztál magyar nyelvi és irodalmi értékeket.¹ Közmondások c. verse nem egyéb, mint ismert mondások, szálló-igék szétszaggatása, visszájára fordítása, néha továbbmagyarázása (pl. „an-nak, aki vétkesek közt néma, ma már besúgó a neve”).

4. Makkai verselési formavilága igen változatos, a legkötöttebb idő-mértékes strófáktól kezdve a verssorokba írt prózáig. „Formailag Berzsenyi és Babits hatottak rám a legmaradandóbban, de a klasszikus mértékű versekbe modern szavak és képek keveredtek” — írja magáról a bevezető két szonett utáni magyarázó szövegben. A jambusi lüktetés nem egyeduralkodó nála.

* A szerző egyéni — nemegyszer hibás — helyesírásán és franciás idézőjelformá-ján az idézett részekben nem változtattunk. Nyelvhelyességi és írásmódbeli saját-ságaival a tanulmány 7—9. szakasza bővebben is szól.

¹ A paródia történetéhez és irodalmához legújabbban I. Maróti Egon: A paródia Vergiliusnál (Antik Tanulmányok 1987—88. 129—33).

Simább a szonettekben, de egészen [^]laza, alig kitapintható az olyan szabadсорú versekben, mint A fehéregyházai füzet tizennégy különböző terjedelmű költeménykéjének többségében, melyek mondatfűzése egyáltalán nem Petőfire jellemző, legfeljebb a Felhők ciklusával mutat valami távoli analógiát. Makkai kis ciklusában megjelenik az ütemhangsúlyos verselés is (VII. „Ki tanyája . . .”, VIII. „Hej mi a kő . . .”), de a prózába oldódás is (X). Petőfi magyaros trocheusait és a kétütemű nyolcast átjuttatja szonettkeretbe: Az Isten kertje I–V. A következő Petőfi-témára írt variációkban a jambusi lejtésű szonetteket (I–III) pontosan kiszabott disztichonok követik (Az éktelen rónaság IV). Az ún. szabadversnek egyaránt műveli a Majakovszkij-féle változatát (igaz, hogy parodisztikus célzattal) és a magyar ütemhangsúlyokra emlékeztetőket (Magyaros I). A Rubik Ernőnek ajánlott két vers egyike remek hexameter, másika jambikus szonett, mind a kettő Vörösmarty-allúzióval.

Verselésében persze nincs mindig ilyen célzatosság. Már korán tudatában volt annak, hogy „próza és vers között” is lehet írni egy gondolatot (Nem vagy, 1952). A METAMORPHÖSEON CARMINA ciklus teljesen oldott jambusai az első költeményben ölelkező rímű négy soros versszakokba rendeződtek, a többiben teljesen kötetlenül váltakozó hosszúságú sorokban követik egymást. A költemények közt éppúgy sok a szabadvers, mint a szójátékosan összecsengő szótagok ritmusán alapuló; de találunk tiszta alkaioszi verset is (Párizs dicsérete), az Erotika ciklusban újra szonettet, ütemhangsúlyos tizenkettőt és valóságos prózát. Az Óda az ünnephez szabadon váltakozó sorai közt különféle időmértékes verssorok bújnak meg. A dramatizált Kegyelem szereplői rövidebb-hosszabb mondatszakaszokban szólalnak meg, de sok szóismétléssel, ragrímekkel és váratlan spanyol asszonáncokkal, majd prózában, de a felsorolásszerű tagok kiemelt ritmusával (melyet sokszor a lépcsőzetes sorszedés érzékeltet). 1966 különösen a formai változatosság éve: a Hajh, bőszt Attila alkaioszi szakai újra Berzsenyit juttatják eszünkbe (de azt is, hogy József Attila remekül bánt a görögös időmértékes formákkal), az ezt követő Abszolút jóvátétel ellenben sorokba tördelt próza, azaz látszatvers. A vadul változatos „Eredendő bűn?” után (melyben még a finnugor költészetre emlékeztető szóismétléses sorpár is előfordul) jó ritmusú jambikus szonettek következnek: a hangulatos Este Malibuban és a két *sonnet aux assonances totales*, melyek közül az elsőnek a rímtechnikáját maga a költő fogalmazza meg; a rímelő sorok magánhangzói végig azonosak:

örömtől ékes ének! Elviselt
gúnynáta lett a zörgő, lakk-zománcú
könny; könny-görcs, émely, félrevert ige — — —
könnyörgők szépen: nézzetek! Íme
úgy szól a vers, ha töltött-asszonáncú.

(Epilógus: «ars poetica» helyett, 1966)

A többi ciklusban is rend nélkül sorakoznak különféle jambikus strófák és szabad szótagszámúak, szakozatlan versek meg prózák. A szonettek közül is különösen jó „A lét: az óra rajza”, melynek kicsengését már ötletes rímélése miatt is érdemes idézni:

a felhők írják a lét: az óra rajzát,
míg barna lányok, éberek és szundik,
a fáradt him ölet izzóra ajzzák.

És a láva-tó, atombomba-tár összetett szavaiért már idézett másikét (Az élet lóporos hordón...), mely formailag egyszerű ragrím ugyan, de a ragokat hordozó szavak szembesülése valamiféle különös fogalmi összecsengést hoz létre:

míg Föld Anyánk nem öl, csak vajúdással,
ő felrobbant egy könnyed gombnyomással.

De ugyanilyen jó szonett az erotikus vágyat kifejező következő hawaii vers is: A borbélynőm kövérkés, ötvenes...; meg az impresszionista Azúr hullámon fehér szikra-tajték...

Külön is érdemes még említeni egyfelől a formatörés szándékosságát, másfelől kitűnő rímötleteit. Az előbbire való hajlamát már korán megfogalmazta: „áttörve rím-szegett szabályok vasfalán újat teremteni” (Heves soraim szabálytalansága, 1952).

Formatörésnek és formai reminiscenciának egyaránt tekinthető az a három vers 1955-ből, melyekben az összkép messziről a szonettnek 4—4—3—3 soros szakait mutatja ugyan, de a sorok igen különböző hosszúságúak, sem a szótagszámuk, sem belső ritmusuk nem szabályos, inkább az ún. szabadversek közé tartoznak.

A rimes és az alig rímelő versváltozatokat egymás után mutatja be az Anaszémiákban. A Levelek Ariadnéhoz II. darabja (*Gott quält uns nicht...*) jól rímelő szonett, ennek első, angolra pontosan fordított változata szinte rímtelen, sorainak szótagszáma is változó, további variánsa (II. God, surely, doesn't hurt us...) jól rímel, szótagszáma szabályos, de tartalma messze tér az eredetitől, azonkívül tele van áthajlással, csak a vége igazodik ki:

whether we're garbed as Sphynx, Dalai Lama,
Hamlet, Richard III — this is the tickler —
he may trick one to play the part of Hitler.

Egy másik szonett befejezése, a Magyaros ciklusból:

koc(z)ka vagyok, s ezt szörnyen szégyelem
— előre-hátra lengő hinta-kúra —

·
·
·

s elalszik bennem minden diktatúra.

(Elégia és vallomás, 1982.)

A „töltött asszonáncok” példája az Évtized (1956—1966) című szonett is, melyben a mássalhangzók alig rokonok, de a két, ill. három sorvégi szótag magánhangzói azonosak: e—e—e és o—o.

Hat szótagú asszonáncnak induló, a végén tiszta rím: „— diadalittas ördög dáridója — ... bolygó-koponyám döglött rádiója”. (Űrhajós, 1960.) — „... Gulág-pszichiáter ... kulák-hiszi-káder!” (A fehéregyházai füzet XI; utolsó szavát csak a rím magyarázza, nem az érthetőség.)

Hét szótagú:

Minden nap riasztóbb a
hideg, nagy diaszpóra!

(-IG, 1970)

Súlyos tartalmat is hordozhat meglepő asszonánc, így Európa kettéosztottságát:

... a berlini sánc
fölkött egymásra förmed Róma s Bizánc.
(Még béke van ..., 1964.)

A katona alárendeltségét:

Embertársam, te lóra tett ulánus

·
·
·

Döfésed, *hic et nunc*, bármily humánus,
igazában nem a te akarásod:
lándzsád hegyével te ma alva ászod
az orosz nép sírját.

(Fehéregyházai füzet XI)

Nem ritka az ún. szétszórt rím (vö. László Zsigmond: A rím varázsa. 1972. 156—74; J. Soltész Katalin: Arany János verselése. 1987. 137):

... akarat-csatornák,
... ideg-csata-tornák

(Erotika I, 1966).

5. A játékos rímeiktől nem állnak messze a szinte öncélú nyelvi játékok. Makkai nem tagadja szellemi rokonságát Weöres Sándorral, akinek verselésében sokszor uralkodó a játékos elem. De Weöres hangalaki játékein túl eljut a szógyökök, abszolút tövek és a morfémakombinációk varázslataig, néha szinte tébolyáig (A versírás dicsérete, 1966). Lőrincze Lajosnak ajánlott Magyaros I című verseiben² („Engesztelő litánia három énekben”) a magyar szóhoz kapcsol különféle képzőket és az így képzett igékhez szójátékosan igekötőket, így duzzasztva fel e szónak szótárakból eddig ismert családját. „Agyonmagyartalaníttathatnák” — kezdi az első sort, aztán megpróbálja értelmes mondatok sorozatába illeszteni az *át, be, neki* stb. igekötőkkel alkotott számos igét és igenevet, miközben kitér békési és pesti népnyelvi megnyilatkozásokra is. A II. énekbe becsempész egy kis önjellemzésfélét: „Csikágói vagyok, alámagyarult fél-magyar alak,” aztán ezt az aranyat érő néhány sort:

Dalom magyar. Angolul pizsmogok.
Két tucat nyelven dől a szó-salak:
a termelésem új és ó-szavak — — —
harsogva nevet mind, ki kint zokog.

A hangalak révén előkerül az *agy* és az *agyar* szó is, a III. ének befejezése pedig a „vadkan-dúlta vadász” sziporkázó szavai: „*Magyarnak csak az magyaráz, akinek a nyúlt-agya ráz...*” A versek keltezése: 1982, Csík-hágó. (Az öngúnnyal is kevert keserű kacaj itt-ott Aranyra, hétköznapiak látszó, de mélyen járó humora Karinthy Frigyesre emlékeztet.)

■ Szójáték fejez ki egy-egy sajátos képzettársítást, pl. az evolucionista szemléletre célozva ebben: „az élet ó-fal faló fa-ló” (Veni, vidi, vici).

² Itt arra gondoljunk, hogy Lőrincze amerikai körútjain sokat tett a kivándoroltak magyarságtudatának erősítéséért!

A METAMORPHÖSEÖN CARMINA sorozatban egymást követik a határozórag-címek: -BÓL, -BÓL; -BAN, -BEN; -BA, -BE; -IG; -VÁ, -VÉ. Az első még csak e ragok különféle konkrét és átvitt értelmű használatát mutatják ki, de az *-ig* elvezet „az IGEN-en túl az IGÉ-ig”, hatványképletekig és János evangéliumáig, úgy, hogy a neveltető szójátékon kívül a kezdet és a vég misztériuma is fölsejlik. A *-vá*, *-vé* translatívusi játéka pedig a *válni*, *valani*, *válás* és *vallás* összefüggéseinek kérdéseibe torkollanak. De közben azt is elárulja, hogy a versek egy részét nem kell komolyan venni: „Én vagyok a halandzsa király.” Játékosan ijeszt, amikor rávezet a *lón* elbeszélő múlt alakjainak a többes számában rejlő kétértelműségre (Az igeragozás dicsérete, 1970). — Weöres Sándornak írt egy másfél oldalnyi verset, melyben a magánhangzók csupa ő-k.

6. A nyelvi játékok és különféle célzások értése és élvezése persze föltételez bizonyos nyelvi, nyelvtani, sőt idegen nyelvi műveltséget. Az idegen szavak és szövegek, szövegrészletek használatát a sok nyelvben járatos nyelvész természetes kifejezőeszközeinek érezzük. A költő angol nyelvi környezetére semmi sajátos angolosság nem mutat (legföljebb bizonyos összetett szavak különírása, vagy néhány korszerű, magyarra röviden nem fordítható szakszó, mint az „Azúr hullámon fehér szikra-tajték” kezdetén: Ha *dzsettel* röpülsz³ . . .), ellenben jócskán vannak itt ógörög és latin műveltségyszavak, az angol mellett német, orosz, francia szövegek és szövegrészletek.

Makkai Ádám költői nyelve az itthon elfogadottnak tekinthető köznyelvi normán, annak több műveltségi és hangulati szintjén, stílusrétegein alapszik. A klasszikus örökségként használt műveltségyszavak mellett nemegyszer él népies hangalaki változatokkal, mint *grammafón* (A múzsa dicsérete I; ebben a nem irodalmi alakváltozatban, méghozzá 1950 előtti helyesírással, azóta ti. a köznyelvben *gramofon*), *főnevestől* (uo., a köznyelvben *-stül*, hiszen ez nem a *-tól* ragot tartalmazza, hanem *st+ül* elemekből állt össze); olykor a németes műveltségű városi réteg kispolgári, máskor félnépi, vulgáris szavaival (*zic-flájsom*, uo. II, ill. *slukkol*, A hamis iránytűk, 1956), vagy éppen a művelt beszédben illetlennek tartott szavakkal (mint a kiemelt SZAR többször is: Az erő és a hatalom, 1980). — Ritka tájszót csak elvétve találunk, mint *kamatyoltat* (Poéta pórázon I), az erdélyi *bőköly* 'bögöly' (Az ő-k, 1964).

Ami nyelvhelyességi szempontból egyébként vitatható, csupa olyasmi, ami az itthoni nyelvhasználatban is divatosan terjedő, de sokunk szerint nemkívánatos jelenség. Ilyen a *köztudott* (az *Anaszémiák* bevezető szövegében) a természetes és hagyományos *köztudomású* helyett (vö. Nyelvművelő kézikönyv 1: 1269); „egyenlőre” (*egyelőre* helyett, uo. 471). Ilyen terjedő divat a *-nak*, *-nek* rag elhagyása lazább birtokos szerkezetekben, pl. olyan névmási birtokos után, melyet a távolabb következő birtokszótól egy másik névmás vagy hosszabb szerkezet választ el: „ön maga valamelyik témájára” (a szabályos és egyértelmű *ön magának* helyett), *A négy szemtanú kétszáz évvel később*, *szóbeli hagyományok alapján lejegyzett leírása* (a Szomj és ecet magyarázatában; világosan fogalmazva: *szemtanúnak* . . .), vagy ismétlődő személyragú kettős birtokviszonyban: *Könyve egy fejezetében* (uo., helyesen: *Könyvének* . . .); ilyen az *-e* kérdőszó elhagyása vagylagos függő kérdésben: „nem tudta, hogy a könnye a sósabb, vagy a tenger” (-Ig, 1970; pontos fogalmazásban: *könnye-e*).

³ *Jet* = sugárhajtású repülőgép

7. A vers lendülete, ritmusa magával hozza olyan szóalakok leírását, melyek közönséges prózában hibáknak minősülnek. A *Mennyek* nagybetűje (A fehéregyházai füzet XII) magyarázható az egyéni jellegű nagyáemeléssel (amilyen Ady óta fordul elő költészetünkben gyakran), a rövid *ny-es Menyország* azonban helyesírási hiba volna, ha nem okolná meg az elterjedt kiejtésen kívül a versnek (A fehéregyházai füzet XIII) első sorában a jambus kívánta rövid szótag; e vers második sorában mégis hosszú szótag helyére kerül ugyanez a szóelem, és ott is rövid az *ny*, talán hogy így következetes legyen. E versnek a végén *árbócz* fordul elő hosszú *ó*-val, holott amíg *cz*-vel írták, általános volt a rövid *o* (valószínűleg a latin *arbosból*), később egyre jobban terjedt *ó*-val, de ezt akadémiai helyesírásunk nem veszi tudomásul, és ma is — az általános újabb kiejtés ellenére (vö. Elekfi László: Beszédkultúránk időszzerű kérdései. Ny. 1976. 358–64) — ragaszkodik a rövid *o*-hoz. A *cz* ebben a sorozatban régi, Petőfi korában is élő szavak írásában fordul elő (mint még *harcsi, tornácz*; de kivétel is van: *lidérc*), új szavakéban nem (*strici*).

Verselési ok magyarázza a nyelvjárási hosszúságot nem egy szóban: *adóssa, országúton* (A fehéregyházai füzet XIV), *szorossa* («Az nem lehet, hogy ész, erő . . »). De nyelvjárásinak is szokatlan, csak a jambikus lejtés kedvéért fogadható el ebben: „ne sírads a régi rónaságot” (Az éktelen rónaság III), és csupán a régi beidegzettség miatt jelenik meg az *é* a (már 1950 óta helytelen *hexaméter*-ben (uo. IV; helyesen a metrum szerint is: *hexaméter-hegyen át*). Az *ó-méga* pedig (Elragadtatás) teljesen szabálytalan, rossz ritmusú alak, valószínűleg sajtóhiba (esetleg a görög ékezet vagy a francia írásmód hatása). A *bízon* alak (Nem vagy) megint alighanem nyelvjárási, hiszen a *biz(ik)* igének *bizony, biztonság* és más származékaiban egyöntetűen rövid *i* van, hosszú még kiejtési változatként sem fordul elő az ÉrtSz.-ban. — Ahol viszont megengedhető volna az odaillő rövid változat, ragaszkodik Makkai az akadémiai helyesíráshoz: „Nem tanított engem” (Az éktelen rónaság IV; metrum szerint: *nem tanított engem*); „jég-vízű Bajkál” (helyesírás szerint is: *vízű*, de itt akár: *vízű*); „sajt-színű” (Metrum szerint *sajt-színű* vagy akár *sajtszínű* lehetne), „száz-színű” (ugyanígy az Őszi naphimnusz-ban). Az „Ífjú titán” így semmiképp sem helyes; az *íffjú* első szótagjában rövid az *i*, a szótag metrikai értéke így is hosszú marad, az *u* viszont megrövidülhet, mert a kiejtésben is gyakran rövid. (Ugyanez vonatkozik e szónak a Mátyás temploma c. versben leírt kétszeri előfordulására.) Dunántúli ejtés szerint rövid *i*-vel állhatna a *víz* a tiszta versritmus kedvéért ebben: „Zeng a Vízöntő” (Kegyelem), és a *szíveinkbe* ebben: „újra halott szíveinkbe mártja” (Halál a tánc is).⁴ De nem megokoltan van hosszú *í, ú* az olyanokban, mint az „ílymód” (Párizs dícsérete; az *ly* egy másik mássalhangzó előtt úgyis megnyújtja a szótagot, nem kell még ékezettel is jelölni), a „szídjám” (uo., hasonlóan fölösleges az ékezet az összeolvadással hosszúnak ejtett [ggy] mássalhangzó előtt), a „hazúg jövőendő” (Adj nekünk fohászt!; ilyen helyzetben a szótag verstani értéke külön ékezés nélkül is hosszú), a „mily gyatra” (uo.), a régies írásmódú „bonyolúlt” (uo.). — Elterjedt népies ejtés szerint írja ezt: *rójja* (Nyelvtanár), holott ez régebbi

⁴ Az Időmértékes versben megengedhető, sőt követendő helyesírási eltérésekre nézve igen tanulságos Kodály Zoltán cikke: Szív, vagy szív? (Tükör 1939., majd újra: A zene mindenkié 1954. 62–5). Kodály kifogásolja azt, hogy a Tükör áprilisi számában Vörösmartynak egy időmértékes versében a *szív* alakjait egységesítették, holott a költő a versritmus szerint hol *szív*-et, hol *szív*-et írt. És „nekünk írásban-szóban élesen meg kell különböztetni e kétalakú szavakat, különben meghamisítjuk a vers ritmusát”.

helyesírásunk szerint is hibás alak, itt sem a versbeli időmértékben leli magyarázatát. A *sem* helyett álló *se* a beszélt nyelvben természetes, az *m* hiánya versben sem kíván hiányjelet, még kevésbé ott, ahol célhatározó mellékmondatban a felszólító mód előtt csakis a *se* tiltószó helyes. — Téves a betűkettőzés a „fönnség”-ben (Azúr hullámon fehér szikra-tajték); csak a *fenn*, *fönn* alakban és összetételeiben kell hosszú mássalhangzót jelölni, közvetlen származékaiban nem.

Helyesírási eltéréseinek egy részét érthetővé teszi Makkai 1956. évi kiwandorlása: az 1954-ben kiadott (s azután 30 évig érvényes) akadémiai szabályozás nem ivódott úgy beléje, mint belénk itthoniakba, akik végigéltük ennek a 10. kiadásnak első vitáit és javított változatának általános elfogadását. Ezért kettőzi az *f*-et a *Népbüffé* verscímében (1955) az 1950. évi szabályzat szerint, ír több verscímében *dícséret*-et (melyet írásváltozatként az 1940. évi 8. kiadás engedett meg utoljára), *húnyt* alakot (Halál a tánc is, 1955) az 1950-ben még megengedett hosszú *ú*-val.

A kötőjel költői művekben gyakoribb, mint a köznyelvi helyesírásban, hiszen sokszor alkalmi vagy egészen új, elő- és utótagjában nyomatékos vagy kettőnél több tagú összetételt jelez. De ez sem teszi megokolttá a *beton-zsák*, az *alap-ötlet*, a *rím-sorozat*, *újra-írott* kötőjelét (A fehéregyházai füzet XIII; ill. az Anaszémiák prózája).

A már említett „jég-vízű” és „sajt-színű” írásmódjához hasonló „száz-színű”-ben azért elfogadhatóbb a kötőjel, mert a teljes egybeírásakor megjelenik a másképp is olvasható *zsz* betűkapcsolat. Sokban hasonlít ehhez a típushoz az „örök-tűzű” is (Adj nekünk fohászt!). Itt a magánhangzók időtartama szabályzat szerinti (bár a *metrum tűzű* alakot kívánna), de a kötőjel használata itt is fölösleges. Csakhogy itt a különírás volna helyes, hiszen az alakulat az *örök tűz* melléknévi jelzős kapcsolat származéka. Úgy látszik, Makkai nem tesz különbséget az egybeírandó főnévi és a különírandó melléknévi előtag közt, hanem mind a két típust kötőjellel kapcsolja.⁵

Orosz szövegrészek magyar átírásában többször zavaró a rövid *a* (vagy *á*) helyett a hosszú *á*, valamint a magyarban ismeretlen hangértékű *y*: *máji novyje sztyíhi* (Az éktelen rónaság IV; helyesen s a metrumnak megfelelően: *máji nóvije sztyíhi*).⁶ Nem szabad egyetlen szövegrészletben keverni az *y* nemzetközi szlavisztikai hangértékét és magyar helyesírásbeli módosító értékét.

8. Külön érdemes szólni a verseknek és prózáknak helyesírásiilag nem szabályozott látható formájáról, a tipográfiáról is. A dőlt betűket nem csak egyes szavak, szövegrészek kiemelésére használja a költő, hanem itt-ott egész verseket dőltten szedet. Bőven él nagy kezdőbetűkkel (ezzel az Ady óta tulajdonnevesítő eszközzel). Máskor a kiemelés eszköze a többinél nagyobb betű-

⁵ Az egész kérdéskörhöz újra megfontolandó Tompa József jelentős cikke a külön szépírói helyesírás néhány kérdéséről (Nyr. 1955. 69–80). L. még Berzsenyi helyesírásáról: Deme (uo. 248).

⁶ A helyesírási szabályzat (AkH. 1984. 88–9) nem ad ugyan példát a hangsúlyos orosz magánhangzók magyar ékezésére, de mivel az orosz hangsúlyos szótag többé-kevésbé megnyúlik, ezt a nyúlást versek átírásában magyar hosszú magánhangzókkal is érzékeltethetjük. A részletesebb szabályozás szerint (A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Bp. 1985. 35) az orosz hangsúlyos magánhangzókat kivételktől eltekintve „általában nem jelöljük a magyarban hosszú magánhangzóval”. A kivételekhez hozzátehetjük orosz versrészletek fonetikus magyar átírását; a szabály amúgy is csak nevekre vagy egyes szavakra vonatkozik.

típus, vagy az egyszerű nagybetűs (verzális) szedésnek dőlt változata. Előfordul a kapitelen és az ennél kisebb nagybetű is ($-V\bar{A}$, $-V\bar{E}$). — A verscím utáni három pont régóta annak a kifejezése, hogy a cím voltaképpen a költemény kezdete, többnyire első sora. De itt szöveg belsejében is gyakori a három pont, máshol az egy, két, három, sőt több gondolatjel a gondolatok tagolásának, az elgondolkodtatásnak vagy gondolkodásra készítő szünetnek a jelzéseként. — A vers tagolásának egy másik eszköze egyes versszakok, sorok beljebb kezdése, párbeszéd esetén több lépcsőben is. (A lépcsőzetes szedésnek non plus ultrája a Majakovszkij-vers, ahol 13 fokozatú sorkezdést is találunk.)

Az érzelmi hevület kifejezése a gyakori felkiáltójel, néha kérdőjellel együtt, többszörösen is. A zárójeleknek viszont értelmi szerepük van. A szögletes zárójelet a kialakult szokás szerint a kiejtett hangok jelölésére használja. A „hideg ész” tükrözi a képletszerű zárójelek is. (Makkai előző verskötetének címe: $K^2 = 13$.) A Jupiter szeme egyik verscímében tartalmaz ilyet: {[KOC(Z)-KA] [DALOM]}. Nyelvész számára, aki elolvassa a cím alatti I. verset (Buzdítás csüggedőknek), kitarul a zárójelek értelme: 1. 'kockáról szóló dalom' (két szótó összetétele), 2. 'kockázó társadalom' (-dalom képzővel alkotott új szó). A (z) zárójele talán Vörösmarty korának a helyesírására utal (hiszen a vers is travesztiaszerűen indul, csupa hexameterből áll: „Régi dicsőségünk, hol késel a koc(z)kahomályban?” stb.), de talán a *kocog* ige tövét is el akarja különíteni, ti. a vers az ülő szórakozást és a sportszerű mozgások elhanyagolását gúnyolja ki. — Egyszerűbb hatványképleteket ír az -IG befejező részében. — Az 56-os véres események és a magzatgyilkosság körül kavargó kusza mondatok a *meghalástan* képletébe futnak be: tett+ismeret = *thanatológia* (Kegyelem). Az ösztönösség undorítóbb tájaiba torkolló „Eredendő bűn?” befejezése képletbe foglalt rejtvénytyszerű szójáték.

9. Vannak a kötetben nyilvánvaló hibák is. A Petőfi-ciklus egyik sorozatának címe: *A fehéregyházai füzet*, a bevezetésben és még két helyen így. A tartalomjegyzékben: *fehéregyházi*. Ez utóbbi a helyes, ha a köznyelvi normát tekintjük (lásd: Nyelvművelő kézikönyv 1: 1006—7). De ha a szerző a helynév változatlan alakjához ragaszkodik, akkor abban következetesnek kellene lennie. Sajtóhibákat, elírásokat találunk e sorozat több helyén: „Dala Láma” (VI; *Dalai Láma* helyett); „Ki tanyája ez fészter?” (VII; *ez a fészter* helyett); „e platánban lakozik itt bent” (VIII; *lakik itt bent*, nem csak az eredeti Petőfi-vers, hanem a ritmus kívánalma szerint is); „Ne própáljátok” (IX; *próbáljátok* h.); „*Il faut cultiver*” (Az Isten kertje V; *cultiver* helyett); „örmömre” stb.; „zsivalyhoz” (A munka dicsérete I; előző kiadásában helyesen *zsivajhoz*). Értelemzavaró a *legtöbb* alak (Levelek Ariadnéhoz III), mert a *legtöbb* helyett a *legfőbb* is ideillik. Zavaró hiba van a „ver as írás” sorban is (A versírás dicsérete I; az előző kiadásban helyesen: . . . az írás). Sajtóhiba (vagy talán szinte idegenszerűen nyelvjárási?) a hosszú *ő* az egyébként nem jambusi lüktetésű, szonettkülsejű versben: „kőrülönt” (Hogy elkövesül minden . . .). Még az orosz szövegben is maradt egy hiba, az egyetlen görög betűs idézet pedig teljesen hibás; a tartalomjegyzék sem hibamentes.

Téves a „kommunikáció elmélet”, a „kérdés feltevése”, a „villany írógép” különírása (az Anaszémiák bevezetésében) stb., angol mintára. Feljajdul az ember, ha ilyet olvas: „megszállottja ama «Egy Gondolatnak»” (Költő és csontváz); itt *amaz* az odaillő alak akkor is, ha a rá következő magánhangzó előtt idézőjel következik.

10. Az olyan intellektuális költő verseit, mint Makkai Ádám, csak az tudja érteni és élvezni, aki jártas — legalább egy bizonyos mélységig — korunk történelmében, természettudományi eredményeiben és a magyar irodalomban, különösen a kortársi költészet újszerű kifejezőeszközeiben, de ismer néhány fontosabb idegen nyelvet is, továbbá konyít valamit a zenéhez.

Segítené a jó versek élvezetét az, ha az itt szóvá tett hibák nem volnának a könyvben. A kritikus feladatnak eleget téve igyekeztünk rámutatni, melyik szabálytalanságnak van művészi értéke, és melyik normaszegés olyan hiba, hogy már zavar a megértésben. Szeretnénk a nyelvész szerző számára is tudatossá tenni költői eljárásának ösztönös mozzanatait, hiszen így remény van arra, hogy ezeket értékelve, további két beígért kötetében módja legyen javítani, a nem esztétikai célú és nem szándékos rendhagyásokat elkerülni. (Persze még ez sem jelenti azt, hogy osztatlan sikert fog aratni.)

Elekfi László

Újabb József Attila-kommentárjaimból*

IV.

(Pszichoanalízis és „Holt vidék”)

1. Immár eredetiben vagy fordításban olvashatjuk Freudot, szembe-sülhetünk a freudizmus, a pszichoanalízis, mélylélektan tanaival. A torzító, sztalinista ócsárlásaik elsüllyednek. Itt az ideje ismét a józan kritikának, a megfontolt világnézeti értékelésnek.

József Attila valóban egyeztetgette a marxizmust a freudizmussal. De Bókay Antal nyomatékosan szögezi le, hogy kortárs tudósok, neves közéleti emberek is kísérleteztek vele: Vigotszkij, Lurija, Wilhelm Reich (Literatúra 1980. 2. sz. 249). A mi költőnk esetében tagadhatatlan, hogy „Az integrálás a pszichoanalízis bekacsolása a marxizmus irányába, nem pedig fordítva történt” (uo.). Bókay is, mások is vallják, hogy a marxizmus összehasonlíthatatlanul mélyebb, meghatározó élménye volt József Attilának, világnézetét is ez határozta meg élete utolsó éveiben is, nem pedig a freudizmus (vö. még Gyertyán Ervin: „Tisztán meglátni csúcsinkat 1985. 182). Bizonyítják ezt a költő érett versei. Ezek okvetlenül hívebben és mélyebben fejezik ki alkotójuk világképét, mint tanulmányai (vö. Bókay i. h. 248; sajnálatosan megfigyelkedezik erről Tverdota György, Miklós Tamás és Valachi Anna).

2. Nem leányszobásítjuk József Attila nagy költeményeit. Pl. a „Nagyon fáj” képiségeben is egyértelmű szexuális célzásait, tartalmait nem kenjük el. Azt sem tagadjuk, hogy némely versnek a hű értelmezéséhez szükséges a freudizmus ismerete is, de ettől még nem freudisták maguk a versek: „Ámit szivedbe rejtessz”, az 1936-os „Biztató”, 1935-ből „A bűn”. Ilyen a „Tudod, hogy nincs bocsánat”, a »Költőnk és kora«.

Itt-ott eltér a véleményem Bókayétól. Szerinte a kasztrációtól való freudi félelemmel magyarázható (i. h. 249) a „Kiáltozás” e részlete:

Ölelj meg, ne bámulj vakon
a kifent rohamkéstől —.

* Vö. Nyr. 112: 319–26; 419–26; 114: 176–90.

Én ezt félrevezetőnek tartom. A lírai én az első világháború megszárlásai után, a spanyol polgárháború híreinek a légkörében él. Bőrén érezheti az imperialista monopolkapitalizmus sebeit (Trianon, gazdasági világválság), áradnak felé távolabbról is a háborús hírek (Mandzsúria, Abesszínia). Nem volna-e ez elegendő magyarázat? A forradalmak is vagy elbuknak, vagy eltorzulnak. Nem indokolja-e mindez a fenti sorokat követő látomást: az egész emberi (európai) világ alászáll (Untergang: Spengler).

De ha a freudizmus, pszichoanalízis magyaráz is versrésztleteket, a költő csak egyetlen művében békíti össze a marxizmust és freudizmust (Világosítsd föl: vö. Bókay i. h. 262). A társadalom és történelem egészét összefogó nagy versekben (Eszmélet, A Dunánál) nyoma sincs a bécsi mester tanainak (uo. 257).

„Nyoma sincs”: ezt úgy értem, hogy a versolvasó, a műélvező, az irodalomkritikus és a nyelvész számára. Hogy aztán az ideggyógyász vagy pszichológus mit hámoz ki e szövegekből csak is a maga szűkebb szakterületén, ideggyógyászati vagy lélektani tünetként, tünetegyüttesként, az már nem a nyelvész vagy irodalmár szövegelemző illetékességi körébe tartozik; bár arra joga van, hogy laikusként is értékelje: mennyire érzi meggyőzőnek az efféle fejtegetéseket.

3. Valachi Anna irodalomtörténeti folyóiratban elemzi a „Holt vidék”-et (ItK. 90: 559–71). A vers „mélyanalízisét” ígéri. Egyáltalán nem szűkíti feladatát ebben a mélységes analízisben arra, hogy csupán ideggyógyászati, pszichológusi diagnózis vázolására használja ki a költői szöveget. És ez nagy baj, ez a tanulmány csődjé.

Nagyjából Mérai Ferencnek általa idézett „Lélektani napló”-ja (1983. 1–3.) alapján, az „utalás lélektana” szerint vizsgálja a verset. Így különbözteti meg benne:

1. elsődleges élmények tükrözését;

2. azokat, melyek ez előbbiekhöz kapcsolódnak, „s a beavatottak előtt nyilvánvaló utalásokat az elfojtás eredményeként létrejött, elhomályosult élményfedezetű, egyszemélyes jelentést [? Hm! T. G.] hordozó szimbólumok”-at;

3. végül közösségi élményhez kapcsolódó utalásokat (i. h. 569).

Adósunk marad Valachi Anna azzal, hogy hogyan lehet, s egyáltalán lehet-e megkülönböztetni a „tükrözött primér élményeket” a közösségi élményekhez kapcsolódó utalásoktól. Vagy a primér élmények közvetlenül, a társadalmiak csak utalásként léteznének? Netán a társadalmi élmények nem volnának elsődlegesek? Továbbá: a primér élmények mindig csakis közvetlenül, vagy ha nem úgy, akkor teljesen rejtett elfojtási jelképekben jelennek meg a műben? Szónoki kérdések ezek!

Hogy mit fejez ki a vers a fejlődő emberi lényegből, amely nyilván társadalmi, ez Valachi Anna számára érdektelen. Őt csak a teljesen egyéni, magánéleti-személyes vonatkozások érdeklik. Ez pedig annyira eltorzítja a látásmódját, hogy az elsődleges élményanyag értékelésében is tévútra vezet.

4. A szabadszállási élmény. — Ha nem idézik is mindig az elemzők, bennfoglaltan általában elfogadják Szabolesi Miklós megállapításait: 1919 hideg decemberében járt a gyermek költő Szabadszálláson, a rokonainál. „A Holt vidék — a költőnél megszokott pontossággal és megbízhatósággal — ab-

rázolja azt a sáros, nádas tavat, amely mellett Imre bátyja kunyhója állott (ebben töltött el oly sok időt a fiatal költő). Amikor a tó helyét kerestük, a verset, szinte mint pontos térképvázlatot használhattuk fel, s így is bukkantunk rá. A falu középpontjától jó nyolc kilométerre, a Kerekegyháza vezető út mentén terültek el még a század elején a hatalmas, többszáz holdra terjedő, sekély vízű tavak. Az úttól balra eső tó mentén állott a kis halászház. Ma is ott áll (. . .) a sárgára festett egyszobás kunyhó, s körülötte ma is szőlők, közben ma is szilva, s alatta az a mélyedés, amelyet valaha az »Ország-Sziget« nevezetű nagy tó foglalt el. (. . .) A »kásás tavon« »kotyogó ladik« az ő [ti. Pócze Imre] szerszáma volt” (Fiatal életek indulója 1963. 120—2). Erre hivatkoztam én is („A líra: logika” 153—55), Valachi is (i. h. 567). De ő ahhoz, hogy a gyermek József Attila ott tudta meg anyja halálát, fölöslegesen társítja az öcsödi lelcévek „megaláztatásait” is. Továbbá szerinte „A halott pusztá minden bizomnyal a hiába várt, de holtan sosem látott anyja virtuális lakhelye a versben.” A behavazott pusztá „a gyász fehér színét viseli”. „A pusztá talaja (. . .) nemcsak a mindent átjáró anyahiányt, hanem a kifosztottság végérvényességét is sugallja, hiszen a terméketlen, fagyos agyag a felnőtt fiú gyermeki sóvárgását eleve meddővé apasztja: bármennyire szeretne, nem lelhet újra támaszra élete legfontosabb halottjában, aki túl korán engedte el a kezét”.

Hát nem! Hogy a pszichológusok mennyire tudnak kiolvasni a versből anyakomplexust (vagy beleolvasni?), erre ők illetékesek; hogy az értő versolvasó számára nincsenek ilyen tartalmak a „Holt vidék”-ben, azt talán jogom van leszögezni!

5. Komplexusok a versben. — Előbb már az anyakomplexus művészi meglétét is tagadtam. Valachi Anna viszont, aki szerint a táji tél a költeményben a „felettes én” állapota, magánhelyzete (nem pedig a lírai én lelkében tükröződő társadalomé . . .), arra tör „mélyanalízisében”, hogy meggyőzzön minket: miféle sérelmeket beszél ki, hantol el a vers: azt a fájdalom sebet takarja, fojtja el elnyomott élményként, amelyet a moszkvai platformtervezet ütött a költőt súlyosan elítélő gyalázkodásával. Itt is hiányolhatjuk a meggyőző érveket. Sérelmet persze „lereagálhat” (de ronda szó!) a lírikus; köztudomású, hogy van ilyen verse József Attilának: az 1932-es „Bánat”.

Ha a megrázkódtatás változtatott valamit ezen a lírai életművön, azt semmiképp sem a „Holt vidék”-ből lehet elhihető erővel kimutatni. A pszichoanalízis itt semmit sem segít az olvasónak. Sőt ebben a szövegösszefüggésben a freudizmusnak önkéntelen szatírájává alakul át mindaz, amit V. A. a „rejtett szexuális vonulat”-ról ír. Szerinte szexuális titkai vannak a következő soroknak:

Füstöl a víz, lóg a káka
kókkadón a pusztaságba.

Péniszszimbólumoknak tekinti a „sovány karók”-at; az idő vajúdását (11.—12. sor) nemzés következményének, „a jég alatt a meleg iszapba hatoló, biztos búvóhelyre lelé halak keltette képzetek, mind-mind a magzatképződést megelőző szexuális aktus mozzanatait idézik föl” (i. m. 568). Stb. Folytatódik . . .

Bármennyire kevesen vannak is, hadd kérdezzem meg azokat, akik e „rejtett szexuális vonulat” kapcsán a bírált szerzőnél mellé állanak, vajon látnak-e — jelképes — phalloszt felbukkanni a következő idézetekben is?

„Szörnyű vendégoldal reng araszos vállán . . .”; „Nádorispán látja Toldit a nagy fával . . .”; „S mintha vassá volna karja, maga válva, | Még csak meg se rezzen a kinyújtott [!] szálfa” (Arany: Toldi). Ennyire hatott volna rájuk ama híres aradi átírat a Toldinak?

Vagy Babitstól:

A rügy a fán — mint ifju arcon
a pattanás — kiütközött.
Vén életemmel sántikálok
a csecsemő zöldek között.
Botom dühödten üt a fűbe,
szívem irígy és izgatott . . . (Botozgató)
Léekatonáim sorban állnak már, pici
földem a földből kikerítve, könnyű szál
dzsidások módján állnak őrt, hatalmasan . . .
(Gondok kereplője)

Ezekben is látja a peniszszimbólumokat valaki és Valachi? És ha dacosan — igen, mit érünk ezzel a művek értelmezése szempontjából?

6. Szexuális jelképrendszerek. — Én mindezzel nem tagadtam szexuális jelképek, jelképrendszerek lehetőségét. M á s o k voltak, akik a magyar tudományban durván támadták Vikár Bélát, 1945 után sommásan narodnyiknak, nacionalistának bélyegezték Lükő Gábort — főleg „A magyar lélek formái” (1942.) c. művéért (vö. a mű hasonmás kiadásában az utószóval: 1987. VI). Ortutay Gyula szerint mind Vikár, mind Lükő népi szimbolikát föltevő magyarázatai „erőltetettek”, „kiokoskodott jelképek”-et képzelnek el. Lükőnél ezek a szimbólumok „már valóságos metafizikus, faji jelképrendszerré alakulnak — teljesen függetlenül a történeti, társadalmi tényektől” (Magyar népköltészet 1955. 1: 65 és 56).

Ellentmondásosabb a véleménye Katona Imrének. Az egyik lapon támadja azokat, akik (szexuális) szimbolikát ismernek föl szerelmi népdalainkban, a másikon maga is szól népköltészetünk „kedvelt madár- és virágsszimbolikájá”-ról (Dömötör Tekla—Katona Imre—Ortutay Gyula—Voigt Vilmos: A magyar népköltészet. Kézírtos egyetemi jegyzet 1971. 236, 272); végül azt sem tagadja, hogy ha változékonyan is, de érvényesül a szín-, tulajdon-ság-, szám- és egyéb jelzőknek átvitt, szimbólumszerű jelentése, bár „a szubjektív beleérzés miatt sem szabad ezekben abszolút érvényű, változatlan törvényszerűségeket keresnünk” (értsd: stabil, állandó szimbolikát).

Ezek után egy ideig hallgatnak néprajzosaink Lükőről. Voigt Vilmos meg sem említi őt „A folklór esztétikájá”-ban (1972.), sem „A folklór alkotások elemzése”-ben (1977.), mellőzi Lükőt Dömötör Tekla is „A népszokások költészeté”-ben (1974.). Csak az 1987-ben megjelent tanulmánygyűjtemény, „A szerelem kertjében. Erotikus jelképek a művészetben” veszi föl a szakirodalmába, s elvétele megemlíti a gyűjtemény párja is (Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a népművészetben).

Hosszú ideig hallgattak Lülőről a magyar nyelvészek is. Noha nézeteinek van stilisztikai vetületük is, Lükő neve nem szerepel a MStilÚt.-ban, de pl. a PaisEml.-ben vagy a NymKk. 1.—2.-ben sem. Nem az ünneplését hiányolom, hanem a józan, értékeit is elismerő, de hibáit elméleti alapon feltáró bírálatát. Ha mind a néprajzosok, mind a nyelvészek szilárdabb elméleti alapon foglal-

nak állást, talán eleve másra sikerült volna Bernáth Béla műve, „A szerelem titkos nyelvén” (1986.). Így sajnos sokban van igaza a recenzió szigorának (MNY. 84: 235–37).

Nem lépünk-e tőlünk idegen területre? A nyelvtudomány kétségtelenül illetékes a nyelvileg kifejezett népi és általában társadalmi jelképek, jelképrendszerek vizsgálatában. Azonban mivel a jeltan, a szemiotika is főleg tőle veszi át a módszertanát, alkalmazhatja tudományos eljárásait azokra a szimbólumrendszerekre is, amelyeknek nem a nyelv a kifejező anyaguk.

Nem bocsátkozom bele mélyebben, de már a lexikalizálódott szexuális szókincs is kínál elgondolkodtató tanulságokat a lélektannak. Kihasználta-e akár a folklór, akár a tudateltöltés kutatója például azt a tényt, hogy a férfi és a női nemi szervek elnevezése olykor összerosódik, átfödi egymást (*puca*, *ÉrtSz.*)? Vagy azt, hogy mindkét nem perigenitális testrészeinek és a női nemi szervnek is azonos lehet a neve a magyarban (*picsa*)?

A nyelvészet kategóriáinak alkalmazásával sikerülhet meghatározni mind a néprajz, mind a pszichoanalízis számára e jelképrendszerek létmódját, jellegzetességeit. Népi, népművészeti szimbolika kétségtelenül van, de erősen az általános értelemben vett helyzethez és „szövegösszefüggéshez” kötődik. Ha nincs meg a kellő helyzet, a szükséges — többek között műfaji — szövegösszefüggés, akkor a nyelvi vagy tárgyi jelenségek egységek maradnak elsődleges jelentésükben, illetve pusztá tárgyak, dolgok. A szerelmi népdalok kontextusa mintegy fölhívás is a befogadóhoz: értelmezze minél jelképebben mindazt, amit a hagyomány megenged! (A h a g y o m á n y tehát, nem pedig az egyéni belemagyarázás!) A lakodalmakban szokásos fölszabadult, mondjuk ki: a szesz hatására gátlástalanabbá váló légkörben a csujjogatók nem használnak finom jelképeket, sokkal inkább félreérthetetlen célzásokat, sőt: drasztikusan, obszcén módon szókimondók. A „magyar nép” szemérmes szerelmi dalaiban, egyáltalán nem az a csujjogatóiban...

Nagyon eltérő kontextusban, illetve szituációban sem vész el okvetlenül a tárgy, kép, szó jelképeessége, csak épp szétválik a jelentése, akár ellentétébe is fordul. Ezt a lehetőséget éppúgy számításba kell vennie a népi szimbolika kutatójának, mint a lélekelemzőnek.

Hadd hozzak példákat a kontextus és szituáció ilyesféle hatására a szimbolika egy másik területéről: a középkori keresztény ikonográfiából! A kézikönyvekből bárki kibogarászhatja, hogy mennyi ambivalens jelentésű szimbóluma van a romanikának és a gótikának. Ilyen az oroszlan (ez lehet Krisztus jele is, a Sátáné is, a bátorság és erő jelképe is, a gonosz démoné is; vö. pl. Jutta Seibert: A keresztény művészet lexikona 1986. 250—2), a kutya, a kígyó, s ilyen a kecske. Vegyük e legutóbbit! Lehet a Sátán zoomorf alakja is (vö. Louis Réau: Iconographie de l'art Chrétien 2/1: 60, 107—12; Lexikon der christlichen Ikonographie 1968. „Bock” címszava; Klementine Lipffert: Symbol-Fibel⁴ 1964. 46), lehet bűnök jelképe is, főleg a tisztátalanságé (l. pl. Sachs—Badstübner—Neumann: Christliche Ikonographie in Stichworten 1980. 337), de épp Lipffert hangsúlyozza, hogy karácsonyi témájú képeken milyen fontos megfigyelní: a Kisdéd felé fordul-e a kecske, vagy elfordul tőle. Előbbi esetben 'Wahrnehmung, Erkennen, Erfassen', 'észrehevés, fölismerés, egész értelemmel való megragadás, megértés' a jelentése, az utóbbiban: 'megátalkodott, konok bűnös'.

A keresztény jelképrendszert a középkorban sem ismerte az egész felnőtt népesség. Többen és jobban ismerték a romanikában és a korai gótiká-

ban, voltak aztán olyan szakaszai is a gótikus művészetnek, hogy még a meseterek, művészek is csupán szervesen, helyére szimbolikusan nem illő díszítésként használták az eredetileg jól ismert jelképeket.

Nyilván hasonló a helyzet a folklór szimbolikájával. Sőt! A népi szimbolika társadalmi jelentéselhomályosulása még nagyobb, erősebb! Nem lehetne vitatkozni Lükővel vagy Bernáth Bélával, ha volna néhány olyan archaikus kultúrájú falu, melyben legalább a lakosság valamelyik kisebb részlege (de egyetlen adatközlőnél mindenképpen több ember!) egybehangzóan ki tudná fejteni a jelképek tartalmát, le tudná fordítani a kutató számára „a szerelem titkos nyelvét”, benne a szexuális tartalmakat. A nemi jelképvilág szinte egészében a tudat alá merült (mai kifejezéssel: a „tudatelőttés”-be); legföljebb azt fűzhetjük hozzá, hogy a különböző adatközlők tudatában nem egyformán mélyre. A jelképek hasonlósági és/vagy érintkezési fokától, nyilvánvalóságától is függhet, hogy mennyire érzi még a népi közösség hagyomány-őrző része — ha másként nem, hangulati, érzelmi „konnotációként” egy-egy szimbólum eredeti tartalmát.

Mi következik mindebből Valachi Annának a „Holt vidék”-be belemagyarázott szexuális mélyvonulatára nézve? Önmagában nem lehet tagadni, hogy a *karó* lehet megfelelő környezetben, ehhez szükséges kontextusban és szituációban a penis, penis erectus jelölője. Csakhogy József Attila e verse nem ilyen megfelelő szövegösszefüggés! Mint ahogy nem az a Toldi, nem azok Babits idézett versei sem a *rúd*, *bot*, *léckatona* vagy a *dőfés*, *szűrés* nemi jelentésértelmezésére.

Maga Valachi Anna sem tudja a föltett szexuális vonulatot összehangba hozni a szintén föltett sérelemelhantolással és anyakomplexussal.

Még olyan József Attila-versben is, ahol teljesen leplezetlennek látszik ma a szexuális értelem, lehet ez önkéntelen naivitás, művészi botlás. Hivatkozhatok az 1922-es „Üdvözlés”-re:

Ma ím elődbe térdelek,
szerelmesen köszöntelek.

De *férfiságom* harcra int,
csitítom, *fölpattan* megint. (Én emeltem ki. T. G.)

S oly bús szívem, hogy még megöllek.
Nem ma, ne félj, ma üdvözöllek.

(Vö. Török: „A líra: logika” 134.) Persze, ebben a versben sem az a fontos, hogy önkéntelen-e, vagy tudatos, szándékos a nemi utalás; még az sem, hogy elfojtások, gátlások áttörése-e, hanem az, hogy illeszkedik-e a környezetébe, szolgálja-e a mű teljességét, mondandóját. A vers azért, azért is rossz, mert ez a rész szervesen, beépítetlen. Ha volna művészi funkciója, akkor a prüdök, álszemérmesek ellen meg kellene védenünk a költeményt. Így a nagy költő tekintélye, az iránta érzett tisztelet sem ment föl az elvető bírálat kötelessége alól.

7. A képleírás rendje, feladata, e rend „jelentése”. — Tudjuk, hogy a tájleíró versek is átmennek a művészi jelentésértékelésen, nem maradnak csak valódi — esetünkben: szabadszállási —, vagy képzeletileg átforgalmazott, vagy csakis képzelte tájak ábrázolásai. E versek leírási rendjét nem mindig könnyű fölfedezni, de nincs okvetlenül szabályokba foglalható rend egy nem

művészi igényű tájleírásban, terepismertetésben sem (ez utóbbiaknak nyilván nem erénye a rendezetlenség!). Az iskolákban nem művészeket nevelünk, mégis tanítjuk a fogalmazástanban, hogy melyek a hasznos, célszerű, szemléletes hatású, gyakorlati értékű leírási eljárások főbb fajtái. A verselemzési feladatnak csak a kezdete, hogy ráeszméljünk, milyen alapon rendezte el a táj részletekeit a költő.

A „Holt vidék”-ben a rendezési módot szinte közvetlenül is kifejti a 21.–22. sor: „Tanya, — *körülötte körbe | fordul e táj . . .*” (az én kiemelésem. T. G.; „e táj” = a 20. sorig leírt szabadszállási táj). Persze, nem a táj fordul, hanem a szemlélő lírai én — a távolabbtól, embertelenebbtől csigavonalban közeledve az emberibbig, az emberi lakóhelyig, be a szobába, be a szegény-paraszti tudatba. Így elemeztem a verset nagy régen is („A líra: logika” 153–5), ma is helytállónak tartom, amit több mint húsz éve írtam.

Támogatja felfogásomat a költőnek két évvel korábban írt Babits-kritikájában egy jellegzetes, a „Holt vidék”-kel párhuzamot mutató gondolatmenete: „. . . [a] formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton [így!] vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már főntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb, és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemléltünk. Fönn az ormon azután egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé[,] és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyívű éghajlat alatt” (József Attila: ÖM 3: 50) Ahogy Szántó Judit közli, hasonlóképpen magyarázza bizonyos műalkotások sajátosságait a költő szeminárium hallgatóinak egy beszélgetésen:

„— Látjátok ezt a tájat?

— Igen.

— Körben látjátok?

— Igen.

— Nem — szólta Attila —, ahhoz, hogy körben lássátok, *meg kell, hogy forduljatok*, és csak úgy *láthatjátok az egészet*. Mondjuk, megfog egy táj (. . .). Előbb képekben látom az előtttem levő tájat, mondjuk így: *embertelenségében*. Az embertelent úgy értem, hogy *ember nélküli*. De kifejezhetem [vele] a benne élő emberek életét. Ez csak egy rész. És egész addig, ameddig feloldom magamban a látnivalókat képekben, érzelmi és gondolati egységben, még mindig csak egy részt látni. És gondoljuk el (. . .), hogy ez egy hegy aljában történik. Mondjuk, felfelé vezet egy spirális út, ahogy megyek, ugyanazt a tájat már kisebbnek, messzebbnek látom, de minden oldalról jól megnézem. A lényegest jobban összefogva, feljutok a hegytetőre. És mindezt együtt elétek adom, elvtársak. Így zajlik ez, bent a lélekben, ha csak magamról írok, akkor is” (az én kiemelésem. T. G.; l. József Attila-Emlékkönyv 345).

Röstellem, hogy huszonnékét év múltán ismét csaknem olyan bőven idézem Szántó Juditot, de ma is versnyitó kulcsnak tartom a szavait. Sem e kulcsot nem forgatták a zárban, sem az én magyarázatomra nem vetettek ügyet utódaim: Valachi Anna, Fodor András (Szólj költemény 1971. 131–2), Egri Péter (A költészet valósága 1975. 208–14). Még cáfolatra sem méltatták. Nem vitatom, joguk van hozzá, ha nélküle is j o b b értelmezést tudnak nyújtani.

tani. Úgy vélem, ez nem sikerült nekik. Fodor András nem is elemmez tulajdonképpen, csak futó megjegyzéseket fűz a vershez (ezt mások is megtették). Sokszor nem értheték egyet Egri Péterrel sem. Túlhangsúlyozza például az ég–föld ellentétet. Ez egyébként nem az első és második strófa között van, hanem legföljebb az elsőn belül, s ott sem ellentétező, inkább egyszerű párhuzamosság a füstölő-ködlő víz és a dunnás ég között. Az enyémmel sokkal homályosabban sejlik fejtegetésében a versnek lényegi, embericsedési folyamata. A vers képeinek értékelésében sem értheték egyet sem Fodorral, sem Egri Péterrel; de erről majd külön ejtek szót.

Amit annak idején a „Holt vidék” térbeli rendjéről, emberiesedési fokozásáról mondtam, ma is vallom, legföljebb a csigavonalban közeledő leírásmódot hangsúlyozom ma jobban. Az újabb elemzések semmit sem cáfoltak meg egykori-mai felfogásomból.

8. A záróstrófa. — Kemény lírai anyag lehet: ebbe tört már bele Illyés Gyula bicskája is, azóta másoké is. Illyés a „Külvárosi éj” kötetet bírálva, kifogásolja, hogy József Attila áttér a verseiben a közvetett politikumú ábrázolásról a közvetlenre: „Képzelmük el, hogy Petőfi a »Reszket a bokor« hangulatában és egyik szakaszában akarta volna elhelyezni azt a maga helyén különben kitűnően megálló gondolatát, hogy a királyokat sürgősen fel kell akasztani. Ilyen keveredés rontja le József Attila olyan szép verseinek hatását, mint a *Határ*, a *Holt vidék* [!] vagy a tréfás *Medvetánc*. Az igazi forradalmi vershez indulat, merészség, bizonyos fokú korlátlanág szükséges és nemcsak az érzelmekben, de a verssorokban is. József Attilában nyoma sincs a hevületnek. Hogy úgy mondjam, gyáva rossz verseket írni vagy csak megkezdeni is” (először: Nyugat 1932. dec. 15.; kötetben: Iránytűvel 1: 302–3).

Nyilvánvaló, hogy Illyés félresikerült kritikája az utolsó versszakot tartja rossznak a „Holt vidék”-ben (alighanem azt a „Medvetánc”-ban is. a „Határ”-ban is). Éppúgy nem tudja poénellenes ízlésével megemészteni a politikai csattanót, mint Ottó Ferenc zeneszerző — és rajta kívül még sok kortárs — a „Nyár” utolsó sorának színvallását: „... megvillan | elvtársaim: a kaszaél”. Dicsekedik vele a komponista, hogy az ő rábeszélésére írta át a kérdéses sort („kék, tünde fénnel fönn a tél” (Kritika 1988. 12. sz. 19–20) versmondatt).

Hízelegthetek magamnak vele, hogy bebizonyítottam: nem „átjavította” ezzel és néhány más kisebb módosítással a „Nyár”-t a költő, hanem így új vers, egészen más mondandójú mű keletkezett (József Attila-kommentárok 55–7): ugyanis Stoll Béla harmadik szövegkritikai kiadása már önálló versként külön közli a kettőt. De ennél azért többet szerettem volna elérni kommentárainnal. Foglalkoztam ott a lírai idézet fajaival, a szövegkörnyezetből vagy az idéző mondatból következő létmódjukkal, modalitásukkal, jellegükkel (uo. 229–59; l. még Nyr. 96: 423–39). Bemutattam, hogy idézheti a lírai én saját belső beszédét, gondolatait is, másokét is; foglalkoztam azzal is, hogy az idézetet nem jelöli okvetlenül írásjel a versben még akkor sem, ha egyenes, ha „szó szerinti”. Tárgyaltam a záróidézet funkcióját is. Egri Péter már ismerhette tanulmányom Nyr.-beli formáját, mégis ezt írja: „Az utolsó versszak a társadalmi tanulást a töprengő parasztok számára lázadó mozdulattal, de a tájleírás kereteit szét nem törve, sőt a táj lényeges motívumait szemléletes kódában ismételve, tömörítve vonja le” (i. m. 210). Vagyis ő úgy látja, hogy a lírai én vonja le azt a társadalmi tanulást a parasztok számára...

Valachi Anna ennél is hátrább vonul — csaknem Illyés Gyula értetlenségéig: „hiába az utolsó versszak hirtelen beszédhelyzet-váltása: az ellenséges világ tulajdonviszonyainak tudatosítása nem a parasztok felismeréseként jelenik meg a *Holt vidék* végén, hanem változatlanul a költő interpretálásában. Nem túl derűkeltő a befejezés akkor sem, ha a költő »lelke« szempontjából vesszük szemügyre ezt az elidegenedést tudatosító négy sort” (ItK. 90: 566).

Ki mondta, hogy ez a vers „derűkeltő”? Mivel bizonyítja, hogy nem a parasztok ismerik föl azokat a „tulajdonviszonyokat”? Egyébként mivel bizonyítja ezt Egri Péter is? Semmivel.

Leszögeztem, hogy az utolsó versszak bevezet a kis parasztok tudatába, vagyis hogy gondolatainknak i d é z e t e. Rám való hivatkozás nélkül ugyan, de átveszi véleményemet Balogh László népszerűsítő könyve is (József Attila 1969. 74—5), egyébként a vers térszerkezetéről vallott felfogásommal együtt.

A 34.—35. sor („Gondolkodva ülnek im a | sötétben”) az idéző mondat. Az utolsó versszak tartalmazza, hogy a tanyasi szobácskában m i n gondolkodnak a kis parasztok. Határozottan ő k, nem csupán a lírai én; noha köztük és e között nincs ellentét, nem tátong gondolati szakadék. Elvégre a lírai énen sem „segít ima”... Hogy a záróstrófa népi közös gondolatok idézése, azt a kezdőszó is igazolja: *Uraság*-nak. Az ÉrtSz. szerint csak „szocializmus előtti” használatú szó ez; elavulóban, kiveszőben van az ÉKsz. szerint; szerintem n é p i e s e n régies! A „Holt vidék”-et besorolhatjuk az idézetet erősebb-finomabb csattanóként, zárásul használó más József Attila-versek közé (Tűz van, Tánca fognak, Éjjel, Lucához, Biztató, Fagy, Határ, [Magad emésztő...], Én nem tudtam, Kiáltozás; vö. József Attila-kommentárok 253—5). A kihegyezettséget csökkenti, hogy az idézetet n e m jelölik írásjelek (kettőspont és idézőjel; kettőspont; esetleg csakis gondolatjel a 36. sor elején), hanem az idézőnek minősülő mondat p o n t t a l zárul, az idézet írásképe pedig ugyanaz, mint a többi versszaké. A szélesebb értelemben vett csattanó azért tompítva is poén maradt. A József Attila-i gondolatosság értékét annak idején föl nem ismerő Illyés Gyula még így is megbotránkozott rajta...

9. A vers képvilágához. — Indokolt lehet ugyan azt is kutatni, hogy mi a viszonya a „Holt vidék” képeinek az impresszionizmushoz és a szürrealizmushoz (vö. Egri Péter i. m. 210—11), de ha a vers mondandójához keressük az utat, semmiképp sem a legfontosabb.

Egri Péter szerint: „*Füstölő víz, lógó, kókkadó káka, lapos lapály, nyirkos szalma* konkrét képek ugyan, de ködös párolgásuk, ernyedtségük, csökkent intenzitásuk impresszionisztikus hatást kelt”. Vajh az idézetek közül melyiknek csökkent az intenzitása, feszültsége, erőssége? Csak nem a József Attila-i humorú toísméltelés alakzatnak, a *lapos lapály*-nak? (Mert a „Füstöl a víz”-nek még kevésbé!) Nem téveszti-e össze itt a j e l ö l t hangulati hatását a nyelvi jelölőkével? „Sűrű csönd ropog a havas | mezőben”, vagy „Jeges ágak között zörgő | időt vajudik az erdő” vajon valóban szürrealisztikus hatásokat, asszociációkat keltenek-e?

Formai oldalról megvizsgálhatjuk, nem férnek-e bele olyan, a magyar szakirodalomban szinte máig mellőzött (nincs benne a Stil.-ban és a MStilÚt.-ban) kategóriákba, mint az e n a l l a g e vagy h y p a l l a g e. Sajnálatos, hogy az antik retorika nyomán azok is a jelzők körére szűkítik le ezt a két kate-

góriát, akik felhasználják (pl. J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve 1965. 224, 315–6). Szabó G. Zoltán és Szörényi László Kis magyar retorikája (1988. 147–8) sem jut tovább az enallagéval. E kötetben „A hypallage viszont egy meghatározott tárgynak (jelenségnek) tulajdonítható cselekvést egy szomszédos, más tárgyhoz kapcsol, melyhez logikailag nem tartozik, gyakran úgy, hogy fölcseréli az okot és az okozatot”.

E kis retorika épp József Attilától veszi példáját (Nyár 3.–4. sor), melyben alany és tárgy cserélődik fel. De hisz mélyen ismerős ez mondattani őstörténezeinknek: föltevéseikben nemcsak az alanyt és tárgyat cserélgetik vidáman, hanem alanyt és határozót (főnévi igenév!), tárgyat és határozót, határozót és állítmányt stb. (vö. Berrár: MTörtMt.), ahogy a történeti kialakulás logikája megkívánja. Miért nem vesszük hát észre, hogy a kérdéses képek is ilyen mondattani átértékelődések: ’sűrű csöndben (határozó → alany) ropog a havas mező (alany → határozó; például lépésektől)’; vagy ’sűrű csöndben ropog a havas mezőn valami (lépések hersegése a hóban, fákat repesztő fagy stb.)’. A másik esetben: ’jeges ágakat zörget az erdőt (is megkínzó, szinte) vajúdási fájdalommal gyöttrő télidő’, vagy ’jeges ágak zörögnek a (téli) erdőt szülő időben’, vagy ’jeges ágak zörgése közben szülési kínokra készíti (= körülírt műveltetés!) az erdőt az időjárás’. — Ilyenformán hypallage a 21.–22. sor is: ’a tanya körül körbe fordulok/unk e tájon’. Persze, ez csak a mondattani oldal, s a stilisztikának ezután kell föltárnia, hogy a hypallage milyen jelentéstöbbleteket (nemcsak expresszivitási többletet!) hozott létre a versmondásban. Annyi azonban világos, hogy bizonyos komplexnek minősített képek mondattanilag már az ókorban is használt hypallagék (és enallagék; ugyanis a jelzőeltolásban is megvan az ok-okozat, előzmény-következmény vegyülése). Ha pedig hypallagék, enallagék, akkor a feladat pontosabban már az, hogy más-más korban ezeknek milyen szelídebb, vagy rikítóbb, kisebb vagy nagyobb összeférhetetlenséget mutató formáit használták a költők. Ez így másképp világítja meg a kérdést, amit Egri Péter ekként fogalmaz meg: hogyan egyezteteti össze József Attila a modern, szocialista szemléletű realizmust „szürrealisztikus hatásokkal és asszociációkkal”.

Nyilván elismeri a nyelvész stilisztika is, hogy szembesíthetünk egy-egy művet az egykori izmusok nyelvi sajátásaival. De épp a nyelvész köteles hangsúlyozni, hogy még a tagadhatatlan képi reminiscenciák eredeti „izmusértékét” is megváltoztatja, átformálja a kontextus. A „Holt vidék” 3. sora — „Dunnába bútt fönn a magas” — Kassáknak számozott, 29. versét (1923.) visszhangozza akaratlanul: „az idő szörnyű dunnákban hever fölöttünk”. De mi maradt a kassáki vers avantgardizmusából József Attila realiztikus kontextusában? Szinte semmi. (Megjegyzésül: Kassák korai számozott verseiből még több mint egy tucatnyi került át reminiscenciaként József Attila érett és korai verseibe, ezért még feketébb folt a költő nevében a Kassák későbbi számozott verseiről írt mocskolódó, színvonalatlan és szándékosan értetlenkedő „bírálat” — vö. ÖM. 3: 110–4 —, mely mélyen a Babits-kritika színvonala alá süllyed!)

Fontosabbnak tartom a képek irányzatokba való sorolásánál, hogy ezek egészükben hogyan illeszkednek bele a költői gyakorlat „nyelvesztétikájába”... Persze, ez a „nyelvesztétika” semmiképp sem azonos a Tverdota György hirdette névvarázs- + költői intuícióelmélet képlettel (vö. ItK. 90: 373–91; korábbi cikkeire ott hivatkozik). Tverdota tudománytalan elképzelésének cáfolatára külön kommentárt szánok.

József Attila költői gyakorlata — főleg 1924–34 között — nem csupán a valóság nekünk valóvá tételét, érzelmi meghódítását példázza, hisz ez minden jó művésznek feladata, hanem kidolgozza az antropomorfizálás, emberiesítés nyelvi eszközeinek tágabb táráát, nem elégedve meg az önmagukban is újszerű, modern, hatékony megismerésért (vö. „A líra: logika” 113–42). Mint hajdan bemutattam, művészi módon hoz közelebb az emberhez az elvontaknak és a fizikai jelenségek neveinek anyagszerűsítése, anyagiassága; a jelöltek halmazállapotának „emelése” a légnemű felől a folyékony, illetve a szilárd felé; a növények állatok módjára, az állatok emberként viselkednek számos versében.

Az ilyen tágabb egű antropomorfizálás köti össze, egyesíti a „Holt vidék”-ben a komplexebb és egyszerűbb, jobban vagy kevésbé kifejtett szóképeket. Szorosan összefügg tehát, hogy a jelenségnevek és elvontságok *m e g s z e m é l y e s ü l n e k*: a *magas* dunnába bújik, a *fagy* kiköti a lovát, a *tél*-nek körme van és játékos kedve, a *szél* babrál; a jelenségek akár oxymoron-szerűen anyagiasságnak (a *csönd* ropog), akár anélkül (a *homály* kövér és zsíros); az élettelenek megelevenülnek (a *karók* soványak és sorakoznak, a *kukoricatábla* szalad, a mozdulatlan *táj* hypallagával mozdulni, fordulni kezd).

Az emberiesítések vezetnek az emberekhez, a kis parasztokhoz és tovább, a tudatukba, gondolataik idézéséig.

A táj tulajdonjogi szempontból marad csak az *uraságé*, valójában magának valóvá is, nekünk valóvá is tette a lírai én: a társadalmi és egyéni tél is a *m i e n k*, éljük, átéljük, ismerjük mint jelent. Ezért nem csupán külső végzet, melynek csak elszenvetői vagyunk, hanem *v e l ü n k v á l t o z h a t m á s j ö v ő v é*. Lehet, hogy 1989-ben, a marxizmus meghátrálása idején nem divatos így fogalmaznom. De nem tudok és nem is akarok másként.

10. Általánosabb tanulságok? — Ha nem eddigi szövegértelmezési módszereinket kívánják egészében helyettesíteni, csupán kiegészíteni, gazdagítani, szívesen tanulnánk azoktól, akik az irodalmat pszichológiai, pszichoanalitikai oldalról közelítik meg. Pedagógusok számára szerkesztett segédkönyvemben (A megértés, értelmezés és továbbadás áramában 1988. 21–4) egy részlet ismerteti is a francia törekvéseket. Valachi Annától azonban *n e m* sikerült tanulnom semmit, legföljebb alkalmat adott ellenvéleményem általánosabb kifejtésére.

A másik tanulságot — félreértés ne essék — nem szerzői hiúság mondatja ki velem. Igaz, mivel a költői mű egyrészt határolt *v é g t e l e n s é g*, másrészt társadalmi olvasati szabálya folytán szükségszerűen *t ö b b é r t e l m ű*, több olyan hiteles magyarázata, értelmezése lehet, amely mind tartalmazhat *r é s z i g a z s á g o k a t*. Jó volna, ha ezek a részigazságok *é r i n t k e z n é n e k*. Ehhez azonban az kellene, hogy az elemzésre vállalkozók ismerjék elődjeik munkáját: akár azért, hogy helyesbítsék, cáfolják, akár azért, hogy építsenek rá.

„A líra: logiká”-ban közölt elemzésemet nem méltatták figyelemre, bírálatra az újabb elemzők. Mivel nem hoztak föl olyan érvet, amellyel gondolkodóba ejtenének, szinte változatlanul ragaszkodom hozzá ma is, legföljebb bővebben fejtem ki. Ezzel azonban együtt jár, hogy most én bíráljak meg *m á s o k a t*.

Török Gábor

Szerkezet és stílus*

(Kosztolányi Petőfi Sándorka című novellájának elemzése)

1. A cím. A Nyugat az 1923. évi első füzetét a Petőfi-centenáriumnak szentelte: benne a folyóirat alkotógárdája hódolt a költő emlékének. A sort Babits verse, a Petőfi koszorúi nyitotta meg, majd Kosztolányi Régi, titkos éj című írása következett (i. m. 4–7), melyet a későbbi olvasó Petőfi Sándorkaként ismer.

Az első, eredeti cím karácsonyi énekek parafrázisának is tekinthető (a *Stille Nacht*, vagy az *Ó, gyönyörűszép, titokzatos éj*... sorait is idézi); a *Régi*, a címbeli jelzős szerkezet első tagja utal a centenárium tényére: *r é g e n* történt, *száz éve*... , míg a *titkos éj* szintagma már egyetlen időpont: a születés éjszakájának történéseit idézi fel, előre is összefogva a következő tizenkét miniatűr fejezet képsorát. A későbbi, véglegesnek tekinthető cím feltáró, értelmező szerepű.

2. Műfaji kérdések. Kosztolányinak ez az írása a novellák között kapott helyet. Ide sorolta Réz Pál is, az 1954-es, nevezetes Válogatott novellák sajtó alá rendezője, s az azóta napvilágot látott, ugyancsak Réz Páltól szerkesztett kötetekben is itt találjuk. Az 1954-es kiadáshoz Kardos László írt bevezetést: Kosztolányi novellaírói művészetének méltatásával megtörte az elhallgattatás csöndjét. Ezt az írást külön is elemezte.

De vajon novella-e a Petőfi Sándorka? A válasz nem lehet egyértelmű. Nincs benne mesefolyam, időbeli előrehaladás, nem elbeszélés jellegű. A történés — amennyire erről beszélhetünk —, egyetlen időpontra, 1822. szilveszter estéjére, a költő születése körüli időre korlátozódik. Ekörül, mint csomópont körül helyezkedik el a tizenkét rövidke fejezet (körkép, panoráma, széles kitekintés). Kardos László szerint: „Ez a novella a szerkesztés matematikájának valóságos kis remeke...” (i. m. 16).

3. A képek skék. Az egyes részek élőképeknek, villanásnyi jeleneteknek is tekinthetők (ha nem volna anakronisztikus, pillanatfelvételekről beszélhetnénk); látszólag véletlenszerűen kapcsolódnak egymáshoz, holott egy nagyon szoros logikai láncolat részei: együttesen az „összbirodalom” társadalmi, táji panorámáját alkotják a költő születése idején.

A rangsor: Ferenc császár,
Metternich kancellár,
a börtönlakók szerte a birodalomban,
Stefi gróf és mánásbarátja,
beamter-kalmár-jurátusok;

a magyar tájon: kunyhók-vityillók-udvarház,
a kiskőrösi pusztán,
az újszülött,

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke fennállásának 20. évfordulójára rendezett tudományos ülészen 1990. november 28-án tartott előadás szövege. Tüskés Tibor: Titokkereső című munkáját, — megjelent 1991. tavaszán —, amely Kosztolányi e művét is vizsgálja, dolgozatomban készítésekor nem ismerhettem, csak a sajtó alá rendezéskor olvastam; Pusztai Ferenc hívta fel rá a figyelmemet.

a szomszédok,
jóslatok,
költői kérdések;
a zárókép: „újév áldott hajnala percen”.

Minden kis jelenet térhez és időhöz van kötve, egyedi és tipikus jegyeket is hordoz:

a) A császár szarvasgombát eszik szilveszteri vacsoráján, halott vejére, az „ördögi tuskóra” gondol elégedetten;

b) Portella hercege, Metternich a birodalom „kézben tartásáról” beszél szigorúan;

c) A „rend őre”, a birodalom börtöneinek őre egyben, stb. stb.

Azaz: minden kis fejezet — saját, egyedi esemény- vagy életképszerűségén túl —, szimbolikusan is értelmezhető. Szegedy-Maszák Mihály a „puszta elbeszélés”-sel szemben ezt a típust így jellemzi: „itt a cselekmény a szereplők és a környezet metaforikus színtere, allagóriaként vagy szimbólumként funkcionál, s a leírás is allegorikus vagy szimbolikus jellegű” (A novellaelemzés új módszerei. 1971, 65). — Így a császár egyszerre Franzl, az „apóka”, és a korlátolt, szűk látókörű uralkodás jelképe; Metternich önmaga és a ravasz, számító, kegyetlen diplomácia is; s a többiek ugyanígy egyének s osztályuk képviselői is. A társadalmi tabló további szereplői: az arisztokraták (itt — rendjükön belül — a haladást reprezentálják: Széchenyi és egy mágnástársa); a beamter — a szorgos alattvaló és a besúgó „prototípusa” is; a kalmár és „széplelkű nője”, a hangoskodó jurátusok, a hallgatódzó cseh-morva őrszemek, a kunyhók, vityillók, a roskatag udvarház vendégeinek szilveszteri ólomöntése —, tipikus helyzet valamennyi, tipikus szereplőkkel.

Szűkül a kör, változik a kép: a hó alatt a nagy alföldi pusztaság: tizenkettőt ütött az óra; s hamarosan: „Csecsemő mozog az ágyon, lilapiros arcú... Vad csodálkozás az arcocskán, nem nagyobb, mint lesz valamikor a haláltusakor. Örökkévalóság kis utasa, végtelen vándora, rövid időre megállapodik itt.” — Az újszülöttet ünneplő sztereotypeip és mégis egyedi mondatok hangzanak el itt is.

A jövőt kutató jóslások szokványosak, és mégis — közvetve — ellenőrzéses voltukkal *annak* az újszülöttnak az egyedi, különös jövőjét sejtetik: „Szegény lesz — mondja a bakter. Gazdag lesz — mondja a kisbéres. — Nem sokáig él, meglátja — mondja a bába. — Sokáig él, meglátja — mondja a papné és a tomboló égre tekint.” A halandó ember és a halhatatlan költő sorsa rajzolódik elénk.

Sejtelmes, allegorikus a 11. fejezet kérdéssora: most már fordított rendben fut végig az egész társadalmi horizonton valami, mindent és mindenkit megmozgatva: aki beszélt — elhallgat, elnémul; a gyáva bátor lesz; felujjonganak — a börtönök; a kancellár gyertyája csonkig ég; a császár — csakúgy, mint hűséges beamtere — nyugtalanul forog álmában... „Újév áldott hajnala percen”, alszik mindenki: császár, kancellár, gróf, beamter, jurátus, nemesisasszony, s a kised is.

4. A szerkezetről: a legyezőforma

Milyennek tekinthető tehát ennek az írásnak a szerkezete? Eberhard Lämmert *legyezőformának* nevezi ezt az írói eljárást: „... gyakran adódik az elbeszélő számára a szükségszerűség, hogy ugyanazt az időpontot (-szakaszt)

többször is átszelje; így jönnek létre a nyaláb-, csomó-, és a *legyezőformák*, amelyek egy történet hosszanti, időbeli kiterjedésével szemben annak szélességi dimenzióit ábrázolják. Több sínen futó és panorámaszerű elbeszélésekben, főként több (nagy számú) szereplő személy felvonultatásakor a történet gyakran inkább széltében, mint hosszában (azaz: térben és nem időben) tagolódik” („... Häufig ergibt sich dabei für den Erzähler die Notwendigkeit, gleiche Zeitspannung mehrmals zu durchmessen; so entstehen Bündel und Fächerformen, die gegenüber der Längserstreckung einer Geschichte ihre Breiten dimension darstellen. In mehrgleisigen und panoramischen Erzählungen und überhaupt bei reichem Personenaufwand wird die Geschichte vielfach mehr in die Breite als in die Länge aufgegliedert...”) In: Die Bauformen des Erzählens. Stuttgart, MCMLV, 33–4.). Mindez teljes mértékben érvényes és alkalmazható a Petőfi Sándorka képsoraira. A tizenkét fejezet a legyező egy-egy lapját jelenti:

császár-kancellár-börtönőrök-mágnások-„középrétegek”/beamter, kalmár, jurátusok, kismesek

középutt:

a kiskőrösi pusztá, az újszülött

szülőház-szomszédok-jóslások — a változás pillanata — újévi álom

A csecsemő születésével a sorrend megfordul: valami megindul a kiskőrösi mészáros háza irányából, s mint a hullámrezgés, tovaterjed: nemeskisasszony, jurátusok, beamter, börtönlakók, kancellár, császár — most ez a sorrend. Csukjuk össze a legyezőt: így kerülnek egymásra az „ellentétes” lapok. Mindenki alszik: „Újév áldott hajnala percen.”

5. Összekötő kapcsolatok. Mi köti össze a képecskéket? Az időpont: 1822. szilveszter éjszakája, s az összbirodalmat befödő hótakaró — ez lenne a legyező váza és „anyaga” —. Az egyes „lapokat”, az életképeket egy-egy átvezető szó fűzi össze — a téma—réma-kecskékhez hasonlóan —.

A császár önjellemzése: „Apóka aludni megy. Ti is aludjatok, *népecskék*, németek, lengyelek, magyarok, olaszok, illyrek. Apóka szigorú, de jóságos.” A „*népecskéket*” összetartó *erőt* Metternich *erős* keze, összeszorított marka jelképezi; az eredmény: az összbirodalom szakszerűen kiépített *börtönrendszere*: Spielberg, Kufstein, Velence börtöne a Riva degli Schiavonin (a Sáhajok hídjánál). A pesti Hatvani *utcán* ballagó Stefi grófról azt hihetné az olvasó, hogy csak véletlenül bukkan fel a következő részben, holott ő: „híve ama széphalmi Kazinczy Ferencnek (is), ki hét évig *raboskodott császári börtönökben*.” Majd az *utcán* ballagó jurátusokkal együtt betekintheünk a beamter és a kalmár *otthonába*.

Messze-messze az Alföldön is *otthonok* képe villan fel: a szalontai parasztház és egy elhanyagolt udvarházé. A nemeskisasszonyok ólomöntéséből „szaviliszér” (*lovaskatona*) formálódik ki újra meg újra. Majd *lovas* vágat át a pusztán, talán éppen a *kiskőrösi* pusztaságon. S a *kiskőrösi* mészáros fiának születését kiáltják át a hóban a *szomszédoknak*; a *szomszédok* megnézik a *csecsemőt*; majd a *csecsemő titokzatos* jövőjét kutatják. A *titok* — költői kérdés-ként —, szerteárad az egész birodalomban; „mindez összeolvad egyetlen nagy *titokká*.”

A korábban felvetett kérdésre így válaszolhatunk: nem hagyományos novella a Petőfi Sándorka, hanem rövidtörténetek „matematikai remeklése-

sel" (Kardos László megállapítása) megalkotott együttese — legyezőtechnikaival összefűzve —.

6. Stílus eszközök. Az összetartozást jelentő kapcsok logikai rendet is teremtenek, ugyanakkor mindegyik képecske önálló is. Kosztolányi néhány szóval léggörít teremt: felhasználja Petőfi *saját* szókinszét is. Íme néhány példa a Petőfi Szótár nyomán: *tuskó* 'faragatlan ember'; *főlfal*, *dűny-nyög*, *strázsa*, *faköpnögy*, *háj*, *spion*, *akác*, *szélmalom*, *vityilló*, *lovás*, *bakter*, *kisbéres*, *kanyarít* stb., stb. Stíluszeszközei pontosan illeszkednek: az éppen megrajzolt személyre, társadalmi csoportra vonatkozó hatalmas, enciklopédikus ismeretanyagot sűrítene.

Ferenc császár szilveszteri vacsorájának fogásai történeti-művelődéstörténeti adalékok is: *szarvasgomba*, *pástétom*, *aszúszőlő*, „mely új tartományából érkezett, a velencei királyságból. *Rajnai bor* kortyaival öblíti le.” Közben vejére gondol, az „ördögi tuskóra”, Napóleonra, aki már nem él. S mindehhez: „bécsi kocsisok kedélyes nyelvjárásán beszél. Ezen is gondolkodik: Apóka aludni megy. Ti is aludjatok, népecskék...” Itt jegyzem meg, hogy Adam Wandruszka, a jeles osztrák történész ugyanígy jellemzi őt: „... war Franz ein enger, trockener, verschlossener und in keiner Hinsicht sonderlich begabter Mensch... Da in dem bürokratisch-trockenen Sohn des Aufklärungszeitalters nicht mehr die majestätische Grösse der barocken, religiös-politischen Herrscherauffassung lebendig war, ersetzte er sie durch das Bild vom „guten Hausvater”, vom „guten Kaiser Franz”, das er in Lebensführung, bürgerlicher Schlichtheit und Leutseligkeit, in dem vorbildlichen Familienleben, ja selbst durch die wienersche Dialektfärbung seiner Sprache voll auszufüllen vermochte” (Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie, Wien, 1978. 174–5).

Metternich arcképét Kosztolányi nominális eszközökkel festi: „Kemény, fiatalos arcél. Erőszakos áll. Keskeny jég-száj. Remek római orr. Csigás haj.” (Vö. ehhez Herczeg Gyula elemzését: A prózaíró Kosztolányi mondat szerkezetei. MNy. LXXXIV, 298).

Írónikus szójátékok, szóalakzatok: ismétlések, fokozások jellemzik az összbírodalom „rendjét”: „Őrsök cirkálnak északtól dél, keletről nyugatig... A Riva degli Schiavonin vasas németek zörögnek, magas sipkával, nyurga szuronnal. Bekukkannak könyökutcákba, csapszékekbe, magánlakásokba. A tengert is megmottozzák. Minden fehér, Spielberg is fehér, Kufstein is fehér. — Jaj — ordítanak a katonai börtönök, ezer nyelven. — Jaj — sír a láne, ezer hangon — jaj — zokog a szív, ezer bánattal.” Metaforák, metonimiák, szinekdochék együttese.

Stefi gróf külsejét a korabeli metszeteket idéző leírásból ismerheti meg az olvasó: „Lecsapott kürtőkalapban, felleghajtó köpenyben, kalandos nyak-kendő-csokorral ballag a Hatvani utcán egy mágnással...” Pillanatok alatt a reformkor hangulatába ringathatjuk magunkat... „Ő azonban a szót hirtelen honi nyelvünkre fordítja, melyet töredevezve ejt még, mondatait erős neologizmusokkal vegyíti, minthogy híve ama széphalmi Kazinczy Ferencnek is... Ma nyujtandám át (a Nyugat-beli szövegben *nyujtám* van!) a löversenyről szóló tervezetemet, mely, remélem, Nemzetiségünk üdvére leend” (Nyugat: *váland*).

A beamter és a kalmár családi körét a biedermeier tárgyak és szokások felsorolásával jellemzi Kosztolányi: „... tündöklék a tükör... felgyújtották

a karácsonyfát, melynek fenyőgallyain trombitás angyalkák ringatóznak, a kandallóban parázs ég, bécsi virágfüstölő illata száll a langy levegőn, mindenkit arra oktatta, hogy béke és boldogság a jutalma az államrend bűzgő örének, aki (a Nyugat a vonatkozó névmás rövidebb, *ki* változatát, Kosztolányi jellegzetes szóhasználatát adja) mellesleg spion is, rendőrségi besugó . . .”

„Hájas kalmár hálósüvegben hortyog dagadó dunyhái közt”; Schillert olvasó „széplelkű nője”; az egymást ijedten hallgatásra intő jurátusok, a fekete-sárga „faköponyegbe” bűjt piszeorrú cseh vagy morva dragonyoskatonára együttese is kicsiségekből összerakott pontos korrajz; szójátékok, alliterációk sorozatával.

Stílusváltás: pillanatképek a magyar tájról nominális eszközök halmozásával. A pusztai sejtelmes-balladás leírása Petőfi-verseket idéz: „Csak félig mutatják a betyár alakját, Kit éji szállásra prűszkölve visz a ló, Hát mögött farkas, feje fölött holló . . .” Itt: „Árnyék, vagy kísértet, de lovas vágat át a riadt csöndön, ideges paripán. Fölötte varju károg . . . Szélmalom áll, fagyott szárnyal, bénultan mint óriási madár, mely nyáron kereng . . .” A Kis-Kunság című versből ismerős a kép: „Szanaszét a város szélén a szélmalmok Széles vitorlákkal . . .”

Kosztolányi 1915-ben felkereste Petőfi szülőházát: „A tornácos kunyhócskában ocsudok fel, a szobában, melynek alacsony gerendájába majdnem beleverem a fejem. Éles szegénység van: a búboskemence mésszaga, a földnek, a szövetnek, meg a rothadó fának a szaga” (Látjátok, feleim, 1976. 166—7; a Hét 1915. február 14-i száma alapján; vö. cikkemet: Költő a költőről. Nyr. 114 [1990.]: 54). Akkori élményeit hét év múlva felelevenítette: „. . . ocsudni az életre, búboskemence melegét, kunyhó földszagát, kamillatea ízét, fényt érezni . . .” Milyen pontos a szülőház leírása: „Makovinyi borbély háza a két templomra néző csöpp ablakával. Petrovics István a bérlője (itt bukkan fel — egyetlen alkalommal — az újszülött hovartartozására utaló név!) . . . A jobb szobában, mely öt lépés hosszú és széles, a köpcös mézsáros táncol örömeiben . . .”

A csecsemőt körülvevők a jövőt kutatják; babonás jóslásaik a rövid földi élet és a halhatatlanság sejtelmes ellentétpárjai. Találgatásaikba belefér az egész embersors, a kibontakozó személyiség:

„Haragos — mondja az apa.

Szelíd — mondja az anya.

A szeme fekete — mondja a bakter, ki pálinkával élteti.

A szeme kék — mondja a kisbéres, ki a konyhában ólálkodik.

Gyenge — mondja a bába.

Erős — mondja a papné . . .

Cihelődnek a vendégek. Szülők magukra maradnak, ővele.

Vidám — mondja az apa.

Szomorú — mondja az anya.

Két ember áll az utcán.

Szegény lesz — mondja a bakter.

Gazdag lesz — mondja a kisbéres.

Kinn a kapu előtt a két asszony.

Nem sokáig él, meglátja — mondja a bába.

Sokáig él — mondja a papné és a tomboló égre tekint.”

De a vélekedők jelleme is bele van sűrítve az ellentmondó észrevételekbe: az anya szelődnek és szomorúnak, az apa haragosnak és vidámnak látja a kisedet.

A 11. fejezet tíz nyitott retorikai, költői kérdés. Titokzatos erő mozgatja meg a látszólag nyugodt felszínt, ott vibrál a levegőben a nemesi udvarháztól a schönbrunni kastélyig: „... Miért némul el egyszerre a nemeskisasszony? És miért szólal meg ismét az elhallgató jurátus? És miért fintorog álmában a beamter? ... És a császár miért fordul hirtelenül jobb oldaláról a baloldalára?” A mozgás, változás a pusztá felől indul el, hogy aztán átjárja, megmozgassa az egész birodalmat.

A zárófejezet ismétlések, fokozások együttese szójátékkal, újra az eredeti, „hierarchikus” rendben: „Alszik mindenki, császár, kancellár, gróf, beamter, jurátus, nemeskisasszony ... édesdeden szunnyad a kisded is, ki megszületett ...”

De ki ő?

Itt kell utalnom arra, hogy a „szabályos” elemzés a cím vizsgálatával kezdődik. Az írásmű címe — általában — irányít, sűrít, tájékoztat. Ez volt az eredeti cím funkciója is; a véglegessé vált címnek más szerepet adott Kosztolányi: a *Petőfi Sándorka* sajátos kettősséget hordoz. A név ebben a formájában egyszer sem bukkan fel az írásban. A keresztnév kicsinyítő képzős alakja a gyermeket megillető becézést, kedveskedést jelzi; családiás, meghitt hangulatot áraszt, éppúgy, mint Petőfi verseiben: „Szeretlek, Sándorkám, Bírod szívemet!” (Állj meg, feleségem!). De itt a bizalmas hangvételű keresztnévi alakhoz a felnőtt költő válasza kötődött neve, a Petőfi társul; a novella szövege csupán annyit árul el, hogy az életre alig ébredő újszülött apja: „... Petrovics István, a köpcös mészáros, táncol örömeiben.”

A név két eleme — így együtt — ellentétet sugall: az újszülött Sándorka, aki (ki) majd Petőfi lesz; így — előrevetítve a jövőt — szimbólum értékű.

A zárómondat is ezt sugallja: „... megszületett, és minden érlökésére nő, csodálatosan csodává épül.

Lélegzése már olyan, mint az életé s benne van a világ.”

Horváth Mária

Közelítések Füst Milán költői nyelvéhez — 20 vers alapján

A kiválasztott 20 vers* kevés egy egész költői világ jellemzéséhez. Írásom tehát csak villanásszerűen tükrözheti Füst Milán nyelvi megformálásait egy adott téma keretében, de a későbbiekben szeretném összes verseit is megvizsgálni. (Nemcsak azokat, amelyek kötetekben jelentek meg, hanem azokat is, amelyek a folyóiratokban, mert így a szövegváltozatok összehasonlítása rávilágíthat az alkotás lélektanára és a változtatás okait a szövegstatisztika eszközeivel talán feltérképezhetjük. A Nyugat számait tanulmányozva és a kötetek verseit olvasva több ilyen jelenségre bukkantam. Ezek azonban

* A vizsgált versek: Szellemek utcája, Szózat az aggastyánhoz, Tél, A jelenés, Öregség, Óh holddöznő!, Önarckép, A holdhoz, Este van, Copperfield Dávidhoz!, „Ha csontjaimat meg kelletik adni”, A névtelen iszik, Köd előttem, köd utánam..., Levél Kanadából, A Mississippin, Egy magános lovas, A mélyen alvó, Mózes számadása, Henrik Király!, Cantus firmus.

csupán akkor válnak jelentőssé, ha az egész költői művet vizsgáljuk.) Az adott téma: Részben a tulajdonnevek előfordulási arányát vizsgáltam, majd ezek stilisztikai többletjelentését, szövegtani helyét a versekben.

Füst Milán érdekes és sajátosan egyéni arc a Nyugat nemzedékében. Kortársai vagy rajongtak érte, s valóságos szektába tömörültek körülötte, vagy elmarasztalták és esetenként rosszízű tréfák céltáblájává is vált az élelapokban.

A 79 évet megélt költő nem búvelkedett verseskötetekben. 1913-ban jelent meg a Változtatnod nem lehet, 1921-ben Az elmúlás kórusa, 1934-ben maga adta ki verseit a Nyugat emlékmája alatt, 1948-ban tette közzé válogatott verseit Szellemek utcája címmel, 1958-ban került végre kiadásra az Összes versei kötet. Ez alapján állt össze az 1969-i, amelyből dolgoztam.

Két előszóval kezdődik (1934., 1947.), s a magyar irodalomban egyedülálló rész a Bírálatok Füst Milán verseiről (251–68). A költő műveiről szóló bírálatokat közöl. Többen hibáztatják, ezért így védekezik: „Ezek az urak tévedtek, s arra kérem őket, bízzanak meg jobban úgy ízlésemben, mint írói becsületemben. Különben is: ha velem együtt éltek volna át a rosszindulatnak és értetlenségnek, a szándékos és önkéntes félreértésnek azt a harminc évét, amelyet oly nehéz volt rendületlenül elviselnem, akkor jobban megérteneék a gesztus intencióit” (Összes versei 8). „... az a szándék vezetett, hogy segítségére legyek vele az olvasónak...”. „A rosszindulatú elfogultság előtt szívesen mutattam fel, hogy nem éppen jelentéktelen emberek hallatták már szavukat e költészet ismertetésében és védelmében” (uo.).

A mondatokban kifejeződő feszültség érezteti a kor és a költő ellentétét. A „hósi szomorúság” és „komor pátosz” (Radnóti M. kifejezései Esszé-panoráma III. kötet 890) írója keserű sorokban fogalmazta meg létének alapvető kérdéseit. Ilyen és ezekhez hasonló vallomásokat másutt is olvashatunk magától Füst Milántól, s ezek visznek közel versei hangulatának megértéséhez. Egy művész halálára c. cikkében Nagy Balogh Jánossal való találkozására emlékezik: „Éppen szomorkás napom volt, elégedetlen voltam magammal éppúgy, mint életemmel” (Esszé-panoráma II. 751). „Mert mire becsüli a világ a szellemiség emberét? Szegénység és elhagyottság marad kenyerre, amíg él” (uo. 754).

A megfogalmazások belül izzó indulatokra utalnak, amelyeket a külső világ reakciói válthattak ki belőle. Minden őt ért hatást — mint azok a költőtípusok, akiket introvertáltaknak nevez az irodalomtörténet — sajátosan dolgozott fel magában. Ő a „Lesütött szemű Ember”, aki nem néz a valóságra, vagy ha néz is, „elcsodálkozik annak számára érthetetlen világán” (Maeterlinck és Hoffmansthal nyomán Füst 1909-ben fogalmazza meg ezt a költőtípust). „... fogalma sincs a való világról: annak, valamiféle furcsábbnál furcsább vetületét teszi elénk” (Bóka—Pándi: A magyar irodalomtörténet 1905—napjainkig. Gondolat, 1967. 208—0). „A Lesütött szeműtől a külvilágra vonatkozó jó megfigyelést tehát hiába várunk” (Füst M.: Gondolatok vázlata, idézi Somlyó Gy.: Korok és vallomások 71). Hozzá minden későn érkezik, és amikor elérkezik, máris lehetetlenné válik (Karinthy F. tanulmánya, Nyugat 1911. 63—5). Talán ezért szól rejtettebben, és valakinek vagy valamilyen jelenségnek az álarca mögé bújtatja arcát. A versek e kettősség miatt eleve csak metaforikus szinten vizsgálhatóak, mert nála az idegen életek rajza is csak lírai munka: „élni igazán egy más életet, s elképzelni, hogy aki nem én, az én vagyok” — írja a már drámaíróvá lett Füst Milánról Kosztolányi Dezső

(Írók, festők, tudósok II. 1958. 12–3). Ezt veszi észre másik kritikusa is: Az álarcoknak és szubjektív érzéseknek közös nevezőre hozása szülte verseit (Vajda E.: Füst Milán világa. Új Hold 1947.).

Egyik ilyen „álarcnak” fogható fel a különböző típusú tulajdonnevek előfordulása Füst Milán verseiben. Vizsgálatomban tehát először ezeket elemezem azt kutatva, hogy eredményeim milyen adalékokkal egészítik ki a fentebb vázolt költői portrét. Füst Milán verseinek egyes szám első személye ál egyes szám első személy: mindig valakinek a nevében beszél, egy ifjú, egy régi költő, egy kísértet, egy magános lovas, képzeletbeli lények vagy elképzelt történelmi személyek nevében... mert ez lírai ént szerepekbe bújtató költészet, összekapcsolódva a valóságnak... a stilizációjával” (Lengyel B.: Közelképek 112). Tegyük hozzá, nemcsak elképzelt történelmi személyek, hanem valóságosak is, pl. IV. Henrik, akinek a sorsa — talán a Canossa-járás, talán a sok megaláztatás miatt is — lírájában, drámájában visszatérő alak. Ezekről a Füst Milán-i alakváltozatokról még szólok a tulajdonnevek metaforikus jellegével kapcsolatban. Az előbb idézett kitűnő tanulmány arról a költői újításról is ír ezzel kapcsolatban, amely a „XX. századi modern költő nagy találmánya: a személytelenség” (uo.). Valóban érdemes szembeállítani ezt az „álarcot” az Ady és a többi nyugatos alkotta személyes hangvételű lírával.

A vizsgált versekben 30 tulajdonnév fordul elő, a gyakoriság csökkenő sorrendjében: bibliai jelentésű (19), földrajzi (14), görög (2), történelmi (2), irodalmi (2). A 20 vershez viszonyítva számuk jellemzőnek vehető a költői stílus szempontjából. „Nála az az érzésünk, hogy valahol távolabb vagyunk, más égöv alatt és messzebb az időben is” (Kosztolányi D.: Füst Milán. Nyugat 1934. ápr. 1. 355–7). Ezt a teret és időt jelenítik meg azok az alakok, akiknek a nevében szól, vagy akikhez intézi verseit. Szinte újrateremti a megnevezett személyeket, s velük és bennünk önmagát. Messze elvisz távoli tájakra vagy mélyen a történelmi időbe.

1. táblázat

Bibliai nevek	Földrajzi nevek	Görög mítosz-ból valók	Történelmi nevek	Irodalmi vonat- kozású nevek
<i>Ábrahám</i> (2)	<i>Amerika</i>	<i>Eumené</i>	<i>Vladimir Iljics</i>	<i>Arany</i>
<i>Dávid</i> (2)	<i>Arany-Partok</i>	<i>Jupiternek</i> ()		<i>Copperfield Dávid</i>
<i>Éliás</i>	<i>Csendes-óceán</i>	← (csillagkép)	<i>Henrik király</i> (4)	
<i>Ezékiel</i>	<i>Dánia</i>			
<i>Isten igazába'</i>	<i>Föld</i>			
<i>-szólás</i> (2)	<i>Hold</i>			
<i>Isten (ért)</i>	<i>Kanadá (ból)</i>			
<i>Istenség</i> (2)	<i>Mississippi</i> (3)			
<i>Jézus</i>	<i>Nagy Rabszolga ló</i>			
<i>Mózes</i>	<i>Nap</i>			
<i>Teremtő</i> (t)	<i>Orion-csillagzat</i>			
<i>Úr</i>	<i>Rocky-Mountains</i>			
<i>Uram</i> (2)				
<i>Úristen</i> (nek)				
<i>Atya</i>				

2. táblázat

((Néhány tulajdonnév stilisztikai és szövegbeli helye és jelentése)

Bibliai nevek	Hol fordulnak elő? Verscímek	A szövegösszefüggésben elfoglalt helyük és stilisztikai szerepük
<i>Ábrahám</i>	A Mississippi (lásd a földrajzi ne- veknél is)	1. Zárójeles sorokban felidézi a biblia egyik jelene- tét: „Lásd, Ábrahám is felállt ám az angyal előtt”, amelyben a megalázkodás mozzanatai elevened- nek meg: a versbeli „én” törekvése az evilági ja- vak megszerzésére irányul, Ábrahám az ellenkező pólust képviseli. 2. A másik Ábrahám-kép: „Én, mint Ábrahám (még lelkese dem Istenért” metafora, azonosulását pél- dazza a prófétával.
<i>Ezékiel</i>	A jelentés alcímében szerepel Ezékiel I. 24.	A bibliában Ezékiel próféta könyvének I. része láto- más. A 24. részben négy lelkes állat szárnyainak zúgásáról szól, és végül az Urat látja a próféta, amint hozzá beszél. A vers is látomás, benne az Úr szent volta és a Vladimir Iljics által képviselt eszme szem- beállítása jövőndőlésnek is tekinthető az utóbbi kudarca miatt.
<i>Istenség</i>	Öregség	Az Istenség megszemélyesítésével még erősebb a kontraszt az ifjúság és az öregség között. Az elmúlás miatti fájdalom kozmikusává válik: „Sirt az Isten- ség.” A -ség képző archaikussá teszi a szót, s ez bele is illik a vers történelmi idejébe.
<i>Jézus</i>	Cantus firmus	A középkori dallamra írott – egyetlen szólam – vers az elmúlás miatti fájdalommal kezdődik, s egy fordított Messiás-képben ér véget: Jézus magánya az utat nem lelő, magát felemészti, magára maradt ember metaforája.
<i>Mózes</i> (<i>Uram</i> (2) <i>Jóság</i>)	Mózes számadása	A meg nem értett próféta kudarca parabola: a költő élettragédiája. „Meg kellett törnöm végül is, így volt megírva rólam, fáradt voltam én.”
<i>Úr</i> (égi Atya: Úr- istennek vör- henyes haragja)	Önarckép	A vers indítóképe hasonlat: „Horgas elméjű s szikár Aggastyán akarok én is lenni, olyan, mint maga az Úr . . .” A megváltozott szórend, az <i>olyan</i> helye, értelmező szerepe, a két jelző és az <i>aggastyán</i> kifeje- zés a vers címének kifejtése. Különösen szemléletes az első jelző, amelyben egy konkrét és egy elvont kép találkozik: az „én” megjelenítése az első taggal – <i>horgas</i> – (görbült, hajlott = a nagyon magas, sovány ember gyakran hajlott testtartású, TESz.) azért is metaforikus, mert nemcsak a külső meg- jelenésre, hanem egyúttal a belső értékre is utal. A hasonlat első része több információt hordoz, így rá több hangsúly esik, a költői én kozmikusává növe- lését hordozza jelentése.
<i>Arany Partok</i>	Egy magános lovas	A földrajzi tájat még annak idején a portugál hajó- sok nevezték el így a jelzőben a kereskedés értékét is jelezve. Füst Milán számára ez a táj az álomvilággal egyenlő. Az alkonyat leírása szervezi a verset, ez a napszak hol konkrét, hol víziószerű, a múltat (em- léket) éppúgy idézi, mint a jövőt (a halál utáni létet).

Földrajzi nevek	Hol fordulnak elő? Verscímek	A szövegösszefüggésben elfoglalt helyük, stilisztikai szerepük
<i>Amerika</i> (szövegváltozatban: <i>Amerika</i> <i>Rocky-Mountains</i>)	A Mississippri	A vágyott világ jelképe olyan elképzelt vidék, amely a teljes emberi életet képviseli: „mert ott és akkor kinyitom ám a szám S nem hallgatok, de nem is szegyenkezem többé, ahogy eddig.” „... Mert ott az én hazám, hol minden csak szeret, mert senki sem ismer S amit nem ismerek, — látod, már én is csak azt szeretem”. A paradoxonban vád is érezhető a kortársak, illetve a kor ellen.
<i>Kanada</i> (<i>Nagy Rabszolga Tó</i>)	Levél Kanadából	Az évszakok jellemzésébe (ősz, szigorú tél, tavasz) már belejátszik az álmok világa, és a konkrét tájban az a boldogabb vidék, amely távoli, elérhetetlen. Ezzel áll szemben az elmúlás, a szomorúság tere, amelyet a <i>műfelénk</i> határozószó vezet be. Személyes-sé e két ellentétes képet a gyermekkor villanásnyi megjelenése teszi — nagyanyja mazsolás szemei — de ez a harmadik teret is jelképezi, a halált az <i>odaát</i> , ott szavakban, a múltban, az emlékekben.
<i>Csendes Óceán</i>	Este van	A messzeségben megjelenő tenger először csupa csillogás, fény: „Mint orjás cet csillog a tenger háta, Ott képzellek el zöld sziget és zöld árnyékaid . . .” A zöld legtöbbször a tenger-képzethez kapcsolódik, konvencionálisan a remény metaforája. Majd a hír-érték szempontjából a <i>zöld árnyékai</i> szintagma a halált, a megsemmisülést készíti elő.

Történelmi név	Hol fordulnak elő? Verscímek	A szövegösszefüggésben elfoglalt helyük és jelentésük
<i>Henrik</i> (valószínű IV.)	Henrik király!	IV. Henrik sorsa (Canossa-járás, kiátkozás) és a költő összefonódik. Az allúziók „világi futásom”, „végeláthatatlan tölcser Vár reá az utak végén” — egyként vonatkoztatható mindkettőjükre, éppúgy, mint a két versszakot lezáró mondatok. „De megbántam én az életemet.” „Hiába mondjátok, én sosem éltem . . .” Az ismétlések, <i>én, életemet, életem</i> előtérbe helyezik az egyéni élettragédiákat.
<i>Copperfield Dávid</i>	Copperfield Dávidhoz!	A bibliai Dávid és a dickensi hős jellemzésével induló vers fokozatosan átvél Füst Milán sorsába. A hangneme egyre tragikusabb, s már csupán csak egy-egy hívó szerkezet utal az irodalmi alakra — <i>árva fiú</i> —: a befejező sorok a költő életének mély tragikumáról szólnak, az ismétlések megsokasodnak, fokozássá válnak: „Idegen vagyok én itt, idegen nekem ez a Föld s idegen minden népé!”

A tulajdonnevek jelentésudvara igazolja tehát Büky László — egészen más példákon alapuló — feltevését is (Büky László: *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*, 1989.). „A nyelvi eszközöknek a szóképekben való szerepeltetése túlmutat a bennük rejlő (objektív) lehetőségeken, mert a költő mindig egy teljes belső (szubjektív) világ részleteit jeleníti meg velük, ha nem is éppen közvetlenül” (uo. 210). Érdekes megfigyelni, hogy az önmegjelenítéshez a költő a legnagyobb próféták, királyok

alakjait veszi. IV. Henrik példája annyira kedvelté válik számára, hogy drámában is megfogalmazza alakját. Ezt a művet férfikora teljességének nevezi. Egyes esetekben nyomon követhetjük, hogyan jutott el más területre, például Copperfield Dávidhoz. Naplójában írja, hogy régi olvasmányélménye volt, és 1966-ben szívesen vállalta, hogy Dickens regényének új kiadásához megírja az utószót. Mindebből látszik, hogy már régen megfogalmazódhatott benne a közös sors motívuma. Mélyen érinthette a regény és hőse, mert olyan önéletrajzi elemeket árul el a versben, amelyekről eddig nem szívesen beszélt. Számtalanszor hangoztatta ugyanis, hogy neki nincs életrajza, csak munkarajza van. Most mégis így ír:

„S az én nevem is, lásd:
apám egy víg királytól lopta nékem.”

„Így képzelgek én is a nevemmel, lásd:
Dávid! S mi voltam én is itt?
árva fiú!

A sértődöttség vontatott dallamát hagyták
rám örökölni: semmi
mást!

S miből a zsidónak oly bőven jutott ki
minden időben: gúny és
magány: e kettő volt
örökrészem e földön!”

A vers libre-ben — ahogyan Kosztolányi nevezte Füst Milán szabad verseit, nagy újítását a rimekben tobzódó Nyugatosok idejében — itt szinte szabályosan lüktető verslábakat érzünk. Hol jambusban, hol anapesztusban szökellnek a sorok, s a belső vallomás hevében a páros sorok ráütésszerűen megrövidülnek, néha pedig felfedezhető, hogy a sorok között az összetartozást a belső rimek — lehet, hogy teljesen véletlenszerűen — segítik elő: „minden időben . . . volt örökrészem”.

„Teljesen elveti a külső mértéket a belső mérték javára. Sorai sötét biztossággal végtelenül hömpölyögnek előre. A szavaknak nincs külső támasztékuk, metrum és rím, mégis határozottan és végzetesen törnek a cél felé, mintha acélsínen gördülnének” (Kosztolányi D.: Írók, festők, tudósok II. 6).

Megfigyelhető az is, hogy az életsorsok, amelyeket versebe foglal, szinte kivétel nélkül tragikusak, és legtöbbjükre a magány jellemző. A földrajzi tájak is áttételesen a jelen helyzetből való elvágyódást metaforizálják. Abban a másik világban mindig ott található a szólni tudás, a szeretet, a boldogság, amiket — úgy érzi — itthon sohasem kapott meg. A vízió személyességével vetíti eléink ezeket a messziségeket, a versek szerkezetében fokozatosan jutunk el a konkrétól a képzelt viláig: a befejezésben Amerika már nem Amerika, Kanada már nem Kanada, hanem egy belső lelki táj. Ez a lelki táj végtelen szomorú és állandóan az elmúlást idézi. Amit ő írt Hoffmannsthal Elektrájáról, rá is vonatkozik: „A gyász költője. A súlyos és sötét pompáé, mely férfiasan zengő s mégis lágy versekből árad” (Nyugat 1911. Füst M.: Hoffmannsthal Elektra). Ezért közelítheti meg az avantgárdot (nyelvi stíusa), azaz az expresszionizmus kifejezőmódját nem egy művében. Teremtett világ ez, mindent

elmozdít a helyéről, és minden rögtön új rendbe illeszkedik (Radnóti M. i. m. 890). A külső jelenségvilág háttérbe szorul, a befeléfordulás lesz a lényegi:

„S aztán hát elment persze, — csend lett végül is
e vidéken.

De a szívében is csupa csend volt már akkor, el
ne feledjük s egy másik, még nagyobb figyelem . . .”

(Öregség)

Ehhez a lelki tájhoz tartozik az állandó haláltudat. Már a tulajdonnevek elemzésekor is utaltam rá, hogy az elmúlás kísérő jelensége a megfogalmazott egyéni életsorsoknak, földrajzi tájaknak. Jelentésükbe beletartozik. De ez a szorongásérzet nemcsak a minden emberre jellemző halálfélelem. Sokszor inkább elvagyódás a jelen meg nem értettségéből egy másik, harmonikusabb világba. Ezt építi ki magának a versekben, a prózában (Nevetők 1920. Kisregény), ezért lesz szülőanyja a Hold, ez a messzi fényes és mégis fekete térben létező hideg égi test.

Összefoglalásul nem tartalmi gondolatokat, inkább módszerbeli kétségeket fogalmazok meg. „A műalkotások ilyen tetszés szerinti szelvényeinek, metszetének, részletének esztétikai és stilisztikai értéke . . . kétséges . . .” (Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája 6). Mégis, ha csak megközelítési módzatoknak vesszük a fenti munkát, talán látszik valami értelme a versek ilyen vizsgálatának. „Mert ér-e valamit az olyan elme, amely soha többé vizsgálat alá nem veszi azt, ami körülötte tenyészik?” (Látomás és indulat a művészetben 544). Füst Milánt idéztem, — engem megfogott világa, új életszemlélete, amely új kifejezést, új formát teremtett magának (uo. 533), és új vizsgálódási szempontra ösztönzött.

B. Porkoláb Judit

Nagy László: Virágének

(Az idősíkokra vetített töprengés)

1.

1. Emberek, mivé lettem! || 1. ||
Örömöm elvesztettem. || 2. ||

— — — — —

3. Mikor mosolygok újra,
ki tudja, haj, ki tudja? || 3. ||

— — — — —

Se bokros Bakonyalja,
6. se Mátra kék havassa
énrajtam nem segíthet, | 1 |
nem üdít ilyen szívet. | 2. |₁ | 1 ||

9. Testem is ágynak esve, | 1. |
csúfol a csillag este. | 2. |
Arcom nem illik fénybe,

12. gyámoltalanság képe. | 3. | || 2 ||

— — — — —

- Vas-fiú aki voltam, | 1.a |
 ujjadtól elomoltam. | 1.b |
 15. Mutatoujjad jégcsap, | 2. |
 gidaként bégetek csak. | 3. | || 2 ||
 — — — — —
 Mindened én lehetnék, | 1.a |
 18. bajom ha elkergetnéd. | 1.b |
 Folyamodom hát hozzád, | 2.a |
 fordítsd felém az orcád! | 2.b | || 2 ||

A költemény az 1952–54 közötti időszakból, A nap jegyese ciklusból való. A keserűség csendül ki a versből, ahol a jövő a környezetbe vetített gondolat lesz.

2. A Virágének 5×4 soros versszakokból épül fel. A bonyolult mondatstruktúra a töprengő költő érzelmi- és magatartásállapotának kifejezője. A vers 10 mondategészből áll, a mondategészek a mondategységek versszakonkénti megoszlása a következő:

1. versszak: 3 mondategész: 3 mondategység
2. versszak: 1 mondategész: 2 mondategység
3. versszak: 2 mondategész: 3 mondategység
4. versszak: 2 mondategész: 3 mondategység
5. versszak: 2 mondategész: 2 mondategység

(A kettőspont a mondategészben előforduló mondategységek számát vezeti be.) A mondategészek és mondategységek versszakonkénti megfelelése arra utal, hogy a szintaktikai szerkezetben alárendelt összetett mondatok fordulnak elő. (A bonyolultabb és árnyaltabb gondolatok kifejezésére nyelvünkben sokkal alkalmasabb az alárendelés a mellérendelésnél.)

Az első versszak 3 mondategész, amelyből a 3. a *Mikor mosolygok újra*, [azt] | *ki tudja, haj, ki tudja?*, a tárgyi mellékmondat által bevezetett alárendelő összetett mondat. Az első két mondategész között magyarázó mellérendelő viszony van, ehhez következtető utótagként kapcsolódik az alárendelő összetett mondat:

[(1) ← (2)) → (t\3)]: *Emberek, mivé lettem!* | [mivel] *örömöm elvesztettem.* | [így] *Mikor mosolygok újra, | ki tudja, haj, ki tudja?*

A második versszak mondategészét alkotó 2 mondategység viszonya egyszerű mellérendelő, időbeli egyidejűséget kifejező:

Se bokros Bakonyalja, | se Mátra kék havasa | énrajtam nem segíthet, [és] nem üdít ilyen szívet.

A harmadik versszak első mondategészének két mondategysége hozzátoldó kapcsolatos mellérendelő viszonyban áll, ehhez egyszerű kapcsolatosként fűződik a 2. mondategész: *Testem is ágygnak esve, | csúfol [is] a csillag este.* | [és] *Arcom nem illik fénybe, | gyámoltalanság képe.*

A negyedik versszak első mondategésze értelmező jelzői alárendelő összetett mondat, melyhez magyarázó mellérendelő viszonyban fűződik a következtető utótag 2. mondategész:

[(2\Jért.) ← (3 → 4)]: [én az, aki] *Vas-fiú voltam, | ujjadtól elomoltam.* | [mivel] *Mutatoujjad jégcsap, | [ezért] gidaként bégetek csak.*

Az ötödik versszak két alárendelő összetett mondatból épül föl, közöttük mellérendelő következtető viszony van:

$[(1/h_1) \rightarrow (2/h_{c1})]$: *Mindened én lehetnék, [akkor] | bajom ha elkergetnéd. | [így] Folyamodom hát hozzád, | [azért] [hogy] fordítsd felém az orcád!*

A mondategységek tartalmi, logikai összefüggése így összegezhető:

$\langle [((1 \leftarrow 2) \rightarrow (3 \setminus t)) - ((4) - (5 - 6)) - ((7 \setminus \text{Jért}) \leftarrow (8))] \rightarrow \leftarrow [(9/h_1) \rightarrow \rightarrow (10/h_c)] \rangle$

A mondatstruktúra a költeménybeli érzések, hangulat bonyolult rendjét tükrözi. A költő „bánatosan elmereng kis világa nyomorúságán, s nincs okunk kétségbe vonni, hogy ez az elégiázó hajlam átélte magatartás és érzés” (Fülöp 1976, 378).

3. A páros rímes összecsengésű versben rímszóként leggyakrabban állítmány áll, ezek az elszenvedett történés, változás képét bontják ki. A változás három idősíkját érinti a létige három alakváltozata a *lettem* (1. sor) a *voltam* (13. sor) és a *lehetnék* (17. sor). A jelen—múlt—jövő időbeli hármassága egységbe fogja a versben a minden változásra kerekedett világot.

A költemény első két állítmánya (rímes összecsengése) a *lettem* — *elvesztettem*. A *lettem* létige 1. szám 1. személyre vonatkozó „negatív” történetet sűrít, az igefüggvény teljes lesz a *mivé* állandó-, állapot- vagy eredményhatározóval. Hasonlóan információgazdag az *elvesztettem* igei állítmány is, az 1. szám 1. személyre vonatkozó múltbeli értékvesztést, mint a jelen állapotának bizonytalanságát hordozza. Ez az indító, negatív állapotváltozást kifejező történés, az ebből következő keserűség és a jövő bizonytalansága fogja tartalmi és hangulati egységbe a vers első négy versszakának állítmányait: (*ki*) *tudja?*, *nem segíthet, nem üdit, (ágynak) esve, csúfol, nem illik, (gyámoltalan-ság) képe, voltam, elomoltam, jégcsap, bégetek*.

Az 1. versszak ténymegállapításának címzettje, megszólítottja többes szám 2. személyű: *Emberek, mívé lettem!* A felhívás nem közvetlen vonatkozású, befelé irányuló, a belső töprengést elindító. A történések által és a történések 1. személyre vonatkoztatottsága révén a referencia és az emotív funkció egyszerre van jelen. A versindító mondat egzisztenciális szempontokat sűrítő alapmondat, mely mint a jelen állapotának összegzése szembenéző pozícióval indítja a költemény jelen—múlt—jövő idősíkjaira vetített töprengését. A versszak 2. mondategysége: *Örömöm elvesztettem* az 1. mondat tartalomadója, ez a magyarázata a jelen létállapotának, ezzel függ össze, hogy képek, képsorok jelennek meg a múltbeli emlékekből, de mindez a jelenben elkomorul. A jelen örömtelen állapota táplálja a *Mikor mosolygok újra, | ki tudja, haj, ki tudja?* kérdéseket. A *mikor* határozószói kérdés és a *ki* kérdő névmás nem töltődnek tartalommal, hiszen önmegszólító, meditatív kérdések részei. Ehhez a hangulathoz a *haj* indulatszó csendesebb érzéseket, bánatot, a múlt örömeinek sajnálatát társítja. Az értéket veszített *j e l e n* (1. versszak) a költői magatartást meghatározó helyzet, erre keresi a választ, azaz a megoldást (a 2., 3., 4. versszak) a *m ú l t b a n* értékek után kutatva, s visszatérve a jelenbe. S végül az 5. versszak a megoldást a *j ö v ő b e* vetíti. A jelen—múlt—jövő idősíkjai szervezik a versbeni gondolat logikai ívét.

A második versszak két mellérendelő alanya a *bokros Bakonyalja*, a *Mátra kék havasa* a múlt felvillanó képei, melyeket a jelenbe vonnak tagadó

érvénnyel a *nem segíthet és nem üdít* állítmányok. Az igei tagadást erősíti a sor eleji *se* kötőszó, amely a tagadott mondatrészek kapcsolódására szolgál. A versszakban a személyesség hangsúlyosan van jelen az *énrajtam* személyragos határozószó *én* személyes névmással nyomatékosított alakja, valamint a *nem üdít ilyen szívet* mondategység tárgyának fogalmi tartalma révén. Az *ilyen* deiktikus elem, azonosító funkcióval, de tartalmi feltöltődése az előzménytartalomból (*Örömm elvesztettem*) történhet. A *szív* az emlékekkel feszített érzésvilág lírai eleme, ugyanakkor sejteti a lírai alany testi vergődését is: *szívet* (2. versszak) *testem*, *arcom* (3. versszak) fogalmi megnevezések sorában. A főnevek jelentései, a nyelvtanilag „kötetlen” megoldások növelik az aszociációs feszültséget.

A harmadik versszak a jelen kiteljesedő, keserű realitása, az emberi szenvedés, esendőség meglevenítője: *Testem is ágynak esve, ... | Arcom ... | gyámoltalanság képe*. A jelen állapotának statikus, állóképszerű rögzítése ez. Ennek természeti háttere a *csillag este*, a *fény* a lírai én érzésével diszharmónikus, de a „fényt imádó” költőtől nem idegen, csak a szkeptikus jelen helyzete teszi azzá:

*Testem is ágynak esve,
csúfol a csillag este.
Arcom nem illik fénybe,
gyámoltalanság képe.*

A negyedik versszak a múlt állapotának felvillantása, ennek sajátos szószerkezet a megnevezője *vas-fiú*: *Vas fiú aki voltam*. A *voltam* a múlt és jelen állapotváltozásának kifejezője, az *aki* vonatkozó névmás mint grammatikai vonatkoztató elem a múlt állapotára való visszaautalás. Az *elomoltam* állítmány igealakja a személyes emlékkállapot teljes megsemmisülését fejezi ki. Az *omlik*, *omol*: *'roskad'* igei jelentése a verskezdő *mivé lettem* állapotának magyarázatát asszociálja az *Örömm elvesztettem* állítás gondolati részeként. A versszakbeli „személyes személytelenség” *ujjadtól* (1. szám 2. személyű birtokos személyjeles főnév) versmondatba kerülése: *ujjadtól elomoltam*. | *Mutatóujjad jégcsap* nemcsak a személyes vonatkozást szünteti meg, a *jégcsap* névszói állítmány fogalmi jelentéséből hidegség árad, s ez a történetet az embertől elvonatkoztatott, dezantrop jelenséggé minősíti. A *jégcsap* egyben a páros rímes összecsengés hívó ríme, melyre a *csak* fok-mérték határozó szerepű módosítószó felel. A felelő rím logikailag motivált kapcsolatot teremt a rímhívóval mint az értelem és cél nélküli emberi cselekvés záró szava: *Mutatóujjad jégcsap*, | *gidaként bégetek csak*. A *csak* mondategységében hangsúlyos jelentése olyan hangulati, tartalmi értékkel telítődik, hogy nemcsak az adott versszak, hanem az első négy versszak jelenállapotának összegzése is. Ebből az elvont tárgyiasságból nem bontható ki a közvetlen élmény.

Az utolsó versszak a vers egészében állóképszerűen megrekedt jelen továbbvitele a feltételes jövő irányába. Az állítmányok feltételes igealakjai *lehetnék*, *elkergetnéd* a vágy, a jövő feltételes megtestesítői. A lírai én személyessége itt is többszörösen hangsúlyos: *Mindened én lehetnék* | *bajom ha elkergetnéd*. | *Folyamodom hát hozzád*, ezzel szemben a megkapaszkodás, a remény eszköze, a már korábban előforduló személytelen 1. szám 2. személy elvont, dezantrop fogalom: *fordítsd felém az orcád!*

4. A költemény leírása a jelen állapotának konstatálásától (1. versszak) mint konkrét jelenbeli állításból indul. Az állítást kibontó bizonyításhoz a költő a múltba nyúl vissza, de nem egyszerűen a múlt értékteli és a jelen kiüresedett érzésállapotát állítja szembe, hanem megtalálja azt a grammatikai, stilisztikai szituációt, amelyben a „veszteségérzés” a leginkább érvényesül, többet mond.

A vers egyszerre több valóság-, érzelem- és magatartássíkot villant föl. Az idősíkok érintkezésének egymásutánjából adódó kombinációs megoldásokat a 3. versszaktól az absztrahálás erős foka és változatos módja váltja fel. A múlt — jelen : konkrét — elvont állapota mint dialektikusan összetartozó ellentét inspirálja a jelen időleges konklúzióját (4. versszak: 4. sor), majd a jövő absztrahált képzetét (5. versszak). Az idősíkok által a költeményben olyan dinamikus konnotáció képződik, amely megszabja az egyedi konnotációkhoz kötött jelentések lehetőségeit.

Szikoráné Kovács Eszter

Irodalom

- Békési Imre: A gondolkodás grammatikája, Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Tankönyvkiadó, Bp., 1986.
Fülöp László: Élő költészet. Magvető Kiadó, Bp., 1976.

Melyik Szent István?

A címbeli kérdést teljes formájában így szeretném föltenni: Melyik Szent Istvánra való utalás található a középkori Magyarország *Szentistván* helységneveiben? A fölvetést az az ellentmondás indokolja, amely a hagiográfia tényei, a hazai tisztelettörténet körébe tartozó ismereteink és adataink, illetőleg a névtani érdekű megnyilatkozások között feszül. Föl kell tenni a kérdést még akkor is, ha a homonímiában levő helynévcsoporthoz mindegyik tagjára az igaz, biztos eligazítást a történeti források elégtelensége miatt egyelőre még és talán már sohasem tudjuk megadni.

A hagiográfia által nyilvántartott István nevű szentek között négy olyan van, akinek a hazai kereszténység korai évszázadaiban elméletileg kialakulhatott a kultusza: 1. Szent István protomártír, az apostoloiktól választott hét első diakónus egyike, „kit eltöltött a hit s a Szentlélek” (Csel. 6, 5), s aki „telve volt malaszttal s erővel, csodákat s nagy jeleket művelt a nép között” (uo. 6, 8). A hellenista zsidók istenkáromlás vádjával a főtanács elé hurcolták (uo. 6, 11), majd Jeruzsálem városkapuja közelében i. sz. 34-ben halálra kövezték. Ünnepe december 26-án üljük, tiszteletét már Szent László 1092-beli I. törvénykönyvének 38. cikke előírta azzal, hogy születése napját (?) a kötelezően megtartandó ünnepek közé iktatta. — 2. I. Szent István pápa, vértanú (254—257), az ún. eretnekkeresztelési vita résztvevője; Szent Cipriánnal szemben úgy döntött, hogy az eretnekségből visszatérőknek csak bűnbocsánatot kell tartaniuk. Ünnepe augusztus 2-án van. — 3. III. Szent István pápa (752—757), a pápai állam megalapítója, aki a frank Kis Pipin segítségével legyőzte a Rómát fenyegető Aiszulf longobard királyt. — 4. Szent István magyar király (1000—1038), a kereszténység elterjesztője és szervezetének kiépítője hazánkban. 1083-ban avatták szentté. Ünnepe augusztus 20-án tartjuk, Szent László említett törvénykönyve ezt is a kötelező ünnepek közé helyezte. — Életrajzi adatai alapján ötödikként számításba vehetnénk még Harding Szent Istvánt is (megh. 1134-ben), aki Albericust követve a ciszterci rend második apátja, a rend alkotmányának (Charta caritatis) összeállítója volt (ünnepe: július 16.), az ő szentté avatása azonban csak későn, 1623-ban történt meg. (Az előbbiekre l. Katolikus Lexikon. Szerk.: Bangha Béla S. J. Budapest, 1931. 2: 388—90; Wimmer, Otto: Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck—Wien—München, 1959.² 449—52.) De figyelmen kívül hagyhatjuk III. Szent István pápát is, mert középkori naptárainkban csak az első mártírnak, I. István pápának és a magyar királynak van ünnepe (Knauz Nándor: Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. Budapest, 1876. 271—3), s mint később majd látni fogjuk, a tiszteletükre emelt templomok címei szerint valóban hármójuknak alakult ki hazánkban eltérő mértékű kultusza.

Köztudomású, hogy a *Szentistván*-féle helynevek — Kiss Lajos kifejezésével élve — névátvonódással keletkeztek: a bennük megnevezett szent az ott épült templom dedikációja volt, tehát azt fejezte ki, hogy a templomalapítók az egyházat az ő tiszteletére emelték, majd pedig a templomcímeket átvitték a településre is. (Megemlítem, hogy ritkán más motiváció szerint zajlott le a hasonló nevek keletkezése; pl. a tényleges birtok-

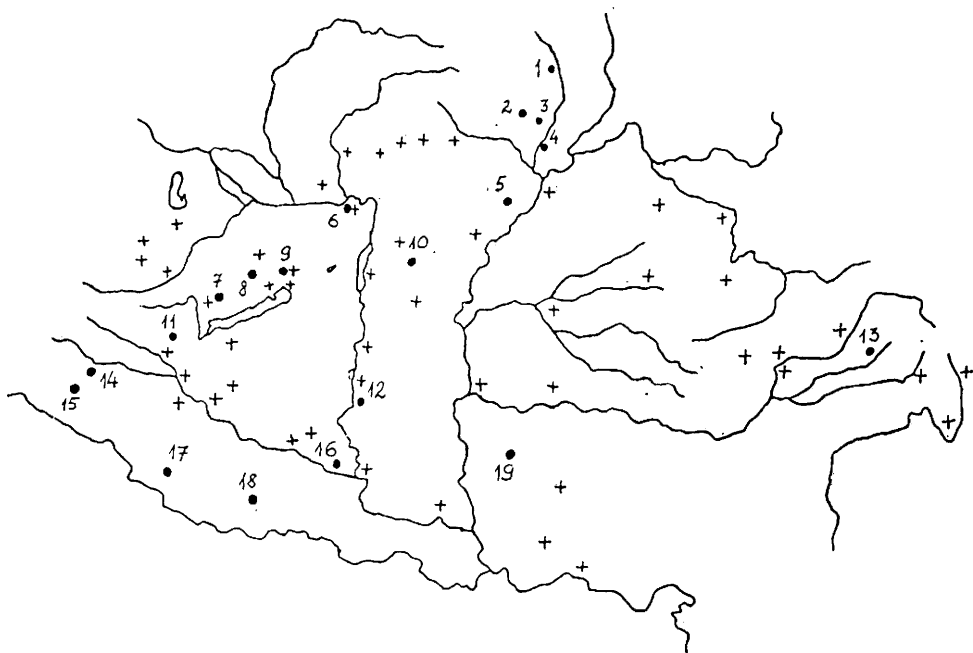
lás alapján. A Csongrád megyei *Mártély* arról kapta az eredeti *Zenth Adrianmartyr* nevet, hogy a birtok egykor a Szent Adorján vértanúnak szentelt zalavári bencés apátságé volt. Vö. FNEsz.⁴ 2: 104. — Az erdélyi Szentmihályköve vár is birtokosáról, a Szent Mihályt védőszentjének tartó erdélyi püspökségről nyerte nevét, 1299: *castrum sancti Michaelis*, 1356: *Zentmyhalkewe* (Iczkovits 63.) Egyszerű lenne tehát a dolgunk, ha a források a *Szentistván* helynévi adatok közlésén kívül arról is minden esetben határozottan tájékoztatnának, hogy mi volt a megfelelő települések egyházának korabeli titulusa. Ez azonban — sajnos — koránt sincs így, éppen ezért megértéssel kell fogadnunk a magyar névtani irodalomban az állásfoglalás elmaradását, de azt a rokonszenves részrehajlást is, amely szerint többen a *Szentistván* helységnevekben — adatokkal való megtámogatás nélkül — első királyunk, az 1083-ban kanonizált Szent István tiszteletét látják.

A Borsod megyei Szentistvánról írja a megyei monográfia tudós szerzője, Klein Gáspár, hogy „a helység nevét Szent István tiszteletére emelt egyházaról kapta” (Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák. Szerk.: Csíkvári Antal. Budapest, é. n. IV. rész, 146). De melyik Szent Istvánról? — A Veszprém megyei Királyszentistvánról viszont Mikesy Sándor írta nagy határozottsággal: „A falunév az első magyar király nevének emléke” (VeszprHtLex. 1: 216). — Mind a két említett helységnevet Szent István királyhoz kapcsolja Kiss Lajos is, ő azonban sejteti az olvasóval az elnevezésben rejlő problémát: „Az előtagként szereplő *Király*- egyfelől az országban másutt is található *Szentistván* [1907. Hnt. 984–5] helységnevektől való megkülönböztetésre szolgáló, másfelől azt hangsúlyozza, hogy a helységnévben nem Szent István protomártír, hanem Szent István király szerepel” (FNEsz.⁴ 1: 735). A borsodi *Szentistván* nevééről is előbb leszögezi: „Azzal kapcsolatos, hogy a falu templomát Szent István király (ur. 1000–1038) tiszteletére emelték.” Utóbb azonban a másik lehetőségre is rámutat: „Figyelembe kell venni azt is, hogy Géza fejedelem (ur. 970 k.–997) korában Piligrim passauai püspök papjai is térítettek Magyarországon, s a passauai püspökség Szent István protomártírnak volt szentelve” (FNEsz.⁴ 2: 559). Meg kell itt jegyeznem, hogy tudomásom szerint eddig egyik helységre vonatkozóan sem bukkant föl olyan adat, amelyik egyértelműen tájékoztatna bennünket templomuk patrocíniumáról. A veszprémi helység pedig a *Király*- előtagot a megyei helységnevek törzskönyvezésekor a községi képviselőtestület és a megyei előjáróság kérésére hivatalos névadásban kapta, de nem az előbb olvasható indoklással, hanem azzal, hogy a falu egy része korábban királyi birtok volt. (L. ehhez, hogy „Az 1488. évi adólajstrom szerint a Veszprém melletti Szent-István” részben a királyé: Cs. 3: 277.) — A magyarországi tisztelettörténet és egyházi kultusz örök érdemű kutatója, Bálint Sándor, egy régebbi művében Szent István király kultusza mellett még külön megemlékezik a protomártír hazai korlátozott tiszteletéről, illetőleg ennek néprajzi vonatkozású adatairól (Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Budapest, é. n. 130), az újabb, nagy összefoglaló monográfiájában azonban az első mártírt meg sem említi, hanem csak Szent István királyról beszél, és vele kapcsolatban sorolja fel az általa föltárt összes középkori és újkori Szent István patrocíniumot, valamint a *Szentkirály* és a *Szentistván* helységneveket (Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Budapest, 1977. 2: 211–2). — Legvégül Solymosi László egyértelmű állásfoglalását idézem: „Magától értetődő a magyar szentek kultusza [Magyarországon]. Közülük külön figyelmet érdemel első királyunk tisztelete, melyet a *Szentistván* és a *Szentkirály* nevű települések sokasága tükröz” (TörtSzle. 1976: 145).

Kiss Lajos imént idézett útmutatásain kívül még Kristó Gyula álláspontjára kell hivatkoznom, aki — miután szép okfejtéssel bizonyítja be, hogy a *Szentkirály* helynevek szent királyaink (István és László) közül „félreérthetetlenül Istvánra” vallanak —

egy hipotézisével kapcsolatban a következőképpen fogalmazza meg feladatunkat: „Ami pedig ötletünk ama részét illeti, hogy László kanonizációja bifurkációt eredményezett: *Szentistván* és *Szenilászló* helyneveink kialakulását, további vizsgálatot igényel, annak megvizsgálását, hogy *Szentistván* helyneveink közül melyek utalnak István protomártir... és melyek István király patrocíniumára” (MNY. 74: 479).

A következőkben adattárba foglalom a *Szentistván* helységneveket, illetőleg közülük azokat, amelyekről — némelyikük viszonylag kései adatolása ellenére — föltehető a középkori eredet. Ezeket a mellékelt térképen fekete ponttal jelölöm, a mellettük levő szám pedig az adattár sorszámaival azonos. A térképre rávetitem Kristó Gyula *Szentkirály* helynévi adatait (ezeknek + a jele) is, hogy a két helynév névföldrajzi sajátosságai is szemlélhetőek legyenek. — 1. Hernádszentistván, Sáros m.: 1423: *Zenthesthwan* (Cs. 1: 311). — 2. Szentistván, Borsod m. (puszta Rakaca mellett): 1273: *Varmus* (Gy. 1: 815), 1332–7: *de Sancto Stephano* (Vat. 1/1: 338, 347, 363; a plébániák sorrendjéből következik, hogy ezek az adatok csak erre a helysége tartozhatnak), 1409: *Zenthestfan*, más néven *Warmus* (ZsigmOkm. 2/2: 212, 213). — 3. Szentistvánd, Abaúj m.: 1808: *Szent-Istvánd praedium* (Lipszky). — 4. Szentistvánbaksa, Abaúj m.: 1288–1304: ? *Boxa* (Gy. 1: 63), 1318: *felBoxa* (AnjouOkm. 1: 463), 1773: *Sz. István Baksa* (FNESz.⁴ 2: 559). — 5. Szentistván, Borsod m.: 1333: *Scenthstephan* (Cs. 1: 179, Gy. 1: 806). — 6. ? Szentistván, Esztergom m.: 1187: *eccl. S. Stephani de Pulchro*, + 1187/?1256/+1258: *eccl. S. Stephani protomartyris prope Str-um*, 1272: *v. S. Stephani* (Gy. 2: 277). — 7. Szentistváncsab, Veszprém m. (Csabrendek része): 1369: *Szentistváncsab* (átírt adat, VeszprHtLex. 2: 173), 1423: *Zenthspanchaby* (Cs. 3: 40), 1531: *Chab Zenthestawan*, 1534: *Zenthystwan*, 1739: *Szent István Csabja* (VeszprHtLex. 1: 374). — 8. Szentistván, Veszprém m. (puszta Szentgál határában): 1319: *Scentstephan* (AnjouOkm. 1: 526). — 9. Királyszentistván, Veszprém m.: 1332–7: *de Sancto Stephano* (Vat. 1/1: 374, 395), 1488: *ZenthIsthwan* (Cs. 3: 252). — 10. Szentistván, Pest m. (puszta Mende határában): 1676–1680:

Szt. István (Szarka 97), 1780–81: *Szent-István, Sz. István* (Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság. Budapest, 1988. 68.) — 11. ? Szent-istván, Zala m.: 1426: *Zenth Esthwan* (Cs. 3: 106), személynévből ismerjük. — 12. Szent-istván, Bodrog m. (Baja része): 1520–21: *Zenthystwan, Zent Istwan* (Cs. 2: 209). — 13. Székelyszentistván, Maros sz.: 1332–7: *de Sancto Stephano* (Vat. 1/1: 96, 131, 141), 1575: *Szent István* (Barabás: SzO. 303). — 14. Racsicaszentistván, Körös m.: 1291: *iuxta ecclesiam Sancti Stephani protomartiris* — *Rachicha* föld határjárásában (KritJegyz. 2/4: 49), 1334: *eccl. sancti Stephani protomartyris de Radchicha*, 1495: *Racchycza Zent Istwan*, 1507: *Rachycza Zenth Istwan*, 1537, 1542: *Zenthysthwan* (ComCris. 269–70). — 15. Unčani, Zágráb m.: 1269: *Povnyina*, 1334: *eccl. sancti Stephani pape de Pownya*, 1501: (*plebanus*) *sancti Stephani de Zenthisthwan* (ComZagr. 2: 159). — 16. Baranya-szentistván, Baranya m.: 1808: *Szent-István* (Lipszky). — 17. Staro Štefanje, Körös m.: 1302: *Rakythnichá*, 1334: *eccl. sancti Stephani*, 1369: *Stephanouch*, 1401: *eccl. sancti Stephani protomartyris de Rakynicza*, 1540: *Zenthysthwan* (ComCris. 227–8). — 18. Szent-istván, Pozsega m.: 1333: *de Sancto Stephano* (Vat. 1/1: 272), 1443: *Zenthisthwan* (HédersváryO. 1: 211; további adatok: Cs. 2: 426, ComPos. 252). — 19. Szentistván, Torontál m.: 1808: *Szent-István h., Stephansdorf* vel *Stephanifeld* g. (Lipszky).

Adattárunkból kitűnik, hogy három *Szentistván* helynevünk biztosan nem a magyar királyhoz köthető: a Zágráb megyei falu templomát Szent István pápa tiszteletére emelték (l. 15. szám), s neki egyúttal ez az egyetlen ismert patrocíniuma a középkori Magyarországon, a két Körös megyei helységben pedig a protomártír egyháza állott (l. 14. és 17. szám). Nagy kár, hogy az esztergomi *Szentistván* nevére nincs magyar nyelvű adatunk (fentebb ezért tettem kérdőjelet a 6. tételhez), pedig ez a vele közvetlenül határos *Szentkirály* falu nevével és patrocíniumával (1272: v. . . *S. Stephani regis*: Gy. 2: 277; illetőleg 1271: *Sz. Király*: CodDipl. 9/1: 382) egyértelműen bizonyítaná, hogy ott a korabeli magyar nyelvhasználatban a megszorítás nélküli Szent István patrocínium (és belőle a *Szentistván* helynév) csak az első mártírt jelentette, s tőle a magyar szentet a *király* szó alkalmazásával különítették el.

A többi *Szentistván* helység templomáról nincsenek régi adataink, így velük kapcsolatosan csak azt a Kiss Lajostól említett föltevést vizsgálhatjuk meg, hogy Szent István protomártír középkori tisztelete lehetővé tette-e patrocíniuma helynévvé alakulását Magyarországon. E kérdésre határozott igen a válasz. Kultusza „hazánkban már a honfoglalás előtt is el volt terjedve” (Melich: NyK. 34: 14), s folytatódott ez Géza fejedelem udvarában is, hiszen a legenda szerint Sarolt álmában ő jelent meg, s a keresztségben így kapta az ő nevét első királyunk (Bálint: ÜnnKal. 2: 197–8). A magyar egyháztörténet még Géza korából valónak tartja az esztergom várhegyen felépített Szent István protomártír-templomot (Györffy: IstvKir. 74), korai lehet a győri plébániaegyház is (uo.), s a veszprémi püspökség alapítólevele szerint az ő tiszteletére emelt kápolna állt Sólýon (VeszprRégTop. 183). A templomcímek választásában megmutatkozó kultusza (ha nem vetekszik is Szent István királyéval) számottevő volt az egész középkoron át. Kovács Béla gyűjtése szerint a XIV. század közepéig 19 patrocíniuma számolható össze, amelyből 6 Északnyugat-Magyarországon, 11 a Dunántúlon, egy a Duna-Tisza közén és szintén egy a Dráva–Száva közén volt (Agria XXV–XXVI. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve. Szerk.: Bodó Sándor, Petercsák Tivadar. Eger, 1989–1990. 409). Az én más szempontok alapján végzett és időben későbbre is kiterjedő gyűjtésemben a következő adatok tanúskodnak Szent István protomártír tiszteletéről (figyelmen kívül hagyom azokat a templomcímeket, amelyekről forrásaimból nem derül ki, hogy melyik Szent Istvánra utalnak): 1. Banoštor, Szerém m. (régen Kő és Bánmonostora néven ismerték): 1198: *Monast. S. Stephani prothomartyris sítum in loco qui dicitur Keu*, 1309: *Civitas de Ku que alio modo Monasterium Bani nominatur. Canonici*

ecclesie S. Stephani prothomartyris ibidem (Cs. 2: 234; ComSirm. 9). A bencés apátságot Belus bán alapította a XII. sz. közepén (PRT. 12/B: 427). — 2. Becse (Sziget-), Fejér m.: 1308: a Nagyszigeten levő *Beche*, amelyben István első vértanú tiszteletére emelt templom állt (Bakács, Pest 112), 1364: *Beche ... in qua ecclesia lapidea inhonore sancti Stephani prothomartyris ... constructa* (ZichOkm. 3: 226). — 3. Busson, Szepes m.: 1367: „a stragari másképp bussoni egyház, mely Szent István első vértanú tiszteletére volt szentelve” (Fekete Nagy, Szep. 233). — 4. Esztergom, Esztergom m.: 1. a 6. helynévi sorszámot! — 5. Fehérvár (Gyula-), Alsó-Fhér m.: 1300: *ad opus eccl -e B. St-i* (Gy. 2: 152), a várban állt az ágostonos remeték 1295-től adatolt klastroma (uo. 157). — 6. Gorbónak, Körös m. (ma Kloštar Podravski: ComSirm. 118—9): 1504: *claustru Sancti Stephani prothomartiris in Garbanak fundati* (BalassaLevt. 171). — 7. Győr, Győr m.: 1482: *ex oppositio ecclesie parochialis nostre S. Stephani prothomartiris* (Cs. 3: 540); egykorúnak tartják a püspökséggel (Rupp 1: 425). — 8. Krivány, Sáros m.: 1301: *Criua*, Szent István első vértanú egyháza (AnjouOklt. 1: 47). — 9. Mihályfa, Zala m.: 1439: *ecclesias parochiales ... Stephani prothomart. de Michalfalva* (Lukcsics 2: 185). — 10. Monyhád, Sáros m.: 1395: *Mahnya ... in eadem ecclesia sancti Stephani prothomartiris constructa* (ZsigmOkm. 1: 462); éppen a falu elpusztulásáról és új helyre településéről adnak hírt (Fekete Nagy: Száz. 1937: 429). — 11. Nádasd, Hont m.: 1318/1495: *Nadasd ... capellam in honore S. St-i prothomartiris* (Gy. 3: 220, Bakács, Hont 158). — 12. Nak, Tolna m.: 1304: *Nok ... in qua ecclesia in honore beatj stephani prothomartiris est fundata* (AnjouOkm. 1: 86). — 13. Őrs (Tisza-), Heves m.: 1292/1310: *Wrus ... in qua ... est eccl. in honore S. St-i prothomarthyris* (Gy. 3: 120). — 14. Pok, Győr m.: 1308: *Stephano preposito monastery eorum beati Stephani prothomartiris de eadem Pok* (HazaiOkm. 4: 116, Cs. 3: 556, Gy. 2: 619). — 15. Raicsaszentistván, Körös m.: 1. a 14. helynévi sorszámot! — 16. Rakitnica, Körös m.: 1. a 17. helynévi sorszámot! — 17. Ság (Tápió-), Pest m.: 1433: *ecclesias parochiales ... S. Stephani prothomart. de Saagh, Waciensis d.* (Lukcsics 2: 101). — 18. Sóly, Veszprém m.: (1002)/+1257: *in Sool apud capellam b. Stephani prothom.* (KritJegyz. 1: 2). — 19. Szeleste, Vas m.: 1318/1329: *Zelete ... oratory seu capelle in honore sancti Stephani prothomartiris* (HazaiOkm. 3: 104); ekkor alapítják (Ortvay, Egyh-Földl. 2: 811). — 20. Szilva, Sáros m.: 1270: *iuxta cimiterium Beati Stephani prothomartiris* (ÁÜO. 8: 297); Felszilva határjárásában. — 21. Szódi, Arad m.: 1402: *Rector parochialis ecclesie S. Stephani prothomartyris de Zeugy.* (Cs. 1: 765). — 22. Tomaj (Badacsony-), Zala m.: 1344: *Thomay ... ecclesia parochialis in honore beati Stephani prothomartiris* (ZalaO. 1: 416). — 23. Ürmény, Nyitra m.: *Ilmer*, Szent István első vértanú plébániaegyháza (ZsigmOkm. 2/1: 654). — 24. Várad (Nagy-), Bihar m.: XII. sz.: *Drogonis abb-is S. Stephani in Hungaria* (Gy. 1: 688), 1321: *Conuentus sancti Stephani prothomartiris de promontorio Waradiensis* (AnjouOkm. 1: 605); II. István alapította a Prémontreből hozott szerzetesekkel (Gy. 1: 689).

Szent István protomártírnak az egyházi intézmények címében megmutatkozó tisztelete alapján azt mondhatjuk tehát, igenis megvolt a lehetősége patrocíniumának, hogy az egykori Magyarország területén a *Szentistván* helynevek névadója legyen. A véletlenek játékának hihetnénk, de talán mégsem az, hogy az ő védelmébe ajánlott egyházak száma mintegy harmada a magyar király tiszteletére emelt templomokénak (vö. Kovács Béla: i. h.), s a régi *Szentistván* helységneveknél is mintegy háromszor több, biztosan István királyhoz kapcsolható *Szentkirály* helynév számolható össze (vö. Kristó Gyula: MNy. 74: 476—7; az ő 52 adata mellé ötvenharmadikként esetleg még fölvehető *Szentkirályszabadja* neve is, mert a helységben 1383-ban Szent Király-egyház állt: VeszprReg. 309). Figyelembe vehető a névföldrajz tanúskodása is. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy a Balaton-felvidéken és a Székelyföldön egymás mellett vagy közelében sorakozó *Szentistván* és *Szentkirály* helynevek azonos patrocínium esetén miért öltöttek

eltérő nyelvi formát; a kézenfekvő magyarázat csak az lehet, hogy templomaiknak más volt a titulusa. Ha tehát nekem kellene felelni arra a kérdésre, hogy az első magyar király tiszteletét hirdetik-e a középkori Magyarország *Szentistván* helységnevei, ezt a bizonytalanságot rejtő választ adnám: inkább nem.

Mező András

Szordas. Határrész neve a debreceni Nagyerdőtől északra fekvő Monostoron. Szólatmonostora (1325: Zolathmunustura, 1329: Zoladmonustra) Árpád-kori település volt Debrecen és Hadház között; feltehetően a Gutkeledek alapították még a tatárjárás előtt. A XIII–XV. században a falu és monostora a Miklós báni alág (Keresztúryak, Bacsokayak és Berencsyek) birtoka és talán temetkezőhelye is. 1594-ben a törökök oldalán harcoló krími tatárok felperzselik. Az elpusztásodott birtokért Debrecen, Hajdúhadház és Hajdúböszörmény pereskedett évtizedeken át, míg végül Monostor-puszta nagyobbik része és a Monostori-erdő Debrecené, az erdőtől keletre elterülő határrész pedig Hadházé lett. *Szordas*-nak a debreceni Monostorba ékelődő hadházi puszta déli felét nevezik. A szordasi föld északi határa a Harasztos (erdős homokdombok), a déli pedig a Templom-hegy.

A XVII–XVIII. században *Szordas* nevét Böszörményben még *Szurdos*-nak ejtették. Valószínű, hogy ez az eredeti névváltozat. *Szurdos*-ról a város tanácsának jegyzőkönyvében a következőket olvashatjuk: 1741: „... hallotta a Fatens, hogy *Szurdoson* is bizonyos Just birt Böszörmény Városa.” A szurdosi birtokrész „Cseres Erdőske” volt, melyet „annak előtte bizonyos Esztendőkkal Böszörmény városa birt és usuált”. A tanú jelen volt, „a mikor a szakaszhatárt hánták a Monostori és *Szurdosi* rész között...” (Hajdúsági Múzeum levéltára. Vö.: H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. MNyTK. 102. sz. 108).

H. Fekete a *Szurdos* (*Szordas*) helynévről megjegyezte, hogy „ma ismeretlen”. Részben igaza is volt, mert a Böszörménytől távol eső, erdőkön, mezőkön túl fekvő pusztának a neve – miután a város régen elvesztette ezt a birtokot, és lakosainak többé már nem volt közük hozzá – könnyen kieshetett a böszörményiek tudatából. Láthatóan el is felejtették. A hadháziak azonban ma is ismerik és használják ezt a nevet. A hadházi Monostor-pusztáról É. Kiss Sándor így ír dolgozatában: „Népies nevén Dugó-Pallagnak nevezik az északi részét, *Szordas*-nak a délit” (É. Kiss: Hajdúhadház helynevei II. Külsőségi elnevezések. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve [1968], Debrecen, 1970. 469). „*Szordas*, -t, -ba. Monostor puszta déli vége. Valami miatt pejoratív hangulatú név, ezért az ottani birtokosok és lakók szívesebben használják helyette a Monostor vagy Pallag nevet. A hagyomány szerint *Szordas* község volt” (i. m. 490). „Templom-hegy. Kisebb domb a Szordasban a Szolnoki-féle föld és a Tangazdaság mesgyéjén.” Monostornak „azt a részét, ahol a Templom-hegy is van, *Szordas*-nak nevezik” (i. m. 493).

A *Szordas* név a Monostorral határos Alsójózsa községben sem ismeretlen, a régi szordasi temető alig egy kilométerre van a településtől. Szolnoki Lajos nyugdíjas, aki a szordasi Szolnoki-féle tanyán született és nőtt fel, jól ismeri a monostori határt. *Szordas*-nak azt a Hajdúhadházhoz tartozó földet nevezi, amely tompa ék alakjában nyúlik be a debreceni Monostor-dűlő és a Monostori-erdő közé. Délkeleti határpontja egy fehér kőtömb, mely a Templom-hegy tetején áll, az Árpád-kori templomrom hajójában. A Szordas szó jelentését nem tudja, de nem érzi pejoratívnak sem: „Szordas. Mindenki csak úgy hívja, hogy Szordas. Valamikor birkalegelő vót, most szántó, almáskert meg erdő” (Honismereti gyűjtemény, Alsójózsa, 1981/2).

Monostor közép- és újkori birtoklástörténetének ismeretében bátran elmondhatjuk, hogy a szurdosi ~ szordasi határrészt bizonyosan nem egykori tulajdonosáról kapta a nevét. Szurdos vagy Szordas nevű személlyel, aki Monostoron élt vagy birtokolt volna, sem a régi, sem az újabb kori iratokban nem találkozunk. Nem lehet idegen eredetű sem ez a név, az iratokban ugyanis meglehetősen későn bukkan elő, tehát nem korai kölesön-szavunk. Monostoron és közvetlen környékén nem magyar eredetű etnikum jelenlétéről pedig nincsenek adataink.

Hangtani és jelentéstani nehézségekkel indokolható, hogy a *Szurdos* ~ *Szordas* nevet nem a *Szórád* ~ *Szólát* (I. Szóládmonostora) névből származtatjuk. Nem igazán meggyőző az a magyarázat sem, mely összefüggést keres a vizsgált terület térfelszíni adottságai és elnevezései között. Tagadhatatlan ugyan, hogy a szurdosi ~ szordasi határrésznek bizonyos szurdok, zug jellege van, hiszen a terület a Harasztos dombjai felől fokozatosan lejt délnyugat felé és végül beszorul a Templom-hegy és a Nagy András-halom közé: „A templomdomb északról dél felé húzódó homokhát, mindkét végén egy-egy kisebb buckával. Tőle nyugatra széles mocsaras völgy [Szordas] terül el. A domb [Templom-hegy] és a völgy vele szemben levő oldala [Nagy András-halom és környéke] a felszínen tele van cserepekkel, az egykori falu helyét a törmelék jól mutatja” (Balogh István: Adatok az Alföld középkori régészetéhez. Archeológiai Értesítő, 80. k. 1953/2. 146). A terület szurdok, szoros, zug jellegét fokozza az a tény is, hogy a hadházi Szordas két oldalán idegen birtoktestek (debreceni föld és erdő) helyezkednek el, a Szordas a hadháziak számára ilyen szempontból is szögletben, zugban van.

Elvileg elképzelhető tehát, hogy a *Szurdos* ~ *Szordas* földrajzi névben ugyanaz a *szor-* ~ *R. szur-* tö rejlik, mint a *szurdék*, *szordok?*, *szurdok*, *szurdok* főnévben (TESz. III. 805–6; OSz. 945). Ebben a szóban a *-dok*, *-dék* képzőt találjuk. A *-dos*, *-das* (*-d-os*, *-d-as*) főnévi képzőbokra azonban nyelvünkben nincs analógia (Kiss Lajos szíves közlése), a magyarázat tehát nem meggyőző.

Sebestyén Árpád hívta fel a figyelmemet arra, hogy járhatóbb út volna a *Szurdos* ~ *Szordas* nevet a magyar *szurtos* 'piszkos, mocskos, sáros' szó felől megközelíteni. Talán a latin *sordes* 'szenny, mocskos, szemét' és a *sordidus* 'mocskos, piszkos, szurtos' szavak is ezt az összefüggést támogatják (Jambressich Andreas: Lexicon latinum... Zágráb, 1742. 930). A *Szordas* korábbi talajviszonyai (mocsaras, sáros völgy, ahol az állat piszkossá, szurtossá vált) ezt a magyarázatot támogatják. Elképzelhető, hogy az É. Kiss által említett „pejoratív hangulat” is ebből a jelentésből fakad.

Lévai Béla

kompatibilis. Így kell írni a HKSz. szerint Ugyanígy *-an* határozóragos alakját, így az idegen eredetű *in* előtaggal s ennek határozóragos alakját. De már: *kompatibilizálás*, *inkompatibilizálás*. Mondani valamennyien rövid [i] -vel mondjuk minden alakban. A számítástechnikához közelállók ma egyrészt igen gyakran használják kivált a címbe felvett melléknevet, másrészt ószintén csodálkoznak és háborognak, amikor megtudják, hogy ezt hosszú *i*-vel kell írni.

A VégSz. összesen 15 *ilis* végű címszót tartalmaz, köztük a *pilis* 'tonzúra stb.' főnevet és a *dilis* melléknevet, melyek nyilván nem latin eredetűek, szemben a többiekkel (*labilis*, *spektábilis*, *rentábilis* stb.). Ugyancsak a VégSz. egyetlen *ilis* végű elemet sem tartalmaz. Vagyis a lat. *ilis* végű melléknevek a magyarba rövid *i*-vel kerültek át, így ejtődnek, ill. íródnak. Ez alól a HKSz. alkotta *kompatibilis(an)*-*inkompatibilis(an)* egyetlen (helyes)írási kivételpár lenne, ezt valószínűleg még akkor is felesleges megtartani, ha tudjuk, hogy a latin hosszú *i*-nek a magyar hosszú *i* kellene hogy megfeleljen.

Ehhez két további megjegyzés illik: a) Valószínűleg nem célszerű önkényesen eltérnünk a HKSz.-től (az AkH-tól természetesen nem s z a b a d), hiszen az írás egységessége a legfontosabb. Így egyszerűen csak bejelenthetjük mondott igényünket a HKSz. adott helyének megváltoztatására. b) Évtizedekkel ezelőtt épp folyóiratunk hasábjain számoltam be arról, hogyan próbáltam Pais tanár úrnak a Kruzsokból jövet elmagyarázni: „a gép” a nevezetes *vajaskenyér* — *zsiros kenyér* kontraverziát is megoldhatja; tulajdonképpen ebből indult ki a KHSz. gépi el(ő)készítése (vö. Nyr. 113 [1989.]: 441–9, kül. 442). Most hozzáteszem: amint a fentiekből látható, természetesen az *ilis* ~ *ilis* kérdése is a gépekkel oldható meg. (Ne higgyen nekem egészen az olvasó. Szerintem persze az élet, a nyelvészet stb. szinte minden kérdése géppel oldható meg, ill. géppel megoldható.) Tóth Etelkához és Zigány Judithhoz fordulok: hol késik az éji homályban a HKSz. percek alatt előállítható többirányú gépi feldolgozása, így AT-listája is, legalább műhely (kiadói, nyomdai korrektori stb.) célokra, néhány példányban? [Egy kedves kémem szerint ugyan megvan a keresett lista, egyetlen példányban — Deme Lászlónál. Így van ez? — fordulok tehát most hozzá is.]

Papp Ferenc

Grétsy László—Vágó István: Álljunk meg egy szóra! IKVA 1991. 183 oldal

Bizonyára sokan nézték azt a hetenként jelentkező tévéműsort, amelynek ez a címe. Most azonban nem erről szólunk, hanem a műsorok anyagából összeállított könyvről. A megjelentetés indoklását a szerzők a következőképpen fogalmazták meg „a beszélgetések elé” írt előszóban: „E könyvecske szándékaink szerint nem egyszerűen egy tévéorozat nyomtatásban megörökített formája, hanem nyelv művelő könyv, amellyel használni, segíteni is akarunk.” Ismeretes a közmondás: „A szó elrepül, az írás megmarad.” Ebből következik, hogy érdemes tehát forgatni ezt a kötetet azoknak is, akik látták, hallották az adásokat; de sokkal inkább azoknak, akik nem láthatták, hiszen sok nyelvhelyességi, kiejtési és helyesírási pontatlanság elkerülésére olvashatók benne tanácsok, értékelések.

E sokrétű anyagból villantsunk fel néhány gyakran előforduló hibát tematikus csoportosításban.

Szóhaszálát: *főközlekedési út — országút*: „Az országút-at én is sajnálom. Nem számít elég hivatalosnak napjainkban, de attól még használhatjuk. . . . A hivatalos nyelvbe is beleférne. Igazán nem volna baj, ha időnként az országútak állapotáról hallanánk tájékoztatást a rádióban, nem mindig csak a *főközlekedési* útakéről. Ami pedig magát a *főközlekedési út* kifejezést illeti, ennél szebb egy fokkal, hogy *közlekedési főút*. Legalább ezt a sorrendi cserét meg kellene csinálni” (26).

reakció — reakcióidő: „A reakciónk az lehet *lassú*, úgy gondolom, de a *reakcióidőnk* az nem. Az lehet *rövid*, lehet *hosszú*, tehát másfajta jelzőt kell találni, mint ahogy egy szám sem lehet *kevés* vagy *sok*, hanem *kicsi* vagy *nagy*. Ezt is gyakran eltévesztik” (63).

aki — amely — ami: A vállalatok, *akik* rosszul dolgoznak, nehéz helyzetbe kerülnek. — „Durva hiba, . . . intézménynevek, valamint személyek együttesét jelentő gyűjtőnevek után semmiképp sem az *aki*, *akik* vonatkozó névmást szabad használnunk, hanem az *amely*, *amelyek* változatot. Tehát — intézménynél maradva — a *vállalatok*, *amelyek*. Gyűjtőnevekkel példálódzva: a *zsúri*, *amely*, nem pedig *aki*, a *család*, *amely*, nem pedig *aki*, a *brigád*, *amely*, nem *aki*. Tessék figyelni és megtartani ezt a különbséget! Ilyen esetekben nem az úgynevezett értelmi egyeztetés számít, mondván, hogy az az intézmény, az a zsúri személyekből áll, hanem az alaki egyeztetés. Ez a magyar nyelv szabálya. . . . a kérdés másik oldala mármint hogy mikor *ami*, mikor *amely*. A szabály az, hogy főnévvel megnevezett dolog mellett az *amely* forma áll. Ez az a toll, *amelyet* visszaadok neked. *Amelyet* — hiszen itt van a kezemben és főnév. De ez az, *amiről* már tegnap is beszéltünk. Itt nem neveztem meg főnévvel, hogy miről is van szó. Ilyen esetekben az *ami* névmás a helyénvaló (91–2).

titeket — benneteket: Lényegében ugyanazt jelentik, de van némi különbség a kettő között. A *titeket* általában hangsúlyosabb, és mindenkire vonatkozik a jelenlévők közül. „*Titeket* láttalak legutóbb.” A *benneteket* többnyire hangsúlytalan — nem köte-

lezőn, de többnyire — és ebben van valami partitívuszi, részelő értelem. *Benneteket* is — ez inkább azt jelenti: 'közületek is néhányat'. Hiszen a *benn*, *benne* határozószó rejlik ebben a szóban. Ezt azt jelentette valamikor, hogy 'belőletek, közületek', és a *belőletek* eredetében ott van ugyancsak ez a *benn* határozószó, hiszen a *belőle*, *bele* is ebből táplálkozik (159).

dob — *kidob*: Ennyi palackot még sohasem *dobtak ki* a piacra. „Nálunk a *piacra dob* szabályos kifejezés; azt jelenti: terméket, valamilyen terméket forgalomba hoz. De nincs benne *ki*! Nem *piacra kidob*, csak *piacra dob* — ez idáig szabályos lett volna. Olyasforma ez a *piacra kidob*, mintha *tejben-vajban füröszt* helyett azt mondjuk: *tejben-vajban megfüröszt*. Rögtön elvesz a szólásnak a lényege (55–6).

transzfer — *utasszállítás*: „Én is csak idegenforgalmi prospektusokból ismerem, a közbeszédből nem . . . a nagyközönséget nem kívánatos ezzel a szóval traktálni. Kedves szakemberek! Helyette *utasszállítás*-t, *utaztatás*-t vagy valami egyebet tessék mondani, olyan szót, amelyet mindenki megért!” (56).

Nehézkes kifejezések — Egy levélíró a *tevékenység* főnevet hibáztatja ebben a mondatban: *A vállalat alapítása óta eredményes gazdasági tevékenységet folytat*. Pedig inkább a kifejezés: *eredményes gazdasági tevékenységet folytat* hibáztatható, mert hivatalos, nehézkes. „A *tevékenység* nem rossz szó — *féltékenység*, *érzékenység* ez mind hasonló, mind szabályos képzésű —, csak visszaélni vele nem szabad, és ilyen hivatalos környezetben nem tanácsos. Keressünk hát e hivatalos forma helyett egyszerűbb megoldást! — *Eredményesen gazdálkodik* (83).

Pongyola fogalmazás: *Tartósítószer nem tartalmaz. Természetes aromát is tartalmaz*.: „Már maga az zavarja az embert, hogy mintha a két mondat nem állna összhangban egymással. Az az *is* ellentmond az előző mondatnak. Nincs összhang a kettő között. Helyesen: »Tartósítószer nem tartalmaz, csupán természetes aromát.« És ezzel már azt is éreztettem, a két *tartalmaz* sem igen fér össze egymással, stiláris szempontból nem szép az ilyen ismétlődés” (78–79).

Gügyögő nyelv — Felnőttek: szülők, nevelők figyelem! *Hol a apu! Gyere a anyukhoz!* Ilyen beszédre illik a *gügyögő* jelző. „Az ország számos vidékén él, főleg a Duna vonalán, a Csallóközben, a szlovákiai magyarlakta vidékeken, de Szeged környékén, Kelet-Magyarországon is felbukkan, és . . . főleg a kisgyerekekkel foglalkozók beszédében terjed. Úgy érzik a felnőttek, óvónénik is, gondozónók is, hogy a kisgyerek jobban megérti, ha úgy beszélnek hozzá, hogy »Hol a apu? — Megyünk a iskolába vagy a óvodába«. Ne tessék azt hinni, hogy a kisgyerek a *gügyögő* szöveget jobban megérti! Ellenben megzavarjuk a nyelvérzékét, s ezzel még ártunk is” (29).

Az említett témákon kívül még sok egyéb kérdésről is olvashatunk a kötetben, mint például a szórend szerepéről vagy a nyelvhasználatban érvényesülő logikáról.

Hasznos tanácsok találhatók a magyar és idegen szavak kiejtésével kapcsolatban is.

Végül néhány gyakori helyesírási bizonytalanságot is igyekszik eloszlatni a következő témákkal kapcsolatban: *mikor kisbetű* — *mikor nagybetű*? „... hadd hívjuk fel újból a figyelmüket, hogy legalább olyan szövegekben, amelyekből a diák tanul, minél kevésbé alkalmazzák azt a modern grafikai eljárást, hogy a tulajdonneveket is kis kezdőbetűvel kezdik.” — *Hosszú vagy rövid?* — „A magyar nyelv azon kevés nyelv egyike, ahol a rövid és a hosszú magánhangzók különbségjelölők. Még a felső nyelvállású *i* és *í* is. Hiszen *birtok* rövid *i*-vel más, mint *birtok* hosszú *i*-vel. *Szitok* rövid *i*-vel más, mint *szitok*.” — *Egybeírás* — *különírás* — „Érdemes ránkfigyelní.” Ránk is érdemes figyelni: nem szabad egybeírni. Ez a *ránk* nem igeikötő, hanem határozószó. Ha egy igeikötőt személyragozunk — feltéve hogy lehet! —, már eleve határozószóvá válik. Ebben az esetben még a *rá figyel* is különírandó. Nincs olyan igeikötő, hogy *ráfigyel*. Ha

azt mondom (vagy írom) hogy rá figyelni kell, itt a rá nem igeikötő, hanem határozószó. Persze a *ránéz*, *ráolvas*-félében már igeikötő. Szó esik még az írásjelek használatával kapcsolatos gondokról és az elválasztás buktatóiról is.

A huszonöt beszélgetésből álló könyv minden tanácsa megjegyzésre érdemes, mert hasznos segítség lehet a beszéddel, írással, azaz szövegalkotással rendszeresen foglalkozó olvasónak.

Graf Rezső

Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből (21., 22., 23. sz.): Vályi András: A magyar nyelv gyakorlati tanítása és tanulása; Ismeretlen szerző: A magyar nyelv alapjai; Éder Zoltán: Vályi András, a magyar nyelv tanára. Bp., 1991, 62, 34, 48 oldal

Lám, már kétszáz éve, hogy 1792-ben megjelent Trattner Mátyás pesti nyomdájában az az alapvetés, amely latinul és németül fejt ki a legfőbb tudnivalókat a magyar nyelv tanításáról és tanulásáról: a *Fundamenta linguae ungaricae practice docendi, et discendi, cum tabella in hunc finem praeparata*; valamint a *Grundlinien der ungarischen Sprache praktisch zu lehren und zu lernen: nebst einer hiezu eingerichteten Hilfstabelle*. Iker-kiadványokkal van dolgunk. Ezt címük és tartalmuk egyaránt bizonyítja.

Jó szemmel és szerencsés kézzel választja ki és teszi közzé (fotómásolatban) a szerkesztő, Éder Zoltán, ezt a fontos kis munkát a *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* c. sorozatban. Ennek 21. száma viseli A magyar nyelv gyakorlati tanítása és tanulása címet, megnevezve az eredeti kiadás címlapján nem szereplő szerzőt, Vályi Andrást is.

Mínthogy, helyesen, egy kötetbe került a latin- és a németnyelvű szöveg (összesen 30 + 31 oldalnyi terjedelemben) s a hozzájuk tartozó közös táblázat, ezért mi sem indokoltabb, mint hogy Éder Zoltán együtt ismerteti (mégpedig a már említett sorozat 23. sz. kiadványában) Vályi András, a magyar nyelv tanára címmel. Ott szögezi le, hogy az első magyar nyelvidaktikai írást, a magyarnyelv-oktatás első módszertani kézikönyvét köszönhetjük Vályinak, azaz nem csupán egyikét az annakidején megjelent „egyszerű” nyelvtanoknak. Ugyanebben a kötetben, ahol Vályi életpályáját és munkásságát méltatja, helyt ad két további, szintén ebből a korszakból származó — tehát ide kapcsolandó — tankönyv értékelésének.

Kutatásai gyümölcseként és a szakirodalmi források egybehangzó tanúsága alapján, egyfelől, azt állapítja meg, hogy Vályi a magyar nyelvet elsajátítani óhajtó „tsapatok” számára két tananyagot készített. A kezdőknek a *Fundamenta/Grundlinien* — a továbbiakban: *Alapvonalak* — címűt, a „gyarapodóknak” pedig egy, meséket, leírásokat, történeteket és versezeteket tartalmazó olvasókönyvet. Ez, A' Magyar Nyelvnek könnyen és hasznosan lehet meg tanulására vezető rövid ösvény, egy évvel később (1793-ban) látott napvilágot, megint csak a szerző neve nélkül, közli róla a szerkesztő. Éder Zoltán jelen tanulmánya, másfelől, azzal a névtelen szerzőtől való nyomtatvánnyal foglalkozik, amely ugyanabban az esztendőben kerül ki egy pozsonyi nyomdából, hogy a magyar nyelv oktatását szolgálja.

A *Fundamenta linguae hungaricae* — *Grundlinien der ungarischen Sprache* c. nyelvtani összefoglalóról van szó ezúttal. E munka fotómásolata, hasonlóan a Vályiéhoz, a *Dolgozatok* c. sorozatba illeszkedik, annak 22. kötetét alkotja. Magyar címe: A magyar nyelv alapjai (34 oldal + 4 oldalnyi táblázat). Részben Vályi grammatikájához tapad, de feltehetően több korabeli szerző nyomán állította össze egy mind ez ideig ismeretlen

oktató. A kiadvány már címében is emlékeztet az Alapvonalakra, kétnyelvű megszerkesztése azonban bekezdésként, ill. fejezetenként változtatja a latint és a németet.

Így függ össze a sorozat 1991-ben megjelent három darabja (21., 22., 23.); az Alapvonalak (21.) és az Alapok (22.) keletkezésének körülményeiről is szól a harmadik kötet (23.). Benne találjuk a két munka összevetését, értékelését, ezenkívül pedig néhány grammatikus álláspontját. Azokét, akik nyilván hatottak az Alapok ismeretlen szerzőjére.

A tömör Alapvonalak fő részei: a bevezetés, a névszó- és igeragozás főbb szabályai, valamint a kétnyelvű táblázat. A közölt olvasmányok — a gyümölcsökről, a gazdagságról, a ruhákról és a könyvekről, a tanulásról — valójában nyelvtani egységek szemléltetését és gyakorlását szolgálják. Emellett a mindennapok leggyakoribb, főképpen könnyű és hasznos nyelvi fordulataival élnek. A moralizáló tartalmukba „rejtett” tanácsok életbölcessége a kor üzenetét hordozza.

A bevezető rész a kiejtéssel foglalkozik. Az a legfontosabb, hogy helyes, tiszta legyen — hangsúlyozza e fejtegetés. Pontosan ejtendő az egyes hangok, különösen ügyelve a csak a magyarban előfordulóakra. Jó kiejtésüket azonban éppen nem elszigetelten kell gyakorolni, hanem szótagban, szóban, szerkezetben. E célból hasznos utána- nozni a született magyarok beszédét. Az írásos magyarázat kevésbé segít, a szerző tehát tudatosan mellőzi; az azonban igen, ha a hangos olvasásban ejtett hibás ejtést rögtön kijavíttatjuk, nehogy a tanuló rászokjon. A szerző eltérő betűtípusokkal emelteti ki az ún. nehéz hangokat a köszönés és a szokásos párbeszéd bemutatásában.

Hogy minél előbb és minél kevesebb nehézség árán lehessen eljutni magyar szövegek értéséhez, ill. közléséhez mind előszóban, mind írásban, ahhoz — a közölt táblázaton kívül — egyéb célszerű segédeszközöket (nyelvtan, szótár, olvasókönyv) ajánl. A szükséges szorgalom és gyakorlás a kívánt eredmény záloga — írja Vályi. Úgy halad végig a kezdők számára kiválogatott szemléltető szövegeken, hogy ezek kapcsán azonnal rátérhessen a tudnivalókra: a főbb szabályok alkalmazására. „A' Gyümölcstől” (a német részben „A' Gyümölcsökről” címmel) szól az első olvasmány. A latin változatban megvan a fordítása, a németben ezé az egyé nincs. A szabályok itt a főnév egyes és többes számú toldalékaival foglalkoznak. A melléknévre vonatkozó ismeretek az „A' Gazdagságról” c. példázat után következnek. A birtokos személyragoknak külön szöveget szán a szerző („A' Ruhákról, és a' Könyvekről”), az igeragozás bemutatását és rögzítését pedig az utolsó olvasmány, „A' Tanulásról”, szolgálja.

Vajon ismerheti-e Vályi András Du Marsais tanulmányát arról, hogy milyen módszerhez folyamodik tanár és diák a hatékony latintanulás céljából? A jeles enciklopédistától ránk maradt grammatikai-filozófiai értekezések (Les véritables principes de la grammaire. Paris, 1729/1987) a tanár elméleti felkészültségének és gyakorlati tapasztalatainak egységéből indulnak ki. Hangsúlyozzák, hogy a tanulás természetes rendje az egész és a részek felismerésében (a tanár részéről: felismertetésében) ragadható meg. Du Marsais bemutatja, hogy a gondosan kiválogatott szavak jelentésén és a — lehetőleg mértéktartóan adagolt — nyelvtani szabályokon építkező tanári magyarázat a gondolatok megértésével jár együtt. A használatos példatár célravezető volta mellett érvel, amikor sorra veszi a módszer alapelveit, különös tekintettel a szabályok, a fordítás, az anyanyelv, az időtényező stb. szerepére. Nem riad vissza az interlineáris fordítástól sem.

A Vályitól ajánlott és követett módszer hasonlóképpen, sőt körünk követelményrendszerével is egybehangzóan, arra törekszik, hogy fokozódjék a diák tanulási kedve. Rokonszenvet kíván ébreszteni a tananyag, azaz a magyar nyelv iránt. Célja, hogy ebből fakadóan (is) mind több sikerélményhez jusson tanár és tanítványa. Erről tanúskodik a világos szabályok és a kiegészítő megjegyzések legtöbbsége. Jelzik, hogy könnyű a magyar nyelv, hiszen pl. a helyesírás a kiejtést követi, bizonyos — esetleg váratlanul

tűnő — jelenségek a kellemes hangzással indokolhatók, a névszó- és igeragozásban kevés a kivétel, s ami van, az sem nehéz; stb. Vályi a tanuló értelmére és érzelmeire hatni hivatott buzdító felhívással zárja le a nyelvtani anyagot.

Más helyütt, jelesen a Márton József készítette táblázatos nyelvtani összefoglalók kapcsán részletesebben foglalkoztam a grammatikai táblák közvetítette tömör információk előnyeivel (Márton József táblázatai. A magyar grammatika eszközeinek és viszonyhálózatainak leírása. In: Benkő- emlékkönyv, Bp. 1991. 437–42). Jelentősége a szemléltetés e fajtájának az, hogy jól áttekinthető, mivel a kiemelt toldalékok oszlopaihoz jól kiválasztott példák és mindenfajta terjengősségtől mentes szabályok csatlakoznak, s emellett az adott jelenség begyakorlására is alkalmat adnak.

Az Alapvonalakban Vályi tehát azt a gyakorlatot láttatja meg, amely figyelembe veszi diákjai érdeklődését, életkori sajátosságait. Ezért javasolja a tanulás későbbi szakaszaira a minél szórakoztatóbb, minél életszerűbb szövegeket; táblázatai ugyanezen törekvését példázzák. Így mutatja meg, hogy miképpen tanítandó és tanulandó a magyar nyelv és a magyar nyelvtan.

A sorozat következő kötetében — az Alapokban — az ismeretlen szerző hat paragrafusba sűríti nyelvünk legfőbb grammatikai jellemzőit. Tárgyalja a névelő, a főnév, a melléknév (és fokozása), a névmások, a toldalékok és az ige alakváltozatait. Mindeme tárgykörökben csupán a legszükségesebb tudnivalókra szorítkozik, de az igeragozás felőli az aktívumban és a passzívumban használt igeidőket és -módokat is, mindezekben belül pedig számos figyelemre méltó észrevétellel jeleskedik ez a kis munka. Csak néhányra utalhatok itt. Foglalkoztatja pl. a kötőhangzó „következetlensége”: „g o n d o t, k a l a p o t” (a második példában nem *a* szerepel); a melléknév felsőfokát kifejező *igen, felette, módnélkül*; hétféle névmást különböztet meg, ott tünteti fel a *mink, tik* alakot is; az affixumok példái közt ott a *forintnyi*. Tudatja, hogy a jövő idő helyett szokásos a *majd, ezután, ezentúl, jövőendőben*; itt szól tehát az *el-* és a *meg-* igeikötő bizonyos funkcióiról is. Táblázatában egyébként, az Alapokéhoz hasonlóan, nem a jottista helyesírással él: *-andgyuk, -angyátok*.

A szöveg záró mondata valójában azt valószínűsíti, hogy netán óravázlatnak szánt anyagrészeket tartalmaz, hogy azután — az oktatási gyakorlat menetében — ide csatlakoztatható bővebb magyarázatok és gyakorlatok kerüljenek sorra. Csakugyan, a folytatást — vagyis egyszersmind a valamelyes befejezetlenséget — jelzi az utolsó lapon olvasható órszó, immár egy hetedik paragrafust ígérve. Ezt viszont nem találjuk — jegyzi meg Éder is.

Érdemes lenne alkalomadtán összevetni ezeket a tömör összefoglalókat egyéb, hasonló terjedelmű művekkel is. Ilyen pl. az a magyar nyelven, kátészerűen megírt, azaz kérdésekbe és feleletekbe foglalt nyelvtan, amelyet Kazinczy Ferenc felesége, Török Sophie készített „Kedves Benjáminjának”, a kis Kazinczy Lajosnak. Ennek a Kis Magyar Grammaticának 1829-ből maradt fenn a kézírata. A kiadványhoz csatolt tanulmány írójának, Z. Szabó Lászlónak az a véleménye róla, hogy „feltehetően valamiféle közkezen forgó nyelvkönyv lemásolása volt” (Kazinczy Lajos anyjához írt levelei. Győr 1990, 11. kk, 15).

A korszak számos régebbi nyelvtanára visszaütal ugyan a sorozat már említett 23. kötete, amely Éder Zoltán összefoglaló tanulmányát tartalmazza. Ide iktathatta volna azonban a Révai Miklós 1802-ből való székfoglalójának főbb gondolatait is, nevezetesen arról, hogy igenis tanulni kell a magyar nyelvet (Révai Miklós a nyelvről és a nyelvminőségről. Győr, 1988. 44–9). Alkalom nyílt volna továbbá arra, hogy Vályi nézeteit akár néhány későbbiben is megkísérelje nyomon követni. Így pl. a nyelvtanulás és nyelvtanítás elveiről igen korán megszólaló Márton József számos írásában. Minden szerzőnek és szerkesztőnek azonban magának kell döntenie arról, hogy saját és/vagy

mások kutatásai alapján milyen anyagokat tart közzeendőnek. Olyan joga ez, amelyet bírálói és recenzensei egyaránt tiszteletben tartanak.

Azt a fontos tényt kell tehát a jelen rövid áttekintés végén kiemelni, hogy Éder Zoltán kötetei a magyar nyelvtanítás történetének egy eddig feldolgozatlan, de jelentős mozzanatát idézik elénk. A három kiadvány kerek egészet alkot: megismerteti az olvasót Vályi András portréjával, az Alapvonalak és az Alapok bemutatásán túl az ún. Rövid ösvény sommás összefoglalója is helyet kapott. Kár, hogy nem volt módja legalább valamely mutatót közölni az utóbbinak az olvasmányából. A hasznos bibliográfia jó forrásanyag lesz a Vályi-kutatás folytatásához. Remélhetőleg ott megvalósul majd a német szövegek nem mellőzhető, gondos ellenőrzése, a jelen kiadás számos zavaró sajtóhibája nélkül.

Mikó Pálné

Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára. Debrecen, a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézete, 1991. 178 oldal

A réteg- és csoportnyelvek közül a legmostohábban talán a katonai szleng kutatásával bánt a nyelvtudomány. Mindez annak ellenére történt így, hogy a tudomány művelőinek az erősebb nemhez tartozó része életének egy szakaszán átmenetileg 1 vagy 2 éven át „angyalbőrben” ízelítőt vett ebből a csoportnyelvből. Persze lehet, hogy az emlékek nem olyan szívderítőek, hogy később szakemberként visszakanyarodjanak az egykor megismert katonai szókészlet tudományos igényű feldolgozásához.

Már csak ezért is dicséretes Kis Tamás vállalkozása, aki a katonai szleng kifejezéseit gyűjtötte egybe, s nemrég megjelent kötete mintegy 3000 sajátos szó, katonai kifejezés köznyelvi értelmezését, magyarázatát adja. A szótári részt egy nagyon alapos bevezető tanulmány előzi meg, amely önálló dolgozatként is megállná a helyét. Ebben olvashatunk a katonai szleng és a csoportnyelvek viszonyáról, elemzi, bemutatja a katonai szókincs sajátos szóalkotásait, jellegzetességeit. A szótár anyagát egy kis munkatársi közösség gyűjtötte az ország különböző részein, természetesen laktanyákban. A gyűjtés ideje az 1980-as évek, tehát a „néphadsereg” utolsó évtizede. A rendszerváltással a hadsereget is átszervezték 1990-től, tehát a katonai szókincs is, bár lassan, de minden bizonnyal változni fog. Az anyag tekintélyes részét gyűjtötték többek között Debrecenben, Ercsiben, Marcaliban, Szombathelyen és Zalaegerszegen. A gyűjtés helyére néha helyi jellegzetességek is utalnak, sokszor magának a szónak is van földrajzi vonatkozása.

A bevezető tanulmány némi nemzetközi kitekintést is ad, összehasonlítja a katonai szlenget a többi csoportnyelvvél, szociolektussal. A magyar katonai szleng szakirodalma elég szegényesnek mondható, csupán az egyéb rétegnyelvekkel, argóval, diáknyelvvél, bizalmas stílussal foglalkozó tanulmányok tesznek említést a katonák sajátos nyelvhasználatáról, szókincséről. Holott évente 100 ezer fiatal fordul meg tényleges katonaként a hadseregben, s ez csupán 10 év alatt 1 millió embert jelent. Ennek nyelvi hatósugarát tekintve nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a leszerelt katonák hazatértük után ezt tovább adják családjuknak, baráti körüknek, s így közvetve hat a fiatalok és az öregek nyelvhasználatára is. Egy-egy katonai szlengszó bekerülhet a köznyelvbe is. Így került be az első világháború katonai szókincséből a *komisz* 'rossz' melléknév a köznyelvbe. Itt kezdte pályafutását a *bedöglök* 'gép elromlik' ige is, s az egészségügyi *kacsa*, 'kórházi edény' első előfordulása is a katonai nyelvhasználatra vezethető vissza. A mai diáknyelvben él a figyelmet mimelő diák csúfolására a *terepszínű potát vág*, amely szintén ebből a rétegből vált ismertté.

Kis Tamás szótára nagyon gazdag, sok témakört ölel föl. A katonai nyelvhasználat közismert durvasága miatt a szógyűjtemény nem éppen apácáknak való olvasmány, de idézünk néhány szalonképes kifejezést is a szókincs jellegzetességeinek bemutatására. Így pl. 'nagytakarítás' jelentésben ezek a kifejezések használatosak: *ultra holdbázis*, *ultrabugi*, *ultradíszkó*, *sikamika*, *ultravox*. Nagyon szemléletesek a következő kifejezések is: a sokcsillagos, magas rendfokozatra utal a *tejútrendszer* 'magas rendfokozatú katona'; a vattával bélelt hosszú szárú téli alsónadrág a *tundrabugyi*; a futóláncon szaladgáló órkutya pedig *trolikutya* a trolivezeték hasonlósága alapján. Szellemes elnevezése az autóstopnak a szójátékon alapuló *Karinthy-expressz*, ugyanis kar inti le az autóst. A lövészeket szállító harci jármű némi öniróniával *nyuszibusz* vagy *nyúlkonzerv*. Az őrnagyot tréfásan *örkicsi*-nek becézik, illetve *örmütyi*-nek, a laktanya orvosa pedig ezt a nem éppen hízelgő elnevezést kapta: *mengele*, utalva a náci haláltáborok kegyetlen orvosára. A 'géppisztoly' lehet *géppityu* vagy *meggyamagköpködő*, a láncaltapas harcokcsi pedig *limbóhintő* a Hungária-együttes régi slágere nyomán. A nagy orrú ember *nyeles fejű*, a hízelgő katona pedig *nyaligép*.

Előfordulnak sajátos rövidítések, betűszók is: a 'fogda' jelentésű *fogszi*, az *IRMA* betűszó feloldása: *Itt rohadok meg anyám*. A 'kevés' jelentés fokozására a következő szó-láshasonlatok fordulnak elő: *kevés, mint árvaházban a szülői értekezlet; kevés, mint börtönben a vészkijárat; kevés, mint törökmézben a janicsár; kevés, mint turistaszalámiban az idegenforgalom* stb. Ízelítőül talán elég is lesz ennyi.

A bevezetőben is utal rá a szerző, hogy a gyűjtést továbbfolytatni kívánja, időben és térben, s a 90-es évek katonai szókincsét kíváncsún lenne összevetni a 80-as évekével, hogy a gyors változások, a nyelvi divatok mennyire jellemzik a katonai szlenget, mivel a többi csoportnyelvre a gyors változás a jellemző. Bízunk abban is, hogy Kis Tamás és munkaközössége további munkálkodásukkal hozzá fognak járulni egy teljesebb magyar szleng szótár megjelentetéséhez.

Szűts László

Pertti Virtaranta: Tverin karjalaisista nimistä (a tveri karjalaiak névrendszere) A Finnugor Társaság kiadása.) Helsinki, 1992. 182 oldal

Talán meglepi az olvasót, hogy egy finn nyelvű névtani könyvet egy nagy magyar nyelvészeti folyóiratban ismertettek.

Két mentségem van: az első, hogy a karjalaiak sorsa kísértetiesen hasonló a csángókéhoz. A karjalai nép a legkeletebbi ága a finnségnek, úgy mint a csángók a magyarságnak. Évszázadokig éltek és élnek ma is idegen környezetben, saját nyelvű iskola, istentisztelet és közigazgatás nélkül. Sok szót átvettek a karjalaiak az oroszból, a csángók pedig a románból.

Virtaranta könyvéből megtudjuk, hogy a finnság a Kr. utáni első évezredben népesítette be a Baltikum északi részét. A finnek a finn öblön hajóztak át mai lakhelyükre, a karjalaiak egy földszoroson a Ladoga tó vidékére. A karjalaiakat orosz papok térítették pravoszláv hitre, a finneket a svédek a nyugati kereszténységre. A finnek svéd, a karjalaiak az orosz birodalom alattvalói lettek. Az 1600-as években a Ladoga vidéke svéd uralom alá került. Mivel Svédországban a katolikus, majd luteránus volt az államvallás, a pravoszláv karjalaiakat zaklatták. Ezek átvonultak keletre a háborúk alatt elnéptelenedett orosz területre, nagy részük a Tver kormányzóságba. Az írástudatlanság századaiban meg tudták tartani nyelvüket. A Kalevala anyagának nagy részét karjalai énekesektől jegyezte föl Elias Lönnrot. Századunkban azonban az orosz környezetben rohamosan csökken az anyanyelvüket megtartók száma. A második világ-

háború és az afganisztáni szovjet „segítség” úgy megritkította a férfiak számát, hogy egy faluból 84 legényt vittek el háborúba és csak 4 tért vissza 1989-ben. A szerző közli, hogy 1970-ben az orosz népszámlálás szerint a 12 596 tveri karjalaiból 56,2% beszélt még anyanyelvét, 1989-ben pedig a 8164-ből csak 26,9%.

Második mentésem az, hogy a könyv adatai bizonyítják, mennyire hasonlít a névadás (személy-, állat-, helység- és folyónév-rendszer) a többi európai nép és nyelv szokásaihoz. Az első táj-, település-, víz-, hegy-név neve többnyire megmarad, ha az állami közigazgatás nem szól közbe. A településnevek közül nagyon sok a személynév az első letelepedő vagy tulajdonos nevééről.

A névtan finnül tudó hazai művelői számos példát, párhuzamot találnak majd benne.

Kálmán Béla

Földes Csaba: Deutsch-ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke. Német—magyar nyelvészeti szakkifejezések szótára. Szeged, 1991. 251 oldal

1. A röviden bemutatandó kötet az első önálló kétnyelvű nyelvtudományi terminológiaszótár Magyarországon. Ha meggondoljuk, hogy a nyelvészet valamennyi területének legalábbis fontosabb terminusait tartalmazó magyar nyelvtudományi terminológiaszótár mindmáig nem jelent meg, aligha lehet kétséges, hogy a Magyar Nyelvőr széles olvasótáborának figyelmére is joggal tart igényt e könyv. Bachát László dolgozik egy körülbelül nyolc ezer címszót tartalmazó magyar nyelvtudományi terminológiaszótáron, s híradása szerint rövidesen el is készül vele (Nyr. 113 [1988], 490—3). Az eddig megjelent speciális célzatú terminológiai (ti. nyelvészeti) lexikonokra, glosszáriummokra, illetőleg tanulmányokra l. Bachát i. h. és Földes i. m. 16. Az általuk közöltek ma csak eggyel egészíthetők ki, l. Vass László: Terminológiai szótár (a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához). In: Petőfi S. János, Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése. Szeged, 1990. 85—114. Azaz: e téren nem sok történt nálunk. Ennek legfőbb okát magam abban látom, hogy a világnyelveken (angolul, németül, franciául, oroszul) megjelent terminológiai szótárak az érdeklődő hazai nyelvészek zömének igényeit nagyrészt kielégítették.

2. Földes Csaba német nyelvű bevezetőjében (7—22) megokolja kétnyelvű terminológiai szótárának a célját: iránymutató információkat és gyakorlati tájékoztatást egyformán adni kíván. Kétségtelen, hogy az újabb kori nyelvtudománynak más tudományágakkal (pszichológia, szociológia, antropológia, illetőleg matematika, kibernetika, információelmélet stb.) való összefonódottsága terminológiai bizonytalanságokat is magával hozott, ez azonban csak növeli az efféle vállalkozások fontosságát. A szerző hangsúlyozza, hogy didaktikai célokat is követ: szótárát magyar germanisztikahallgatóknak, némettanároknak, fordítóknak, kezdő nyelvészeknek szánja elsősorban. A bevezetőben a német nyelvű nyelvészeti terminológiai szótárakról (szám szerint tizenhatról) is tájékoztatást kapunk.

A szótár általános kétnyelvű terminológiai kompendium. Nem emel ki egyetlen részterületet vagy irányzatot, iskolát sem. Szótári része szócikkekből áll: balról a német szakszó, jobbról a magyar megfelelő, illetőleg gyakran a jelölt fogalom tömör meghatározása következik. Például: „e *Gruppensprache*, -n csoportnyelv” (92), illetőleg „e *Alltagssprache* 1. köznyelv, társalgási nyelv; 2. nyelvelméletileg: a tudományos és a szaknyelvvél szemben a »természetes« nyelv” (32). Kapunk pótlólagos információkat is:

a német terminusok nyelvtani nemét, többes számú alakját, valamint a szótaghangsúlyt is közli a szerző (az utóbbit kurzív betűtípussal jelölve). Sőt, figyelemmel volt a német nyelv bizonyos területi változataira (az egykori NSZK- és NDK-beli, illetőleg osztrák sajátosságokra, erre l. 19) is.

Bizonyos esetekben hiányérzete támad a kritikus olvasónak, illetőleg egyet nem értésének adhat hangot. A szóvá tehető esetek száma azonban tapasztalatom szerint nem sok, olyannyira nem, hogy a nyelvészeti terminusok körüli bizonytalanságok ismeretében elhanyagolhatónak is mondhatjuk. Néhány észrevétel csupán: az *Erstsprache* értelmezése problematikus: „első nyelv, az a nyelv, amelyben nyelvi kompetenciánk van (még akkor is, ha azt nem gyermekkorunkban anyanyelvként tanultuk)”. Tudniillik az *első(dleges) nyelv* a szociolingvisztikai szakirodalomban az elsőként elsajátított nyelvet, nyelvváltozatot jelöli (l. például K. J. Mattheier: *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg, 1980. 50 kk.). Az *Urschöpfung*-nak a *szóalkotás*-sal való megfeleltetése pontatlan. Az ugyanis *szóteremtés* (l. *Wortschöpfung* a. is). A *s onomatopoeische Wort* megfelelője a szótárban: *onomatopoetikus, hangutánzó szó*. Ez kiegészítendő a *hangfestő*-vel. A *Dialekt* megfelelője a szótárban a *tájszólás*, a *Mundart*-é a *nyelvjárás*. A magyar dialektológiai irodalomban ilyenféle következetes különbségtétel ismeretlen. A *tájszólás* egyébként is meglehetősen ritka. Az *Etymologie* a *szófejtés* mellett *szótörténet*-et is jelent a szótár szerint (erre l. *Wortgeschichte*), nincs viszont megadva a *szófejtés* (l. például: azok jó *etimológiák*). Az *etymologische Bedeutung* nem azonos az *etimon*-nal, mert amaz csak valamely szó vagy szóelem eredeti jelentését jelöli, amely szó vagy szóelem a vizsgált lexéma kiindulópontja. Szívesen láttam volna a következő címszavakat: *kommunikativ, Kulturwort, Sprachpolitik*. Sajtóhiba alig van, például *adäquat* (21) *adäquat* helyett, a latin *scribere* nem a német *schreiben*-re megy vissza (135: *Lehnwort* a.), hanem fordítva (a > jel rossz irányba mutat).

3. A nyelvtudományban nálunk is a német a legfontosabb világnyelv az angol után. Az ismertetett szótár a német szakirodalom olvasását és megértését, tehát a nyelvtudomány világában való tájékozódást jól segíti. A magyar nyelvészeti terminusok magyarázatával pedig a nyelvészeti szakszavak egyértelmű használatának útját egyengeti.

Kiss Jenő

A Kazinczy-verseny huszonhetedik országos döntője

(1992. május 1–3.)

Hat intézmény hívta meg a résztvevőket a Péchy Blanka alapította szépkiejtési verseny győri döntőjére. A hat intézmény: a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, a Kazinczy-alapítványi Bizottság, Győr Megyei Város Önkormányzata, Győr-Sopron Megye Önkormányzata, a Bartók Béla Megyei Művelődési Központ és a Kazinczy Ferenc Gimnázium. Nem kevésbé játszott közre a rendezvény sikeres lebonyolításában a Magyar Hitelbank Rt. — Széchenyi István nevét viselő — Győri Igazgatósága, amely jelentős anyagi hozzájárulásával tette lehetővé, hogy az összegyűlt középiskolás fiatalok nemcsak gondtalanul töltheték el ezt a három napot Győrben, hanem olyan kulturális élményben is lehessen része, mint egy tanulmányi kirándulás Pannonhalmára.

A három nap krónikájának kezdő és befejező aktsa ezúttal is külön figyelmet érdemelt. A város önkormányzati palotájának díszterme — most már huszonhetedszer — volt a színhelye mind az ünnepélyes megnyitásnak, mind az eredményhirdetésnek. Ez a reprezentatív díszterem orgonaszóval várta a gyülekezőket. (Cziglényi László orgonaművész alkalomhoz illő játékával eleve ünnepélyes hangulatúvá tette a két alkalmat, s kísért a nyitó Himnusz és a záró Nemzeti dal közös éneklését.)

Május elsején reggel az ifjúság, a kísérő tanárok, a zsűri tagjai a gimnázium épületének előcsarnokában megkoszorúzták Kazinczy Ferenc szobrát, miután meghallgatták a gimnázium tanárának, *Vadász Annának* Kazinczy művét és géniuszának nagyságát méltón értékelő beszédét.

A Városházába átvonult közönség meghallgatta *Dobos Krisztinának*, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium helyettes államtitkárának ünnepi megnyitó beszédét. A szónok idézte Babits Mihálynak azokat a szavait, amelyek emlékeztettek a bibliai *logos*-nak gondolatot és szót egyaránt jelentő értelmét. „Ha a kultúra fontosságára figyelmeztet bennünket a görög szó — mondotta —, akkor a nyelv, illetőleg a beszéd világában maradván arra is gondolni kell, hogy a nyelvi nevelés ne csupán a szóval való megismerkedést jelentse, hanem a mindennapi életben való használatára is rámutasson. Arra kell megtanítani az embereket — a gyermekeket is —, hogy a megismert világot a rendeltetés törvényeinek értelmében kell szolgálni. A nyelv hangzó és írott formája elsődlegesen arra való, hogy gondolatokat közvetítsen két vagy több ember között, hogy a megértést segítse elő az emberek különböző csoportjai között; vonatkozik ez a kis közösségre és a társadalom egészére is egyaránt... Legjobb szellemeink a nyelvről szólva a beszélők közösségét mindenkor a nemzet egészével azonosították, és a nyelvet megtartó erejűnek tekintették. Az anyanyelvhez való ragaszkodás a néphez való hűségnek vált fokmérőjévé, a szó, a nyelv az emberség hordozójává.” Csoóri Sándort idézte arról, hogy meghanyatlik a nyelv, ha nem az igazat fejezzük ki vele, s ha nem a legsürgetőbb, legizibb álmainkat bízunk rá. „A nyelvvel való élés — folytatta — a gondolkodásra nevelést is szolgálja, ez pedig az igazság kimondását, a pontosság követelményét és a szépen formált gondolat testet öltését is jelentheti, egyben pedig a sivárság ellen való

harcot feltételezi, a durvaság elleni küzdelmet követeli.” Méltatta a Péchy Blanka elhatározásából létesült Kazinczy Alapítványt; „a köréje felsorakozott nyelvészek, tanárok csoportja virágoztatta föl, s szélesítette ki ezt a mozgalmat a Beszélni nehéz körökön át egészen az Anyanyelvápolók Szövetségéig . . . Kazinczy Ferenc mint a nyelvújítás leglelkesebb híve és követelője, minden magyar számára állandó feladatul jelölte meg a nyelvvel való foglalkozást . . . Sütő András már a felelősséget emlegeti úgy, hogy annak teljesítését követően a jövőendő bizodalját is fölillantja: »Mit csináltál a rád bízott talentumokkal? Nincs más számonkérés, csak gyermekeink tekintetében. Ahány anyanyelvi szóra váró gyermek, jövődönknek megannyi lámpása a meglódult időben«. E meglódult időnek mi vagyunk az emberei. Hogy az anyanyelv tiszta fényű lámpásai minél távolabbi jövőbe világíthassanak, az rajtunk is áll. Azon, hogy miként sáfárkodunk a ránk bízott gyermekek szóra váró lelkével és miként anyanyelvünkkel.”

A jelöltek meghallgatása két csoportban párhuzamosan történt. Az egyik a gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók csoportja volt. Ennek bírálóbizottságában *Benecédy József* elnökletével és *Hercegi Károly* társelnökletével *Graf Rezső*, *Maróti István*, *Rádl Katalin* és *Szabhmári István* működött közre. A szakmunkástanulók bíráló bizottságában *Deme László* elnökletével és *Z. Szabó László* társelnökletével *Kováts Dániel*, *Nobel Iván*, *Szende Aladár* és *Wacha Imre* vett részt. A betegsége miatt távollévő *Lőrincze Lajost* nélkülözni voltunk kénytelenek. Üzenetét azonban megkaptuk, a közönség pedig lelkes tapsal fejezte ki iránta bizalmát.

Május elsején a jelöltek a szabadon választott szövegükkel léptek a zsűri és a közönség elé, másodikán pedig a következő, „kötelező” szöveggel:

Keresztury Dezső: Babits az Elő-hegyen (Részlet)

Az esztergomi Elő-hegy nem hegy, legfőljebb domb. Voltaképpen az egész Dunántúl ilyen; azért is nevezik dombvidéknek. Az egykori Pannon-tenger hordaléka. Ami vulkán található itt, az sem hegy a szó igazi értelmében. A köznyelv nem is magasságuk, hanem fekvésük, környezetük, szerepük miatt nevezi őket hegynek. Főként azért, mert nem síkságok, hanem intenzíven megművelt lejtők, gyümölcsösök, szőlőskertek hordozói. Bizonyos fokig státusszimbólumok; a Dunán túl nem is számít valakinek, akinek nincs ilyen „hegy-e”, tehát szőleje, hegyi hajléka, présháza, pincéje . . .

Feszültségoldó, jó közérzetet biztosító otthonul hozta létre a Babits házaspár az előhegyi házat és kertet. Nem szőlőnek és borháznak, hanem kertnek és munkahelynek. Ha jól odafigyelünk, rájövünk, hogy főként a költő vágyott az Esztergomi elő-hegyi tuszkulánusra. Mert hiszen Tanner Ilonka, akinek a költő adta, mintegy korának Kazinczyjaként, az irodalmi Török Sophie nevet, inkább csak szolgálatként fogadta el és alakította a maga képére a hegyi gazdaasszony szerepét. Szeretett passziózni, reprezentálni; zárandokhelyé formálni az esztergomi házat. Ő találta ki az aláírási falat. Minden lényeges látogatónak fel kellett oda írnia a nevét, s a ceruzavonásokat Ilonka két festékbe mártott ecsettel utánahúzta, megerősítette. Lassan komoly dicsőséggé számított, hogy valakinek a neve ott volt látható ezen a falon . . .

Hogy milyen fontos volt ez a ház a költő számára, azt bizonyítani elég lesz itt egyetlen példa. Utolsó, megrendítően nagy versét az „Ősz és tavasz közötti”-et nem itt írta — mert akkor már nem tudtak kiköltözni —, de a végső simításokat itt végezte el, nyilván, csak itt tudta befejezni.

A verseny programjához — hagyományos módon — egy rövid időt igénybe vevő írásbeli feladat megoldása is hozzátartozott. Néhány mondatból álló, rövid szöveg hangsúly- és szünetviszonyait kellett megállapítani és jelölni az ismert és már többször gyakorolt módon. Az eredmény beleszámlított a végeredménybe, amelyet a harmadik nap

délelőttjén hirdettek ki. A versenyen először vettek részt teljes jogú versenyzőkként a határokon túli magyar középiskolák tanulói Erdélyből, a Felvidékről és a Vajdaságból.

Mindkét zsűri külön-külön megbeszélést tartott a kísérő tanárokkal a verseny tapasztalatairól (ezeket a díjkiosztás alkalmával Bencédy József ismertette, lásd alább). Megtudjuk, hogy készül egy gyűjtemény az évek során elhangzott kötelező (és egyéb) szövegekből, kiegészítve útmutató fejezettel. A tanárok mint tezaurust használhatják fel a felkészítés során. A kötetet a budapesti pedagógiai intézet bocsátja közre.

A harmadik napon történt — ünnepélyes keretek között — a verseny értékelése és a díjak kiosztása. *Bencédy József* ünnepi beszédében méltatta a döntő jelentőségét és elemezte tapasztalatait. Elemzése kiterjedt mind a versenyzők beszédhajátosságaira, mind a szövegek tartalmi tolmácsolására. Szóvá tette a kiejtés tisztaságát szeplősítő hangképzési hibákat (amelyek már ritkábban bár, de még előfordulnak, elsősorban a sziszegők képzésekor). Általános jelenségnek minősítette a túlságosan halk felolvasást, valamint a beszédírány gyorsulását. Ez utóbbi a beszédritmus szépségét rontotta, de akadályozta a szöveg nyugodt felfogását is. Bár legtöbb versenyző ügyelt a teljes szöveg tartalomhoz igazodó és tolmácsoló értékű felolvasásra, de a tapasztalt mechanikus olvasásmód itt-ott elmosta a szövegrészek közötti, lényegbeli tartalomkülönbségeket, pedig a kellő modulálás érzékelhetővé teszi a bekezdések eltérő tartalmi és hangulati különbségeit. A több ízben előfordult túlhangsúlyozás lüktető hatása néha széttördelte a mondatokat. Ehhez némileg hozzájárult az írásjelek (főképpen a vesszők) automatikus érzékeltetése akkor is, amikor átértékelésüket szükségessé tette volna a tartalom kívánta folyamatosság. Figyelmeztetett arra is, hogy a szöveg megválasztása igazodjék a felolvasó egyéniségéhez. A nyelvi műveltség kellő szintű elsajátítása — fejezte ki — biztató alapja a szöveg tartalom- és formahű tolmácsolásának.

Nagy érdeklődés kísérte az eredmény kihirdetését.

Kazinczy-érmet nyertek a gimnáziumi és szakközépiskolai tanulók közül a következők: Géczi Katalin (Pécs), Gyukits István (Baja), Kapitány Mária (Kazincbarcika), Kozsuch Péter (Somorja, Cseh-Szlovákia), Kővári Judit (Pécs), Molnár Krisztina (Kisvárd), Nyíri Gizella (Eger), Petrik Timea (Fót), Pincz Nikoletta (Budapest), Puch Éva (Mohács), Somfay Krisztián (Budapest), Soós Judit (Zalaegerszeg), Szálas Timea (Óbecse, Vajdaság), Szarka Zsuzsanna (Nyíregyháza), Tarczy Gyula (Encs), Tóth Levente (Komárom), Zahorán Ágnes (Békéscsaba). Az Anyanyelvpolók Szövetségének különdíjait kapták: Ács Krisztina (Komárom, Cseh—Szlovákia), Horváth Róbert (Kaposvár), Kálló Veronika (Szeged), Nagy Kovács Judit (Hódmezővásárhely), Sárosy Eszter (Budapest). A legjobb teljesítményt nyújtó tanárnak a Magyar Hitelbank Rt. különdíjat ajánlott föl, ezt Tarczy Gyula nyerte. A köztársasági elnöki megbízott díját Tóth Levente. A legjobb megyei versenyző díját Bakos Piroska (Sopron), a legjobb győri versenyzőnek járó Pálvölcsi Éva kapta.

A szakmunkástanulók közül Kazinczy-érmet nyertek: Aczél Andrea (Szombathely), Batári Andrea (Székesfehérvár), Bartha Debora (Sepsiszentgyörgy), Berke Gábor (Budapest), Csákvári Krisztián (Budapest), Felbert Ágnes (Eger), Horváth Henrietta (Békéscsaba), Kocsik Szilvia (Gyomaendrőd), Koppándi Botond (Marosvásárhely), Kovács Zoltán (Budapest), Németh Helga (Szeged), Pap Tünde (Kézdivásárhely), Segesdi Krisztina (Kaposvár), Szabó István (Debrecen), Szakács Szilvia (Nyíregyháza), Szalai Zsuzsanna (Győr), Szatmári Nikolett (Zalaegerszeg), Tamás Andrea (Debrecen). Az Anyanyelvpolók Szövetség különdíját kapták: Bálint Piroska (Székelyudvarhely), Kovács Anikó (Budapest), Petercsák Krisztina (Miskolc), Pető Erika (Jászberény), Varga Judit (Mosonmagyaróvár). A Magyar Hitelbank Rt. különdíját Felbert Ágnes, a köztársasági elnöki megbízott díját Aczél Andrea, a legjobb megyei versenyzőnek szánt díját Varga Judit, a legjobb győrinek felajánlott díját Szalai Zsuzsa kapta.

A határainkon túlról érkezett, Kazinczy Érmét nyert tanulókon kívül külön jutalomban részesültek: Gál Erika, Galyer Csilla, Gortva Lucia, Orosz Judit, Rómer Klaudia, Száraz Péter, Tóth Andrea, Varga Izabella erdélyi, felvidéki, illetőleg vajdasági versenyzők.

A bírálóbizottság javaslatára a Kazinczy Ferenc Gimnázium — tanulók példás és lelkiismeretes felkészítéséért — Kazinczy emlékéremmel és könyvajándékkal tisztelte meg *Durucz Istvánnét*, a nyíregyházi Krúdy Gimnázium tanárát és *Szegváriné Balogh Valériát*, a zalaegerszegi Báthori István Kereskedelmi Szakmunkásképző tanárát.

Kivétel nélkül minden résztvevő nyertese volt a versenynek: a diákokat az együtt eltöltött élménydús napok, a tanárokat a megszerzett tapasztalatok gazdagították. S mindnyájukat segítették anyanyelvi értéktudatuk megerősítésében.

Szende Aladár

Kőrösi Csoma Sándor anyanyelvi vetélkedő Erdélyben

„...
jó szóval oktasd, játszani is engeddd
szép, komoly fiadat”

Az ilyenyszerű anyanyelvi vetélkedők kazdetei 1983–84-re nyúlnak vissza, mikor még Hargita megyében tanítottam az Udvarhely melletti Békafalván s Felsőboldogfalván.

Szerettem volna ha ez a „Szépen magyarul — szépen emberül” jelige szellemében induló mozgalom már ott megkezdődhetett volna. Sajnos erre nem került sor, nem volt rá lehetőség, ellenkezőleg, megakadályozták. Emiatt nekem s azoknak, akik segítettek, többször bajunk volt; nem kerültem el én sem a szekuritáté figyelmét.

Főleg akkor nem, amikor Kőrösi Csoma Sándor-vetélkedőt is terveztünk Székelyudvarhely körzetben. Ezt azért is említem meg, mert Kovászna megyébe kerülve Kőrösi Csoma Sándor neve és szelleme megintcsak előtérbe került többször is. Nem véletlen, hogy ez a neve anyanyelvi vetélkedőnknek.

VII. Kőrösi Csoma Sándor anyanyelvi vetélkedő (KAV) az idén. Második alkalommal megyeközi szintű, eleddig Háromszék szinten rendezték meg, vigyázva arra, hogy nyilvánosság elé nagyon ne kerüljünk, mert ez egyet jelentett volna az önfelszámolással.

Módszertani tevékenységként rendeztük, szerveztük a magyar szakos tanfelügyelő (Tulit Ilona) támogatásával és több lelkes emberével, akik nélkül sokat veszített volna a KAV, amely előbb Kovászna megyei anyanyelvi vetélkedőt jelentett, most pedig tudós utazónk nevét viseli.

„Kérjük Románia magyarlakta megyéit, azokat, melyekben van magyar nyelvű oktatás is, kapcsolódjanak be „Szépen magyarul — szépen emberül” jeligéjű anyanyelvi művelődésünket szolgáló mozgalmunkba. (...) A következőkhöz kapcsolódnak majd a kérdések, feladatok:

- helyesírás, helyes ejtés, beszédművelés, nyelvhelyesség általában
- szókincsfejlesztés — szólások, közmondások — nyelvtörténet
- általános műveltség, olvasottság — nyelvi leleményesség, játékos szóalkotás — idegen szavak használata — fogalmazókészség ...”, így szólt a felhívás 1991-ben s ’92-ben is.

Reméljük, hogy ezentúl, azok, akik bekapcsolódnak (idén: Bihar, Kolozs, Brassó megyék, Maros-, Csík-, Udvarhely-, Kézdi-, Sepsí-, Orbaiszék s külföldről Felvidék — Pozsony, Zemplén, Zala minden bizonnyal), jóval többen lesznek, s akkor többet is tudunk nyújtani nemcsak a vetélkedőn, amely játékos, elgondolkodtató megméretés kíván lenni, hanem a verseny másik vetületében is. Gyűjtés kapcsolódott minden alkalommal a KAV-hoz, néprajzi gyűjtés.

Ezúttal helynevekhez kapcsolódó népi közléseket kértem (korábban: gyermekmondókákat, népi nyelvi játékokat, nyelvi megalapozottságú tréfákat, anekdotákat, helynév- és személynévcsofolókat).

Mozgalommá lett a KAV, s reméljük, ezután még inkább azzá válik. Az kell hozzá, hogy minden illetékes megyében valóban megrendezzék iskolai szinttől megyeiig a selejtezőket, kellő fontosságot tulajdonítva nekik. S ha csak lehet, sose mulasszunk el közönség meghívását s bekapcsolását a játékos-meggondolkodtató versengésbe. Nem feledve: a helyes nyelvhasználat életkortól, foglalkozástól függetlenül közös érdekünk, még ha főleg a magyartanárok szívügyének kell is lennie.

Anyanyelvi vetélkedőnk sosem volt, s ezután se akar csupán (csak elsősorban) nyelvi lenni. Mindig kapcsolódott jeles irodalmi, történelmi, művészeti évfordulókhoz (József Attila, Karinthy Frigyes, Baróti Szabó Dávid, Bod Péter, Orbán Balázs, Mikes Kelemen, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Katona József, Széchenyi István, Kőrösi Csoma Sándor, amint KAV-járulékká vált könyvjelzőink is tanúsítják) s ezután szintén megteszi ezt. Tehát inkább nyelvi-irodalmi-művészeti-honismeretinek mondható. Keretében a népdal, a zene ugyancsak elmaradhatatlan.

Örvendetes, hogy bekapcsolhatjuk nyelvapoló rendezvényünkbe a máshol élő kisebbségi magyarokat, a magyarországiakat is, s hogy mi is részt vehetünk az ő hasonló rendezvényeiken.

Reméljük, hogy kapcsolatunk, főleg az AESZ (Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége) révén a többi anyanyelvapoló egyesülettel, szövetséggel gyümölcsöző lesz, s hozzájárul majd például megfelelő szakkönyvekkel való ellátottságunk javításához, továbbképzési lehetőségeink bővüléséhez, s versenyünk, ha meg is őrzi játékos jellegét, egyre szakszerűbb lesz.

Legutóbbi nyelvi vetélkedőnk, a '92-es megrendezéséhez a következők járultak hozzá:

Vendéglátó: Kőrösi Csoma Sándor Líceum s Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület

Főszervező: Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége

Társszervezők: Sepsiszentgyörgyi Tanulók Klubja s Kovászna megyei Tanfelügyelőség

Hozzájárultak főleg anyagiakban a rendezvény sikeréhez:

1. a SOROS Alapítvány, 2. az uzoni Sprint SA, 3. CASALCO-SA Sepsiszentgyörgy, 4. Háromszéki Művelődési Felügyelőség, 5. R M P SZ

Kisebbségi anyagi juttatással, segítséggel:

— RMDSZ (Háromszék, Sepsiszentgyörgy) — Tantestület Háza (Sepsiszentgyörgy)

— ANDI-CO — Mikes Közművelődési Egyesület — Székely Nemzeti Múzeum (s több iskola díjakkal, pontos adatok hiányában nem sorolom őket)

Reméljük, hogy a kisebbek számára szervezett szakaszai a KAV-nak ugyancsak támogatókra lelnek.

Aki bekapcsolódott versenyünkbe, bizonyára rádöbrent arra, hogy mennyire baktársak vagyunk a nyelv, az emberi szó birodalmában bűvárkodva, sokaknak szóló buzdítás és figyelmeztetés meghallói.

„Szegényedő nyelvvel nem lehet felépíteni a holnapot” (Szabó Pált idéztem), s a helyes, tetsző, gondos nyelvhasználat igenis segíthet ebben. A nyelvvel való törődés a magunkkal való törődést is jelenti: őrzéséért, ápolásáért mindannyian felelősek vagyunk.

Zsigmond Győző,

a KAV irányítója, s (egyik) játékvezetője

Szép magyar beszéd verseny

Az egyetemi anyanyelvi napok keretében rendezték meg 1992 tavaszán az ELTE-n a szép magyar beszéd, helyes kiejtés versenyét a BTK, TFK és az ÁJTK hallgatói részvételével.

Vékás Lajos rektor megnyitó beszéde után *Szathmári István* Változások mai nyelvünkben címen tartott előadást. A teljességre törekvő összefoglalásban szólt a nyelvi rétegekben és stílusrétegekben észlelhető változásokról, a gondolkodás szerepéről és hatásáról. A hangos beszéd hibáit sorolva pedig kitért a levegővételtől a gyors beszédig, a szünet, a tagolás elhanyagolásától a rossz, téves hangsúlyon keresztül a mondatok indokolatlan lezárásáig minden olyan jelenségre, amelyek jellemzik napjaink nyelvhasználatát, kiejtését.

Ezután kezdetét vette a verseny. *Bolla Kálmán*, a bírálóbizottság elnöke köszöntötte a versenyzőket sikeres szereplést kívánva. Utalt arra is, hogy a már hagyományos versenyre — Kodály kezdeményezését véve alapul — az 51. alkalommal kerül sor, a „Kazinczy-ágon” pedig a 20. alkalommal.

Először a szabadon választott szövegek hangzottak el. Ezek mind tartalmukban, mind nyelvi megformáltságukban értékesnek mondhatók, bár néhány fordítás is akadt! Többször idézett szerzők: Kosztolányi, Babits, Déry, Konrád Gy. és Latinovits voltak.

Majd a kötelező szöveg meghallgatására került sor. Ady Endre: A gondolat ellen című írásának 29 sora.

A verseny célja — amint azt Fodor Katalin 1988-ban megfogalmazta: „... hogy valamennyi leendő pedagógus számára lehetőséget biztosítson, mutassa be beszédműveltsége színvonalát.” Ám a verseny csak eszköz, amint azt Bolla Kálmán az 1988-as verseny alkalmából hangsúlyozta: „Tudjuk, tapasztaltuk is elégszer, hogy a szövegolvassás minőségét nem a versenyen való szereplés dönti el, hanem a nyelvhasználat törvényeinek, szabályainak a pontos ismerete, az állandó gyakorlás és pallérozás; a magunkban kifejlesztett és bennünk élő nyelvi eszmény teszi élővé és sikeressé a szereplést.” A Tiszta beszéd című kiadvány előszavában pedig így fogalmazott: „Világos gondolati tartalom, tiszta érzelmek, emberi tisztesség, precíz nyelvi megformáltság és adekvát kifejezési forma nélkül nincs egyenes, tiszta beszéd. A tiszta beszéd elsajátítása (elsajátítása tanári hivatáshoz, a nyelvész és fonetikus szakmához szorosan hozzá tartozó szakmai feladat, de tudjuk, hogy ennél több is: összetársadalmi ügy!”

Ezt az ügyet szolgálta az 1992-es verseny is. Bár sok jó szereplés is volt, van még mit javítani az átlagszínvonalon. Viszonylag jobban sikerült a szabadon választott szövegek tolmácsolása. Majdnem általános jelenség, hogy a felolvasásokat az írásjelek „szabályozzák”, vagyis a versenyzők mechanikusan megállnak, szünetet tartanak a tagmondatok között, és ezzel széttördelik a szöveget, a tartalmilag összetartozó részeket. A hangsúly sem igazodik pontosan a tartalomhoz, vagyis nem mindig a kiemelés igazi eszköze. Előfordult nem elég tiszta, teljesértékű szókimondás is, valamint halk beszéd.

Nehezebb feladatnak mutatkozott a kötelező szöveg. A szokottnál is nehezebb volt Ady gondolatait megérteni. Egyértelműen intellektuális megszólaltatást kívánt, ami nem igen sikerült a versenyzők többségének.

Színvonalas szerepléséért *Novák Géza* kapott Kodály-érmet. Kijelölték a továbbjutókat az országos versenyre, és könyvjutalmat kaptak a legeredményesebb szereplők.

Graf Rezső

Jeff Bernard előadása 1991. dec. 11-én a Magyar Szemiotikai Társaságban

1991 nyarán új tudományos társaság alakult Magyar Szemiotikai Társaság címmel és nyomban igen aktív munkába kezdett, hiszen előzménye e Társaságnak már igen régen létezett: az MTA szemiotikai bizottsága, ill. a Magyar Nyelvtudományi Társaság szemiotikai szakosztálya. Az alakuló ülés után egy-két hónappal társasági ülés volt, melyen *Voigt Vilmos* tartott előadást, melyhez a jelen levő *Th. A. Sebeok* is hozzászólt, majd dec. 11-én egy újabb társasági ülés következett, melyen *Jeff Bernard*, az Osztrák Szemiotikai Társaság vezetőségének tagja tartott értékes előadást „Überlegungen zum »state of the art« in der Semiotik” címmel.

Jeff Bernard a nemzetközi szemiotikai kutatások jelen állásáról beszélt. Az általa felvázolt kép szerint a szemiotikán belül jelenleg négy főirányzat figyelhető meg.

Ez a négy trendre való felosztás persze nem megcáfolhatatlan tagolási valóság, viszont alkalmas arra, hogy a szemiotika hazai művelője némi alapot kapjon a saját tudománya rendszerezési lehetőségére nézve.

Melyek ezek a fő kutatási orientációk a szemiotikán belül?

1. A szocio-szemiotikai irányzat (amely bizonyos „szociológiai” alapot tart szem előtt).

2. A Peirce-követők irányzata (amely a „gondolkodás logikája” felé orientálódik, beleértve a gondolkodáslogikába a modern filozófián belüli jelentéstant is).

3. A Saussure-követők irányzata (amely a nyelvlogika felé orientálódik, magában foglalva a különféle nyelvészeti strukturalista irányzatokat).

4. A bio-szemiotikai irányzat (amely egy ún. „bio-logika” felé orientálódik).

Az első irányzat vonatkozásában — az előadó — egy bizonyos időrendet követve — *Michail M. Bachtin*, az egykori szovjet pszichológiai tanulásméлет, *Adam Schaff*, *Georg Klaus*, *Lasar O. Resnyikov* és *Lukács György* nevét említette (ez utóbbi kapcsán külön hivatkozott a pavlovi jelemélettel kapcsolatos lukácsi nézetekre), de ide sorolta *Alfred Schütz* munkásságát és *Feruccio Rossi-Landi* sajátos koncepcióját is (mint a legkidolgozottabb szocio-szemiotikai elméletet).

A második irányzatot illetően elsőként természetesen az irányzatot fémjelző *Charles Sanders Peirce* nevét említette, aki az amerikai pragmatista filozófia megalapítója és a modern jeltudomány megalapozója. Őt követte (a maga szimbolikus interakcionizmusával akár az első csoportban is helyet foglalható) *Georg H. Mead* nevének említése, majd *Charles W. Morris*, *Max Bense*, *Elisabeth Walther* („Basistheorie”), *Klaus Oehler*, *Gérard Deledalle* és mások nevének említése következett. Mint mellék-irányzat a jelentésméлет is idevonódik főleg az analitikus filozófia és egyéb irányzatok jelentésmélete — így *G. Frege*, *Edmund Husserl* munkássága, az ún. „Bécsi Kör” logikai jelentéstana, valamint a lengberi (lvovi) és varsói filozófiai neopozitivisták jelen-téstanok.

A harmadik csoport kapcsán, a csoport névadójának, *F. de Saussure*-nek szemantikai elmélete után, *Jeff Bernard*, *L. Hjelmse* nevét említette, aki — és ezt a kife-

jezést használta — Saussure elméletét mintegy „radikalizálta”. Ide tartozónak vette a strukturalizmus I-et, amit a „Bécsi Kör” és az amerikai deskriptív nyelvészet képviselt. Ezt élesen elkülönítendőnek mondta a szintén idetartozó strukturalizmus II-től, ami a 60-as éveknek volt vezető irányzata, magába olvasztva más diszciplínák strukturalista elképzeléseit (Roland Barthes, Jacques Lacan, Claude Lévi-Strauss stb. elméletei). Különös fontosságot tulajdonított az előadó e harmadik csoporton belül az ún. párizsi iskolának (Algirdas J. Greimas „strukturális szemantiká”-jának), a termékeny moszkvai és tartui iskolának és a jelenleg még tudományosan aktív utóstrukturalizmusnak vagy — szebben csengő kifejezéssel — posztstrukturalizmusnak.

A negyedik irányzat Jakob von Uexküll munkásságából, a környezetelmélet (valójában egy sajátos jelelmélet) megalapozásából indult ki; majd ezt, ti. a környezetelméletet Thure von Uexküll, az előbbi fia ültette át modern tudományos nyelvezetre. A bioszemiotika legkiemelkedőbb képviselőjeként Jeff Bernard Th. A. Sebeoköt említette, aki éppen születésének 70. éves jubileuma alkalmából tartott hazánkban a témát érintő előadásokat. Ontogenetikai oldalról az irányzathoz sorolhatónak mondta az előadó Karl Bühler és J. Piaget munkásságát is. Martin Krampen az utóbbi időben viszont ún. fitoszemiotika címmel fejlesztett ki érdekes elméletet.

Kétségtelenül a 2. és 3. csoportba sorolt irányzatok képezik a modern szemiotika főágait.

A *Languages c.* folyóiratban (103/1991) Erik Larsen „Un essai de sémiotique: la notion d'objet chez Brøndal, Peirce et Greimas” címmel jelentetett meg tanulmányt. Ebben a szerző a modern szemiotikát J. Bernard rendszerezésének mintegy ellenpróbájaként, amerikai és európai szemiotikára tagolta, legalábbis a „tárgyiság” mibenlétének nézőpontját alapul véve. Az amerikai szemiotikát és az európai szemiotikát szembeállítva így ír: „le but de cet article: l'ouverture d'un dialogue entre deux traditions sémiotiques, la tradition européenne et la tradition américaine.” A két irányzatot viszont külön-külön így jellemzi: „la sémiotique américaine est avant tout une sorte d'acrobatie triadique de caractère trop général (à l'exception [. . .] des cercles où on s'occupe de la sémiotique européenne); la sémiotique européenne n'est qu'un formalisme binaire trop lié à son origine linguistique (à moins qu'on ne s'occupe de Peirce).”

Amit Larsen a szemiotika ilyen tagolásával megvalósít, valamiféle eklekticizmusnak nevezhető. Ez a széttagolás — mivel az európai tudományt is létezőnek veszi — számunkra, európaiak számára mégis azzal a jóérzéssel jár, hogy a szemiotika (nem úgy mint a Chomsky fényjelezte transzformációs és generatív grammatika, amelyet inkább csak amerikai „találmánynak” nevezhetünk) valóban nemzetközi stúdium. Larsen egyébként három szemiotikust említ névszerint, s ezek közül csak egy (Charles S. Peirce) amerikai, a másik kettő (Brøndal és Greimas) európai. Így a mérleg még kissé az európaiság felé hajlik is el.

A fenti rendszerezés megtétele után, amit itt most Larsen tagolásával szembeállítottunk egy pillanatra, Jeff Bernard a Nemzetközi Szemiotikai Társaság kongresszusairól is rövid áttekintést adott. Az első, milánói kongresszust (1974) inkább felmérő, mézőnybemutató jellegűnek minősítette, majd utalt arra, hogy a bécsi kongresszus (1979) már az irányzatok kivehető kristályosodását és a színterek megerősödését mutatta, a palermói kongresszus (1984) szerinte külső okokból kifolyólag kevésbé markáns jelleget öltött, míg ellemben a barcelonai-perpignani kongresszus, különösen a sok fiatal kutató és az általuk felvetett sok új téma révén ismét a fellendülés irányába mutatott (1988).

Büky Béla

Szemle

Grétsy László—Vágó István: Álljunk meg egy szóra! (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)...	332
Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből (Ismerteti: <i>Mikó Pálné</i>)	334
Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára (Ismerteti: <i>Szűts László</i>).....	337
Pertti Virtaranta: Tverin karjalaisista nimistä (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>).....	338
Földes Csaba: Deutsch—ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	339

A Nyelvőr hírei

<i>Szende Aladár</i> : A Kazinczy-verseny huszonhetedik országos döntője.....	341
<i>Zsigmond Győző</i> : Kőrösi Csoma Sándor anyanyelvi vetélkedő Erdélyben.....	344
<i>Graf Rezső</i> : Szép magyar beszéd verseny.....	346
<i>Büky Béla</i> : Jeff Bernard előadása 1991. december 11-én a Magyar Szemiotikai Társaságban	347

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaitán.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László* és *Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán* és *Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1983. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv- és földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes* és *Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bencze Lóránt: Az 1991. évi LXXV. törvény preambulumának nyelvi elemzése

Papp Ferenc: File

Hegedűs József: A finn—magyar nyelvszerkezeti egyeztetés korai történetéből

Éder Zoltán: Illyés Gyula írásait olvasgatva

Büky László: A *fityfiring* és más nyelvjárási elemek Füst Milán költői nyelvében

Kerék Imre: Kormos István: Fehér virág

Benkő Loránd: Anyanyelv és irodalmi hagyomány

Bán Ervin: A szó értelmezése és a szöveg

Gósy Mária: Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben

Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban II.

Nagy L. János: Egy szintaktikai szerkezet történetéhez

Kiss Lajos: Szentpétervár

Kicsi Sándor András: Szép kövér fehérnép

Zsigmond Győző: Az elidegenedett helynévről

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Színház u. 5—9. 266 Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bencze Lóránt</i> : Az 1991. évi LXXV. törvény preambulumának nyelvi elemzése	385
<i>Papp Ferenc</i> : File	392
<i>Hegedűs József</i> : A finn—magyar nyelvszerkezeti egyeztetés korai történetéből . . .	395

Íróink nyelve

<i>Éder Zoltán</i> : Illyés Gyula írásait olvasgatva	397
<i>Büky László</i> : A <i>fityfiring</i> és más nyelvjárási elemek Füst Milán költői nyelvében . .	405
<i>Kerek Imre</i> : Kormos István: Fehér virág	408

Nyelv és iskola

<i>Benkő Loránd</i> : Anyanyelv és irodalmi hagyomány	413
<i>Bán Ervin</i> : A szó értelmezése és a szöveg	420
<i>Gósy Mária</i> : Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben	424

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Somhegyi Gyula</i> : Monofrazémák a magyarban II.	437
<i>Nagy L. János</i> : Egy szintaktikai szerkezet történetéhez	448

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Szentpétervár	455
<i>Kicsi Sándor András</i> : Szép kövér fehérnép	456
<i>Zsigmond Győző</i> : Az elidegenedett helynévről	458

MAGYAR NYELVŐR

116. ÉVFOLYAM * 1992. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Az 1991. évi LXXV. törvény preambuluma nyelvi elemzése*

Az egész törvény értelmezésére is vonatkozó alapelvek

A világkiállítás megvalósításakor ezt a törvényt kell végrehajtaniuk azoknak, akiknek — természetesen — első feladatuk a törvény értelmezése volna.

Az értelmezéshez fel kell mérni a szöveg különféle viszonyait, (szemiotikai, szemantikai, grammatikai, retorikai, logikai, stilisztikai, szövegtani, kognitív és szociális) összetevőit.

Az értelmezés úgy lehetséges, hogy a szöveget a szükséges fokban és minden szinten elemeire bontjuk, „dekomponáljuk”, majd a dekomponált elemeket áttekinthető rendszerbe rakjuk újra össze. Ilyen módon tarthatja magát a végrehajtó a törvény szövegéhez, és válik egyáltalán lehetővé a törvény végrehajtása.

Ügyelni kell az újrakomponálásnál arra, hogy a dekompozíció a különböző szinteken óhatatlanul különböző mélységű, fokozatú lehet, így — a szinergizmus következtében — ugyanazon elemek más módon való összerakása az eredetitől eltérő kimenetet eredményezhet.

Az elemek számát aránylag könnyű megtartani, hiszen egyszerűen leltárba kell venni őket, s a végén ellenőrizni kell az új viszonylatrendszerben, hogy megvan-e mind. Ennél jóval nehezebb a fentebb említett szinergetikai buktató kiiktatása. Ez a buktató teljes biztonsággal úgy lenne elkerülhető, ha az Országgyűlés törvényerőre emelné az újonnan megalkotott viszonylatrendszert is, és ezzel autoritatíven kimondaná, hogy „ez az”, és „ez azzal” azonos. Miután erre — nyilván — nincs mód, feltétlenül meg kell mutatni az értelmezés szövegét a Világkiállítási Tanács tagjainak, a törvény néhány megfogalmazójának és megszavazójának. A másik biztos és elengedhetetlen módszer, hogy a végrehajtás során a törvény eredeti szövegével szembesítünk minden lépést, nem csupán az új viszonylatrendszerrel, amelynek alapján a végrehajtás egyáltalán lehetővé vált. Így tulajdonképp két állandó és folyamatos visszacsatolást kell végezni.

* Elemzésem az ún. kognitív és szociointerpretáció elvein alapul. A kognitív interpretáció jelenti itt a XX. században uralkodó formális nyelvtani, szemantikai stb. elemzésekkel szemben Langacker és mások nyomán a mentális folyamatokat figyelembe vevő integrált nyelvtani-szemantikai-stilisztikai stb. elemzést, a szociointerpretáció pedig Kuhn, Lakatos, Davis és mások nyomán azt az elemzést, melynek alaptétele, hogy minden ismeret társadalmilag igazolt hiedelem (vö. Ronald W. Langacker: *Foundation of Cognitive Grammar*. L. A. U. T. Trier, 1983. — Philip J. Davis: *Applied mathematics as social contract*. ZDM 1988/1. 10—14).

Törvény, szabály, rendelet esetében nem mondhatjuk, hogy rossz a megfogalmazásuk, mert ilyenkor rendszerint nem csupán a megfogalmazás a rossz, hanem azt kell mondanunk, hogy maga a törvény, a szabály, a rendelet rossz. A hétköznapi szövegalkotásban (azaz beszédben) bocsánatot lehet kérni (többnyire) a hibás megfogalmazásért, a törvényhozó azonban nem mondhatja, hogy „pardon!”, csupán rosszul fogalmaztam, miután a törvény alapján már emberek millióit tettek tönkre.

A szovjet típusú törvényeket fogalmazták szándékosan olyan tágan, hogy azt a végrehajtó hatalom önkényesen értelmezhesse, és az értelmezésbe mindent bevihessen, amit az adott politikai helyzet a hatalom szempontjából megkívánt.

A jelen esetben erről nem lehet szó, még az egy papíron való említés is méltatlan. Fel kell tételeznünk — miután a szabadon megválasztott parlament szabad döntéséről van szó, hogy a törvény az törvény, úgy ahogy van: nincs benne a hatalom „hátsó szándéka”, a végrehajtó hatalom pedig alázatos szolgálja óhajt lenni a törvénynek. Éppen ezért az eszményi cél az, hogy legyen az értelmezés aggályos az elemzésben, és hűséges a végrehajtásban!

Aránylag nem nehéz elemezni és rámutatni a törvény szövegének hiányosságaira, hibáira. Nem nehéz fanyalogni, kritizálni, és bemutatni a már most elmulasztott lehetőségeket. A törvény preambulumaival kapcsolatos aggályok és elemzések célja nem az, hogy tápot adjon EXPO-ellenző tanulmányoknak, újságcikkeknek, egymondatos jelszavaknak. Épp ellenkezőleg, a jó végrehajtást kívánja segíteni, kreatívan akar csatlakozni az alkotáshoz, és rámutatni a megoldás lehetőségeire. A részletes elemzés során igyekeztem ezt is megtenni, vagyis ajánlatokat, megoldási módokat terjeszték elő, melyek természetesen nem egyedüliek és kizárólagosak. Emellett bár előre megvonandók a lehetőségek határai, megtörténhet, hogy a végrehajtás során merülnek föl új, előre aligha meghatározható mozzanatok. Ezek csak a végrehajtási folyamat egyes lépcsőinek megvalósítása során jelennek meg. A lehetőségek meghatározását befolyásolják még a végrehajtás egyes lépcsői előtt, de már egyes más lépcsőfokok megvalósítása után elvégzendő folyamat elemzések és azokban az egyes alsóbb fokok és osztások finomságai és sorrendje.

A törvény jelenlegi szövegével ellentétben törekedni kell az új viszonylatrendszer föllállításában, illetve annak megfogalmazásában a hagyományos stilisztikai-retorikai alapelvekre, azaz a világos, magyaros, szabatos, odaillő és hatékony stílusra (a klasszikus retorikában lásd a *perspicuitas*, *Latintas*, *aptus*, *ornatus* stb. terminus technicusokat). Mindezeket a törvény szövegében magának a törvénynek a jogi szakjellege is megkövetelné, a végrehajtási mechanizmusban pedig a sikeres végrehajtás mint alapkövetelmény és főcél, ami nélkül nincs értelme semmiféle utasításnak, szabálynak, törvénynek.

A szituációs kontextusi tényezők és a bennük lezajló kognitív és szociointerpretációs folyamatok mind a viszonylatrendszer felmérésében, mind pedig a viszonylatrendszer majdani megvalósításában életbevágóan fontosak, és a rendszer *de facto* létrejöttének és működésének *sine qua non*-jai. Figyelmen kívül hagyásuk, illetve nem megfelelő alkalmazásuk, összekapcsolásuk a rendszer alsóbb osztásaiban és a résztvevőkenységekben olyan jelenséghez vezet, mint a fogaskerek közé dobott csavarkulcs csörömpölése és fogtördelése, magasabb szinten pedig az egész rendszer felmérését és működését megbénítja. Ha az adott munkacsoportban, bizottságban, tanácsban stb. a munkatársak jól vannak megválogatva, akkor a rendszer lényegét és a felső szinteket ille-

tően a szándékos rendszerrombolásnak kicsi a valószínűsége, alsóbb szinteken azonban már egyszerűen a szóródás miatt is nagy a valószínűsége.

Ez az elemzés mintául szolgálhat a jövőben elkészítendő törvénytervezetek megszövegezéséhez, ti. hogy mutatis mutandis mire ügyeljenek a törvény-előkészítők és a törvényalkotók.

A preambulum szövege:

1991. évi LXXV. törvény

az 1996. évben megrendezendő Világkiállításról*

Abból a célból, hogy

— a Magyar Köztársaság „Utak a jövőbe” címmel békés kommunikáció, feltámadó környezet és a kultúrák találkozása altémákban meghatározott célkitűzéseket megvalósítsa,

— a modern világ egységét, a történelmi folyamatosság gondolatát, a természet és az ember harmonikus, környezetbarát kapcsolatát bemutassa,

— az európai gondolat és a közösség történelmi, kulturális és gazdasági vonatkozásait kiemelje,

— a magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődésének új lendületet adjon,

— a honfoglalás és az európai jelenlét 1100. évfordulójához méltó megemlékezést kifejező nemzeti programot nyújtson,

az Országgyűlés a következő törvényt alkotja:

A preambulum részletes elemzése

A preambulum szövegét tematikailag a következő szövegegységekre bonthatjuk fel. Az egységeket a könnyebb idézés végett megszámoztam:

1. Utak a jövőbe.
2. Békés kommunikáció.
3. Feltámadó környezet.
4. A kultúrák találkozása.
5. A modern világ egysége.
6. A történelmi folyamatosság gondolata.
7. A természet és az ember harmonikus, környezetbarát kapcsolata.
8. Az európai gondolat.
9. A közösség történelmi, kulturális és gazdasági vonatkozásai.
10. A magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődése.
11. A honfoglalás és az európai jelenlét 1100. évfordulójához méltó megemlékezés.

Ezek a szövegegységek hagyományos kifejezéssel a kiállítás célkitűzése altémáinak vagy résztémáinak is nevezhetők. A preambulum szövegében többféle (helyesírási, nyomdatechnikai, grammatikai, szemantikai, logikai) hetero-

* A törvényt az Országgyűlés 1991. december 3-i ülésnapján fogadta el.

genitás található, melyek nehézkessé, zavarossá, aligha végrehajthatóvá teszik a szöveget.

1. A preambulum a világhiállítás célját kívánja megjelölni. Ez egyértelmű a kezdésből: *Abból a célból, hogy ... a következő törvényt alkotja:*

2. Már maga a megjelölés kaotikus: a *Magyar Köztársaság* az alanya mind az öt gondolatjellel kezdődő bekezdés (tag)mondatának, csakúgy mint a *hogy* kötőszó mind az öt mondat kötőszava. Míg azonban a *hogy* kötőszó — helyesen — ki van emelve a tördelésben, és ezzel egyértelműen jelezve van, hogy mind az öt mondatra vonatkozik, addig a *Magyar Köztársaság* az első bekezdésbe van beépítve, tehát a tördelés alapján nem vonatkozik a további négy bekezdésre, csak nyelvtanilag, és ez fölöslegesen nehezíti a megértést ebben az amúgy is hosszú felsorolásban.

Az első gondolatjellel kezdődő bekezdésben a határozott névelő pongyola kezelése egyeztetési zökkenőt okoz. Az altémák felsorolásában a *békés kommunikáció* és a *feltámadó környezet* határozott névelő nélkül szerepel, míg a felsorolás harmadik tagja, a *kultúrák találkozása* határozott névelővel. Határozott névelő nélkül alanyi igeragozásnak kellene következnie (*megvalósítson*), a határozott névelő után pedig tárgyas igeragozásnak kell következnie (*megvalósítsa*). Nincs megokolva, miért határozott névelős a harmadik, és miért nem az első kettő. Vagy mindegyiknek határozott névelővel kellene állnia tárgyas igeragozással, vagy határozott névelő nélkül alanyi igeragozással. A hosszú jelzős és határozós szerkezeteknek (... „*Utak a jövőbe*” címmel *békés kommunikáció, feltámadó környezet és a kultúrák találkozása altémákban meghatározott célkitűzéseket* ...) mind nyelvtani, mind jelentésbeli viszonyait nehezen térképezheti fel az olvasó. (A törvény címéből is kimaradt a határozott névelő: [Az] 1991. évi LXXV. törvény. ...). A határozott névelő kitétele mind a három helyen már könnyítené a megértést. A szórend megváltoztatásával („*Utak a jövőbe*” címmel *megvalósítsa a békés kommunikáció* ...) vagy még újabb alárendelő mondatokra való felbontással világosabbá lehet tenni ezt az alárendelt mondatot („*Utak a jövőbe*” címmel *megvalósítsa azokat a célkitűzéseket, amelyeket a ... altémák határoznak meg*). Így viszont a többi gondolatjellel kezdődő mondat szerkezetekhez igazodó párhuzamot borítjuk föl. Kérdés azonban, hogy feltétlenül szükséges-e a felszólító módú igéket az alárendelt mondatok végére tenni. Semmiképpen sem, és akkor az összes mondat mindjárt könnyebben áttekinthetőbbé válik.

3. Az első gondolatjeles bekezdésben az *Utak a jövőbe* kifejezés címként szerepel, az utána következő nyilván altémaként. Nincsen sem főtéma, sem téma megjelölés, amelyeket az altémák megléte feltételezne. Csak kikövetkeztetheti az olvasó, hogy valószínűleg a cím a főtéma, és a címnek van három altémája. Valamiféle „odaértésre” azonban törvényszöveg ilyen pongyola megoldással nem hagyatkozhat.

Ugyancsak nem világos a felszólító módú igék viszonya (*megvalósítsa, bemutassa, kiemelve, lendületet adjon, programot nyújtson*). Maga a tördelés, valamint egyik-másik ige jelentése (pl. *bemutassa, kiemelve*) azt sugallja, hogy ezek az igék szinonimák. Ha szinonimák, akkor helytelenek, mert törvényszöveg ne használjon szinonimákat, hiszen ezekkel homályosságot visz bele a szövegbe, fölöslegesen bonyolítja az értelmezést, és sebezhető pontokat tesz

védtelessé a törvényt ellenző kritikáknak. Ha nem tekintjük az ígéket szinonimáknak, akkor is nehézséget okoz értelmezésük mind ragozásuk, mind pedig jelentésük miatt:

(a) Már az is baj, hogy az első gondolatjeles bekezdés homályos fogalmazásából csak valószínűsíthető, hogy a *meghatározott célkitűzések* részletezve vannak a *békés kommunikáció*, a *feltámadó környezet* és a *kultúrák találkozása* kifejezésekben. Az már azután teljes képtelenség, hogy a Magyar Köztársaság csak úgy egyszerűen *megvalósítsa* mindezeket. A Magyar Köztársaság mint jogi személy a *modern világ egységét* stb. is képtelen bemutatni, legföljebb bemutatni képes polgáraival és az e célra felállított világkiállítási apparátusával és intézményeinek, vállalatoknak alkalmazottaival.

(b) A gondolatjellel kezdődő öttagú felsorolásban mind az azonos grammatikai alakok, mind pedig a tördelés arra utalnak, hogy jelentésükben is egyenragú tételekkel állunk szemben, az ígék különbsége viszont azt, hogy mindegyik mégis más. Így azonban a logikai viszonyok elhomályosulnak. Vajon a második tag (*a modern világ egységét . . .*) az első altémáinak újabb résztemája-e, vagy velük egyenrangú kiegészítés, nem tudhatjuk. A másodikkal egyenrangúnak tűnik a harmadik (*az európai gondolat . . .*), de a negyedik (*a magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődésének új lendületet adjon*) már valamiféle okozata és következménye az előzőknek anélkül, hogy ennek valamiféle nyelvi is megjelenő utalása volna, pl. és ezzel . . . *fejlődésének új lendületet adjon*. Az ötödik viszont (*a honfoglalás . . .*) lehet mind résztéma, mind pedig okozat-következmény.

(c) A homályt még csak fokozza az egyébként is fölösleges körülményszerűség és bőbeszédűség. Például ahelyett, hogy „a magyar állam gazdasági, kulturális és idegenforgalmi fejlődésének új lendületet adjon”, tökéletesen megfelelne a *magyar állam gazdaságát, kultúráját és idegenforgalmát újra felfrissítse* mondat. Talán jobb volna *a magyar állam* helyett is inkább *Magyarország*-ot írni, hiszen a korábbi pártzsargonban szerepelt mindig a „pártunk és államunk” Magyarország helyett.

4. Szerkezeti ellentmondás az, hogy a főcím—főtéma *jövő* szavával ellentétben három résztéma (6, 9, 11) expressis verbis a múlttal foglalkozik, öt pedig közvetetten (3, 4, 5, 8, 10). Ezt az ellentmondást úgy lehet feloldani a végrehajtásban, ha az 1. témát (főcímet) kiegészítjük egy elemmel, amit implicite beleérthetünk, és nem feltétlenül ellentmondó: *Utak (a múltból) a jövőbe*.

5. A múlt és a jövő lineáris időfogalmából kimaradt a jelen a részlet témákban. Ezt megint be kell toldani valahogy, például: *Utak (a múltból a jelenen át) a jövőbe*.

6. A törvényhozók szándéka, a törvényalkotás vitája és a törvény más helyei sem zárják ki, hogy a végrehajtás során az — egyébként időléptékre nem utaló — (2, 7) pontban is a múlt—jelen—jövő szekvenciára gondoljunk.

7. A fentiek szerint a Világkiállítás címének megfelelően jövőnek kell dominálnia a végrehajtási szemléletben, még ha a preambulum résztémáinak felsorolásában a múlt súlya nagyobb is.

8. A preambulum szövegében a metaforikus és nem metaforikus (azaz metaforikus vs. domináns) jelentésű szóhasználat heterogenitása stílustörést

okoz, így törvényszövegben nem szerencsés. Az *Utak a jövőbe*, a feltámadó környezet, a harmonikus kapcsolat kifejezések a mai magyarban még metaforikus megterheltségűek (1, 3, 7). A 3. vallásos, a 7. zenei metafora. A kultúrák találkozására (4) és a környezetbarát megismerés ma már köznyelvi kifejezések, megkövesedett, halott metaforák, de expresszivitásuk még nagy. A köznyelvet beszélők annyit hallottak már környezetvédelemről, hogy a feltámadó környezet számukra nyilvánvalóan és egyértelműen optimista kijelentésnek tekinthető a jövőjüket illetően. A harmonikus és a környezetbarát ugyanakkor itt egymás szinonimái, és egymást értelmezik. A professzionális végrehajtóknak legalább ilyen mélységben kell ezeket a tulajdonképpen közérthető kifejezéseket értelmezni.

9. Az aránylag biztosan értelmezhető metaforikus kifejezéseket képlekeny divatszók veszik körül: a *modern világ*, *európai gondolat*, *történelmi folyamatosság*. Mi a modern világ? Mottó meddig tart Afrikában, Ázsiában és Európában? Európán belül pedig Angliában és Bulgáriában? Vagy netán a *modern* nem időre, hanem mentalitásra vonatkozik? Ezeket a fogalmakat meg kell határozni, akár formálisan (*genus, species, differentia specifica*), akár más módon, ill. több módon is (elemzően, körülírással, felsorolással, megfelelő kontextussal, negatívumokkal, értelmezéssel, illusztrációval).

10. Akárhogy is határozzuk meg a modernet, az európaiakat, a folyamatos-ságot, nagy valószínűséggel részben fedik majd egymást ezek a fogalmak, és hozzájuk csatlakozik a fejlődés, valamint a lineáris idő (múlt—jelen—jövő) fogalma. A modern ugyanis valamiféle európai találmány, s tartalmazza a fejlődés—előrehaladás prekoncepcióját, amely jellegzetesen a zsidó—keresztény kultúra terméke, ti., hogy a messianizmusban, ezen belül a marxista történelemfelfogásban szerepel a kiindulópont, a paradicsomi kezdet, majd a megromlott és egyre javuló periódusok, és a végén a paradicsomi állapot helyreállítása. A görög kultúrával ötvöződve ez a zsidó—keresztény világfelfogás erős elméleti alapokhoz jutott, majd a római kultúrával ötvöződve gyakorlati irányulást és jogi kereteket kapott.

11. A kultúra tehát valamiféle összefoglaló, felsőbb fogalom a 10 résztémában, amely a főtémának (*Utak a jövőbe*) meghatározó eleme. Feltételezi, de nem nevezi meg a preambulum szövege, hogy van más kultúra is az európain kívül, vagy netán több is van Európán belül?! Ugyanakkor a kultúrát többféleképpen részletezik az egyes résztémák. Egyrészt kiemelik belőle a környezetet, ráadásul kétszer is, ami teljesen fölösleges (3, 7). Ezzel azt a felosztást sugallják burkoltan, hogy az embernek két alapvető viszonylata van. Az egyik a természettel, és ez a környezet fogalmába tartozik, a másik pedig az ember—ember viszonylat, azaz a társadalom, és ez utóbbinak megnevezése itt a *kultúra*. Ez így azért sem jó, mert a 9. és a 10. résztéma felosztásaiban szereplő gazdasági osztály mind a természetet—környezetet érinti, mind pedig az ember—ember viszonylatokat, azaz a társadalmat. Bizonytalanságot okoz ezekben az az implicit kérdés, hogy anyagi és szellemi-e a kultúra, vagy csak az utóbbi?!

12. Az *európai-t* és a *magyar-t* kétszer kétféleképpen bontja alsóbb osztályokra. A 9. résztémában: *történelmi, kulturális, gazdasági*, a 10. résztémában:

gazdasági, kulturális, idegenforgalmi. Ez így még rendben volna, de miért kell a párhuzamokat kiazitikusan (keresztezve) megszerkeszteni, mint egy költeményben vagy szónoki beszédben?!

Zavaró a *közösség* szó odavetése is, ti. az európai közösség (igaz, nagy kezdőbetűvel írva) ma már sajátos gazdasági, politikai, földrajzi és kulturális képződmény.

13. A kultúrák találkozásával érintkező kategória, esetleg alkategória a kommunikáció. Maga a kommunikáció fogalma is tisztázásra szorul. A szaknyelvben mindenféle kommunikációt jelent (állatit is!), tehát szűkíteni kell: az *emberi* (kommunikáció) jelzővel. De az is lehetséges, hogy itt a törvény megfogalmazását például nagyon szellemesnek tartom. Mert mit is jelent az *emberi* jelző elhagyása? Megtakarít egy törvénybe nem illő költői képet: miközben mi (emberek) békésen írunk, sugárzunk, telefonálunk, integetünk egymásnak, közben a pacsirta szól, a tücsök ciripel, a delfin (békésen, nem üldözve) társalog stb. Ahhoz pedig, hogy ez így legyen (ökológusok a megmondhatóit) annyi minden kell, hogy a harmonikus környezetfeltámasztó passzusok a törvényből akár el is lennének hagyhatók!

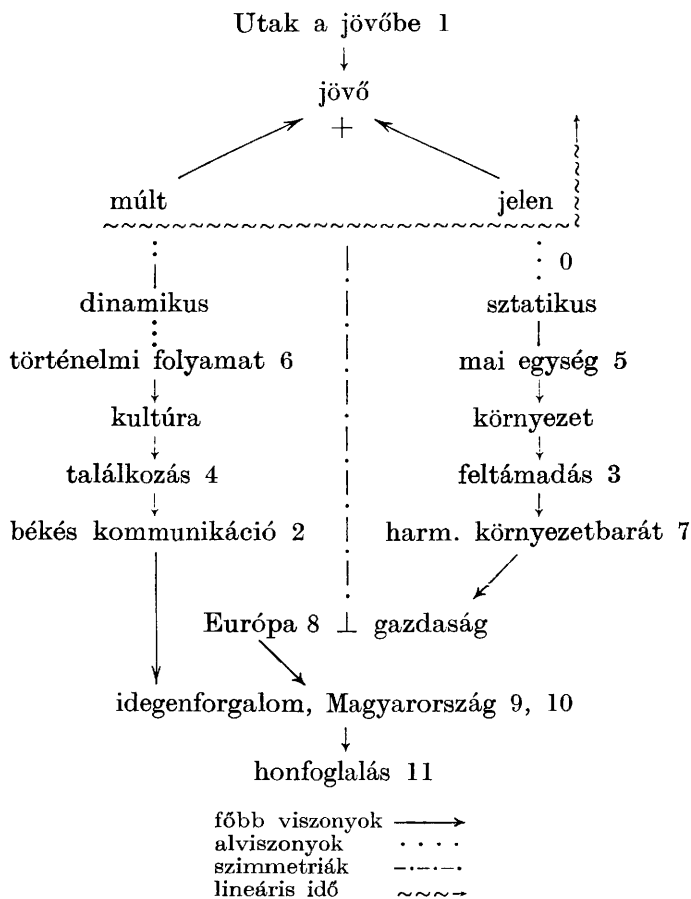
Ami a békés emberi kommunikációt illeti, annak szabályait szent Júdás apostol fogalmazta meg, a végrehajtási utasítást pedig 1631-ben Pozsonyban Pázmány Péter a Zsoltár alapján hagyta ránk, minden magyar sajtó-, média- és kommunikációs törvény preambulumaaként:

„Aki szereti az életet, és jó napokat akar látni: vonja el nyelvét a gonosztól, és ajaki csalárdságot ne szóljanak.” (Az „Előterjesztő” indokolása: *„ennél általabb út nincsen a csendes, békességes, bátorságos életre . . .”* (Ez az analógia Csébfalvi Károlytól szóbeli értesülés alapján.)

14. A 11. résztema *európai jelenlét* fogalma része a 10. résztemának is!

15. Az egymással részben érintkező, részben nem, egymást részben fedő, részben magában foglaló kategóriákban, valamint a más-más felosztási kritériumokat követő osztályozásban, úgy tűnik, mégis kimutatható egyetlen világos logikai szerkesztés, ti. egyfajta témaszűkítés: nagyvilág (4, 5), európa (8), magyar állam (10), honfoglalás a magyar állam történetén belül (11). Ettől eltekintve azt láttuk, hogy a szöveg ismétli önmagát részben vagy szó szerint, eléggé tetszőleges a felsorolásokban és azok rendjében. Tehát nemigen van benne sem ún. naturális rend, sem logikai, sem pedig valamiféle intuitív. Ennek ellenére nyilvánvaló még az is, ha valaki ismeri a nemzetközi kiállításokra vonatkozó 1928. évi november 22-i egyezményt és annak 1972. évi november 30-i módosítását, hogy a preambulum ezek követelményeinek óhajt eleget tenni (Magyar Közlöny 1982. 513. oldaltól).

A fentebb egyes esetekben leírt részmegoldásokon túl, úgy vélem, hogy szükséges a teljes szöveg újjákomponálása fogalmilag, szükséges a teljes viszonylatrendszer újra felállítása. Egy ilyen ajánlott rendszer a következő:

Bencze Lóránt

File

Minden tizenéves gyermek tudja, hogy ez annyit tesz: 'állomány'. Így pl. nálunk — ezt már nem tudja minden gyermek — a dt2 adatállomány (file) az ÉrtSz.—VégSz. neve; ebből lehet kisebb önálló adatállományokat készíteni: *mn* a melléknevek *file*-ja (5911 rekorddal — vagyis címszóval), *fnmn* a kétszófajiságú főnév-melléknevek fájlja (505 rekorddal), *toszo* a tőszavaké stb. Nem is erről akarok hát írni. Hanem magáról a címben álló szóról mint szóról, mint a magyar szókincs furcsa—csúnya eleméről — de mégiscsak a magyar szókincs tagjáról! (Ha nem is egészen teljes jogúró: a HKSz. legutóbbi kiadásában, ahol pedig a *bajuszkötő* megvan, a címben felvett „isten-telenség” nem szerepel. Pedig az előzővel szemben okoz némi helyesírási s egyéb fejtörést — szóljon ma épp erről az ének.)

1. Hogyan ejtsük? Hogyan írjuk? Hát ez bizony énszerintem — ám tessék megkövezni érte — n e m nyelvészeti kérdés. Ebből nyelvészet csak

annyi, hogy ha franciák lennénk, éppen ejthetnénk így is [file], öntudatosan, bátran, magyarul [vö. az egy korábbi kis írásomban említett francia [mozár] Mozart-ejtéssel; vö. azzal az anekdotával, hogy nagy regényírónk nem ismert magára, amikor francia környezetben [zsoké]-ként emlegették (de én se saját magamra, amikor a nyugati parton Mr. [pep]-nek hívtak), és í. t.] Mint a kis, sokat szidott gyerek itt Európa sarkában: több mint egy évezrede halljuk, hogy nem így, nem úgy — ezért aztán félünk mi magunk lenni, szégyenkezve ejtjük ki: [notesz], meg [tea]. Ezért természetesen és a magyar hagyomány-nak megfelelően [fájl]. Még az is a nyelvész dolga, hogy a magyar helyesírás történetének ismeretében megmondja: a *nylon*-féle alakulatok eleinte így íródtak, aztán meg fonetikusán: *nejlon* (ez valami isteni csoda folytán benne van így a HKSz.-ban, a *nylon*-nál még csak utalószó sincs). De hogy konkrétan a *file* esetében hogyan lesz? Ki tudja.

2. Az azután valóban a nyelvész dolga, hogy megállapítsa: hogyan illik ez az elem a magyar szövegekbe. Tessék csak még egyszer megnézni az első bekezdést: abba kétszer is becsempésztük a *fájlja* E/3. birtokos alakot. Mind a tizenötmillióan, hazánk adminisztratív határain innen és túl ezt ingadozás nélkül így mondjuk, nem **fájla* vagy **fájle* vagy **fájlje*, ugye? Ez az alak annál is inkább csodálatra érdemes, mert már eleve egy ronda mássalhangzó-csoportot tartalmazó szóhoz még egy konzonzánst egészen kötelező módon hozzátettünk, illet — például a környező szláv nyelvektől eltérően — ugyan-csak nem szenvedő nyelvünkben. Hogy is van ez? (A választ erre a kérdésre — Tompa József és Károly Sándor után — nyomán — számítógépek segítségével évtizedekkel ezelőtt megadni véltem: 1. MFőn. 109—63.).

3. Járjuk tehát kissé körül ezt a [jl] szóalakvéget (tővéget). Az ÉrtSz.-ban ilyen végű címszó nincs (nincs benne természetesen maga a *fájl* sem). Ám tegyük fel kissé szélesebben a kérdést: vajon a két szonánsra végződő szótári alakok ilyen ritkák? Gépeljük be rendre a következőket (hogy ilyenkor mit s miért kell begépelnünk, arról némileg tüzetesebben folyóiratunk egy következő számában kívánunk írni):

dbase ... ENTER ... ENTER ... use dt2 ENTER ...

majd

display címszo for 'jl' \$ (címszo) to print ENTER ...

— és akkor néhány perc múlva megjelenik a képernyő bal alsó sarkában egy „—” jelpár, mutatván: ilyen szóvég a dt2 58328 rekordjában egy sem volt. Majd újból begépeljük:

display címszo for 'lm' \$ (címszo) to print

— és akkor megjelenik a képernyőn, meg kezd kigépelődni a nyomtatóna következő lista (a szavak egymás alá íródnak, csak helykímélés céljából szedem őket egymás után; álló betűtípussal jelennek meg, itt tárgynyelvi voltuk miatt dőltek): *detektívfilm*, *diafilm*, *dokumentfilm*, *dokumentumfilm*, *film* stb. (29 *film* utótagú összetétel volt az ÉrtSz.-ban — és más [lm] végű nem is akadt!). Mindez szótári kiinduló alakvégre érvényes. Általános esetben más a helyzet a szótáron belül, vö. 1. táblázat. Ne felejtsük el végül, hogy s z ö v e g e k b e n, melyek most ehhez hasonló nagyságrenddel készülnek az MTA Nyelvtudományi Intézetének lexikográfiai osztályán, egészen más törvényszerűségek uralkodhatnak! (Az itt közölthöz hasonló képet fogunk viszont kapni a pl. a HKSz. anyagának feldolgozása során.)

*j*l, *jm*, *jr*, *lr*, *ml* végű nem akadt, *lj* végű kilenc: — *-alj* [8: *alj*, *csésze-*, *derék-* stb., köztük két *zászlóalj*], *állj*; *rl* végű egy [*görl*]; *rm* tíz [*alarm*, *-farm*, *kloroform*, *platform*, *-reform*]; *rj* öt [*-sarj*, *férj*, *fürj*]. És így tovább. Ezeket egyrészt táblázatba lehet(ne) foglalni — ezt az olvasóra bízom, ha akarja, tegye meg az itt közöltekből. Valószínűleg fontosabb azonban a következő. Ha e szavaknak egyáltalán volt E/3. birtokos alakjuk, az *j*-vel képződött mindkét illeszkedési osztályban: *farmja*, *reformja*, *görlje* stb. Vagyis a *fájlja* sem nem meglepő, sem nem elszigetelt a maga rokonságán (ti. a szonáncsoportra végződőkön) belül. Meglepő legfeljebb naív elvárásunknak („a magyar nyelv nem szereti a mássalhangzócsoporthat”), szépen magyarázható a bázis-megkülönböztető tendencia fentebb hivatkozott elméletével. Ugyanezen elmélet szerint viszont lehet néhány *jma*— (és kevesebb) *jme*, *jra*—*jre*, *lra*—*ltre* stb. végű címszó is (a fentebbi búvszóval/-szavakkal persze ez percekben belül kinyerhető a dt2-ből, sőt még a VégSz.-ban is könnyen fellelhető, íme): *rma* 48, *rme* 4, *rja* 7, *rje* 9, *lja* 14, *lje* 1, *jla* 3, *jle* 0, *lra* 2, *ltre* 1, *jra* 1, *jre* 0, stb.; *jma*—*jme* végű egy sem akadt!

Hát (egyelőre?) ennyit a *fájl*-ról, és ami körülötte van.

Papp Ferenc

1. táblázat

Szonánskettősök szótári alakban bárhol a szó testén belül
(a hosszúak nélkül)

második szonáns						
első szonáns	<i>j</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>		<i>r</i> Σ/első szonáns
<i>j</i>	—	51,08 118 11,48	14,29 33 1,99	23,81 55 7,10	10,82 25 8,33	231 5,47
<i>l</i>	12,55 154 33,19	—	57,95 711 42,86	14,91 183 23,61	14,59 179 59,67	1227 29,03
<i>m</i>	9,28 48 10,34	69,83 361 35,12	—	8,32 43 5,55	12,57 65 21,67	517 12,23
<i>n</i>	18,18 48 10,34	51,14 135 13,13	18,94 50 3,01	—	11,74 31 10,33	264 6,25
<i>r</i>	10,77 214 46,12	20,84 414 40,27	43,53 865 52,14	24,86 494 63,74	—	1987 47,02
Σ/ második szonáns	464 10,98	1028 24,33	1659 39,26	775 18,34	300 7,10	4226 100,00 100,00

A táblázat alsó, „*r*” sora például így olvasandó: *rj* kapcs. van 214, az összes *r* kezdetű kettős 10,77%-a, az összes *j* végű 46,12%-a, összes *r* kezdetű 1987, az összes kettős 47,02%-a stb.

A finn–magyar nyelvszerkezeti egyeztetés korai történetéből

A finn–magyar nyelvrokonság felfedezése a legkézenfekvőbb nyelvi tény alapján indult: a nyelvi struktúra legalapvetőbb sajátosságából, ami nem egyéb, mint a főnévi és az igei affixációs rendszer felismerése.

Mivel Sylvester János magyar (magyar–latin) nyelvtana (1539) hosszú időn át kallódott, objektíven nézve Szenczi Molnár Albert volt az, aki megalapozta és Európa-szerte ismertté tette a magyar nyelvet 1610-ben megjelent nyelvtanával. Nyelvtudománytörténetileg azonban mégiscsak Sylvestert kell kiindulópontnak tekintenünk, ahogy ezt Szathmári István már korábban kifejtette (Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János? Nyelvészeti Dolgozat, JATE, Szeged, 1968. 56–61; vö. még: Éder Z.: Sylvester Grammatikájának utóéletéről. *Nyr.* 113 [1989.]: 385–96. és G. J. Stipa: Finnisch–ugrische Sprachforschung. Helsinki, 1990. 104–5; Balázs János: Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1958. 219–22).

Van Sylvesternek egy különösebben nem méltatott megjegyzése: anyanyelvünkben — a latinnal szemben — az előjárók az esetek végéhez kapcsolódnak, nem az elejéhez, illetéknéppen jogosabban nevezhetnénk őket névutóknak (poſtpoſitiones), mint előjáróknak (Grammatica Hvngarolatina, Nea-nesi, 1539: Eötvös L. Tudományegyetem, Fontes ad Historiam populorumque Uraliensium. 4. Budapest, 1977. 46). Sylvester így a magyar nyelvtudomány történetében (és a finn–magyar nyelvészet történetében is) először fogalmazta meg a magyar nyelv sajátos posztpozicionális jellegét, s ezzel megvetette az alapját az elsősorban erre a nyelvi jelenségre alapozott későbbi összehasonlító kutatásoknak. Törvényszerűnek tekinthetjük, hogy ennek a nyelvi jellegnek kiemelésével indul útjára a magyar nyelv „felfedezése”. Nem szabad azonban elfelejtenünk, Sylvester a maganyelvvet bizonyos fokig a héberhez hasonlónak tekinti éppen e sajátosság alapján, ami ebben a nyelvben is fellelhető, különösen az igei szerkezetben (Sylvester i. m. 60). Ugyanakkor azonban Sylvester egy korábbi helyen — mintegy megerősítésképpen — azt is kijelenti, hogy a magyar névszóragozás abban tér el a hébertől, hogy ebben az esetek (casus) elejéhez toldják a hangokat (vagyis a ragokat), mi pedig az esetek végéhez (i. m. 44. Kiemelés tőlem. — H. J.). Marginálisan érintve, Sylvester volt az első európai tudós, aki nyelvi hasonlításában a grammatikai szerkezetre, nem pedig a szavak esetleges hasonlóságaira épít.

Feltételezhető, hogy akár Sylvester külföldi működése nyomán, akár más — pl. szóbeli viták útján — ez a nagyon fontos és jellegzetes magyar nyelvi vonás ismert lehetett külföldön, elsősorban német tudósok körében. Ennek igazolására talán elég utalnunk B. Keckermann-nak, a heidelbergi egyetem héber nyelvprofesszorának egy epigrammájára, amelyet Szenczi Molnár Alberthez küldött 1604 táján. Ebben felszólítja, mutasson rá (talán Szenczi Molnár tervezési fázisban lévő magyar grammatikájában?) arra, hogy a héber nyelv minden európai nyelvnél közelebb áll hangzásában, szókincsében, szerkezeti sajátosságaiban a magyar nyelvhez. Talán nem érdektelen egy részletet bemutatni ebből az epigrammából:

Sed ipsa lingua testis est uberrimus
quae dictiones integras complurimas

Hebraeae originis sonat, nec cognita est
 Europae in orbe lingua, quae vicinior
 Pedissequa omnium parenti sit sacrae
 Deoque suetae linguae et angelis: *pro b a n t*
A f f i x a v e r b o i u n c t a, i u n c t a n o m i n i.

(Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Budapest, MTA, 1898. 161. Kiemelés tőlem. — H. J.)

Tudjuk, hogy Szenczi Molnár Albert nem engedett a csábításnak — szinte egyedül álló módon — akkor, amikor a héber nyelvvel való rokonítás széles körű, s mondhatni „természetes” volt (vö.: Hegedűs József: Megjegyzések Szenczi Molnár nyelvészeti munkásságához. *IrtörtK.* 1958. 1. sz. 45–52). Nem lehetetlen, hogy elsősorban a jelzett, szerfölött nagy szerkezeti eltérések mondatják Szenczi Molnár Alberttel, hogy a magyar nyelv bizonyosan nem hasonlít egyetlen európai nyelvhez sem, sőt nem tud arról sem, hogy a Szkítiában visszamaradtak egyáltalán használják-e a magyar nyelvet: „Cum Europaeis nullam cognationem habere hanc nostram certum est [. . .] An vero in Scythicis Asiae finibus superjint gentes aliquae, nostrâ Linguâ Hungaricâ utentes, juxtâ cum ignorissimis scio.” (Albertus Molnar Szenciensis Nova Grammatica Ungarica. With an Introduction by Gyula Décsy, Published by Indiana University, Bloomington, Mouton & Co., The Hague, The Netherlands, 1969. Vol. 98. Praefatio, Ad Lectorem 22.)

Hogy mennyire törvényszerű ez a posztpozicionális nyelvszerkezeti vonásban rejlő hasonlítási alap, arra legjobb példa éppen Comenius nyilatkozata, amelyben ezt az alapvető magyar nyelvszerkezeti sajátosságot a finn nyelvvel veti össze a n é l k ü l, h o g y n y e l v r o k o n s á g r ó l s z ó l n a: „Sunt janè Lingvae, quae vocolas ejusmodi non praeponunt, sed postponunt; Hungarica et Finnica, ex Europaeis . . .” (Vértes O. András: Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról. *NyK.* 53 (1962.): 290–1). Ehhez Vértes még hozzáteszi: „Mai tudásunk szerint ő az első, aki kiemeli a magyar és a finn nyelv egy közös (nyelvtani) sajátosságát” (uo.). Comenius idézett felfogását később többen is (pl. Leibniz) úgy értelmezték, hogy ő (ti. Comenius) volt az első, aki megsejtette a finn–magyar nyelvrokonságot.

Világosan kitetszik tehát, hogy a finn–magyar nyelvrokonság felismerése felé vezető úton a lényegi nyelvtani szerkezeti egyezés — az igei és főnévi affixációs rendszer — szolgált irányjelzőként.

Hegedűs József

Illyés Gyula írásait lapozgatva (Születésének kilencvenedik évfordulóján)

Non omnis moriar ! . . . Akad majd ifjú kéz,
mely megütögeti, letolván havát,
szavaim mély-álomra gyült hadát
s füleli: felelnek-e, bár zümmögéssel? . . .
(Illyés Gyula: Hosszú tél)

Válik ketté rögtön

Valahányszor Erdélyben járunk — tájainak lenyűgöző szépsége, lakóinak szívbeli kedvessége mellett — mindig meglep bennünket az erdélyi magyarok s köztük is különösen a székelyek ízes beszéde. S aki Tamási Áron írásait is ismeri, annak ezenfelül külön élményben van része, mert úgy tűnik neki, mintha varázslatos módon megelevenednének regényének lapjai, életre kelnének alakjai, amikor a székelyek beszédét hallgatja.

A különféle sajátos nyelvi formák között is mindjárt megüti fülünket az igeekötös igéknek, bizonyos helyzetekben használt, s nálunk nem szokásos fordított szórendje. Ilyeneket hallhatunk gyakran a hétköznapi társalgásban: *Fagytunk meg* a hidegtől, ehelyett: majdnem *megfagytunk*. — *Ájultunk el* a melegtől, ehelyett: majd *elájultunk*. — Megyek az utcán, *szólítanak meg*, ehelyett: *megszólítanak*. — Olyan férfi volt, hogy *haltak meg* érte a nők, ehelyett: majd *meghaltak*.

A figyelmesebb olvasó Sütő András regényében is bizonyára észlelte az említett jelenséget. Ezt olvashatta például:

„Anyám bíztat cinkos hunyorgással:

— Beszélj az elnökkel.

Szedem is össze magam, s indulok a tanácsirodába.”

Másutt pedig ezt találhatta:

„Az áment hosszan és kacskaringósan énekli, és úgy nevetünk, hogy *esünk széjjel* az ünnepi asztaltól.”

Az igeekötőnek ez a fordított szórendje számunkra, akik az idézett esetekben egyenes szórendet várunk, meglepetést okoz, a beszéd eleveenségét fokozza, a fordulat nagy fokú expresszivitással, kifejező erővel hat. Nálunk az élőbeszédben nemigen hallhatjuk, íróink közül is főként azok használják, akiket valamilyen szál fűz az erdélyi nyelvhez. Elég gyakran él vele Tersánszky; egyik világháborús regényében, a „Reköttes”-ben például a következőképpen:

„Egyszerre észreveszem, hogy a tizedes leül a gyepre, és aztán arcára bukik. Hát hozzászaladok: Mi érte? Amikor fölrángatom, csak hápog és szívére szorítja a kezét. Azzal *nyaklik össze* megint, a képével a fűre.”

Íróink közül Illyés Gyula hívta föl e jelenség erdélyi eredetére a figyelmet, s egyben párizsi regénye erdélyi szereplőjének, Orosz Annának jellemzésére fel is használta. A Hunok Párizsban lapjain egyebek közt ezt olvashatjuk erről:

„— Halljam csak! a végén még majd meg sem vet, *érem meg* ezt is!

Öntötte magából a szót, indulatában oly hazai kifejezésekkel, oly eredendő ízességgel, mintha egy székely kerítésen át pörölt volna, csípőre kapott kézzel. Nyelte el az állítmányt, dobta hátra az igekötőt. Magával ragadott. Az erdélyi nyelv hasonlít valamelyest a dunántúlihoz:

— Az hiányzik, hogy még *kér meg* itt a végén! — mondta.”

S talán mert „az erdélyi nyelv hasonlít valamelyest a dunántúlihoz”, Illyés Gyula másutt is, prózában és versben egyaránt, használja ezt az eleven-seget fokozó stíluseszközt. Feleség című versében például így:

Amihez csak érek,
válík ketté rögtön,
két részre a földön:
egybefűzni véled.

Állandó dörmöghetnék közben

Az öregedés gondjaira-sebeire vigaszt kínáló, modern füves könyvecskét, a Kháron ladikján címűt lapozgatjuk. A költő pompás prózáját ízlelgetve, művészetének ismert gazdagságában is ismételten meglep bennünket egy-egy nyelvi leleménye. Ezekből választunk ki most egy sajátos fajtát.

Figyeljük meg ezt a mondatot: „Már az ebédet folytonos fölállhatnékkal ettem végig.” A meglepő, mert szokatlan a mondat határozója, a *fölállhatnékkal*, amelynek ráadásul még jelzője is van: *folytonos fölállhatnékkal*. Ha megpróbáljuk helyettesíteni, körülíráshoz kell folyamodnunk, például: „Már az ebédet *folytonos fölállási kedvvel*, vagy: *kedvvel a fölállásra*, vagy *fölállási vágygyal*, esetleg: *fölállni vágyással*, illetőleg: *a fölállásra való folytonos gondolattal ettem végig*.” A körülírás igen nehézkes, leginkább még mellékmondatokkal oldhatjuk fel az eredetit: „Már az ebédet úgy ettem végig, hogy *hogy folytonosan fölálltam volna*, vagy: *hogy folytonosan szerettem volna fölállni*, illetőleg: *hogy folytonosan arra gondoltam, jó lenne már fölállni*.” Látható, hogy kísérleteink nem vezetnek sikerre, mert a helyettesítés körülményessé, a föloldás hosszúvá válik, s elveszti azt, ami az eredeti kifejezés legfőbb értéke: a találó rövidséget és az igealakban benne rejlő mozgalmasságot. Az író leleménye tehát a nyelvi kifejezés sűrítésének kiváló eszköze. De hogy jött létre ez a sűrítés nyelvtanilag? Úgy, hogy az író a ható igével összekapcsolt feltételes mód jelen idejű igealakot használt fel főnévi szerepben, s ezt raggal és jelzővel is ellátta.

Nyelvünknek jellegzetessége, hogy ragozott igealak is betöltheti alkalmilag a mondatban a névszói szerepkört: lehet alány, tárgy, határozó, sőt jelző is. A ható igével kapcsolt feltételes mód jelen idejű ragozott igealaknak főnévi használata pedig állandósult is egyes szerkezetekben. Gondoljunk a *beszélhetnékem*, *ehetnékje*, *ihatnékja*, *mehetnékjük*, *nevethetnékem*, *sírhathatnékja van*, ill. *támad* kapcsolatokra. Értelmező Szótárunk a felsoroltakat már külön főnév-

ként kezeli, azzal a megszorítással azonban, hogy rendszerint birtokos személyraggal fordulnak elő. S valóban, a köznyelvben birtokos személyrag nélkül szinte csak ebben az állandósult kapcsolatban járja: *rájött az íhatnék, a mehetnék, a sírhatnék*. Olyan eset pedig az Értelmező Szótárban idézett irodalmi példák közt is csak elvétve van, amikor ez a feltételes módú igealak önálló főnévként szerepel és ragot vesz föl. Illyés Gyula idézett könyvében viszont tucatnyi ilyen megoldást találunk.

A mondat alanyaként szerepel így: „A tagjaimba benne van *a beszélhetnék*”, „De a vendégben nem csitult le *a beszélhetnék*”, majd pedig jelzős szerkezetben: „Azt mind elsöpörte . . . *a nyereszkedő rombolhatnék*”. A mondat tárgyaként szerepel jelzővel az alábbi példában: „e sorok hőse épp e régi szálodában . . . kapott most már *sürgető vakaródzhatnékot* . . .” Leggyakrabban azonban a mondat határozójaként fordul elő, ragos és névutós alakban egyaránt, és jelzővel is mindig kísérve. Ragos alakban: „meg kell emberelnem magamat, hogy ne álljak meg *a fejcsováló kacaghatnékban*”, „Illegeti magát: *aggkori kérkedhetnékbe* esett”, „ami az *önfeledt pletykálkodhatnékból* . . . összegyűlt” és: „Már az ebédet *folytonos fölállhatnékkal* ettem végig”. Névutós határozóként így: „*a hirtelen rájött pazarolhatnék miatt* gyámság alá akarták helyezni”, „Álmuk az, hogy a két hely között az utat ne villamoson tegyék meg *állandó dörmöghetnék közben*, hanem a saját autójukon”. S végül birtokos szerkezetben is megtaláljuk birtokszóként a jelenséget: „semmi sem ábrázolja hitelesebben, mint *a művészeknek . . . közismert*, avatatlanok szemében már-már *beteges zsugorogthatnékja*”.

E néhány példán is megfigyelhettük: hogyan kovácsol az író egy megélő nyelvi eszközből egy másikat magának. Láttuk: ez az új eszköz kitűnően alkalmas a mondanivaló tömör és erőteljes kifejezésére. És megjegyezhetjük még: Illyés Gyula stílusára általában is a tömörség, a sűrített megformálás, a nyelvi találat jellemző.

Összebarátkozott a tűzzel olyanformán, mint egy kutyával

Babits Mihály egyik ifjúkori tanulmányában így vélekedett:

„Minden irodalom alkotó elemei közt elsősorban kell tekintetbe venni azokat a benyomásokat, melyek az írókat már gyermekkorukban környezhetik, lelküknek mintegy anyagát megadják, az alkatrészeket, melyekből fantáziájuk palotáját majdan fölépíthetik.”

Illyés Gyula lelkének alapanyagát — jól tudjuk — a dunántúli puszták világa adta, onnan erednek gyökerei, elsődlegesen onnan való műveinek tája és éghajlata is. „Fantáziájának palotája” sajátosan és egyedülállóan az ottani benyomásokból, képekből épült föl. Képekből — mert főként a költői képekből: a hasonlatokból, metaforákból, megszemélyesítésekéből — lehet szinte kézzelfoghatóan kitapintani, hogy: „kit alakított az ottani nap, szél, búa és fájdalom olyanná” — amilyené ő, az ő műve, képalkotása, nyelve és stílusa vált.

Akárhol, akármelyik korszakában lapozunk bele műveibe, itt is — ott is szülőföldje képei elevenednek meg előttünk. Az őszi hangulatot például egy pohár bor érzékelteti:

„Szeptemberi reggel van, friss és mégis lágy szeptember, melyből *minden lélegzet, mintha egy-egy pohár bor volna*, üdítő, illatos bor, még a színét is elkép-

zelem. Szép aranyhárga, amit nem volt nehéz elképzelni, ilyen borok teremnek errefelé.”

Egy elvont tételt, elméleti megállapítást ilyen konkrét kép hoz közel hozzánk:

„Egy nemzet sem követelhet magának a népek sorában több szabadságot, mint amennyit ő ad külön-külön minden fiának. *A szabadság belülről épül kifelé, mint az almára a héj, a csigára a ház.*”

Az alábbi hasonlatban humor bújkál, érzékletesen és a szó eredeti értelmében ízesen:

„A pusztai költők sokban újtók voltak, áttörték a prozódia határait; egy-egy fontos mondanivaló a vers hagyományos alakján *jókora büttyköt nyomott ki, mint a kolbászon a kemény töltelék.*”

A cérna és a pókháló közt a fonál képzete hoz létre társítást:

„A nők, hárman, mind egy szobában laktak, ollóikkal, a vasalóikkal, két divatbábujukkal. Tele cérnával. *Mint az ökörnád az őszi cserjésben, úgy lenggett, hullt, csavarodott mindenre rá ott a sok fehér meg fekete fonál.*”

S hogy emel ki a szél a beszédből egy-egy visszatérő szót?

„Aztán a beszédből a szél, *mint a rostáláshoz a könnyebb töreket*, csak ezt a szót emelte ki, hajtogatta s röpitette felénk egyre sűrűbben: Győzelem, győzni, győzettek.”

Gyermekkora, a pusztai völgyben eszmélkedő élete, elvágyása a nagyvilágba pedig így elevenedik meg az íróban:

„*Ahogy ott a réten lukjaikból az ürgék kidugták figyelő fejüket*, sőt a merészebbek két lábra álltak, hogy messzebb lássanak, *úgy neszeltem ki* a biztos kis völgyből. Kíváncsian szagoltam, tapasztaltam a vidéket, egyre messzebb kívánczozva, — így él bennem az az idő.”

A pusztai éjszaka jellegzetes, méghozzá háborús képét idézi a megszemélyesítés és a hasonlat az alábbi versszakban. A lebbenő széltől fel-felizzó parázs dühe mintegy az égen szálló repülők ellen irányul:

Lebbent a szél. A hamuban, tele
dühvel, *ki-kinyílt a parázs szeme.*
Krumplit sütöttünk. Fent az esten át
repülők szálltak, mint a vadlibák.

Miért plasztikusak, érzékletesek ezek a képek? Mert élők, elevenek. S honnan veszik erejüket? Magától a természettől. A természet tele van élő erővel. Elemeit, a fákat és a füveket, az állatokat és az embereket, sőt a tüzet és a szelet, az életnek egyazon törvénye láncolja össze. Földközelség és állatközelség — ez jellemzi a pusztaiak életét, ugyanez Illyés képalkotásának alaprétegeit is.

A Puszták népében olvashatunk arról, hogy „*a gyerekek úgy élnek a pusztán, oly szabadon, akár a határban* s a házak közt felügyelet nélkül *össze-vissza bolyongó állatok*. A világ rendjére, az élet, az emberi test egyre szaporodó jelenségeinek kormányzására . . . a körülöttük nyargalászó, egymást harapdáló és szaglászó csikók, tehenek és bikák” szoktatják őket.

Ember s állat e pusztai közösségének ismeretében, nem tarthatjuk véletlennek, hogy Illyés hasonlataiban — hasonlóként — igen gyakran szerepelnek az állatok. Hosszú sorukból lássunk hát néhányat. Az alábbi hasonlatokban — amelyek pusztán a véletlen szeszélyéből következnek itt egymás után —

egyebek közt azt figyelhetjük meg, hogy bennük az állatok mindig csoportosan jelennek meg — közösségben élnek ők is —, s ha valamelyik mégis egyedül, csakhamar csatlakozik társaihoz: a hasonlatokban is.

„Az öregebb bérese az istállók küszöbére ültek, hiába, ők már nem tudtak elszakadni onnan. A hosszú küszöbön egymás mellé szorulva *úgy gubbasztottak, mint a tyúkok a léceken*, és beszélgettek.”

„A lányok egyenes derékkal, emelt fővel jártak, a *tenyerükből úgy szállt a pofon, mint a szőlőből a veréb*, kifogyhatatlanul.”

„Háromürge-pusztá gyönyörű vidéken feküdt, erdők közepében, dombtetőn. E varázslatos táj csúcsán feküdt a pusztá, *sötéten nyüzsgő népével, mint egy madártetemen rajzó hangyaboly*.”

„A pusztaiak, »szólitáskor«, *mint békák kapták víz alá a fejüket*.”

„A házigazda hüvelyk- és mutatóujja közé fogva kapta föl a kályhából kigurult *eleven szemet, mint egy rendbontó darazsat*, s dobta vissza helyére, társai közé.”

„Emlékszem, akkor is épp ilyen éj volt.

Ezüst kacsaként úszott ki a félhold

fent a mennyboltra s lent a rengő tóra,

hol ezer fia várta ringatózva.”

A képek, mondanunk sem kell, szemléletesek, mert valóságos szemléleten, megfigyelésen alapulnak. Az olvasót természetesen érdekli a műhelytitok, jelen esetben az: hogyan születnek ezek a hasonlatok, hogyan társul az író képzeletében a hasonlítotthoz a hasonló, hogyan tolul tollára a kép. Ezúttal — az író jóvoltából — ebből is kaphatunk némi ízelítőt, mégpedig a Mint a darvak-ból, abból a prózai művéből tehát, amely címében is a hasonlat egyik részét viseli. A Hasonlat a levegőben című fejezet a nagyapai házba visz el bennünket, annak is a tornácára, ahová egy napsütötte tavaszi délutánon az ünnepi ebéd befejeztével kiáradtak az összegyűlt unokák, rokonok:

„Ott álltam az eresz végén, a padláslépcső mellett [...] Hirtelen erős, de mégis valószínűtlenül távoli madárhang hallatszott. [...]]

A tavasz eleji tiszta magas égen suhanó vadlibacsapat kapta magához tétova pillantásomat s rántotta ki azon át mellemből a félszegséget olyanformán, mint a halat a horogzsinór. Jól emlékszem a csapatra, a kettős pántlika hosszú lobogására, meg ahogy a pántlika vége le-leszakadt, de aztán megint a helyére ugrott. A vadliba szóra mindig ez a csapat röppen át emlékezetem egén.

Talán épp azokban a napokban faggattam én nagyapát az öregek viselt dolgairól, arról, honnan is örökölhette hallgatagságát, néma tisztességét, azt a sok sajátos tulajdonságát ez a család? Anyám is ezeket a jegyeket hordta. [...]]

Nagyapa nem értette, mi után nyúlkálnék, mit huzigálnék én ki a múltból. Oly tömören az volt, ami, hogy észre sem vette, hogy elűt a többi embertől. Az ő apja sem ütött el.

— Olyannak is kell lenni.

Ez volt a legtöbb, amit megtudtam tőle. Semmit sem derítettek ki. Honnan jöttek? Jöttek a többi rengeteg ember közt. Olyasféle érzésem támadt, hogy mindig jöttek; ilyenfajta emberek az ősidők óta mindig voltak, függetlenül helytől, időtől. Már-már saját személyüktől is. Igazából nem is külön-külön kell nézni őket, hanem a csoportjukat, az irányukat. Valami rendeltetés hozta őket, mint fönt azokat a libákat.

Ilyen tűnődés után villanthatta eszembe az a vadliba-raj a hasonlatot: ha a beláthatatlan idő olyan végtelen, mint ez a tükörfényes égbolt, a maguk különös természetével az ilyen emberies emberek is ilyen magasan húzó rajban lebegnek a kezdet kezdete óta, valahonnan onnét az északi mocsaras őstanyáról. Néha gyönyörű rendben szállnak, néha olyan ideges bodrozódással, mint a kőütötte hullám. Rengetegen leváltak belőlük, rengetegen dobták magukat a csapat lendületébe. Talán az egész csapat kicserélődött, és csak a lendület és az irány maradt meg.

Igen, rengeteg ilyen raj vonul az emberiséggel. Szó tán azért nem esik róluk, mert hasonlóan a vadludakhoz, ezek is csak ritkán hallatják hangjukat. E hang magános és távoli: tisztán s már érthetően leginkább csak emléken hallható. Leginkább olyankor, ha a csapatból valaki elvész, vagy új tag csatlakozik. [. . .]

Ilyeneket, ilyen fiatalkori versbe való képeket és üde képzavarokat gondoltam el. Oly gyors iramban gondoltam mindezt, hogy a végén, amikor megszólaltam, az a madárcsapat még az égen volt. Csak azért adtam hangot, hogy zavaromat végleg elűzzem: hogy magamnak is bizonyóságot tegyek róla.

— Vadrécék — mondtam.

Hirtelen éles u-i-hang szólt fent. Olyan volt, mint az öregasszonyok huhogó—örvendező csodálkozása.

Daru . . . darvak — mondta szaktudása göggyében valamelyik pusztai sógor.

Sosem láttam darvat; azt hittem, régóta már csak a népdalban röpködnek. Sajnos, most is igazánból már csak emlékezetemben láttam őket: amire figyelmesebben feljűk kaptam a szememet, addigra madár helyett már csak azt a kalap nélkül, ló nélkül futó és lebegő pántlikát láttam, azt a fodrozva és remegve is egyenesen szálló vágyat.

Már az is eltűnt a szűk kis udvart körülzáró ólak és istállók nádzsujja mögött."

S most ugorjunk egyet az időben és egy másik tavaszba, 1945 tavaszába. Illyés Gyula a Dunántúlt járja, riportsorozatot készít a földosztás eseményeiről—tapasztalatairól. A „Honfoglalók közt" című kis füzetben fel-felvillantja a tájat is, amely most lehangoló: a háború roncsai—maradványai éktelenítik. A vissza-visszatérő kép, a kilőtt páncélosok látványa az íróban a szörnyethalt állatok, a döglött szörnyek képzetét kelti, amelyeket utolsó megmerevedő vonaglásukban ábrázol. Figyeljük meg, hogy az ismétlődő látványt és az annak nyomán született hasonlatot részleteiben hányféleképp tudja megjeleníteni.

„Ercsi . . . A most sarjadó zöld ősziben itt is, ott is antidiluviális szörnyekhez hasonló német mammutpáncélosok, feketére égve, összeroskadtan vagy a gutaütés merevségében, ahogy utolsó percükben az égre trombitáltak. Az árokban lábukat, hasukat az égnek vető döglött gépkocsik, lovak."

„Sáregrespuszta . . . újra a szörnyethalt páncélosok utolsó mozdulatukkal, ahogy ormányuk az eget vagy a földet szimatolta."

„Nagybajom csupa rom. Csak az őszi zöldell konokan a feketére égett tankok körül, sárgán hagyva a kettős csapást, amelyen a szörnyetegek haláluk előtt, mintegy végső kínukban ide-oda kanyarogtak, kiölve talpuk alatt még a fű életét is."

„Siófoknál ismét háborús övbe érünk. A város fele rom, a határban az ismétlődés ellenére is megszokhatatlan kép: elhagyott fedezék, végtagjaikat szétvetett páncélosok."

„Aztán a szentkirálysabadjai fensíkon megint: lódög, lövészárók, her-nyómódjára széttaposott rengeteg páncélos.”

S aztán ismét eltelik egy félév, az élet legyőzte a halált, a honfoglalók a földbe írják a sorokat, amelyek között a döglött páncélos immár csak rossz emlékek illusztrációja:

Megy az eke, szaporodik
a barázda,
mintha egy nagy könyv íródnék
olvasásra.
Papirosa a határ, a
tengerszéles,
a tolla meg az a szegény
őregbéres.

Megy az eke a felemás
két tehénnel,
mintha menne édesanya
kisdédével.
Elkerülik a páncélos
roncsát bölcsen;
legyen az a magyarázó
kép a könyben.

Az állatok közül azonban az emberhez legközelebb talán a kutya áll; a pusztai emberhez pedig, úgy látszik, fokozott mértékben. Illyés Gyula már a pusztai gyerekek felnövekedését is a kutyakölykökéhez hasonlítja, ilyképpen:

„A közös lakásokban, a kocsutak porában, az itatók körüli pocsolyákban futkározva és hemperegve a szűzi ártatlanság őszinteségével s bátorságával *úgy* szoknak egymáshoz, *úgy* vizsgálják és fedezik fel egymás testét-lelkét, akár egy kosáralja kutyakölyök.”

És mi történik az íróval, amikor elkészül egy-egy verse?

„Verseket írok, s a versek csak elégedetlenségemet táplálják. *Valamennyi*, mihelyt elkészül s hitem szerint talpra áll, *mint ellenséges kutya* mordul reám és üzne tovább: idegen vagyok neki és ő is nekem.”

Hasonlataiban és megszemélyesítve is igen gyakran jelenik meg az ember leghűbb társa a kutya. Ezúttal csak verseiből lássunk két remekbe szabott példát:

Egy láncrakötött csónak
hasalt, mint megkötött kutya,
s dobta fejét ide-oda
nagy udvarán a tónak —

Van aztán egy olyan nagy verse is a költőnek, amelynek egészen végig-vonul a kutya metaforája, s így allegória lesz belőle. Ezt a műfajt manapság már ritkán művelik a költők, de tanulmányainkból emlékezhethetünk még arra, hogy az allegória képletes beszéd: mégpedig elvont fogalomnak, gondolatsornak megszemélyesítése vagy érzékelhető képben való ábrázolása. Benne a két elem: a gondolatsor és a részletesen kidolgozott kép megtartja önállóságát, de mégis úgy, hogy a képek minden egyes mozzanatának az ábrázolt gondolat-sor egy-egy határozott mozzanata felel meg. Ez a kettősség okozta feszültség növeli a vers hatását. Így olvassuk most Illyés Gyulának *A magánszorgalmú kutyák* című költeményét.

A magánszorgalmú kutyák
Faluzási emlék

Legtöbbet mégis ők gyötörtek.

A magánszorgalmú kutyák !

Ámuldozva utáltuk őket.

Ez volt mégis a legcsúnyább.

Sem a házat és sem urát
nem védtek. Miért is dühöngtek?
Úgy hörögtek, fölhömpölyödtek,
hangjukba fúltak, a buták.

Aki csak utcájukba ért,
szaggatták volna cafatokra,
csontját megropogatva,
külön-külön leszopogatva

egy köhejért, egy zörejért.

A magánszorgalmú ebek.
Ahogy végigfutva a láncot,
két lábra állva azt a táncot
járták: vért, vért, vagy megveszek.

Ahogy az éji falun át
morse-mód híreket csaholtak:
messze beadva élőt-holtat
s mert nem téphették le a holdat,
zokogtak, szörny kanik s szukák!

Ez volt mégis a legcsúnyább.

A magánszorgalmú dögök,
a nyívók-sívók, hogy a gazda,
ő rúgta őket végre hasba:
coki pokolba, ördögök!

S végül, befejezésül kísérjük nyomon, hogyan bont ki a költő egy adott nyelvi kifejezésből hasonlatokat. „Gyermekkorom lángjai” című írásában mes-teri kézzel örökíti meg az utókor számára: milyen fontos szerepet játszott hajdan — s különösen vidéken — az ember életében a láng, illetőleg „több láng együttese”, a tűz. A tűzzel bánó rendszerint beszélt is a tűzhöz: „Nincs ember — mondja —, aki nem intézett szavakat a tűzhöz”, és hozzáteszi: „mindenféle nyílt tűz táplálása” közben „mondatfűzésünk, szókincsünk és szókötésünk teljesen azonos az állatetetőkével”.

A tűzet táplál köznyelvi kifejezés tehát az íróban az állatetetés képzetét kelti, s így e kapcsolatban már egy hasonlat magva van. Életre is kel, mégpedig a Kháron ladikjában, Ézsaiás és Jeremiás történetében, így:

A szőlősgazda befordul a pincébe, és „addig matat bent, hogy mire kihozza a csorba cserépkancsót”, a vendég, „az őszhajú férfi összebarátkozott a tűzzel olyanformán, mint egy kutyával: ágakat tör s nyújt a hálás lángok számára.”

Az elbeszélés folyamán később, amikor már mindkét öreg a tűz mellett ül, így alakul a kép:

„Visszatelepednek a tűz mellé, amely türelmesen kushadt ugyan, de változatlan étvággyal kapkodja a most már kétfelől is felé nyújtott falatokat.”

A lángok azonban nem mindig táplálkoznak ilyen szelíden és ártalmatlanul. Előfordul, hogy falánkul esznek, vagyis mindent *felfalnak*, s ilyenkor *elharapózik* a tűz, mert a lángok *bele is harapnak* abba, amit elérnek. *A veszélyes lángokat* — miként a veszélyes állatokat — *ketrecbe* kell zárni, bár — óvatlanul — onnan is *kiszabadulhatnak*. E nyelvi kifejezések bontogatása és a nyomukban járó képzettársítás alapján jeleníti és személyesíti meg az író gyermek-kora rakoncátlankodó lángjait:

„A veszett kutyák és macskák után — mert az én gyermekkoromban még a macskákon is ki-kitört a veszettség — eredendő vadságukból legtöbbet a lángok vesztettek. Keveset hallatnak magukról ma a házban s a házkörül szolgáló — s mintegy ketrecekbe zárt és ólakba szelidített — lángok. Nem lehetett bízni bennük. Udvarunk végén a sütökemence lángja például évente kiszabadult, s megette falánkul először is a több heti táplálékul odakészített kukoricakórót. Egyszer a padlásfőljárót is fölfalta, sőt már közismerten kedvenc csemegéjét, a tető zsuppját harapdálta.”

„Miért jó a nép nyelve?” — teszi föl a kérdést egyik tanulmányában Illyés Gyula. „Nem azért, mert helyes vagy szabályos: amiért teremő erejű” — adja is meg nyomban a választ. Népi szemléleten alapuló képalkotásának bár szükségképpen részleges bemutatásával, reméljük, sikerült ízelítőt adnunk abból, hogy az ő nyelve, stílusa is azért kitűnő, mert teremő erejű. Mai olvasója még fokozottabban oszthatja Babits Mihály véleményét, amelyet a Puszták népe olvastán így fejezett ki: „Nem hallgathatom el a bámulatot, amit Illyés írástudása kelt bennem.”

Éder Zoltán

A *fityfiring* és más nyelvjárási elemek Füst Milán költői nyelvében

Egy Füst Milán-versről írott tanulmányában Angyalosi Gergely a *fityfiring* szóról tesz megjegyzéseket (Objektív kórus-árnyjáték. In: Kabdebó Lóránt—Kulcsár Szabó Ernő [szerk.], „de nem felelnek, úgy felelnek” — A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Pécs, 1982.). A szerző a Habok a köd alatt című költeménynek a „[. . .] S magát a létet viszont, mint a fityfiringet megvetik” sorát (Füst Milán: Összes versei. Budapest, 1969. 78) a Füst Milán-i groteszk váratlan megjelenéseként értékeli. Tekintsünk el Angyalosi Gergely pontatlan idézésétől. Egyébként nem adja meg, melyik kiadást használja, csupán említést tesz a vers végleges változatáról és a Magvető Kiadónál megjelent kötetről, amelyből — tegyük hozzá — több kiadás van. E kiadások szövege egyre romlottabb. — Angyalosi Gergely ezt írja: „A »fityfiring« szó azonban annyira kisiklatja a költemény addig töretlenül érvényesülő pátoszos »indulatmenetét« (Füst Milán-i kategóriával élve), hogy ez kikezdi a karvezető-én beszédmódjának homogenitását. (Ráadásul a »fityfiring« szót, a »fityfirittynek« és a »fityingnek« ezt a kontaminációját valószínűleg Füst találta ki⁴” (I. h. 141). A 4 számjelzetű megjegyzés a lap alján: „Dávidházi Péter megfigyelése.”

E megfigyelés megalapozatlan. A szó ugyanis tájnyelvi. Az ÚMTsz.-ban ugyan nem szerepel címszóként, ám egy képzett melléknév szótöveként meg-

van: *fityfiringós*. Ezt a melléknévet az ÚMTsz. szókapcsolatokban mutatja be: *fityfiringós* ~ *fityfiringós fity* ~ *fitty fene*, s ezek tulajdonképpen 'fene' jelentésűek. A szótár természetesen megadja a tájszó gyűjtési helyeit (Békés m., Hódmezővásárhely, Makó és az MTA kéziratos nagyszótári anyaga) és egyéb adatokat. — A *fityfiritty* főnév az ÉrtSz.-ban három jelentéssel is szerepel, s a szónak nincsen tájnyelvi használatra utaló minősítése. A példaanyag pedig Mikszáthtól és Mórától (is) való. A jelentések: 'növendéklány', 'kis termetű, jelentéktelen ember' és 'fürgé (nőszemély)'. Az ÚMTsz. e főnevet négy, egészen más jelentéssel közli. — Megvan a szó a CzF.-ben és a SzT.-ban is.

A *fityfiritty* hangutánzó eredetű, különféle madarak hangját jeleníti meg. A szó egy családba való a *ficserékel* igével, a *fitty*-el és a *fitying*-gel (egyéb kapcsolatait most nem említve), l. TESz. A *fitying* alighanem játszi képzésű szó, amely nyilván az imént említett *fitty*-el és a *fittyent*-tel tartozik egy szócsaládba. Egyébként a TESz.-ben első előfordulására Petőfi Sándor nyelvhasználatából van adat, vö. PSz. A *fitying*-nek a *g* képzője a *billing* 'szőlőfürt' szóban lévővel hasonló szerepű, jelentésű.

A *fityfiring*-en kívül a Füst Milán-i költői nyelvben másutt is található nyelvjárási vonatkozású szó, illetőleg jelenség. Ezek a következők.

Már pirkad nemsokára s minden *pendülve* éledni
akar[. . .] (A mélyen alvó. Nyugat, 1924. II, 606)

Ezt a szövegrészletet később megváltoztatta a költő, ám a *pendülve* szó maradt:

Mi sötétbe' tenyészik, most *pendülve* feléled
S ez egyszer még elmélyül az éj is. (A mélyen
alvó. Összes versei. Budapest, 1969. 43)

Az igenév harmadik előfordulását egy cím nélküli versben (verstöredékben?) találjuk:

Alkonyodik odalenn s a szívben a béna sötétség
Kopog rendületlen s megmerevít . . .
Hab mossa partjait a végtelennek . . . s ami *pendülve*
Még az imént kitérült eléd s ott buzgott a lelked
előtt: az elérhetetlen,
Most dobog . . . (Napló I—II. Budapest, 1976. II, 62)

(Az idézett helyen a *pendülve* után vessző van, ez bizonyosan sajtóhiba.)

A fenti versrészletek *pendülve* igenevei annak a *pendül* igének a származékai, amelyről a CzF. ezt írja: „A tiszai vidéken, pl. Heves megyében am. betegség után neki veszi magát, hizni kezd. *Neki pendült*” (*pëndül*, *pendül* a.). A MTsz. „összeszedi magát, nekitelik (betegség után)” jelentésleírást ad a *pëndül*, *pöndül* szócikkében. Az ÉrtSz.-ban ezt olvashatjuk az ígéről: „2. (rends. hangsúlyos hat-val) (*átv*, *táj*) <Élőlény> testben v. anyagi helyzetében gyarapodik” (*pendül* a.). A TESz. egy 'javul, gyarapodik' és egy 'szökken, ugrik' jelentésről is tud (*peng* a.). A *pendülve* harmadik Füst Milán-i előfordulásában megfelelő lehet a 'szökkenve, ugorva' jelentés, de a *pendül*(~*peng*) alapjelentése folytán a 'hangot adva' is. A *pendülve* [. . .] *kitérült eléd* szerkezetéhez alkotáslélektani párhuzamot is találhatunk a költőnek alábbi vers-

részleteiben: „[...] feljött a nap, kongott a láthatár, majd meg-repedt” (Emlékezetül. Összes versei, 89); „[...] S akkorát kurjant odafenn a hegyi temetőnél, hogy beledermek a lélek, | Ugy megkongatja véle, a mi tátong [...]” (Levél Kanadából. I. m. 35). A Naplóból idézett, cím nélküli versben talán a **végtelen tárult ki és pendült* 'hangot adott', hiszen másutt, amint bemutattuk, a **láthatár kong* vagy éppen az **kong, ami tátong*. Ez az *ami tátong* körülírás, s a maga helyén a szövegműben 'völgykatlan'-t vagy 'sír'-t jelent, l. Büky László: Nyr. 105 [1981.]: 192.

A *pendül* ige a PSz.-ban egy előfordulással szerepel az alapjelentésében, a JuSz.-ban pedig nincs meg. Radnóti Miklós költői nyelvéből két adatot mutat be Susan J. Vajda (Nyr. 112 [1988.]: 164), ezek is alapjelentésben vannak.

Alkalmasint újabb irodalmunk is használja a szót a nyelvjárási jelentésben, például Nagy László egyik versében:

[...] ébreszt a törvény új létezésre,
Te Halhatatlan,
zsendülsz és *pendülsz* ezer alakban.
Jácint vagy? Csülkők vernek.
Csipkefa? Lángok dőzsölnek benned. (Rege a tűz-
ről és jácintról. Deres majális. Budapest,
1987. 333)

Még két nyelvjárási adalék van a Füst Milán-i lírában:

Sok holdi poronty
Ilyenkor nyeri létét s a hold alá szalad *nyava-*
lyássa melegedni. (A mélyen alvó. I. h.)

[...] s lelkem nem egy
Ápolt *panasszait* érzékeny versben elbeszélésem[...]
(Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia
prológusa. I. m. 156)

Mindkét helyen a szótóhoz kapcsolódó birtokos személyrag magánhangzó közé zárja a tövégi mássalhangzót, amely így szabályosan megnyúlik, ám e jelenség jobbára csak nyelvjárásokban él (vö. MMNyR. I, 541). Ezt a nyúlást már Kazinczy Ferenc is észlelte, sőt kifogásolta mint „grammaticai crimen”-t, mint „Túl a Dunaiság”-ot, l. részletesebben Ruzsiczky Éva: Kazinczy Ferenc irodalmi nyelvünk egységéért. Pais Eml. [1956.]: 502–7. Nyilvánvaló, hogy sem a *fityfiring*, sem a *pendülve* szavaknak, sem pedig az említett geminációs jelenségnek a használata nem értékelhető egyértelműen véteknak. Az utóbbi alaktani jelenség föltűnését Füstnél verselésjárási ok indokolja, vagyis az időmérték alakítása, de nemcsak ez. Füst Milán költői nyelvében a nyelvjárási elemeknek a megjelenési gyakorisága, előfordulásuk következési valószínűsége nem számottevő, így hírértékük viszonylag nagy. Minthogy ezeknek a nyelvi elemeknek redundanciája csekély (a *fityfiring* egyszer, a *pendülve* háromszor, a birtokos személyraggal összefüggő nyúlás esete kétszer fordul elő), nincsen különösebb asszociációs várhatóságuk nyelvjárási vonatkozásban. Az idézett Nagy László-vers részletében éppenséggel más a helyzet. Ott a *pendülsz* után a *csülök* és a *csipkefa* szavak tájnyelvi (jellegű) sorozatot

alkotnak, s az ilyeneknek magában a versszövegben is, meg Nagy László lírájában is magas az előfordulási valószínűsége. Visszatérve a Füst Milán-i kérdéskörhöz azt mondhatjuk, hogy a *fityfiring*-nek — Angyalosi Gergely szavaival szólva — „groteszk odanemillőse” (i. h. 140) nem siklatja ki a költemény pátoszos indulatmenetét, nem zavarja a karvezetői én beszédmódjának egységességét, ellenkezőleg: a *fityfiring* nyelvjárási(as) mindennapisága ellensúlyozza és hitelesíti a vers pátoszos indulatmenetét. Van hasonló szerepük a *nyavalyással* és a *panassza* toldalékkolt szavaknak is a maguk helyén, a ritmikai okok alighanem másodlagosak. — A *pendülve* igenév megjelenései ugyancsak bizonyos nyelvi különösség megvalósításának a szándékából eredhetnek. Efféle oka lehet a költő nyelvében az *ős* melléknévnek *ős* alakban való használatának is, ami inkább régiesség, mint nyelvjárásiasság, ám az *ős*-nek a szövegben való léte szintén a megnyilatkozásnak mint olyanak (utterance) a hitelesítője:

De légy türelmes, — szólok hozzád, — vedd Libanon
Ős cédrusát[. . .] (A magyarokhoz. I. m. 63)

Efféle jelenség a verseléssel összefüggésben Arany János költői nyelvében is megmutatkozik, amint J. Soltész Katalin észrevette: „Feltűnő az *ős* szónak *ős* (»Bosszultatlan nem foly ez ősi vér«, Tetemre hívás, »Szép ősi birtonkon él a család«, Bonczék) [. . .] alakváltozata” (Arany János verselése. Budapest, 1987. 59). J. Soltész e jelenség alapjául Arany anyanyelvjárását teszi.

Végül megemlíjtük, hogy Füst Milán költői nyelvében egy helyütt szerepel egy *párhuzamossan* szóalak, amely szintén nyelvjárási mássalhangzónyúlást tartalmaz:

[. . .] S két átkozott patak forr a hegyekről, dörgő patak
párhuzamossan . . . (Arménia!)

A szó ebben a formában van meg a versnek a Nyugatban először megjelenő szövegében (1911. I, 174) és a Változtatnod nem lehet című Füst-kötetben is (H. n., é.n. [Budapest, 1913.] 25), ám később, még a költő életében rendre *párhuzamosan* a szóalak (Válogatott versei. [Budapest, 1934.] 87; Szellemek utcája. Budapest, [1948.] 88; Összes versei. Budapest, 1958. 98).

Füst Milán költői nyelvében a dolgozatunkban áttekintett nyelvjárási elemek mellett még számos olyan, a köznyelvtől eltérő, de nem kimondottan nyelvjárási jellegű jelenség van, amelyeknek stílusértéke mutatkozik. Az újretorika az ilyenféleket metaplazmikus deviációknak tartja, s bennük formális esztétikai effektusokat lát, amint ezt Vigh Árpád éppen Füst Milán-i példákra hagyatkozva bemutatja Retorika és történelem című könyvében (Budapest, 1981. 432—3).

Büky László

Kormos István: Fehér virág

Fehér virág a zápor zuhogva ejti szirmát
 holló a szél az ékkő tócsában mossa tollát
 szép zöld haját lebontja a kukorica elszáll
 e szíromzuhogásból a tündöklő ökörnyal

Fehér virág kezekben szétporló lilomszál
 szétporló tenyeredből szökkent e lilomszál
 szétporló tenyeredből ahogy a szirom elszáll
 eltűntél aki köztünk angyali zene voltál

Kormos Istvánnak ez a Válasz utolsó számában (1949.) megjelent nyolcsoros verse — ellentétben az azóta feledésbe merült versek legtöbbjével — varázsából máig sem veszített, sőt, üde frissességét, hamvas szépségét új színekben ragyogtatja föl a közben eltelt idő. Rövid terjedelmében mintegy embrionális formában magába foglalja a későbbi kormosi líra legfőbb erőit: a nyelv és a stílus tisztaságát, népi ízeit, az európai és a magyar líra addigi eredményeinek egyéni ötvözetű felhasználását, világlátásának eredetiségét, a verselés kimunkált biztonságát. A nyolcsoros rövid dal kedvelt versformája maradt később is. Több verse íródott hasonló formában (Havas rét, Legenda, Ágborisrét).

Megírásának indítékáról szóljon a legilletékesebb, maga a költő: „Legjobban szeretett versemet, egy nyolcsorosot úgy írtam, hogy hagymáért álltam sorba a Hold utcai csarnokban . . . Akkor jelent meg a Radnóti összes a Kner-nél, nagyon szép könyv volt. Már ismertem a Tajtékos ég darabjait. Radnótin gondolkodtam és szinte önkívületbe estem. Olyanszerű volt az egész, ahogy a dilettáns elképzei az ihletet. Radnótira gondoltam, és úgy éreztem, hogy utolsó verseiben, 1944-ben a magyar költészet becsületét egy sárgacsillagos munkaszolgálatos mentette meg . . . Elképzeltam ott sorban állás közben a versemet, a Fehér virág címűt, amiben Radnóti neve elő sem fordul. Memorizáltam, s amikor megkaptam a hagymát, siettem haza leírni „(Jelenkor, 1976/10, Bertha Bulcsú: Interjú Kormos Istvánnal).

Hogy Radnóti alakja, emberi—költői helytállása, példája közel állott hozzá, hatott rá egyéniségének kiteljesítésében, azt bizonyítja többek közt az is, hogy más versében is említi őt (Katalánok) más nagyjaink, Széchenyi, Petőfi, József Attila nevével együtt, ill. nevüket körülírva: Szárszó, Abda gödrébe temetett stb. Több ízben említette, hogy hazatérve, ha csak tehetne, sohasem mulasztotta el, hogy útját az abdai emlékmű felé vegye.

A Fehér virág tehát nem szerelmes vers, ahogy sokan (talán gyöngéd hangvétele, elégikus hangoltsága okán) gondolták, hanem a nagy előd emlékéit tisztelte meg vele a költő. E vers egy kivételes telítettségű pillanat és egy rendkívüli tehetség találkozásának gyümölcse. (A költészethez legalább annyi szerencse kell, mint tehetség — mondta a fenti interjúbán.) Közvetlen kiváltó oka, létrehozója az utolsó nagy Radnóti-versek intenzív hatása a fiatal költőre.

A vers keletkezési körülményei persze tanulságosak lehetnek, érdekek is, mégsem fedhetik fel teljesen (alábbi elemzésünkben nem is törekszünk erre) az ihlet szeszélyesen kanyargó útjait, működésének természetét, mely előtt a legtudatosabb alkotó is értetlenül áll, s legfeljebb sejtése lehet róla.

A vers tiszta hangja, megkapó, közvetlen líraisága lenyűgözte a kortársakat.

„A Fehér virágot, ezt a tündökletesen tiszta dalt pedig sokan őrizték, dűnnyögték magukban nehéz időkben is, a koloncaitól szabadulni tudó költészet s a vele győzedelmeskedő emberi nemesség ígéretéként” — írja Fodor András (A nemzedék hangján, 1973., Kormos István: Szegény Yorick).

Pomogáts Béla szerint a Nagy László, Csoóri Sándor, Ágh István költészetében újjászülető lírai dal „részben Kormos költészetében kapott új alakot, új hangzást, új evokatív erőt” (Lébénytől Párizsig — Jelenkor 1976/10).

Hogy Kormos „látszólag egyszerű dalai nagyon is bonyolult szövésűek” (Lator László megállapítása), szemléletesen igazolódik a Fehér virágban is.

A cím a törekenység, védtelenség és a tisztaság képzeit hívja elő bennünk, a fehér szín egyúttal lehet a gyász színe is (fehér gyász), mint némely vidékünkön, pl. Somogyban, s lehet az ártatlanság, a szerelem szinonimája is. A cím tehát már önmagában sokféle ágazó jelentéstartalmat sejtet. Nem véletlen az, hogy sokan szerelmes versnek vélték.

Első olvasásra mintha népdalt hallanánk. A felépítés zárttsága, az egyúttal mondatot is záró sorvégek, a szöveg áttekinthetősége, a közvetlen intonálás mind a népdalok világára utalnak. A vers hangulatvilága, szóhasználatának választékossága, archaikus ízei viszont másféle rétegeket sejtetnek: egyszerre érezzük a zsoltárok áhítatát, emelkedettségét és a nagy költőelőd szenvedését, iszonyatot megfegyvelmező formavilágát a vers háttérében.

De hogyan tudja ezt éreztetni, hogyan utal a költői világ jellemzőire, ha konkrét vonatkozásokat nem említ, pl. a költő nevét sem, akinek emlékét idézi. Úgy, hogy vérbeli lírikusként áttételesen, a vers képi világának, zenei eszközeinek megformálásával közli mondanivalóját. „Egyfajta versre jellemző, hogy mondandója nem a közlés síkján jut tudomásunkra, hanem és elsősorban képi anyagban revelálódik. A képek pedig egzisztenciális jellegűek. Itt már minden mindennel összefügg: bárhol kezdő gombolyítani a fonalat a költő, mindig eljut létérzetei középpontjába” (Nemes Nagy Ágnes: A költői kép — Kortárs, 1978/9). Ilyenfajta vers, mint látni fogjuk, a Fehér virág is.

A vers két szakasza egyúttal két önálló mondattani egységet képez. Ezt jelzi az is, hogy a végig kisbetűvel kezdődő sorok között csak a két versszak első soraiban alkalmaz nagy kezdőbetűt. Merev határ még sincs tartalmilag a versszakok között, hiszen az első egyes motívumai visszatérnek a másodikban.

Szokatlan, merész metaforával indul az első sor:

Fehér virág a zápor zuhogva ejti szirmát

— vagyis a záport szirmait hullató fehér virághoz hasonlítja, ill. azzal azonosítja. Úgy is mondhatnánk, hogy „a költő mellérendel, odarendel egy képet belső élményéhez — Eliot szavával: objektív korrelatívot teremt, hogy a kép azonosuljon a mondandóval, méghozzá a maga tárgyias sokértelműségében”. (Nemes Nagy Ágnes: A költői kép, uo.)

holló a szél az ékkő tócsában mossa tollát

— a 2. sor újabb metaforákkal lep meg, egyszerre kettővel is: előbb a szemmel láthatatlan szepter erős színélménnyel (a hollóhoz általában a fekete színt társítjuk) teszi érzéketessé, majd ehhez újabb metaforát kapcsol, fokozva meglepődésünket: ékkő tócsa. Az általában főnévi értelemben használt ékkő itt melléknévként kapcsolódik a tócsa főnévhez.

szép zöld haját lebontja a kukorica elszáll
e szíromzuhogásból a tündöklő ökörnyal

A 3. sor végén levő *elszáll* ige vonatkozhatna a kukoricára is (ha mint az előző két sorban, egy sort egy mondategységnek olvasunk), azonban az *elszáll* ige és a 4. sor *e sziromzuhogásból* határozója kapcsolatából egyértelműen kivehető, hogy nem a kukorica, hanem a tündöklő ökörnyál száll el, s valójában itt az eddigi ritmusba disszonanciát hozó enjambementnal van dolgunk, mely a két sor jelentéstartalmát megnöveli s különleges helyzetéből adódóan az *elszáll* ige a két sor határán valamiféle lebegést érzékeltet. Már a pusztá hangalakjával is.

Fehér virág kezdedben szétporló liliomszál

A 2. szakasz kezdősora tovább árnyalja, közelebből megnevezi a már csak önmagában említett (de tudatunkban már a záporhoz kapcsolódó) fehér virágot: *szétporló liliomszál*. A népköltészetből és régi vallásos énekeinkből egyaránt ismerős liliomszál az előtte álló jelzővel (*szétporló*) a mulandóság, a pusztulás, a védtelenség képzetét kapcsolja a versbe. A következő sor már szétporló emberi tenyérrel beszél. Az utolsó előtti sor megismétli ezt a szókapcsolatot, s hasonlatával (*ahogy a szirom elszáll*) előkészíti az utolsó sor fájdalmas megállapítását:

eltűntél aki köztünk angyali zene voltál

E látszólag tárgyilagos közlésben éri el csúcspontját a vers, valamennyi megelőző sor ezt készítette elő. Az *angyali zene* jelzős szerkezet a hozzá kapcsolódó múlt idejű igével: *voltál*, a költőelőd tragikus halála fölött érzett megdöbbenést, a műve iránti tiszteletet minden patetikus tirádánál hatásosabban tükrözi.

Első olvasásra is szembeütik a vers zeneisége. A képi elemek, metaforák is a zenei hatáskeltésnek rendelődnek alá. Ugyanígy az akusztikai elemek: a lány hangzóságú *l, ny* hangok, a zuhogást érzető *z-k*, az *mz, nd, nt, zt, nyg* hangkapcsolatok a vers elégikus hangulatát festik alá. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a 8 sorban 31 *l* hang van. „Az *l* az akadálytalan mozgást, siklást, folyást tükrözi” (Péczy László: Bevezetés a műelemzésbe).

A látomás illanékony voltát, lebegő tündériességét érzékeltetik a többnyire jelen idejű igék (*ejti, lebontja, szökken, elszáll, eltűntél, voltál*) is, csak az utolsó sorban vált múlt időre a vers, a két idősíkot így egymásra vetítve nagy érzelmi-hangulati feszültséget kapnak az utolsó sorok. Az alliterációk ugyancsak a vers zeneiségét fokozzák (zápor, zuhogva; tócsában . . . tollát; szétporló . . . szökkent).

Az egységes hangulatot szolgálja a rímek látszólagos monotonája. (Mind-egyik sorvégi szótag *á* hangot tartalmaz.) Valójában az adott 8 sornyi lehetőségén belül a legváltozatosabb rímfajtákkal él (pl. ragrím: *szirmát — tollát*, önrím: *liliomszál — liliomszál*, tiszta rím: *elszáll — ökörnyál, elszáll — voltál*).

A népköltészetre emlékeztet az is, hogy az első sorokban felbukkanó motívumok a későbbiekben visszatérnek többször is. A *fehér virág* kétszer, a *szirom, elszáll, liliomszál* szavak kétszer, a *szétporló* melléknév háromszor ismétlődik.

A költői látomás áttetsző könnyűségét, varázslatos lebegését érzető szavak, szókapcsolások (*liliomszál, szirom, fehér virág, angyali zene*) közé észrevétlenül ilyen szavak veyülnek: *kukorica, ökörnyál*. Ezek a szövegben szinte profánul ható szavak cövekelik a földhöz, a környező őszi tájhoz ezt a tűnő látomást. Leheletfinomság és anyagszerűség, földi nehézkedés és zoltáros áhítat kettőssége egyébként Kormos egész költészetén végigvonul.

A vers régies hangulatát fokozza, hogy 14 szótagú francia alexandrinokban íródott, egy-egy sora két trochaikus zárlatú félsorból épül:

Fehér virág a zápor | zuhogva ejti szirmát

A francia alexandrin e sorfaja a XVI. századig volt használatos a francia költészetben. A többnyire jambusokból álló időmértékes sorokba erősen belejátszik a hangsúly. József Attila szerint „a hangsúlyos versben is van időmérték, amely lényegesen befolyásolja a vers zeneiségét: de az időmértékes versben is érvényesül — zenei módon — a hangsúly. Versünk valódi zenejét minden esetben a kettő ölekezése teszi.” A megállapítás találó a Fehér virág ritmusának összetettségét illetően is. Ez a ritmikai kettősség a vers többi hangulati—zenei eleméhez (ismétlések, alliterációk, festői hangulatú jelzők: *zöld, tündöklő, fehér, angyali*) kapcsolódva, azokkal együttesen teljesíti ki a költői üzenetet: a másik költőnek szóló vallomást.

Kerék Imre

Anyanyelv és irodalmi hagyomány*

1. Jubileumokat egyrészt csak nagy horderejű eseményekről való megemlékezésésként, másrészt csak nagyobb időtávlatok viszonylatában szokás és illik tartani. Az, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság éppen húsz évvel ezelőtt kezdeményezte az „Országos anyanyelv-oktatási napok” megindítását, nyilvánvalóan nem igényel semmiféle ünneplést, még kevésbé öndicséretet. De ha most sem ünnepelni, hanem dolgozni jöttünk ide, mégis, engedjék meg, hogy legalább egy röpké megemlékezés erejéig ne menjek el szó nélkül a mellett a tény mellett, hogy Társaságunk a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola vendégszeretetéét élvezve 1972. április 6. és 8. között rendezte meg először az anyanyelv-oktatási napokat „Anyanyelvünk az általános iskolában” címen és tárgykörrel (MNYTK. 138. sz.).

Visszatekintve az elmúlt idő rendszeresen ismétlődő együttléteire, tanácskozásaira, annyit nyugodtan el lehet mondani, hogy a kezdeményezés szükségessége, életképessége bebizonyosodott. Az egymást követő rendezvények résztvevőinek nem apadó, sőt rendszerint növekvő száma, az iskolai gyakorlat szükségleteihez mindig igazodni igyekvő, változatos tematika, az elhangzott előadások általában magas szakmai színvonala, a vitakészség folytonosan megnyilvánuló élénksége, és nem utolsósorban a nyelvtudomány és a nyelvoktatási gyakorlat képviselői együttlétének és eszmecseréjének huzamos lehetősége külön-külön is igazolhatja a rendezvénysorozat múltbeli szerepét, és adhat reményt jövőbeli fentmaradására.

Hogy az idők folyamán mi hasznosult mindebből a magyartanítás mindennapi gyakorlatában, azt egzaktan mérni magától értetődően nem lehet. Ismerve e két évtized oktatástörténeti eseményeit, a magyartanításban felmerült sok probléma, nehézség, küszködés tényei ellenére is meg vagyok győződve arról, hogy rendezvényeink hatása sokrétűen csapódott le a gyakorlatban, s közös fáradozásaink nem voltak hiábavalók.

Nyíregyháza oktatástörténeti jelentősége nem halványult el azzal, hogy az „Országos anyanyelv-oktatási napok” színhelye két év óta Egerbe helyeződött át. A helyszín változása egyébként is újabb résztvevők, friss erők bekapcsolódását tette lehetővé, hiszen a rendezők között Társaságunk mellett immár ott van az Anyanyelvápolók Szövetsége a nemzeti nyelv ügye iránt mindig tenni kész, lelkes tagjaival; és — amint már két év előtti rendezvényünk is megmutatta — az egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola és annak magyar nyelvészeti tanszéke minden szempontból méltó folytatója tud lenni

* Elhangzott Egerben az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolán az Anyanyelv-oktatási Napok megnyitó előadásaként 1992. július 6-án.

nyíregyházi elődeinek, a rendezvény egész menetének, tartalmi és szervezeti velejáróinak magas szintű biztosításával. Amikor társaságunk nevében köszönetet mondok mostani együttlétünk zökkenőmentes előkészítő munkájáért, ezt abban a reményben is teszem, hogy egy majdani megemlékezés az egriek tevékenységét, illetőleg annak oktatástörténeti jelentőségét is évtizedes időmérétekben tudja majd méltatni.

2. Hogy e bevezető ne merüljön ki csupán protokolláris ügyek felemlegésében — legyenek azok hármilyen fontosak és méltányosak is —, a korábbi szokásokhoz híven, de nem élve vissza a jelenlevők idejével és szíves türelmével, legalább néhány gondolatot én is szeretnék hozzá kapcsolódni mostani rendezvényünk tematikájához, ha nem is a szövegtan kérdéskörének részleteibe merülve — hiszen ez a szakmai előadások feladata —, hanem azzal csak áttételesen érintkezve. Arról kívánok valamit szólni, mennyire sajnálatosnak tartom, hogy a régi magyar irodalmi szöveghagyomány egyre inkább kiszorul társadalmunk érdeklődési köréből, és mennyire kívánatosnak vélem, hogy legalább az iskolai anyanyelvi oktatás-nevelés pótoljon a jelenleginél valamivel többet e hiányosságból.

Azért beszélek hiányosságról, mert e jelenség kettős veszteséget is felidéz. Egyfelől azok a szálak lazulnak meg általa, amelyek egyik legbecsesebb nemzeti hagyományunkhoz fűznek, pedig e hagyományok ébren tartására ma talán nagyobb szükség volna, mint valaha. Másfelől rengeteg anomáliával terhes, visszaállással küszködő mai nyelvhasználatunk követendő nyelvi eszmények lehetőségeitől szakad így el, pedig jó minták, ideálok nélkül az anyanyelv ügyében sem lehet megjobbulás.

3. Félreértések elkerülése végett már előre jelzem; nem arról van itt szó, mintha azt gondolnám, hogy a múlt nyelvhasználatát a mába a maga teljességében vissza lehetne emelni, hogy társadalmunk egészét s különösképpen ifjúságunkat avult nyelvi formák használatára lehetne vagy éppen kellene készíteni. Nyelvtörténész vagyok, tudom, hogy a nyelvi változás előre halad és nem hátra, s minden kornak megvannak saját körülményeiből, társadalmi adottságaiból és szükségleteiből táplálkozó nyelvbéli sajátosságai, megvannak a maga nyelvi tudatából fakadó közlési szokásai, magatartásai.

De ha a követendő nyelvi eszményt nem is lehet, nem is szabad anakronisztikusan értelmezni, ez nem jelenti azt, hogy a múlt nyelvi teljesítményeinek, értve ezeken elsősorban a magas nyelvi-stiláris értékű, irodalmi szintű szövegeket, illetőleg a legkiválóbb szövegformálók, stílusművészek alkotásait, ne volnának olyan vonásai, amelyek helyes mintákat, jó példákat állíthatnak a ma embere elé. Éppen a nyelv az egyik legjobb igazolója annak, ami a humán műveltségi szférára általában is érvényes: hogy tudniillik a hagyomány tisztelése és értékesítése elve nem áll ellentétben a haladás kívánalmával. A nyelvet belső rendszerének nyitott volta mellett éppen szinkroniája mögött levő diakroniája, mindenkor működő változatának előző nemzedékek szellemi kincséből táplálkozó volta teszi a hagyomány befogadására különösen alkalmassá. A nyelv mint közlési rendszer tulajdonképpen maga is minták halmaza, melyeknek követése a közlési folyamat szükségszerű velejárója. Éppen a nyelv felhalmozó, befogadó, követő jellegéből adódik, hogy mintáiba, eszményeibe saját múltja nagyonyis beletartozik, s bevált, értékes, minőségi hagyatékaik szervesen épülhetnek bele újítási folyamataiba. Anyanyelvünk múltjának egész

története — mint természetesen más nyelveké is — világosan mutatja, milyen kiemelkedő hatása volt a nyelv előbbrevitelében a jól kiválasztott és tudatosan követett nyelvi ideáloknak.

4. Amikor tehát azon sajnálkozom, hogy anyanyelvi irodalmunk hagyományai iránt jól érzékelhetően fogy társadalmunk és benne közoktatásunk fogékonysága, egy nagyon értékes, hasznos tápláló erő elapadásától félttem nyelvhasználatunk jelenét és jövőjét. Nincs itt rá elegendő tér és idő, hogy elősorolhassam mindazokat a tüneteket, amelyek a jelzett jelenséget tanúsíthatják, illetőleg tüzetesebben felidézhessem azokat a károkat, amelyek ezekkel együtt járnak. Ilyenformán a probléma illusztrálására csak egy-két kiragadott jellegzetességet említek.

Egy ideje szokásba jött, hogy klasszikus régi magyar szövegeket úgy formálnak át, úgy adnak ki újonnan, hogy mai nyelvre átírják őket, kevésbé ismert vagy ismertnek vélt szavakat és kifejezéseket a jelenleg használtakra cserélve, régiesebb nyelvtani formákat mai magyar köznyelvekre áttéve, a mondat szerkesztést is a mai szokásokhoz igazítva, ritkább stílári fordulatokat, képeket, hasonlatokat kiküszöbölve vagy megmásítva: általában az eredeti szöveg egész belső szerkezetét és stílaritását átalakítva. A változtatók költészetünk hagyományaihoz még nemigen mertek nyúlni, a korábbi idők prózáját azonban már kikezdték, múlt századi nagy írók alkotásait éppúgy nem kímélve, mint a régi magyar egyházi nyelvet.

Az újra írt, „modernizált” szövegek létrehozásának ideológiája általában azon a tételen nyugszik, hogy a ma embere azért nem olvassa e szövegeket, mert nyelviileg nem érti vagy legalábbis nehezen fogja fel őket; ha azonban — mint hiszik — mai nyelven vannak tálalva, mindjárt kedvet kap az olvasáshoz. Nem mennék most bele annak mérlegelésébe, hogy általában az olvasástól mi távolítja el a jelenkor magyarját; vagy hogy a még olvasók táborát mi fordítja mondjuk a nemzeti irodalmi hagyományok helyett a bulvár-sajtó, a krimi, a horror, a szex, a pornó szövegeinek irányába. Sem azt nem találgatnám, mennyi a szövegátírás híveiben és megcselekvőiben az őszinte jószándék, és mennyi az akarnokság, az üzleti érdek stb. Azt a véleményemet azonban már nem rejtem véka alá, hogy a szóba hozott felfogást és gyakorlatot az értékes szöveg kötelező tiszteletének általános filológiai igényén túlmenően az anyanyelvi ismeretek és az anyanyelvi kíváncsiság szempontjából általában nem tartom sem jogosnak, sem hasznosnak.

Azért mondom, hogy általában, mert bizonyos vonatkozásait, megnyilvánulásait nem vitatnám el. Korábbi anyanyelvi szöveg nyelvi-stilári újraformálását például akkor sem tartom föltétlenül negatív jelenségnek, ha kiváló író szövegéről van szó, föltéve ha az újraformáló is jeles írói egyéniség. Így — mondjuk — ha egy Kemény Zsigmond szövegét egy Móricz Zsigmond átírja, mint ahogy ezt az utóbbi meg is tette, érdekes, művészi stíluskísérletnek is fel tudom fogni, még ha szükségességét nem is vallanám. Még kevésbé tagadnám meg természetesen a pozitív minősítést idegen nyelvi szövegeknek — beleértve versszövegeket is — akár többször is megismételt, a régebitől eltérő magyarra fordításától, föltéve ha az új fordítás más nyelvi-stilári szint s egyúttal művészi szintet is képvisel; egymást követő párhuzamos szövegfordítási remekekkel — főleg a költészet területén — hála Istennek bővelkedik is a magyar irodalmi nyelvi hagyomány. Mindezekhez csupán egyetlen, de nagyon lényeges záradékot tennék: az újraformált szöveg ne a korábbi helyet-

tesítése végett, ne annak kizorítási szándékával szülessék meg, hanem első sorban a művészi variációk bővítésének célját szolgálja.

Lapos, szintelen szövegeket azonban a régiék helyére állítani, korábbi kiváló nyelvi teljesítményeket az enyészetnek úgy átadni, hogy a helyettesítő szöveg nem illik sem a témához, sem az eredeti írójának nyelvi egyéniségéhez, sem a korhoz és annak hangulatához; hogy az új szöveg éppen nyelvisége, stílusjegyei jellegzetességeivel a mai olvasójában nem képes felkelteni keletkezésének társadalmi—szellemi miliójét, nem képes a mába átsugározni az onnan fakadó hatásokat, — az már nem szolgálja az anyanyelv értésének, árnyalatai, ízei ismeretének, a benne rejlő esztétikai értékek, érzelemkeltő emóciók kibontakozásának lehetőségét, következésképpen alkotó előbbrevitelének ügyét sem. Sajnos ezekhez sem kell a példákat sokáig keresgélni. Méltán írt például nemrégiben szigorú kritikát Pusztai Ferenc kollégánk (MNy. 76: 299—303) Eötvös József „A falu jegyzője”-nek modernizáló szövegátdolgozásáról.

Hogy újabban mind a katolikus, mind a protestáns biblia szövegét „modernizálták”, abban nyelvi pozitívumot leginkább csak az idegen nyelvi előzmények pontos, szövegű fordításának filológiai szándékú igyekezetében látok. A Káldy-, illetőleg a Károli-fordításon alapuló klasszikus, veretes szövegeknek a mai köznyelvi szinthez közel hozó, régies szavait, kifejezéseit, fordulatait, régi nyelvtani szerkesztésmódjait, egész szövegszerkesztési-stílus habitudeit megváltoztató úgynevezett „korszerűsítést” azonban magához a bibliához mint műfajhoz sem tartom eléggé illőnek, benne az évszázadok óta használt és tartalmának, jellegének, céljának eddig mindig megfelelt magyar egyházi nyelvi hagyománynak a nagymértékű elvetését sem vélem eléggé megokoltnak, de akár az olvasók hitbeli érzelmvilágának alakítása szempontjából sem föltétlenül célszerűnek. Az igazi gondnak azonban persze azt tartom, hogy az új szövegeket az egyházi gyakorlatban hivatalosan is a régiék helyébe léptették, megszakítva a magyar nemzeti nyelvi hagyománynak egy különlegesen érdekes, nyelvi ízeiben, színeiben egyedülálló folyamatát.

Régi szövegek úgynevezett „modernizálására” nemcsak nálunk vannak példák, hanem másutt, így az anyanyelvi műveltség szempontjából általában fejlett Nyugat-Európában is. Beletartozik ez a humán hagyományoknak, köztük nem utolsósorban a nemzeti hagyományoknak világjelenségként, a mai életviszonyok velejárójaként spontánul is terjedő, de különböző irányokból és célokkal kelt ideológiákkal is terjesztett visszaszorulásába. A „szövegkorszerűsítés” e módja azonban másutt rendszerint komoly szellemi ellenhatásokba ütközik, s gyakorlata a klasszikus irodalmi örökségtől az egyházi nyelvi hagyományokig éppen a mélyebb nyelvi műveltség, az anyanyelvi tudat, érzékenység ottani kellő szintje miatt sehol sem tud jelentősebb erőre kapni. Vigyázzunk, nehogy szolgálai provincializmusunk — itt is túllihegve a tűréshatárokat — régi magyar szöveghagyományainkat ezen a ponton is jóvátehetetlenül kikezdje.

Én egyébként abban sem nagyon hiszek, hogy nemzeti irodalmi hagyományaink legtöbbje — kivéve a nyelvi eszmény előbbrevitele szempontjából amúgy sem különösebben fontos nagyon régi szövegeket — érthetetlen, felfoghatatlan volna a mai olvasó számára. Vagy ha valóban érthetetlen, akkor lehet, hogy társadalmunk átlagának anyanyelvi műveltségével van a baj, — mint ahogy azzal sok tekintetben valóban baj is van. De a szövegmodernizálást az érthetatlenség érvével alátámasztani akarók nem számolnak bizonyos kommunikációs tényezőkkel. Például azzal, hogy a régi irodalmi szövegekben előkerülő, a mai olvasó számára esetleg nem ismert szavak, kifejezések, fordulatok értel-

mét a kontextus a legtöbb esetben abszolút pontosan megvilágítja; s ha mégsem, rövid magyarázó jegyzet még mindig segíthet. Nem számolnak továbbá azzal, hogy éppen az ilyen nyelvi elemek különlegességükkel keltenek figyelmet maguk iránt, s vésődhetnek be ezáltal az emlékezetbe a kifejezőkészség gyarapodását, színesítését eredményezve.

Mert az anyanyelvi irodalmi hagyomány éppen azzal szolgálhatja a nyelvhasználat fejlesztését, azzal válhat egy jobbító nyelvi eszmény hasznos részlegévé, hogy — és ez nem paradoxon — „új” nyelvi formákat, megoldásokat kínál a ma szövegalkotója számára. A minták óriási mennyiségét kínálja mindannak, ami jelentékeny méretekben hiánycikk a mai nyelvhasználatban: a szövegszerkesztési-stiláris igényességet, az ízlést, a színességet általában; a szókincs, a kifejezések, fordulatok, képek, hasonlatok gazdagságát, változatosságát a nyelvi részletekben.

Ne gondoljuk, hogy csak elődeink magyar nyelvhasználatra szorult a korábbi irodalmi-nyelvi hagyatékból is táplálkozó folytonos frissítésre, megújulásra. Nemcsak a magyar felvilágosodás szellemi legjobbjainak, a nyelvújítás úttörőinek volt mit tanulniuk, volt mit hasznosítaniuk a XVI–XVII. század gazdag nyelvi-irodalmi hagyományaiból és a hagyományörző nyelvjárások változatos anyagából; nemcsak múlt századi klasszikusaink ismerték nagy alapossággal és emelték át saját nyelvi gyakorlatukba elődeik nyelvi alkotásait és koruk élő nyelvi hagyományait, Vörösmarty például a nyelvújítás eredményeit, Petőfi, Arany a régi nyelv és a népnyelv hagyatékait; nemcsak a múlt század vége vitte tovább e klasszikusok nyelvi örökségét; és gördült e nyelvi hasznosítási folyamat ugyanúgy mindig a régi nyomokon előrébb. A ma nyelvhasználatra és történelmi folyamat szerves folytatásaként is rászorul a nyelvi hagyományok ismeretére, ápolására és hasznosítására. Ez még akkor is úgy volna, ha nem ismernénk jelenlegi nyelvi állapotaink nem éppen felemelő valóságát, a jobbítást sokrendbelileg igénylő, arra rászoruló voltát.

Hogy társadalmunk egésze mai állapotában, anyanyelvi műveltségünk jelen szintjén valóban tud-e, akar-e még művelődni a nyelvi hagyományokon, abban esetleg lehetnek kétségeink. Abban azonban nem, hogy a közoktatás, az iskola nem adhatja fel a nyelvhasználati eszmények állításának ezt a lehetőségét. Ha talán — legalábbis közoktatási szinten — már túl is vagyunk azon a hírhedt mélyponton, amikor még Arany Jánost is törölték az érettségi tételek közül, a régi magyar irodalom anyaga és nyelvi tanulságainak kiaknázása még mindig visszaszorult állapotban vannak a magyaroktatásban. Egyik végzős hallgatóm idén írt szakdolgozatában egy budapesti középiskola minden osztályában kérdőívekkel és direkt kérdézési módszerrel igyekezett felmérni, hogy milyenek a tanulók ismeretei a magyar irodalmi hagyományoknak, főként a múlt század magyar klasszikusainak legjellegzetesebb szókincséből, kifejezőkészletéből. Elképesztően siralmas eredményt kapott. Intő jel az ilyen, nemcsak a múlt nyelvének ismeretére, hanem a jelen és a jövő nyelvhasználatának alakulására nézve is. A nagy formai értékű régi magyar szövegek nyelvi-stiláris elemzése, magyarázata, értékelése terén tehát volnának még igen lényeges pótolnivalóink a magyartanításban.

És amikor oktatási figyelmünket az utóbbi idők gyakorlatánál jobban erre a feladatra irányítjuk, ne tévesszük szem elől: e feladat nemcsak közvetlen vagy közvetett nyelvhasználati praktikumot szolgálhat, hanem egyszerűsmind túl is nő azon, és beleágyazódik egy nagyobb eszmei körbe: nyelvi múlt-

tunk anyaga ébren tart egy olyan hagyományt, az anyanyelvét, amely nemzeti létünknek és tudatunknak évszázadokon át formálója és fenntartója volt. És az a jelenben is, tekintve például anyanyelvi létünk olyan körülményeit, mint a modern világban a kis nemzeteknek és köztük a mienknek is bizonyos fokú kulturális és benne nyelvi védtelensége; nyelvünknek az indoeurópai nyelvek közt elszigetelt volta; népünk egyharmadának más államokba szakadt élete és ezzel együtt járó nyelvi sorsa. Ne hagyjuk tehát, hogy azok a világ-szerte ható és sajnos nálunk is táplált ideológiák, amelyek a nemzeti múltat elrekeszteni igyekeznek a jelentől, tovább erősödjenek, és ezáltal még inkább elszakítsanak olyan érzelmi szálakat, amelyek szellemi hagyományaink egyik legsajátabb részlegéhez, az anyanyelvi múlthoz kötnek.

5. Az anyanyelv-oktatási napok korábbi megnyitóiban futólag már többször is utaltam a memoritereknek az anyanyelvi irodalmi hagyomány ébrentartásában és a nyelvi eszmény iránti igény fölkeltésében betöltött szerepére. Ez az ügy azonban mostani tárgyunkhoz oly szorosan kapcsolódik, és abban oly elsőrendű fontosságúnak látszik, hogy szükségesnek vélem kissé kifejtettebben is felhívni rá magyartanáraink figyelmét. Szellemi hagyományaink visszaszorulásának ez már igazán olyan terrénuma, amiért szinte kizárólag az iskola felelős, következésképpen az adott helyzeten is csak az iskola segíthet, hiszen verses vagy prózai szöveget kívülről megtanulni igazán nem a társadalom felnőtt tömegeinek nyelvi tevékenységébe tartozó feladat.

E téren a régi magyar irodalmi-nyelvi hagyománynak a közoktatásban tapasztalható általános visszacsökkenésénél is súlyosabb a helyzet. Azzal a hamis szólammal, hogy ne terheljük „fölöslegesen” a tanulók emlékezetét, hogy ne rójunk ki rájuk hasznot nem hozó pluszmunkát, a kívülről való szöveg-tanulás szokása időnként már-már szinte nullára csökkenve hanyatlott le. Pedig az idősebb nemzedék tagjai még jól emlékezhetnek rá, hogy a korábbi magyaroktatásban milyen mennyiségű régi magyar szöveggel kellett megismerkedniük nemcsak olvasmányanyagban, hanem memoriterek formájában is, s ez milyen mértékben hatott és rögződött akár tudat alatt is nyelvi ismereteik világában. Az én egykori magyartanárom, Fűr István tanár úr például minden jelesebb magyar költőtől — és ő ilyennek nagyon sokakat tartott — számos versnek kívülről való ismeretét és hangos felmondását kívánta meg, a legnagyobbaktól pedig külön-külön akár félszázat is. Még Adytól is töménytelen sokat, aki pedig akkor a hivatalos irodalomtörténet és oktatásirányítás részéről még nem volt az őt megillető magaslatra emelve. És Fűr tanár úrnál tudni kellett ám memoriterként klasszikus magyar prózát is, a Parainesisből éppen úgy, mint Kossuth beszédeiből, meg drámai szövegeket is Katonától, Madáchtól, másoktól.

Kell-e nagyon bizonygatnom, hogy mindez nem haszontalan memóriakínzás volt, hanem nagyonis megvolt a maga valós értelme, világos célja az anyanyelvi készségeknek a legjobb minták szerinti fejlesztésében. Megint nem arról van persze szó, hogy azt gondolnám: tanulóinknak úgy kell beszélniük, írniuk, ahogy e szövegek szó szerint sugallják. Hiszen más ott a közlési sík, más a nyelvi szint: az a múlt nyelvisége, írott nyelv, szépirodalom, magasrendű eszmeiség magasrendű formai kifejeződése, nyelvi esztétikum. De ne feledkezzünk meg újra csak a nyelv lényegéhez tartozó néhány olyan alapvető tényezőről, ami ebben a viszonylatban is megérteti a kapcsolódások lényegét. A nyelv szerkezete maga is a kollektív és az egyéni tudatban élő memoriális

hagyaték, amelyet a használatban, a közlési folyamatban a mégoly kreatív gondolkodású egyén is mint eszköztárat alkalmaz, hív le saját gyakorlatának szintjére. Éppen nem mindegy, hogy ebben a — mondhatni — kellékanyagban honnan, hogyan raktározódnak el a minták, hogy a követendő vagy követhető nyelvi ideál milyen nyelvi formákból épülhet föl, merrefelé vezérli, ha mégoly áttételesen is, az éppen aktuális közlést. Továbbá az akusztikailag megelevenedett közlésnek, a hangos szónak éppen a művészien megformált, stilizált, irodalmi szintű szövegekben nagyobb az esztétikai vonzása, nagyobb az érzelmi hatása, ami a nyelvi eszmény irányítása szempontjából nem közömbös tényező. A versforma például, hasonlatosan a dallamhoz, a szövegemlékezetet is jobban köti. Azonkívül ha a mintául szolgáló szövegre nemcsak úgy körülbelül, tartalmi lazasággal emlékezhetünk, hanem a nyelvi forma teljes egységében, valóságában, nyelvi-stiláris szerkesztettségében él bennünk, ha így idézhető föl bármikor emlékezetünkben, még a legáttételesebb, legkevésbé tudatos követési mechanizmust is sokkal hatékonyabban, időtállóbban vezérelheti.

A mindennapi nyelvhasználatra bármily áttételesen is ható nyelvi minták tekintetében nagyonis számottevő tényező az, hogy milyen mennyiségű és minőségű az elraktározódott szövegismeretünk. A nyelvi vonatkozásban is mindenre oly fogékony, életkoránál, alkatánál fogva a megszokottból, így a nyelvi átlagból, sablonból is kitörni akaró ifjúság nyelvhasználatának irányítása szempontjából sem mindegy tehát, hogy milyen nyelvi elemek rögződnek tudatában és idéződnek fel alkalmazásában. Hogy van-e számukra olyan bevéssődött mintaanyag, amely alkalmas lehet arra, hogy ellensúlyozza a követendő eszményként aligha elfogadható, ám szüntelenül rájuk zúduló, beléjük ivódó és bennük hamis ideállá emelkedő mai negatív nyelvi mintákat: a bárgyú slágerszövegeket, a lapos, kommersz reklámszövegeket, a tömegközlés elkoptott, szürke nyelvi kliséit, az aluljárók nyelvi szokásait, a tolvajnyelv elemeit, a nyelvi sablonná merevedett trágárságot stb., stb.

Ezekkel a rossz, korcs nyelvi hatásokkal a nemzeti irodalmi hagyományt a memorizált szövegismeret szintjén is szembe kell állítani, hogy ifjúságunk nyelvi tudatába általuk is beivódjon, onnan is visszazengjen egy másfajta, magasabb rendű, igényű nyelvi esztétikum, a szerkesztettség, a választékoság, a sokszínűség, az ízlésség nyelvi eszménye. A memoriális birtokbavétel — nem kétséges — munkát, kemény tanulást követel, s nyelvi nevelési hasznán kívül a munkára nevelésnek is lehet eszköze. A fölöslegesnek vélt terhelés ellen háborgókat, legyenek azok gyerekek vagy szülők, meg kell tudni győzni arról, hogy az anyanyelvi oktatásnak-nevelésnek ez a tanulási folyamat is szerves része, amelynek a nemzeti kultúra fenntartásában, ápolásában betöltött eszmei funkciója mellett fontos praktikus szerepe is van: a mindennapok nyelvhasználatában, az általános anyanyelvi kultúráltság emelésében hasznabóven megtérülhet.

6. E néhány szerény észrevétellel — amelyekkel a nyelvi ideálok állhatatos keresésének szükségességére és egyik, a nemzeti nyelvi hagyományban megtalálható lehetőségére kívántam ráirányítani a figyelmet — adom át a szót éppen anyanyelvi hagyományaink eredményes patrónusának és gyakorlati terjesztőjének, Bánffy György úrnak, az Anyanyelvápolók Szövetsége elnökének, nemcsak remélve, de tudva is, hogy mondanivalója azonos eszmei háttérrel és azonos célokkal fog egybevágni az enyémmel.

Benkő Loránd

A szó értelmezése és a szöveg

Dolgozatom mondanivalója főként az idegen nyelvek tanulásával kapcsolatos, de érintkezik az anyanyelvi neveléssel, kis részben pedig a tanulás általános nyelvi feltételeivel is.

I. A kérdés: megfejtethjük-e a szövegben előforduló ismeretlen szó vagy más lexikai egység jelentését a szövegösszefüggés segítségével? Melyek a megfejtés feltételei?

Természetes, hogy idegen szöveg hallgatásakor, olvasásakor, idegen nyelv tanulása közben számunkra új szavakkal találkozunk. De előfordul magyar nyelvű rádióadás, magyar könyvek, újságok olvasása esetén is, különösen napjainkban, mert nagy számban születnek új szavak. (Ezeket nemcsak a szövegösszefüggésből lehet megérteni, hanem olykor más módon is, például összetett, képzett szavakat a szóelemekből, de most erről ne essék szó.) A szépirodalom mindig is bővében volt az új szavaknak, mert a költőnek, írónak elvitathatatlan joga az egyéni szóalkotás.

Pedagógiai szempontból szinte szerencse, hogy az iskolások az otthoni vagy könyvtárban történő olvasás során számukra új magyar szavakra bukkannak, mert így kerülnek ismeretségre az értelmező szótárakkal, lexikonokkal. A segédeszközök felhasználásának azonban van határa, és számolni kell azzal is, hogy olykor a rádió vagy a szónoklat hallgatója nem várhat addig, amíg előveheti a szótárt, a lexikont, s akkor a megértésnek alig van más támpontja, mint a kontextus.

Annak a követelménye, hogy olvasott vagy hallott, számára új lexikai egységet (és az általa képviselt fogalmat) az egyén megértse, a felnőtt életben biztosan előfordul; az iskolában főleg akkor fontos, ha komolyan veszik az önálló tanulást, vagyis nemcsak a magyartanár jelöl ki közvetlenül nem irányított munkát (kötelező olvasmány), hanem helyel-közzel történelem, biológia és egyéb szakos kollégái is.

Természetesen nagy különbség van ebből a szempontból az anyanyelv és az idegen nyelv között. Az egyén magyar nyelvi lexikai kompetenciája nagyobb, mint az idegen nyelvi, rendszerint biztosabban ismeri a magyar szavak által közvetített fogalmakat is, az ismert tehát szorosabban közrefogja az ismeretlent, mint az idegen beszédben vagy olvasmányban.

II. E s z m é n y i az lenne, ha az ismeretlen célnyelvi szó valóságvonatkozását mindig fel lehetne fedezni a gépről hallott vagy az olvasott párbeszéd, elbeszélés szövegösszefüggésének segítségével. Ám ami a gondolatban eszményi, az a valóságban többé-kevésbé töredékes. Mielőtt azonban annak a lehetőségét vizsgáljuk, hogy ez a töredékesség mennyire korlátoz, hogy mennyire bízhatunk a szövegösszefüggésben, hogy értelmezheti-e a kontextus számunkra — helyesebben: a nyelvtanuló számára — az új elemeket, szóljunk röviden az ellenkezőjéről: mennyire függ a szöveg megértése a benne lévő szavak ismeretétől?

Mit tartunk szövegnek? Csak ún. autentikus szövegről lehet szó, mert a tanszövegek megértéséről a szerző gondoskodik, úgy szerkesztve meg, hogy a tanuló megértse, illetőleg didaktikai eszközöket ad a megértéshez. Nem tekintem a tárgyalt kérdés szempontjából szövegnek a nyelvi megfontolás nélkül „összeollózott” irodalmi vagy egyéb szemelvényt sem.

A szöveg tehát egy mondatnál nagyobb, gondolati és szerkezeti szempontból összefüggő egység, amely lehet párbeszéd, lehet továbbá beszéd- vagy írásmű egésze vagy egységként felfogható része (bekezdés is).

A szöveg egészének megértése, a globális megértés, a közlemény dekódolásának nevezhető. A nyelvoktatás szakembereinek egy része úgy véli, hogy a dekódolás akkor lehet sikeres, ha az ismeretlen lexikai egységek aránya bizonyos százaléknál nem nagyobb, általában a szavak 65–70 százalékának az ismeretét tartják szükségesnek. A tapasztalat szerint azonban ezt nem tekinthetjük szabálynak, vagy ha igen, nagyon sok a kivétel. A globális megértés akkor is sikerülhet, ha néhány elem ismeretlen marad, tehát a hallgató, olvasó a szöveg általános megértése után sem tudja, mit jelentenek. Ezzel látszólag ellentétben: „... sok ismert szó közé ékelte egyetlen szóalak elég ahhoz, hogy szintaktikai összefüggéseket érthetlenné tegyen” (Pogány Béla: Orosz nyelvű szövegértési kísérletek tapasztalatai. Modern Nyelvoktatás XVI., TIT, Bp., 1978. 93. — L. még Donn Byrn and Susan Holden: Outlook. Longman, London, 1977. 75). Ennek az igazáról könnyen meggyőződhetünk a mindennapi életben. Rádiót hallgatunk, egy szó technikai hiba miatt kimarad vagy érthetetlen. Ha ez a szó lényeges dolgot közöl, például fontos adatot, elvész a közlemény információtartalma: a kihagyott városnevet vagy időpontot rendszerint nem tudjuk a szövegösszefüggés segítségével pótolni. Ha jogosan beszélünk a szó kontextusfüggéséről, feltehetően okkal beszélhetünk a szöveg mint közlemény szófüggéséről is.

A szöveg közléstartalmának megragadása főként két tényezőtől függ, meggyőződésem szerint jobban, mint az ismeretlen szavak százalékos arányától:

1. A rendelkezésre álló külső és belső információktól. A sportban járatos egyén kevés nyelvtudással is megérti az idegen nyelvű sportközvetítést, a sportanalfabéta jó nyelvtudással sem, de még anyanyelvén is hézagosan érti meg, amit a sportriporter izgatottan elmond. Ha a hazai sajtóból már ismert közleményt olvasunk külföldi újságban, igen nagy a megértés valószínűsége, ilyenkor az ismeretlen szavak aránya akár ötven százalék is lehet. — Szövegen belüli információnak tekinthetjük az ismert tulajdonneveket, a nemzetközi szavakat (ha a beszélő, a szerző ugyanabban az értelemben használja őket, mint a magyar vagy egy jól ismert harmadik nyelv) stb.

2. Az információigénnytől. Ha a *zöldségleves* szót nem értjük vagy nem pontosan értjük, a szakácskönyv vagy az étlap szövege nem közvetíti számunkra a kívánt információt. Ha azonban ezt a szót újságban vagy novellában találjuk, és csak annyit értünk belőle, hogy valamilyen leves vagy valamilyen étel, akkor esetleg nem akadályozza a hézagos jelentéss ismeret a cselekmény vagy az esztétikai üzenet megértését.

III. E néhány észrevétel után, amelyekben töredékesen láthatjuk, miként függ a megértés a szavaktól, fordítsuk visszafelé a gondolat menetét, vizsgálódjunk tovább a feltett kérdés közvetlen közelében: mi teszi valószínűvé, hogy a tanuló a szövegösszefüggésből, vagyis a mondatnál nagyobb egységből értelmezni tudja a számára addig ismeretlen szót?

Esélyei elvileg ugyanolyanok, mint pl. az újságolvasóé. De más az információigénye. Nem elég, ha a szót csak „körülbelül” érti vagy csak annyira, hogy a pontosabb értelmezés hiánya ne akadályozza a szöveg általános megértését. Vannak ugyan olyan lexikai egységek, amelyeknek a „passzív” érté-

ismerete is elegendő, de az aktív használatra szánt szavak jelentését alaposabban meg kell határozni, hogy az egyén integrálhassa és más összefüggésben is felhasználhassa őket. (Az „alapos” nem a nagy- vagy középszótárak részletezését jelenti, hanem a jelentésnek azt a körét, amelyre a nyelvtanulóknak a kommunikáció során feltehetően szüksége lesz.) A szöveg általános megértése tehát gyakran kevés a nyelvtanuló szempontjából. (Ugyan- ez érvényes a fordító munkájára; a fordításhoz minden szó megbízható értésére szükség van.) A nyelvtanulásban tehát akkor beszélhetünk a szónak a szövegösszefüggésből történő megértéséről, ha a kontextus a szó jelentéséről integrálható ismeretet ad.

Mennyire, milyen mértékben adhat? A válasz érdekében a következő kísérletet végeztem el 58 egyetemista és felnőtt hallgatóval.

Egy 88 szóból álló magyar szöveget diktáltam nekik; az Élet és Tudományból vettem. Kilenc szó helyett azonban a megfelelő *holland* szót adtam meg, és a hallgatónak a szövegösszefüggés segítségével meg kellett állapítania a jelentéseket. A feltételek a következőkben voltak

1. előnyösek:

- a) anyanyelvi szöveggel volt dolguk;
- b) írott szöveget elemeztek, tehát térben látták, nem zavarta őket az időtényező;

2. hátrányosak:

- a) szokatlan volt a szöveg (népszokások), vagyis kevés a szövegen kívüli információ;
- b) a szöveg világosság és magyarosság szempontjából eléggé gyanús volt.

Hibázási lehetőségnek a kísérleti személyek és a holland szavak számának a szorzatát, 522-t vettem. A hibák száma: 164, vagyis 31,4%. Használható következtetést azonban akkor vonhatunk le a kísérletből, ha tudjuk, milyen szavakat hibáztak el. Nagyon kevés hiba történt a következő esetekben:

a) amikor a szót a mondatból, talán a szintagmából is meg lehetett volna érteni: *sedert* 'óta' (főneve: *évezredek*), *behoeven* 'kell' (a *szólnunk* személyragos főnévi igenév mellett), *ook* 'is' (a mondat végén);

b) ahol az angol vagy a német segítségével ráismertek a szóra, mert a kísérleti személyek egy része tanulta ezeket a nyelveket: *groen*, *jongeling*, *feest* (szövegen belüli információ).

Ezzel szemben a nyelvismerethez nem köthető, a mondatból nem értelmezhető, eléggé színtelen *uitenlopend* 'különféle' és *opdrijven* 'fokoz' szavak jelentését csak öt hallgató találta el, tehát 95,7% volt a hibaarány.

A tanulást nagyjából így fogalmazhatjuk meg:

1. Nem lehet vagy nehezen lehet a szövegösszefüggés segítségével megérteni azokat a szavakat, amelyek mint információs egységek (informémák) általában vagy az adott szövegben nem jelentősek. Alig van a kontextusból való értelmezés kísérletének esélye a sikerre, ha a szöveg az értelmezést kívánó új szó nélkül is világos. (Ennek szellemes stílustani szemléltetése John Bart amerikai író kis esszéjében: Néhány szó a minimalizmusról; Nagyvilág 1990/5., 736. Koncz Virág fordítása.)

2. A kísérlet csak közvetve jelzi, hogy a nagy információtartalmú szavaknak a kontextusból való értelmezése is nehéz. A kísérleti szövegben nincs

tulajdonnév, névmás, számnév és igazi szakszó. A teljesen ismeretlen tulajdonnevet a nyelvtanuló esetleg még akkor sem tudja a „helyére tenni”, ha alkotó elemeit ismeri. A szakszó éppen akkor tölti be jól a szerepét, ha kicsi vagy semmi a kontextusfüggése. Valószínűtlen, hogy a névmásnak a nyelv rendszerében, a tő- és sorszámnévnek a mennyiségek rendszerében elfoglalt helyét a szövegösszefüggés felfedje. Az ilyen szavak esetében teljesen a módszertan dolga az értelmezési lehetőségek felkutatása.

3. Mint említettem, a kísérleti személyek feltételezésem szerint megértették volna az *a*)-ban megjelölt szavakat a mondatból is. Természetesen ennek kevesebb lett volna az esélye, ha a háttérül szolgáló szöveg nem magyar nyelvű. Feltételezésemet mégis általános érvényűnek tartom. Ha a mondatból nem értünk meg valamilyen lexikai egységet, bizonytalanná válhat az értelemkövetés, s ha a következő mondatok segítségével mégis megértjük anélkül, hogy ismétlődne, akkor a megértés ellenőrzése lehet bizonytalan. A magam fordítói gyakorlatából tudom.

Amikor egy nyelvtanilag teljes, több bővítményű mondat valamelyik szavát nem sikerül a mondaton belül pontosan értelmezni, rendszerint kinyitom a szótárt, olyankor is, amikor olvassóként talán meg sem állnék a szónál. Fordítani ugyanis csak minden szempontból pontosan megértett szöveget szabad. (Vö. B. V. Belyayev: *The Psychology of Teaching Foreign Languages*. Oxford, Pergamon Press, 1963. 172–90.)

Vegyük számításba még, hogy a nyelvtanuló hátrányban van a fordítóval szemben azért is, mert nehezebben tudja a mondatnál nagyobb egységet a figyelmével egybefogni.

IV. Az elmondottakból úgy látszhat, hogy az új lexikai egységeket ritkán lehet a szöveg segítségével értelmezni. Nem ezt akartam bizonyítani, de kétségtelen, hogy túl sokat várni tőle nem szabad. Erőltetni semmi esetre sem. Ha a kísérlet nem jár sikerrel, a szót ki kell venni az összefüggésből, úgy kell magyarázatára didaktikai eszközt találni (körülírás, példamondatok stb.).

Mégis meg kell barátkoznunk valahogyan az értelmezésnek ezzel a módjával. Nélküle az egyén soha el nem jut a beszéd és az írásmű önálló megértéséhez. (Sajátos helyzetekben az anyanyelvre is érvényes.) Nem lehet folyton a szótárhoz kapkodni, az értelmező szótárhoz sem. A szóbeliséghez pedig nincsenek közvetlenül használható eszközök, hiába találták fel az elektronikus szótárt, a mainál fejlettebb formájában is csak keveset fog segíteni a gazdáján. Jó volna, ha mindig támaszkodhatnánk az emlékezet és a szem által a szövegnél könnyebben áttekinthető mondatra. De vannak olyan szavak, bár szerintem nem nagy számban, amelyek a mondatból nem, de az annál nagyobb egységből megbízhatóan értelmezhetők. A mondat használhatóságát korlátozza az is, hogy az autentikus szövegben, illetőleg a valódi kommunikációban sokszor nem eléggé redundáns ahhoz, hogy az új szót belőle értelmezhessük. A bekezdésből vagy más egységből való szóértelmezést tehát ki kell próbálni a nyelvi órán, mielőtt a tanulók megfelelő lexikai kompetenciával rendelkeznek, jóllehet egyszer-másszor intellektuális bűvészmutatványt kíván.

Az anyanyelvi nevelés kétféleképpen segíthet. Elsősorban azzal, hogy általános nyelvi kultúrával vétezi fel a tanulókat, az újnak az ismertetből való megértése ugyanis tekintélyes részben az egyén kulturáltságától, összefüggés-felismerési készségétől függ. Továbbá azzal, hogy nem magyaráz meg mindent részletesen, hagyja az iskolásokat a maguk nyelvi (és egyéb ismeretszerzési)

gondjainak egy részével viaskodni, a középiskolában erre kötelezi is őket.

Írásomban csak magát a szöveget vettem figyelembe, és mellőztem a hozzá illesztett didaktikai eszközöket (képek a tankönyvben, más írott szövegben, gesztusok a szóbeliségben stb.). A jelentés fogalmát a nyelvtanuló szempontjából értelmeztem, nyelvészetileg tehát esetleg vagy helyenként bírálható módon. Említettem többször a mondatot, amely maga is lehet a szóértelmezés alapja. A mondat azonban többé-kevésbé más feltételeket szab az értelmezésnek, ezek a feltételek külön vizsgálatot kívánnak.

Bán Ervin

Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben

Bevezetés. A magánhangzó-harmónia néven ismert hangsorépítési szabályszerűség 693 vizsgált nyelv közül mindössze 84-ben fordul elő. A szabály kiterjedtsége, illetve erőssége azonban e mintegy 12%-on belül is igen különböző, csakúgy, mint az adott nyelveket beszélők lélekszáma (vö. Wiik, 1988). A szavak hangrendjének, illetőleg az illeszkedés sajátosságainak a vizsgálata meglehetősen gazdag a magyar szakirodalomban; a felállított szabályok részben írott szövegek, részben a szerzők saját anyanyelvhasználatának („nyelvérzékének”) alapján készültek (Szépe, 1958; Papp, 1975; Vago, 1976 stb.). Egy — az Értelmező Szótár útmutatásait alapul vevő — vizsgálat szerint 77 szó toldalékolása nem felel meg az ismert szabályoknak, s további 185 így is, úgy is ellátható végződéssel, függetlenül a toldalék magánhangzójának minőségétől (von Ohe, 1988).

Képletszerűen összefoglalva a magyar magánhangzó-illeszkedés főbb szabályai a következők:

1. (szótó)V_{pal} → (toldalék)V_{pal} *öreg — öregnek*
2. (szótó)V_{vel} → (toldalék)V_{vel} *ablak — ablaknak*
3. (szótó)V_{vel} + V_{pal}/V_{pal} + V_{vel} → (toldalék)V_{vel}
 V = [i, e, e:] *hamis — hamisnak*
 rigó — rigónak
4. (szótó)V_{pal/vel} + V_{vel/pal} → (toldalék)V_{szótó} utolsó V-je szerint
 kaszkadőr — kaszkadőrnek
 amőba — amőbának
5. (szótó)V_[i~i:] → (toldalék)V_{pal/vel} de: jelentéskülönbség
 nyírnek ,főnév' > *nyír szív* < *színek* ,főnév'
 nyírnak ,ige' > < *szívnek* ,ige'
6. (szótó)V_{pal/vel} + V_[e, e:, i] → (toldalék)V_{vel~pal}
 farmer — farmernek ~ farmernak

A tapasztalat azt mutatja, hogy a 6. pontba tartozó szavakat nagyon gyakran ugyanazon beszélő is különféleképpen toldalékolja. Kontra és Ringen vizsgálták a szavaknak ezt a csoportját elsőként kísérleti-fonológiai szempontból (1986). A magánhangzó-harmónia szempontjából kétféleképpen toldalékolható — idegen eredetű — szavakat magyar anyanyelvű személyek részvételével kísérletben vizsgálták (az írásos tesztben a lapon szereplő mondatokba kellett a keresett szavakat a megfelelő végződéssel ellátva beírni).

Ennek a vizsgálatnak a továbbfejlesztésével (és kiterjesztésével) kapott eredményeiket közzölték előadásukban a kremsi fonológiai kongresszuson 1988-ban. Eredményeik azt mutatják, hogy a kísérletben résztvevők döntően palatális magánhangzójú toldalékot használtak a kérdéses szavak toldalékolásakor.

Mindezek ismeretében felvetődik a kérdés, vajon mi történik a magyar nyelv ezen központinak tekinthető hangsorépítési szabályszerűségével az anyanyelv-elsajátítás folyamatában. A gyermeknyelv tanúságtétele, hogy vajon a felnőttnyelvi szabályok miként érvényesülnek a beszédfejlődés folyamatában, különös jelentőséggel bír a természetes fonológiában is. „A nyelv-elsajátítás korai szakaszai a nyelvi univerzális tisztább hatását mutatják, mint a felnőttkek sokkal erőteljesebben konvencionizált nyelve” (Dressler—Schaner-Wolles—Grossmann, 1985. 16). A gyermeknyelvi adatok szűrőként funkcionálhatnak: a nyelvelsajátítás általános szabályainak érvényesülése választ adhat a magánhangzó-harmónia kialakulási folyamatára, illetőleg a stratégiákra; s következtethetünk a felnőtt nyelvben található ingadozások okaira is.

Az a sorrend, ahogyan a különböző jelentések a gyermeknyelvben fonetikai formát öltenek, a percepciónak, az objektumok és események közötti funkcionális viszony megértésének, a jelenség előfordulási gyakoriságának (a gyermek számára), illetőleg ezen tényezők bizonyos kombinációinak alapján jön létre (Menyuk, 1977. 79). Mindez univerzális szabályok kialakulásához vezet. Az anyanyelv-elsajátítás univerzális szabályai közül (Slobin, 1973) kiválasztottuk azokat, amelyek érvényesülése hatással van a magyar magánhangzó-harmónia és -illeszkedés kialakulására:

- a) a szavak végére figyelés
- b) a szó fonológiai formája
- c) a szemantikai relációk pontosítása, illetve tiszta jelölése
 - a homonimák kerülése
 - a teljes formák előbb jelentkeznek, mint az összevontak
- d) a kivételek kerülése
 - túlszabályozás
 - a szabályok először a nagyobb osztályoknak felelnek meg
 - a konzisztens (erős) szabályok alkalmazása megelőzi az inkonzisztens szabályok megjelenését

Az a) pontban foglaltak különösen fontosak a magyarban a végződések grammatikai-szintaktikai szerepe miatt; a szavak döntő többsége valamilyen — gyakran hallott/használt — toldalékos formában sajátítódik el, s a gyermek — az egyéb szabályoknak megfelelően — ebből a toldalékolt formából „vonja el” nemegyszer a toldalék nélküli alakot. (A jelenséget egyértelműen bizonyítják a „szótári” alakjukat tekintve hibás hangsorok, például: *tork* ← *torkod*, *torkom* (3;0); *körm* ← *körmöd* (3;2); *torny* ← *tornyok*, *tornya* (3;1); *jeg* ← *jeges* (3;1), vö. Gósy, 1984.)

A szó fonológiai formája már kapcsolatos a hangrend, az illeszkedés konkrét szabályainak elsajátításával. A szabályalkalmazást szinte elősegítik a gyermeki hangképzés fiziológiai korlátai, mint a mássalhangzó-torlódás kerülésére törekvés, a kisebb artikulációs különbségeket igénylő hangsorok preferálása stb. A d) pontban foglaltak vezetnek a különböző stratégiák kialakításához. Legszembetűnőbb a túlszabályozás (a régebbi magyar gyermeknyelvi szakirodalomban analógia néven ismert jelenség). E ponthoz kapcsolódóan — a magánhangzó-harmónia szempontjából — két példát említek

részletesebben elemezve. Az egyik az *add oda* szókapcsolat, amely jelentése révén egy fogalomvá válik a gyermek produkciós és megértési rendszerében. (Érdektelen annak részletezése, hogy ennek kialakulásában milyen szerepe van az esetleg sokat hallott „Add oda ezt X.Y.-nak...” közlésnek, mivel a nem bölcsődés/óvodás, testvér nélküli gyermekek nyelvében is fellelhető.) Az *add oda* megléte az 5 éves és az azon túli életkorokban válik érdekessé, amikor a gyermek egyébként már képes a szavak szegmentálására, az irányok felfogására, az azoknak megfelelő szavak pontos használatára (pl. *ide, oda, itt, ott, erre, arra*). Ezekben az életkorokban az ige és a határozószó már jelentésében szétvált a gyermek számára; kérdés tehát, hogy mi erősebb: a szemantikai pontosítás (irányjelölés) avagy a magánhangzó-harmónia érvényesülése. A tapasztalat azt mutatja, hogy kétséget kizáróan az utóbbi, ennek az igen erős hatása mondatja a gyermekkel a veláris magánhangzós határozószót a palatális hangrendű helyett.

A másik példa részben a túlszabályozásból, részben a magyar nyelv „ellentmondásos” előírásából fakad: az egyes szám első személyű feltételes módú igealak jelét (*nák/nék*) a gyermek a nagyobb osztályban működő szabály szerint jeleníti meg. A szabályos (én) *aludnák, tanulnák* formák jelentkeznek az előírt (én) *tanulnék, aludnék* stb. helyett. Felvetődhet a kérdés, hogy vajon nincs-e ellentmondás itt, ha a „homonimák kerülése” stratégia érvényesülését is figyelembe vesszük, vö. (ők) *tanulnák a leckét* stb. Nem azt kellene-e várnunk, hogy a két szabály érvényesülése révén feloldódás következik be, vagyis a feltételes módú alakot a gyermek a norma szerint fogja ejteni (*én tanulnék, ők tanulnák*). A magyarázat az *anyanyelv-elsajátítás időzítési sajátágaiban* rejlik. A magánhangzó-harmónia megléte — mint majd később látni fogjuk — igen korai; a feltételes mód elsajátítása ugyanakkor késői, úgy hároméves korra tehető. Ekkorra azonban a magyar nyelv főbb fonotaktikai szabályai már rögzültek, tehát az univerzális szabályok hatóköre különböző. Nyilvánvalóan annál jobban rögzült valamilyen jelenség a gyermek nyelvében, minél régebbi a használata. (A felnőtt nyelvi „nákolás” mint stílushiba külön magyarázatot igényel.)

Az empirikus adatok tanúságtétele. A továbbiakban az univerzális szabályok figyelembevételével elemzem a magánhangzó-harmónia alakulását a szakirodalom és saját gyermekeim anyaga alapján.

1. A szakirodalmi adatok csaknem egybehangzóan tanúsítják, hogy a magyar gyermek a hangrend és az illeszkedés törvényei ellen nem vét. Ezt különösen jól szemléltetik azok a szavak, amelyeken egyértelműen felismerhetők a gyermek önálló „nyelvteremtésének” (azaz szabályalkalmazásának) nyomai (nem utánmondott alakokról van szó): *cipőjéskéje, nadrágája*, illetőleg *nadrágoja* (utóbbi S. Meggyes 1971, 44). Ezek bizonyítják, hogy a gyermek már igen korán képes végrehajtani a toldalék illesztését a magyar nyelvi szabályoknak megfelelően. Különösen szemléletesek a saját szóalkotások ebből a szempontból, amelyek az előbbieknél is talán meggyőzőbben igazolják a szabály működését: *ítvanka* vagy *megyünk a fujaszéba* „szélben sétálni” (S. Meggyes, 1971. 36, 58). Nemegyszer látjuk azt a tendenciát, hogy a gyermek a veláris és a palatális magánhangzókat egyaránt tartalmazó szavakat csak velárisokká, azaz egyfélévé egyszerűsíti: *pakká* „piskóta” (1;9), vö. Jablonkay 1935, 58 vagy *szaga* „ceruza” (1;8), vö. Gósy 1978, 92. Egyetlen szerző, Kenyeres Elemér említi összesen 4 példát, amelyek

szerint a gyermek vét a magánhangzó-harmónia ellen toldalékoláskor. Ezek: *papanyek, mamának, papahesz* és *gép nál* (1924. 31). Érdemes ehhez annyit hozzáfűzni, hogy a megfigyelt gyermek, É. igen korán (7 hónaposan) kezdett beszélni; az idézett négy szó 1;3 és 1;7 idős kora között fordult elő. Ezek lehetnek természetesen valóban „tévesztett” alakok, de nem zárható ki a lejegyző esetleges „félrehallása” sem.

2. Két gyermekem (A. és P.) beszédéről készült magnetofonfelvételek, illetve írásos feljegyzések alapján elemeztem közléseiket a magánhangzó-harmónia szempontjából. A gőgicselésből a valódi beszédhez vezető átmeneti szakasztól kezdődően vizsgáltam az ejtett szavak szerkezetét, fonotaktikai felépítését. Statisztikai számítást ugyan nem végeztem, de jól látható, hogy már a gőgicsélt hangsorok is tükrözik az anyanyelvi hangsorépítés alapszabályait: többségükben vagy csak veláris, vagy csak palatális magánhangzót tartalmaznak. Például: *hotkáká, gou, gougú, tokáj, katta, ógodgú, gyügyő, dedődő, didledle, gyögyő*. Ritkábban fordulnak elő ún. vegyes hangrendűek, mint *hogi, legga, étan, emma* stb., s jóformán alig találtam olyanokat, amelyek a magyar hangsorépítési szabályoknak ellentmondanak: *jőhka, külszka*. Ennek az átmeneti szakasznak a hangsorai más nyelvekben végzett vizsgálatok szerint is tükrözik a felnőtt nyelvi szavak jellemző jegyeit szemben a korábbi hónapokban hallatott gőgicsélt hangsorok produkciós sajátágaival (Vihman, 1987. 54).

Az egyéves kor körüli időszakból mindössze egyetlen olyan spontán közlése volt A.-nak, amely a toldalékolás szempontjából bizonytalan: *gyógy-szer* (vö. *gyógyszernek ~ gyógyszernek*). Az 1;10 idős korából való megoldás: [jo:ts:elot] 'gyógyszert', vagyis veláris toldalékolású (a kötőhangzót illetően). Itt említtem meg azokat az elhasonulásos eseteket, amelyek — tekintettel arra, hogy a töszó és a toldalék viszonyában jelentkeznek — feltűnően ellentmondanak a magánhangzó-harmóniának. Két ilyen adatot találtam, az egyik két-, a másik hároméves korból való: *nem alszok, csücsülok* (2;0) és *ehöz a túlülő lonty* (3;0). Mindkét példában feltehetően hasonló okok idézték elő a palatális labiális helyett a veláris labiális megjelenését (*ő/ő ~ o/ó*). Nem véletlen, hogy éppen az [ø] hanggal kapcsolatos a jelenség, hiszen ez a legkésőbbben elsajátított magánhangzók egyike. Az első példában a megelőző szó veláris előhangzóval kapcsolódó toldalékeleme hatott a második szóra, s létrejött a tulajdonképpeni elhasonulás (vö. távhasonulás, Kassai, 1978). A második példában a jelenség érinti a szó hangrendi felépítését; két különböző hasonító hatás érvényesül, mindkettő visszaható irányú (regresszív). A középső szó két palatális labiális magánhangzója hat a mutató névmás toldalékának magánhangzó-minőségére: a nyelvállás nem, de az ajakállás változik, ajakrészéből ajakkerekítéses hang válik (*e ~ ő*). Ugyanakkor a *lonty* ('rongy') szó veláris labiálisa van hatással a *túlülő* szóvégi magánhangzójának ejtésére: palatális labiális helyett veláris labiális jön létre (*ő ~ ó*). (Nem hagyható figyelmen kívül ezekben az esetekben az ún. Ranschburg-féle gátlás, a homogén elemek zavaró hatásának érvényesülése sem, vö. Vértes O., 1955.) A szövegkörnyezet nélkül ejtett *Grisztikéhez* 'Krisztikéhez' szó — ahol tehát a távhasonulásnak nem lehetett szerepe — megerősíti a Ranschburg-féle hatás valószínűségét. Érdemes megjegyezni, hogy hétéves gyermekek spontán beszédében is előfordul ez a fajta „elhasonulás”, kivétel nélkül mindig *e → ő* irányú változásként, például: *megöltétők, megeszöm, kerítésökkal* (mindkét adatközlő köznyelvet beszélő és ilyen környezetben élő gyermek).

A hangrendi harmónia túlszabályozása a feltételes mód elsajátításával válik érzékelhetővé. A beszédében 3 éves korától gyakran előforduló közlések: (én) *játszanák, olvasnák, volnák*, sőt *innák* stb. (Ez a fajta túlszabályozás még iskoláskori beszédében is előfordul; 10 éves kora körül már gyakran javítja önmagát és négy évvel fiatalabb öccsét is.) Az elhasonulásokat tartalmazó néhány példán kívül a vizsgált gyermekek anyaga nem tartalmaz a hangrendi harmóniának, illetőleg az illeszkedésnek ellentmondó adatokat; az ún. bizonytalan toldalékolású szavak közül szinte egy sem fordult elő beszédükben (tekintettel azok jelentésére).

Kísérleti adatok a magánhangzó-harmónia alakulásáról gyermekkorban. Kísérletsorozatot terveztem annak vizsgálatára, hogy vajon a gyermek beszédfejlődésében olyan nehézség nélküli elsajátítási folyamatot mutató magánhangzó-harmónia miként alakul a „bizonytalan” esetekben. Azok közül a szavak közül válogattam, amelyek a Kontra—Ringenyelvi anyagokban előfordulnak, hogy a gyermeknyelvi eredményeket a felnőtt nyelvekkel össze lehessen vetni. Úgy próbáltam a szavakat kiválasztani, hogy legyen köztük a gyermekek számára ismert és ismeretlen szó is; az utóbbiak — mivel logatomként (értelmetlen hangsorként) funkcionálnak — talán még alkalmasabbak lehetnek az illeszkedés automatikus elvégzésének megítélésére, hiszen a felnőtt nyelvi konvenció hatása csak korlátozottan érvényesül.

Céлом az volt, hogy a felnőtt adatközlők által hol velárisan, hol (bár lényegesen nagyobb mértékben) palatálisán toldalékoló szavak viselkedését — azonos módszerrel — a gyermeknyelvben megvizsgáljam. A tesztelési eljárás hasonló volt, mint a Kontra és Ringen által használt feladatmegoldás; ez azonban csak 9 éves korban volt először elvégezhető a gyermekekkel. (A feladat ui. írásbeli, s ez megfelelő fokú írás- és olvasáskészséget kívánt meg a résztvevőktől.) A fiatalabb vizsgált korosztályokban szóban végeztem el a tesztelést (valamivel kevesebb szóval és toldalékkal). Az első korcsoport, ahol ez játékos formában elvégezhető volt: az ötéveseké, a középső csoportos óvodásoké.

A ny a g é s m ó d s z e r. Húsz mondatból álló tesztlapot terveztem, amely a „Nyelvtan felmérő” címet viselte. A tanulónak a szavak végződéseit kellett a mondatokba beírniuk úgy, hogy a mondat nyelvtanilag helyes legyen. Természetesen a magánhangzó-harmónia működését vizsgáló mondatok mellett — megtévesztésül — más jellegűek is szerepeltek. Részlet a tesztlap mondataiból: 1. *Láttalak tegnap Ágnes...* 2. *Beszélgessünk a pantomim...* 3. *Elutazott Zemplén megyé...* 4. *Piszkos lesz a kezed a mágnes...* 5. *Adj egy kis füvet a szalamander...* 6. *Én mindig esz... kenyeret.* Az ismeretlennek feltételezett szavak esetében olyan igét szerepeltettem a mondatban, amelynek a vonzata egyértelműen meghatározta a bővítmény toldalékolását, függetlenül attól, hogy a gyermek annak jelentését ismerte-e vagy sem. Értelmetlen szavak lehetőségére felhívtam a gyerekek figyelmét. Az ezekben az esetekben használt igék például: *hall* (valamiről), *fél* (valamitől), *összetéveszt* (valamit valamivel).

A szóbeli kísérleteknél ugyancsak e tesztlapot használtam, csak — főként óvodások esetében — tárgyakat is igénybe kellett vennem ahhoz, el kellett

játszanom a cselekvést, hogy a megfelelő választ kapjam a gyermektől. A vizsgált szavak a következők voltak: *Ágnes*, *fofel*, *hidrogén*, *szalamander*, *szamojéd*, *pantomim*, *mágnes*, *sláger*. E 8 szó közül hatot négyféle toldalékkal — *nak/nek*, *tól/től*, *hoz/hez*, *val/vel* —, a *szamojéd* és a *pantomim* szavakat csak a *ról/ről* ragpárral vizsgáltam.

A kísérleti személyek az írásos feladatban az általános iskola negyedik osztályát éppen kezdő kislányok és kisfiúk voltak, életkoruk: 9;2–9;6 között mozgott, összesen 30 gyermek. (A „dolgozatra” az első órában került sor.) A szóbeli kísérletekben első osztályosok vettek részt a második tanítási órában, életkoruk: 6;2–6;6 volt, összesen 20 gyermek. A nagycsoportos óvodásokkal reggelizés után beszélgettem, összesen 30 gyermekkel, életkoruk: 5;0–5;4 volt. A szóbeli kísérleteket minden gyermekkel egyénileg végeztem. (A gyermekcsoportok szociológiai szempontból heterogének voltak.) A korrekt összehasonlíthatóság érdekében — annál is inkább, mivel a Kontra-Ringen-anyagban nem volt feltüntetve a használt toldalék — a tesztlapot összesen 30 felnőttel is megoldattam (életkoruk 30 és 50 év között mozgott), iskolázottsági fokuk különböző volt.

Eredmények. Külön-külön táblázatban összesítettem a kapott eredményeket a gyermek- és a felnőtt csoportban, valamint a kísérleti módszertől (írásos vagy szóbeli) függően. Az öt- és hatéveseknél nem minden egyes gyermekkel lehetett az összes toldalékot vizsgálni, ezért az eredményeiket összesítésben közlöm (1. táblázat).

1. táblázat

Szavak	A gyermekcsoportok toldalékválasztása	
	5 évesek mély/magas (%)	6 évesek mély/magas (%)
<i>Ágnes</i>	39,6/60,4	10/90
<i>Szalamander</i>	47,2/52,8	20/80
<i>Hidrogén</i>	60,4/39,6	70/30
<i>Fofel</i>	79,2/19,8	40/60
<i>Pantomim</i>	79,2/19,8	—/100
<i>Szamojéd</i>	72,6/27,4	60/40
Összesen	63/37	50/50

Az adatok azt mutatják, hogy lényeges eltérés van a nagycsoportos óvodások és az első osztályt éppen kezdő kisiskolások toldalékválasztása között, bár életkorban átlagosan 1 év csak a különbség. A nagyobb nyelvhasználatbeli jártasság (6 évesek) a végződés kiválasztásában/alkalmazásában jobban közelít a felnőttek — többségében palatális toldalékot preferáló — ítéletéhez. Amíg az öt évesek döntően veláris toldalékot használnak, a hatéveseknél egyenlő mértékű a veláris és a palatális rag megjelenése. Az egyes szavak toldalékolását vizsgálva azt látjuk, hogy az öt éveseknél az *Ágnes* és a *szalamander* esetében nagyobb mértékben választottak palatális ragot, az összes többi szónál a mélyet részesítették előnyben. Hasonló a tendencia a hatéveseknél is; náluk még a *fofel* szóhoz illesztettek nagyobb mértékben palatális végződést. Feltűnő ugyanakkor, hogy a *pantomim* szót kivétel nélkül

2. táblázat

Szavak	A 9 évesek toldalékválasztása (%)					
	nak/nek	hoz/hez	val/vel	tól/től	ról/ről	összesen mély/magas
<i>Ágnes</i>	8/92	—/100	13/87	27/73		12/88
<i>Fotel</i>	24/76	60/40	40/60	46/54		42,5/57,5
<i>Sláger</i>	8/92	—/100	—/100	—/100		2/98
<i>Szalamander</i>	30/70	—/100	20/80	40/60		22,5/77,5
<i>Hidrogén</i>	30/70	50/50	60/40	40/60		45/55
<i>Mágnes</i>	—/100	—/100	8/92	—/100		2/98
<i>Pantomim</i>					93/7	93/7
<i>Szamojéd</i>					61/39	61/39

mély toldalékkal látták el. Mindezek után felmerül a kérdés, hogy vajon az ötnél fiatalabb életkorokban valószínűsíthető-e, hogy a gyermekek döntően mély hangrendű toldalékot választanak a felnőtt nyelvben bizonytalannak ítélt szavak esetében. A 2. táblázatban a 9 éves tanulók válaszait összegeztük külön-külön a szavakra és az egyes toldalékokra lebontva.

A táblázat százalékos adatait elemezve az látszik, hogy a 9 évesek a 6 éveseknél is jobban közelítenek a felnőtt nyelvi tendenciához: még nagyobb mértékű a palatális toldalékok használata, mint korábban volt. Amíg a nagycsoportos óvodásoknál az arány fele-fele, addig a 9 évesek adatai összegezve: 35% a veláris toldalékok és 65% a palatálisok aránya. A három csoport adatait figyelembe véve kimondható, hogy a mély, illetve magas toldalékok megjelenése változik az életkorral együtt. Minél fiatalabb a gyermek, annál nagyobb mértékű a veláris végződéses választása; az életkor növekedésével — átlagosan mintegy 15%-kal — növekszik a palatális toldalékok megjelenése. A 3. táblázatban a 9 évesek adataihoz hasonlóan összegeztük a felnőtt kontrollcsoport eredményeit.

A kilencévesek adataihoz képest a felnőttek szívesebben választanak palatális toldalékot, mint velárisat: 73,36%-ban 26,64%-kal szemben. A tendencia igen határozott, kivételt a *szamojéd* szó képez, amelyhez a felnőttek is nagyobb arányban illesztették a mély magánhangzós toldalékot. Közel azonos mértékű a felnőtteknél és a 9 éves gyerekeknél az *Ágnes*, a *mágnes* és a *sláger* szavak toldalékválasztása: mindkét csoport előnyben részesítette

3. táblázat

Szavak	A felnőttek toldalékválasztása (%)					
	nak/nek	hoz/hez	val/vel	tól/től	ról/ről	összesen mély/magas
<i>Ágnes</i>	13/87	7/93	13/87	13/87		11,5/88,5
<i>Fotel</i>	13/87	47/53	19,5/80,5	40/60		29,8/70,2
<i>Sláger</i>	13/87	7/93	7/93	—/100		6,7/93,3
<i>Szalamander</i>	27/73	13/87	7/93	7/93		13,5/86,5
<i>Hidrogén</i>	7/93	7/93	13/87	40/60		16,7/83,3
<i>Mágnes</i>	—/100	7/93	—/100	—/100		1,7/98,3
<i>Pantomim</i>					88/12	88/12
<i>Szamojéd</i>					72/28	72/28

a palatális ragokat; ez a tény a gyerekek adataiban feltűnő az összes többi szóhoz viszonyítva. Feltételezhetjük, hogy e három szó jelentését a gyerekek ismerik, így magyarázat lehet, hogy e szavak mind a passzív, mind az aktív szókincsben meglévén a többenél gyakoribb használatúak. Ha ez igaz, akkor a toldalékolási azonosság nyilvánvalóan a felnőtt nyelvi minta hatása. Hozzájárul ehhez az is, hogy a három szó fonetikai szerkezete is hasonló, a magánhangzók pedig azonosak. Az a tendencia tehát, amely már az öt- és hatévesek válaszainak eltéréseben megmutatkozott, érvényesül a hat- és kilencévesek, valamint a kilencévesek és a felnőttek átlagának viszonyában is. A toldalékválasztásban egyre dominánsabbá válnak a palatális magánhangzót tartalmazók a velárist tartalmazókkal szemben. A 4. táblázat adatai ezt a tendenciát szemléltetik.

Az 5. táblázatban a mély, illetve a magas magánhangzójú végződések szerint összesítettük a kísérletekben kapott válaszokat (a két írásos tesztanyag alapján).

A *ról/ről* ragpárt nem elemezzük részletesebben, mivel mind a gyerekek, mind a felnőttek ítéletében hasonló arányban fordult elő a mély, illetve magas változat: mindkét csoport egyértelműen a mély ragpárt részesíti előnyben. Kérdés, hogy ez vajon a szavaknak (*pantomim, szamojéd*) avagy a *ról/ről* ragpárnak a következménye.

További kérdéseket vet föl (és további kísérletes vizsgálatot igényel) az a hipotézis, hogy egyes ragok nagyobb mértékben

4. táblázat

Kísérleti csoportok	Választott toldalék (%)	
	mély	magas
5 évesek	63	37
6 évesek	50	50
9 évesek*	26,14	73,86
Felnőttek*	19,9	80,1

5. táblázat

Toldalék		Kísérleti csoportok válasza (%)	
		9 évesek	felnőttek
Veláris	<i>nak</i>	14,3	12,1
	<i>hoz</i>	17,6	14,3
	<i>val</i>	25,4	14,3
	<i>tól</i>	25,3	17,6
	<i>ról</i>	80	83
Palatális	<i>nek</i>	85,7	87,9
	<i>hez</i>	82,4	85,7
	<i>vel</i>	74,6	85,7
	<i>tól</i>	74,7	82,4
	<i>ról</i>	20	17

* Ezeket a százalékos értékeket az összes adat figyelembevételével kaptuk; szemben a korábban közöltekkel, amelyek az egyes szavakra kapott értékek átlagai voltak.

meghatározzák (előjelzik) a hangrendi választást, mint mások. A Kontra és Ringen által vizsgált anyagban is kiugróan „vonzotta” a mély toldalékváltozat használatát az inessivusi toldalék (*ban/ben*). Kísérleti mondatuk a következő volt: „Tedd a nadrágodat a! fotel”. A kipontozott részbe a *fotel* szót kellett a megfelelő végződésellátva beírni. Eredményeik szerint a résztvevők 75%-ban választották a mély, s csak 25%-ban a magas változatot (1988). Saját anyagunkban a *fotel* szót négy különböző végződéssel vizsgáltuk; így lehetőség nyílt az óvatos összehasonlításra. Az adatok azt mutatják, hogy ugyanazon kísérleti személyek más-más magánhangzós toldalékot használtak a *fotel* szónál a toldaléktól függően: a *val/vel* esetében 19.5% a mély változat aránya, a *nak/nek* esetében 13%, a *tól/től* illesztésekor 40%-ra nő a mély rag választása és 47% a *hoz/hez* ragpárnál (vö. 3. táblázat)! Részletesebben elemezve a többi toldalékot, azt látjuk, hogy a *val/vel* és a *nak/nek* hasonló választási arányt mutat, míg a *hoz/hez* és a *tól/től* használatakor a 9 éveseknél a mély ragpár egyértelmű növekedését tapasztaljuk. Különbség van a *val/vel* használatában is: a gyerekeknél nagyobb arányú a mély változat, mint a felnőtteknél. A különbségek meglehetősen kicsik, nem valószínű, hogy szignifikáns eltéréssel van dolgunk; azt azonban valószínűsítik az adatok ebben a vetületben is, hogy nemcsak a szótó, hanem a toldalék is meghatározója lehet az illeszkedésnek. A gyermeknyelvi magánhangzó-harmónia szempontjából — a látszólag nem nagy eltérések ellenére is — fontos lehet a mélyrehatóbb elemzés. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy vajon miért éppen az a rag és nem egy másik mutat nagyobb mértékű veláris (vagy palatális) illeszkedést. Megpróbáltam párhuzamot találni a toldalékok elsajátításának sorrendje és a magánhangzó-harmónia között. A szakirodalom és saját anyagaim alapján is azt találtam, hogy a *nak/nek* igen korai rag a gyermeknyelvben, ugyanígy az elsők közé tartozik a *hoz/hez/höz* és a *val/vel* is. Kimondható, hogy a *tól/től* lényegesen későbbi ezeknél. A magánhangzó-harmónia fejlődésével kapcsolatos eddigi adatok alapján azt várnánk, hogy minél későbbi a gyermek nyelvében egy toldalék, annál később alkalmazkodik a felnőtt nyelvi tendenciához. Ez az illeszkedés szempontjából azt jelentené, hogy a korábban elsajátított végződések inkább palatális, a későbbben elsajátítottak inkább veláris illeszkedést mutatnak. Ezt a feltételezést jól alátámasztják a *nak/nek*, a *hoz/hez* és a *tól/től* ragok. A *val/vel* azonban ellentmondani látszik, hiszen a mély változat ugyanolyan arányú, mint az egyértelműen későn elsajátított *tól/től*-é. Ez akkor vagy azt jelenti, hogy az elsajátítási sorrend és a magánhangzó-harmónia közötti összefüggés hibás feltevés volt, avagy azt, hogy valamilyen más magyarázat rejlik a *val/vel* „furesa” viselkedése mögött. A korai gyermeknyelv raghasználatának mélyebb vizsgálatával kiderült, hogy bár az eszköz- és társhatározó ragja valóban korai, korrekciós használatában azonban — a beszédhangok egymásra hatásából adódóan előírt egyéb fonotaktikai sajátosságok miatt — viszonylag késői. A *val/vel* első mássalhangzója ugyanis a mássalhangzó-egymásrahatás szabálya szerint hasonul a szótó utolsó mássalhangzójához, mint: *kavicc*sal, *hall*al. A gyermeknek tehát — szemben a többi határozóraggal — egyidejűleg többféle szabályt kell alkalmaznia: a) a *val/vel* jelentésének adekvát használatot, b) a magánhangzó-illeszkedés törvényét és c) a hasonulás szabályát. A slobini univerzális szabályoknak tökéletesen eleget téve, a gyermek először a nagyobb „osztályok” szabályait követi (tartja be),

s csak azután differenciál. A jelentés elsajátítása alapvető; a magánhangzó-harmónia a kezdetektől érvényesül, tehát itt is jelen van; a hasonulás szabálya azonban — a gyermek szempontjából — hol konzisztens, hol inkonzisztens. (A magánhangzóra, illetve a *v*-re végződő szavak esetében ugyanis a szabály nem érvényesül: a rag változatlan marad.) Az *a*) és *b*) szabályok alól azonban nincs kivétel. Ebből egyértelműen következik, hogy a korai megjelenés és látszólagos elsajátítás ellenére a *val/vel* korrekt használata csak későn alakul ki a gyermeknyelvben. Példák a hasonulás szabályának eliminálására: *malacval*, *Grisztijánnal* (Gósy, 1984. 14); *kalapval*, *késvel*, *kikvel* (Kenyeres, 1924. 31—2). A 6. táblázatban azokat a szavakat és adatokat összesítettük, amelyek valamennyi vizsgált csoportban megvoltak, s így egymással összevethetők.

6. táblázat

Szavak	Választott toldalék (%)			
	5 évesek mély/magas	6 évesek mély/magas	9 évesek mély/magas	felnőttek mély/magas
<i>Ágnes</i>	39,6/60,4	10/90	12/88	11,5/88,5
<i>Fotel</i>	79,2/19,8	40/60	42,5/57,5	29,8/70,2
<i>Szalamander</i>	47,2/52,8	20/80	22,5/77,5	13,5/86,5
<i>Hidrogén</i>	60,4/39,6	70/30	45/55	16,7/83,3
<i>Pantomím</i>	79,2/19,8	100/—	93/7	88/12
<i>Szamojéd</i>	72,6/27,4	60/40	61/39	72/28
Összesen	63/37	50/50	46/54	38,6/61,4

Az összesített értékek csakúgy, mint az egyes szavakra kapott adatok jól jelzik a tendenciát: az életkor növekedésével csökken a mély hangrendű toldalék választása. Megnéztük a tendencia alakulását az összes toldalékkal vizsgált 4 szó esetében, vagyis most csak az *Ágnes*, a *fotel*, a *szalamander* és a *hidrogén* szavakat vettük figyelembe. A mély/magas toldalékolás százalékos aránya ötéves kortól a következőképpen alakul: 56,6/43,4 — 35/65 — 30,5/69,5 — 17,8/82,2. Ha tehát a *ról/ről* ragpárt nem tekintjük, akkor a fenti négy szóra kapott adatok alapján a tendencia az egyes korcsoportok között az alábbiak szerint alakul: legnagyobb a különbség az 5 és a 6 évesek között, kisebb a 9 évesek és a felnőttek között és legkisebb a 6 és 9 évesek között. Ez újabb információ a magyar nyelv elsajátításának számszerűleg is kifejezhető fejlődéséről (az anyanyelvi beszéd fonetikai szintjét illetően).

Megnéztük adatainkat a Kontra és Ringen által kapott eredményekkel összevetve. Hangsúlyozzuk, hogy bár a szavak azonosak, a használt toldalékok különbözőek voltak; az összehasonlítás tehát csak bizonyos fenntartásokkal volt elvégezhető. Az eredményeket a 7. táblázatban foglaltuk össze. Itt 7 szót tudtunk vizsgálni, amelyek valamennyi csoport anyagában szerepeltek.

A tendencia itt is megmutatkozik: a palatális illeszkedés mindkét felnőtt csoportnál dominánsabb, mint a gyermekeknél.

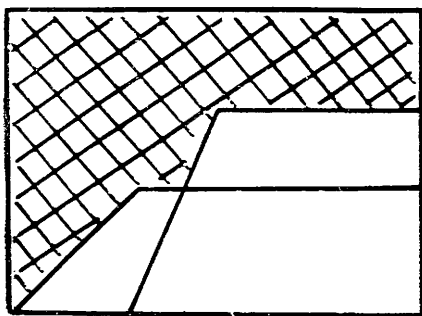
K ö v e t k e z t e t é s e k. A tanulmány bevezetésében azokat a kérdéseket tettük fel, hogy vajon a magyar nyelv elsajátításában milyen funkciója van a magánhangzó-harmóniának, valamint hogy az illeszkedés érvényesülése hogyan alakul a különböző életkori csoportokban a — szótári előírások szerint — kétféleképpen is toldalékolható szavak esetében.

7. táblázat

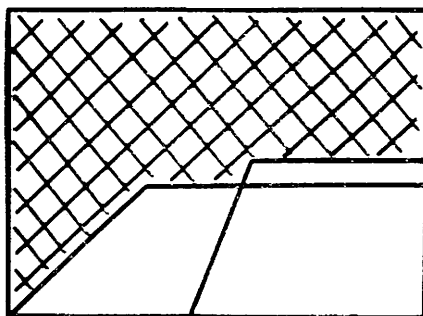
Szavak	Kísérleti csoportok toldalékválasztása (%)		
	9 évesek mély/magas	felnőttek mély/magas	Kontra—Ringen, 1988 mély/magas
<i>Szalamander</i>	22,5/77,5	13,5/86,5	8,5/91,5
<i>Hidrogén</i>	45/55	16,7/83,3	2,35/97,65
<i>Fotel</i>	42,5/57,5	29,8/70,2	75/25
<i>Mágnes</i>	2/98	1,7/98,3	3,85/96,15
<i>Sláger</i>	2/98	6,7/93,3	4,5/95,5
<i>Pantomim</i>	93/7	88/12	90,9/9,1
<i>Szamojéd</i>	61/39	72/28	58/42
Összesen	38,3/61,7	32,7/67,3	34,7/65,3

A tőszavak szerkezetének, valamint a csak egyféle szabály szerint toldalékolható szavak illeszkedésének sajátosságai már igen korán tükröződnek a magyar kisgyermek beszédében. Már az első szavak, a holofrázisok időszakát megelőzően, az ún. átmeneti korszakban (a gőgicsélést a valódi beszéd megjelenésével összekötő időszakban) is megfigyelhető a magánhangzó-harmóniára való törekvés. Ennek szinte egyenes következménye, hogy a gyermek első szavai döntően vagy csak veláris, vagy csak palatális magánhangzót tartalmaznak; minél fiatalabb a gyermek, annál jobban preferálja a velaritást. Mi lehet az oka ennek a — más nyelvek elsajátításában is megfigyelt (vö. Salahova, 1973; Waterson, 1987) — jelenségnek? A legkézenfekvőbb magyarázat a fiziológiában, a beszédképzés sajátosságaiban rejlik. Könnyebb mozgásokat végezni ott és akkor, ahol megfelelően „nagy terület” áll rendelkezésre. Különösen fontos ez akkor, ha olyan finommozgásokról van szó, mint amilyenek az egyes beszédhangok képzéséhez szükségesek. Ha a nyelv hátrahúzódik, akkor a szájüregben relatíve nagy szabad térfogat keletkezik, amelyben a részt vevő szervek mozgatása a gyakorlatlanabb beszélő (ti. gyermek) számára könnyebb. Sokkal nehezebb ezeknek a mozgásoknak a szabályozása, ha a nyelv elöl helyezkedik el, hiszen ekkor a szájüreg jelentős részét a nyelvtest kitölti, a szabad mozgásterület kisebb. Az 1. ábrán ezt a különbséget próbáltuk nagyon sematikus ábrázolásban szemléltetni két szó felnőtt nyelvi és gyermeki ejtésével. A kisgyermek a beszédképzés során ösztönösen törekszik arra, hogy a lehető legnagyobb területen artikuláljon, de úgy, hogy a létrehozott ejtési eredmény ne távolodjon el nagyon a felnőtt mintától. Egyidejűleg ugyancsak ösztönösen kerüli a gyermek a nagy artikulációs mozgásváltozásokat igénylő hangsorok ejtését. Így lesz a *Balázs* szóból [baja:3] (1;8), a *bugyi* szóból [bi:] (1;11), a *cicá*-ból [tsis̩sis] (1;6), az *uborká*-ból [oboꝝka] (1;7), a *magnó*-ból [magn̩] (1;5), a *huszár*-ból [hoꝝa] (1;6) stb.

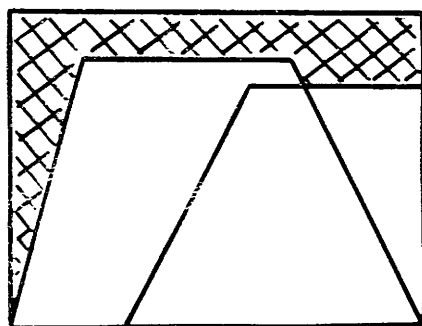
Mindez szoros összefüggést mutat a magánhangzó-harmóniával. Az említett artikulációs szabályzók működnek, és a környezeti nyelv állandó hatására, illetőleg megerősítésére a hangrendi sajátságok korai és feltűnően biztos kezeléséhez vezetnek. Kimondható, hogy a hangrendi harmónia szabályozottsága az illeszkedés területén is gyakorlatilag tévesztés nélkül érvényesül. Mindehhez nagymértékben hozzájárul az a tény, hogy a magyar hangrendi harmóniának ellentmondó szavak relatíve ritkák, a gyermekek számára fogalmazott közlésekben alig fordulnak elő. Amikor a gyermek ezekkel az idegen szavakkal megismerkedik, illetőleg passzív szókincsébe bekerülnek, a hangrend és az illeszkedés fő szabályai már szilárdak beszédében.

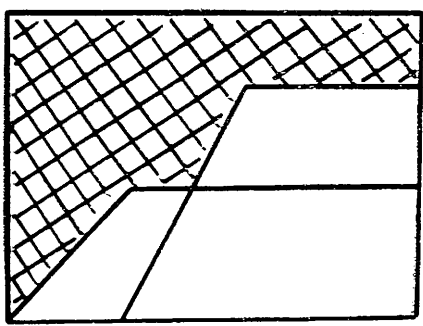
HOP:A:

JP:A:

PELUʃ

PA:JUʃ

1. ábra. A szájjüreg térfogat-igénybevételének sémája a magánhangzó-ejtés szempontjából: a) a *hoppa* szó magánhangzóinak ejtésekör, b) az *appá* gyermeknyelvi változat ejtésekör, c) a *pelus* szó magánhangzóinak ejtésekör, d) a *pájus* gyermeknyelvi változat ejtésekör

Kontra és Ringen kísérleti-fonológiai tanulmányukban felteszik a kérdést, hogy vajon a magánhangzó-harmónia szempontjából semleges-e az [e] magánhangzó (1986. 3–7). A kisgyermekesek spontán közléseit elemezve az látszott valószínűnek, hogy a tőszó utolsó szótagjában lévő palatális illabiális magánhangzók palatális illeszkedést vonzanak, mégpedig nagyobb mértékben, mint a felnőtt nyelvben. A kísérleti eredmények ennek az ellenkezőjét igazolták. A gyermekek az életkor függvényében eleinte a mély magánhangzójú toldalékokat részesítik előnyben, majd egyre növekvő arányban fordulnak elő a palatális végződésűek. A jelenség adekvát a kora gyermekkor hang-öröképítési tendenciájával, a velarításra törekvéssel. Nevezhetjük „fiziológiai kényszernek”, amely a gyermek korlátozott artikulációs képességeiből fakad, s az ejtés finomszabályozását meghatározza. Ez a jelenség óvodás-, sőt még iskoláskorban is megfigyelhető az idegen vagy ritkán használt szavak ejtésekör. Nyilvánvaló tehát, hogy a toldalék illesztésében a gyermek a könnyebb megoldást, vagyis a veláris lehetőséget választja. Valószínűsíthető egyúttal a kísérleti eredmények alapján az is, hogy ez a választás nem független a szótó

fonotaktikai sajátosságaitól és a toldalék minőségétől. A kísérleti anyag nem teszi lehetővé, hogy ezt az összefüggést részleteiben megvizsgáljuk. Annyi azonban jól látható, hogy minél nehezebben ejthető a tőszó (szótagszám, részt vevő beszédhangok, hangkapcsolatok, szótagtípus stb.), annál valószínűbb a mély hangrendű toldalék megjelenése. Mind a három gyermekcsoportban igen magas a mély toldalék választása a *hidrogén* szó esetében (3 különböző magánhangzó-minőség, 2 zárt szótag, 1 mássalhangzó-kapcsolat, 1 „nehéz képzésű” mássalhangzó), amelynek jelentése is ismeretlennek tekinthető.

A magánhangzó-harmónia kísérletes vizsgálata újabb és újabb kérdéseket vet fel, amelyek megválaszolásához további kísérleteket kell elvégeznünk. Az a tendencia, amely az általunk vizsgált szavak toldalékolásával kirajzolódott 5 éves kortól felnőttkorig, nagy valószínűséggel felhasználható lesz arra, hogy még pontosabb képet kaphassunk az anyanyelv-elsajátítás egyes szintjeiről. Ennek pedig nagy a gyakorlati haszna a dyslexiás gyermekek felkutatásában, a megkésett beszédfejlődés kritériumainak meghatározásában, valamint a logopédia és a szurdopedagógia számos területén.

Gósy Mária

IRODALOM

- Dressler, W. U. — Schaner-Wolles, Ch. — Grossmann, W.: On the acquisition of morphology in normal children and children with Down's syndrome. *Studia grammatyczne VII*, 1985, 13—26.
- Gósy Mária: Szavak és toldalékok hangalaki jellemzői a gyermeknyelvben. *Magyar Fonetikai Füzetek* 2. 1978, 90—9.
- Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek beszédében. *NyudÉrt.* 119. Budapest, 1984.
- Jablonkay Géza: *Gyermekeknapló*. Budapest, 1935.
- Kassai Ilona: A gyermeknyelvi hasonulások egy fajtája: a távhasonulás. *Magyar Fonetikai Füzetek* 2. 1978, 100—8.
- Kenyeres Elemér: *A gyermek beszédének fejlődése*. Budapest, 1924.
- Kontra, M. — Ringen, C.: Hungarian vowel harmony: the evidence from loanwords. *Ural-Altaische Jahrbücher* 58. 1986, 2—14.
- Kontra, M. — Ringen, C.: Experimental investigations of Hungarian vowel harmony. *Sixth Int. Phonology Meeting*. Krems, 1988.
- S. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. *NyudÉrt.* 73. Budapest, 1971.
- Menyuk, P.: *Language and maturation*. Cambridge, Massachusetts, and London, 1977.
- Ohe, P. von: *Magánhangzó-harmónia a magyarban*. Előadás a Nyelvtudományi Intézetben 1988-ban.
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere*. Budapest, 1975.
- Salahova, A. D.: *Razvitije zvukovoj storoni reči rib'onka*. Moskva, 1973.
- Slobin, D.: Cognitive prerequisites for the development of grammar. In: Ferguson, C. — Slobin, D. (eds): *Studies of Child Language Development*. New York 1973, 175—208.
- Szépe György: Vegyes magánhangzó-jú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. *NyudÉrt.* 17. Budapest 1958, 105—29.
- Vago, R.: Theoretical implications of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 7. 1976. 245—63.
- Vértés O. András: *A gyermek nyelve*. Budapest, 1955.
- Vihman, M. M.: The interaction of production and perception in the transition to speech. In: *The fourth international congress for the study of child language*, 19th—24th July 1987, Lund, Sweden. Abstracts, 54.
- Waterson, N.: Prosodic phonology. The theory and its application to language acquisition and speech processing. Newcastle upon Tyne, 1987.
- Wiik, K.: Vowel harmony from a universal point of view. *Sixth Int. Phonology Meeting*. Abstracts. Krems, 1988. 89.

Monofrazémák a magyarban

II. Ál monofrazémák¹

1. Ál monofrazémáknak nevezem azokat a frazémakapcsolatokat, amelyeknek szemantikai egybetartozására a helyesírással is utalunk. Pl. *cserbenhagy/ás/os/*, *farkas-éh/e/s/ég/*, *torkaszakadtából*, stb. — *hímez-hámoz*, *jű-ja*, *mézes-mázos*, *ímmel-ámmal* stb.

1.1. Az ál monofrazémák kategóriájának megemlítésére olyan esetek készíttetek, mint pl. a *baklövés*, *köpönyegforgató*, *szórszálhasogatás* stb. Ezeket a nyelvi jelenségeket ugyanis a szakirodalomban nem tekintik frazemologizmusoknak, míg a *bakot lő*, *köpönyeget fordít/forgat*, *szórszálat hasogat* stb. változatokat egyértelműen ezzel a terminussal jelölik. O. Nagy pl. ezt azzal indokolja, hogy az említett példák összetételekké forrtak egybe, s ezért nem lehet őket szólásoknak tekinteni (Mi a szólás? Bp. 1954. MNyTK. 87. 3–4). Mi fán terem? c. munkájában azonban a *cserbenhagy* „kifejezést” -önmagát megcáfolva, de teljesen jogosan- mégis tárgyalja, mindvégig ügyelve az egybeírásra, kivéve a korábbi forrásokból vett adatokat (Bp. 1988.⁴ 104–106). A különös csupán az, hogy az általa olyannyira hangsúlyozott történeti szempontú rendszerében ezt a „kifejezést” nem tudja elhelyezni. Ezt az ellenmondásosságot azzal kívánom feloldani, hogy az ily típusú nyelvi jelenségeket *ál monofrazéma* terminussal jelölöm, s külön kategóriába sorolom őket.

1.2. Ennek a típusnak az elkülönítését azért is szükségesnek tartom, mert a nyelvfejlődés eme formájával a jövőben is számolnunk kell, amihez még a sokszor következtelen helyesírási normák zavaró hatása is közrejátszhat. Olyan esetekre gondolok itt, mint pl. *lábra kel*, *lépre csal*, *törbe ejt* stb. Ezek ugyanis éppolyan összetételeknek foghatók fel, mint a *cserbenhagy* képződmény, s hogy ezeket O. Nagy mégis szólásoknak tekinti, annak csupán az az oka, hogy helyesírásunk nem utal összetett jellegükre.

Egyébként, ha ez nem így lenne, akkor O. Nagy kritériuma alapján szólásaink tetemes részét már eddig is törölhetjük volna szótárainkból.

1.3. Az ál monofrazémák számon tartását indokolják azok a nyelvek is, amelyekben a szemantikai egybetartozás nem jelölhető a helyesírással. Ez utóbbiból ugyanis az adódik, hogy a magyar összetételeknek megfelelő változatok ezekben a nyelvekben mindvégig megmaradnak frazemologizmusoknak, megnehezítve ily módon a különböző nyelvek frazemológiai összehasonlítását és összevetését.

Tekintettel arra, hogy az egybeírás szempontjából a magyar és német szoros hasonlóságot mutat, ezért főleg ezeknek a nyelveknek más nyelvek frazemologizmusaival történő szembeállítására folyamán jönnek elő a legszembetűnőbbek azok az ellentmondások, amelyek az említett formális kritérium alkalmazásából törvényszerűen adódnak. Mindez arra is int, hogy nem szabad szolgáian átvenni és alkalmazni olyan irányzatnak a módszereit, amelyeket más felépítésű nyelv kapcsán alakítottak ki. Jelen esetben pl. az hogy az orosz nyelvre vonatkozó szovjet szakirodalomban az általam ál monofrazémák-

¹ Az előzményekre vonatkozóan vö. Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban. I. Valódi monofrazémák: Nyr. 112: 357–68.

nak nevezett jelenségeket figyelmen kívül hagyják, egyáltalán nem feltűnő, hisz az oroszban csak elvétve fordulnak elő ezek a képződmények, mint pl. *krovopijca/krovopivec, golovolomnyj* stb. (Vö. még: egyéb szláv nyelvek). A magyar, ill. a német esetében azonban már óvatosabban kell eljárunk ebből a szempontból, ha nem akarjuk megsérteni a nyelvi rendszer törvényszerűségeit.

1.4. Az ál monofrazémáknak két főbb típusát különítem el. Az egyik típusba azokat sorolom, amelyekben a frazéma szemantikai egységét az egybeírással jelöljük. A másikba pedig azokat, amelyekben a frazéma közötti szemantikai viszonyt a kötőjeles írásmóddal érzékeltetjük.

2. Egybeírt frazémakapcsolatok

Az egybeírt frazémakapcsolatok funkciójuk alapján lehetnek igék, főnevek, mellénevek és határozószók.

2.1. Igei funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *cserbenhagy vki/vmi vkít* 'bajban, kellemetlen helyzetben hagy; elpártol vkitől; felmondja a szolgálatot': Ma délután őnagysága biztosan fejét vette volna a lelketlen tehéntolvajnak, ha az utolsó pillanatban gyáván *cserben* nem *hagyja* a paripáját, és a járatlan mocsárba nem veszi magát (Herczeg 350); Vajon miért adja át vendéglőjét a mostani tulajdonos, ha megbízható törzslátogatói vannak, akik nem *hagyják cserben* a főváros legforgalmasabb pontján? (Krúdy 267); Köszönöm, zászlós úr. Amint látom, a döntő pillanatban mégsem *hagyják cserben* az idegei (Örkény 1: 73) stb.; *helybenhagy vki vkít* 'elpáhol, elver': Puczár nem szokta meg, hogy érte küldözgessenek, sőt többnyire az volt a helybeli gyűlések vége, hogy alaposan *helybenhagyták* az izgága kis szerkesztőt (Krúdy 54–5); *rossznyelvűsködik vki* 'csipkelődik, gúnyolódik': VIOLA. Nem, köszönöm . . . (A bátyjához.) Szóval, te inkább csak kutátnivalót adsz ennek a régész barátnak. Nyilván az asszonyban is a múltját szereti. LÓRÁNT. Erzsike csak *rossznyelvűsködik* . . . Hollyéknál, kivételesen, igenis a férfi a barátom (Németh 1: 398–9); *tönkre megy vki* 'teljes anyagi v. erkölcsi romlásba jut': Beszélték, hogy az apja, egy dúsgazdag lámpagyáros, csak azért küldte ide a nagybátyjával, egy kecskeszakállas, korhagy aglegénnyel, hogy hamarosan *tönkremenjen* (Kosztolányi 148–9), A J á n o s v i t é z-re hónapokig nem kapott kiadót Petőfi; végre is a szerkesztője, Vahot Imre vette meg száz forintért, amit Petőfi nyomban odaadott apjának, a *tönkrement* „jó öreg kocsmáros”-nak (Móra 2: 51–2); -Egy állam előbb egy, majd más tartománytól fosztván meg, még állam marad, de a fosztás folytatásával végre *tönkre megy* (Móra 2: 246–7); *tönkre tesz* 'anyagilag, lelkileg v. testileg romlásba dönt; elront': Nekem kell a bosszú, mert megőrülök, meghalok, ha téged *tönkre* nem *teszlek*. El kell pusztulnod (Nagy 41); -Fel kellett a pedrót tenni, különösen ilyen időben, amikor szürke fellegek fedték az égboltozatot, és az ember nem tudhatta, hogy az utcán jártában, . . . hózivatar vagy sűrű esőzés *teszi tönkre* bajsza formáját (Krúdy 170) stb.; *tönkrever vki vkít* „alaposan megver”: A generálisnak nem jót jelentett. Nem telt bele két hónap, hogy a máhdi *tönkreverte*, seregével együtt maga is ott maradt a csatatéren (Móra 2: 368).

Igei funkcióra utaló ál monofrazémát mindössze néhányat találtam a forrásokban, e néhány azonban gyakran fordul elő nyelvhasználatunkban. Vannak közöttük olyanok, amelyekben a monofrazematizálódást csak az egybeírás idézte elő, s elfordul olyan képződmény is, amelyben ez a folyamat az eredeti frazémásor továbbképzése útján ment végbe. Vö. *cserbenhagy vki vkít* (← *cserben hagy vki vkít*) – *rossznyelvűsködik vki* (← *rossznyelvű* ← *rossz nyelve van vkinek*). Az utóbbi típusban vonatmódosulással is együttjár az alakváltozás.

Az egybeírással keletkezett monofrazémákban a névszói rész igekötőként viselkedik, s elválhat az igétől. Vö. *ha helyben nem hagyták volna*. Megfigyelhető az is, hogy az eredeti igei frazéma kötetlenné válik, aminek következtében a főnévi frazéma szabadon

kapcsolódhat más igékkel is. Vö. *tönkremegy- -tesz, -ver* stb. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. egyébként a *tönkre* frazémát igekötőként adja meg.

Az említett monofrazémák a szintagmatizálódás folyamán mindig megőrzik igei tulajdonságaikat, s a toldalékolástól függően jelölik a különböző mondatrészeket.

2.2. Főnévi funkcióra utaló egybeírt al monofrazémák
a) baklövés 'hiba, melléfogás': ISTVÁN. S a trónfosztás? Az sem hiúság, a tájékoztatatlanság, felelőtlenség műve volt, hanem a nemzeti lélek kinyilatkoztatása? GÖRGEY. Arról is sokféleképpen lehet gondolkozni... Ha csak politikailag nézzük, biztos *baklövés* volt. Hisz nem a békepárt mögött égette föl a hidat, hanem az egész status quót védő Európa felé (Németh 2: 495) stb.; *cserbenhagyás* 'segítségnyújtás elmulasztása': ILONA. A benzin miatt ítelték el magát? GUSZTI. Csak szerettek volna! De senki se vallott ellenem. *Cserbenhagyás*, az volt a vádpont ellenem (Örkény 1: 188); *fejmosás* 'dorgálás': GALILEI... Másodszor tizenhatban voltam itt; akkorra már fölocsúdtak a meglepett atyák, s egy pápai *fejmosással* mentem haza... (Németh 2: 255) stb.; *fejtörés* 'töprengés': Hamar megszabadult a *fejtörés* gondjától (Sütő 1: 51) stb.; *fejtörő* „rejtvény” Hát ilyen *fejtörőt* adott fel nekem Érsekújvár, és ezen törtem én legkevesebbet a fejem (Móra 2: 191); *gáncsvetés* 'akadékoskodás': Nem vagyok hajlandó túrni *gáncsvetést* saját ellentmondásaimtól sem, ha a gondolat maga jó úton halad (Illyés 114); *jószívűség* 'segítőkézség': miután kedvenc ételeiket főztették, utoljára ettek szilvás gombócot vagy szegény sorsban a szomszédasszony húsleveséből, amit úgyis literszámra főznek, csak az asszonyok *jószívűsége* dönti el, hogy ki és mennyit kap a levesből (Krúdy 467) stb.; *kakasviadal* 'küzdelem': GERGELY. Mint keresztény, bízni tartozik az egyház igazságában. HUGÓ. Az egyház idáig, igen bölesen, nem ítélkezett királyok *kakasviadalában* (Németh 1: 579); *kalaplevétel* 'elismerés': Vagy másképpen: egy nemzet gondolkodása hogy edződik az elmék kardforgatása által. Ócsárlás, persze magas irodalmi szinten, s vele szemben *kalaplevétel* és térdhajtás, ugyanúgy (Déry 250); *nagyszájúság* 'nagyképu hangoskodás': ISTVÁN. Melletted voltam, s itt Klagenfurtban kellett meghallanom, amit Schwechat óta magadban hordtál. GÖRGEY. Ezt nem hallottad. De gúnyt azokon, akik e sztoikus hitet ostoba remények, cigányos *nagyszájúsággal*, hetet-havat összeálmodó könnyelműséggel pótolták? Ne feledd, hogy mégiscsak ők voltak a nemzet (Németh 2: 492) stb.; *naplopás* 'semmittevés': Az olvasással eltöltött időt például csak időtöltésnek érzem, a *naplopás* úribb megfogalmazásának (Illyés 93); *naplopó* 'semmittevő': Mert mit látunk a mai társadalomban?... *Naplopók*... Léhűtők mindenütt... az úgynevezett modern irányzat... és örökös panaszok... (Kosztolányi 564) stb.; *szemkidugás* 'megtévesztés': — Nem megy az haza! Adnak az ilyennek állást. Az csak olyan *szemkidugás*, hogy innen kicsapják... Beteszik máshová (Nagy 438); *szemrehányás* 'rosszaló megnyilatkozás': — Én ezt már előre sejtettem! — néz rám anyám mélységes *szemrehányással* (Sütő 1: 224) stb.; *színvallás* 'nézet, meggyőződés kinyilvánítása': Hamarosan kitűnt azonban, hogy Jelasics *színvallása* nem tisztázta még a helyzetet (Herczeg 486); *szívjóság* 'vö. jószívűség': DÉNES. Bocsásson meg, atyám. ZSUGORI. Semmiség. DÉNES. Mekkora *szívjóság* (Örkény 3: 375); *szívszakadás* 'bánat okozta halál': SZÉCHENYI. Sok tekintetben érdekes könyv. Bár szerzője, mint az előszóban is halljuk, valóban közel lehetett a *szívszakadáshoz*. Eszméi szakadozottak, mint egy halott elmállt szemfödője... (Németh 2: 69–70); *szoknyavadász* 'szerelmi kalandokat hajhászó férfi': PÉTER. No, fog maga még másképp is hívni, mégpedig ebben a pillanatban, nemcsak stüzi vadásznak. CICA. *Szoknyavadásznak*, azt megkaphatja (Németh 1: 40); *szórszálhasogatás* 'túlzott aprólékoskodás': Mivel nem akadékoskodni akarunk, hanem új rokont találni, érzük be vele, hogy a maori arcok magyar arcok, s ne hozakodjunk elő azzal, hogy az én keresztapám feje egészen más fej volt, mint Kossuth Lajosé, s Beöthy Zsolt éppoly kevésbé formázta Bánffy Dezsőt, mint a Trefort Ágostont. Ilyen aprólékos *szórszálhasogatással* nem

megyünk semmire (Móra 2: 389); *talpnyaló* 'megalázkodóan hízelgő ember': 3. ASSZONY. Csúszó-mászó Ingenyen élő *talpam-nyaló* ki! ki! ki! (Örkény 3: 277); *talpraállítás* 'kialakítás': Az író legfőbb kötelességéhez érkezünk el ezzel, arányérzéke működtetéséhez. Arányosság: feltehetően ez minden koron minden művészet legösibb regulája. Arányosság az anyag elrendezésében . . . Arányosság az olvasó kedélyelemeinek a *tapraállítástában*, hogy sírjon is, ha nevet és nevésszen is, ha sír (Déry 457); *vérszopó* 'másokat kiszipolyozó': — Nem ismeri méltóságod az idevaló parasztot. *Vérszopó*, uzsorás annak minden fajtája. Volna arca két krajcárt elvenni ezért a halért, amely neki ingyenben van (Krúdy 66) stb.

b) *birkatürelem* 'nagyon nagy türelem': Keresztapám megbotránkozott a hirtelen szavakon, de *birkatürelemmel* válaszolt: (Tamási 1: 540); *bivalyerő* 'rendkívül nagy testi erő': A nevezetes az volt, hogy az ifjúból nem lehetett kinézni ezt a *bivalyerőt*, mert karcsú, sugár termetű, inkább kissé leányképzű legény volt (Herczeg 319); *csigalassúság* 'kínosan nagy lassúság': a serege javát elindította délnek. *Csigalassúsággal* masírozott, végül azonban mégiscsak Fehértemplom elé érkezett (Herczeg 481); *kutyahűség* 'alázatos ragaszkodás': A púpos kis rác, miután meggyőződött róla, hogy Isten semmiképpen sem akar belőle gazdag embert csinálni, holtá napjáig *kutyahűséggel* szolgálta Gráfékat (Herczeg 556) stb.; *macskaiüggyesség* 'gyors cselekvőképesség': Nem láttam világosan, hogy mit csinált. Halkan tett-vett, gyorsan cselekedett, *macskaiüggyességgel* (Kosztolányi 386); *oroszlánbátorság* 'félelmetes bátorság': Egyetlen ember *oroszlánbátorsága* és sugallóereje katonákat nevelt a vincellérekéből és szatócsokból. Ez az ember Maderspach Ferenc volt (Herczeg 476) stb.; *sasszem* 'élesen látó szem': Erzsi *sasszemével* kutatja a természet (Nagy 349); *tyúkés* „csekély értelmi képesség”: Engem kirúgnak! Egy rektornak a fiát! Föl tudod te fogni, hogy mi ez? A te *tyúkészeddel*? . . . Engem rúgnak ki, akinek még a szép-apja is iskolamester volt . . . (Nagy 411); *vasvillaszem* 'haragos, szűros tekintet': — Ha lóra ülnek, talán még kimenekülhetnek a szőlők felé — magyarázta Jani. Az öreg Jónás *vasvillaszeme* szinte keresztüldöfte a fiatalembert, mikor pipájával a fogai közt azt mondta: — Ne ártsa magát az úr a katonák dolgába! (Herczeg 522).

Főnévi funkcióra utaló egybeírt ál mofrazémák gyakran fordulnak elő nyelvünkben. Nagy számuk főleg azzal magyarázható, hogy elvileg szinte bármely frazémából képezhetők, bár ezzel a lehetőséggel a nyelvhasználók nem mindig élnek.

Eredetüket illetően lehetnek: 1. homogén frazémásorok és 2. poligén frazémásorok.

Általában monofrazémaként is megőrzik a frazémásorban betöltött szemantikai funkciójukat, vonzat tekintetében azonban a főnevesülés kivétel nélkül módosulást von maga után. Vö. pl. *szemére hány vki vkinek vmit* — *szemrehányás*.

Szintaktikai szempontból ugyanúgy viselkednek, mint más főnevek, vagyis a toldalékolástól függően jelölik a különböző mondatrészeket.

2.2.1. E típusba sorolom azokat a főnévi funkcióra utaló egybeírt álmonofrazémákat is, amelyekben az eredeti poligén frazémásor egyik elemét annak valamelyik szinonim megfelelője váltja fel. Példák: *macskazene* 'fülsértő zajongás vkinek a bosszantására, kigúnyolására' — *nyávog, mint a macska* 'fülsértően hamisan énekel, zenél': „Nagy szavak zúrzavara a Kamara Színházban”, maradt meg a kritikai *macskazene* összegezeként az első darabomat fogadó újságcím (Németh 1: 17); *vasgyúró* 'erős felépítésű személy' — *erős [olyan], mint a vas* 'nagyon erős, ellenálló a szervezete': CIPRIANI . . . Maga pedig vígan táncolhat, asszonyosság, és legyen büszke a kedves férjére. Ami az idegrendszerét illeti, ő egy *vasgyúró*! Most pedig sétáljanak haza (Örkény 1: 268); *vastürelem* 'feltűnően kitartó türelem' — vö. *erős [olyan], mint a vas*: RIPORTER. Marad a hűgysav. VENDÉG . . . Az volt a bökkenő! De Istennek hála, ott a könyvtár. *Vastürelemmel*, sok csalódás árán rábukkantam . . ., hogy ha valakinek — például só helyett — némi műtrágya kerül a szervezetébe, akkor az illető természetellenes mennyiségű hűgysavat ürít (Örkény 3: 244). Stb.

Ilyen képződmények viszonylag ritkán fordulnak elő a forrásokban.

2.3. Melléknévi funkcióra utaló egybeírt almonofrazémák

a) *enyveskező* 'lopásra hajlamos': A balónoktól, a bécsi király vallon zsoldosaitól, mindenki félt, legkevésbé talán az ellenség... Elvadult, *enyveskező* csürhenép volt, amely elől senki pénze, asszonya és lova nem volt biztonságban (Herczeg 373); *idegtépő* 'izgató, nyugtalanító': még ma sem sikerült kideríteni, hogy mely szempont vezérelhet egy jámbor, öreg virágkereskedőt... arra nézve, hogy borjú nagyságú farkaskutyát tartson, amely a fox-terrier biztos helyről hangzó, *idegtépő* ugatására utcai skandalumot rendezzen? (Krúdy 455); *jószívű* 'segítőkész': Sajnálták az ismeretlent, s abban reménykedtek, hogy majd csak kapnak hírt felőle, talán az Űrge Kálmán útján. Persze lehet, hogy valami *jószívű* ember — ilyen is van! — pártulfogta (Szabó 243) stb.; *keményfejű* 'makacs': GYÓNTATÓ (csak egy mozdulattal jelzi, hogy nem megy semmire vele). PRIOR. Ó, a *keményfejű* (Németh 2: 158) stb.; *keménykező* 'erélyes': 2. FÉRFI... Nekünk egy józan eszű ember kell, akit tisztelnek a beosztottjai, tehát tud fegyelmet tartani. 3. FÉRFI. És nem szenved, hanem erélyes, *keménykező* (Örkény 1: 410); *kőszívű* 'szívtelen': LANDOLFO... Márk mester, maga mit keres itt... Nem tudja, hogy ez rendelet ellen van? IRNOK. Ne légy már olyan *kőszívű*, Landolfo. Egy kis írásmunka a matematikus úrnak. Még neked is lehet rossz szemed s lányod Firenzében (Németh 2: 295); *nagyhangú* 'fölényesen nagyképu': KONFERANSZIÉ (bemutatja). Ő Göndör Sándor. E darab hőse. Bővérű, szertelen, *nagyhangú*, nagyívó, cigányozó korhely, azonban belül, ugye, csupa szív (Örkény 3: 263); *nagyszájú* 'nagyképuen hangoskodó': Csak jönnének azok a bécsiek — lamentál egy asszony. Akkor ennek a *nagyszájú* pesti kofának felkopna az álla... (Nagy 455) stb.; *nehézfű* 'lassú felfogású': SÍRÁSÓ. Hát nem érti? Megvan a német veszedelem pótszere. Az én pusztulástruvájom. VIOLA. Úgy látszik: *nehézfű* vagyok... (Németh 1: 166); *nyaktörő* 'veszélyes': SZÉCHENYI... Ezt az embert nem a tiszta, visszatartóztatathatatlán felháborodás kényszerítette ilyen *nyaktörő* dologba, hanem valamely irodalmi kép, Posa márkí, vagy nem is tudom, mire gondol ön (Németh 2: 90); *talpraesett* 'önmagát mindig feltaláló; frappáns': ZSUGORI (magában). *Talpraesett* fiú!... Ez aztán a cseléd! (Örkény 3: 337); Vannak ilyen emberek, akik esztendőig szürkén, kelletlenül senkinek se kedvére élnek; még csak a sörházban sem tudnak sikert elérni valamely *talpraesett* megjegyzéssel, az asztal végére ültetik őket (Krúdy 79) stb.; *üresfejű* 'buta': CICA (szemrehányóan)... Ha már le kell nézni valakit, előbb lenézem az olyan *üresfejű* legényeket, akik csak szíják a családjukból a pénzt, és semmit sem produkálnak... (Németh 1: 30–31); *vajszívű* 'érzékeny, gyengéd': Nagy örvezető szürke kis emberke, Hódi kétméteres óriás, csöppet sem nevetséges, mert nem a „*vajszívű* óriás” típusa (Örkény 1: 21); *vérfagyasztó* 'borzasztó, rémületet keltő': A borbély még néhány emlékezetében maradt zeneszámot is el akart énekelni a szabadkai bálból. Eppen próbálgatni kezdte hangját, de az elnök *vérfagyasztó* tekintetére hirtelen megingott, és visszaült székére... (Krúdy 166) stb.; *vérszomjas* 'vérengzésre hajlamos': Orlay még mindig nyugodt. Ha ásitana, nem csodálkoznék. Keresem a szemében a tüzet, az elszánt, *vérszomjas* merészséget, és nem találok, nem találok. Valakinek itt meg kell halnia, de ki lesz az?... (Kosztolányi 127) stb. Stb.

b) *halálsápadt* 'nagyon sápadt': Az apám szelíden megfogta a kezem, megcsókolt, arcát, *halálsápadt*, szegény szakállas arcát felém fordította, és kiküldött a szobából (Kosztolányi 223) stb.; *makkegészséges* 'virulóan egészséges': Jánoska, aki hatéves koráig *makkegészséges* volt, egy júniusi délután hirtelen háyni kezdett (Kosztolányi 681) stb.; *nyílegyenes* 'egészen egyenes': A girbegurba rácváros mellé... négy *nyílegyenes*, hosszú utcát tűztek ki a katonai mérnökök: ott laknak a sváb telepesek (Herczeg 426) stb. Stb.

Melléknévi funkcióra utaló egybeírt ál monofrazémák nagy számban figyelhetők meg nyelvünk valamennyi függőleges és vízszintes változatában. Kialakulásukat és elterjedtségüket azzal lehet magyarázni, hogy egyszerűbben és könnyebben lehet őket szintagmatikus viszonyba hozni más nyelvi elemekkel, mint eredeti (többtagú) változataikat. Vö. pl. *olyan ember, akinek nagy szája van* — *nagyszájú ember*.

Ilyen ál monofrazémák létrejöhetnek lexémahasonlító frazemasorokból (O. Nagy-i értelemben vett szóláshasonlatokból) is, mint pl. *halálsápadt* — *sápadt, mint a halál*. Ezek a képződmények megrövidült változatukban is megőrzik elsődleges szemantikai tulajdonságaikat, s ily formában is utalnak a vezérszóval kifejezett tulajdonság nyomósítására. Vö. *egyenes, mint a nyíl* 'egészen egyenes' — *nyülegyesen* 'egészen egyenes'. Természetesen stiláris szempontból a két változat nem tekinthető egyenértékűnek. (E jelenségre vonatkozóan vö. Somhegyi Gyula: Poligén frazemasorok a magyarban. Nyr. 111 [1987]: 342–4).

Az egybeírt melléknévi ál monofrazémák jelzői funkciót töltenek be a mondatban. Ezért van az, hogy általában nem fordulnak elő toldalékos formában és önállóan. Mindez nem vonatkozik a főnevesült képződményekre, mint pl. *vérszopó*, ill. a melléknévi monofrazémákból toldalékolás útján keletkezett határozószókra, mint pl. *nagyhangúan*.

2.4. A határozószóra utaló egybeírt ál monofrazémák lehetnek toldalékos főnevek és melléknevek, határozói ige nevek, valamint névutós főnevek.

2.4.1. T o l d a l é k o s f ő n e v e k

a) *félvállról* 'lekicsinylően': Midőn a két cimora nyeregbe ült, hogy útra keljen hazafelé, Gábor csak úgy *félvállról* odaszólt a rab huszárnak: (Herczeg 372), A telekkönyvvezető féloldalt ült az asztalnál, mintha még mindig tartana némi haragot a könyvtárossal. A szakállát pedergette, és *félvállról* kérdezte: — Hát mi is van azzal az Alvinczi urasággal, aki a hamis váltókat gyűjti (Krúdy 32), Le a kalappal, fiatalember, mert most is száz sárga csikó fickándozik az én zsebemben. A deák *félvállról* felelt: — Nem szoktam lovaknak köszönni, még ha a körmőczi ménesből valók is (Móra 2: 63), — Kúrálom az igazságot — mondta *félvállról*, s eltűnt, s még a kalapját sem vitte (Tamási 1: 85) stb.; *istenigazában* 'kegyetlenül, alaposan, nagyon': Vörös körszakáll nőtte körül húsos arcát, s akkor volt a legboldogabb, ha betérhetett a kocsmába, és *istenigazában* leihatta magát (Kosztolányi 213); *körömszakadtáig* 'legvégsőig': — Mondtam, hogy földvár volt itt valaha — mondja. Mert ő ilyen ember, *körömszakadtáig* védi a maga igazát (Szabó P. 1: 283) stb.; *lőhalálában* 'a lovakat kíméletlenül hajtva; nagy sietséggel': Míg várakozunk, *lőhalálában* nyargal a szövetkezeti elnök . . . (Sütő 1: 166); Végül a tisztiszolgáját küldte el egy tábornokbarátja lakására. A tábornok otthagya az ebédjét, *lőhalálában* sietett az ezredeshez, aki még mindig peckesen kifeszülve, hajdonfőtt tisztelgett a csupasz falak előtt (Kosztolányi 432) stb.; *madártávlatból* 'felülről, nagy magasságból szemlélve': nézük, bár *madártávlatból* addig az átkelési kísérleteket, azokat az éppoly törékeny hajócskákat, melyekkel a modern gondolkodás kísérelgette földéríteni a Sztüxen túli tartományokat (Illyés 56); *szabadlában* 'szabadon, nem letartóztatva': A rend ellensége is a társadalmon belül szorgoskodik, kisebb-nagyobb közösségekbe csoportosulva, de még a törvénytörők, a ganoverek is összetartanak, *szabadlában* és fogságban érzelmileg — s amenynyire lehet —, gyakorlatilag is segítik egymást (Déry 541); *szemeláttára* 'előtte': Saul *szemeláttára* dőlt a kardjába, és Dávid mindig odakacsintott rám, mielőtt vakszemen üttötte az óriást . . . (Móra 2: 452). Stb.

b) *torkaszakadtából* 'olyan hangosan, ahogyan csak bír': Szédült. Homlokán kidagadtak az erek, és *torkaszakadtából* ordított reájuk: — Takarodjatok innen! (Kosztolányi 184), „Hisz ezek bolondok! — gondolta magában. — Hisz ezek egytől egyig meg vannak őrülve . . .” Aztán *torkaszakadtából* elkezdett sírni (uő. 220) stb.

Ezek a határozószók olyan frazéma-egybeírások, amelyek csak határozóragos alakban fordulnak elő.

2.4.2. Toldalékos melléknévek

a) *bőkezűen* 'bőven adakozóan': Ha azonban Petőfi csak borgazdasági alapon részesült is szíves fogadtatásban, annál *bőkezűbben* mérte a pesti sajtó a babért Prégardt János úrnak . . . (Móra 2: 511) stb.; *eszeveszettül* 'esztelen túlzásokba csapva': Az orvost nem engedte közel magához, *eszeveszettül* hányta-vetette kis testét, karosszékek, szekrények alá bújt, mindenkit megharapott, aki a közelébe ért (Déry 386); *jőlelkűen* 'jószerűen' — És ugye, én — folytatta *jőlelkűen*, hogy abbahagyhassa vele az aházást, mert félt, megint rosszabbul lesz, és tombolni fog —, én is itt vagyok, látod? (Szabó 439); *lágyszívűen* 'könyörületesen': OTTÓ. Ha így ítélsz Henrikről: van okod újra megkötni rajt, amit *lágyszívűen* feloldottál (Németh 1: 576); *szárnyszegetten* 'csalódottan': (Megint várnak valamit, de a vendég fagyosan hallgat. Mariska *szárnyszegetten* leül.) (Örkény 1: 224); *szemrehányóan/szemrehányólag* 'rosszallóan': — Engedj, engedj . . . — sikoltott, s egy kigyó-szerű mozdulattal ki akart siklani a szép férfi öleléséből. Cser elengedte. Kimerülten a diványra dőlt, megtörölte a homlokát. — Hol a te lelked, hol a te igazi, becsületes arcod? — kérdezte *szemrehányóan*, szomorúan (Kosztolányi 51), Ám az elnök most felemelte méltóságos kezét, és minden további megjegyzés nélkül oldalba döfte Kriptait. A gondnokság alatt lévő úriemberke álmosan, keservesen, *szemrehányólag* nézett rá: (Krúdy 256) stb.; *szívfájdítóan* 'feltűnően': Igen, ő volt — Fiametta! A fehér lován ült, és *szívfájdítóan* szép volt (Herczeg 277); *szívettépően* 'lelki fájdalmat okozóan': Ebben a percben különös hang hallatszott a szent fal felől. Mintha egy óriás fatülkök szólalt volna meg mély, puha, *szívettépően* szomorú zöngéssel (Herczeg 35); *szívszaggatóan* 'szánalmatkel-tően': — Ne haragudj, hogy zavarunk, de muszáj megmondani, mit csinált a gyerek. Egész eddig csendben volt, örültünk neki, hogy jól elaludt, s most *szívszaggatóan* kiabál a szobából: (Móra 1: 78) stb.; *szűkmarkúan* 'fösvényen': Az útkaparó hát meghalt, hiszen halandó az ember meg aztán öreg is volt már, de az már mégis csak szégyen, hogy nagyon *szűkmarkúan* bánt el a családjával a vármegye (Szabó P. 1: 239). Stb.

b) *falfehéren* 'nagyon sápadtan': Aztán *falfehéren*, reszkető testtel a kezét emelve, szétnézett, nem hallotta-e ezt valaki (Nagy 54) stb.; *halálsápadtan* 'ua.': Nagy láрма támadt, az igazgató *halálsápadtan* rázta a csengőt, végre megkérdezte, hogy kívánok-e szólani (Móra 3: 39) stb.; *halottfehéren* 'ua.': A hajó ájulatos nyikorgással, sziszegő kötelekkel kikötött. *Halottfehéren* nézte. Aztán levette a kalapját, meghajolt a leány előtt, és sötéten mosolyogva, egy finom mozdulattal, akárcsak egy báln rendező, a remegő hajóra mutatott: Tessék beszállni! (Kosztolányi 33); *halothalványan* 'ua.': A jobb szobában, mely öt lépés hosszú és széles, a köpcös mészáros táncol örömeiben. Balra az anya, zilált, sűrű hajával, *halothalványan* (Kosztolányi 799) stb.; *halottsápadtan* 'ua.': Tíz nappal a bemutató előtt Kazimir nagyon udvariasan, de *halottsápadtan* azt kérdezte: „Ugye, nem sértődsz meg, ha adott esetben nem a nagyszínházban, hanem a studióban mutatom be a darabodat?” (Örkény 1: 488); *nyílegyenesen* 'közvetlenül; rögtön': A golyó *nyílegyenesen* rohant agyvelejébe. Halványan, véresen esett a fürdőkád mellé (Kosztolányi 635); VENDÉG . . . Sose felejttem el, amikor megkaptam az érettségi bizonyítványt, *nyílegyenesen* odamentem, és ők fel is vettek a Hidraulika 2-be (Örkény 3: 240) stb.; *nyílsebesen* 'nagyon gyorsan': . . . Fiametta *nyílsebesen*, mint a játszó macska, lesurrant a lépcsőn . . . (Herczeg 266). Stb.

Az egybeírt melléknévi monofrazémákból alkalmilag képzett határozószók gyakran fordulnak elő az általam használt forrásokban. Főleg *-an*, *-en* képzős változatban figyelhetők meg, de ismert *-lag*, *-leg* képzős változatuk is. Vö. *szemrehányóan* — *szemrehányólag*. Képezhetők középfokú melléknévből is, mint pl. *bőkezűbben*.

2.4.3. Határozói igenevek: *lélekszakadva* 'a nagy sietségtől zilálva': SZOMSZÉDASSZONY (*lélekszakadva* a tornác felől). Mi történt, drága szomszédasszony? (Németh 1: 79) stb.; *szemrehányva* 'szemrehányóan': CICA (*szemrehányva*). Tudja Jani,

hogyan ez nem szép. Nem voltam én éppolyan barátságos magához, mint akárkihez? Németh 1: 30) stb.; *szívdobogva* 'izgatottan, aggódva': Vilma már messziről megérezte ezt, és *szívdobogva* lépett be. Ott állt a fülledt családi körben (Kosztolányi 772) stb. Stb.

Az egybeírt igei ál monofrazémákból képzett határozói igenevek csak helyenként figyelhetők meg.

2.4.4. Névtűs főnevek: *jószívénél fogva* 'szívességének köszönhetően': LUDAS. „Mind e készlet a drágaságokkal egyetemben, törvényes becsénél fogva is többet ér háromezer pengőnél, és csak a kölcsönadó *jószívénél fogva* értékeltek a hiányzó kétezer pengő erejéig . . .” (Örkény 3: 340); *szemrebbenés nélkül* 'azonnal, gondolkodás nélkül': — Nem kutyakötelességed-e, ha én azt mondom, hogy adj pénzt, *szemrebbenés nélkül* a zsebedbe nyúlni, te becselenség vámszedője (Nagy 93), ILUS . . . És ezt nekem, elké-külve a dühtől, mint a Tudományos Akadémia hivatalos, négynyelvű tolmácsának, *szemrebbenés nélkül* angolra kell fordítanom. Szeretném tudni, hogy mit csinált volna az anyus? (Örkény 1: 343) stb.

Ilyen ál monofrazémát mindössze kettőt találtam a forrásokban. Közülük az elsőként említett egyáltalán nem fordul elő névtűs nélkül, az utóbbi pedig csak konkrét jelentésben használatos ily formában. Vö. **vkinek a jószíve — szemrebbenés* 'a szemhéjak rezdülése'.

2.4.4.1. Ismert nyelvünkben olyan képződmény is, amelyben a főnévi rész és a névtűs közötti szemantikai kötődést külön is jelöljük az egybeírással: *négyszemközt* 'bizalmas kettesben': — Kedves Terus — mondtam ravaszul, miután *négyszemközt* maradtam az áldozattal-, azt hiszem, nincs jó dolga nálunk (Déry 302), Azonban *négyszemközt* nem beszélhettem Emőkével. Mindig ott volt a szobában az anyja is, vagy Dsidsia, vagy más nőcseléd (Gárdonyi 246), — Még ne menjünk haza. Imádom az anyámat, imádom a testvéreimet, de miattuk sohasem tudok magával *négyszemközt* maradni. Gyerünk a régi, alvégi temetőbe, ahol ősz óta nem voltunk (Krúdy 44), Ettől fogva aztán a Kazinczy-párt *négyszemközt* mindig boiótiaiaknak csúfolta a debrecenieket, akik így beszélnek magyarul: tudós tarsaság, partfogó (Móra 2: 361), HUSZ. Palec! PALEC *Négyszemközt* akartál lenni velem. HUSZ. Gyónni akartam (Németh 2: 170), meg-megölelik a leánykát, de hozzá nem érnek egyébként, mert érzik, hogy több gyönyörűség nem való — csak *négyszemközt* (Tamási 1: 25) stb.

Ez a jelenség mindössze egyetlen ál monofrazémára jellemző, ez azonban gyakran fordul elő nyelvhasználatunkban. Hadrovics László szóbeli közlése alapján a német *unter vier Augen* képződmény mintájára rögződött meg a magyarban.

3. Kötőjellel írt frazémakapcsolatok

A kötőjellel írt ál monofrazémák funkciójuk alapján lehetnek igék, főnevek, melléknévek, névmások és határozószók.

3.1. Igei funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *hímel-hámol* 'óvatosan kertel': PETRICHNÉ (a fia mellé áll, suttogva). Félrehúz engem ez a Laji gyerek. Tudod, ezt szeretem a legjobban a legények közül . . . Asszonyosság, azt mondja . . . de látom, nagyon *hímel-hámol* — ha netalán úgy fordulna a dolog . . . (Németh 2: 611); *lőt-fut* 'kitartóan végzi sok szaladgálással járó munkáját': Tehát ezért hívják Tót Gábort Zsíros Tót Gábornak. Hogy mennyit nélkülözött, *lőt-futott*, míg eddig elért, ahol ma van, azt nem lehet emberi ésszel felérni (Szabó P. 1: 38); *meghány-vet* 'alaposan megbeszél, megvitát': Mindenki elmondta a véleményét, s a különbséget *meghánytákvettették*. Az öreg szava mindig sokat nyomott, s végül Attilának a szava volt a befejező (Gárdonyi 141) stb.; *ötöl-hatol* 'bizonytalanul kertel': Az egyházfők, akik a festőknek oly tüzetesen tárgyas utasításokat adnak, a köznapibb érdeklődés előtt *ötölnek-hatolnak*;

századonként és földrészenként más magyarázatot nyújtanak, saját előbbi magyarázatukról is (Illyés 173).

Ezek a képződmények viszonylag ritkán fordulnak elő a forrásokban.

3.2. Főnévi funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *csínja-binja* 'vminek a fortélyá': — Kitalálják a szőlőszedő gépet? Forgattam én a fejemben. Több *csínja-binja* lenne annak a gépnek, mint amivel majd fölmennek a holdra [sic!] (Illyés 135); *csont-bőr* 'betegesen sovány ember': amitől a kardvívás olimpiai bajnoka is *csonttá-bőrré* soványodott emberi ronccsá silányodott . . . (Örkény 1: 408); *lóttni-futnivaló* 'sok szaladgálással járó teendő': Minthogy Vilmának sok *lóttni-futnivalója* akadt, német lányt fogadtak mellé (Kosztolányi 741); *színe-virága* 'vmely közösség legjava': Voronyezs minékünk második Mohácsunk. Nemcsak azért, mert itt is, ott is elveszett egy nemzedék *színe-virága*, eleven ifjúsága, Mohács azért is, mert nem a vége, hanem a kezdete volt a romlásnak . . . (Örkény 1: 7).

Ezek között a monofrazémák között van főnevesült ige is, amire az jellemző, hogy csak a második frazémája toldalékolható. Vö. *csínját-binját* — *lóttni-futnivalóját*.

3.3. Melléknévi funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *csont-bőr* 'betegesen sovány': Méghogy szép volt! Az a lilafekete arc. Azok a merev szemek. Az a csupa *csont-bőr* test. Megborzong (Nagy 346) stb.; *füst-szikra* 'elviselhetetlenül szélsőséges': SZÉCHENYI . . . (Az indulóban levő Jósikához.) Már látom, tűkön áll, báró. Sokallja az én csupa *füst-szikra* modoromat (Németh 2: 75); *hegyen-völgyön* 'feltűnően nagy és hosszú ideig tartó': A virágok szépen kibomlottak, s velük a messze futó illat, mintha rejtelmes tündérsereg *hegyen-völgyön* lakodalmat tartana (Tamási 1: 87); *ízíg-véríg* 'igazi': Ezt annak köszönhetem, hogy teremő képzeletem van, és *ízíg-véríg* forradalmár vagyok (Örkény 2: 235); *mézes-mázos* 'túlzottan kedveskedő': BAKONYAI. Hogy lenne mindegy? Hát csak nem lehet valakit arról megítélni, amit mi elképzelünk róla? HANÁKNÉ. Miért ne lehetne? Nekem ő hiába hízeleg! Átlátok én az ő *mézes-mázos* modorán . . . (Örkény 3: 221–2); *tenyeres-talpas* 'nagy kezű és nagy lábú': Már az első napon belenézett a fénybe, s a hónap végén szétrúgta a polyáját, amelyet két *tenyeres-talpas* baba kötött köréje (Kosztolányi 546); *tutyi-mutyi* 'gyámoltalan': Egész sereg ember dolgozott ott, de nem olyan *tutyi-mutyi* módra, mint a másikon, hanem fürgén és dalolva (Tamási 1: 470).

Ezekhez a melléknevekhez egyaránt tartoznak közhasználatú és alkalmi frazémakapcsolatok.

3.4. Névmási funkciót jelölő frazémakapcsolatok: *fű-fa* 'mindenki': F. bátyám apámnak unokatestvére . . . Vasárnaponként — anyám megfigyelései szerint —, mint egy mérges kis ölebet, sétáltatja a fájdalmát a szövetkezet előtt. Ahova — esküje előtt — betért rendszeresen egy-egy deci monopolra. *Fű-fa* kínálgatta; úgy kezelik, mint nyugdíjas politikust (Sütő 1: 25), LUDAS. Hagyjátok! Minekünk már annyi szépet és jót összeszeltek, hogy egészen be van tőle dugulva a fülünk . . . Most pedig maga bejön ide az utcáról . . . és *fűt-fát* ígéret, márpedig ahhoz legalább egy igazolvány vagy egy pecsétes papiros kellene. Van ilyen? Mert ha nincs, akkor tűnés! (Örkény 3: 388) stb., *fűhöz-fához*: Futkostam *fűhöz-fához*, leveleztem rogyásig német és francia kiadókkal, egyszer még Berlinbe is elkeszegeltem, ugyancsak Füst Milán társaságában . . . (Déry 634), — Magyarországból rossz hírek jöttek, a török már benn van az országban. Nem csodálom, hogy a magyarok *fűhöz-fához* kapnak, a halál kopogtat a házuk ajtaján (Herzeg 298–9), Hasonlították *fűhöz-fához*, Mikszáthhoz és Auerbachhoz, Csehovhoz és Drachmann Holgerhez — azt hiszem, az utóbbinak a nevét se hallotta sohase (Móra 2: 213) stb., *fűnek-fának*: elmegy az uramhoz, mindent elmond neki, elmegy a maga feleségéhez, mindent elmond neki, mindent elmond *fűnek-fának*, tönkre akar engem tenni (Nagy 16) stb., *fűvel-fával*: Hát ezen a Kuszák bácsin muszáj kacagni. Már

akkor sem kellett volna így megijedni tőle, amikor *fűvel-fával* üzengetett, hogy felbontja a szerződést (Nagy 462), *fűtől-fűtől*: Kérte a tanácsot *fűtől-fűtől*, hogy mit lehetne most már csinálni, de senki se tudott neki szolgálatára lenni (Móra 1: 152). stb.; *hetet-havat* 'mindent': ISTVÁN. Melleted voltam, s itt Klagenfurtban kellett meghallanom, amit Schwechat óta magadban hordtál. GÖRGEY. Ezt nem hallottad. De gúnyt azokon, akik e sztoikus hitet ostoba reménnyel, cigányos nagyszájúsággal, *hetet-havat* összeálmodó könnyelműséggel pótolták? Ne feledd, hogy mégiscsak ők voltak a nemzet (Németh 2: 492) stb.; *tücsköt-bogarat* 'ua.': Nem, ez így nem mehet tovább. Mért vette be a két gramm aszpirint? És miért fecseg összevissza *tücsköt-bogarat*? (Kosztolányi 714) stb.

Az említett ál monofrazémák közül a *fű-fa* képződmény toldalékos változatai figyelhetők meg a leggyakrabban.

3.4.1. Találtam olyan példákat is, amelyekben a sajátos szövegkörnyezet más jelentést ad a frazémakapcsoltnak: *fűhöz-fához* 'valakihez': Én reális ember vagyok, s úgy látom, az a bajunk, hogy mindig olyan *fűhöz-fához* kapkodunk, amelyiknek magának is segítség kell (Móra 2: 383); *tücsköt-bogarat* 'vacakot': Szívesen segítenék neki, de ehhez aztán igazán szamar vagyok. Sok minden *tücsköt-bogarat* összeszedtem már úton-útfélen, de e szép tavaszi nap nélkül úgy halok meg, hogy soha hírét sem hallottam a diszakkarideknek (uő. 2: 337).

Ezekben az esetekben kevésbé mosódik el a szókapcsolat eredeti konkrét jelentése.

3.5. A határozószói funkciót jelölő frazémakapcsolatok létrejöhetnek személyragos igéből, toldalék nélküli és toldalékos főnévből, toldalékos melléknévből, valamint határozói igenéből.

3.5.1. Személyragos ige mint határozószó: *törik-szakad* 'mindenáron': D. Jóska fogadást kötött, hogy Erzsike leányágának *törik-szakad* 'vérét veszi' (Sütő 1: 98).

Ez az ál monofrazéma a *ha törik, ha szakad* frazémásor sajátos egyedi változata, s jól mutatja, hogy a frazemologizmusok megrögződésében a szemantikai kötődés a lényeges, s a grammatikai megformálás csak másodlagos jelenség.

3.5.2. Toldalék nélküli főnév: *hanyatt-homlok* 'eszeveszett gyorsasággal': — No, hozzon nekem egy üveg finom, nagyon finom pezsgőt. A pincér *hanyatt-homlok* szaladt, hozta a hűtővederben a pezsgőt, majd megsemmisült a buzgalomban (Kosztolányi 563), Sajnos, mikor hazaérték, Gabriel megelőzte őt. Ahogy beértek a garázsba, Gabriel valami reszelőt keresett, sehol sem találta, s bepillantott a csomagtartóba is. Ijedt kis arc nézett vissza rá, aztán Kandurka *hanyatt-homlok* futott kifelé a kertbe (Szabó 186) stb.

Ilyen példát mindössze egyet találtam, ez azonban gyakorinak tekinthető.

3.5.3. Toldalékos főnév: *agyba-főbe* 'nagyon': KONFERANSZIE. Ki háborította fel? NÉZŐ. Akit ön éppen *agyba-főbe* akart dicsérni... Az a Göndör nevű személy (Örkény 3: 283) stb.; *foggal-körömmel* 'elkeseredett szívóssággal': APÁCZAI... Fojtsanak a Szamosba, vagy dobjanak le a piaci templom tornyából; hisz itt is van folyó és torony, legalább örök emléke lesz a tudománypártolásunknak — addig azonban *foggal-körömmel* védem, amit lélekkel és munkával a birtokunkba vettünk (Németh 2: 703); *hébe(n)-hóba(n)* 'nagyon ritkán': Az egyiptomi királynők a fáraók kincseinek a rejtékhelyét őrizték, és akkor nyúltak a kincshez, amikor szükség volt rá, mert hiszen Egyiptom nem volt hódító állam, önmagának, önmagából élt, a fáraók kincsére tehát *hében-hóban* szüksége volt, hogy önmagát fenntarthassa (Krúdy 309), Bár sose látott még ilyent, nem volt neki egészen újság, mert ebéd közben, vacsora közben hallotta *hébe-hóba* a beszámolómat (Móra 1: 87–8) stb.; *hében-korban* 'ua.': A zenét valamely síp játszotta, amelyet *hében-korban* a torkára fojtottak fúvójának (Krúdy 314); *ímmel-ámmal* 'kelletlenül': „Aztán mondza valaki me nincs benne kacagás — háborog a határpásztor, aki derékfájása miatt csak *ímmel-ámmal* vett részt a kutatásban (Sütő 1: 183) stb.; *kézzel-*

lábbal 'erélyesen': Virág Ferenc megvett a választás után másfél fertály földet. Az előző választáson csak egy fertályt vett. Peidg *kézzel-lábbal* támogatta a kormányt (Szabó P. 1: 259) stb.; *lépten-nyomon* 'mindig': SÁRKÁNY. Akkor miért menekülnek az emberek tőle? S mért álmodnak róla? Hisz *lépten-nyomon* ott hever — nem ő, a lehetősége. Nem hiszik el, hogy ott lehessen bennük, amiről álmodnak (Németh 2: 405) stb.; *nyakra-főre* 'egyre-másra': Janinak eszébe jutott, hogy milyen baj lenne abból, ha az ő édesanyja is nesztét venné a dolognak, és azért *nyakra-főre* elindította a csapatot (Herczeg 478) stb.; *sebbel-lobbal* 'nagy sietséggel': Az öreg toronyóra *sebbel-lobbal* rohant előre, s kora hajnalban delet mutatott (Kosztolányi 257) stb.; *szívvel-lélekkel* 'teljes odaadással': ŐRNAGY... Mihelyt kifárad, megmondja, másfelől viszont, ameddig dobozolunk, addig *szívvel-lélekkel*... (Örkény 1: 246) stb.; *szőröstül-bőröstül* 'mindenestül': Van azért olykor egy-egy óra, amikor *szőröstül-bőröstül* belesimulok válaszaiba (Déry 281) stb.; *töviről-hegyire* 'eljéjtől a végéig': Zorka egyszerre beszédes lett. Meglátszott rajta, hogy ezt a dolgot már *töviről-hegyire* átgondolta (Herczeg 451). Stb.

Átvitt jelentésű kötőjellel írt toldalékos főnevek gyakran fordulnak elő nyelvhasználatunkban. Olyan főnévi kapcsolatok tartoznak ide, amelyek toldalék nélküli alakban nem ismertek frazémakapcsolatokként.

3.5.4. Toldalékos melléknév: *fekete-fehéren* 'egyértelműen': A harmadik részletkérdéssel nem tudok egyetérteni, mert ha mi Jányt *fekete-fehéren* mint háborús bűnöst, fasiszta tömeggyilkost, cinikus és korlátolt férget ábrázoljuk... (Örkény 1: 545) stb.

Ezt a típust csupán egy képződmény esetében találtam meg.

3.5.5. Határozói igenév: *meghánnya-vetve* 'alaposan megbeszélve, megvitatva': Csönd. A vendég csöndet kínál; hogy szóra bírja a társát. — Beszélgetve, *meghánnya-vetve* a község meg az ország dolgait! (Illyés 125); *sülve-főve* 'állandóan': Az urak, bár gyakoriak voltak köztük a véres határvillongások, *sülve-főve* együtt voltak, és különbnek tartották magukat akárki fiánál, még a szent életű papoknál is (Herczeg 50).

Ezeknek a ritkán előforduló nyelvi jelenségeknek két típusa van. Az egyik típushoz azok tartoznak, amelyek alkalmilag képezhetők igei ál monofrazémákból, vö. *meghánnya-vetve*. A másikba pedig azok sorolhatók, amelyek ily formában állandósultak, vö. *sülve-főve*.

4. Dolgozatomban azokkal az állandósult nyelvi képződményekkel foglalkoztam, amelyekben a frazémák szemantikai egybetartozására helyesírásunk is utal. Ezeknek két csoportját különítettem el. Az egyik csoportba soroltam az egybeírt frazémasorokat (frazeológiai egységeket), a másikba pedig azokat a frazemologizmusokat, amelyekben a kötőjeles írásmóddal érzékeltetjük a frazémák közötti szemantikai viszonyt. Mivel mindkét típusban legalább két frazémát kell feltételeznünk, ezért ezeket a jelkapcsolatokat ál monofrazémák-nak nevezem, így különböztetve meg őket a valódi monofrazémák-tól, amelyekben csakugyan egy frazéma van.

Kitértem ezeknek a nyelvi jelenségeknek az alaktani tulajdonságaira is, külön részletezve az igei, a főnévi, a melléknévi, a névmási és a határozói funkcióra utaló képződményeket.

Tekintettel arra, hogy az általam monofrazémáknak nevezett nyelvi képződményeket mind a külföldi, mind pedig a hazai szakirodalomban nagyon mostohán kezelik, ezért dolgozatomban hiánypótló céllal íródott. Ezen túlmenően azonban arra is fel kívántam hívni a figyelmet, hogy egy-egy formális kritérium merev szem előtt tartása néha a nyelvi rendszer önkényes megcsonkításával jár együtt. Ezzel egyébként Juhász József is számol, amikor egyik úttörő jellegű dolgozatában — a szovjet kutatások eredményeit alkalmazva a magyar frazeológiai egységek jelentéstani vizsgálatában — megemlíti, hogy pl. a *rabvallató bor*, a *madárláttá kenyér*, a *tenyérbemászó képe van vkinek* stb. fra-

zeológiai egységek *rabvallató*, ill. *madárlátta* frazeológiai kötött használatú tagjai kapcsolódhatnak más szavakkal is. Pl. *rabvallató munka*, *madárlátta tizórai* stb. (A frazeológia jelentéstanához. ÁNyT XVI/1985.): 120). Juhász József azonban itt megáll, s nem utal arra, hogy ez a folyamat — amint azt a dolgozatomban található példaanyag is mutatja —, sok esetben a jelzői frazéma teljes önállósulásához, vagyis monofrazematizálódásához vezet. Ez utóbbi abban nyilvánul meg, hogy a jelzői frazéma szabadon kapcsolódhat olyan lexémákkal, amelyek szemantikailag szinonimikus, ill. oksági viszonyban vannak az eredeti frazemológiai kapcsolat főnévi elemével. Vö. *tenyérbemászó képe van vkinek* — *tenyérbemászó arca/fizimiskája/fizionómiaja/pofája van vkinek*; *madárlátta kenyér* — *madárlátta kifli/lekvár/sütemény/tizórai* stb. (A *kenyér* elem ma már talán a legritkábban fordul elő a nyelvhasználatban.); *rabvallató bor* — *rabvallató alexandrinus/munka/vers/zene* stb.: (Van egy negyvennyolekból való kalendáriumom, mégpedig német nyelvű. Annak egyik tábláján a „Talpra magyar!” található német fordításban, a másikon Rózsa Sándor támaszkodik a puskájára fametszetben *rabvallató* német *alexandrinusokkal* koszorúzva) (Móra 2: 123).

Forrásjegyzék

Déry	= Déry Tibor: A napok hordaléka. Bp., 1982.
Gárdonyi	= Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember. Bp., 1980.
Herczeg	= Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Bp., 1983.
Illyés	= Illyés Gyula: Kháron ladikján. Bp., 1982.
Kosztolányi	= Kosztolányi Dezső: A léggömb elrepül. Bp., 1981.
Krúdy	= Krúdy Gyula: Etel király kincse. Bp., 1981.
Móra	= Móra Ferenc.
: 1.	= A vadember és családja. Nádihegedű. Bp., 1981.
: 2.	= Napok, holdak, elmúlt csillagok. Á fele sen tudomány. Bp., 1980.
: 3.	= Hannibál feltámasztása. Ezek az évek 1914–1933. Bp., 1981.
Nagy	= Nagy Lajos: A vadember. Budapest nagykvéház. Három bol-toskisasszony. Bp., 1981.
Németh	= Németh László: Szerettem az igazságot. Drámák 1931–1955. 1–2. Bp., 1981.
O. Nagy	= O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976 ² .
Örkény	= Örkény István: Drámák. 1–3. Bp., 1982.
Sütő	= Sütő András
: 1	= Anyám könnyű álmot ígér. Bp., 1981.
: 2	= Az idő markában. Bp., 1984.
Szabó	= Szabó Magda: Bárány Boldizsár. Sziget-kék. Tündér Lala. Bp., 1983.
Szabó P.	= Szabó Pál: Talpalatnyi föld. 1–2. Bp., 1961.
Tamási	= Tamási Áron: Összes novellái. 1–2. Budapest–Debrecen, 1979.

Somhegyi Gyula

Egy szintaktikai szerkezet történetéhez*

(A *ha ki* kezdetű mellékmondatok)

Simonyi Zsigmondra alkalmazza Arany János szavait Károly Sándor: „Hová tekintesz, magyar, hol Simonyi nevét ne lásd megírva?” (ÁNyT. 14: 265). A nagy magyar nyelvtudós emlékének szentelem az alábbi gondolatokat.

* Elhangzott 1988-ban a IV. nyelvészkonferencián

1. O. Nagy Gábor kiváló nyújteményében tallózva (Magyar szólások és közmondások) azok az idiómák ragadták meg figyelmemet, amelyek több változatban szerepeltek a kötet anyagában. Számos olyan adat tűnt fel, amelyeknek variánsai szembetűnő párhuzamosságot mutattak: az egyikük *ha* kötőszós, a másikuk *ki* kötőszós mellékmondatlall állt. Az is figyelemre méltó, hogy gyakori a feltételes mellékmondat 2. személyű formája.

(1) Ha borja, nyalja [rég: Kinek borja, (az) nyalja]! (b 1094.)

(1a) Ki farkassal tart, annak vonítani kell [Ha farkasok közt vagy, neked is ordítani kell] (f 277.)

(1b) Aki fölteszen, játszani is kell annak [Ha fölítettél, játsszál is] (f 611.)

A két kötőszó együtt is megtalálható:

(2) Ha a tüzet szereted, a füstjét is szenvedd [rég: Ha tüzét szereted, füstjét is szenvedjed, *Ha ki* tüzet szeret, füstit is szenvedje] (t 883.)

S csupán ebben az alakban:

(2a) Későn érkezett szerencse, *ha kit* halála tett naggyá. (sz 846.)

2. Ugorjunk egyet az időben, s változtassunk műfajt is! Ady Endre egyik legismerőbb versében olvashatjuk:

(i) „*Ha ki* király, Sorsának a királya,

Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja. . .”

(Hunn, új legenda)

József Attila fiatalkori költeményében áll:

(ii) „*Ha ki* erős ember, erős az ő dolga,

vagyok én a magam húsultató dolga.”

(Jut most elég)

Az Élet és Irodalom 1985. augusztus 16-i számának 5. oldalán közölte Pákolitz István rövid lírai alkotását. Így végződik:

(iii) „a gyepölő el van eresztve

aligha lesz könnyű dolga

ha ki mégis visszafogja”

(Aligha)

3. Tekintsünk most néhány prózai példát! Honffy Pál—Szabolcs Árpád Levelezési tanácsadó c. kötetében (Bp. 1975.) idézi az 1805 és 1824 között 7 kiadást megért gyűjteményből (Kis János—Trattner Mátyás: Legújabb magyar és német Levelező könyv . . .): „Ami engemet illet, teljes tehetségem szerint igyekezem minden alkalmatosságot hasznomra fordítani, *ha miben* az Urnak tetszését megnyerhetem, s magamat egy oly érdemes atyafiságnak szeretetére méltóvá tehetem” (Honffy 62—3).

Karinthy Frigyes így emlékezik az íróra—régészre—muzeológusra: „Móra Ferenc szelíd humorát, mosolygó bölcsességét, finom gúnyolódásait s a magyaros öngúnyt is könnyű volt leszármaztatni a Jókai-, Mikszáth-, Tömörkény-féle szellemi családfából, formai vérvizsgálattal, s megnyugodni benne, hogy az elmúlt két évtizedben ő »képviselte« azt az örökséget, ő játszott irodalmunk zenekarában, zongorán, cimbalmok és jazzkürtök közt, ezen a mesterhegedűn, mint a leghivatottabb, szinte kinevezett tanára a drága és nemes hangszernek. . .

De *ha ki* figyelmesebben követte technikán s cifrázáson túl a szólamot, s különösen *ha ki* személyesen ismerte az embert, valami nyugtalanság fogta el. Mindig bujkált bennem valami féltudatos gyanú, hogy Móra Ferenc nem akarta, csak vállalta ezt a szerepet” (Szavak Móra Ferencről. In: Mórától Móráról. Vál. Megyer Szabolcs. Bp. 1979. 337).

3.1. Most két prózarészletben fordításban lássuk a *ha ki* együttest!

„Tudd meg, sólyom, az egész világon is hiába keresnél ennélkülönb rejteket a knyáz-kisasszonyod számára. Éjfél után már erre sem megyen át egyetlen élő lélek, hacsak velem nem, ama szurdékot pedig eleven ember lába még nem taposta. *Ha ki* jövendöltetni akar, megáll a szurdék előtt, s ott vár, amíg kijövök” (Sienkiewicz, H.: Tűzzel – vassal. Bp. 1969. 338; ford. Mészáros István).

István király Intelmeinek egy helye: „... nehogy a jó ... megromoljék és megsemmisüljön. Mert *ha ki* a szentegyház méltóságát csorbítja vagy csúfítja, azon munkál, hogy Krisztus testét csonkítsa” (ford. Kurucz Ágnes, Bp. 1982. III. fej.).

4. Aki ismeri Sienkiewicz idézett művét, az tudja, hogy a cselekmény 1647-ben kezdődik. Amikor szerzője írta, *nyelvileg* is történeti ízt adott neki: két és fél évszázaddal korábbi nyelvi-nyelvhasználati jelenségeket mutatott be. Az archaizáló szándéknak tehát jelen kellett lennie. Az Intelmek fordításakor Kurucz Ágnesnek ugyan-csak ahhoz a nyelvi és kulturális miliőhöz kellett alkalmazkodnia, amelyben Asztrik érsek fogalmazta. A két fordításban közös a latin nyelv nyilvánvaló hatása! Az Intelmek latin nyelven íródott, s a már idézett S. Trilógia másik helyén Zagloba így szól:

— „'Loquor ²latine! ... nemes ¹ember vagyok!’” (I. m. 291).

4.1. Idézzük most Bárczi – Benkő – Berrár alapművét: „nyelvelmékeink, de főleg kódexeink mondatana egy sereg latinos vonást mutat föl... Ez a mélyre ható latin hatás ... kétségtelenül a latin nyelv szakrális jellegén alapult. A szent vagy legalábbis nagy tiszteletben álló szövegek fordításakor a fordító a lehető legnagyobb mértékű hűségre törekedett, még nyelvi erőszak árán is, hogy a magyar szöveg mintegy pontos mása legyen a latinnak” (A magyar nyelv története. 521); — majd a középmagyar korról szólva: „Szerplő ember számára egész korszakunkon át a latin nyelv ismerete elengedhetetlen, s e nyelv a magyar köznemesség második nyelvénvé, valóságos anyanyelvvé lesz... az írott nyelvi normák ... jelentékeny részben latinizmusok ... továbbra is érvényben maradtak ... nemzedékről nemzedékre öröklődtek, a bibliafordítások szélesebb rétegekbe is átvitték őket” (I. m. 527).

5. A bibliafordítások közül először a Münchener Kódex 1971-es kiadásában vetettem össze a *si quis* (és változatai) fordítási variációit. Az eredmény:

latin	magyar	az adatok száma
<i>si quis</i>	<i>haki</i> (sic!)	3
	<i>ha ki</i>	30
	<i>ha valaki</i>	3
	<i>valamit</i> (' <i>ha valamit</i> ')	2
<i>si quid</i>	<i>hamit</i> (sic!)	4
	<i>ha valamit</i>	2
	<i>valakit</i> (' <i>ha valakit</i> ')	1
<i>si quisquis</i>	<i>valaki</i> (' <i>ha valaki</i> ')	1
<i>si quod</i>	<i>ha mely</i>	2
<i>si alicui</i>	<i>ha valakinek</i>	1
<i>ut si quis</i>	<i>hogy valaki</i> (' <i>ha valaki</i> ')	1
<i>nisi quis</i>	<i>hanem ha ki</i>	1
<i>nisi qui</i>	<i>hanem ki</i>	1
<i>nisi quod</i>	<i>hanemha melyet</i>	1

Látható, hogy az összesen 53 lehetőségből 41 a *ha ki* (*mi*, *mely*) formában szerepel. A másik érdekesség: a leggyakrabban a *valaki* váltja a *ki* névmást.

5.1. Az ellenkező oldalról vizsgálva a kérdést: van-e 'ha valaki' jelentésű forma a magyar fordításban, ami nem *si quis*-re megy vissza? A következőket találjuk:

<i>quicumque</i>	<i>ha</i> ('ha bárki')	1
	<i>valakik</i> ('ha valakik')	8
	<i>valamely</i> ('ha valamely')	1
<i>quidquid</i>	<i>valamit</i> ('ha valamit')	1
<i>quisquis</i>	<i>valaki</i> ('ha valaki')	3
<i>qui enim</i>	<i>mert valaki</i> ('ha valaki')	1
<i>quis quid</i>	<i>ki mit</i> ('ha valaki valamit')	1

6. Úgy tűnik, a 'bárki, bármi' jelentés nem idegen a magyar *valaki* formának. A TESz. III. kötetében azt olvashatjuk: *valaki* nm JóK 1. 'bárki, meg nem határozott személy; jemand'. 2. 'aki; wer' (1076). A II. kötetben ez áll: *ki* HB 'aki, amelyik'; Jókk 'valaki'; NagyvGH 1460 k: 'mindenki' . . . Vonatkozó értelmű összetett mondatokban vált kötőszói szerepű vonatkozó névmássá" (480). És ugyancsak e kötetnek a 7. lapján: „*ha* 1350 k kötőszó; 1508 (DöbrK) 'mikor, wann' ?; TihK: a feltétel kifejezésére." S ugyanott: „Eredetileg hely-, majd időhatározószó lehetett, ebből vált előbb a feltétel nélküli időhatározó mondatok, majd a feltételes, megengedő mondatok kötőszavává. A ném *wann* 'mikor, amikor' és *wenn* 'ha' is azonos eredetű.”

7. Megvizsgáltam a Jordánszky-kódex teljes korpuszát témánk szempontjából. Az összesített adatok a következők:

<i>ha ki/mi/mely</i> (írasmódja <i>ha-mi</i> is!)	103
<i>ha valaki/valamely</i>	7
<i>ki</i> ('ha bárki')	5
<i>valaki</i> ('ha bárki')	50
<i>vala</i> ('ha bárki')	2
<i>valamely</i> . . . és <i>ha</i> ('ha valamely és ha valamely')	5
<i>valaki</i> és <i>ha</i> ('ha valaki és ha valaki')	3
<i>ha mikoron</i>	7
<i>ha mivel</i> ('ha amivel')	1

Láthatjuk, hogy a Münchener Kódexben is, a Jordánszky-kódexben is jelentős számú adatunk akadt a *vala* fenti jelentésben való előfordulására. Lássuk a szintaktikai környezetet is:

(3) Vala embert verend, és meghaland, az es meghaljon, mint gyilkos. Vala barmot megölend, mást adjon helyette (JordK 3. k. 17. fej. 54).

8. Simonyi Zsigmond írja A magyar kötőszók c. munkájának 3. kötetében: „Érdekes az a latin *si-quis*, *si-quid*-nek megfelelő kifejezőmód, mely szerint *ha* mellett még ma is nagyban dívik az egyszerű határozatlan névmások használata: *ha ki*, *ha mi* stb. = *ha valaki*, *ha valami*.” (112). A folytatásban közölt példák kódexekből, íróktól valók. Igen érdekesnek látszik Simonyi megjegyzése: „A *ha*-nak a névmás mögé vetése szokatlan: kinek mire s mikor *ha* szüksége leszen, mindenike mindjárt tőlem annyit vészen. Gvad RP. (uo.) És kissé később: „Ritkábban fordulnak elő az egyszerű határozatlan névmások más kötőszók, ill. viszonyító névmások mellett” (113). Ami pedig a *ha* melletti időhatározószói vonatkozó kötőszókat illeti: „gyakran váltakozik párhuzamos mondatokban *ha* és *mikor* 'vagy *ha* és *midőn*'; p. ritka nap veti be őket a városba, csak *ha* esett állat bőrért

kell a gazdához beinni, vagy mikor elfogyott a tarhonya (Jókai)” — s lentebb: „Azelőtt az időhatározó *ha* helyett használatosak voltak ezek a kapcsolatos kötőszók (értsd: kapcsoló elemek — NJ) is: *ha midőn*, *ha mikor*, melyeket akár így is érthetünk: *ha valamidőn*, *ha valamikor*, vö. lat. *si quando*. Ma szokatlanok ezek a kapcsolatok, de a régiek gyakran éltek velük, s még századunk elején is használták, Kazinczy és mások” (i. m. 105).

9. Az eddigi gondolatokhoz a modern szövegtani megközelítésnek az a szempontja társul, amelynek a számára a beépítettség vagy beágyazottság a sorrend fontosságát hangsúlyozza. (Az előbbi terminus a szegedi iskolában, az utóbbi a generatív megközelítésben szokásos.) Mindkettő arra alapoz, ahogyan a kérdéses nyelvi egység a gondolatok sorába, a szintaktikai láncba épül, ill. ágyazódik. Lényegében mindkét irány vizsgálja a felépítő részek ontitását és sorrendjét.

9.1. Békési Imre a szövegben konstrukciótípusokat keres: „A konstrukciótípus a beépítésének lehetőségeivel együtt felfogott tipikus gondolati konstelláció. Formailag egyfajta szövegszerkezeti alapegység, amelyet két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus (az én kiemelésem, N. J.) egysége jellemez. A magasabb szövegegységbe a két viszonyfajta (s a viszonyított részek) sorrendi cseréjével épül be, beépítetlen helyzetben pedig szövegmű értékű lehet, s a lezártág érzetét kelti” (A gondolkodás grammatikája. Bp. 1986. 31). Már csak egyetlen lépés van hátra: hogyan kerül ide a vonatkozó és a feltételes mondat? Békési azt írja: tartalmi-logikai viszony. Mit rejt ez a fogalom?

„A tartalmi-logikain a nyelvészetben mellérendelőnek nevezett (koordinatív) kapcsolásfajtákat s ezek grammatikalizálódott változatait (az ún. sajátos jelentésű mellékmondatokat az okhatározóival együtt) értjük. Erre később még visszatérünk, ezért itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a tartalmi-logikai kapcsolások nem azonosak a logika tudományában definiált logikai konnektívumokkal. „Ezek — írja Molnár Ilona — valójában léteznek a nyelvben, valamilyen komplex képződményei a logikusnak, a valóságviszonyokból ismertek, illetve a mindennapi gondolkodásmódnak, azonkívül a közlemény aktuális körülményeinek, a közlő szándékolt hangsúlyainak, oktató, nevelő céljainak” (1982. 8. — Békési i. m. 36).

A témánk szempontjából fontos kérdés tehát: van-e az általunk analizált nyelvi jelenségben „tipikus gondolati konstelláció”? Ebből következőleg: meghatározható-e a feltételes és a vonatkozó viszonyfajta között (pl. közös főmondatukhoz képest) valamilyen hierarchikus összefüggés? S ezután: megállapítható-e a szövegbe épülésnek, a beépítettségnek nyelvi vagy nem nyelvi szabályszerűsége?

9.1.1. Ha a feltételes mondatokban ok-okozati összefüggések megléte nyilvánvaló, akkor az általunk tanulmányozott szerkezetek természetesen vetik fel azt a lehetőséget, hogy keressünk a feltételes és a vonatkozó szerkezetek együttesében konstrukciótípust. Ehhez az szükséges, hogy a vonatkoztatásnak is saját arculata legyen.

„És megsokasajtom az te nemzetedet, mint feldnek porát (ezért) *Ha ki* megszámlálhatja ez feldnek porát, hát az te nemzetödet es megszámlálhatja” (JordK 1. k. 13. fej. 11).

„Ha ki azért tudja az jót, és [’de’] nem tészí, bínre vétetik úneki” (JordK Jakab ap. a zsidókhoz 4. fej. 217).

Az előbbi részletben a *ha* — *akkor* követi a főkapcsolást, az utóbbiban a főviszony az ok — okozat, s előtagjában alkapcsolás az ellentét. A kódexekben a legtöbbször magyarázat elő- vagy utótagjában találjuk a feltételes kapcsolást, néhány ellentétes konstrukció és következtető szerkezet mellett.

Magyarázat a főviszony: „Hetednapiglan kovászos ne lélettessék ti házatokban, mert *ha ki* ejendik, elvész annak lelke Izraelből, akár lakos légyen, akár jövevény” (JordK 2. k. 12. fej. 37).

Beépített konstrukció: „Ójátok magatokat, hogy az hegyre fel ne menjete, se í határit ne illessétek, *mert valaki* illetendi az hegyet, halálnak halálával hal” (JordK 2. k. 18. fej. 41).

Kibővített konstrukció, az utótagban ellentéttel: „*ha ki* újonnan nem születendik víztől és Szentlélektől, nem mehet bé Istennek országában. (sic!) *Mert ha ki* testtől születik, test csak az, és ki Lélektől születik, lélek az” (JordK János ev. 3. fej. 170).

Az ellentétes konstrukció két *ha* – *akkor* elemmel: „*Ha ki* nappal jár, nem sérszik meg mert láttya e világnak világát. *Ha* kedig éjjel járand, megsérszik, mert nincs világ ő benne” (MünchK János XI. 9. 369).

9.1.2. Azt láttuk, hogy a 6.-ban tárgyalt jelentéstani okok miatt a konstrukcióépítésben a vonatkoztatás nem játszik külön szerepet. A gondolkodás grammatikájá"-ban látható a *ha* – *akkor* viselkedése a szerkezetek létrehozásában. E szempontból tehát nem tehetjük fel a *ha ki* bevezette szerkezetről, hogy eltér a többi feltételes mondat viselkedésétől.

9.2. Ami a feltétel és a vonatkoztatás lehetséges hierarchiáját illeti, már az összegyűjtött korpusz is, Simonyi már idézett véleménye is azt mutatta, hogy a feltétel a gondolatmenet számára fontosabb, mint a vonatkozó kapcsolás. Erre vall a sorrendjük. Az összehasonlításához:

	<i>ha ki</i>	<i>ki ha</i>
MünchK	41	6
JordK	110	9
idiómák	18	2 (<i>ki ha is</i> !)
Ady + József A.	11	3

A fenti adatokban még nem is szerepelnek a *ha valaki* típusú szerkezetek. 2 idiómánkban a *ki* megelőzi a feltételes kötőszót, ám az adatok megengedést mutatnak: „Ki szépen viseli magát, ha rút is, szépeknek tartják” (sz 775, 635).

József Attila szép gondolatában:

„Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét, . . .
aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni,
azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.”

Jegyezzük meg, hogy a *ha* – *akkor* alkapcsolás. És a főviszony? Vonatkoztatás? A jelentés szempontjából oda kívánczok: azért, emiatt azt a szép, régi asszonyt szeretnem nem szeretni. Tehát következtető jelentés – vonatkoztató formában.

Említsük még meg Radics Katalin A vonatkozó mellékmondatokról c. tanulmányának egyik példáját!

(Választhatasz a járatok közül.) Jobb azonban, ha azzal a járattal mész, amelyik megáll Prágában” (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk. Rác Endre és Szathmári István. Bp. 1977. 152).

Ha az adott szerkezetet a főmondat mellett sorrendi transzformmálással vesszük, az eredmény:

* Jobb azonban, *ha amelyik* megáll Prágában, azzal a járattal mész. Ez utóbbi köznyelvi adat kapcsán megjegyzendő, hogy a lírai szövegek szerkesztésében is, az idiómák sorrendjében is igen fontos szerepet játszik a ritmus, a rímelés stb. A kéziratban már látható is, hogy a költői példák számozása emiatt elűt a többitől. Az pedig természetes, hogy a bibliafordítások alapján a latin nyelv *si quis* szórendje a magyarban is megmarad.

A másik feltűnő sajátosság: a kódexek kora óta a *ha ki* kötőszóegyüttesből hangtani okok miatt nem *ha aki* lett, hanem inkább *ha valaki*.

9.2.1. Álljon itt Rácz Endre és Szemere Gyula közhasználatú elemző jegyzetének egyik példája (Mondattani elemzések, 32):

„Vilma azt az arany tanácsot tanulta, hogy aki gyalog van, az ne válogasson a hintókban, hanem üljön fel mindjárt az első kínálkozó járműre.” (Mikszáth Kálmán)
Ami az „arany tanácsot” illeti, lehetne ebben a formában is:

„... ha valaki gyalog van, az ne válogasson a hintókban, hanem üljön fel mindjárt az első kínálkozó járműre.”

S régiesen (Simonyi 1883-ban azt írta: „még ma is nagyban dívik”):

... ha ki gyalog van, az ne válogasson a hintókban, hanem üljön fel mindjárt az első kínálkozó járműre.

Békési konstrukciótípusaiban ez a Mikszáth-mondat beszerkesztett következtető főviszonyú szerkezet, utótagjában ellentéttel. Az eredeti forma pedig — természetesen vonatkozó.

9.3. Az eddigiek alapján a szövegben elfoglalt helyét keressük a *ha ki*-nek. Feltűnő szabályossággal a *mondta, meghagyta, megparancsolta*-típusú idéző mondat után következik a bibliafordításokban. A kötőszóegyüttes tagmondatában *-and/-end* időjeles igék, főmondatukban felszólító módú igék találhatók. Így a *ha ki* értelme 'mindaz, aki', 'ha bárki'.

10. Mind a feltételes, mind a vonatkozó mondatok tárgyában igen fontos tanulmányok születtek. Berrár Jolántól való a „sajátos jelentéstartalmú mellékmondat” terminus, B. Lőrinczy Éva és Rácz Endre, Bánréti Zoltán és Radics Katalin neve mindenképpen megemlíthető. (Az irodalmi adatokat lásd Berrár Jolán: Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdéséhez c. dolgozatában, in: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. szerk. Rácz Endre és Szathmári István, Bp. 1977. 171–87). A téma továbbgondolását igényli Kenesei Istvánnak „Az alárendelő mondatok a magyarban ...” c. dolgozata (NyK 107 [1985.]: 311–50. kül. 339 és skk).

10.1. A tanulságok elemzésünkől arra vallanak, hogy ;

- a *ha ki* a *si quis* szerkezet latinizmusaként került a magyar nyelvbe;
- egészen a XIX. század végéig használatos volt;
- mai nyelvünkben régies (l. ÉKsz. „ki. . . 4. rég: Ha ki 'ha valaki'” l. kiad. 691);
- a kötőszókétfős nem közbeékelődésre vall, hanem csak a fordítás adta;
- a *ha* kötőszó áll elől, ritka a két elem cseréje;
- az összetett mondat szövetében a tömbösödés során (l. Deme László: Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. Nyr. 90 [1966.]: 399.) a *ha* váltakozhat vonatkozó kötőszókkal, párhuzamos szerkezetben; ezt már említettük a 8.-ban Simonyitól;
- valószínű, hogy az ok-okozati tartalmú, előrevetett vonatkozó mellékmondatos formák Békési konstrukciótípusaiban ugyanazt a helyet foglalhatják el, mint a *ha—akkor* szerkezetek.

11. Legyen ez a szerény gondolatmenet főhajtás Simonyi Zsigmond emléke előtt. Akadémiai székfoglalójában ezt mondotta: „mindenki tudja, hogy a nyelvészet az emberi gondolatnak legközvetlenebb nyilatkozásaival foglalkozik. . .” (ÁNyT. 13: 266). Remélem, a gondolkodás és a nyelv összefüggéseinek vizsgálatában a jelen előadás a nyelvészetnek eme alapvető fontosságú irányát szolgálta. Témánk szellemében: „Ha ki tihozjátok jövőnd, és ez tudománt vele nem hozand, ne akarjátok üteti ti házatokba befogadni, se idvezletet ne mondjátok úneki” (JordK.).

Nagy L. János

Szó- és szólásmagyarázatok

Szentpétervár. Az orosz birodalom gyökeres megreformálására törekvő I. Péter nem érezte jól magát a konzervatív szellemű és erkölcsű Moszkvában. Amikor 1703-ban a Néva torkolatának közelében fekvő Nienschantz (Nijenšanc) svéd erőd az orosz csapatok kezére került, I. Péter figyelme erre a vidékre terelődött. Akkortájt e vidék még nem állott egyébből, mint sűrű erdőből, óriási mocsarakból és nyomorúságos csúd halásztelepekből. Ráadásul állandóan fenyegetett a Ladoga-tó roppant víztömegét a Finn-öbölbe szállító Néva áradása is. I. Péter ezt, a birodalma legszélén fekvő mostoha helyet szemelte ki arra, hogy új, hatalmas várost építsen, amely Oroszország ablakául fog szolgálni Európa felé. 1703. május 16-án a Nyulak szigetén (Zájačij óstrov) kezdte meg annak az erődnek az építését, amelynek meg kellett akadályoznia, hogy ellenséges hajóhad hatoljon fel a Néván. (Az erőd mai neve *Petropávlovskaja krépost'*.) Az építkezés egyre nagyobb méreteket öltött. Több mint negyvenezer embert hajtottak ide a környékről és a birodalom távolabbi részeiről. A cölöpök egész erdejét verték le a talaj megszilárdítására. Az építőknek eleinte nem volt a munkához szerszámjuk: a muzsik botjával vagy körmeivel ásta a földet és kaftánja szárnyában hordta a helyére. Az élelmiszernek is gyakran voltak híján. Ezrével haltak meg, de küldtek helyükbe másokat. I. Péter akarata az volt, hogy az új várost téglából és kőből építsék. Az országban azonban kevés volt a kőműves. Ezért I. Péter száműzetés és vagyonelkobzás terhe alatt megtiltotta, hogy a birodalom más városaiban kőépületeket emeljenek, a kőművesmestereket pedig az épülő új városba költöztette. Minden földesúr, akinek ötszáz parasztja volt, tartozott kétemeletes kőházat építeni. A szegényebb földesurak közös költségen építettek egyet. A város tervének elkészítése és szépítése céljából I. Péter a legjobb külföldi építészeket és művészeket hívta meg. — Moszkva lassan elnéptelenedett. Elhagyták a nemesek, a gazdag kereskedők. Az új, északi település 15–20 év alatt 70 000 embert számláló, népes várossá, Oroszország újjászülésének központjává fejlődött. Ám az újítások ellenségei el voltak keseredve Moszkva mellőzése miatt. Azt jósolták, hogy az új, „német” (azaz számukra idegen) város, amelyet idegen építészek terveztek, amelyet „eretnek” (azaz katolikus és protestáns) templomok megfertőztek, el fog tűnni az árvizek habjaiban, s egykor majd hiába keresik azt a helyet, ahol az „átkozott” város állott. De az új városon nem fogott az átok. 1712-ben Moszkva helyett I. Péter alkotása, az új északi város lett az orosz birodalom fővárosa. Az új fővárosban I. Péter diadalra vihette a katolikusok és a protestánsok iránti türelmességet, az idegenek iránti rokonszenvet. Moszkvában, ahol hagyományos volt az idegengyűlölet, az idegenek egy városon kívüli telepre, a *neméckaja slobodá*-ba voltak szorítva. Péter új székvárosában viszont az orosz és az idegen, a pravoszláv és a más felekezetű keresztény együtt lakott és egybeolvadt.

Alapítása évében, 1703-ban az épülő új város neve több változatban volt használatos. Maga I. Péter a *Sankt-Piterbüch* névalakot részesítette előnyben. Ez teljes egészében holland forma. I. Péter saját nevét is hollandosan szerette írni: *Pieter*. A belföldi haszná-

latra szánt hollandos forma helyett a külföld számára szóló iratokban a németes *Sankt-Petersburg* névváltozattal találkozunk. 1704-ben kiegyenlítőds ment végbe a hollandos és a németes névalak között olyképpen, hogy a németes alakból elmaradt a birtokviszonyt jelölő *s* (*Sankt-Petersburg*), amely a hollandos alakból mindig is hiányzott, és elterjedt a *Sankt-Peterburg* variáns. A továbbiakban ez vált hivatalos orosz névalakká. Használatba került a *Sankt-* nélküli *Peterburg* alak is. A népnyelvben a hollandos alakból rövidült *Péter*, a patetikus és költői stílusváltozatban pedig a görög utótagú *Petrópol'* jelölte a várost.

1914-ben a háború kitörése németellenes érzéseket korbácsolt fel Oroszországban. Ennek hatására az orosz főváros németes *Sankt-Peterburg* nevét az orosz *Petrográd* névvel cserélték fel. Ám e kifogástalan szerkezeti felépítésű összetett név nem az 1914-es év terméke. A. S. Puškin már 1833-ban használta a Médnj Vszádnik című, Nagy Péterről és városáról szóló poemájában. — 1924-ben, V. I. Lenin halála után Petrográd nevét *Leningrád*-ra változtatták. Csakhogy e két név, *Petrográd* és *Leningrád* között lényeges szerkezetbeli különbség van. *Petrográd* szabályos összetétel o kötőhangzóval. Ezzel szemben a kötőhangzó nélküli *Leningrád* nem igazi összetétel, mert az **Leningrád* lett volna, hanem szavak közvetlen összekapcsolásából álló juxtapositum, vagy, ha jobban tetszik, a *Lenin* név kiegészülése a helynévképző formánssá degradálódott *-gra*-dal, amelynek itt afféle a funkciója, mint a *-sk* képzőnek a *Leninsk* helységnévben. (E helységnévtípus őseinek tekinthető az 1775 óta adatolt *Jelizavetgrád*, amelyet 1934-ben *Kirovo*-ra, majd 1939-ben *Kirovograd*-ra kereszteltek át.) *Leningrád* mintájára később más helységnevek is alakultak Oroszországban: *Stalingrád*, *Vorosilovgrád*, *Kirovgrád*, *Kaliningrád*, *Ordzonikidzegrád* stb. A második világháborút követően ez a helynévtípus más szláv államok helynevei között is fel-felbukkant; vö.: szerbhorvát *Dimitrovgrad* 'korábban Caribrod nevű helység Ništól délkeletre a bolgár határszélen' (1945), *Titograd* 'Montenegró fővárosa; korábbi neve Podgorica' (1945); bolgár *Dimitrovgrad* 'város Plovdivtól kelet-délkeletre' (1947), *Blagoevgrad* 'város Szófiától dél-délnyugatra; korábbi neve Gorna-Džumaja' (1950); stb. A lengyelek a városnévképzésben eltértek az oroszoktól sugallt kordivattól, és továbbra is ragaszkodtak a szláv főnévi összetételek hagyományos kötőhangzójához; vö. *Stalinograd* 'Katowice neve 1953 és 1958 között'.

1991 újabb változást hozott az északorosz metropolis megnevezésében. A viharos történelmi események sodrában a város lakossága azt a véleményét nyilvánította ki, hogy a *Leningrád* név helyett újra a régi, Nagy Péter korabeli *Sankt-Peterburg* nevet kell használatba venni. Figyelemre méltó, hogy nem a szláv *Petrográd*-hoz tértek vissza, hanem az 1914-ig hivatalos névalakhoz.

Habent sua fata nomina geographica.

Kiss Lajos

Szép kövér fehérnép. A címűl írt szószerkezet példáján azt illusztrálnám, hogy a szépségideál változása a nyelvi rendszerben valószínűleg nem hagy nyomot, a nyelvhasználatban viszont tetten érhető.

A szépségideál változásának és kultúránkenti eltéréseinek ténye természetesen a nyelvészek figyelmét sem kerülte el. A jelenségről megemlékezett egy népszerű könyvében Björn Collinder is, a 19. század közepén tevékenykedett német antropológus, Theodor Waitz példája segítségével. Idevágó passzusa* annyira érdekes, hogy a könyv magyar

* „Dass die Auffassung davon, was schön sei von Volk zu Volk und von Zeit zu Zeit wechselte, ist so allgemein bekannt, dass wir dabei nicht zu verweilen brauchen. Um nur ein einziges Beispiel zu erwähnen: der Anthropologe Theodor Waitz erzählt, dass ein Einwohner des ehemaligen französischen Indo-China von der Gattin des britischen Gesandten verachtungsvoll sagte, sie hätte weisse Zähne wie ein Hund und ihr Gesicht wäre rosafarben wie eine Kartoffelblume" (Collinder 1978: 248).

recenzense sem mulasztotta el megemlíteni: „A nyelvi értékelés relativizmusát Collinder a következő példával szemlélteti: az egykori francia Indokínában egy bennszülött megvetően mondta az angol követ feleségéről, hogy fehér foga van, mint egy kutyának és arca rózsaszínű, mint a krumplivirág” (Károly 1981: 245).

A régebbi magyarban és számos nyelvjárásban meglehetősen elterjedt a „szép + melléknév + főnév” szerkezet típus az ideálisan szép ember (akár nő, akár férfi) jellemzésére. Pl. egy 1629-es marosvásárhelyi tanúvallomásban ez áll: „szánom az én szép fejér testemet az ő rút, fekete testére vesztegetni” (Vigh, szerk., 1980: 56).

A 20. század derekára kiérlelt hagyományos magyar népi szépségideál elsősorban „a munkára, az életre való alkalmassággal” állt kapcsolatban (Vajda 1988: 50), a vitalitást pedig telt idomok, piros arcszín fejezték ki. Egy kopácsi (Baranya megye) 1942-ben gyűjtött mesében (Csonka pajtás és sánta pajtás) az áll, hogy mialatt a királykisasszonynak jó dolga volt, „Nagyon szép kövér meg piros lett”; amikor viszont a boszorkány senyvesztette: „Fogyott a királykisasszony, soványodott, haloványodott” (Ortutay, szerk., 1960. 2: 333). Major Jenő egy őrségi (közelebből kiskirákos) adatközlője így emlékezett házasságára: „Kaptam egy jó feleséget, szép kövér fehérnép volt” (1948: 402). Dobozban (Békés megye) egy szerelmi rontás elbeszélésekor az 50-es években szintén egy „szép, nagy derék, nagy kövér” asszony sorvadásáról számolt be az adatközlő (Oláh 1985, 2: 149, 13). Nagy Olga széki gyűjtéséből való az alábbi tréfás kis történet: „A széki ember így dicséri a szép, kövér boncidai patikusnét: Ő be gyönyörű a nagyságos asszony, mint egy gyönyörű ökör. És milyen szép egyenes lábai vannak, mint egy lónak” (Vő 1981: 148).

Szórványosan későbbi gyűjtésekben is elő-előfordul az ideális szépség említett jellemzése. Pl. Vajda Máriának a 70-es évek második felében Balmazújvárosban végzett gyűjtésében (Vajda 1980) találhatók a következő kifejezések: *szép, derék barna ember* (45), *szép sudár legény* (59), *nagy derék, szép ember* (102), *szép, nagy derék paraszt jány* (135).

A *szép kövér fehérnép*-típusú szerkezetek a mai magyar köznyelvben meglehetősen szokatlanok, többnyire ironikusan használatosak, mégpedig két okból: egyrészt a szépségideál változott meg (a kövér már nem szép), másrészt pedig a „szép + melléknév + főnév” szerkezet típus jóval ritkábban fordul elő ideális szépség nem ironikus jellemzésére. Tehát a szépségideál változásával párhuzamosan annak egy nagyon tipikus nyelvi kifejezésmódja is kiment a divatból. Ugyanakkor a mai magyar köznyelvben is használatosak olyan kifejezések, mint *szép hosszú ujjai vannak, szép piros alma* stb.

A „szép + melléknév + főnév”-típusú melioratív szerkezetek a mai nyelvjárások közül a számos archaikus vonást őrző csángó nyelvjárásokban a legelterjedtebbek. Kóka Rozáliának az utóbbi évtizedek állapotát regisztráló (némileg átfésült) gyűjtésében (1989) az *erőst szép, kövér bubacska* (44; *erőst „nagyon”*) és a *szép nagy kicsike* (70), amelyek a kisgyermek ideálját fejezik ki, éppoly természetesen, mint a *szép piros alma* (14), *szép zöld fű* (69), *szép veres autó* (71), *szép nagy rózsás tángyérok* (104). Ugyancsak a csángó nyelvjárásokra jellemző a (szintén, legalábbis részben melioratív funkciójú) *-cska/-cske, -ka/-ke* képzők egészen széles körű használata, olyannyira, hogy *facskaeska* is előfordulhat (Kóka 1989: 126).

Irodalom: Björn Collinder: Sprache und Sprachen. Einführung in die Sprachwissenschaft. Hamburg: Helmut Buske, 1978. — Károly Sándor: Collinder 1978 recenzioja. Nyelvtudományi Közlemények 83 (1981.) 1: 243–7. — Kóka Rozália: Egy asszony két vétkeskéje. Harminchárom bukovinai székely, gyimesi és moldvai csángó népi szerelmes történet. Bp.: Ötlet 1989. — Major Jenő, „Két arc és egy táj. (Vázlatok az Őrségből.)” Válasz 8 (1948.) 5–6: 402–12. — Oláh Andor: „Fűbe-fába az orvosság!” (Békés megyei népi orvoslás.) 1. kötet. A mirigy hét lánya, hét fia és hetvenhét unokája. (A népi orvoslás értelmezése, jellemzése.) 2. Adat-tár. Egészség, betegség, gyógyítás.

Szeged: Békés megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottság 1985. — Ortutay Gyula, szerk.: Magyar népmesék 1–3. Bp.: Szépirodalmi 1960. — Vajda Mária: Hol a világ közepe? Paraszttvallomások a szerelemről. Kecskemét: Erdei Ferenc Művelődési Központ 1988. — Vigh Károly, szerk.: Asszonyok és férfiak tükröire. Tanúvallomások a XVII. századból. Bp.: Magvető 1980. — Vő Gabriella, Tréfás népi elbeszélések. Bukarest: Kriterion 1981.

Kicsi Sándor András

Az elidegenedett helynévről

Elsődlegesen a tájékozódás célját szolgáló tulajdonnév a helynév. Eredetileg nagyrészt köznévi megjelölés. A földrajzi alakulatok jórészt természetes úton kapták nevüket: valaki elnevezte a táj egy részét (vagy egészét), annak legjellegzetesebbnek talált vonásáról. A közösség ezt jellemzőnek találta, s a csoporton kívüliek előtt is így nevezte. S ez rendjén is van, így természetes, nagyjából ugyanez megy végbe a találó mesterséges nevek esetében is, amikor a névhasználó közösség (a névhasználati kör) által is elfogadhatónak ítélt szempont alapján adják a nevet; s bár az ilyenkor többnyire nem utal a táj vagy tájrész, objektum jellegzetes vonására, a közösség magához tartozónak fogadja el, egyetért a névadási alapot, a névadás indítékát illetően az elnevezővel. S ha ez nem így történik, az bizony nem természetes. Olyan jelenség létrejöttéhez vezet, mely behatóbb megismerését szeretném elősegíteni jelen dolgozattal. Az *elidegenedett név* fogalmát is ezért vezettem be, s ajánlom használatát.

A genézis, a fejlődés szempontjából, név és névhasználó közösség viszonya alapján megkülönböztetek természetes és elidegenedett helynevet. Az elidegenedett helynevek nem természetes úton alakultak, nem szerves a kapcsolatuk a tájjal s az őket — esetleg — használókkal, kívülről a kényszerített nevek ezek; az elidegenedett név fogalma nem egyenlő a hivatalos név fogalmával, amely nem mindig mesterkéltnak, akár szervesen is kapcsolódhat a jelölt tájrészlethez (az elidegenedett névtől eltérően).

Például Aranyospolyán¹ egyik cigányok lakta utcáját *Cigánysor*-nak nevezik emberemlékezet óta, s ennek oka ma is világos. Az utcára erőszakolt — mert nem szívesen használják (főleg lakói) — név: *Margaréta utca* (*Margaretelor*), a hivatalos. Általános vélemény: nem megfelelő. Nem megfelelő a név s az elnevezett viszonya. Az eredetileg névadó, az utcát lakó népcsoport gúnyolódásnak, rossz tréfának érzi az elnevezést, nemigen lévén ott, ami e kecses virágokra emlékeztetne.

A többiek pedig szintén érzik, mennyire nem telitalálat e név: megmosolyogni, csakis erre jó. Hevenyészett, nemtörődöm, mesterkéltné vadás eredményeképp született ez az elidegenedett helynév is. Használatára ritkán kerül sor. A névalak megszilárdulása valószínűleg be sem következik. Nemcsak a helybeliek tájékozódását zavarja a név forgalomba hozatala, de elsősorban a máshonnan jötteket, akiket bizony gyakorta nem tudnak eligazítani a falubeliek a név tőlük idegen volta miatt.

Példa van szerencsére a hivatalos név és népi helynév megfelelésére sőt egybeesésére is (*Főút, Nagyút: str. Principală*),¹ többnyire csak néhány. Kár. Ugyanis az elidegenedett nevek nagy száma éppúgy fokozza az elidegenedéserzést, ahogy a természetes nevek az otthonosság megteremtéséhez járulnak hozzá.

A helynevek „Múltunk oly becses forrásai mint a tárgyi emlékek. Őrzik a földfelszín alakját, a környezet jellegzetes növény- és állatvilágát, a tájban lejátszódott történeti eseményeket, a változó termelést, gazdálkodást, az emberek szokásait, hiedel-

¹ Tordába beolvadt aranyosszéki falu Kolozs megyében.

meit, olykor humorát is. Hasznát látja a nyelvészet, a néprajz, a gazdaság- település- és művelődéstörténet, a botanika, a zoológia, a földrajz, a térképészet, sőt az oktatásügy és az államigazgatás is” (Honismeret 1979/3).

Ez a sokatmondó megállapítás természetesen a természetes nevekre vonatkozik mindenekelőtt, átgondolása az elidegenedett nevek megrostálására, eltüntetésére ösztönöz.

Az elidegenedett név nemcsak, hogy nem őrzi a földfelszín alakját, a környezet egykori jellegzetességét, a tájban lejátszódott történeti eseményeket, bizonyos emberek sajátos cselekvéseit, gondolkodását, hanem feledtetni velük az értékes természetes név kiszorítását, a már megkövesedett, otthonosan használt illetén felváltását segítve elő, sőt gyakran meg is téveszt.

Az elidegenedett név tartozhat a helynevek bármely kategóriájába. Lehet dűlő-név, belterületi név, sőt helységnév is. S talán ez utóbbi esetben a legzavaróbb; hátrányos jellemzői népesebb réteget érintenek. A nyelvészet, néprajz, gazdaság-, település- és művelődéstörténet, a botanika, a zoológia, a földrajz, a térképészet, az oktatásügy s az államigazgatás ezúttal nem hasznát, de kárát látja. Ezért lenne elkerülésük kívánatos.

Hegyeink nem egyikének beszélő neve, határneve: *Kőnyak*. Beszél ez alakjáról, anyagáról, az elnevező közösség nyelvéről s leleményességéről egyaránt. Bizony kár, egyáltalán nem szerencsés ennek a természetes helynévnek ilyen szerű „kitekerése”: *Coniac* (1500 m magas csúcs a Pogány-havásban, Naskalat hegység). Nevetséges s egyben fájó, hogy ilyen elidegenedett nevek megszülethettek. A hangzásbeli rokonság elve — ez példa rá — nem mindig mutatkozik üdvöztető eljárásnak. (Azonos a helyzet a Maros megyei *Csókfalva*, *Cioccsőr*, neve esetében is.) S ha már az eredeti névhez való jogos és szükséges ragaszkodás megvolt, bizony sajnós, hogy ez együtt járt a név más nyelvűvé való átgyúrásának mindenáron való akarásával.

A mindenáron jelleg, az erőszakosság az elítélendő. A hivatalos nyelvi megfelelő keresése akkor is, ha ez nem létezik: mennyivel jobb lett volna például meghagyni az eredeti nevet, legfeljebb a román olvasat feltüntetésével (ez esetben) mintsem feleslegesen szaporítani a helynevek számát nem megfelelővel. Már e szaporítás is árt az áttekinthetőségnek, nehezíti a tájékozódást, ami mégiscsak elsődleges szerepe bármely hely-névnek.

A Hargita megyei *Csatószege*-nek a *Cetățuia* nevet rótták ki: sem a hangalaknak sem a jelentéseiknek nincs sok közük egymáshoz, márpedig a hivatalos társítás következtében kell, hogy legyen. Az ez esetben román elidegenedett név nemhogy segítené, bizony nagyon is megtéveszti a név alapján érdeklődőket. Így fordulhatott elő — sajnós —, hogy (a geológus Kristó A.-tól tudom) egy román szerző Csatószeget román neve alapján a várral rendelkező helységek közé sorolta: tévesen.

Csanád — *Pădureni* (Maros megye), *Besenyő* — *Pădureni* (Kovácsna megye), *Csegez* — *Pietroasa* (Kolozs megye), *Gagy* — *Geoagiu* (Hargita megye), *Harasztos* — *Călărași* és *Kercsed* — *Stejeriș* (Kolozs megye), és sajnós még sorolhatnám a csökönyös, megfontolatlan (sokszor fölösleges) elnevezés hasonló torzszülötteit. Az utóbb soroltaknak van egy közös jegyük, amellyel hogy a megnevezett helységekről semmit nem mondó elidegenedett nevek. Már csak azért is melléfogás eredményeinek mondhatók, mert azonos névvel több is van még belőlük az országban, s szerencsére ott főként természetes nevekként töltik be cseppet sem elhanyagolható szerepüket.

Három típusát különböztetem meg azon elidegenedett helyneveknek, amelyeknek természetes névi előzményéről tudunk.

1. *Sándorfalva* — *Alexandrita* (Hargita megye) Böszörmény — Wütender Armenier; Csudálókő — Piatra minunilor és Rez — Vf. Aramei (Hargita megye) típusúak az ügye-

fogyott, félresikerült fordítások iskolapéldái (*rez*: 'erdőbeli irtás; hegy, hegycsúcs; fennsík; erdőmaradvány hegytetőn; gázos, bokros hely').²

A személynévvel való hely- illetve helységmegnevezés régi névadási eljárás a magyarságnál, ennek emlékét őrzi a *Sándorfalva* név is. A falu hivatalos neve bizony aligha emlékeztetné egy a témában nem járatost az eredeti névre. Talán mert az elidegenedett név előzményének férfias hangzása teljesen idegen az új, *Alexandrița* névalaktól. Hasonlóan reménytelen lenne a *Satu Mare* (Hargita megye) névből a *Máréfalva* megfelelőt kikövetkeztetni, szintén nem véletlenül.

2. *Csókfalva-Cioc* (Cetățuia—Csatószeg, stb.). E nevek természetes párjukat kívánják utánozni — ami egymagában még egyáltalán nem megvetendő —, sajnos hevenyészett, mesterkéltnél még inkább, a nevetségességet elkerülendő körültekintést mellőzve. A *Körös-patak* — *Crișeni* „megfelelés”? A kőrisnek (*Fraxinus*) vajmi kevés köze a Körös folyóhoz, körülbelül annyi mint Köröspataknak.

Míg az ez esetben épp magyar nyelvű természetes név érzékletes, alig igényel magyarázatot, a *Crișeni* elidegenedett név bizony melléfogás. Létrejöttében valószínűleg megtévesztő szerepet játszott a *Körös*—*Criș* hangzásbeli hasonlóság.

E második s a harmadik típust tulajdonképpen már bemutattam, bár nem csoportosítási szándékkal. Tehát rövidebbre fogtam, fogom leírásukat.

3. *Pădureni* — *Besenő*: *Vișoara*—*Egerbegy* (Kolozs megye); stb. Az ide tartozó elidegenedett helyneveknek az alakja s jelentése lényegében nem kapcsolódik természetes Áelőzményéhez. Itálában már meglévő nevek számát szaporítják és sokatmondó, értékes helyneveket állítanak félre, szorítanak háttérbe, illetve azoknak nem méltó megfelelőik.

Külön csoportot képeznének a természetes név előzménnyel nem bíró elidegenedett helynevek. Jónagam ilyenrel még nem találkoztam, tehát a példa hiányzik.

Úgy látom az előbbieken alapján különösebb nehézség nélkül csoportosíthatók elidegenedett helyneveink.

Szabó T. Attilát idézem: „Minden helynevünk, mint minden emberi alkotás „műlandó”-nak születik, de élön vagy történeti forrásokban...”; „... a figyelmes vizsgálódónak nagyon sok olyan körülményre vonatkozólag adhat felvilágosítást egy-egy helynév, amely bennünket, késő, avatott-avatatlan utódokat érdekelhet, a hozzáértő kutatónak meg éppen megbecsülhetetlen tájékoztatást nyújthat”. Ami felvilágosítás, tájékoztatás egy elidegenedett névben van, az édeskevés, legfeljebb azonosítási funkcióját ha betölti, azt is többnyire csak „a hivatalosság szintjén”. Épp ezért nem csoda, hogy általában mulandóbb az úgymond természetes úton létrejött helyneveknél.

A helynevek élete az őket használó emberek életének a függvényében alakul, a helynév tulajdonképpen: társadalomban létező viszony kifejezője, jelölője. Így lehet alkalmas a múltbeli helynév, illetve a megőrzött, hagyományozódott helynév egy valamikori élet, valamikori sajátosan strukturált ember és környezet megismerésének, rekonstrukciójának az elvégzésére.

Vonatkozik ez az elidegenedett helynévre is, amely „hagyományozódása” inkább csak írásban való, esetleges fennmaradás; s bizony cseppet sem hízeleg elnevezőjének az, amit belőle majdani szemügyre vevője kikövetkeztet. Ahogy *Böszörmény* egykori elidegenedett neve (Wütender Armenier 'bösz örmény') sem kecsegteti például néhai kiagyalóit semmiféle utólagos elismeréssel, sőt...

Sajnálatos melléktermékei, selejtjei tehát a mesterséges névadásnak az elidegenedett nevek. Az otthonossá varázslásukkal való próbálkozás többnyire sikertelen marad,

² Történeti-etimológiai szótár, III., Bp. 1976.

s ez nem véletlen. Az elidegenedett helynevek kövesedése legtöbbször nem is megy végbe, s ha végbemegy, akkor az eredeti névadási szándéknak kell elidegenednie, s a helynévnek már nem mint elidegenedett helynévnek kell szerepelnie, s így éppúgy része lesz az illető identitástudatnak mint bármely más természetes helynév, mely helynevek az eligazodás, az otthonteremtés igényének szükségleteiként, eszközeiként jöttek létre, mind az elnevezőhöz, mind az elnevezetthez szervesen kapcsolódnak.

E természetes helynevek: a tudomány számára „beszélő” nevek, s ezeknek továbbmentése szükséges, lévén ezek a múlt tanúbizonyságai, melyek segítik a népéletnek a maga dialektikájában való vizsgálatát.

Zsigmond Győző

Hajdú Mihály—Kiss Jenő [szerk.]: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Budapest 1991. 709 oldal

A jeles nyelvtudóst köszöntő nyelvtudományi társasági ülésnek a napján jelent meg e könyv (l. Szathmári István: Benkő Loránd 70 éves. Nyr. 116 [1992.]: 240–5), amely — a bibliográfia összeállításában közreműködő Schmidt Gyulánéval együtt — százhuszonöt szerző dolgozatát sorakoztatja tematikus taglalás nélkül (a munkatársak nevének ábécé-rendjében). Ildomtalan volna azt puhatolni, a nyelvészek e seregszámlájában van-e és miért hiány, vö. a szerkesztők utószavával (703).

A kötetet természetesen az ünnepeltet köszöntő és munkásságát bemutató írás nyitja meg, amelynek szerzője a még 1990. november 6-án elhunyt Imre Samu (Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában). Minthogy Benkő Loránd ötvenedik és hatvanadik születésnapjára is jelent meg emlékkönyv, s mindegyikben pályarajz, s minthogy a mostani kötetben olvasható Benkő tudományos munkásságának jegyzéke az 1944 és 1990 közötti könyveiről, közleményeiről szükségtelen bárkit is itt és most az ünnepelt nyelvtudósról bármiben is eligazítani. Inkább némi rendet az áttekintés szándékával a tanulmányok nem csekély termést mutató sűrűjében kísérelünk meg vágni.

Néhány uralisztikai témájú dolgozattal kezdjük, Bereczki Gábor, Honti László, Pusztay János és Sz. Bakró-Nagy Marianna írásai tartoznak ide. Sz. Bakró-Nagy az *esik* és a *hull* igék nyelvtörténeti előzményeihez kíván finnugorisztikai adalékot nyújtani, ami azért is fontos, mert hiszen például az *esik* kapcsolatait az ugor vallásossággal már meglehetősen ismerjük, vö. Mészöly Gedeon: Az ugor kori sámánosság magyar szókinésbeli emlékei. MNy. 48 [1952.]: 46–61.

Bőven találhatunk etimológiai tárgyú tanulmányokat. Bakos Ferenc a *mióra* 'egyéves nőtény bárány' jövevényszó kapcsán a folyamatosan ismétlődő kölcsönzésről fejt ki feltevést. Futaky István az Árpád-kori *Horó* fajtájú helyneveket **χασυρ-* csuvasos töre vezeti vissza, és 'szakács'-nak értelmezi (másokkal egyetemben). Hegedűs Attila a *kösöntyű* szó új származtatását írja meg. Juhász Dezső a *dentümgögyer* előtagjának ötletesen adja eredetét: keleti szl. *Donyec* > **Donetü* > **Denetü* > óm. *Dentü*. — Kakuk Zsuzsa oszmán-török jövevényszavakkal, Kiss Jenő a *szilváni* szőlőnévvel, Lőrinczi Réka a *talpalatnyi* szó kialakulásával foglalkozik. Lőrinczi a *talp alja* szerkezetet tartja kiindulópontnak, így — bár nem említi — összhangban van a TESz. által szintén elvetett **kengy al(ja)* származtatással, illetőleg a *derékalj*, *fejálj* mintájú összetételekkel. — Mokány Sándor tizenkét szó eredetét magyarázza, a szavak kezdőbetűit összeolvasva az „Isten éltesse” kifejezés hangozhat el. Mokány szellemessége az etimológiákban is megmutatkozik, bemutatja például, hogy a népetimológia kétféle *násja* szavunkat egybegyúrta. — Mikola Tibor a magyar *láb* szónak téves szelkup megfeleltetésére a számójéd nyelvek hátterét figyelembe véve mutat rá. — Giovan Battista Pellegrini az ol. *ragazzo* eredetével foglalkozik (Ancora sugli orientismi in italiano). Schütz Ödön a *ki-köcsén* 'kabasólyom' eddigelé szótározatlan szavunknak a történetét mutatja be alapos

tárgyismereti és nyelvtörténeti megalapozással. Zoltán András a *karácsony* szó szlavisztikai és balkanisztikai vonatkozásait taglalja.

Némely dolgozat az etimológiai vizsgálat mellett vagy kapcsán őstörténeti, illetőleg történeti néprajzi jellegű: Domonkos Péter, Gunda Béla, Harmatta János, Klima László. Gunda (A színes lovú népek) tanulmánya bizonyára külön figyelmet érdemel, ha arra gondolunk, mióta is lovas nép a magyar.

Bár az etimológiai témacsoportba vont dolgozatok közt is voltak névtani jellegűek, a jelentős számú onomasztikai munka szerzőire érdemes figyelmeznünk: Balassa Iván, Fekete Péter, Gerstner Károly, Hajdú Mihály, Kálnási Árpád, Kázmér Miklós, Kiss Lajos, Kristó Gyula, Lizanec Péter, Mező András, Mizser Lajos, Mollay Károly, Ördög Ferenc és Szádváryné Kiss Mária. Közülük Hajdú a *-monostora* utótagú helyneveink tipológiájához tiszta kutatómódszertani eljárással ír új részt; Ördög onomatodialektológiai vizsgálati módszert alkalmaz, Kázmér pedig (allúzióval) a *Benkő* családnév XV–XVII. századi nyelvföldrajzát mutatja be; Kristó Gyula három erdélyi helynév (*Hétúr, Caxun, Sarold*) körében vizsgálódik nagy tárgyismerettel.

Lexikológiai, lexikográfiai cikkel Benkő Samu, Nyíri Antal, Horváth László és Zaicz Gábor szerepel. Nyíri a Müncheni Kódex magyar–latin szótára kiadásának szükséges voltáról ír. Remélnünk kell, hogy az Akadémiai Kiadó, amelynél a szótárnak már a lektorálás utáni kézírata van, ugyancsak szükségesnek ítéli az immár évek óta húzódó kiadást.

A szókincs vizsgálatánál maradvra említhetjük meg azokat a köteteket, melyek jobbra a szókészletre támaszkodva a nyelvi rétegek kérdéseivel foglalkoznak, ezeknek szerzői Sándor Rot, Szathmári István, Szűts László, Tolcsvai Nagy Gábor, Zsilinszky Éva. A különféle nyelvi rétegekre bontás, amint a dolgozatok is többnyire mutatják, leginkább a szókészlet elemeinek használati rétegződéséből adódik, I. Wacha Imre: A nyelvi rétegződés vizsgálatához. In: Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 38. sz. Budapest, 1991. 135–44. A szóhasználaton kívüli jellemzők figyelembevétele ritkább e tárgykörben, az itteni munkákban is csupán jószérrel Szathmári említi, hogy „[...] elsősorban a savoi dialektus szókincsével és sajátos mondat szerkezeteivel bővítette a finn nyelvi sztenderdet [...]” (Magyar irodalmi nyelv – finn irodalmi nyelv, 598 – A kiemelés tőlem való, B. L.).

Ami most már a mondattani, mondattörténeti vizsgálódásokat illeti, ezekben Balázs Judit, Haader Lea és S. Hámori Antónia dolgozatait kell megemlítenünk. S. Hámori például az értelmezőt történeti szempontból szószerkezetnek látja, nem többtagú bővítménynek, egyéni és önálló bizonyos mellékmondatok, így az értelmezői, tárgyalása Haader dolgozatában is.

Néhány szerző a történeti szóalaktan kérdéseivel foglalkozik, így Korompay Klára, Rác Endre, Sárosi Zsófia, Szegfű Mária és Velcsov Mártonné. Velcsovné a Sylvestor János-i *jövendőre* határozószós jövidő-forma eredetét tárja föl meggyőzően. – Különféle grammatikatörténeti problémák megvilágítása köthető Kálmán Béla, Sebestyén Árpád és Szépe György nevéhez. Itt említhetjük meg, hogy mindössze egyetlen szerző, E. Abaffy Erzsébet vizsgál hangtörténeti kérdést, ám igencsak funkcionális szemlélettel (Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez). Szótörténeti, szójelentéstörténeti, írástörténeti kutatásokról Balázs Géza, Büky Béla, Erdélyi Ilona, B. Gergyely Piroska és Papp Zsuzsanna számol be.

A szövegtani kutatásokat Békési Imre és Wacha Imre képviseli. Békési – jól lehet kutatómódszertanát másban jelzi – végül is pragmatikai alapon igyekezik kötőszószerkezeti kapcsolathasználatokat leírni. Wacha a megnyilatkozashatár megállapításának gondjairól értekezik, s tárgyában Németh T. Enikő, a fiatal szegedi kutató ide-

vágó friss eredményeit is számba veszi. — Remélhetőleg A magyar nyelv történeti nyelvtana Károly Sándor által kidolgozott szövegtani részének megjelenése ösztönzően fog hatni az ilyenféle kutatásokhoz a nyelvészet történeti ágában is, amint hogy ez már megmutatkozik magában az említett műben is (t. I [1991.]: 755–81).

A stilsztika körében szintén kevesebb a szövegtani megalapozottságú vagy szemléletű tanulmány. Ilyen azonban J. Nagy Máriaé: A visszautaló stíléma és a műelemzés, s ilyennek mondható Kabán Annamáriaé: A funkcionális stílusok szemiotikájáról. Az említettek kivül még Fülöp Lajos, Horváth Mária, Jastrzebsk Jolanta, A. Molnár Ferenc dolgozatai vonhatók a stilsztikához. Horváth a nominális stílus alakításának tudatosságát mutatja ki Gyarmathi Sámuel Magyar Nyelvminőségéről, s így Herczeg Gyulánál jó félvszázaddal előbbre helyezi e stílus kezdeteit. — A. Molnárnak Ady *elloban* szaváról olvashatunk körültekintő, ám valamelyest a kelleténél bonyolultabb okfejtést, bár — amint idézi — korábban más is megkísérelt körmonfont megfejtést adni a szóra (Szabédi László nevezetesen). Adynak e hapax legomenonja talán egyszerűen az *illan* és *elillan* igéknek (l. ÉrtSz.) viselkedésszerkezetét mintázza. Vagyis: *az illat elillan → valami elillan 'gyorsan távozik' példakkal szemléltetve érthető, hogy a versben a költői én számára „minden elloban” (A ló kérdez): *a ló elillan → *a ló elloban → *valami elloban → „minden elloban”. — A stilsztikával, a szóképhasználattal is érintkezik I. Gallasy Magdolna nyelvfilozófiai tanulmánya, amely Werner Heisenbergre támaszkodva mutatja be a részecskefizikusok nyelvhasználatának és a költői nyelvhasználatnak érintkezési pontjait („Nyelv és gondolkodás a modern fizikában”). A fizikában a határozatlansági reláció felel meg annak, ami a nyelvészetben egy metafora jelentése... (Vö. az iménti *elloban*-nal.) Mindenesetre: nem csupán a részecskefizika él metaforikus nyelvvel, minden tudományág ezt teszi, vö. Balázs Tibor: Metafora jelenség a tudományban. Magyar Tudomány 35 [1990.]: 599–603), s nem tehet mást: gondolkodásunk velejéig metaforikus, azaz áttételező.

Tucatnál több a kötetben a nyelvjáráskutatással foglalkozó munka, ezeket Balogh Lajos, Barabás Jenő, Bokor József, Fazekas Tibor, Fodor Katalin, Guttman Miklós, Lőrincze Lajos, B. Lőrinczy Éva, Molnár Zoltán Miklós, Paládi-Kovács Attila, Penavin Olga, Szabó T. Ádám és Végh József írta. Mindezek közül talán Bokor munkáját említjük külön, ez az állapot- és változásvizsgálat problematikáját boncolgatja, s így a remélhetően megújuló nyelvjáráskutatás elevenjére tapint; továbbá Fazekasét, amelyben a salzburgi egyetem elektrotechnikai eljárású beszélő nyelvatlaszáról nyújt tájékoztatást; végezetül Végh Józsefét, akinek dolgozata a korszerű magyar nyelvjáráskutatás elvi, módszertani kérdéseiről szól, s voltaképpen az elmúlt évtizedekben kialakult és abból kinőtt gyakorlatot írja le.

Az élőnyelvi kutatások felé Paul Kokla, Kontra Miklós, Szabó Géza, Rónai Béla dolgozatai mutatnak. Kontra és Kokla egyaránt szociolingvisztikai (–politikai) kérdést boncol (Szükszükölő akadémikus, Gondolatok az ész nyelv jövőjéről), Rónai és Szabó Géza munkái inkább tárgyválasztásukban mutatnak némi elmozdulást a hagyományos nyelvjáráskutatói módszerektől. — Wacha Balázs tanulmánya szintén az élőnyelvi kutatásokhoz vonható, ugyanis a magyar nyelvnek az eszperantóra való hatásával foglalkozik, s hasonlóképpen idehúzó Wolfgang Veenker dolgozata is. — A mai magyar nyelv aspektuális kategóriáit Kiefer Ferenc taglalja (Diakrónia a szinkróniában) strukturális (generatív) és konceptuális szemantikai háttérrel.

Tulajdonképp ugyancsak az élőnyelvi kutatás körébe sorolható a kötet néhány nyelvemlék írása (Fábián Pálé, Posgay Ildikóé, Szende Aladáré és Zsemlyei Jánosé). Ezek közül Posgay a mai élő nyelvben a *-ban*, *-ben* határozórag használatát kutatja (immár bő egy évtizede), Szende a nyelvtörténet és az iskolai nevelés viszonyát helyezi megszívlelendő megvilágításba.

Bővelkedik az emlékkönyv tudománytörténeti dolgozatokban is; Deme László, Éder Zoltán, Jakó Zsigmond, Kesztyűs Tibor, H. Labore Júlia, Lakó György, Mikó Pálné, Nyomárkay István, Szabó József és Voigt Vilmos munkáira gondolunk. Deme az elmúlt négy évtized némely történései kapcsán fűzi gondolatait Benkő Lorándhoz, Szabó József pedig az ünnepeltet mint nyelvjáráskutatót mutatja be. — Néhány művelődéstörténeti, továbbá filológiai dolgozat is gazdagítja a könyvet (Köpeczi Béla, Papp Lajos és Zelliger Erzsébet).

A szerkesztőket is dicséri, hogy a kiadványt (sajtó)hiba alig szeplőzi, mindössze a *szinonima* (542), a *szinonimikus* (213), a *végül is* (373), a *ti.* rövidítés (436) van rosszul írva, a 145. lapon pedig Deme László könyvének címleírásában van apró hiba (*sajátosságok* o: *sajátságok*), hasonlóképp van némi zavar a 317. oldal hetedik sorában a nyelvi adatok, illetőleg levezetés leírásában. Az már jobbára a szerzők érdeme, hogy a tanulmányok nyelvezete, stílusa és megformáltsága méltó a több okból tekintélyes kötethez. Néhány divatszó azért becsúszott: *egyfajta* (459), „A *hivatkozott* szakirodalom” (654), „A *hivatkozott* térképlapokon” (33), *markáns* (585), *ismert* (47). Egy helyen „empirikus tapasztalat”-ot találunk, ami nyilvánvaló pleonazmus.

Kívánságuk szerint a szerkesztők tízévenként további emlékkönyvet ígérnek az ünnepeltnek (705), addigra a mostani kötetnek a kutatási eredményei beépülhetnek a tudományosságba.

Büky László

Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek (Dél-alföldi Évszázadok 3., Békéscsaba, Kecskemét, Szeged 1990. 418 oldal)

1. Ismertetésem megfogalmazásáig már több recenzió látott napvilágot erről a monográfiáról. A munka nagysága és a téma egyaránt indokolja az értékeléseket a rövid bemutatáson túl.

2.1. A magyar történelem tényeinek felsorolását fölsőlegesnek tartom, amelyek a nyelvjárászsigetek létrejöttéhez vezettek. Fontos viszont, hogy a különböző korokban tudott tömeges migrációs mozgások közül a szerző indokoltan a szakirodalomban dialektológiai szempontból értékelhetőnek tartott XVIII. századi áttelepüléseket-telepítéseket választja (13–16). Tanulságos a gazdag európai és a szovjet eredetű nyelv(járás)sziget-kutatások áttekintése; jól orientálja az olvasót az irányba, hogy kutatómódszertani szempontból mely eljárások milyen eredménnyel járnak. Mindenképpen példamutató, hogy a dialektológusok hogyan hasznosítják a történész, a néprajzos kutatási eredményeit.

Szabó József monográfiája alapos tájékozottságot mutat történeti-településtörténeti tekintetben. A nyelvjárászsiget-kutatás hazai előzményeinek minősítő ismertetésével a szerző nemcsak saját céljainak megjelölését indokolja jól, hanem szinte teljes áttekintést ad további ilyen típusú elemzések végzéséhez. Ebbe a kutatási, földolgozási irányba mutat Klemm Antal munkaterve a háború végén megjelent összefoglaló cikkében, amelyet Szabó József ugyan nem említ, de amely több vonatkozásban az ő földolgozását is érinti (Az Alföld nyelvi földolgozása, in: Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. (1944–1945. 80–4): Klemm szisztematikusan kijelöli a szinkrón, diakrón, földrajzi és összehasonlító nyelvjáráskutatás feladatait és külön szól az érintett terület nyelvjárászsigeteinek kérdéseiről.

2.2. Szabó József monográfiájának kutatási célja a magyar nyelvjárászsigetek dialektológiai képének vallatása, a szerző szavai szerint: „Vizsgálódásaimnak az a célja, hogy a nagyatlazsból kiválasztott kutatópontok nyelvi anyaga alapján a nyelvjárászsiget

helyzetű települések nyelvjárási sajátágaiból, azoknak minden részletre kiterjedő elemzéséből megállapítsam: mit és milyen mértékben őriztek meg a kibocsátó (eredeti) tájsházalukból, továbbá a napjainkig megmaradt tájnyelvi jellegzetességeikből azt is igyekszem kimutatni — ha van helytörténeti munka a szóban forgó helységről, akkor azt is figyelembe véve —, hogy honnan települhetett oda egykor a községalapító lakosság” (46). Jól látja a szerző, hogy a MNyA.-nak igen gazdag anyagát ilyen természetű feldolgozáshoz eredményesen lehet kamatoztatni, megjegyezve, hogy ezen túl is vannak még nyelvjárásszigetek, de a teljesebb feldolgozást széles körű anyaggyűjtésnek kell megelőznie. A monográfia 47. lapján bemutatott térkép 5 régiót jelöl ki, amely régiók természetesen nem a magyar nyelvjárástípusok területi megoszlását követik (ezt talán nem hangsúlyozta eléggé a szerző), hanem csupán a módszertani eljárást, a feldolgozást, a nyelvföldrajzi összehasonlító elemzést teszi lehetségessé: tudniillik a nyelvjárássziget jellegű települések nyelvjárását a környező vagy kibocsátó települések nyelvjárásával össze tudja hasonlítani.

2.3. A monografikus munka néhány beszédes adata: a MNyA. 112 településének anyagát, azaz 1162 térképlapon pontonként átlag két lexémával számolva mintegy negyedmillió adatot kellett kezelni. A 112-ből 29 település nyelvjárássziget jellegű, s e területeken helyszíni gyűjtést is végzett a szerző, ill. a nagyatlász ki nem kérdezett lapjait kérdőíves gyűjtéssel pótolta. Több mint 60 beszédes táblázatban mutatja be a hangtani jelenségeket, amelyek gyakran százalékos arányokat is jeleznek. Az alaktani, szókincstani összevetéseket természetesen nem táblázatban ismerteti. 148 adatközlővel beszélt a nyelvjárásszigeteken. A Függelékben mintegy 70 oldalnyi, a szerző által gyűjtött és lejegyzett nyelvjárási szöveg reprezentálja a vizsgált települések nyelvhasználatát.

A nyelvjárási jelenségek előfordulási számát bemutató adatsorok elengedhetetlenek az elemzéshez, a következtetések levonásához, mert „település- és népiségtörténeti következtetések nyelvi alapon való levonására csak az adatok egész sorozata, jelenségek együttese, egybehangzó vallomása alkalmas” (Benkő: MNy. 91: 461).

2.4. Mit is vizsgál Szabó József? Minden releváns nyelvjárási jelenséget számlálásba vesz, amely nyelvjárástípushoz kapcsolható. Ezért nem „méri” pl. az -s melléknévképző geminációját, vagy az *l* megnyúlását vagy nyújtó hatását, mert valószínű, hogy a vizsgálat nem járt volna régióhoz köthető eredménnyel. Megszámol, összevet, mérlegel viszont minden hangtani jelenséget, ami valamely nyelvjárástípus lényeges jegye. Így nyílt—zárt, labiális—illabiális, hosszú—rövid magánhangzó—realizációkat, minden jellegzetes, mássalhangzót érintő változatot, s ezek „együttes, egybehangzó” (Benkő i. m.) vallomását. Ezeket a hangtani jelenségeket teljes aprólékosságukban végigvallatja a szerző, s mivel a magyar nyelvjárások elsősorban hangtani alapon különíthetők el egymástól, ezért joggal remélhette, hogy az e téren levont következtetéseket az alaktani vagy szókincstani elemzések valószínűleg alig módosítják, vagy ha igen, akkor éppen ez a tény mérlegelendő. A MNyA. lapjai egyébként is nagyobb mennyiségben hangtani vizsgálatokra alkalmas adatokat tartalmaznak.

Mindezekből kitetszik, hogy Szabó József monográfiája nyelvföldrajzi szempontú elemzésben mutatja be a kijelölt régiókon belüli eltéréseket, ill. egyezéseket, s ezzel a módszerrel próbálja meg kimutatni a nyelvjárásszigetek eredetét, határait.

3.1. Észak- és középkélet-dunántúli nyelvjárásszigetek (69—103). A kijelölt régió 3 települése (Páty, Sukoró, Sárszentmihály) nyelvjárássziget-szerű, ezért 20 másik, környező település anyagával veti össze a szerző a 3 község tájnyelvi jelenségeit. Mivel főleg a labiális *ö*-zésben térnek el környezetüktől, inkább azt kell feltételeznünk (a történeti adatok is erre utalnak; vö. 96—8), hogy legfőljebb lakott település *ö*-z *ö*-lakossága „kapott” újabb családokat a XVIII. században. A labiális *ö*-zés tehát itt nem nyelv-

járássziget jellegű, hanem a déli nyelvjárásterület magasan a Duna mentén felnyúló csücske, amely legfőljebb átmeneti jellegű nyelvjárásterületnek nevezhető, és széles sávú izoglosszán terül el. Éppen a vizsgált régióban „ér össze” a dunántúli, a palóc, a kiskun-sági nyelvterület, ahogy később (99) a szerző helyesen állapítja meg. Nem szükséges tehát „eredeti” (94), és „kibocsátó” (96) tájzólásról elsietve beszélni addig, míg az adatok sora erre perdöntően nem utal. Az esetleg ellentmondó adatok „kibékítését” a későbbiekben meg is adja a szerző (99): „A pátyi és a sukorói nyelvjárás *ő*-zése tehát . . . a Duna menti tájzólásokkal való rokonságra utal.”

A sárszentmiklósi nyelvjárási jelenségek a nyelvjárássziget jelleget valóban alátámasztják, s helytörténeti kutatások is utalnak áttelepítésre, de ezzel együtt is ma már inkább keverék típusnak nevezhető a nyelvjárás (101–3).

3.2. Duna–Tisza közí nyelvjárásszigetek (103–45). A települések nyelvjárási képét előbb a labialitás-illabialitás erőssége alapján (erősen, közepesen *ő*-zó, erősen *ē*-zó) vázolja föl Szabó József. Ezzel az eljárással jól el lehet határolni a nyelvjárási szempontból össze nem tartozó településeket, s ezt kiegészítik a nyílt–zárt, hosszú–rövid magánhangzós vizsgálatok. A mássalhangzós jelenségek, a szókincs-vizsgálatok szintén eléggé relevánsnak bizonyultak, és mintegy egymásra vetítve a kialakult képeket, a következő vonulatok rajzolódtak ki: *a)* Kiskunmajsa nyomokban egy-két palócos-jászos jelenséget mutat, kevert nyelvjárású; *b)* a kiskunhalasi nyelvjárás 3 típus rétegeit hordja, és ezeket alaposan, mesterien föl sikerült fejtenie a szerzőnek; *c)* Dávod telepített község. Kilenc kiemelt jellegzetesség alapján egyértelműen az Észak-Duna vidékről származnak (a településtörténeti adatok a nyelvjárásban nem igazolódtak [135]); *d)* Madaras a Dunakanyar környékéről való; *e)* Mélykút több helyről települt, erős nyelvjáráskeveredés tapasztalható; *f)* Soltvadkert nyelvének heterogén jellege a szlovák és a német betelepítéssel is indokolható.

A teljes régió vizsgálata sok eredményében újszerű, s a részletek aprólékos tisztázása több nyelvi-nyelvjárási réteg fölfejtésében sikeres.

3.3. Tisza menti (palócos-jászos) nyelvjárásszigetek (145–85). Itt (számonmra rokonszenvesebb, korrekt módon) előbb a történeti adatokat ismerteti Szabó József, feltehetően, mert aránylag többet talált, mint a többi, eddig bemutatott területről. A Tisza mente Szolnok megyétől Dél-Bácskáiig a török hódoltság idején elnéptelenedett (145). Mivel a telepítések, a történeti adatok ismertek, ezért a feladat: megállapítani, melyek a jellegzetességek, és milyen mértékben hatoltak be a több mint 2 évszázados együttélés során a környékbeli települések nyelvéből a nyelvjárásszigetek tájnyelvébe, valamint a pontos kibocsátóhely megállapítása, megerősítése vagy cáfolata (145). A 22 kutatópont 2 régióban szerepel, hiszen a telepítések északról történtek.

Gondos munkával az *á* hangok gazdag variánsait (is) végigvizsgálja a szerző; kiter a kettőshangzókra is; s az egyik legfontosabb, vízvázasztó jelenség (*ē*-zés, *ő*-zés) százalékos arányainak bemutatásával pedig alapos képet fest a települések hangtani állapotáról. Az eredeti nyelvjárás nyílt *ó*-zása, *ō*-zése erősen eltér a köznyelvi normától, ill. más nyelvjárásoktól, ezért érthető, hogy ez a jelenség a szigetekeken már csak nyomokban jelentkezik. Adódik az általános nyelvészeti-nyelvhasználati következtetés: azok a nyelvjárási jelenségek, amelyek erősen eltérnek a környező normától, vagy megőrződnek különlegességük miatt, vagy éppen emiatt viszonylag hamar eltűnnek.

Egyéb hangtani, alaktani jellegzetességek nem relevánsak, de egyes igék alapos vizsgálata segíti a teljes kép megrajzolását. Hasonlóan alapos és tanulságos a szókincstani vizsgálat. (Tekintettel van pl. nagyváros közelségére, néprajzi vonatkozásokra.)

3.4. Átmeneti jellegű nyelvjárások a Jászság vidékén, valamint a Tisza felső-középső folyása mentén és egy közép-tiszántúli nyelvjárássziget (185–218). Húsz kutatópont szerepel ebben a kijelölt régióban. Hangtani téren igen színes a vidék, de bizonyos

jelenségek izoglosszáit ki lehet jelölni (labiális *ö*-zés, zárt *i*-zés, illabiális *á*-zás, záródó kettőshangzók). Tulajdonképpen a palócos nyelvjárás déli, délkeleti vonulatát is megrajzolja Szabó József. Szókinces területén (211) főleg Nagyiván érdekli a szerzőt. A 46 valódi tájszóból 18 eredeti palócos jellegű, 23 is-is arculatú, 5 az új területen használatos szó átvétele. Végül a 218. lapon történeti szakmunkákra hivatkozva megtudjuk, hogy Nagyivánt a XVIII. században az Egerhez közeli Boconádról telepítették.

3.5. Néhány délkelet-magyarországi nyelvjárásziget (219–48). A 15 kutatópont vizsgálata arra igyekszik fényt deríteni, hogy a telepítések óta milyen változások történtek a nyelvhasználatban, mit őriztek meg a lakosok az eredeti nyelvjárásból, mi hatolt be a környék nyelvéből. Néhány momentum a régió népességi eredetéből: Orosháza és Szentetornya a Dunántúlról származik, Újkígyós szegedi kirajzás, Kunágota palócos telepítés, stb.

Az eddig bemutatott régiók nyelvi táblázataiban, mint itt is pl. a 221. lap diftongusokat reprezentáló rubrikáiban is igen tanulságosak a nullát produkáló adatok: Orosháza, Földeák és Újkígyós diftongus nélküli települések, amely tény más jelenségeket is maga után vonz a környék nyelvállapotához képest. A vidék zárt tendenciájú jelenségei erős hatással voltak a telepített lakosság nyelvhasználatára, mégis kevesebb zárt magánhangzót ejtenek (226). Ehhez hasonlóan tanulságos az *l*, *r*, *j* nyújtó hatását bemutató táblázat (230). Markánsan áruklódó az orosházi *ny*-ezés jelensége is (232). Szókészleti vizsgálódást csak Újkígyós és Orosháza esetében volt érdemes végezni, mert itt ismert a telepítés ténye. A MNyA. valódi tájszavaiból Orosháza kevesebbet őrzött meg (58-ból 6-ot), Újkígyós viszont többet (24-ből 16-ot). Úgy gondolom — kiegészítve Szabó József más alapú indoklását (238–9) —, hogy a kisebb település jobban meg tudta őrizni saját régi szavait.

E régió kapcsán, Kunágota nyelvjárásának elemzésekor említi meg a szerző, hogy a nyitva maradt kérdések ügyében is igen tanulságos lehetne „egy teljes sűrűségű dél-alföldi regionális nyelvatlasz elkészítése” (242).

Ahogy a szerző több helyütt említette (245, 246 stb.), a MNyA. szóföldrajzi füzetét is kikérdezte a lakosságtól a helyszíni szöveggyűjtés alkalmával. Kell fórumot találni, ahol ezeket a tanulságos adatokat közzéteheti.

3.6. Jugoszláviai nyelv(járás)szigetek (249–90). A több szempontból bonyolultabb nyelvi és történeti problematikájú területről már szép számmal jelentek meg nyelvjárás, névtani, néprajzi és történelmi munkák. Az okok összetettsége miatt nem lehet egyértelműen nyelvshíztetről vagy nyelvshíztetről beszélni. A szerző ismét leshíktíti vizsgálátát a MNyA. kutatópontjaira (12 köshég), amelyek adatait helyi anyaggyűjtéssel és célirányos kérdőív kikérdezésével egészítette ki. A korábban megjelent somogyi, zalai, palóc, stb. telepítések nyelvshírási részhutatásai után itt most a MNyA. adatainak összesítését és a korábbi kutatások eredményeivel való összevetését találjuk. A táblázatok számadatai nemcsak az aprólékos nyelvshírdrajzi elemzésre adnak lehetőséget, hanem az egyes települések belső jellegzetességeit is jól nyomon követheti a kutató. Az alaktani jelenségek e vidéken több eltérést mutatnak egymáshoz képest is (271–4). Nyelvshírási-nyelvi reliktmokat is jobban megőriztek ezek a vidékek földrajzi helyzetüknl fogva. Egra hang meglete (pl. Kót: à) pedig esetleg az egymás mellett élő (idegen) nyelvek egymásra hatásának is példája lehet (280).

4. A vizsgálát áttekintése (291–318). A szerző tipológiai jellegű összeggést végez, jól kamatoztatja főleg a német nyelvshíztet-tipológizálás módszerének tapasztalatait. Így jelent elshíktónítési, ill. csoportosítási alapot a származási hely, a telepítés ideje, a környezet, a vallás, a települési forma. Esetünkben a legmarkánsabb jelleget a palóc telepítés, a jász expanzió és a Szeged környéki lakosság kirajzása adja, s némi dunántúli

kibocsátás is (294). A 29 nyelvjárászsiget egyik része egy vidék nyelvjárását képviseli, homogén típusú (296), másik része (ha több településről történt a telepítés) keverék típusú (296). Az összes vizsgált nyelvjárászsiget tipologizálható (imént említett) jellegzetességét táblázatban is összefoglalja a szerző (298–9). A nyelvészeti és településtörténeti tanulságok összefoglalása bizonyos hangtani és néhol alaktani izoglosszák megrajzolását is lehetővé teszi, melyek természetesen nem elsősorban a nyelvjárászsigeteket érintik. S hogy a nyelvjárászsigeteken mely nyelvjárési jelenségek őrződtek meg leginkább az idők folyamán, az főleg a nyelvhasználati gyakoriság függvénye a szerző szerint (312), de természetesen más tényezők is befolyásolták a jelenségek sorsát.

Szabó József véleménye, hogy ennek a monográfiának volt a feladata a már meglévő adatok (MNYA., helyi jelenségmonográfiák, történeti és esetleg néprajzi munkák) földolgozása az eljövendő, további kutatások számára, amelyeket a névtani, további nyelvöldrajzi vizsgálódásoknak kell kiegészíteniük.

K. Fábán Ilona

Réger Zita: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció — nyelvi hátrány. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 166 oldal

Fontos könyv jelent meg az Akadémiai Kiadó népszerű Kérdőjel sorozatában! Réger Zita *Utak a nyelvhez* címen adta közre saját és mások kutatásainak a nyelvi szocializációra, azaz a nyelv társadalmilag elfogadott használati módjainak az átadására vonatkozó eredményeit. A téma azért is időszerű, mert naponta vagyunk tanúi az Európában megindult újkori népvándorlás nyomán kialakuló többkultúrás, többnyelvű társadalmak szerteágazó konfliktusainak, és ha a szóban forgó könyv olvastán elfogadjuk, hogy a nyelvi és ezen keresztül a nem nyelvi szocializációnak nem egyetlen és üdvöztető módja van, tudniillik az, amelyet mi ismerünk, talán sikerül belátóbbnak lennünk a miénktől eltérő szocializációt tükröző nyelvi és nem nyelvi viselkedésmódok iránt.

A kötet fő témája a felnőtt—gyerek beszédkapcsolatban végbemenő nyelvi szocializáció, amely része és egyben eszköze is a kultúra átadásának, magának a szocializációs folyamatnak. Az első részben (7–88) a felnőtt—gyerek beszédkapcsolat létrejöttének alapfeltételeit és néhány változatát ismerjük meg. Az európai kultúrkörben és a tengerentúli angolszász kultúrában honos ún. gyermekközpontú modell mellett képet kapunk a Pápua—Új-Guineában élő kaluli népcsoport, a Csendes-óceán délnyugati szigetvilágában élő szamoa népcsoport és az amerikai Délen, egymástól alig néhány kilométernyire élő, de kulturális hagyományaikban nagyon különböző tracktoni feketék és roadville-i fehérek szocializációs eljárásairól. A második részben (89–154) az otthoni és az iskolai nyelvhasználat közötti különbségben gyökerező nyelvi hátrány értelmezése történik meg a leküzdésére kínálkozó terápiás lehetőségek felvillantásával együtt.

A felnőtt—gyerek beszédkapcsolat alapkérdése az, hogy mi sarkallja a gyereket a nyelv megtanulására, másfelől mi motiválja a felnőttet, elsősorban az anyát egy sajátos, egyszerűsített nyelvhasználatra a gyerekekkel folytatott interakcióban. A kérdés első felére a válasz a gyermek eredendő érzelmi szükséglete a felnőttel (anyával) történő kapcsolat megteremtésére és fenntartására. Ettől a szükséglettől, úgy tűnik, nagyobb mértékben függ a nyelv elsajátítása, mint az értelmi képességektől. „Mert... nincs az a tompa eszű és ostoba ember, még a tébolyodottakat sem véve ki, aki ne tudna különböző szavakat úgy összeilleszteni és belőlük oly beszédet szerkeszteni, hogy ezzel gondolatait meg tudja értetni másokkal” — írja Descartes már 1637-ben. Az anya oldaláról nézve a gyerekekhez igazodó nyelvhasználat motivációja az érzelmi szükségleten túl az, hogy — öntudatlanul — be akarja vezetni gyermekét a társadalmi környezetbe.

Ennek érdekében a gyerek magatartását akkor is kommunikációra irányuló szándéknak tekinti, amikor nyilvánvaló, hogy ilyenről sem a gyerek életkora, sem jeladási képességének korlátozott volta miatt még nem lehet szó. Viszont éppen ez az anyai *j e l e n t é s t u l a j d o n í t á s* segíti hozzá a gyereket annak felismeréséhez, hogy mozdulatainak, hangos megnyilvánulásainak, tetteinek jelértéke lehet. Így válik például a fizikai állapotot jelző sírásból szándékos „kisírása” egy számára kedvező változássá. Az anya ösztönösen kommentálja, „meghangosítja” a gyerek nem nyelvi viselkedését. Pl. ásitáskor mondjuk: *Nagyon álmos vagyok, tudod, anyuci*. Ebből az ún. prototársalgásból ismeri meg a kisgyerek a társalgás szerkezetét: szereplőit, a szerepek változtatását, a témaváltás szabályait, sőt magát a nyelvi rendszert is, ezen belül az alapvető nyelvtani kategóriákat. De megtörténik a való világ és a nyelv elemeinek az összekapcsolása is, ami a nyelvi fejlődés nyitját jelenti. Mindezek tudatában válik az olvasó számára teljesen érthetővé a sokat emlegetett hospitalizációs ártalom, amelynek az állami gondozott gyerekek vannak kitéve. Mindez persze a gyermekközpontúnak nevezett modellre jellemző. Ettől egészen különböző a kalulik hozzáállása: szerintük a nyelv megjelenése előtti fejlődési korszakban a kisgyerek még nincs birtokában értelmi képességeinek, tehát hozzá beszélni haszontalan időtöltés. Az ő megnyilvánulásait pedig azért nem értelmezik, mert a kaluli társadalomban illetlen dolog azzal foglalkozni, hogy mit érez, gondol vagy szándékozik tenni egy másik ember. Amikor a gyerek a *mama* és a *mell* szavakat kimondja, kezdetét veszi a *k ö z v e t l e n t a n í t á s*, azaz a helyzetnek megfelelő nyelvi forma kimondása és a gyerekekkel való ismételtetése. Nagyon hasonlóan alakul a felnőtt – gyerek beszédkapcsolat a szamoáknál is, mivel a kisgyerekekről vallott felfogásuk is hasonló: a kisgyerek törvényt, rendet nem ismerő, bajkeverő és destruktív egyed, akit a beszéd megjelenése előtt nem is tekintenek társas lénynek. Ebből következik, hogy a gyerekeknek, ha szóhoz akar jutni, „ágaskodnia” kell, hogy minél hamarabb elsajátítsa a felnőtteknek tetsző nyelvhasználatot.

Mi a helyzet az amerikai Délen? Nos, Tracktonban, a fekete közösségben ugyanannyira hiányzik a kisgyerekekkel való társalgás bármilyen formája, mint a kaluliknál, mivel általános vélekedés szerint a beszéd a kisgyereknél magától megjelenik majd, ha lesznek közölnivaló gondolatai. De a már beszélő kisgyerekek is leginkább magukra vannak utalva a nyelvtanulásban: leszámítva a kisfiúknak tanított verbális visszavágást (‘rituális inzultus’) és a kislányoknak tanított „faksznizást” (saját vagy gyermekük jogaiért való kiállítás kioktatás, rendreutasítás és megszegényítés formájában), a nyelvre vonatkozó ismereteiket a környezetükben elhangzó, felnőttek között zajló párbeszédekből kell kihámozniuk. (Ez a tanulási forma persze igen hatékony a mi kultúránkban is, amint erre a gyerekek elalvás előtti monológjaiból és szerepjátékaiból rálátásunk van.) Ezzel szemben a néhány kilométerrel arrébb fekvő Roadville-ben, a fehér lakosság körében, a beszédfejlődés körülményei igen hasonlítanak a gyermekközpontú modellnél említettekhez, a menete mégis más. Minthogy a nevelés kimondott célja az, hogy a gyereket a bibliai elvek szerinti életvezetés érdekében megtanítsák helyesen beszélni, a nyelv elsajátítása a szülő vezetésével történik: ő határozza meg, hogy mit kell gyermekének megismernie, mit kell mondania a megismert dologról, és hogyan kell ezt tennie. Roadville-ben tehát a gyerek nem társalgási partner, hanem tanuló. Az anyai beszéd facilitáló (könnyítő) eljárásai, különösen pedig az ellenőrző tesztkérdések ennek a tudásnak az elérését célozzák.

A nyelven keresztül történő szocializáció még erőteljesebb a magyarországi hagyományos cigány nyelvi közösségekben, amelyekről a szerző saját kutatásai alapján kapunk vadonatúj és elgondolkodtató ismereteket. Megtudjuk például, hogy a kisgyerekek szóló beszédben kezdettől fogva igen fontos szerepet játszanak azok a beszédműfajok, amelyek a felnőttek életében szokásosak, tehát a mesék, a történetek és az elbeszélések.

Ezeknek témáit, amint a gazdag szövegillusztrációk is mutatják, a gyerek jövőendő élete, jövőbeni feladatai, felnőtt életének eseményei, konfliktusai képezik, előadás-módjuk pedig párbeszédessé jellegű, és tekintetbe veszi a gyerek aktuális nyelvi és értelmi szintjét („párbeszéd-modellálás”). Azt lehet tehát mondani, hogy a cigány közösségek jóval messzebbre látnak, amikor gyerekeiket beszélni tanítják, mint az „itt és most”-ra koncentrálnak a gyermekközpontú szocializáció, mivel olyan nyelvhasználatra adnak mintát, amely a gyermek későbbi élete szempontjából fontos. A már említett tesztkérdések itt feltűnően magas előfordulási arányt mutatnak, aminek a pedagógiai jelentőségen túl — a szerző feltevése szerint — az a magyarázata, hogy az írásbeliség nélküli hagyományos cigány közösségek a kultúrát ezen a módon gyakorolják és hagyományozzák.

Az első rész végére érve az olvasó azt szűrheti le magának, hogy a szocializáció különböző módjai egyformán elvezetnek az anyanyelv megtanulásához, ha az erre adott, genetikailag kódolt pszichofiziológiai képesség ép. Nem mindegy azonban, hogy milyen ennek az anyanyelvi tudásnak a szerkezete, és hogyan funkcionál az intézményes ismeret-szerzés színterén, az iskolában.

Az iskola a második részben kerül terítékre, a vele kapcsolatos nyelvhasználati gondokkal együtt. A szerző célja annak bemutatása, hogy az otthon elsajátított nyelvhasználati módok, eszközök, tehát mindaz, amiről az első részben szó volt, hogyan függenek össze az új helyzetben felmerülő kommunikációs feladatoknak a megoldásával. A kiindulás Basil Bernstein angol kutató, aki a hatvanas években az iskolai hátrányokát nyelvi hátrányban vélte felfedezni, a nyelvi hátrányt pedig eltérő szocializációs módokra vezette vissza. Alaptétele az, hogy a gyerek otthon elsajátított nyelvtudása messzemenően meghatározza a társadalomban elfoglalt jövőbeni helyét. A szerző röviden ismerteti Bernstein elméletét a rá vonatkozó kritikákkal és az ellenőrzésére irányuló kutatásokkal együtt. Ezek között éppen az idézett magyarországiak, Pap Mária és Pléh Csaba jutottak például arra az eredményre, hogy a munkásgyerekek által használt korlátozott kód beszédfejlődésbeli késés következménye is lehet, tehát nem feltétlen jelent végleges hátrányt. A késés miéértjére Réger Zita maga kísérli meg a választást az anya—gyerek beszédkapcsolat alakulásának longitudinális elemzésével. Két évre kiterjedő vizsgálatával azt próbálja meg feltárni, hogyan beszélnek gyermekeikhez a mai magyar társadalomban a halmozottan hátrányos helyzetű (iskolázatlan, rossz körülmények között élő) anyák, hogyan változik beszédük a gyerek fejlődésével, továbbá milyen hatással van az anyai nyelvhasználat a gyerekek nyelvi fejlődésére. Az elemzéshez az összehasonlítási alapot az iskolázott anyáktól és gyerekeiktől gyűjtött nyelvi anyag képviseli. A szerző az anyák beszédét nyelvtani, szövegalkotási és társalgási szempontból elemzi, a gyerekek nyelvi fejlődését pedig az átlagos mondathossz és bizonyos nyelvtani kategóriák használata révén jellemzi. A több mint 100 tényezőre kiterjedő statisztikai elemzés kideríti, hogy az anyák kétféle csoportjának a nyelvhasználatában jelentős eltérések tapasztalhatók. Ezek egy része állandó jellegű, tehát a vizsgálat egész menetében fennálló, míg másik részük átmeneti, tehát a vizsgálat végére kiegyenlítődő. Az állandó különbségek között szembetűnő, hogy az iskolázatlan anyák mondatai rövidebbek, továbbá kevesebb kijelentő mondatot, jelzőt, mellérendelést és nem jelen idejű igealakot használnak, mint az iskolázott anyák. Ugyanakkor jelentősen több felszólító mondatot intéznek a gyerekeikhez. Az iskolázott és iskolázatlan csoport közötti átmeneti különbségeket a főnevek és a mutatónévmások kezdetben eltérő, később kiegyenlített használata példázza. Ami pedig az anyák nyelvhasználatának a gyerekek nyelvi fejlődésével való összefüggését illeti, meg tudjuk, hogy a rövidebb anyai mondatok alacsonyabb átlagos mondathossz-mutatót eredményeznek a gyerekeknél, a főnevek ritkább használata pedig oda vezet, hogy a gyerekek is kevesebb főnevet és főnév értékű elemet használnak a saját beszédükben, amely ezáltal kevésbé referenciális, tényállás-

jelölő. Úgy tűnik, hogy a nyelv elsajátítására kedvező hatással van, ha a beszédpartner számára pontosan kiderül, hogy mire vonatkozik a közlés. Az iskolázatlan anyák éppen a referencia pontosabb jelölésében maradnak el az iskolázott anyák mögött, tehát viszonylagos késésben vannak a gyermek nyelvi fejlődését elősegítő nyelvhasználati jellemzők tekintetében — vonja le a következtetést a szerző. A szövegalkotási és a társalgási szempontú elemzés eredményei tovább mélyítették a nyelvtani elemzés nyomán felszínre került különbségeket. Kiderült, hogy az iskolázott anyák jobban felkészítik gyermekeiket a társalgásra, és sokkal inkább elfogadják őket társalgási partnernek, mint az iskolázatlan anyák. A kutatást a bernsteini elméletre vetítve azt a következtetést vonja le a szerző, hogy bizonyos eredményei a Bernstein által tételezett jelenségek létét erősítik meg, ugyanakkor más eredményei, mint amilyen pl. a gyerek nyelvi fejlődését nem kellően támogató anyai nyelvhasználat, az iskolai hátrálynak beszédfejlődésbeli késésként való értelmezését támogatják. A valóság persze még ennél is bonyolultabb. A beszélés néprajzával kapcsolatos kutatások ugyanis a nyelvi hátrány igazi magyarázatát a nyelvi szocializáció különbségeire, a nyelvinél tágabb kommunikatív kompetencia eltéréseire vezetik vissza. S. B. Heath átfogó elemzésének a szerző általi ismertetéséből megtudjuk, hogy a tracktoni és a roadville-i munkásgyermekek a városi középosztálybeli gyerekekkel összehasonlítva azért sikertelenek az iskolában, mert az ott elvárt kommunikációs mód nem azonos az otthonról hozott kommunikációs móddal. A tracktoniaknál a szabad társasozásra épülő, hasonlatokban és szóképekben bővelkedő nyelvhasználat ütközik a kérdés—válasz—értékelés sémában zajló iskolai ismeretszerzéssel, a roadville-i gyerekeknél pedig bizonyos gondolati műveletekhez való készség hiánya idézi elő az iskolai kudarcot. Ezzel szemben a városi középosztály gyermekei a dolgokhoz és eseményekhez fűzött folyamatos szülői kommentár révén megtanulják a dolgok közötti kapcsolatok felfedezését, a különbségek és hasonlóságok felismerését, ami a fogalomalkotás nélkülözhetetlen feltétele, közvetve pedig a kontextustól független beszédmód, a bernsteini kidolgozott kód alapja.

A közösség olvasási szokásai ugyanilyen közvetlen módon befolyásolják az iskolai esélyeket: minél hamarabb, gyakrabban és változatosabb körülmények között kerül a gyerek kapcsolatba a nyelv írott változatával, annál sikeresebben birkózik meg az írás — olvasás készségszintű elsajátításával. Az iskolaorientált családokban a korán bevezetett közös „olvasás” (= képeskönyv-nézegetés) során a gyerek megtanulja, hogyan kell a könyvekből „jelentéseket vételezni”, azaz ismereteket szerezni. Az óvodában tudása kiegészül az ún. kollektív olvasóra és kollektív beszélőre vonatkozó ismeretekkel, pl. hogyan lehet magunkhoz venni a szót a csoportos kommunikációban, hogyan kapcsolódjunk az előtünk szólókhoz. Mindennek eredményeképpen, mire ezek a gyerekek iskolába kerülnek, már egy sor olyan készséggel rendelkeznek, amelyek iskolai előmenetelüket zökkenőmentesebbé teszik.

Az iskolai hátrány kiküszöbölésére számos elgondolás született szerte a világon, Magyarországon is. Ezek a fejlesztő programok azonban nem veszik tekintetbe az otthoni nyelvi szocializációt, ezért nem képesek áthidalni az otthoni és az iskolai nyelvhasználat közötti különbségeket. (Emellett pl. a mára már felszámolt korrekciós osztályok bevezetése honunkban a hátrányos helyzetet stigmatizációval tetézte.) A beszélés etnográfusai szerint az iskolai nyelvhasználati konfliktusok megoldásának az a leghatékonyabb módja, ha összekötjük egymással az ismeretszerzés és a nyelvhasználat különféle módjait, hogy az átjárás közöttük zavartalan legyen. Egy konkrét példán keresztül ízelítőt is kapunk az elképzelésről, amelynek az a lényege, hogy a pedagógusok a gyerekekből kiinduló, az ő előismereteikre és tapasztalataikra építő módszerekkel igyekeztek az otthoni szocializációból hiányzó láncszemeket pótolni, a gyerekek otthoni nyelvhasználatát kibővíteni az iskolaival, ezáltal elejét venni annak, hogy az otthoni

és az iskolai élet között éles szakadék keletkezzék. Igyekezetük jótékony hatással volt a szülőkre is, akik jobban bele tudtak látni abba, ami az iskolában folyik, és hatékonyabban tudtak gyerekeiknek segíteni apró megtorpanásaikban.

A minden ízésben informatív és ökonomikusan felépített kötet legfontosabb tanulsága talán éppen az, hogy megmutatja, milyen mélyre vezethetők vissza az iskolai kudarc okai, azaz az életesélyek. A pszichológusok által emlegetett imprinting (= bevéssődés) tehát a nyelvi fejlődésre is áll, bátran beszélhetünk *nyelvi imprinting*-ről. Annál is inkább tehetjük ezt, mivel a szülői iskolázottság, ezen keresztül pedig a nyelvhasználat meghatározó szerepe a felnőttek nyelvi viselkedésében is tetten érhető. Kontra Miklós és Váradi Tamás a felnőtt lakosság reprezentatív mintájában mutatta ki, hogy a suksükölő nyelvi formák megítélését és használatát a saját iskolai végzettség nem befolyásolta szignifikánsan, de a szülőké igen: ha mindkét szülő egyetemet végzett, a megkérdezett személy nem használta, sőt elítélte a suksükölést (Mozgó Világ 91/2, 68). Egy másik vizsgálat általános iskolás gyerekek nyelvhasználatában 4. osztálytól kezdve az „apanyelv”, vagyis az apák nyelvhasználatának következetes hatását tárta fel (Nagy J. József: Anyanyelv vagy „apanyelv”? Előadás, elhangzott Nyíregyházán, az Első Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián, 1991. május 4-én). Itt jegyzem meg, hogy kár, hogy a fentebb említett ökonómiát a szerző a magyarországi kutatásokra túlságosan is kiterjesztette. Ezekre ki kellett volna térni, ha mégoly esetlegesnek tűnnek is fel előtte. Hiszen azért az 1971-ben bevezetett Óvodai Nevelési Programra vonatkozó országos eredményvizsgálatból (ERVÍ) megtudunk egyet-mást. S. Meggyes Klára pl. kimutatta, hogy a nyelvi kreativitás hogyan tükröződik az óvodások köztérhasználatában. Röck György elemzéseiből kiderült, hogy a következtetési magyarázatokban a legjobb teljesítményt a falusi, szakképzetlen szülők (sic) gyermekei nyújtották. A kistelepülések előnye a beszédviselkedés szempontjából egyébként egyre több, mostanában folyó kutatásból válik nyilvánvalóvá. Valószínűleg nem túlzás azt feltételezni, hogy a jelenség háttérében a gyerek felé forduló, mesélő nagymamák állnak. A külföldi szakirodalomból idézett példák helyett is több helyen szívesebben olvastam volna a jelenségeket (szemantika kibővítés, távhasználat, prototársalgás stb.) illusztráló magyar gyereknyelvi példákat. Ezek viszonylagos hiánya az avatatlan olvasó számára ugyanis a ténylegesnél szegényesebbnek tünteti fel a magyar gyereknyelvi kutatásokat. És bár mondanivalóját a szerző példaszerűen fogalmazott tudományos prózában adja elő, amelyből a humor sem hiányzik, több konkrét példával még érzékletesebbé tudta volna tenni a köztudatban száraznak minősített nyelvészeti fejtegetéseket.

Az olvasottak alapján — a szülő és a pedagógus, valamint a szülő–pedagógus szemszögéből, akiknek a könyv íródott — akaratlanul is elgondolkodik az ember a magyar kisdíjak iskolai kudarcain. Elsőként az otthoni szocializáció sokszor szóvá tett fogyatékoságai jutnak az eszébe. A nem megfelelő szülői hozzáállás, a kisgyermekükhöz alig szóló, kérdéseiket türelmetlenül elhárító anyák, a gyerekek számára emésztéhetetlen, mert nem az ő nyelvi és értelmi szintjüknek megfelelő TV-műsorok kitarató nézése, egyáltalán a családi kommunikáció beszűkülése mind-mind verbális retardációhoz vezet. Az iskolában ez csak mélyül a verbális megnyilatkozást nem igénylő feladatok és tesztek burjánzása, a nem megfelelő olvasástanítási módszer nyomán kialakuló olvasászavar (dyslexia), valamint az egybefüggő beszéd- és írásmű tévesztése következtében. A rajzos feladatok túltengése miatt rögzül a közvetlen szemléleti gondolkodás, késik az elvont gondolkodás kialakulása. Ezzel szemben a tankönyvekben elvont nyelven megfogalmazott instrukciók állnak, amelyeket a gyerekeknek meg kellene érteniük ahhoz, hogy a feladatot meg tudják oldani. Mindezekről rendszeresebben tájékoztat Szende Tamás Megérthetjük-e egymást című kötetének (Budapest, Gondolat, 1987.) Függeléke, amely a „Korunk kommunikációs zavarai” címmel 1980-ban rendezett

konferencia anyagát foglalja össze (243–87). Egy következő okos könyvben tehát azt kellene görcső alá venni, hogy vajon az iskolai szocializációnak az-e a legmegfelelőbb módja, amelynek ennyi gyerek áldozatul esik. Az új matematikáról évekkel ezelőtt a TV nyilvánossága előtt, a parlamentben jelentette ki az akkori művelődési és oktatási miniszter, Köpeczi Béla, hogy átlagon felüli képességű gyerekekre van megállapítva a tanterve. Mostanában a dyslexia hullámai verdesik a parlament lépcsőit (a szülőkből tavaly alakult Dyslexia Szövetség akciói következtében).

Az áldatlan helyzetből kiutat jelenthet, hogy az óvodákban és egy-két kísérleti iskolában Magyarországon is megkezdtek a gyerekekből kiinduló ismeretgyarapítás gyakorlatát, a kisgyerek eredendő kíváncsiságát kiaknázó pedagógiai módszerek bevezetését. Az óvónők informális jelzései szerint a szemléletváltás máris pozitív irányú minőségi változást hozott mind a gyerekek nyelvi és nem nyelvi viselkedésében, mind pedig az óvónők szakmai közérzetében.

A szerző reményei tehát, amelyeket a Zárszóban könyve lehetséges hasznáról megfogalmazott, nagyon is megalapozottak.

Kassai Ilona

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben. Országos Továbbképző, Taneszközfejlesztő és Értékesítő Vállalat, Veszprém, 1992. 374 oldal

A közelmúltban megjelent könyv új elméleti-módszertani perspektívákat nyithat meg a szépirodalmi és a legkülönbébb médiumú és típusú szövegek interdiszciplináris tanulmányozásában, s vele a szövegtan korunk tudományos elvárásainak eleget tevő oktatásában.

A három fő részre és kiegészítő részekre tagolt mű szakmai-didaktikai következetességgel és érzékenységgel ismerteti meg alcímében foglalt tárgyával az olvasót, s vezeti be egy újszerű szövegelmélet, a szemiotikai textológia szemléletmódjába úgy, hogy közben maga is versinterpretációk és versvariánsok kreatív létrehozójává, sőt egy komplex modell kifejlődésének nemcsak szemlélőjévé, hanem szinte alkotótársává is válhat. Ilyenformán bármilyen szintű és rendszerű oktatási keretben és bármilyen átlagolvasói helyzetben „társas szórakozásként” is felhasználható, érdekes, haszonnal és eredménnyel forgatható olvasmány.

A szerzőket könyvük megírásában hármas meggyőződésük vezérelte: egyrészt megérett az idő egy olyan szövegvizsgálati koncepció kidolgozására, illetőleg bemutatására, amely a szövegek, a költői alkotások verbális és nem verbális aspektusait egységben képes tárgyalni; másrészt az irodalommal való akár iskolai, akár azon kívüli foglalkozásnak a személyes jellegű (de motivált) versinterpretáció(k) létrehozása legalább olyan fontos feladata, célja kell hogy legyen, mint az irodalomtörténetileg helyesnek tartható interpretáció(k)é; harmadrészt a szövegfeldolgozás, az olvasás intenzívebbé tétele érdekében a kevésbé elterjedt vagy új módszerek alkalmazására éppúgy szükség van, mint a hagyományos eljárásokéra. (Vö. 6.) Ebből az alapállásból kiindulva Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa a hangsúlyt a személyes, de interszubjektíve ellenőrizhető interpretációk létrehozására és a költészet, a költemények kreatív-produktív megközelítésére helyezi.

A szerzők az első, „A versek és megközelítéseik” című fejezetet választott kísérőjük, a kiváló költő-esztéta, Nemes Nagy Ágnes — saját „alkotó-elemző” tapasztalatait is kifejezésre juttató — esztétikai nézeteivel és versmeghatározási kísérleteivel indítják. E szerint és a szerzők konvergens gondolatmenete szerint a költői szövegek, műalkotások szükségszerűen csak kreatív értelmezési keretben közelíthetők meg egyenértékűen és

hatékonyan. Ennek két lehetősége van: a globálisan analitikus (analitikus-kreatív) és a globálisan szintetikus (kreatív-produktív) módszer. Az analitikus-kreatív megközelítés lényege az, hogy az értelmező műveletek végrehajtása a nyelvi objektum eredeti fizikai megjelenési formája alapján történik; kreativitása pedig abban áll, hogy az interpretáció, eltérően a hagyományos, strukturalista stb. irányzatoknak a hazai iskolai oktatásban a mai napig uralkodó, de a korszerű tudományos és módszertani eredmények fényében kissé már megkopott elméletétől és gyakorlatától, nem annyira feltárás, mint inkább ismereteink, tapasztalataink stb. által irányított hozzárendelés eredménye. Minthogy a szerzők célja elsősorban a műalkotások szintetikus, kreatív-produktív megközelítésének tárgyalása, az analitikus-kreatív interpretációnak csupán két, pedagógiai relevanciával (is) rendelkező aspektusát emelik ki: egyrészt a magyarázó és az értékelő interpretáció különbségét (az előbbi előfeltétele az utóbbinak), másrészt azt, hogy a könyvben kidolgozott metodológia nézőpontja nem kötődik sem a szerző-, sem a szöveg-, sem pedig a befogadócentrikus elméletekhez, így az kellő szabadságot nyújt bármelyik interpretáció-típus önálló és együttes alkalmazásához.

A költői alkotások kreatív-produktív megközelítésének három fő típusát különböztetik meg a szerzők: 1. versek teljesen szabad létrehozása, 2. adott verssel analóg vers létrehozása és 3. egy nem ismert vers anticipáló megközelítése. (Vö. 20.) A kreatív megközelítésmódok fokozzák az olvasás örömét, erősítik a tanulók nyelvi érzékenységét és kreativitását, növelik kritikai szemléletét, erősítik helyesírási készségét stb. Ezt követően a szerzők a kötet központi tematikáját kitevő anticipáló módszer fő formáit ismertetik, egy cím témaelőhívó szerepétől egészen egy átstrukturált veresszöveg rekonstruálásáig.

A szemiotikai textológia látásmódjának, fogalomrendszerének bemutatására ez után térnek rá a szerzők, és értelmezik azokat az összetevőket, amelyek mind az analitikus-kreatív, mind pedig a kreatív-produktív megközelítés alapját képezik, sőt alkalmas kiindulópontul szolgálhatnak egy általános — nemcsak verbális és elsődlegesen esztétikai funkciójú, hanem tetszőleges materiájú és típusú szövegek elemzéséhez is használható — szövegtani koncepció kidolgozásához. Az ebben alkalmazott terminus technicusokat egyrészt Nemes Nagy Ágnes „A formátlan” című versének felhasználásával, másrészt a költőné esztétikai-poétikai nézeteivel való párhuzamba állításával szemléltetik és jellemzik. Noha a szerzők a magyar terminusok meglehetősen túlterheltsége miatt többnyire latin (vagy latin eredetű) műszók felhasználásával vázolják koncepciójukat, az — miként utalnak is rá —: „akár a Nemes Nagy Ágnes által használt kategóriák rendszerező újrafogalmazásának is tekinthető” (6), de legalábbis jól mutatja a teoretikus elemző és az alkotó-elemző látásmódjának párhuzamait és megfeleléseit.

Az eddig bemutatott és értelmezett fogalmi apparátust további fogalmakkal egészíti ki, és a szemiotikai textológia integratív keretébe ágyazva mélyíti el a könyv második, „A vers mint többszörösen összetett felépítésű jelviszony” című fejezete, egyrészt azért, hogy egy lexikonszerű útikalauzt tár az olvasó elé, másrészt azért, hogy részletes (a szerzők szerint inkább csak részleges) analitikus-kreatív kommentárokat bocsát előre a harmadik fejezetben bemutatásra kerülő kreatív-produktív gyakorlatokhoz. A lexikonrész szócikkei az aktuálisan értelmezett terminusok szemiotikai textológiai relevanciáját egy erre a célra szerkesztett (kiemelkedő alkotók többségében közismert költeményeit tartalmazó) kisantológia felhasználásával demonstrálják, s — pedagógiai telitalálatként — egy-egy ikonikus szimbólum révén teszik vizuálisan is könnyen megragadhatóvá. Egy nem konvencionális figurájú szöveg fizikai megjelenési formáját például Apollinaire „A megsebzett galamb és a szökökút” című kalligrammája szimbolizálja. Itt vezetik be, magyarázzák és példázzák a szerzők a szövegarchitektonika organizációtípusait, különböző szintjeit és ezek funkcionális egységeit (a fonémáktól egészen

szen a kompozícióegységeig) stb. Az így számba vett és szemléltetett komponensek lépésről lépésre, szinte elemi evidenciával és egzaktsággal állnak össze egységes egésszé, s tárul fel a teljes jelmodell mint az első fokú (közvetlen), a figuratív és a másod fokú (szimbolikus) interpretáció tárgya.

Ezen indukciótól értelemszerűen vezet az út a dedukcióhoz: Weöres Sándor „Kockajáték”, Nagy László „Árvácska sírverse”, Tamkó Sirató Károly „Szelkiáltó”, Fábian István „én innét ki nem talállok”, Pilinszky János „Őszi vázlat”, Áprily Lajos „Ködös évszak előtt”, Nemes Nagy Ágnes „Nyári rajz” és Rákos Sándor „Olyan szép, olyan gyönyörű szép” című versének analitikus-kreatív elemzéséhez, újra kirajzolva előbb az interpretációfolyamat fő állomásait, irányát (vö. 104–5). Az elemzések minden esetben túlmutatnak a választott versek első fokú összetevő(együttese)in, egy-egy olyan hipertextust kifejtve vagy érzékeltetve, amely különféle szimbolikus jelentések konstruálásának alapjául szolgálhat.

A könyv harmadik, „A vers »jelölő-jelölt« szerkezetének kreatív-produktív megközelítése. Példák” című részében a szerzők a második fejezetben elemzett versek analitikus-kreatív befogad(tat)ásának és intenzívebb feldolgoz(tat)ásának előkészítésére szolgáló kreatív-produktív gyakorlatok eredményeit mutatják be. Ezeknek, a versek vehikulumára (fizikai megjelenési formájára), formációjára, szemantikai felépítésére stb. irányuló, ugyanakkor számos más (stilisztikai, grammatikai, helyesírási stb.) kérdés tisztázására is alkalmas, gondolatgazdag és -ébresztő s nem is olyan „költéséges” gyakorlatoknak, feladatoknak a többségét egy fővárosi általános iskola 12–14 éves korú tanulói végezték magyartanáraik közreműködésével, kisebb hányadát pedig egyetemi hallgatók és tanárok oldották meg. Az iskolai oktatás folyamatában szerzett megfigyeléseiket, tesztelt tapasztalataikat, a kísérletek tanulságait olyan módon kommentálják és adják közre a szerzők, hogy mindjárt javaslatokat is tesznek további gyakorlatok készítésére, elvégeztetésére is. Az ehhez a fejezethez kiegészítő részként kapcsolódó miniantológia tizenöt költő negyvenöt verséhez társít „közvetlen segítség”-ként különböző, a szerzők által hatékonyan alkalmazhatónak ítélt gyakorlattípus(oka)t.

Az Elkallódni megkerülni című kötet valamennyi fejezetét, alfejezetét bibliográfiai információk egészítik ki; az olvasó tájékozódását, a terminus technicusok gyors visszakereshetőségét alfabetikus és tematikus index is segíti.

Vass László
^

Merritt Ruhlen: A Guide to the World's Languages. Volume I: Classification. Stanford University Press, Stanford, California 1987. 433 p.

Egy háromkötetesre tervezett mű első részét, a világ nyelveinek genetikus osztályozását tartjuk kezünkben. A második kötet a főbb nyelvekre vonatkozó nyelvi és nem nyelvi adatokat fogja tartalmazni, mégpedig a hangrendszer és a nyelvtani szerkezet bemutatását, valamint a lakóhelyről, a beszélők számáról stb. szóló ismereteket. A harmadik kötetben a tipológiai osztályozás és a nyelvi univerzálék kapnak majd helyet. Olyan nagyszabású vállalkozásról van szó, mellyel feltétlenül meg kell ismerkednie a hazai nyelvtudománynak. Merritt Ruhlen háromkötetes könyve egyenrangú lehet az általunk ismert Meillet–Cohen-féle művel (*Les langues du monde*. Paris, 1952., első kiadása: 1924.) és a Voegelin–Voegelin-féle taxonómiával (*Classification and Index of the World's Languages*. New York 1977.). Főleg ezen utóbbi genetikus osztályozás újításait fogadja el és fejleszti tovább. Ugyanakkor igényében a Meillet–Cohen-féle könyvet is követi, mivel a főbb nyelvek grammatikai felépítését is be kívánja mutatni,

csak nem az osztályozással párhuzamosan, hanem a második kötetben. A szerző a tipológus Joseph Greenberg tanítványa — a *Guide*-ot mesterének ajánlja —, s így érthető a tervezett harmadik, az univerzálékkal foglalkozó kötet megalkotása.

Ami első pillantásra feltűnik az olvasónak, az a könyv didaktikus volta. Rendkívül szemléletesek térképei és táblázatai — melyeket a szerző maga szerkesztett —, ezért igen jól használható az oktatásban. A bibliográfiát mindig az egyes fejezetek után helyezi el, így jól tájékozódhatunk az adott terület helyzetéről. Még nagyobb segítséget nyújthatna a bibliográfia, ha a szerző közölné a legfontosabb vezető folyóiratokat is, ahogy azt Meillet—Cohen teszi.

Lenyűgöző a feltárt és osztályozott nyelvek mennyisége: az eddigi három-négyezres becslés helyett (Antal—Csongor—Fodor: *A világ nyelvei*. Gondolat 1970. 17) mintegy ötezer nyelvről a számat. (Ha jól számoltam, akkor a mutató kb. 5300 nyelvet sorol fel.) Ez a megnövekedett mennyiség minden bizonnyal az afrikai, az amerikai indián és a csendes-óceáni nyelvek feltárásának és pontosabb osztályozásának az eredménye. Úgy vélem, hogy erről az ötezres nagyságrendről feltétlenül tudomást kell vennünk. Azt gondolom azonban, hogy nem kell követnünk minden döntésében a szerzőt. Néhány — elsősorban az európai nyelvekre vonatkozó — állásfoglalása gondolkodóba ejti az olvasót. Kételyeinket meg kell fogalmaznunk — valószínűleg ezt a szorosán vett szakma is megteszi —, hiszen e témában Ruhlen könyve lesz az állandóan forgatott ismerettár a külföldi (elsősorban amerikai) és talán a hazai egyetemek könyvespolcain. Először a könyv általános felépítését ismertetem, majd a magyar olvasót elgondolkodtató újításait.

1. Ruhlen a genetikai osztályozás alapelveinek és módszereinek ismertetése után öt fejezetben — nagyjából földrészek szerint: Európa, Afrika, Ázsia, Óceánia, Észak- és Dél-Amerika — ismerteti az egyes nyelvcsaládokat, mégpedig úgy, hogy először tudománytörténeti áttekintést nyújt, majd az adott nyelvcsalád szerkezetét ismerteti nagy vonásokban. A hetedik fejezetben a jövő kutatás távlatait vázolja fel. A nyolcadik fejezet a tulajdonképpeni felsorolás, taxonómia. A könyvet három mutató zárja le: a személynevek, a nyelvi csoportok mutatója, valamint a nyelvek betűrendes felsorlása. A taxonómia és a mutatók a 275. oldaltól a 443. oldalig tartanak, tehát a könyv jó egyharmadát teszik ki.

A bevezetésben a szerző leírja a munka keletkezését és történetét. Egyetemi tanárként a nyelvek genetikai osztályozását tanította, s készített is egy, a Voegelin—Voegelin-féle taxonómián alapuló tankönyvet. 1979-ben világossá vált, hogy a pápua és az ausztrónéz nyelvek osztályozása megváltozott, s ennek következtében feltámadt benne az egész genetikai osztályozás ellenőrzésének az igénye. Nemcsak a szakirodalmat vizsgálta át, hanem kiterjedt levelezésbe is fogott, megkérdezvén több mint száz tudós véleményét. A szakértők neve fel van sorolva; az uráli nyelveket illetően Décsy Gyula, Robert Austerlitz és Robert Harms adtak tanácsokat. Az USA-ban élő magyar származású Robert Hetzron véleményét az afro-ázsiai csoporttal kapcsolatban kérte a szerző. Az indoeurópai nyelveknek is több szakértője volt: Winfred Lehmann, W. B. Lockwood és a már elhunyt Warren Cowgill (az ő neve mellett az indo-hettita megjelölés áll). A szerző célja volt még Joseph Greenberg munkásságának a felülvizsgálata is, hiszen szerinte Greenberg olyan munkát végzett a nyelvek osztályozásában, mint amilyent annak idején Linné a biológiában: Afrika, Új Guinea, Észak- és Dél-Amerika nyelveit osztályozta, és sok támadás is érte különféle „dogmák” elvetése miatt. Az osztályozás ezen részéhez nehéz lehet egy európainak hozzászólni, többnyire számunkra teljesen ismeretlen népeket és nyelveket tartalmaz, s mint említettem, ez a rész növeli meg a nyelvek számát.

2. Az első, elméleti-módszertani fejezet a nyelvrokonság bizonyításával foglalkozik. A nyelvcsaládon belüli hierarchiát a következő terminusokkal jelöli a szerző: nyelv-

járás, nyelv, nyelvcsalád, nagy nyelvcsalád (?) és törzs (dialect, language, family, stock és phylum).

Az Európáról szóló fejezet három nagy törzset, azaz phylumot ismertet: az indo-európai, az uráli és a kaukázusit. S itt éri az olvasót az első meglepetés: az *indo-hettita* elnevezést használja, egy alacsonyabb szintre helyezvén az indo-európai csoportot; s az *uráli-jukagír*-t, szintén lejjebb téve az uráli csoportot.

Az *indo-hettita* elnevezés — úgy tűnik fel — saját állásfoglalásának az eredménye, még Voegelin — Voegelinnél is *indo-európai* szerepel (célszerűnek látom kötőjellel közölni a neveket, e tekintetben Ruhlent követve). Az *indo-hettita* elnevezés Edgar Sturtevant amerikai nyelvészről származik 1926-ból, s Bloomfield is átvette 1933-ban, de eddig nem terjedt el. Azt a véleményt tükrözi, mely szerint a hettita az egész indo-európai csoportnak inkább testvéryelve (sister language), s nem egyik leánynyelve (daughter language) a 10 ágra bomló nagy törzsnek. Szerinte egy kihalt és kicsiny nyelv is éppen olyan fontos lehet, mint egy élő és hatalmas kultúrnyelv, egyáltalán nem zavarják a hagyományok és az a tény, hogy megrendítette az indo-európai nyelvek tekintélyes pozícióját. Tehát a nagy indo-hettita phylum végső felosztása a következő: I. anatóliai, II. indo-európai: A) örmény, B) tokhár, C) indo-iráni, D) albán, E) görög, F) itáliai, G) kelta, H) germán, I) balti-szláv. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a hettita több más kihalt nyelvvel együtt az anatóliai nyelvek csoportjába tartozik.) Emlékeztetőül felsorolom a nálunk meghonosodott, az Antal — Csongor — Fodor-féle könyvben közölt felosztást, mely szerint az indo-germán (így) nyelvek 12 ága a következő: indo-iráni, hettita, tokhár, örmény, trák-frig, görög, illír, albán, itáliai, kelta, germán, balti-szláv (a kihalt nyelvek kérdésére még visszatérlek). Ruhlen ezzel a merész újítással megbontotta a szatem-kentum csoportra való felosztást is, hiszen a kentum nyelvek köréből emelte ki és szigetelte el a hettitát. A tudománytörténet felvázolásakor ír ugyan a szatem-kentum felosztásról, de arról már nem beszél, mi lesz a jelentősége az általa teremtetett új helyzetben. Az indo-európai elnevezés sokkal szerencsésebb, mert a két szélső pont megragadásával átfogja azt a területet, melyen ezek a népek élnek és éltek; ezzel szemben az indo-hettita elnevezés csak a térség felét fogja át, s azt sugallja, mintha Anatólia táján vége volna a nyelvcsaládnak. Az sem lehet közömbös, hogy az indo-európai elnevezés érthető a nem-nyelvészek számára is, míg az indo-hettita csak a bennfentesek számára világos: a hettitákról nem tud mindenki, míg talán Európáról igen.

Gondolom, az *uráli-jukagír* elnevezés számunkra még inkább zavaró, mint az indo-hettita. A szerző a svéd Björn Collinder és az amerikai Robert Harms véleményére hivatkozik. Tudomásom szerint e két tudós meglehetősen extrém álláspontot képvisel, melyet sem a finn, sem a hazai uralisztika nem fogadott el. Érdekeséggéppen megemlítjük a paleo-szibériai — eléggé feltáratlan — nyelvcsaládba tartozó yukagírokat, de a szóegyeztetések száma oly csekély és oly bizonytalan, hogy a tudósok többsége sosem fogadta el bizonyítottan a yukagír rokonságot. Érdemes volna e szempontból megvizsgálni a nagy etimológiai szótárakat és összegyűjteni azokat az etimológiákat, melyekben a yukagír elfogadott egyeztetésben szerepel. Ruhlen például az uráli-jukagír nyelvcsalád után közölt bibliográfiában meg sem említi a finn (Toivonen) és a magyar (Lakó György valamint Rédei Károly) által szerkesztett három nagy etimológiai szótárt, csak néhány, főleg angolul is publikált műre hivatkozik. Az igaz, hogy az osztályozás és az állásfoglalás sokszor kompromisszum kérdése, mint ahogy erre a szerző a nyolcadik fejezetben utal is. Mégis úgy látom, hogy az egész yukagír-probléma nagy ellentmondás a könyvben. Ez a döntés ugyanis ellentmond a szerzőnek az alapelveket kifejtő nézeteivel, ahol — Greenbergre hivatkozva — a megfelelő nagyságú szókészlet összehasonlítását tartja a leglényegesebb bizonyítéknak a rokonság eldöntésében (9). A yukagír esetében pedig erről szó sincs.

Az Afrika nyelveit bemutató harmadik fejezet is tartogat meglepetést, bár az itteni újítás nem annyira merész, és elő van készítve a szakirodalomban. Ruhlen az *afro-ázsiai* phylum-nevet használja a szokásos *sémi-hámi* helyett. Az alcsoportok a következők: régi egyiptomi, berber, csádi, omotic, kusita és semita nyelvek. A felosztás meg egyezik Voegelin–Voegelinével, és közel áll Robert Hetzronéhoz. A tudósok régóta már csak megszokásból használták a sémi-hámi elnevezést, s tisztában voltak a nyelvcsalád belső szerkezetével.

A negyedik, az ázsiai nyelveket feltáró fejezetből az *altaji* törzs emelkedik ki, s merész megoldásokban ez sem marad le a többi mögött. A következő nagy családokat veszi ide a szerző: török, mongol, tunguz, koreai, ainu és japán, s az első három ide tartozása rendben is van, a másik három a régebben rokontalannak tartott nyelvek kategóriájából csapódott ide. Talán itt a legviharosabb a tudomány története, hiszen itt ötlöttek fel a szkíta, a turáni és egyéb általunk délibábosnak nevezett hajdani koncepciók. Tudjuk azt is, hogy az uráli és az altaji nyelvek rokonítása nemegyszer komolyan szóba jött, és sokkal nagyobb súllyal, mint a fent említett jukagir, de Ruhlen – hivatkozván a mai nyelvtudomány álláspontjára – ezt a lehetőséget elveti (129). Helyette meglepőbb rokonítással áll elő, mégpedig a koreai, a japán és az ainu (Japán északi és a Szahalin-sziget déli részén beszélék) rokonításával. Megtudjuk, hogy az amerikai Samuel E. Martin 1966-ban több mint 300 etimológiát javasolt a koreai és a japán között, egy másik amerikai kutató, Roy A. Miller 1971-ben összekapcsolta a japánt mind a koreával, mind az altaji nyelvekkel. Az ainut Patrie kötötte 1982-ben a csoporthoz. Ruhlen megemlíti, hogy messze nincs egyetértés ma sem a nyelvcsaládot illetően (130). Két szélsőséges nézetet figyelhetünk meg: az egyik a koreai-japán-ainu kizárása, a másik a csukcs-kamcsadál és az eszkimó-aleut nyelvek ide sorolása. Úgy tűnik, hogy ismét kompromisszumos álláspontot fogadott el, bár nem tudom, hogy ez megengedhető-e a nagy phylumok esetében.

Ruhlen eddigi újításából következők a *paleo-szibériai* csoport megbontása és megszüntetése. Helyette a *csukcs-kamcsatkai* elnevezést használja, s e nyelvcsalád északi csoportjába a csukcs és a korjak tartozik, míg a délbe a kamcsadál.

A többi nagy phylumban is észrevehetőek újítások, s nyilván sokkal több, mint amennyit észrevehettem.

A világ nagy phylumai tehát a következők (284, 290): Khoisan, Niger-Kordofanian, Nilo-Saharan, Afro-Asiatic, Caucasian, Indo-Hettite, Uralic-Yukaghir, Altaic, Chukchi-Kamchatkan, Eskimo-Aleut, Elamo-Dravidian, Sino-Tibetian, Austric, Indo-Pacific, Australian, Na-Dene, Amerind (meghagytam az angol helyesírást, mert nem mindenütt vagyok biztos az átírásban). Az Antal–Csongor–Fodor-féle könyv is 17 nagy csoportot különböztet meg, de az eltérések igen nagyok: indogermán, sémi-hámi, uráli, kaukázusi, baszk, régi kisázsiai és mediterrán nyelvek, altaji, koreai, japán, paleo-szibériai, dravida, sino-tibeti, munda, mon-khmer, maláj-polinéz, afrikai néger és amerikai indián nyelvek. Ruhlen a 17 csoporton kívül felsorol még rokoníthatatlan nyelveket, köztük a baszk, a giljak és a ket nyelvet (ez utóbbi kettő Antaléknál a paleo-szibériai csoportban van, 198), ezenkívül tárgyal még néhány besorolatlan nyelvet, a pidgin és creol nyelveket, valamint megemlíti a mesterséges nyelveket. A 284–5. oldalon szemléletes térkép található a 17 phylumról és a magányos nyelvekről. A következő négy oldalon pedig hasznos táblázatban vannak összefoglalva a legfontosabb tudnivalók.

3. Múltán hiányolhatjuk a kihalt nyelvek körületekintőbb felvételét. Egy-kettőjük fellelhető ugyan, de többségüket hiába keressük. Nem szerepelnek a kihalt itáliai nyelvek; a főnciai, a sumér, az etruszk; vagy az altaji csoportban olyan nagy kihalt nép nyelve, mint a hun. Ebből a szempontból a Meillet–Cohen-könyv sokkal jobb, de még a Voegelin–Voegelin-féle is eligazítja az érdeklődőt. Mert érdeklődő sokféle van. Az ilyen könyvet

nemcsak nyelvészek forgatják, sokszor irodalmi művek olvasása közben, órára készülven kívánnak valamelyes eligazítást. Ruhlen a bevezetésben a latin felbomlásáról a következőket írja: „With the destruction of the empire, Latin speakers were isolated from one another by invading Germanic, Slavic, Arabic, and Hungarian tribes” (2). Ezen megállapítás igen hízelgő lehet ránk nézve, csak hogy inkább a hunokról lehet szó, s nem a magyarokról, azaz magyarokról. Persze a szerző dátumot nem ad, de mi 896 után meglehetősen magányosan kalandoztunk Európában, s akkor már a latin rég felbomlott; mi semmiképp sem vettünk részt a birodalom egységes nyelvének szétszabdálásában. Nyilván feltűnt, hogy Ruhlen 10 indo-európai ágról beszél a szokásos 12 helyett, elhagyván a kihalt trák-frig és illír ágat. Például Voegelin — Voegelin (170) ír a trák csoporton belül a dákokról. A dákok elsikkadnak, s nevük él egy román nyelvjárás, az irodalmi nyelv alapját képező dáko-román elnevezésben (Ruhlennél is Daco-Rumanian, pl. a 20. oldalon). Lehetséges, hogy magában a névben is benne van a dáko-román kontinuitás elmélete? Ha ez így van, kétszeresen indokolt egy ilyen nagy formátumú összefoglalásban, egy „kalauzban” tisztázni a kihalt nyelvek mibenlétét és kapcsolatát a mai, élő nyelvekkel. Hasonló, mármint politikai probléma rejlik a szerb — horvát elnevezésben, mely vándorol könyvről könyvre, s Ruhlen is átveszi. Holott két különböző nyelvről van szó.

A népnevek használata sem problémátlan kérdés. Tudjuk, hogy sok esetben egyetlen népet több névvel is lehet illetni, sok népnek van egy úgynevezett külső (ahogy mások nevezik) és egy belső (ahogy önmagát nevezi) neve. Egy kialakult szokás szerint előbb a külső nevet szokták közölni, majd utána zárójelben megadják a belső nevet. Így jár el Meillet — Cohen, de Voegelin — Voegelin is: Ostyak (Xanty), Vogul (Mansi), Cheremis (Mari), Votyak (Udmurt), Zyrian (Komi) és csak Lappic, Hungarian. Pedig nekünk is van belső nevünk, a *magyar*, melyet Meillet — Cohen fonetikai átírásban közöl: *mád'ár*. Ruhlen a 8. fejezetben ír a nevek kérdéséről. Megemlíti, hogy a mintegy ötezer név közül talán száz ha ismerős a laikusok számára. A legtöbb nevet csak a kutatók, vagy maga a nép és szomszédai ismerik. Ruhlen a szakirodalomban leginkább elfogadott nevet vette fel könyvébe, viszont a pejoratív neveket lecserélte a nem pejoratív nevekre, így a *hottentotta* helyett a *nama* vagy *khoe* nevet használja, a *lapp* helyett a *saami* elnevezést; a közismerten pejoratív *szamojéd* (akár ez az eredete, akár népetimológias alakulat: hangzása pejoratív az oroszul tudóknak) viszont megmaradt. Kérdés, hogy nem lett volna-e célravezetőbb a külső és belső név hagyománya mellett megmaradni, s például megadni a *Hungarian* mellett a *magyart* is.

4. Végezetül néhány szót kell szólunk a hetedik fejezetről. Ebben a szerző a jövőbeni kutatásra vonatkozó javaslatait és tanácsait foglalja össze. Megállapítja, hogy 1950-től a nyelvek osztályozása reneszánszát éli, annak ellenére, hogy bizonyos körök számára e vizsgálódás nem jó csengésű fogalom. Mi viszont örömmel vesszük tudomásul, hogy Amerikában nemcsak leíró nyelvészet és nyelvelmélet létezik, hanem úgyszólván minden, történeti nyelvészet is. A szerző szerint a jövőben még nagyobb fellendülés várható, éppen ezért felsorolja az elkerülendő hibákat. Például mindig egy egész csoportot kell tanulmányozni, nem egy-két kiragadott nyelvet, hiba egy nyelvcsalád összehasonlítása egy másiknak csak egy töredékével, s ugyancsak hiba a genetikai és a tipológiai szempontok összekeverése. A nyelvhasználat elvei az írásbeliség nélküli, primitív technikai szinten álló népekre és nyelvekre is vonatkoznak stb.

Felvázolja röviden a nyelv eredetével kapcsolatos elméleteket, tájékoztat az e kérdés megvitatására összehívott 1975-ös New York-i konferenciáról, melyen ahány szerző, annyi álláspont hangzott el. Nem sokkal vitték előbbre a kérdést az agy kutatás eredményei és a gyermeknyelv fejlődésére vonatkozó vizsgálatok sem. Érdekesek azok a vizsgálatok, melyek az ősember csontmaradványaiból próbálják bizonyítani azt, hogy megvoltak már a hangképző szervek, sőt azok milyen hangok képzésére lehettek képesek.

Hasonlóképpen kimutatható a Broca-mező (a hangok produkciójának helye) és a Wernicke mező (a hangok percepciójának helye) megléte. Végül is a nyelv keletkezése továbbra is rejtély, hiszen a jelenlegi mintegy 5000 nyelv azonos fejlettségi fokon van.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Merritt Ruhlen könyve feltétlenül nagy nyereség a tudomány számára. Az egyes területek tényleges szakemberei minden bizonnyal bonckés alá veszik majd, s igen sok vitát fog kiváltani. Jómagam csak az érdeklődő nyelvtanár szemével olvastam el, feltéve azt a kérdést, amit minden újonnan írt, elsősorban amerikai munka olvasásakor felteszek magamnak: mi az az ismeretanyag benne, ami nyereség számunkra, beépíthető a mi kultúránkba? Mi az igazán új eredmény, s mi csupán csak merész ötlet? Áttekintvén Ruhlen könyvét, a következő állásfoglalás alakult ki bennem: kategorizálásának több pontja kritikára, mérlegelésre vár. A mű egésze mindenképpen jól használható kézikönyv.

A. Jászó Anna

Comprehension of literary discourse: Results and problems of interdisciplinary approaches. Edited by Dietrich Meutsch and Reinhold Viehoff. Walter de Gruyter, Berlin—New York, 1989. 259 lap

Az egyre inkább interdiszciplinárisrá váló, egyre tágabb körben ható szövegtani (szövegelméleti) vizsgálatokban fokozódó intenzitású érdeklődés figyelhető meg a szövegmegértés iránt. Erről tanúskodik ismertetőnk is. Ahogy a címből is kiderül, a téma az irodalmi szöveg megértése. Ennek a megértésnek a vizsgálatában többféle szempont, különböző tudományok, elméletek elvei érvényesülnek. A kötetben közölt tizenegy tanulmány és a bevezető majdnem ugyanannyi szempont kifejtését, alkalmazását jelenti.

Már a két szerkesztő tanulmányának szánt bevezetője (Interdisciplinarity in the empirical study of literature — Introductory remarks to „Comprehension of literary discourse”, 1—15) is egy új szempont alkalmazásáról szól, hisz az irodalmi szöveg megértésének kérdéskörét egy új irodalomelmélethez, S. J. Schmidt empirikusnak nevezett új irodalomtudományi „paradigmájához” kapcsolják (l. erről részletesen tőlem: Gondolatok Schmidt konstruktivista empirikus irodalomtudományáról. NyIrK. 1987. 1: 11—20). Ebből következtetnek — kétségtávol helyesen — arra, hogy a szöveg szerkezetének a vizsgálata önmagában nem elégséges a szövegek megértésének megmagyarázásához, hanem más elvek és eljárások is szükségesek ehhez, ami természetesen egy egészen tág „tudományközöttséget” feltételez. Különbözik a két szerkesztő azt is kijelenti, hogy a kérdés, a vizsgálat lényegére jobban utalna a tőlük ajánlott műszó: a szövegek irodalmi megértése (és nem az irodalmi szövegek megértése, 36).

Siegfried J. Schmidt és Norbert Groeben közös tanulmánya (How to do thoughts with words: On understanding literature, 16—46) tulajdonképpen dialógus: Schmidt felvázolja a maga felfogását, amiről Groeben elmondja véleményét, végül összegzik a megértésről vallott nézeteiket. A két felfogás közötti különbség lényegében az eltérő irodalomelméleti alapokban ragadható meg. Schmidt-nél az alap a Maturana radikális konstruktivista ismeretelméletre épülő empirikus irodalomelmélet, Groeben-nél pedig a társadalomtudomány empirikusan irányított filozófiája. Mindkettő az irodalomtudományban hagyományos hermeneutikán akar túljutni, illetőleg az újabb hermeneutikai és empirikus elméletek eredményeit szeretné összeötvözni.

Peter Bürger (Interpretation after Duchamp, 47–55) a hermeneutika híveként az irodalmi mű megértését mint különböző társadalmi csoportokban szokásossá lett „szöveg” poétikai fogalmát fogja fel, amihez az alap a modernséget képviselő írók kreativitása és képzelőereje. Felfogását Duchamp *Urinoir* című újító, „avantgarde” funkciójú, ma már műalkotásnak tekintett írásához köti.

Alfred Lorenzer és Achim Würker (Depth-hermeneutical interpretation of literature, 56–73) kiindulópontja a tudatalatti, Freudnak az irodalmi mű értelmezését érintő nézeteinek a bírálata, sőt nem egy esetben visszautasítása alapján. Fő tézisé az, hogy az irodalmat mint szimbólumok rendszerét lehet megérteni, és ez összefügg azzal, ahogyan gyermekkorban a szimbólumok megértésének a képessége kifejlődik. Az anya és a gyermek közötti korai kapcsolat struktúráját átváltják az irodalmi szövegek szimbólumainak struktúrájába. Ez az átváltás (meghosszabbítás) az alapja a megértés mély-hermeneutikai megközelítésének.

Werner Schlotthaus (Conditioning factors of textual understanding, 74–88) az irodalmi szöveg megértését iskolai, oktatási kérdésként tárgyalja kísérleti alapon és szóba jöhető elméletek bevonásával. Főbb témái a következők: a szöveg, az olvasási helyzet, olvasási stratégiák, (elméletek és) a kísérletek általánosított eredményei, a meghatározó körteyező, a szöveg megértés tanítása. Olvasási stratégián az olvasó sajátos megértési tevékenységét érti, ami által saját olvasási szándékát (egy szöveg szándékos, célzatos felhasználását) mutatja ki és határozza meg. Három olvasási stratégiát tart számon: (1) információszerzési, megértési, (2) heurisztikus, pontosabban hermeneutikai stratégia, ami a szövegen kívüli világ megismerésére irányul, (3) személyi, érzelmi, képzeleti és azonosító olvasási tettek, amelyek az olvasóra irányulnak.

Siegfried Hoppe-Graff és Martin Schell (The comprehension of literary texts: Developmental considerations, 89–110) az irodalmi mű megértését a gyermek fejlődéséhez kapcsolva tárgyalják, az elbeszélésváz és a képek felfogását a gyermek fogalomrendszerének gazdagodásához kötve vizsgálják elsősorban lélektani alapon. Így jól hasznosítják „fejlődési egysúlyozás”-nak nevezett és az önszabályozó folyamatokkal összefüggő modelljük kidolgozásához többek között a Piaget-től jelzett két mechanizmust, az asszimilációt és az adaptációt. A megértés fejlődésének tanulmányozásában figyelemmel vannak az irodalmi mű stílusának a felfogására is, ami a tartalom mellett az irodalmi mű formáját alkotja. Stíluson három lehetőséget értenek: (1) az alakzatok, főleg a képek egyéni használatát, (2) a szövegstruktúra eszményi használatát, (3) a szöveg realista vagy szenvtelen jellegét.

Fónagy Iván (The metaphor: A research instrument, 111–30) kiindulópontja a hangtani metafora (pl. kemény, lágy, nedves hang) mint kutatási eszköz. Ehhez mint tudományos metaforához viszonyítja a költői metaforát. Szerinte mindkettőben közös vonás az ellenőrzött mentális és nyelvi visszatérés (regresszió) az értelmi folyamatok korábbi, nyelvelőtti szakaszához, és az is, hogy mindkettő tudat előtti és tudat alatti személyes kapcsolatban gyökerezik, tehát lényegében a metaforaalkotás megismerési folyamataira alapoz. Lényeges persze a kettő közötti különbség. A költői metafora egyedi, a költő személyéhez van kötve, forrása a költő világképe és valaminek az első észlelése, látása, mindmiatt élő és „rövid lejáratú” jelenség, hisz állandóan változik, másodszor nem lehet használni. Minden bizonnyal Fónagy metaforaelméletének alapja és az abból következő interpretáció (a metaforikus kifejezés szemantikai értelmezésének asszociatív megismerési és érzelmi struktúrájának empirikus magyarázata) analógia lehet az irodalmi mű megértésének vizsgálatához.

Arthur C. Graesser, Jeffery Mio és Keith K. Millis (Metaphors in persuasive communication, 131–54) szerint az eddigi lélektani érdekű metaforakutatásban eléggé elhanyagolták a metafora funkcióját, de azt is hibáztatják, hogy megálltak a mondat

szintjén, nem voltak figyelemmel a szöveg szintjére. Céljuk a metaforák és a meggyőző (szándékú) megnyilatkozások közötti kapcsolát vizsgálata, pontosabban annak kutatása, hogy a metaforahasználat (a metaforahasználat sűrűsége) mennyire meggyőzősi stratégia. Mindezt politikusok beszédében vizsgálták. A sűrűség azt jelenti, hogy száz szóra hány metafora esik. A legnagyobb sűrűséget Reagennél találták. Vizsgálati alapjuk, kere-tük négy tényező: (1) kontextus (külső, pragmatikai és belső, szövegi), (2) konstruk-tivizmus (a befogadó felfogásában, megértésében konstruált metaforajelentés), (3) kom-munikáció (a metafora kommunikációs funkciói), (4) tervezés (a közlési célok számba-vétele).

Douglas Vipond és Russell A. Hunt (Literary processing and response as trans-action: Evidence for the contribution of readers, and situations, 155–74) új kutatási keretüket gyökeres átváltás eredményének tekintik: az irodalmi szöveg „felszíni” struk-túrájának a tanulmányozásától az „irodalmi” megértés rendszerének három fő alkotó-elemének a tanulmányozásáig: olvasók, szövegek, helyzetek. Fő magyarázó elvük, modelljük alapfogalma a tranzakció (ez holisztikus tartalmú, empirikus műveletet fel-tételező, globális jellegű fogalom szemben az analitikus, elszigetelő interakcióval).

Hans Aebli tanulmányának (Towards a psychological theory of understanding literary texts, 175–89) tárgyköre, alapja a kognitív lélektan. Az irodalmi szöveg meg-értésében feltételezett objektivitást a cselekvések leírható struktúrájára korlátozza: (1) a szereplők cselekvései és (2) a szöveg belvilágának sajátos „berendezése”, illetőleg a képzeletből eredő struktúrája, amit a szereplők cselekvéseinek kontextuális környeze-teként foghatunk fel. A megértés lélektani megközelítésében a szerző nemcsak „hideg” (szenvtelen) megismerési sémákkal számol, többek között a befogadó megértési aktivitá-sával, hanem az érdeklődés és megokolás „vibráló” sémáival is, amelyek szerint az értékelést is elősegíthetik. Különben úgy véli, hogy az esztétikumnak stílusminőségei (is) vannak: mondat szerkezeti komplexitás, szóhasználatbeli árnyalások, valamint a mondattani és jelentéstani szerkezetek közötti kapcsolatok.

Petőfi S. János és Terry Olivi (Understanding literary texts — A semiotic textol-ogical approach, 190–225) az induktív eljárás híveitől eltérően deduktív eljárást java-sol, azt, hogy szerintük az olvasót egy elméleti „apparátus” utasításai vezérlik, abból, annak az alapján vezeti le az irodalmi mű szövegsajátosságait, amelyek szemiotikai jellegűek, így egy szemiotikai szövegelméleti keret alkotóelemei, elsősorban a jel és alkotórészei, mint amilyen például a *vehikulum* (a szöveg jelölő–jelölt szerkezetének a fizikai hordozója), a *relátum* (a szöveg értelmezett vehikulumához rendelhető világrész-let, a *sensus* (a szöveg vehikulumához rendelhető szemantikai felépítés), a *formáció* (a szö-veg vehikulumához rendelhető formai felépítés) stb. Ezzel függ össze ugyancsak elméleti kérdésként az elemzendő szövegre vonatkozóan a „teljesség” és a „koherencia” folyto-nosságának, összefüggésének (konnexitásának és kohéziójának) a felépítése.

Winfried Lenders (On the perspectives of artificial intelligence research in literary understanding processes, 226–50) megközelítési módja a mesterséges intelligencia tanul-mányozásából fakad. Alapja a világmodell és a világról való tudásunk. Érthető, hogy a szerző egyik tézise az elbeszélés megértésének e tudás alkotóelemeire vonatkozik, ilyen például az elbeszélések szerkezete, valóságra való vonatkozása, narrációs felépítése, pro-pozíciós szerkezete, időszerkezete, a propozíciónak a tudásba való bevonása. A szerző szerint a mesterséges intelligencia tanulmányozása során kidolgozott modellek segítségé-vel megmagyarázhatjuk a megértési műveleteket és a tudásnak a memóriabeli ábrá-zolását.

A kötet tanulmányait, a bennük kifejtett témát, az irodalmi mű megértésének a vizsgálatát — mint láthattuk — az alcímben szereplő *interdiszciplináris* jelzőnek meg-felelően valóban a szempontok sokasága jellemzi, akár az alapul szolgáló elméleteket

vagy a módszert, illetőleg a vélt, a szándékot nézzük: empirikus elmélet és módszer, hermeneutika (sőt mélyhermeneutika is), gyermek- és kognitív lélektan, holizmus (egy szociológiai elmélet), szemiotika, kommunikáció és mesterséges intelligencia, illetőleg oktatás és kísérlet. De a tanulmányok tartalmából az is nyilvánvalóan következik, hogy az irodalmi mű megértésének a vizsgálatában elért eredmények szerencsésen kiegészíthetik az elemzések (műelemzések, stilisztikai elemzések) módszeres alapelveit. És igaz az is, hogy a szerzők sok új kérdést vetettek fel, és így a kötet már csak ezért is jó ösztönzés lehet újabb kutatásokhoz, újabb eredmények eléréséhez.

Szabó Zoltán

Hátravetett igekötő

Tisztelt Szerkesztőség!

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban és a regionális köznyelvben is elég gyakori jelenség bizonyos esetekben az igekötő hátravetése: *Halok meg, olyan szomjas vagyok*; vagy más szórenddel: *Olyan szomjas vagyok, hogy halok meg*. Számos hasonló példát idézhetnénk a beszélt nyelvből és a helyi szépirodalom nyelvéből egyaránt: *Olyan fáradt vagyok, hogy szakad le a kezem*; *Igen érdekes ez a könyv, szakadok meg a nevetéstől*. Balla László: *Azt bünteti, kit szeret* című regényében (Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.) az alábbiakat olvashatjuk: *... a könyveik is ott maradtak, aztán egyet-egyet kaptak kölcsön a szomszédoktól, de az is esett ki a kezükből, nem volt türelmük hozzá* (35); vagy egy másik helyen: *A kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből* (148). (A szerző Kárpátalján élő magyar író.)

A Kárpáti Igaz Szó című ungvári napilap 1991. január 16-i számában rövid kis cikket írtam a megfigyeléseimről. A jelenséget úgy értékeltem, hogy az igekötő hátravetésével megszűnik az ige perfektív jellege, feloldódik a cselekvés merevsége, az eseménynek éppen a pillanatnyisága szűnik meg, olyan érzetet kelt, mintha folyamatosan, hosszabb ideig tartóan szakadnánk meg a nevetéstől, illetőleg amilyen hosszú ideig tart a szomjúság, olyan hosszú ideig tart a meghalás érzése is.

Nem róttam meg a kárpátaljaiakat ezért a nyelvi fordulatért, nem minősítettem súlyos hibának az efféle szerkezeteket, sőt úgy vélekedtem, hogy ez is egy sajátos színt foltja a beszédjüknek, amely megőrzésre érdemes. Azt azonban hangsúlyoztam, hogy helyi sajátság, regionális jelenség. Nincsenek adataim arról, hogy a magyar nyelvterület más részein is előfordulna ilyen hátravetés, nyelvjárási szövegjegyzéseim során nem találok vele egyéb más nyelvjárástípusokban. (Ez persze még nem zárja ki azt, hogy máshol nem fordulhat elő.) Annyi azonban bizonyos, hogy saját anyanyelvjárásomban, a nyugat-dunántúli régióban kizárt dolog, hogy valaki ilyet mondjon: *Olyan fáradt vagyok, hogy szakad le a kezem*. Ezt így mondják: *Olyan fáradt vagyok, hogy leszakad a kezem*. (Vagy: *majdnem leszakad a kezem*.)

Ezek után kérdéseim a következők: 1. Hogyan vélekedik a mai magyar nyelv-művelés az itt leírtakról? 2. Látnak-e szemantikai különbséget a perfektív ige és a folyamatos ige által kifejezett cselekvés között, tehát van-e jelentésbeli eltérés *A kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből*; és *A kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, kihullik az ecset a kezéből* mondatok között. 3. És végül valóban regionális jelenséggel állunk-e szemben, vagy pedig mindez elfogadható a köznyelvben is, belefér a standard magyar nyelv normarendszerébe?

Ungvár, 1992. ápr. 25.

Balogh Lajos

Hogyan vélekedik a nyelvművelés az igekötő hátravetéséről — kérdezi Balogh Lajos szerkesztőségünkhöz küldött levelében. Regionális jelenség-e a *Halok meg, olyan szomjas vagyok* típusú mondat vagy a *szakadok meg a neveléstől* szerkezet, avagy belefér a magyar nyelv normarendszerébe.

Ennek a kérdéskörnek jelentős irodalma van, a Nyelvművelő kézikönyv is több helyen — igekötős ige szórendje, igekötők szerepe és használata — foglalkozik vele. Az igekötős ige a magyarban háromféle szórendű lehet: egyenes, ha az igekötő közvetlenül az ige előtt áll (*elmegy*), fordított, ha az igekötő az ige után következik (*délután megy el*), megszakított, ha az igekötő után az ige nem közvetlenül, hanem más szóval elválasztva áll (*el sem megy*).

A fordított szórenddel önmagában is sokféle árnyalatot jelölhetünk — attól függően, hogy pl. hangsúlyos mondatrész áll-e az ige előtt, hogy az ige hangsúlyosabb-e, mint az igekötő, felszólítást, kétkedést akarunk-e kifejezni stb. Fordított szórendű lehet az igekötős ige akkor is, ha az igével folyamatosságot, kezdést, befejezetlenséget avagy részlegességet, elaprózottságot akarunk érzékeltetni. A *Sokan jöttek be a terembe* jobban érzékelteti a folyamatot, mint az, hogy *sokan bejöttek a terembe. Ereszkedik le a felhő* — jelelni meg Petőfi a természeti folyamatot. Vagy a *felkapta a gyereket és vitte be a szobába* példában szintén nem a pillanatnyi cselekvés, hanem a néhány másodperces folyamat érzékeltetése a fontos. A köznyelvben az igekötő hátravetése, vagyis az igekötős ige fordított szórendje ritkább, mint az egyenes. Északkeleti nyelvjárásainkban azonban jóval általánosabb. Zemplén, Szabolcs, Szatmár megyében, Hajdú és Bihar keleti részén, a szomszédos Kárpátalján és erdélyi területeken teljesen természetes, nagy területre, országrészekre kiterjedő sajátosság. Oly nagy nyelvterületre jellemző ez az igekötőhasználat, hogy már-már köznyelvi változatnak tekinthetjük, azok közé a nyelvi jelenségek közé tartozik, amelyeket a nyelvhasználók többsége ismer. Hiszen az említett vidékekről származó íróink művei révén XX. századi irodalmi nyelvünk részévé vált, és ezen keresztül is hatott a köznyelvre. Móricz Zsigmond mellett Szabó Pál írásaiban is gyakran találkozunk az igekötő hátravetésével. A *Talpalatnyi föld* című regényből való például ez a néhány idézet: „Az asztalon frissen sült piskóta párolog. Piroska *darabolja fel* szépen, takarosan”; „A faluban sorra *aluszna el* az ablakok, egyik a másik után”; „Piroska meg fészkelődik a széken, szoknyája felgyűrődik a rokkán, ijedten *taszigálja le*”; „Most meg már az anyja *ijed meg*.” S hogy más vidékekről is lássunk példát, Győri Klára Kiszáradt az én örömem zöld fája című önéletírását ütöttem fel (Kriterion, 1975.), amely az erdélyi beszélt népnyelv irodalmi rangú továbbélése. „Az asszonyt csak *lepik el a gondok*” — olvashatjuk ebben. Vagy: „S megtették a legények, hogy *raktak össze* pénzt, s *adtuk oda* az adószedőnek.”

Feltétlenül van némi különbség az így kifejezett cselekvés és a perfektív *feldarabolja, elaluszna, letaszigálja, megijed, ellepik, odaad* igealakok között, nemcsak stílus-, hanem jelentésbeli is. Az igekötő hátravetésével finomabban, árnyaltabban érezteti az író a folyamatosságot, és azt, hogy a cselekvés még nem fejeződött be.

Hasonló jelentésárnyalatnyi különbség van a levélbeli két mondat között is. A *kiállításra szánt képein dolgozni nem tud, hullik ki az ecset a kezéből* mondatban a *hullik ki* azt is kifejezi, hogy a festőnek, bár nagyon fáradt, nehezebbé esik tartani az ecsetet, de azért még tartja. A *kihullik az ecset a kezéből* pedig azt, hogy nem képes tovább tartani, eljött az a pillanat, hogy *kiesik a kezéből*. Két különböző jelentésárnyalatot jelölhet ily módon az igekötő. Erre pedig a köznyelvben is sokszor szükség lehet, éppen ezért, ha valaki természetes módon vagy tudatosan, de jól használja, feltétlenül elfogadható a köznyelvben is, s inkább az számít eltérésnek, hogy a Dunántúl bizonyos területein nem ismerik, nem használják ezt az igekötő hátravetésével való finom árnyalás-módot.

Nem tartjuk viszont köznyelvinek, hanem erősen nyelvjárási sajátosságnak azt az ugyancsak északkeleti nyelvjárásainkban élő kifejezésmódot, amelyben a nem határozott irányt kifejező *el* és *meg* igekötőkhöz is hozzájárul a *felé*, *fele* névtűtő — az ott szokásos fordított szórendű használatban. A *mentem éppen elfele*; *csukódik a szeme lefele*; *figyünk megfele*; *kora reggel költik felfele* az adott nyelvterületen sem szószaporítás csupán, hanem a cselekvés, történés folyamatának kezdetére utal. Ez viszont valóban regionális jelenség, az efféle hátravetett igekötő-használat nem része a mai magyar köznyelvnek.

Hellainé Nagy Erzsébet

A név tisztelete avagy mégis *marcalii*

Balogh László a Nyelvőr 115. évf. 3. számában azt javasolja, hogy az *-i* végű helységnevek *-i* képzős származékában kövessük az egyszerűsítés elvét, azaz ne kettőzzük meg az *i*-t a név végén (pl. *marcalii*). Véleményem szerint tartssuk fontosabbnak ebben az esetben a tulajdonnév sérthetetlenségének az elvét, s így itt is törekedjünk arra, hogy „a toldalékos alak leírására olyan megoldást találjunk, amely biztosítja az alapforma visszaállíthatóságát” (AkH. 154/c).

Nagy az irodalma ennek a témának, többen szoltak már ebben az ügyben, csak egyet hadd említsek: Deme László 1958-ban. Mint írja: „...már nem lehet a változatlan alapforma + *i* szerkezetű alakokat tudomásul nem venni, illetőleg helytelennek nyilvánítani” (MNy. 54: 127).

Milyen érveket (Balogh László állítására ellenérveket) tudok felhozni? Íme:

1. A postai irányítószámok jegyzéke 186 *-i* végű helységnevet tartalmaz. (Azért ezt a „forrást” használtam, mert úgy vélem, hogy az irányítószám-jegyzékben található azok a helységnevek, amelyek különböző szövegekben, mondatokban leginkább előfordulhatnak *-i* képzővel.) Majdnem minden ilyen típusú helységnév visszakövetkeztetésekor szembetalálkozunk a bizonytalansággal: például *nagykerekéi*, *nagykovácsi*, *sárrét-udvari Nagyterek*, *Nagykovács*, *Sárrétudvar* vagy *Nagykerekéi*, *Nagykovácsi*, *Sárrétudvari -i* képzős alakja?

2. Való igaz, hogy csupán a félreérthetőség indoka kevés lenne a szabály megváltoztatására. Tehát igen ritkán fordul elő, hogy például a „marcali halász” kifejezésből gondolhatunk egyrészt egy a Marcal folyóban halászó személyre, másrészt egy olyan halászra, aki Marcaliban lakik. Vagy: ha az „udvari polgármester”-ről beszélünk, olvasunk, nem tudhatjuk biztosan, hogy az illető polgármester Udvar vagy Udvarit képviseli. Igaza van Balogh Lászlónak, ilyen egyedi esetek miatt a *Marcal* ~ *Marcali*, *Udvar* ~ *Udvari* párhuzam miatt indokolatlan lenne a magyar helyesírást bonyolítani. A fő érv továbbra is az, hogy például egy dunántúli lakos nem tudhatja azt, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében *Olcsvaapát* vagy *Olcsvaapáti* helység van-e. Ugyanis mindkettő visszaállítható az *olcsvaapáti* alakból. Hiába ismeri az illető a szabályt, nem ismeri, nem ismerheti Szabolcs-Szatmár-Bereg megye *-i*-re végződő helységneveit. Márpedig csak ez lehetne az egyetlen segítsége.

3. Balogh László írta: teljesen abszurdum lenne, ha az egyszerűsítés elvére épülő *marcali* típusú helyesírási szabály föladásával elvetnénk az erre az elvre épülő többi szabályt is. Természetesen ez már túl messzemenő következtetés és következetesség. A javaslat csak az *-i*-re végződő helységnevekre vonatkozik. Egyébként már csak azért

sem kellene pl. *rossszal, jobbbal* alakot írni, mert itt már valóban a helyesírási ismeret segít. Tudni kell és tudni illik, hogy a *jobb, rossz* szó hosszú *sz-szel* végződik, azonban nem kell tudni Magyarország 186 *i-re* végződő helységnevét.

4. „A magyar nyelv nemcsak a mássalhangzó-torlódást nem tűri el, hanem a hiátusnak nevezett hangűrt sem” — írja Balogh László. E nyelvesztétikai érveléssel szemben már Zolnai is fellépett (Msn. 13: 92), hisz a *Piskiig, Orosziig, Helsinkiiig* alakokban sem kiejthetetlen a két *i*. Ugyanakkor az *y*-nal végződő nevekhez hozzákapcsoljuk az *-i* képzőt: *vichyi, nancyi*. Valójában itt is két *i*-t ejtünk. Itt lehet? Tudunk? S itt hadd tegyek hozzá még egy megjegyzést, amit — előrebocsátom — nem felpántlikázott magyarkodásnak szánok. Helyesírásunk egyfajta következetlenségének nevezhetjük azt, hogy a külföldi helységnevek néma névvégi hangját megőrizzzük (pl. *Rhone: rhone-i, Iasi: iasi-i*), de a magyar helységnevek hangzó névvégi *i* hangját nem.

5. Vajon mi a fontosabb? A jóhangzás, amennyiben például a *nyírcsászárii* alakot rosszhangzásúnak tekintjük, vagy a név tisztelete? Melyik elvet érvényesítsük ebben a helyesírási problémában? Az egyszerűsítés vagy a tulajdonnév sérthetetlenségének, a toldalékolt alak pontos visszaállíthatóságának elvét? Jőmagam az utóbbi mellett teszem le a voksomat. Mindenki csak arra gondoljon, hogy mit tesz akkor, ha valaki a nevét rosszul mondja! Ha csak egyetlen hangot téveszt is. Rögtön kijavítja. Ugyanígy kell gondolni az „élettelen” helységnevekre is. Ne csonkítsuk meg őket!

Javaslatom a következő: a valamikor 2000 után megjelenő új helyesírási szabályzat bővídjön ki egy mondattal! Nevezetesen: az *-i-re* végződő, kevésbé ismert helységnevek esetében a pontos visszakövetkeztetés érdekében főként írásban lehet a teljes, változatlan tőhöz is kapcsolni az *-i* képzőt.

Minya Károly

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye

Péchy Blanka Kazinczy-díj alapítványának értelmében a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyét először 1973-ban rendezték meg Pécsen. A következő években a nyíregyházi Bessenyei György, majd a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola volt az országos verseny gazdája. 1976–1989-ig az ELTE BTK adott otthont az országos döntőknek; a szervező munkát a nyelvészeti tanszékek vállalták, élükön a Fonetikai tanszékkel. (Az ELTE ezzel tulajdonképpen az 1939 óta – rövidebb kényszerű megszakításokkal – folyó kiejtési versenyének hagyományát folytatta.) 1990-ben a Kazinczy-díj Kuratóriuma úgy határozott, hogy minden évben más pedagógusképző intézményt kér fel az országos döntő házigazdájául. 1990-ben a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1991-ben a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola szervezte meg és bonyolította le az országos döntőt. (L. az EFF. 4. 1991, 9–26., 45–7, 53–6. lapján Földi Éva, Benkő Loránd, Szathmári István, Kovács Dániel cikkét.)

1992. április 9–11-én 20. alkalommal a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolán rendezték meg a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének országos döntőjét. Április 9-én délután C s e h S á n d o r mb. főigazgató köszöntötte a verseny résztvevőit: pedagógusjelölteket, a zsűri tagjait, a kísérő egyetemi oktatókat. Ezután – a pedagógusjelöltek versenyén már hagyományosnak tekinthető – szakmai konferenciára került sor. Témáját ez évben „Anyanyelvünk kiejtése és hangzása” adta. Öt előadás és négy referátum hangzott el: N a g y G á b o r : A szép magyar beszéd, a helyes kiejtés alakulása az egri konferenciától (1965.) napjainkig; W a c h a I m r e : Nyelvhasználati rétegződés kiejtésben és hangzásban; D e m e L á s z l ó : Szövegalkat és hangzásforma; B o l l a K á l m á n : A hangminőség és hangsajátosságok mérhetősége és a magyar leíró hangtan alapproblémái; P e s t i J á n o s : Magyar kiejtési szótár; S z a b ó G é z a : Észrevételek az iskolai nyelvhasználatról; M o l n á r I l d i k ó : Észrevételek a rádióban és a televízióban elhangzó beszédéről; E r d e i I v á n : Észrevételek a művészi beszédéről; B a l á z s G é z a : Észrevételek a közéleti megnyilatkozásokról. (Megjelentek – a Kazinczy versenyekre felkészítő oktatók 1991 novemberében tartott tanácskozásának anyagával együtt – az Egyetemi Fonetikai Füzetek 5. számában.)

A tulajdonképpeni verseny április 10-én kezdődött. D o b o s L á s z l ó író (Pozsony) köszöntőjében arról szólt, hogy „az anyanyelv öröklött vagyunk, ... egyenlő vállalt önmagunkkal”. Mint mondotta, „a nyelv személyi tulajdonunk, de közvagyon is. A nagy nemzeti leltárban legnagyobb szellemi értékünk: saját nyelvünk”, mely egyúttal a művelődés és a műveltség bázisa is. Hangoztatta: „Vannak dolgok, amelyeket ma már az egyetemes magyarság, az összmagyarság szempontjából kell értelmeznünk. Ilyen anyanyelvünk helyzete itthon és a világban”, mert „nemzetiségi térfélen a nyelvvesztés a nemzetvesztés első, tragikus állomása”.

A verseny első fordulójában a szabadon választott szövegek hangzottak el. A 75 versenyző 47 szerző írásából idézett szemelvényeket. A részletek sokféle témát érintet-

tek az aktuális közéleti kérdésektől a sportig. A legtöbb részlet (20) íróról, irodalomelméletről szólt. Több (12) foglalkozott a nyelv kérdéseivel is.

A verseny második fordulójára, a kötelező szöveg felolvasására április 11-én került sor. Ez Ady Endrének A hazaszeretet reformja című írása volt:

„Ez Úristentől elpártolt Franciaországban nem tör a hazára senki.

Nem nevelnek itt ám az iskolákban sem apró kozmopolitákat. Csak egy kicsit megreformálták azt a megrontott religiót, melynek neve hazafiasság. Franciaországban ma már másképpen szeretik a hazát, mint például a Tisza táján.

Franciaországban hamar észrevették, mi lesz a Kossuth Lajosok és a Garibaldiak szent hevüléséből. Rabszolgatartók altató zsoltára, fekete seregek csillogó vértje, hitvány törtétek létrája s gazemberek menedéke, mint főtisztelendő Szeberényi úr itthon a napokban néhány turpis fejre ráidézte.

Nem éltetve, dalolva, cifrázva, köpködve s részegen szeretik itt a hazát. És nem a múltját szeretik, hanem a jövőjét. A dicsőséges XIV. Lajosról azt tanulják a gyerekek, hogy szívtelen rabló volt, Jeanne d'Arc egy eszelős, hisztériás leány, s Napóleon egy új Attila. Pasteur nagyobb ember volt, mint tíz hadverő hős. Ilyeneket tanítanak bölcsen a francia nebulóknak, s nálunk nemrég kenyérmezei táncot jártak Vázsonyival Kinizsi Pál miatt.

Hogy az igazi evangélium szerint reformált hazaszeretetet mi? Hallottam egy párizsi liceum évváró beszédjében egyszer:

— Fiúk, nézzetek szét e nagy Párizsban s az egész világon, ha tehetitek. Szívetek és szemetek meg fog telni könnyel. Mennyi galádság, tudatlanság, inség és bűn. Mennyi még az elnyomottak száma, mikor pedig boldogságra temett minden ember. Dolgozni az elnyomottak fölzsabadításán, minden ember boldogságán: ez a cél. Agyak, kezek kooperatív, szent munkája: ez az eszköz. Igazságot, világosságot, boldogságot és szépséget adjunk a Föld minden emberlakójának. Meg kell csinálnunk az igazságos, új és fölséges emberi társadalmat. Fiúk legyetek büszkék, hogy franciák vagytok, Franciaország mindig a népek élén járt az emberiség boldogításáért. Az új, a szabad, a nemes társadalomnak mintáját a világ számára Franciaországnak kell megteremtenie.

Íme, az új hazafiasság: az emberi, a populáris, a szociális hazafiasság. A XX. század emberéhez illő. Nem a régi: az üres, a hazug, a sallangos. És Franciaország legújabb generációja már e vallásban nevelkedik.

... És nincs más útja a társadalmi Haladásnak, csak ez: új tanítók és új iskolák. Mindenekfölött pedig: a hazaszeretet reformja s szent háború az álhazafiság ellen.

Budapesti Napló 1906. júl. 6.”

A bírálóbizottság (elnök: Bolla Kálmán tanszékvezető egyetemi tanár; társelnök: Hercegi Károly minisztériumi tanácsos, a Kazinczy Alapítvány Kuratóriumának titkára; tagok: Batki Jenőné főiskolai docens, Csák Elemér Kazinczy-díjas főmunkatárs, Fekete Károly teológiai tanár, Papp György tanszékvezető egyetemi tanár, Pesti János egyetemi docens, Wachá Imre egyetemi adjunktus, Z. Szabó László Kazinczy-díjas tanár, titkár: Francsicsné Hegyi Marianna főiskolai docens) nevében Bolla Kálmán foglalta össze a verseny tapasztalatait. Mint mondta, a versenyzők többsége tiszta ki-ejtéssel olvasta fel a szövegeket, bár többeknél volt tapasztalható enyhe pöszesség és selypesség. Nagyon sokan bántak rosszul hangjuk erejével: túlságosan halkán vagy túlságosan emelt hangon beszéltek. Viszonylag kevés hangsúlyozási és hanglejtési hibát hallhattunk a mondatok szintjén, noha a szöveg éppen a mondatfonetikai eszközök használatában sok buktatót rejtett. Visszatérő kiejtési babona volt például: csak a jelző hangsúlyozása, amikor a jelzett szó is fontos; gyakran kopogtak a hangsúlyok, a kellően

árnyalt kiemelés helyett. Nagyobb baj volt azonban, hogy a versenyzők többsége nem látta át a szöveg egészét. Így többnyire csak mondatokat vagy írásjeltől írásjelig terjedő nyelvi egységeket szólaltattak meg, a szöveg nagyobb összefüggései rejtve maradtak. Ezért azután többnyire egyenletes volt a szövegmondás tempója: hiányzott belőle az értelmezésből adódó tempóváltások lüktetése; többnyire egyetlen hangfekvésben hangzott el a teljes szöveg: a hanglejtés magassági váltásai nem éreztették a mondat szerkezetét, a különböző időtartamú szünetek pedig a szöveg tagolódását. Elég sokan nem találták meg — sem a szabadon választott, sem a kötelező — szövegnek megfelelő tónust. A szövegek — többnyire indokolatlanul — egy „kívülről a szövegre rávitt” hangvétellel, a pódiumstílusban (emelt hangfekvésben, kissé patetikusan, egyenletes tempóval, egyforma erejű hangsúlyokkal), nem a szöveg értelme által sugallt dallamvezetéssel szólaltak meg.

A bírálóbizottság döntése alapján Kazinczy-érmet kaptak (pontszámuk szerinti sorrendben): Dominek Anna (Bánki Donát Műszaki Főiskola, Budapest), Pozsár Róbert (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Pachmann Péter (ELTE Tanárképző Kar, Budapest), Gombocz Orsolya (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Domján Lajos (Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger), Gózon Ákos (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest), Laczkó Zsuzsa (JPTE, Pécs), Csabai András (Érseki Hittudományi Főiskola, Eger), Vatamány Sándor (Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza), Forgácsné Keserű Judit (Kölcsy Ferenc Tanítóképző Intézet, Debrecen), Horváth Gyöngyi (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely), Kocsis Melinda (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár), Török Ágnes (Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged), Vass Éva (Újvidéki Egyetem Hungarológiai Intézete), Vincze Veronika (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely). A versenyzőket példamutató módon felkészítő tanárok közül különdíjat kapott: Gesztelyi Istvánné (Kölcsy Ferenc Tanítóképző Főiskola, Debrecen), Erdei Iván (ELTE Tanárképző Kar, Budapest), Kiss Mihály (Kolozsvár), Papp György (Hungarológiai Intézet, Újvidék).

Wacha Imre

A Magyar Szemiotikai Társaság első két éve

„Azt, ami a jelben nem jut kifejezésre, alkalmazása mutatja meg. Amit a jelek elhallgatnak, azt kimondja alkalmazásuk.” (Ludwig Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés. Márkus György ford. Budapest, 1989². 20.)

0. A hatvanas évek végén elemi erővel jelent meg a magyar tudományosságban is a szemiotika; a hetvenes években már megszülettek az első fontosabb fordítások, magyar nyelvű kézikönyvek; elindult a tudománnyá szerveződés a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szemiotikai Szakosztályában, 1976-tól az MTA Szemiotikai Munkabizottságában; bibliográfiák születtek; sőt közös kutatások is szerveződtek valódi magyar anyagon; 1968-tól az ELTE Folklore Tanszékén Voigt Vilmos (később Hoppál Mihály bevonásával) szemiotikai előadásokat hirdetett meg. A szélesebb érdeklődés fölkeltését Voigt Vilmos, Hoppál Mihály és Kelemen János 1971-ben és azt követően megjelent írásai szolgálták. A kezdeti nagy áttörés azonban később mintha megakadt volna, s a szemiotika hanyatlásáról is lehetett olvasni. A nyolcvanas években a sorra megrendezett konferenciákon kívül a magyarországi szemiotika alig hallatott magáról — holott éppen ebben az időszakban több nemzetközi összefoglaló munka is elkészült a nagyvilágban.

1. Ebben a lélektani pillanatban, 1990. szeptember 26-án alakult meg a Magyar Szemiotikai Társaság (tervezett neve Apáczai Csere János Szemiotikai Társaság volt), amelynek tevékenysége, kisugárzása jótékonyan hatott a magyarországi szemiotika állapotára. A Társaság elnöke: Voigt Vilmos, titkára: Darányi Sándor. (Nemzetközi elnevezései: Hungarian Association for Semiotic Studies, Ungarische Gesellschaft für Semiotik, Association Hongroise de Recherche Sémiotique, címe: H-1364 Budapest, Pf. 107.) A társaság megalakulását 1990 őszén egy szemiotikai hét rendezvénysorozatba illesztették, melynek keretében rendezték meg a 9. Finn–Magyar Szemiotikai Szimpóziumot, s Syboliticy címmel nemzetközi szimpóziumon köszöntötték a 70 éves Thomas Sebeok professzort.

1991-től a társaság fölélesztette a korábban már 5 évfolyamot számlált Szemiotikai Tájékoztatót. Az új folyam első számában Voigt Vilmos egy korábbi tanulmánya olvasható „A magyar szemiotikai terminológia általános kérdései” címmel.

Újabb közgyűlést 1991. december 11-én az ELTE tanári klubjában tartott a társaság. Tervezet készült egy új magyar szemiotikai bibliográfia összeállítására (a korábbi Orosz Magdolna munkája, és a Kultúra és szemiotika című tanulmánykötetben olvasható, szerk.: Gráfik Imre – Voigt Vilmos, Budapest, 1981. 445 – 70). Majd Jeff Bernard (Osztrák Szemiotikai Társaság) tartott előadást Überlegungen zum „State of the Art” in der Semiotik címmel, melyről Büky Béla tagtársunk német nyelven körlevélben számolt be (Jeff Bernards Vorlesung über den heutigen Stand der semiotischen Forschung). (Vö. Nyr. 116 [1992.] 347–8.)

Természetesen tovább folytatódtak a Magyar Nyelvtudományi Társasággal közösen rendezett felolvasó ülések. 1991. március 19-én Kincses Kovács Éva: Ruhadarabok felirata, 1992. február 18-án Balázs Géza: A jelszó szemiotikai-nyelvi arculata, május 12-én ismét Kincses Kovács Éva: Az írásjelek megléte és hiánya különböző szépirodalmi szövegtípusokban címmel tartott előadást.

1992. június 24-én tartott ismét közgyűlést a társaság. Voigt Vilmos megemlékezett a február 27-én elhunyt kiváló szemiotikusról, Algridas Julien Greimasról. Szvetelszky Zsuzsa beszámolt a szemiotikai bibliográfia állásáról, majd a jelen lévő Thomas Sebeok professzor tartott előadást „A nemzetközi szemiotika újabb eredményei, feladata, helyzete” címmel. (Előadásáról részletesen szólok az Édes Anyanyelvünk 1992/3. számában.) A professzor először a Peirce-kiadások állásáról, majd egy regényesnek ígérkező első Peirce-életrajz megjelenéséről számolt be. Szólt a legújabb Semiotica-kiadványokról, a tervezett V. kongresszusról, valamint a bioszemiotika óriási előretöréséről.

2. Részletesebben kell szólnom az 1992 tavaszán Szombathelyen és Velemben megrendezett szemiotikai szimpózium-kavalkádról, vagyis a 11. finn–magyar, az 1. észt–magyar szimpóziumról és a 3. osztrák–magyar szemiotikai kollokviumról. Április 17–24. között a rendezvényeken mintegy félszáz hazai és külföldi érdeklődő vett részt. A kulturális folyamatok interdiszciplináris-szemiotikai elemzése volt a kitűzött cél. A kultúra különböző területein (irodalom, folklór, képzőművészet, zene, film, tánc, fotó stb.) létrehozott értékek részben elméleti megközelítésével, részben demonstratív elemzésével tárták fel a különböző országokból érkezett kutatók mindazokat a törvényszerűségeket, amelyek az alkotás, a továbbadás és a befogadás során játszódnak le. A magyar szemiotikai kutatások jellemzőjeként különleges hangsúlyt kaptak az etno-szemiotikai kutatásokhoz kapcsolódó témák. Néhány előadó és téma a több mint két tucatból: Hannu Riikonen: In the Wake of Ulysses and the Argonauts Notes of Finnisch Travel-Books, Darányi Sándor – Kovács Géza: Computers detect the Hungarian „táltos” texts, Altti Kuusamo: Touring taste. Signs of taste in Travel-Books, Szöllösy-Sebestyén András: Signs in Different Models of Communication, Voigt Vilmos: Riddles Wisely

Expounded, Henri Brooms: Lotman's Idea of the Self in New Light, Raimo Vetik: Invariants in Semiotics, Jeff Bernard: Kultursemiotik, Peter Grzybek: Empirische Kultursemiotik am Beispiel der Sprichwortforschung, Tóth-Litovkina Anna: A Hungarian Paremiological Experiment, Balázs Géza: Zur Semiotik der politischen Parolen in Ungarn, Gloria Withalm: Intertextualität und Selbstreferenz in Film und Fernsehen, Vasvári Zoltán: Fortune-Telling by Cards . . .

3. Még a Magyar Szemiotikai Társaság megalakulásának évében, vagyis 1990-ben megjelent Voigt Vilmos új könyve: Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája címmel (Debrecen, 1990. Néprajz egyetemi hallgatóknak 4). Ebben öt fejezet szól a legfontosabb kultúraszemiotikai ismeretekről: Társadalmi szemiotika és a kultúra szemiotikája, A kultúra szemiotikai definíciója, Nyelv, kommunikáció és kultúra, Információ – kód – szöveg, Van-e szemiotikai kultúra? Ez utóbbi fejezetcímet külön is kiemelhetnénk, hiszen a szemiotika aktualitására, szerepére kérdez rá. Vagyis: tudjuk-e valójában használni a jeleket? A hétköznapi életben általában igen, de sokszor állunk értetlenül és elhagyatva egy-egy „jelhalom” láttán. Általában találékonyak vagyunk jelek és jelrendszerek alkotásában és megfejtésében, de ehhez ritkán járul teoretikus szemiotika: „Ehhez azonban a szemiotika oktatására, illetve szemiotikai nevelésre lenne szükség . . . Ma hiányzik ez a tudatosság a nevelésből. Amikor néhány évvel ezelőtt az anyanyelvi oktatás korszerűsítésére tettek javaslatokat, ebben ugyan sok szó esett a kommunikáció, sőt a szemiotika szerepéről (pszichológiai, nyelvészeti, filozófiai és egyéb szempontból), ám ezek mind ez ideig intézményesen nem nagyon valósultak meg. Annak idején mind teoretikus szinten, mind közeli gyakorlati javaslatokkal történt arra utalás, hogy nem a szemiotikának, mint valahol új tantárgynak a bevezetésére lenne szükség, inkább annak a szemléletnek az elterjedésére és alkalmazására, amely a modern nyelvtudomány, kommunikációelmélet és más társadalomtudomány keretében a szemiotikai felismeréseket elhelyezi” (i. m. 39–40).

Az 1992-es tavaszi szemiotikai hét egyik jeles eseménye volt Gráfik Imre: Jel és hagyomány című könyvének (Debrecen, 1992. Folklor és Etnográfia 59.) bemutatója. Gráfik Imre könyvében tizenegy (részben már korábban másutt megjelent) tanulmány található az etnoszemiotika köréből. A fő fejezetek: Szó helyett jel, A tér jelentései, Tár-gyak üzenete. Az első fejezetben a tulajdonjelekkel kapcsolatos tanulmányok találhatók (pl. A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben, Tulajdonjelek kommunikációs helyzetben), a másodikban egy érdekes tanulmány az udvar és a ház mozgásvilágáról, valamint a népi építészet szemiotikai megközelítéséről, a harmadikban pedig tárgy-kultúráinkról.

A társaság tagjai a különböző találkozókra megkapják a legfrissebb szemiotikai tájékoztatókat, pl. a kanadai International Semiotic Spectrumot. (Pl. 14. szám 1990. szeptember, 15. szám 1991. február, 16. szám 1991. december.) Ennek a kiadványnak külön érdekessége, hogy a Toronto Semiotic Circle hírein kívül a világ számos szemiotikai társaságát bemutatja. Eljut a társaság tagjaihoz a Nemzetközi Szemiotikai Társaság Bulletin-ja is, s számos társ-társaság tanulmánykötete, kiadványa.

Így például az S, az európai szemiotika folyóirata, amelynek 1991-es Kultursemio-tik című számában 10 tanulmány olvasható a kultúra szemiotikájáról (Christa Herkt), az ösközösségi társadalom szemiotikai forrásairól (Hans Bozenhard), a művészi nyelvről (Zdeněk Mathauser), a zeneszemiotikáról (Jaroslav Jiránek), a komikum szemiotikájáról (Zsilka Tibor) vagy éppen a prágai metró szemiotikájáról (Vladimir Macura) . . . Talán ezek a címszavak is jelzik a szemiotika sokrétűségét, meglepő kérdéskörvetéseit.

Kulturális szemiotika Kelet-Közép- és Kelet-Európában címmel bulgáriai, cseh és szlovák, magyar, lengyel, román, a volt Szovjetunió-beli és jugoszláviai kutatók tollából

nemzetközi válogatást tervez az Osztrák Szemiotikai Társaság. A széles kitekintésű kötet szerkesztése már folyik, várhatóan 1993-ban jelenik meg.

4. Mint már Voigt Vilmostól is idéztem, a szemiotikai ismeretek terjesztésére több ízben fölvetődött a szemiotika oktatásának lehetősége. (Vö. pl. Hangay Zoltán: A szemiotikai alapvetés lehetőségei a középiskolában. *Magyartanítás* 34 [1981.] 1: 1–6.) Részleteiben meg is valósult a középiskolai nyelvtankönyvekben az a program, hogy legalább alapvető szemiotikai kérdések tárgyalassanak. Természetesen az önálló tantárgy fölvétele alsóbb és közép szinten nem javasolható, a tananyag életszerűbbé tétele viszont föltétlenül igen.

A szemiotika oktatásáról főként a főiskolákon és egyetemeken kell gondolkodni. Az 1968-as kezdeti szemiotikai kollégiumokat több is követte az ELTE Folklore Tanszékén. A nyolcvanas évektől a Janus Pannonius Tudományegyetemen ugyancsak rendszeresen tartanak szemiotikai előadásokat. Az 1989/1990-es tanévtől az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékén rendszeresen meghirdetünk — igaz, választható módon — szemiotikai előadásokat és szemináriumokat. Munkánkat nagyban nehezíti, hogy az újabb kutatásokról nincs összefoglaló munka, s igen hiányzik egy szemiotikai egyetemi jegyzet vagy tankönyv is.

A továbblépés lehetőségét itt a tanárképző főiskolák bevonásában látom. A magyar szakosok számára előírt Általános nyelvészeti órák keretében mód nyílna több szemiotikai ismeret tárgyalására — persze ehhez is jó lenne legalább egy jegyzet.

S itt érkezünk el a szemiotikai társaság fölvetéséhez: komolyan el kell gondolkodni a bölcsészkaron egy szemiotikai tanszék vagy legalábbbb rogram alapításán; hiszen a szemiotika iránti érdeklődés a hallgatók részéről nagy.

5. Milyen feladatok várnak a közeljövőben a magyarországi szemiotikára, pontosabban kis létszámú, alig támogatott formális szervezeteire?

Mind az elméleti, mind a gyakorlati szemiotika számos hasznos kérdést vet föl. Talán jó lenne kutatási programokban gondolkodni, s nem egyéni, alkalmi vizsgálódásokat végezni — mert jelen pillanatban a konferenciák tükrében ez látszik. Érdemes lenne olyan alkalmi, olykor informális kutatóközösségek bevonása, mint például a napjaink vizuális kultúráját kutató Kovács Ákos szellemi vezérlete alatt működő csoport (a feliratos falvédóktól a madárijesztőkön keresztül a tetoválásokig és még sok egyébig). Minél hamarabb kézbe kellene venni egy új szemiotikai bibliográfiát, tankönyvet, jegyzetet, fordításgyűjteményt. Talán vállalkozna valaki a hazai kutatások áttekintésére is.

Ha igaz — s miért ne lenne az —, hogy a bioszemiotika a világon mindenütt az érdeklődés homlokterébe került, talán érdemes lenne erre fölhívunk a magyar biológusok, orvosok figyelmét is.

A magyarországi szemiotika — akárcsak más országokban — egyenlenséget, sokféleséget, sokszínűséget mutat. Nálunk inkább a folkloristák, nyelvészek és irodalmárok érdeklődnek iránta. Nyilvánvalóan nem lesz valamilyen „szupertudomány”, de az biztos, hogy módszereivel, megközelítésmódjával sok újat mondhat a mindennapi jelenségekről; s megtermékenyíthet más tudományokat is. A sokszínűséget persze továbbra is meg kell őrizni. Egy erős magra azonban szükség van: s ennek központja jelenleg — úgy látszik — leginkább a Magyar Szemiotikai Társaság lehet — noha sem épülete, de még egy szobája, íróasztala sincs.

Balázs Géza

X. Országos Anyanyelv-oktatási Napok

Eger, 1992. július 6—9.

20 éve annak, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság elindította a magyar-tanárok két évenkénti szakmai tanácskozását. A mostaninak a középpontjában a szöveg-szemléletű oktatás, a szövegértés, -alkotás és -interpretálás állott.

A négynapos konferenciát megnyitó előadásában a mintegy 300 fős hallgatóság előtt Benkő Loránd akadémikus arról a kettős veszteségről beszélt, amellyel a régi magyar szöveg-hagyománynak a társadalmi gyakorlatból való kiszorulása jár. Egyrészt lazulnak azok a szálak, amelyek nemzeti hagyományainkhoz fűznek bennünket, másrészt pedig visszásságoktól, anomáliáktól terhes nyelvhasználatunk követendő nyelvi eszményektől szakad el. Az ifjúság nyelvhasználatának irányítása szempontjából sem mindegy, hogy milyen nyelvi elemek rögződnek tudatában, és idéződnek fel alkalmazásában. A rossz, korcs nyelvi hatásokkal (pl. bárgyú sláger- és reklámszövegek) szemben a nemzeti irodalmi hagyomány másfajta igényű esztétikuma áll. Haszna az általános anyanyelvi kulturáltság emelésében térülhet meg.

Ezt követően Bánffy György színművész mondta el gondolatait arról, hogy a költészet és a versmondás milyen hatással lehet a fiatalok anyanyelvi kultúrájának fejlődésére. Gazdag és élményszerűen bemutatott példatárral érzékeltette, hogyan hasznosulhat a jó versmondás pedagógiai munkánkban.

A plenáris ülés első előadója, Petőfi S. János arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen a magyar szöveg. Abban az értelmezésben, hogy milyen a magyar *szöveg*, a válasz attól függ, hogy azt mivel állítjuk szembe. Ha a mondattal, akkor a szöveg is, a mondat is a nyelvi rendszer egységeinek tekintendők. Ha a megnyilatkozással, akkor mindkettő a (nyelvi) kommunikáció egysége. A szöveg szerveződése, szerkesztése és szerkesztettsége a jelentés szempontjából bizonyos szinten elhagyja a nyelvi szerkesztési lehetőségek határait, és adott kompozicionális szint fölött már annak a valóságnak az általunk felfogott megszerkesztettsége dominál, amiről beszélünk. Ilyen értelemben közelít a szövegekhez — az előadó nevéhez fűződő — ún. szemiotikai szövegtan. A magyar szöveg milyenségét tekintve először a szöveg fizikai hordozójának jellemzőit kell feltárni. Hasznos lehet ebből a szempontból egyetlen szöveg(részlet) többnyelvű fordításának (pl. a Miatyánk) összevetése.

A következő előadó, Békési Imre bírálta a tradicionális iskolai nyelvtant, mert benne nem válik eléggé külön a nyelv rendszertermészete és a nyelv használata. A szövegtan mindenképpen az utóbbit erősíti, így a szövegtan kutatója és oktatója nem tekinthet el attól a tényállástól és tudástól, amely a beszélők tudatában, emlékezetében van. A konkrét mondat (pl.: *Két ember ül a padon*) egyrészt *rendszermondat*, amely a nyelvi rendszeren kívüli valóságról nem vesz tudomást, másrészt egy *aktuális megnyilatkozás* (egy szituáció leképezése), melynek tárgyi fedezete van, s melynek jelentését — a világról kialakított ismereteink birtokában — megértjük. De még a legegyszerűbb megnyilatkozás jelentésének is többféle értelmezési lehetősége van. Ez pedig az ábrázolt tényállás egy-egy mozzanatához kapcsolható feltevésekből, kétségekből stb. fakad, vagyis az értelmezési gazdagságot a lehetséges tényállások figyelembevétele okozza. Szükséges egy kommunikációs-funkcionális (nyelvhasználati) és egy rendszeres (nyelvi) magyar nyelvtan megírása.

Kiss Jenő nyelvjárási szövegekről, azoknak — a standardtól eltérő — mondat- és szövegalkotási sajátosságairól beszélt. Hibáztatta az iskolai gyakorlatot, amely megemlíti ugyan létüket, de nem építi be őket természetes anyagként, szemléltető forrásként. A nyelvjárási szövegek pedig fontosak lennének a tanár számára is.

Az első nap zárásaként Deme László a szöveg milyenségére vonatkozó álláspontját így összegezte: a szöveg olyan, amilyent a kommunikációs kapcsolat szolgálata kíván. Figyelmeztetett a szöveg szemlélet, a szöveg ismeret (szövegértés és -alkotás) és a szövegtan világos elkülönítésére. Az első olyan szemléletmód, amelynek át kell hatnia egész anyanyelvoktatásunkat, a másodiknak a helye és szerepe az iskolai oktatásban nyilvánvaló, a szövegtannak pedig a középiskolában és a felsőoktatásban kell helyet biztosítani. Tanítványainknak életük során nem felelniük kell a nyelvről, hanem tudniuk kell használni. Az igényesebb beszélőnek kontrollképesnek kell lennie: tudnia kell, mi van a spontán nyelvhasználat mögött. A grammatika nélkülözhetetlen, de nem cél, hanem eszköz. Szilárd ismerete adja meg a kontrollképességet.

A második nap gazdag programját Adámik Tamás indította. A klasszikus és a modern retorika közötti különbségekről és hasonlóságokról szólva kiemelte az előbbi fő erényét: benne az elmélet és gyakorlat egységet alkotott. A világosan megfogalmazott elméletet át lehet ültetni az iskolai gyakorlatba, s ezzel helyesen és jól gondolkodó, beszélő és író humanista közéleti embereket lehet képezni egy demokratikus társadalom számára.

Wacha Imre a szövegek adekvát hangzását, a hangzás felderítésének a menetét boncolgatta. Szerinte a szöveget csak a szerkezeti elemzés (lebontogatás) után lehet akusztikailag úgy tagolni, hogy a hallgató érezze a szöveg információs egységeit. Csak ezt követően használhatjuk fel a mondaton túlra, a szövegegészre utaló ún. szövegfonetikai eszközöket: a szövegmondatok kapcsolására és tagolására, a kontextualitás kifejezésére, valamint a szöveg szerkezeti tagolásának és műfajának, közlésmódjának érzékeltetésére.

Sebestyén Árpád szerint tanítványaink a műveken végigrohanva nemigen találkoznak (hat)nak élményszerűen a szöveggel. Így még az érettségi szintjén sem tudnak különbséget tenni szépirodalom és krimi között: mindegyikben csak a cselekményt tudják felfogni. Ezután A boldog ember c. regény egy részletén mutatta be, hogy az író milyen árnyaltan és mennyi nyelvi leleménnyel beszélteti hőseit azok szociálisan más-más karakterének érzékeltetéséhez.

B. Porkoláb Judit úgy vélte, baj van a gyerekek gondolkodásával, a gondolatoknak (jól szerkesztett) mondatokba tömörítésével, továbbá azok bekezdésekbe, majd szövegbe ágyazásával. Javaslati: a tanárok olvastassanak többet és jól tanítványaikkal; szükséges lenne diákoknak szánt értelmező szótárt kiadni; a magyar-tanárok állítsanak össze szöveggyűjteményeket, munkafüzeteket, tankönyveket.

Albertné Herbst Mária a társalgáselemzés módszereivel vizsgálta a társalgást irányító interakciós szabályokat, a dialógustípusok nyelvi és nem nyelvi jellemzőit. Az anyanyelvoktatásnak egyik fő célja az egyénnek olyan kommunikációs képességekkel való felruházása, amelyeket a magánéletben tud kamatoztatni. Többet kell törődnünk a társalgás bizonyos alapvető szabályainak elsajátíttatásával.

A „jó fogalmazás” szerkesztési elveit vizsgálta Kernya Róza. Egy rövid iskolai fogalmazás elemzésével mutatta be, hogy a szerkesztési alapelvek megsértése milyen hibák forrása lehet. Ilyenek a relevanciának (a szövegtartalom tárgyhoz való tartozásának) a hibái, a gondolatmenet egyenességének hiányosságai: a kitérülés — pl. leírásban elbeszélő részek — és az eltérülés (pl. teljes műfaji váltás), a hézagosság, az előreugrás és a visszanyúlás. Végül a részek összefüggését, valamint a szélső részek (bevezetés, befejezés) konvergenciáját és lehetséges hibáit taglalta.

Hogyan lehet a mai kor emberétől időben távol álló szöveget úgy feldolgozni, hogy tanulóink élményszerű, ezáltal maradandó ismeretekhez jussanak? Galgóczi László szerint ennek titka a stílustörténeti módszerben rejlik. Lényege: a

szöveg minden részletét a szövegegészből kiindulva kell értelmezni. A tanulók számára világossá kell tenni a közlés helyzetét, hogy abba belehelyezkedve az adott korból szemléljék az adott szöveget. Bemutatta, hogyan rekonstruálható a Halotti Beszéd lehetséges szövegvilága.

Keszler Borbála az írásjelhasználat és az igényes szövegszerkesztés kapcsolatával foglalkozott: a fejezetek, a bekezdések és a mondattömbök írásjelezésével. Az utóbbiak tagolására szolgálhat pl. a pontosvessző (párhuzamos szerkezetek, mellékmondatlaltal indított tömbök). Az egyes európai nyelvek írásjelhasználatában alig vannak különbségek. Kiemelte a tagmondatok elválasztó vessző – kettőspont – gondolatjel közötti fokozati különbségeket, az írásjelhasználat és a szövegszerkesztés bonyolult összefüggéseit; a funkció és forma keveredését mutató mondatfajták írásjelezését, a mondatzáró három pontot és kettőspontot, az összetett és az átszövődéses mondatok írásjeleit, a közbevetések problematikáját, az írásjelek stilisztikai szerepét.

Pásztor Emil arról beszélt, hogyan tanított egy éven át 12–13 éves gyerekeket nyugdíjasként heti két órában nyelvtanra és helyesírásra. Minden egyes órán foglalkozott helyesírással, ezek gyakorlatait és a házi feladatokat rendszerint maga állította össze. A helyesírási jelenségeket gyakorlómondatok tartalmazták, s leírásukat mindig elemzés, magyarázat követte.

Bachát László szerint feleléskor a diákok jó része alig képes egy adott témáról összefüggően, logikusan 4–5 percig beszélni. Többségük csak kérdésekre tud válaszolni, sokszor azokra is rosszul szerkesztett mondatokkal, sok hibával. Leggyakoribb mondat- és egyúttal szövegszerkesztési szabálytalanságaik: helytelen egyeztetés, mondatrészhagyás, szórendi hiba, nem megfelelő kötőszóhasználat, különálló mondatégeszek összevonása, összetartozó mondatégeszek tagmondatokra tördelése. Sok a tagolatlan mondat, a tölteléksszó és a *hát*-tal kezdődő mondat.

Heltiné Nagy Erzsébet a tankönyvek szövegéről mondta el véleményét. A megítélés alapja az lehet, hogy e szövegek adekvátak-e a tanulók szövegszerkesztési és -megértési képességeivel életkoruk egy-egy szakaszában. Az alsó tagozatos tankönyvek ebből a szempontból jónak mondhatók. A nagy megtorpanás az 5–6. osztály táján következik be, amikor a nyelvészajátítás természetes elemeit a tudatosnak kell felváltaniuk. A gyerekek nem tudnak megbirkózni a mondanivalót kellően ki nem bontó, a tudományos nyelvet sokszor még tömörítő tankönyvi szövegekkel. A modern tudományok valamiféle „fordításnyelven” vannak megfogalmazva, nyelvezetük ma is csak külsőségeiben magyar. Ez a tudományközvetítő tankönyvekre is igaz, mutatja ezt némely tankönyv követhetetlenül tömörítő, rendkívül nehezen tanulható szövege.

A magyar nyelvi OKTV-dolgozatok szerkesztési, szövegalkotási színvonaláról nyújtott – eléggé lehangoló – képet Graf Rezső. A tanulók vagy nem ismerik, vagy nem tudják megvalósítani a szövegszerkesztésnek a tantervben előírt követelményeit. Az anyaggyűjtés megfelelő, vázlatot viszont már a dolgozatok 1/3-a nem tartalmaz, s ez gyakran szerkezeti aránytalanságok okozója. Gyakori hiba a szövegezés pontatlansága, az elnagyolt, nehézkes, zavaros, pongyola fogalmazás. A tagolásban a bekezdésekre bontás jelenti a legnagyobb nehézséget, a stílusban pedig a megfelelő stíluszint következetes megvalósítása.

Lengyel Zsolt azt kutatta, mi az, ami az írásból először „kihangosítódik”, megjelenik a beszédben. Tízéves gyerekek íráshibáinak egyike a betűcsere (pl. *ténylek, mindik*). Ennek általában az az oka, hogy lexémaazonosításkor (amikor az ún. mentális lexikonból hívjuk a szavakat) mindig a szó eleje az összehasonlítás alapja. Az írás enyhe artikulációval jár, jelentősége abban áll, hogy rákényszeríti a gyereket a pontos analízisra: milyen fonéma van az adott szóban. Az orális nyelv ezt nem teszi meg, a kiejtés több „lazaságot” enged.

Galgóczi Lászlóné olyan pedagógiai módszereket mutatott be, amelyek segíthetik a kisiskolásokat abban, hogy eljussanak a tudatos szövegalkotásig. Az olvasókönyvi szövegek „újraserkesztése” során tételmondatok kiemelésével, felolvasatásával kidomborodik a témára vonatkozó tételmondatok hálózata, s ezzel a vázlatkészítés is sikerülhet. A 4. osztály végére a gyerekek megismerkednek a legfontosabb szövegtípusokkal, ezzel párhuzamosan halad a tudatos szövegalkotás. Ezt elősegítő feladatok pl.: az írásjel nélküli szövegek tagolása, szerkezeti hibák javítása, esemény mondatainak sorrendbe állítása, stlushibák javítása stb.

Fábián Pál elnöki összefoglalójában arra figyelmeztette a magyartanárokat, hogy a helyesírás-tanítás nem technikai, hanem erkölcsi kérdés. Aki gondosan kiteszi az ékezeteket, írásjeleket, az munkájában is alapos, figyelmes.

A 3. nap bevezető előadását V. Raisz Rózsa tartotta. Áttekintette a szövegtanban a stilisztikára, az irodalomtudományra és az irodalmi elemzésre gyakorolt hatását: ösztönözte a stilisztika művelőit tudományuk elméletibb tételére, egzakt és objektív módszerek kidolgozásával pedig fejlesztette a szövegírási technikáját. A szövegtanban a 70-es években végbement „pragmatikai fordulat” után ébredt föl a tudományterület iránt az irodalomtudomány érdeklődése; fölismerve, hogy a szépirodalmi szövegek alkotása és interpretálása eltér a köznapi szövegek létrehozásának és megértésének folyamatától. A művészi szövegek elemzése fejleszti a tanulók szövegmegértési és -alkotási képességét.

Jelenits István azt mutatta be, hogyan szerkeszti meg művét a szerző, hogyan válik az irodalmi szöveg sűrített, sokrétű közlés, esztétikai értékek hordozójává. Arról beszélt, hogy milyen nehéz, s hogyan lehet mégis szakmunkástanulókhöz az irodalmi műveket közelebb vinni. Igazolással Kosztolányi Dezső Februári óda c. versének részletes feldolgozását mutatta be.

H. Varga Gyula előadásában arról esett szó, hogy az epikus művekre jellemző *közlésfajtákat* hogyan használja föl Arany János a Toldiban. Az egyenes beszédre itt nem jellemző a pergő dialógus, a testes párbeszéd inkább monológyszerűek. Függő beszédet igen ritkán találunk, a későbbi évtizedekre jellemzőbbé váló átmeneti közlésformák alig fordulnak elő. Ellenben annál sokszínűbb, gazdagabb a mű fő közlésfajtája, a narráció.

Dobóné Berencsi Margit Szabó Lőrinc Tücsökzenéjéről szólva kiemelte, hogy a versek jelentős része a költő gyermek- és ifjúkorával foglalkozik, így ezek minden iskolás korosztály irodalmi, esztétikai, nyelvi és erkölcsi nevelésére alkalmasak. A Tücsökzene két darabjának néhány olyan szembeötlő stílári eszközéről beszélt, amely segítséget nyújthat a versek tanításához.

Szikoráné Kovács Eszter abból indult ki, hogy a szövegnyelvészet mint a szövegvizsgálat tudománya által bármely szöveg tanulmányozható nyelvészeti eszközökkel, módszereinek alkalmazása azonban nem zárja ki az egyéb (stilisztikai, irodalomtörténeti) vonatkozások érvényét. A vers jelentésének földerítését megalapozza és egzaktabbá teszi az olyan vizsgálat, amely a — funkciót szolgáló — struktúrát, a mondategységeket, és -egységek logikai és grammatikai kapcsolásmódját, mintegy a vers konstrukcióját tárja fel. Ennek igazolására Juhász Gyula Anna örök c. versének elemzése szolgált.

Más módszerrel közelített a versekhez Nagy L. János. Elméleti bevezetőjében — utalva Petőfi S. Jánosra — kifejtette, hogy az elemzésben a szöveg szemantikai relációinak és pragmatikai tényezőinek is helyet kell kapniuk, vagyis az elemzésnek — miként a szövegtannak is — át kell lépnie a nyelvészet határait. Az elemzésben a részekről haladjunk-e a versegész felé vagy fordítva? Weöres-versek elemzése után azt a választ kaptuk, hogy mindkét irányból a műalkotás egy lehetséges interpretációjához kell eljutnunk, s ide több út vezet.

A szerda délután az iskolai nyelvművelő mozgalmak, versenyek, táborok képviselőié volt. Előbb megemlékeztünk a napokban elhunyt Z. Szabó Lászlóról, e mozgalmak egyik legismertebb, elkötelezett képviselőjéről, Kazinczy-díjas tanáról. Hercegi Károly áttekintette azt a három évtizedet, melynek folyamán a Péchy Blanka által anyanyelvünk védelme és ápolása érdekében létrehozott Kazinczy-alapítványból országos mozgalom, sőt újabb tevékenységi formák bontakoztak ki. Szólt az eredményekről és a további feladatokról.

A „Beszélni nehéz!” körök munkájáról Kerekes Barnabás és Miskolczi Margit számolt be. Szót ejtettek az érdeklődés felkeltésének módjáról, a körökben végzett öntevékeny munkáról, annak hasznáról, a szakköri munkát segítő egyéb eszközökről és gazdag írásos dokumentumokról, naplókról is. Kállai Eszter a „Szépen! Emberül!” mozgalom történetéről, céljairól, a beszéd és a cselekvés összhangjáról szólt. Hámoriné Vácz Zsuzsa a nyelvművelő táborokról, azok sokszínűségéről és szükségességéről, illetve az ott szerzett tapasztalatairól beszélt.

A szöveg megszólaltatására, előadására való fölkészítésről ketten is szóltak. R. Molnár Emma a Kazinczy-versenyekre felkészítők számára gyakorlati tanácsokat fogalmazott meg a tanári önképzésre, a versenyzők kiválasztásának szempontjaira, a tudatos beszédfejlesztésre, a szövegek tartalmi és technikai feldolgozására. Tataby Éva a vers- és prózamondó versenyekre történő fölkészítés folyamatáról szólt. Munkamódszerét a Szózat teljes feldolgozásával, majd előadásával illusztrálta. E témában a sort Fekete László beszédtechnikai gyakorlatai zárták.

Az utolsó napon előkló Hangay Zoltán úgy látta, a szövegten annyira átfogó kategória, hogy lehetetlen teóriává sűríteni. Ezért célszerűbb megközelítésének praktikus kérdéseivel foglalkoznunk, főleg az iskolai gyakorlatban: a tanulók kifejezőképességét fejlesztő eszközök a gyakori írásbeli feladat, a kellő szóbeli szereplés (osztály előtti felelés), a diákoknak írt, megtanulható tankönyvi szövegek.

Ezt követően Kádárné Fülöp Judit arról beszélt, hogy a jelenlegi iskolarendszer merevsége és egyéb hibái a korábbi művelődéspolitikai egyenes következményei. A jövő olyan rugalmas iskolarendszeré, amelyben korábban megtörténik az elágazás — a gyerekek érdekében. A továbbiakban a nemzeti alaptantervről és a bevezetendő vizsgarendszer jellemzőiről esett szó.

Szende Aladár az anyanyelvi nevelésben nem tervezhető, látens hatásrendszerekre (is) épülő, újszerű koncepciót vázolt fel. Az ismeretanyagot tagoló taxonómikus eljárással szemben egy ún. holisztikus, többdimenziós szemléletmódot ajánlott. Ez az anyanyelv egyetemes egészét következetesen szem előtt tartja, s nem feleli az anyanyelvnek azt az általános jellegét, hogy teljes egészében szolgálja az ember kommunikációs igényeit, sőt a személyiség fejlesztésének pedagógiai követelményeit.

A konferencia utolsó előadójaként Szikszai Lajosné a debreceni tanítóképző főiskolán bevezetett stilisztikai és retorikai szakkollégium eredményeiről számolt be. Az elméleti és a metodikai keretek rövid felvázolását két szöveg elemzése követte: Nagy László Kiscsikó-sírató c. versének stilisztikai, Pozsgai Imre egyik beszédének pedig retorikai szempontú megközelítése.

A kissé zsúfolt programú rendezvény munkáját Szathmári István foglalta össze. Mind a konferenciát, mind annak mostani témáját fontosnak tartotta. Az előbbi azért, mert az anyanyelvet megkülönböztetett hely illeti meg az ember életében rendszeresen foglalkoznunk kell tehát oktatásával is. A téma időszerűségét pedig az adja, hogy az utóbbi időben ugyan a szövegten a tudományban is, az oktatásban is jelentősen tért hódított, ám a mai napig nincs egységes definíciója, nincs egységes elmélete, nincs róla összefoglaló mű, tankönyv, a gyakorlat pedig még rosszabbul áll. Sűrgető feladat hát a meglevő eredmények számbavétele, hasznosítása, a továbblépés serkentése. Szólt

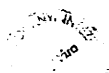
minden egyes, a központi témával kapcsolatos előadásról, hozzászólásról, vitáról. Végül értékelte tartalmában és szervezeti keretében a munkát, javaslatokat fogalmazott meg a változtatásra és a két év múlva soron következő konferencia témájára.

A tanácskozás K á l m á n B é l a akadémikus zárszavával ért véget.

Szólnunk kell még arról az ankétról is, melyet három, az anyanyelvvel és annak oktatásával szoros kapcsolatban álló folyóiratunk szerkesztői: A. J á s z ó A n n a (Magyartanítás), S z e n d e A l a d á r (Magyar Nyelvőr), G r é t s y L á s z l ó és B e n c é d y J ó z s e f (Édes Anyanyelvünk) tartottak.

Végezetül meg kell említenünk a rendező Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a házigazda egri tanárképző főiskolának azt a tervét, mely szerint a konferencia teljes anyaga önálló kötetben fog megjelenni.

H. Varga Gyula

Szemle

Hajdó Mihály—Kiss Jenő (szerk.): Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	462
Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek (Ismerteti: <i>K. Fábán Ilona</i>)	465
Réger Zita: Utak a nyelvhez (Ismerteti: <i>Kassai Ilona</i>)	469
Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Elkallódni megkerülni (Ismerteti: <i>Vass László</i>) ...	474
Messit Ruhlen: A Guide to the World's Languages (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>)	476
Comprehension of literary discourse (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	481

A Nyelvőr postája

<i>Balogh Lajos—Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Előrevetett igekötő	485
<i>Minya Károly</i> : A név tisztelete avagy mégis <i>marcali</i>	487

A Nyelvőr hírei

<i>Wacha Imre</i> : Az 1992. évi Kazinczy-versenyek	489
<i>Balázs Géza</i> : A Magyar Szemiotikai Társaság első két éve	491
<i>H. Varga Gyula</i> : X. Országos Anyanyelv-oktatási napok	495

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kézikönyv. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft